

स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तिथितत्त्वम् + त्र्यङ्गितत्त्वम् + आङ्गिकतत्त्वम् + प्राथम्यतत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

सहामहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-

विरचितः ।

वि.ए. उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः

प्रकाशितम् ।

द्वितीय संस्करणम् ।

२०२५/२५

१०/११

कलिकातानगर्यां

“नारायण यन्त्रे”

मुद्रितः ।

६० १८८५ ।

प्रथमभागस्य सूचीपत्रम् ।

तिथितत्त्वम् ।

पृष्ठायां

प्रकरणम्			पृष्ठायां
तिथिरूपवन्निरूपणम्	...	...	१
त्रिगुणतिथिकर्मसन्देहनिर्णयः	...	...	२
अथ विप्रपतितमृताद्याविदितत्राहकारः	...	...	१३.
अथ जन्मतिथिरूपं	...	...	२०
अथ पतिपत्रम्	...	...	२६
अथ द्वितीया	...	...	२८
अथ तृतीया	...	...	३०
अथ चतुर्थी	...	...	३१
अथ पंचमी	...	...	३२
अथ षष्ठी	...	...	३३
अथ सप्तमी	...	...	३४
अथ विधामसप्तमी	...	...	३५
अथाष्टमी	...	...	३६
अथ अष्टाष्टमी	...	...	३७
अथ अष्टम्यामध्यवर्त्या	...	...	३८
अथ पारवर्षाभः	...	...	३९
अथ मसिपः	...	...	४०
अथ महाशय्याह्वयः	...	...	४१
अथ भोवाष्टमी	...	...	४२
अथ अनावाष्टमी	...	...	४३
अथ नवमी	...	...	४४
अथ दशाश्विनवमी	...	...	४५
अथ दशैवः	...	...	४६
अथ दशमी	...	...	४७
अथ दुर्गाव्रतः	...	...	४८
अथ अजमीरुप	...	...	४९

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ वैधर्हिंसाविचारः	...	...	८४
महानवमीपूजाकल्पः	...	...	८८
अथ कुण्डविधिः	...	...	८५
अथ एकादशी	...	...	१०४
तदयं सक्षेपः	...	...	१०८
अथ द्वादशी	...	...	११४
अथ त्रयोदशी	...	...	११७
अथ चतुर्दशी	...	...	१२१
अथ शिवरात्रिव्रतं	...	...	१२४
तदयं सक्षेपः	...	...	१२६
शिवरात्रिव्रतप्रयोगः	...	...	१२६
अथ मदनचतुर्दशी	...	...	१३३
अथ पौर्णमासी	...	...	३
अथ कीर्त्तनगरुत्वं	...	...	१३५
अथ चतुरङ्ग	...	...	१३७
अथ रविसंक्रान्तिः	...	...	१४०
तदयं सक्षेपः	...	...	१४४
अथ ग्रहणं	...	...	१५०
अमावास्यायाश्चकालः	...	...	१६७
अष्टाहोदययोगः	...	...	१८७
अथ युगाद्या	...	...	७

श्राद्धतत्त्वम् ।

अथ श्राद्धदेशाः	...	...	१८७
अथ श्राद्धदेवाः	...	...	१८८
अथासनं	...	...	२००
अथ दर्भाः	...	...	२०१
अथानुज्ञा	...	...	२०२
अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः	...	...	२०७
अथ कुशासन	...	...	

प्रकरणम्			पृष्ठाया
अथावाहनं	...	...	२०८
अथाध्य	...	...	२१०
अथ गन्धादिदानं	...	...	२१५
अथ पुण्यं	...	...	२
अथ धूपाः	...	...	२१६
अथ दीपाः	...	...	२
अथाष्टादनं	...	...	२
अथ यज्ञोपवीतानि	...	...	२
अथ पात्रम्यामं	...	...	२१७
अथ पात्राणि	...	...	२
अथाग्नौकरणं	...	...	२१८
अथ कृतमेषदानं	...	...	२२०
अथ विहितविहितद्वयाणि	...	...	२२४
अथ परिषेसनं	...	...	२२८
अथावाक्यमंगलरक्षणं	...	...	२३०
अथान्नदद्यादिनासविहरणं	...	...	२३१
अथ पिण्डदानं	...	...	२३२
अथ जीवपितृकन्दार्हं	...	...	२३०
अथ धार्यद्वय प्रतिमागकर्णध्वजं	...	...	२३१
अथ ममताम पिण्डनामरक्षादिनिषेधः	...	...	२३२
अथ प्रतिमागधार्यवागमध्वज कर्णध्वजं	...	...	२३३

प्रकरणम्

पृष्ठायां

आद्याद्याहकालः

...

...

२

अथ सपिण्डोत्तरणम्

...

...

२८८

अथ सांवत्सरिकयाहम्

...

...

३०२

अथाभ्युदयिकयाहम्

...

...

३००

आह्निकतत्त्वम् ।

अथ विष्णुस्तोत्रम्

...

...

३२०

अथ गौचम्

...

...

३३०

आचमनविधिः

...

...

३३२

शिखावन्धे विशेषः

...

...

३३४

आचमने उदकप्रक्षालनप्रकारपरिमाणम्

...

...

३३४

अथ दन्तधावनम्

...

...

३३६

अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये

...

...

३४०

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४४

अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४५

लिखनविधिः

...

...

३४६

अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४७

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्

...

...

३४८

अथ तर्पणम्

...

...

३५४

अथ सन्ध्योपासनम्

...

...

३७०

उपासनाविधिः

...

...

३७८

अथ सवितुरूपस्थानम्

...

...

३८४

अथ ब्रह्मयज्ञः

...

...

३८८

अथ देवपूजा

...

...

३८५

अथ गणेशपूजनम्

...

...

३८६

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः

...

...

४०४

अथ धूपः

...

...

४०६

अथ दीपः

...

...

४१३

अथ नैवेद्यम्

...

...

४

अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्

...

...

४१४

बलिदानप्रकारः

...

...

४१८

४२३

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथातिथिभोजननित्यश्वादे ...	४२५
अथ गोप्रासदानम् ...	४२८
अथ भोजनम् ...	४२८
प्राणाहुतिमुद्रा ...	४३४
अथ ऋतुगुणाः ...	४३६
अथ षड्वसगुणाः ...	४३८
अथ धातुप्रकृतिः ...	४४०
अथ धान्यादि गुणाः ...	४४०
अथ शाकगुणाः ...	४४१
अथ लवणगुणाः ...	४४२
अथ फलगुणाः ...	४४३
अथ तीक्ष्णगुणाः ...	४४५
अथ क्षीरगुणाः ...	४४६
अथ दधिगुणाः ...	४४७
अथ तक्रगुणाः ...	४४७
अथ घृतगुणाः ...	४४७
अथेक्ष्मादिगुणाः ...	४४७
अथ षष्ठ्यामाहृत्यम् ...	४५८
अथ रात्रिकृत्यम् ...	४६०
अथ शयनविधिः ...	४६१
अथ दारोपगमनविधिः ...	४६१

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् ...	४६७
अथ तन्त्रप्रसङ्गको ...	४६७
अथ प्रसङ्गः ...	४७०
अथाह्नौने काश्येऽपि फलं ...	४७६
अथ द्विजातीय प्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः ...	४७८
अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिमित्या ...	४८५
अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः ...	४८६
अथ गङ्गामाहात्म्यं ...	४८८

प्रकरणम्	पृष्ठार्था
अथात्र प्रयोगः	४८७
गङ्गायाम् अस्थिप्रक्षेपः	५०३
गोवधादौ वातत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः	५१०
अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि	५११
अथ चौरास्त्राभविनिर्णयः	५१३
अथ क्रयनिर्णयः	५१४
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकृत्यं	५१५
अथ वात्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम्	५१६
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था	५१७
अथ ज्ञानकृतादि निरूपणम्	५१८
अथ विप्रादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम्	५१९
अथैकहायनादि गोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथ रोधादिनिमित्तकगोवधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथापालननिमित्त गोवधप्रायश्चित्तम्	५२८
अथ गोवधापवादः	५३४
अथ निमित्तिनो नरवधापवादः	५३८
अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५१
अथान्यजस्त्रीगमनभोजनप्रायश्चित्तम्	५५३
तदयं सन्धेयः	५५३
अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५३
अथ भाय्यायां मातृत्वादिवदतः प्रायश्चित्तम्	५५४
अथोपबौतच्छेदनप्रायश्चित्तम्	५५५
अथ रेतोमूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५६
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिसर्गप्रायश्चित्तम्	५५६
अथ रजस्रलासर्गप्रायश्चित्तम्	५५७
ज्योतिस्तत्त्वम् ।	
अथ राश्यादिनिर्णयः	५५८
पञ्चदण्डयोः प्रमाणम्	५६२
मूलचिकीर्णाशयवस्था	५६४
अथ रयिसङ्क्रान्तिगणनम्	५६८

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथाष्टवर्गः	५७४
वारफलम्	५७८
अथ ग्रहणम्	५८३
अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रम्	५८७
अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः	५८८
अथ प्रकीर्णकम्	५८९
अथ निर्घातः	५८३
अथ केतुः	"
अथाकालवृष्टिः	५८४
अथ सर्वतो भद्रम्	५८८
अथ बालादि चक्रं	६०३
अथ विवाहः	६०३
श्वर्जूरवेधः	६०८
नाडो नक्षत्रं	६१२
अरिपडष्टक	६१३
अथ नववध्वागमनं	६१५
अथ प्रथम रजो योगः	६१६
अथ गर्भाधान	६१७
अथ षोडशवर्षीयागर्भिणी चिन्ता	६१८
अथ पुंसवनं	६१८
अथ पञ्चाभृतं	६१८
अथ मौमन्तोन्नयन	६१८
अथ जातभद्रादि	६२०
अथ मण्डयोगः	६२३
अथ पताकोवेधः	६२४
अथ जन्मराशिफल	६२५
अथ जन्मनक्षत्रफल	६२५
अथ प्रत्यक्षदंशाफलं	६२८
अथ वधैरताको	६४०
अथ कृतेषु चमनदृष्टिकर्तुं	६४२

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ जातकर्म	...	...	६४८
अथ षष्ठौपूजा	...	...	६४८
अथ नामकरण	...	...	६५०
अथ निष्क्रामण	...	...	६५१
अथाक्षप्राशन	..	...	६५२
अथ नवान्न	...	...	६५३
अथ चूडाकरणं	...	...	६५३
अथ कर्णवेधः	...	...	६५५
अथ विद्यारम्भः	...	...	६५६
अथ उपनयनम्	...	..	६५८
अथ समावर्तनम्	...	..	६६१
अथ गृहादि	...	...	६६२
अथ गृहप्रवेशः	...	..	६७०
अथ पुष्करिण्यारम्भः	...	...	६७२
अथ परोक्षा	...	...	६८२
अथ क्षपिकर्म	...	...	६८२
अथ लाङ्गलचक्रम्	...	..	६८४
अथ वीजोत्तिचक्रम्	..	.	६८४
अथ हृषचक्रम्	...	...	६८५
अथ मुष्टिग्रहणम्	.	...	६८०
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः	...	..	६८०
अथ वीजमञ्चयः	..	...	७
अथ पट्टिसवत्सरगणना		...	६८२
अथाङ्गतम्	..	..	७०४
अथ यात्रा	...	..	७१२
अथ कृत्तचक्रम्	...	..	७१३
अथ सिद्धासनचक्रम्	...	:	७२४
अथ मासशक्यम्	...	...	७३८
अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः	...	..	७४१

मलमासतत्त्वम् ।

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथ दर्शान्तमामशक्यत्वे साधकान्तराणि ...	७५४
अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता ...	७५८
अथ मनमासः ...	७६८
अथ दीक्षाकालः ...	७८४
अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः ...	७८५
अथ स्तौशूद्रयोः प्रणवयुक्तान्तरनिषेधः ...	७८७
अथ दीक्षितस्यागोचे जपाद्यधिकारः ...	७
अथागोचे विष्णुकीर्तनम् ...	७
अथाधिमामे विवाहादिनिषेधः ...	७८८
अथ पर्युदासविचारः ...	८०३
अथ नवाक्षम् ...	८११
अथ समयशुद्धिः ...	८१७
अथ रोमे दानादि ...	८३५
अथ सुमुक्षुकृत्यम् ...	८३६
अथ महादानसंक्षेपम् ...	८४०
अथ मनमासकर्त्तव्यव्रतम् ...	८४१
अथ पितृपक्षमृतक्रिया ...	८४१
अथाम्रयुक् क्षणपक्षग्रहः ...	८४३
अथामावस्था ...	८४८
अथाधिमामे प्रत्याष्टिकादिविचारः ...	८५०
अथ सपिण्डनापकर्षविचारः ...	८५१
अथ सत्यामनिषेधविचारः ...	८५४
अथापुत्रस्य मृताङ्गे न पार्षणम् ...	८५५
अथाधिमामे मृतस्याधिमामे प्रत्याष्टिकं कर्त्तव्यम् ...	८५५

संस्कारतत्त्वम् ।

अथ अग्निस्थापनम् ...	८५७
अथ वरणविधिः ...	८६१
अथ प्रक्षाल्यापनम् ...	८६२
अथ द्रव्यासादनम् ...	८६४

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ चक्रविधानम्	...	...	८६४
अथ भूगिज्ञपाटिविधानम्	...	...	८६७
अथान्तरणम्	...	...	८६८
अथ विंगतिकाठिका	...	...	८६८
अथान्वयसंस्कारः	...	...	८६८
अथ मुवादिनक्षत्रम्	.	...	८७१
अथ विरूपाक्षजपः	...	...	८७३
अथ प्रकृतं कर्म	...	...	८७४
अथ प्रायश्चित्तम्	...	...	८७८
अथ यज्ञवास्तुकरणम्	...	...	८७८
अथ पूर्णाहुतिः	...	...	८७८
अथ वन्दनादि कर्म	...	...	८
अथ विवाहः	...	...	८८१
अथार्हणम्	...	...	८८६
अथ विवाहपरिपाटी	...	...	८८८
अथ पाणिग्रहणम्	...	...	८८५
अथ यानारोहणादि	...	...	८९५
अथ गर्भाधानम्	.	...	८९७
अथ पुंसवनम्	...	...	८९८
अथ सोमस्तोत्रयनम्	...	...	८९८
अथ शीथन्तो होमः	...	...	८९८
अथ जातकर्म	...	...	८९८
अथ नामकरणम्	...	...	८९८
अथ निष्क्रामणम्	...	...	८९८
अथान्नप्राशनम्	...	...	८९८
अथ चडाकरणम्	...	...	८९८
अथोपनयनम्	...	...	८९८
अथ समावर्तनम्	...	...	८९८
अथ नवग्रहप्रवेश कर्म	...	...	८९८
अथ ग्रहयज्ञः	...	...	८९८

योगेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमौखरम् ।

तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रीत्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे
प्रभासखण्डम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव अग्निः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड-
शैव वरानने” ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देह-
धारिणी आधारशक्तिरूपा अमानास्त्री महाकला प्रोक्ता क्षयो-
दयरहितत्वान्नित्या सक्स्त्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश
कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्थित्यप्य
इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एव द्वितीयादि-
कला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला
झासरूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशत्तमम् । “तत्र
पञ्चावुभो मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः ॥ पञ्चत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लपक्षे” ॥
पञ्चतिः प्रतिपत् एतत्सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसारा-
दुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपनक्षितः काल
इति । यथा विष्णुपुराणे । “कालस्वरूपं रूपं तद्विद्योर्मयेय
वर्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे च । “अनादिमिधनः कालो रुद्रः सह-

पूजः स्मृतः । कलनात् सयभूतानां स कालः परिकीर्तितः ॥
 कलनात् सयकरणात् । तथा च विष्णुपुराणम् । “ये समर्था
 जगत्त्रिंशन् सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन न्येयस्ते कालो
 दिव्यवत्तरः” ॥ न च “घटमांगे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याघटमांगे च ततः किञ्च भवेदनुः” इति
 कात्यायनीयदर्शनाच्चतुर्दश्याः शेषमांगे पञ्चदश्याः कलायाः
 चधारमादेयं दर्शान्तमांगे आद्यकलाया उत्पत्तेर्विरोध इति
 वाच्यं तस्य दर्श्याद्योपयुक्तपारिभाषिकप्रयोत्पत्तिपरत्वं न तु
 तदाम्नायं स्मृतिज्योतिःशास्त्रविरोधात् । तथाहि गोभिलः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सा मासस्या” इति परः
 सन्निकर्षस्य उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्वेकांग-
 वच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अमावास्याघटक-
 तादृशसहावस्थानयुक्ताकर्मण्डलाश्चन्द्रमण्डलस्य । “यर्कादिनिः-
 श्रुतः प्राचीं यद् यात्यहरहः शशी । भागेर्द्वादशभिस्तत् स्यात्ति-
 थिश्चान्द्रमसं दिनम्” । इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । “त्रिंशंशक-
 स्तयाराशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागं
 द्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते”
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाग्निहादशांशद्वादशांशभोगात्मक-
 निर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः प्रतिपदादि तत्तत्तिथेरुत्प-
 त्तिरेवं “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति
 गोभिलोक्तेन पौर्णमासीघटकसप्तमराश्ववस्थानरूपपरमवियो-
 गानन्तरमकर्मण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
 द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कणायास्तत्तत्तिथे-
 र्योत्पत्तिः ।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्मणि उभयदिने तिथिलभागे
 मन्त्रपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “नक्षत्रं देवदेवेश

तिथिर्वाहविनिर्गताम् । दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर-
जानता ॥ शङ्कर उवाच । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्या-
मभ्युदितो रविः । तथा कर्माणि कुर्वीत क्वासहस्रो न कार-
णम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तथा
कर्माणि कुर्वीत क्वासहस्रो न कारणम्” इति । “गृह्यपक्षे
तिथिर्वाहः यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्वाहः
यस्यामस्तमितो रविः” । अत्रामावास्यावत्तिथिर्वाहद्वयार्थः
न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् गृह्य-
कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाम्ना ततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिशिष्टं निगमय ।
“युग्मान्निकृतभूतानि पण्मुन्योर्वधुरभ्युयोः । रुद्रेण द्वादशी-
युक्ता चतुर्दश्याय पूर्णिमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं
महाफलम् । एतद्वास्तं महाघोरं हन्ति पुण्य पुराकृतम्” ॥
द्वितीयाद्वितीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्यो-
रैकादशीद्वादश्याश्चतुर्दशीपूर्णिमास्त्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं
मेहनं तत्तत्तिथिमावनिमित्तकं कर्मणि महाफलम् । एतत्
प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिगण्डविशेषनि-
यमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनु-
प्रवेशादुपवामाद्याचरणञ्च । अनप्यविष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन खण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकोर्त्तनमहो-
रात्रसाध्योपवासादिकर्माहत्वार्थं तच्च तिथ्यन्तरमहायथावत्
विना प्रायशो न सम्भवतीति । अतः प्रातःकाले तत्तत्तिथ्य-
भावे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्ख्या । अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाहत्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्या-
न्तातः कृत्वा मष्टम्यं भुध पाचरेत्” । इत्युक्तम् अत्रैवं योजनं
कर्मण्यस्तीति दृष्टव्यं जनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादेस्तु

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाह गगः । “तिथि न च त्र-
 वारादि साधन पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
 न ते चमाः” । प्रधानस्य विधेयकर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
 “कर्मोसन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शब्दात् तदुपस्थानमु-
 पादेये गुणो भवेत्” । प्रमाणान्तरामन्त्रिचितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
 न विपर्ययीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थिति-
 रिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
 तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविनः कर्माधिका-
 रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिगुण इति ।
 अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरेव सङ्ख्याः नतु तत्तिथ्यनुरोध-
 दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
 सङ्ख्ययेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽमुक-
 तिथावारभ्यामुकं कर्म कर्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
 तत्तिथेरनुपवेशान्न दोषः । एतद्वयस्य युग्मविपरीतं प्रतिपद्
 द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्या रित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
 जनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः “पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं
 दितं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् ।” इत्यादि अत्राद्यनुरो-
 धोभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयाह्णामे तृतीयायुतैव
 द्वितीया प्राह्णा न प्रतिपद्यता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
 चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकदिन एव कर्मयोग्यप्रशस्तकाल-
 लामेऽपि युग्माद्यादरः । अतएव, “कर्मणो यस्य यः काल-
 स्तत्कालव्यापिनो तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत क्वासहस्रो
 न कारणम्” ॥ इति हठयाज्ञवल्क्येन सन्देहनिरासात्
 सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्मणो बोध-
 केन पूर्वोक्तादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्नियामकस्य युग्मादि-
 शास्त्रस्य जेतव्यत्वाच्च । अस्तत्तिथिनिन्दार्थवादीऽपि सन्देह-

विषयनिर्णयपर एव विधिशेषत्वात्तस्य । एवञ्च पूर्वदिने
पूर्वाह्णे युग्मसम्बन्धिपरतिघेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ
तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्वाह्णानुरोधात् परदिनकर्तव्यत्वं
प्रतीयते । नतु युग्मानुरोधात् पूर्वदिने । अत्र च । “पञ्चमौ
सप्तमौ चैव दशमौ च त्रयोदशौ । प्रतिपन्नवमौ चैव कर्त्तव्या
साम्मुखो तिथिः” ॥ इति पैठोनसिवचनस्य तु । “साम्मुख्यं
नाम सायाह्णश्यापिनो दृश्यते यदा” । इति स्कन्दपुराणेन
सायाह्णश्यापिनो तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादु-
पवासपरत्वम् । एव, “त्रिसन्ध्यश्यापिनो यातु सैव पूज्या
सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
इति पाराशरीयेण त्रिसन्ध्यश्यापित्वेन नियमाभिधानं तद-
पवादकमिति सायाह्णश्यापित्वमपि मूहूर्त्तान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।
“व्रतीपवामस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला
ज्ञेया पितृर्धे चापरात्तिकी” ॥ इति देवलवचनात् । नन्वहो-
रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणमेवं तत्रापि
कर्मार्थं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादौनां कर्मणां कर्त्त-
व्यत्वाद्वात्रौ च तद्विषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-
विवेकः । अतएव जावालः । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मा-
नुष्ठानतो दिवा । नक्तादि व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥
दिवाकर्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-
संयोगात् पुण्या अतः कर्मानुष्ठाने ता एव प्राच्याः । अन्यथा-
हर्विहिते कर्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिव्रतयोगे-
त्विति निशासाध्यकर्मोपलक्षणम् अत्र रात्रियोगो विशि-
ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
पञ्चमौसप्तमौ चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्णश्यापिनो तिथे-
र्ग्रहणादुपवासीऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधानं मन-

र्थकं स्यात् । एतच्च जयन्तो शिवरात्र्यादिविग्रेपेतरपरम् ।
यद्यपि “स्नानं दानं जपः ग्राहमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी
रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति पर्युदस्नेतर-
कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, “पूर्वाह्णे वै देवाणां मध्यं दिनं
मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” । इति श्रुत्युक्तकाललाभे स
एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव “ययास्तं सविता याति
पितरस्तासुपासते । तिथिन्तेभ्योऽपराह्णे हि स्वयं दत्तः स्वयम्भु-
वा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्याम्रित्येः प्राये-
णापराह्णसम्बन्धेनापराह्णे हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्युदस्नेतर-
कालः प्रशस्तकाललाभे तु सामान्यकालमादाय युगमादिना
व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुगमादरः यथा ।
“मध्याह्नव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्कादि-
ग्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ अत्र युगमेतर कृष्णपक्ष-
प्रतिपदुभयपक्षदशमी त्रयोदशी कृष्णचतुर्दशी द्वे तु प्रागुक्त-
शुक्लपक्षे तिथिर्याह्नेत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् तद्वितीया
स्यादित्यादिवचनादवस्था । तिथेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-
ण्येव निषिद्धे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-
कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवौरे हृदगार्थः । “निमित्तं
कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र
निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-
नतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥”
एतद्वचनद्वयं कलङ्काधिकरणन्यायमूलमिति विद्वत्तमेका-
दशौतत्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने वृत्तिः पालनम् । गार्ग्य-
वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानाननुष्ठानरूप-
पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । “अतः कालं
प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । इति भविष्यपुराणाच्च ।

आवश्यकपर्वोदिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह
मार्कण्डेय पुराणम् । “नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वथाद्यादि
परिहृतैः” इति एवञ्च अथौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गोत्यादिकस्य
कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सङ्गच्छते । “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः ।
निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-
स्त्वेनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादोनां पृथक्निमि-
त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथीनां निमित्तोभूता-
नामेव ।

अत्र च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-
काल लोवित्वेनाधिकारिविशेषणोभूतस्यान्ते या सप्तमी मा-
नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्त इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन
तृतीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमीत्यनेन तदाधिका
पुनः सप्तमी विधीयते अरदि पुष्पान्ति सप्तच्छदा इतिवत् ।
अतः कर्तृविशेषणोभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-
तयोल्लेखः क्रियैव काल इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्या-
दिक्रियाया कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-
ह्लादिस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख इति । शुभमादरस्तु
देवकृत्य एव न पितृकृत्ये । तथा च व्यासनिगमौ “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ
ह्रासहृद्वादिदेपणा” ॥ इति एकोद्दिष्टादिहृद्वादौ एको-
द्दिष्टादिथाहनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य हृद्वादौ हृद्वादावित्य-
त्वादिशब्दात् अयस्तन्मित्वे प्राप्ते तथा सति आहकालस्य
सन्देहे ह्रासहृद्वादिदेपणा ह्रासहृद्वादिविधायको नियामक
इति यावत् । अत्र हृदिह्रासौ चन्द्रस्य ताभ्यां शक्तकणपक्षौ

सूच्येते । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
 कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वये आपराह्निकेतरपितृ-
 कृत्ये शुक्लकृष्णपक्षयो रविदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आप-
 राह्निके तु सपिण्डोकरणादौ ङासहस्रादीत्यादिशब्दात्
 प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव काल-
 माधवीयधृतं सुमन्तु वचनम् । “इदं हन्तु व्यापिनौ चेत् स्या-
 न्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्यादि-
 रसमापितम्” ॥ तिथिविवेकेऽपि । पितृकृत्ये च पूर्वाह्णे
 मध्याह्नविहिते मंशये विष्णुधर्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्ण-
 पक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्मोत्तरवचने उप-
 वासश्च कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्नविहितेतर-
 पितृकृत्यदेवकृत्योपनक्षकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवास-
 मित्यनभिधाय कर्ममात्रनिर्देशात् कर्माणौति बहुवचन-
 निर्देशाच्चावगम्यते । अपराह्नविहितन्तु ययास्यां सविता
 यातौत्यस्य विषयो हेतुवस्त्रिगदस्वरसादित्युक्तम् । एतच्च
 उभयदिनापराह्नलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न
 तज्ज्ञाभस्तत्र दर्शेतरतिथिषु । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 द्रोहिषोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इति
 मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणपराह्णे आहम् । अभिजिद-
 दृमघटिका रौहिणं नवमघटिका मुख्यापराह्नस्तु पञ्चधा-
 विभक्तदिनचतुर्थीशी यथा “प्रातःकालो मूहूर्त्तां स्त्री न सङ्ग-
 धस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमूहूर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिमूहूर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् । रात्रौ
 नाम सा बेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

ननु सपिण्डोकरणस्यापराह्निकृत्ये किं मानमिति चेदप-

राह्ये तु पैष्टकमित्युक्तगवचनमेव मानम् । किञ्च । “यद्यप्यद-
 न्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नौन्द्रेः श्वरसामान्या-
 त्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बह्वना-
 मनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः ‘विरुद्धधर्मसमवाये
 भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्’ इति जैमिनिस्त्वाच्च तद्वदत्रापि
 बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति । एवं संव-
 त्सरमधिकृत्य । “सपिण्डौकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ।
 एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव” ॥ इति विष्णुपुरा-
 णीयमेकोद्दिष्टांगे तदितिकर्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच
 परिशिष्टप्रकाशयुतम् । “आह्वयसुपक्रम्य कुर्वीत सप्तपिण्ड-
 नम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” ॥ इति शङ्ख-
 वचनान्तरं यत्र च प्रथमपणमासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि
 षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमपणमासिकस्य कालः एकाह-
 न्यूनपणमासे तस्य विधानात् । द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिक-
 पूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “एकाहेन तु पणमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
 न्यूनाः संवत्सरस्यैव स्याता पाणमासिके तदा” ॥ संवत्सरस्य
 त्रयोदशभिरपि मासेर्भवति । तथाच श्रुतिः । द्वादशमासाः
 संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः इति । अत्र काल-
 माधवीययुतेन । “पाणमासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वस्युरेव
 ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च” ॥ इति
 पैठोपनिषद्वचनैकवाक्यत्वात् । एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्व-
 तिथेर्यद्वयम् । एतच्च पूर्वमृततिथिं विहाय अपरमृततिथि-
 मादाय मासवर्षगणनया सिद्धम् । एतेन पूर्वमृततिथि-
 मादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्
 पूर्वदिने भैथिलानां यत् पाणमासिकं ह्यकरणं तद्वैयमेव । अत्र

स्यातां पाण्मासिके तदा इत्यत्र । “द्वादशप्रतिमास्यानि आयं
 पाण्मासिके तथा । सपिण्डोकरणश्चैव इत्येतत् आद्यपोडशम्” ॥
 इति कुल्लोगपरिशिष्टोपगणनायामपि पाण्मासिके इत्युपा-
 दानात् प्रथमद्वितीयपाण्मासिकत्वेनैवीक्षेत् नतु न्यूनपाण्मा-
 सिकत्वेन न्यूनमावत्सरिकत्वेनेति । एवञ्च द्वितीयपाण्मासि-
 कस्य पैठोनसिना यदाष्टिकत्वमुक्तं तच्च । “आष्टिके कृच्छ्र-
 पाटः स्यादेकाहः पुनराष्टिके” । इति श्रद्धोक्तप्रायश्चित्त-
 विशेषज्ञापनायै तत्परदिनकर्तव्यमेतथावस्य पुनराष्टिक-
 त्वायै च अतएव “पूर्वेद्युराष्टिक आहं परेद्युः पुनराष्टिकम्” ।
 इति श्रद्धवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाब्दोय प्राप्तपितृत्व-
 सम्प्रदानकथाङ्गभोजनेऽपि शून्यपाण्युक्तप्रायश्चित्तं हेय-
 मिति । नन्वेव परत्र सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं पाण्मा-
 सिकत्वमिति चेत् भाक्तम् । उत्तरप्रणमासि मलमासपातेऽपि
 तथात्वस्यावश्यकत्वात् । अथ यत्रापकृष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र
 यथात् तद्व्यापस्थितौ का गतिरिति चेत् यथा अपकृष्ट सपि-
 ण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम् । “कृते
 सपिण्डोकरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदेह परित्यज्य भोग-
 देहं प्रयदाते” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयात्तथा तद्व्यापस्थितौ
 ऽपि कल्पते । “अर्वाक् संवत्सरादुडौ पूर्णसंवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डोक्तताः प्रेता न तेषाम्नु पृथक् क्रिया” ॥ इति
 शाततपोय पूर्णसंवत्सरव्यापस्थितकालयोस्तुल्यत्वमभिधानात्
 यत्र तु “यदहो हविरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण अवकृष्यै
 विधीयते तत्र “प्रागावत्तेनादृक्कालं विद्यात्” इति गोभिल
 सूत्रान्तरेण चूडादिरूपहृदयमिदयान्तर्विधानात् सपिण्डो-
 कारणस्य अपराहे विधानात्तयोरवाधायामत्रपूर्वदिने अप-
 कथं । एवञ्च शुद्धितत्त्वनिश्चितस्वमन्तकीपाण्यानवदृष्टि

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावेऽपि वृद्धा-
रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदेव पितृत्वप्रापकमिति ।
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “स्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता
विप्रान्निमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उत्कटकोटिकसम्भाव-
नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात् । एवञ्च ।
वृद्धिश्चाहं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते ।
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-
श्चाहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते ।
पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति
छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् हेमाद्रिदृष्टम् । “पूर्णं
संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनेव च सपिण्डत्वं
तेनैवाद्भिक्रमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्चाहं यथो-
भयनिर्वाहस्तथापकष्टश्चाहं द्युभयनिर्वाहश्च पूर्णसंवत्सरे
आद्भिकान्तरम् । एवञ्च पञ्चदशश्चाहं कृतेऽप्युच्यते । गोभि-
लेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “अत ऊर्ध्वं संवत्सरे
संवत्सरे प्रेतायाचं दद्याद् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्” इति
सूत्रेणाद्याद्भ्यादूर्ध्वं सांवत्सरिकविधानाच्च ।

यानितु “मुख्यं आहं मासि मासि अयर्थासाहसुं प्रति ।
द्वादशाहं वा कुर्यादेकाहं द्वादशायवा” ॥ इति मरोचि-
वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्चाहान्युक्तानि तानि
शूद्रेणापि आद्यमासिकदिन एव कार्याणि नत्वादयमासिकं
कृत्वा तत् परदिन एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् । एवञ्च
तेषामपकर्षं तन्मध्यं तदन्तकाष्टकर्त्तव्यतया चाद्यमासिकद्वय-
सपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधीभिर्मायम् ।

सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतायां ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्भ्य-
श्चाह्येषावेभ्य एकं दामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव

पाणिना च तिलोदकम् ॥ भस्मान्नैयित्वा पृथिवीं ये समाना
इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागे जलं चिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् । ये समाना
इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेत-
पात्राच्च पूर्ववत् । तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत् ॥
एकं प्रेतपात्रं वासेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्प्रभः ।
ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुत्सृष्टजलं कुश-
रेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतपात्राद्विप्रहस्ते चिपेत्
दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्त-
माह आतातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रति-
नामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
एष एव विधिः पूर्वसर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ इति ततस्तदनन्तरं
तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन विराहत्तैर्यादिव्या इति मन्त्रैश्चका-
रात् पितामहाद्युत्सृष्टवाक्यैश्च तदुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां
मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन
पूर्ववच्चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु
मिश्रयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलो-
दकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् आह्वयहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामे-
दित्यर्थः । तेन प्रेतपात्राद्विप्रहस्ते उत्सृष्टदत्तस्यैवार्घ्यजलस्य
तदवशिष्टजलस्य भागद्वयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री-
कर्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपात्रात्

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति
 शब्दक्रमस्यावाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्व-
 कता उत्सर्गं तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने “अक्षिणी नासिके
 कर्णौ” इति गोभिलसूत्रस्य पाठक्रममुपलभ्य “अङ्गुष्ठेन प्रदे-
 शिन्या घ्राणं पद्यादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः
 श्रोत्रे पुनः पुनः” ॥ इति दक्षोक्तशब्दक्रमो गृह्यत इति अत-
 एव छन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्वयात् स्पष्टीकृतं यथा “विः
 प्राश्यापो द्विहन्मुच्य मुच्यमेतान्युपसृशेत् । आस्येनासाक्षि-
 कर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंशकात्” ॥ एतेनानुसृष्टजलेन
 अनुसृष्टजनसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पितृदयितायामुक्तो निरस्तः ।
 ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभि-
 धानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतिः एवं संस्रवजन्ममन्वयस्तु मैथिलोक्तो-
 ऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्घ्यनिवेदनोक्तेः स्वय-
 माचमेदित्येव पाठः कल्पतरो तथा दर्शनात् आचमनं कुर्या-
 दिति वाचस्पतिमिश्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति ऋक्संह्यान्दसः
 आचरेदिति तु लेखकप्रमादपाठः अत्र च शेषमन्त्रमनुष्ठाप्य
 सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति अचन्नमो
 मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्योन् पिण्डान् दद्यात्” इति गोभिल-
 सूत्रेण “सर्वस्मात् प्रकृतादस्मात् पिण्डान् मधुतिकान्वितान् द्रव्य-
 शेषेण” इत्यनेन च आहद्रव्यशेषद्रव्येणैव पार्वणे पिण्डविधानात्
 तद्विकृतावपि सपिण्डोकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे
 पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यथोक्तवस्त्वसम्पत्तो पाह्यं तदनु-
 कारि यत् । “यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् “सुत्यान्नामे प्रतिनिधिः शास्वार्थः”
 इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिप्रदणवत् । द्रव्यान्तरेणापि
 पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भावे द्रव्यान्तरत्यागाय
 अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवेगुण्यं स्यात् “महपिण्डक्रियायाम्”
 इति मनूजैः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सहसिन्धोकरणं यत्वेति
 सपिण्डोकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रति-
 पत्तिरूपकर्माद् एव प्रतियाद्याभावे तन्निरुक्तिः “पशुयामे
 स्तोहितं निरस्यति गृह्यदिरस्यति” इत्यादावुक्ता । अतएव

“यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तिर्वागोऽपि यज्ञो यस्मिन् यमतीति”
यज्ञवास्तु समाख्यातुरोधेनास्तुतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रति-
निधिर्महानारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः । “प्राक्स्त्रिष्टिकृत आवाप
इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानंऽपि आउप्यत इत्यावापः प्रधान-
होमः स तु स्त्रिष्टिकदोमात् प्राक् न पथाटित्यर्थः” एवञ्च “मुख्य-
होमे त्वक्तते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाथ्यः
मुख्ये कृते चेन्नष्टदुष्टो तदाज्येनैव स्त्रिष्टिकदोम” इति भरणा
भाष्ये एतेन शेषनामे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
हेयम् । अत्र भविष्यपुराणं “गन्धीदकतिर्लेयुक्तं कुर्यात् पात्रचतु-
ष्टयम् । अर्घ्यार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रमेचयेत् ॥ ये समाना
इति द्वाभ्यामेतत् त्रेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादे-
कोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” ॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम् ।
तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । शेषमङ्गजातं पार्वणांशे
पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्य बोध्यम् एकोद्दिष्ट-
मिति एकोद्दिष्टं तदमंग्रादित्वात् सपिण्डीकरणञ्चेत्युभयपरम् ।
“एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञ-
वल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् तेन आह्वेयु मध्ये एतत् आह्वयमेव
स्त्रिया कर्तव्यं नत्वाभ्युदयिकश्राद्धादि अत्र च स्त्रिया इति
कर्तरि कृत्य इति कर्तरि षष्ठीति कर्तृत्वनियमः । वृद्धि-
श्राद्धादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनाच्च भोक्तृत्वं नियमः । अत्र च
मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशै-
राच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः । “पतिनेकेन कर्तव्यं सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतेकत्वं कुशैरन्तयन् पितॄन् ॥
श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्चिरः प्रच्छादनं क्रिया । पुत्रैर्दमेण सा
कार्यं मातुरभ्युदयार्थिभिः” ॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति
लिङ्गव्यत्ययेन पुस्त्वमिति इलायुधः । परवचनं गोभिल-
श्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा
पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं
किन्तु पितामहादिभिरेव “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डी-
करणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्वाहुतिव्रतैः ।
तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु” इति अत्र

तस्मिन् सतीति आहानर्हं भर्तुरुपलक्षणम् । अतएव “तस्या-
 ष्वैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वशुरेति निश्चयः इति लघुहारीतेन
 श्वशुरजीवने तस्याः श्वशुरेत्युक्तं न तु श्वशुरेणेति कचिदप्युक्तम्
 एव पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामग्रीन “ये चात्र
 त्वामनु यांस्य त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्र-
 सिद्धविरोधादतदववाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं
 लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके कुन्दोगानां
 मातृपक्ष एव नास्त्युक्तम् । एवञ्च “अध्वार्यं पितृपात्रेषु
 प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
 अपि” इति याज्ञवल्क्येन पार्वणेकोद्दिष्टविकृतौभूतपुंसपि-
 ण्डनातिदेशात्तद्विकृतौभूत श्वशुरादिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि
 ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्त ये चात्र त्वामिति
 मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतार्थत्वात्
 पाठः । एवञ्च “मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोद्दिष्टे यथा न्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” ॥ इत्यनेन
 शेषाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् “शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां
 पितामहाः” । इत्यादि प्रकृत्युद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु
 निष्कौद्द्योग्यमन्त्रवर्जनपरम् । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यादि-
 मार्कण्डेयपुराणौयच्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे आह-
 तत्त्वे च ।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितआहकालः । लघुहारीतः ।
 “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकु-
 र्वीत कृष्णपक्षे विज्ञेयतः” ॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् आहं
 तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सावत्सरिकञ्च तदेव आहविघ्न-
 मित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु अमावास्यादिविहितम्
 एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् आद्यपाण्मासिकद्वय-
 आहानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात् । “यथाक्रमेण
 पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा । पतितापतितावापि एकोद्दिष्ट-
 विधानतः” ॥ इति जावालवचनात् । “व्युत्क्रमात् प्रेत-
 आहानि यो नरो धर्ममोहितः । ददाति नरकं याति पितृभिः
 सह शाश्वतम्” ॥ इति देवलवचनाच्च । अन्यथा तेषामकरणे

तदन्तर्भूतस्याहानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतस्याहं
यदि क्षणैकादश्यां न कृतं तदा परयाहकाले कर्तव्यं
न तु पतितयाहगोणैकादशीकालानुरोधेन परयाहमुख्य-
कालबाधः । एतस्यायमूलं हेमाद्रिदृतं देवलवचनम् । “एको-
द्विष्टे तु मन्त्रास्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्त्रिथौ
तस्मिंस्त्रिदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र मृताहयाहस्य विघ्ने-
ऽपि देयत्वावधारणात् ऋष्यशृङ्गवचने देयमिति विशेषण-
सार्थकं तद्यथा—“देये पितॄणां याहे तु अग्नौ च जायते
यदि । तदग्नौ च व्यतौते तु तेषां याहं विधीयते ॥ शुचो-
भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । मा तिथिस्तस्य
कर्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्यं
देये अत्र क्षणैकादशी प्रतीक्षणीया न वेत्यत्र शुचोभूतेनेत्यादि
दातव्यमित्यत्र शयनोपवत् याहं दातुमर्हत्यामिन् काल इति
कृत्य शुचोऽन्यथापि चेत्यनेनार्हतावित्यधिकृत्य शक्ति च कृत्या
इत्यनेन चार्हणाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्ववचन-
परार्हेन प्रोक्तकृत्यापत्तिः । ततश्च दातव्यं याहपूज्यकाल-
मध्याह्नादिक प्राप्य या तिथिः शुचोभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
स्तस्य याहस्य कर्तव्या करणाहं न त्वन्या क्षणैकादशी
अग्नौ च विघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचोभूताभ्यवहितदिवसीय-
याहप्रशस्तकाल प्राप्तितिथिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि त-
त्तिथिखण्डे एवं याहं न शक्नुपचोय तद्वितीयखण्डे अनुप-
स्थितेः । एवञ्चाग्नौधान्ते मङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ न याहं
किन्तु मध्याह्नादिप्राप्ततिथौ याहं प्रशस्तकालत्वात् । यथा
खण्डतिथौ प्रशस्तकाललाभे तत्काल एव कर्म न तु शुभा-
दिना सामान्यकाललाभ इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वे-
त्तरभागयोरेकोद्विष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरणीया यथा
कालमाधवोयधृतौ व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्विष्ट-
मुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ आव-
र्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितछायायाः पूर्वदिगमनारम्भकालः तत्-
समीपे कुतपमेपदण्डे । गौतमोऽपि “आरभ्य कुतपे याहं
क्षुप्यादारौहिणं बुधः । विधिप्रो विधिमास्थाय रौहिण्यन्तु

न लक्षयेत्" ॥ एतद्वचनं भुजबलभीमे भोजदेवेन धृतम् ।
बोधायनः "यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोज्जिता" ॥ अतएव मदन-
पारिजाते लोकाक्षिः "गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
देवताः । वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः" ॥

अथैवं षोडशशास्त्रानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
एकस्याप्यकरणे तदादित्याद्यानां पुनः करणप्रसङ्गः "प्रवृत्त-
मन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथा भूतं
तत एव समापयेत्" इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानोभूतशास्त्रान्तराणामाहुतेरयुक्तत्वात्
किन्तु यत् पतितं तदेव कर्तव्यं तुल्यकक्षाया षोडशशास्त्राना-
मेकतरासिद्धौ षोडशानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वासिद्धे-
र्दर्शापूर्ववत् । न चाङ्गसिद्धावपि समानमेतदिति वाच्यं
तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वमुत्पत्त्यमानतया प्रधान-
विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात् । अतएव सर्वगत्यधि-
करणेऽङ्गसिद्धावपि नित्ये कश्चित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्वसिद्धिः सर्वतन्त्रविरुद्धैव अत-
एव छन्दोगपरिशिष्टम् । "समाप्ते यदि जानीयाग्नयेतद्यथा
कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यात्ताहुतिः सर्वकर्मणः ॥ प्रधान-
स्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहुत्तिर्न च तत्क्रिया" इति नाहुत्तिर्न साङ्गप्रधानाहुतिः ।
न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्गुणसमा-
धानार्थं विष्णुस्मरणमाह योगियाश्रवस्त्राः । "अघ्नानाद्
यदि वा मोहात् प्रणवेताध्वरेषु यत् । अरणादेव तद्विशोः
संपूर्णे स्यादिति श्रुतिः" ॥ एवञ्च प्रवृत्तमिति प्रागुक्तवचनं
प्रयोगमध्य एव सुकरत्वेन बोध्यम् । न च सपिण्डनानन्तरं
पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डोकरणप्रसङ्गः । "सपिण्डो-
करणे हृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते पद्यात् पुनः
कार्या सपिण्डता" इति लघुहारीतश्चनादिति वाच्यम् ।
तद्वचनस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतस्य गाम्भोतद्वनपूर्वक मासिका-
दिवारणपरत्वात् । तथा च "प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्येय

नियोजिताः । कृतार्थास्तै हि संहृताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते । यः सपिण्डी-
 कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति
 पितृहा चोपजायते” । इति शातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यन-
 न्तरं पृथक्करणं निषिद्धम् । अत्र तु षोडशश्राद्धासम्पत्त्या
 तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-
 यथा “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 द्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥ न दद्यात् प्रति-
 मासिकमेकोद्विष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेनेकोद्विष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो दर्शितः ।
 स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति आहविवेकोक्तवत् भ्रमपतित-
 मासिकविषयोऽपीति । प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषत
 इत्यभावस्यापेक्षया तस्या अपि विघ्ने विधानात् । यथा
 हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्नतं “मासिके चाव्दिके त्वह्नि मंप्राप्ते
 मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दग्धं चापि विचक्षणैः” ॥
 राजमार्तण्डे “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके । एका-
 दश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ आहविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते दिने । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनो-
 पिणः” ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽशौचपद-
 मेतत्परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकदश्या आहविधान
 तत्र त्वन्या वै कदाचन इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधादशौचान्त-
 दिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे बोध्यम् । अतएव
 आहविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्विष्टमेका-
 दश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासा-
 व्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत्तु “जातकर्मणि यत्प्राहं
 नव आह तथैव च । प्रतिसवत्सर आह मलमासेऽपि तत्-
 स्मृतम् । प्रतिसवत्सर आहमशौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासे-
 ऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं
 तत्र पूर्ववचनशेषादिस्य “असक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाव्दिकं प्रथम
 द्विजैः” इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्त्याधिमासविष-
 यकत्वात् “मलमास मृतानाञ्च आहं यत्प्रतिवत्सरम् । मल-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येपान्तु कदाचन” इति कालमाधवीय-
 धृतपैठोनसिवचनैकवाक्यतया मलमामृतविषयकत्वाच्च न
 दोषः परवचनेनापि तदुभयस्याहस्याशौचपतितस्य मलमासा-
 भ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्भिन्नस्यानुपस्थितस्य राजमास-
 ण्डेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः । प्रचेताः “अविज्ञाते मृते
 अमावास्यायां अवणदिवसे वा” इत्यत्रामावास्यायामपि मृता-
 दाविदितस्याहविधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः
 इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति अवणात् मैथिलोक्तं
 शुक्लैकादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः कुर्वीतेति वाक्यभेदापत्तेः । अस्मन्मते तु कृष्णपक्षे
 एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतेत्येकं वाक्यं अवण-
 दिवस इति मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित
 मृतस्योर्द्धदेहिकाभावादिति आहविवेकः । मृताहनौत्येव
 सूत्रे पाठो मैथिलपाद्यात्यदाधिणात्थानाम् । अत्रामावास्या-
 यामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां “प्रवामवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दु-
 क्षयेऽयथा” । इति स्मरणादिति मिताक्षरा । एतच्च मृतदिन-
 मासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणहृदस्पतिवचनात् । मृतमासे ज्ञाते
 मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम् । तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । “हृद-
 स्पतिः । न ज्ञायते मृताहयेत् प्रोपिते संस्थिते सति । मास-
 चेतु प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि” ॥ मृताहनौत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने
 तिथिज्ञाने तु स एव “यदिमासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव
 हि । तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ काला-
 दर्श निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र पाषाढक इति पाठः ।
 भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मामं नैव तु यो नरः ।
 मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ एषु मृताहा-
 वधारणत्वाविध्यान्मासविशेषो प्राद्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने
 तु हृदस्पतिः “दिनमासो न विज्ञातो मरणस्य यदा पुनः ।
 प्रम्यान दिनमासो तु पाद्मो पूर्वोक्तया दिना” पूर्वोक्तया
 दिनेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तदुपहृतं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यस्यस्यपितं तथात्रापीति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने
 तदग्रहणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदौयामावास्या याज्ञा ।
 प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्मासेति ।
 सन्देहेतु आह यमः । “गतस्य न भवेत् वार्ता यावत् द्वादश-
 वार्षिकी । प्रेतावधारणं तस्य कर्तव्यं सुतवान्धयेः । यन्मासि
 यदहर्वातस्तन्मासि तदह.क्रिया । दिनाज्ञाने कुङ्कुमास्य
 आषाढस्याधवा कुङ्कुः” । एवञ्च मरणं प्रस्थानदिनमासमात्रज्ञाने
 श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डम् । “मृतस्याहो न
 जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्यममावस्यां आहं
 माघेऽथ मार्गके” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि
 रूपेण केनाप्यज्ञाने । अतएव एषां मृततिथ्यादीनां प्रज्ञा-
 नेऽपि यस्यान्तिथौ मृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विस्मरणे
 तन्मासैकादश्याममावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमास-
 स्यापि विस्मरणे न कार्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावादिति वाच-
 स्पतिमियोक्तं हेयं श्रवणदिनविस्मरणे तन्मासोयेकादश्यासा
 वास्ययोगेऽहणं यदुक्तं तदपि प्रमाणगून्यम् । इत्यञ्च सर्वत्र तन्मा
 सोयल्लक्षणैकादश्यभाव एव समावास्या याज्ञा आहविघ्न इति
 वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताहविदित इत्यस्य विषया-
 नुपपत्तेः । तस्याथ प्राधान्यं तद्वचने विशेषत इत्यभि-
 धानात् ।

ननु अगौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादगौचान्त इति प्रयोगे
 दक्षव्यमिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त-
 व्यमित्यादिना मृताहानिर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव
 उल्लेखः न तु मृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र आहं विघ्न-
 पतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः ।
 तथा तत्रापि शचीभूतेन दातव्यमित्यादिना आहप्रशस्तकाल
 प्राप्तिविशेषस्यैव उल्लेखः । न तु अगौचान्तस्यैव उल्लेखः ।

अथ जन्मतिथिकृत्यम् । तस्य मलमासे न कर्तव्यं चान्द्र-
 मासोद्यत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौरमासोद्यत्वं तथात्वे
 तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तदर्थं तत्कृत्यलोपापत्तेः नचे-
 द्वापत्तिः प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च
पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्वनक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजा-
पतिः प्रतिसवस्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः” । स्नातैस्त्रिल-
स्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य “तिलोद्वर्त्ती
तिलस्त्रायी तिलहोमी तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापी च पट्-
तिलौ नावसौदति” । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं
तद्धेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ “गुडदुग्धतिलानद्याज्जम्-
ग्रन्येष्वेव बन्धनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
सपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजीवौ यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया-
युक्ताश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! आयु-
रिष्टार्थं सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव” ॥ स्वनक्षत्रमिति स्वन-
क्षत्रं अखिन्याद्यन्तर्गतं जन्मकालीनक्षत्रं नामकरणे
तथा दर्शनात् बह्व्यमाषत्रह्यपुराणीक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन
जान्त्रैव पूजाविधानाच्च तदज्ञाने स्वनक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् ।
पूजायामर्घ्यानन्तरं पादमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपाद्यादिक-
स्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्” । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । “पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थ्याप्यं प्रदापयेत्” ।
तृतीयया पुरुषसूक्तोपतृतीयया ऋचा उभयकृतमदर्शनादि-
च्छाविकल्पः इति श्रौतः श्रौतव्यवहारनिर्णये “नवास्वर-
धरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्” । तथा “द्विभुजं जटिलं
सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्
प्रयतस्तथा ॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादश्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत्” ॥ रामोऽत्र परशु-
रामः चिरजीविमाहचर्यात् द्रौणिरग्नत्यामा । तथा “स्व-
नक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । पठोश्च दधिभक्तेन वर्षे
वर्षे पुनः पुनः । योगियाश्च वल्काः । “ध्यायेन्नारायणं नित्यं
स्नामादिषु च कर्मसु तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्यु पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवोद्योपा विष्णोः सम्प्रणयाय वै” ॥ ध्यायेत्
स्मरेत् । स च मन्त्रः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सूरयः दिवौ च चतुराततम् । वामनपुराणम् । “मर्यमङ्गल-
मङ्गलं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलशाल्याल्पकं तस्य
धर्मस्याद्वैतयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवादिममायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्वनाम सर्वमत्मानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं यक्षोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या सप्तगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कीटिकोटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मेपदेगक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरेस्तत्राफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकेकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञः । नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वादान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसाने जुह-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अगस्त्ये तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मेथुनाध्वानमेव च । आसिप कलहं हिंसां वर्ष-
हृदौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षहृदौ जन्मदिने वृद्धमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ आद्ये जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने
चैव न स्त्रायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्त्राया जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यमोष्टा श्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुयिर वहेते” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरासिपः स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दौषिकायां
“जन्मक्षयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नैरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥ कृतास्त-
कुजयोर्वरे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अनृक्षयोगसम्प्राप्ते
विघ्नस्तस्य पदेपदे ॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य
सर्वविघ्नोत्थान अष्टविप्रसुरार्चनम् । अहानुद्दिश्य होमो वा
अहाणा प्रीतिमिच्छता ॥ सोरारयोर्दिने सुक्ता देयानृक्षे तु
काञ्चनम् । मुरामासौ वचा कुष्ठ शैलेयं रजनौदयम् ॥
शठौचम्पकसुस्तञ्च सर्वोपधिगणः स्मृतः” ॥ सौराययोः शनि-
भौमयोः । रजनौदयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
अहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् “एषा पत्राणि
साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
कषायाख्योगणः स्मृतः” ॥ तत्र क्रमः । तिलोदत्तं तिल-
युक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बखेतसर्पप-
दूर्वागोरोचनात्मक जन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात् । गुह-
देवान्निविष्टाः पूजनीयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनीयम् । अत्र च
हस्ता स्वातीश्रवणा अश्लोके मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि
पुनर्वसुपुष्यो मूल त्वस्ती स्त्रियः शेषा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ।
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपयेज्जन्म-
नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यवमानश्च तस्य दुय-
रितश्च यत्” ॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं छिद्रम् । पितरौ प्रजा-
पतिः सूर्यो गणगतिमार्कण्डेयश्च पूजनीयः । “सतिमं गुह-
संयुक्तमञ्चस्यर्वमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्य-
हेतवे” इति गुडतिनदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रो ।
“चिरजोवो यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्
वित्तवायैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कण्डेय महाभाग मम-
कल्याणं जीवनं । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव” ॥
ततो ध्यासपरमुरामास्त्यामलपवलिप्रज्ञादहनमहिभीषणाः
पूजनीयाः । षष्ठापि । “वैलोके यानि भूतानि स्यावराणि
चराणि च । त्र्यष्टविंशतिभिः भावं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” ॥
इति मत्स्यपुराणीयं रघार्यं पठेत् । पितृमातृपादपङ्कजमस्तु
विष्णुपुराणादुच्यते यथा “लण्डोऽपि वसुदेवस्य पादौ जपाद्
सत्वरः । देवधराय महाबाह्वर्षसदेवसहायवान्” ॥

सूरयः दिवीव चक्षुराततम्” । वामनपुराणम् । “सर्वमङ्गल-
मङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणं तिन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन

विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलश्चास्पात्यक तस्य
धर्मस्यार्हन्तयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवाटिसमायुक्तं
नमस्कारान्तकीर्तितम् । “स्व नाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-
भिधीयते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्त भक्त्या लघुगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रममेतन्तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मापदेशक दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्त्वाफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्यः “एकैकां देवतां राम । समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञः । नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतमष्ट्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मात्तरदर्श-
नात् एव होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसाने जुह्व-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अशक्तौ तु देवी-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते” ॥ स्कान्दे । “खण्डन
नखकेशानां मेधुनाध्वानमेव च । आमिष कलहं हिंसां वर्ष-
हृहौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गर युद्धम् । वर्षहृहौ जन्मदिने हृहमनुः ।
“मृते जन्मनि संक्रान्तौ याद्वे जन्मदिने तथा । असृग्भ्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मनि । पुत्रजन्मनि ज्योतिषे ।
“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टा श्रियम् ।
सत्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिर वहेत्” । अज्ञान
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवं मुङ्क्ते यस्तु
निरामिष स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दोषिका
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेत्

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमन्त्रं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न कास्य जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे । कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं “वीरप्रतिपदानाम तव भार्वा महोत्सवः । अत्र त्वां नरशादुन्त ! हृष्टाः पुष्टाः खलकृताः ॥ पुष्पदोषप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र मन्त्रः । “बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भविष्येन्द्रसूरागते ! पूजयेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिर्या अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् । “मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो मपुरोहितः” इत्यर्चं पद्यादपि । “एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुनर्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दःश्वो गौरो नित्यं सुप्रोषिता ॥ तस्माद्युत प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य सधत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ॥ द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोक्तं द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदैन्याद्विना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं बलिराज्यविशर्दिनी । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥ भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मामि मितेतरा । गङ्गायां यदि नभ्येत सूर्यग्रहगतेः समा” ॥ कल्पतरो । वामनपुराणं “नन्दासु. नाभ्यङ्गमुपाचरेत् चौरश्च रिक्तासु जयासु मामं पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समाचरेत्” । नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चमतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशमभक्षणे क्रमेण दोषमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे चायेंद्वानि प्याद्दन्त्यां न गार्ग्यहरिम् । षड्ग्रहः पटोले व्याहनद्यानिन्तु मूलके ॥ कन्दोऽस्माकं विन्धे तिथेर्गोत्रिय निम्बके । ताले शरीरमागः प्यात् नारिकेले च मूत्रं ता । सुखो गोमांसशुभ्या प्यात्

“यद्वदन्तु पितुर्माता भौरवेणातिरिच्यते” इति मनुवचने
सहस्रं पितृनपेक्ष्य यक्षोरवमुक्तं तत्प्रायणरचार्यम् अतएव
मनुः । “मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” । वाच्यो
मर्हणीयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः वेद-
मन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न
चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-
तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् ।
यद्ययश्चानन्याहोपु पौराणिकमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधि-
कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पश्यन्नास्य दाययेत्” इति याज्ञ-
वल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव
हि शूद्रस्य मनमस्कारकं मतम्” इति योगियाश्रवल्क्येन
आहमधिकृत्य “ययमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणेन
च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-
देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे श्रोतमवचनम् “अनुमतोऽस्य
नमस्कारी मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रममत्वेन आह-
तिरिक्ते वेदपाठनिषेधमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म-
क्षत्रानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तायत् यावहेदं न
जायते” ॥ स्त्रोणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह नृसिंहताप-
नौयम् । “सावित्री प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं श्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति
सावित्री प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानोयात् ससृती-
ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्युक्तं पराशरभाष्येऽपि
लिखितम् । जन्मतिथेः प्रागुक्तं ब्रह्मपुराणीयत्वात् पीठ-
मास्यन्तमासादारः । गृह्यपरिणिष्टम् । “उपाकर्म तथोत्-
सर्गः प्रमवाहोऽष्टकादयः । मानहृदौ पराः कार्या वर्जयित्वा
तु पैत्रिकम्” ॥ अष्टाष्टकासाहचर्याक्षयाष्टम्यां तथा दर्शनाच्च
प्रमवाहो जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचिन्नयोदशमासाः
संवत्सर इति श्रुत्या वर्षे मासहृदिरूपा मानहृदिरूपा सैवात्र
प्राध्या न तु सौरे मासि तिथिद्वयलाभान्मानहृदिर्जीमूतवाह-
नोक्ता प्राध्या तिथिद्वयलाभस्य मानहृदित्वे प्रमाणाभावात् ।

वशिष्ठस्याष्टौ च गर्गो यवनो दगाहम् । जन्मात्यमामं किल
 भागुरिश्च चूडे विवाहे चरुकर्णवेधे ॥ एतद्विषयभीटस्तु राज-
 मार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सम्भावितानि च ।
 सापेक्षनिरपेक्षानि श्रुतिवाक्यानि कीविदैः” ॥ सापेक्षनिर-
 पेक्षानि समर्थसमर्थविषयकाणि । चुरेति चुरकर्म राज-
 मार्त्तण्डे । “देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये । चुरकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्ममे” ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे
 अधिकटोपाय नाय्यासु जन्ममासे विवाहमाह श्रौतव्यव-
 हारममुच्यते । “स्नानं दानं तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवहेनम् ।
 उद्धाहय कुमारोणां जन्ममासे प्रशम्यते” ॥ एवं “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मानि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्यास-
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गमाश्रयवयनेऽपि न
 दोषः । उदये लगे मे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि ।
 अत्र जन्ममासकृत्याल्लये मौरदरो यात्रादिमाहचर्यात् व्य-
 हाराऽपि तथा । प्रतिमासे जन्मनक्षत्रक्षत्यमाह विष्णुधर्मो-
 त्तरम् । “जन्मनक्षत्रयो सोमे शिरः स्नानेन यत्नतः । पूजा
 सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ श्राद्धं कुर्यात् प्रयत्नेन
 वज्रिज्जाह्नपूजने । वाहनायुधरत्नाव्यं पूजनौघं प्रयत्नतः ।
 सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या “प्रति-
 पत् सद्वितीया स्यात्” इत्यापस्तम्बौयात् । न चैतस्य शुक्ला-
 परत्वं प्रतिपदाप्यमात्रेण तं शुक्लापरेण मङ्गोच्चात् । ततश्च
 शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या “त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु सर्वत्र न
 युग्मादरः” तथा च पराशरः “त्रिसन्ध्यव्यापिनौ या तु सैव
 पूज्या मदा तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्यत्र हरिषामरात्” ॥
 कृष्णाप्युपवासं द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च बृहद्वाग्विष्णुः ।
 “द्वितीया पञ्चमो वेधाद्दशमो च त्रयोदशो । चतुर्दशोऽप्युप-
 वासे चन्द्रः पूर्वोत्तर तिथौ” द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत्
 तृतीये हन्तौत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधि-
 नापस्तम्बौय सामान्यस्य मङ्गोच्चात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

माह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमग्नं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य वस्तिं प्रति भगवद्वाक्यं “वोरप्रति-
पदानाम तव भावो महोत्सवः । अत्र त्वां नरगादुल्लङ्घ्याः पुष्टाः
स्वनकुताः ॥ पुष्पदोषप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
मन्त्रः । “वलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
ष्येन्द्रसूरागते ! पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या
अथ प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे वलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
“मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्रो सपुरोहितः” इत्यर्द्धं पद्यादपि ।
“एवं पूजा नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं समर्जं सुमनोहरम् । कार्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च
पार्वती । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखो गुरो नित्यं सुखोपिता ॥ तस्मा-
द्वात प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य
सर्वकारः शुभः ॥ पञ्चजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरी भवेत्” ॥
द्यूतस्य प्राणिभिः क्रोडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
तस्मिन् द्यूतमुदात्तम्” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरम् । “यो यो
यादृगभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । उर्वदेव्यादिना तेन तस्य
वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं वलिराज्य-
विबर्हिनी । स्नानं दानं गतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता भार्गवो मामि मितैतरा । गङ्गायां
यदि नभ्येत सूर्यग्रहगतैः समा” ॥ कल्पतरुः । वामनपुराणं
“नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेद्य चोरसु रिक्तासु जयासु सामं
पूर्णासु धीपितुं परिवर्जनीया भद्रासु सखांसि समाचरेद्य” ।
नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्वयभक्षणे
क्रमेण दीपमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्घ्यं चार्निष्याद्दृष्ट्वा न
मन्त्रं चरिम् । बहुगतः पटोने श्राद्धमद्यानिन्तु मूत्रकैः । कनक्षौ
जावत्तं यिल्ले तिज्जगुणोनिच निम्बकं । सामे शगोरमागः
प्यात् नारिकेले च मूत्रेता । तस्यो गोमांसमप्या प्यात्

कनस्यो गोवधात्मिका ॥ शिम्बो पापकरो प्रोक्ता पृतिका
 ब्रह्मधात्मिका । वार्त्ताकौ सुतहानि स्यात् चिररोगौ च
 भापके ॥ महापापकर मास प्रतिपदादिषु वजयेत् ॥ अत्र
 भस्मम्यामेव तालनिषेधादन्यत्रैतद्वक्षणं प्राप्तमत “ताल खेताञ्च
 वार्त्ताकौ न खादेद्वैष्णवो नरः” । इत्यनेन तालमपि खेत
 निषिद्धं साहचर्येण नपुंसकलिङ्गेन खेतानुपङ्गात् । एव अलाप
 वर्त्तुनाकारा वार्त्ताकौ कुन्दसन्निभा इति यदपि “कुसुम्भ
 नालिकाशाक वृन्ताक पौतिक तथा । भक्षयन् पतितस्तु
 स्यादपि वेदान्तगो द्विजः” इत्युक्तं सा सामान्यतोऽभिहितं
 तत्र नालिका खेतकलम्बोति कल्पतरुः । “पृतिका च द्वाद
 शग्रामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकौ वस्तुलेति समुद्र
 करभाष्यम् अवेदमस्वरसवीज वर्त्तुनाकारामित्यस्यानुपङ्गकल्प-
 नम् । व्याधितस्यौषधक्रियायामपवादमाह सुमन्तु । “लगुन
 पलाण्डुगृञ्जनकुम्भीयाद्वसुतिकान्नाभोज्यान्मधुमाममूलरतो
 ऽमेध्यामप्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातानवनये
 दुपवामश्च एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रियायामप्रतिसिद्धानि
 भवन्ति यानि चान्यान्येव प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः” इति
 कुम्भीपाना इति ग्याता सम्पातानुदकविन्दून गिरसि पातये
 दिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रायश्चित्त वचनान्तरैकवाक्यतया
 यथायोग्यमूहनोय कल्पतरौ “नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
 चौरश्च गुह्ये कुजे च मासम् । वृधे च यापा न समाचरञ्च
 शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् । चित्रा स्वहस्ताश्रवणासु तल
 शौरं विशाखा प्रतिपत्सु धर्ज्यम् । मूले ऋगे भाद्रपदासु
 मासयोपिन्मघाकृत्तिकमात्तरासु” ॥ स्र धानष्टा ऋग ऋग-
 गिरसि मघाकृत्तिकाभ्यां मङ्गोत्तरास्तासु दतोया समाम
 ष्ठान्दसः । अति । “एतच्च सार्यप तैल यत्तन पुष्पवाशि
 तम् । अदृष्टं पकृतैश्च खानाभ्यङ्गे च नित्यम्” प्रचेता
 “तेनाभ्यङ्गनिषेधे तु तिस्रस्तैल निषिध्यतः । सार प्रतिप्रसव
 माह ष्मृतिः । रवौ पुष्प गुरो दूवा भूमि भूमिजवासरः ।
 भार्गवे गामय दद्यात् तैलदापापशान्तये । “दद्यात्तैल इति
 गपः” ।

अथ द्वितीया “सा च कृष्णा पूर्वयुता याज्ञा प्रतिपत्
सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
तत्रोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तस्माद्वच्यार्त् द्वितीयापि तथेति
शुक्ला तु परयुता याज्ञा युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधाय-
कायोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः । “द्वितीयै-
कादशी षष्ठी तथा चैवाष्टमीतिथिः । वेधादधस्ताद्वन्युम्हा
उपवासे तिथौस्त्विमाः” ॥ अत्र द्वितीयाद्यास्तृतीयादियुता
नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् “एकादश्यष्टमो षष्ठो द्वितीया च
चतुर्दशी । त्रयोदश्याप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विता” ।
तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषय
मनारयद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्य-
दानं नक्त भोजनादिकम् । यथा विष्णुधर्मोत्तरे । ‘देवमभ्यर्च्य
पुष्येय धूपदोषानुलेपनं । उद्वच्छतस्र बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं
समाहितः ॥ नक्त भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
अस्यां गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गमयासरः’ ॥ अस्त गते चन्द्रे विष्णु-
पुगले । “दिवारात्रा व्रत यज्ञ एवमेव तिथौ स्मृतम् । तस्या-
भुभययोगिन्यामाचरेत्तद् व्रतं व्रतौ” ॥ एवमेव तिथौ दिवा
रात्रिसम्पत्तिरितिथौ । स्मृतं मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि ।
स्कन्दपुराणे “आषाढस्य मिते पक्षे द्वितीया पुष्यमयुता । तस्य
रथ समारोप्य रामं सा भद्रया सह । यात्रीत्ययं प्रवृत्तय प्रो-
येच्च द्विजान् बहून्” ॥ तथा “वृक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा
प्रोतये मम” । लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयाया शुक्लाया
भ्रातृपूजनं । या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः साजन्मनि” तस्या
इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधि-
ष्ठिरः । यमा यमुनया पूर्वं भोजितः स्वष्ट्यै स्वयम् ॥ तस्य
निजरात्रे पार्श्वे । न भोज्यमतो बभूव । तमेव भगिनौ दस्ताज्ञे-

यमस्ते” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
 यज ! । पादि मा किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र । नमोऽस्तु ते” ॥ यमु-
 नाञ्च सपूज्य नमस्कुर्यात् । “यमस्तुसर्गमस्तोऽस्तु यमुने । लोक-
 पूजिते । । वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि ! नमोऽस्तु ते” ॥ अत्र
 दत्त्वा पठेत् “भ्रातस्त्ववानुजाताह भुङ्क्ते भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
 यमराजस्य यमुनाया विशेपत ” । ज्येष्ठाचेत्तटा अग्रजाताहमिति
 वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिर्बर्धनमिति विधिसमभिव्याहृतफल-
 श्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य सुग्यकालोऽष्टधा विभक्त-
 दिगपञ्चमाशो ग्राह्यः । यथा दत्तः । “पञ्चमे च तथा भार्ग-
 वविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कौटानाक्षोप-
 दिश्यते ॥ सविभागं ततः कृत्वा गृहस्य शेषभुग् भवेत् ।
 इतिहामपुराणायै, पठञ्च सप्तमं नयेत्” ॥ सविभागो विभ-
 ज्यान्नं प्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्मसम्बन्धो पञ्चमाशालाभे
 तु । “न भुञ्जीतोदृतस्नेहं नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
 नातिसायम” ॥ इति मनूक्तपर्युदस्तसूर्योदयास्तेतरकालोऽपि
 ग्राह्यः । सौहित्यं दत्ति । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्का-
 लस्य “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवामिनां नित्यम् ।
 अहनि च तथा तमस्त्रिन्धां सार्धं प्रहरयामास्त” ॥ इति कात्या-
 यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रोपत्वात्
 न सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीविपर्युदासामङ्गतिः । अत्रानध्ययन-
 भ्रान्तानां प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तद्विषेधात् तथा च राज-
 सार्त्तण्डे । “प्रेको चेत्तु द्वितीयास्तां प्रेतपक्षे गते तु या । या
 तु कोजागरे याते चैत्रावस्था परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
 च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणै-
 परिकीर्तितः” ॥ ज्योतिषे । तथा “यमद्वितीयायां यात्राया-
 मरणं भवेत्” ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रम्भाव्रतैतरदैवकर्मसु
 ग्राह्या । “रम्भाय्या वर्जयित्वा तु तृतीया मुनिमत्तमः ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ताः प्रशस्यते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त-
 गणोगणपतिस्मृतिविधयस्तुर्था ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतमात्र-
 परं भविष्योत्तरे । “भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रम्भास्य व्रतमुत्तमम् ।

ज्येष्ठ-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्पराः” ॥ रम्भया हत-
मिति रम्भाव्रतं स्मृतिः “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृती-
यिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता हस्तिकारोहिण्युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्” ॥ भविष्ये । “या
शुक्ला कुरुशादूना । वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साऽक्षया
लोके गौर्वाणेरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-
वाजसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममा-
निनः” ॥ करकान् कुम्भान् वाजमन्नं हेममालिनः सूर्यस्य ।
ब्रह्मपुराणे । “यः पश्यति तृतीयायां हृष्टं चन्दनरूपितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यक्षुतमन्दिरम्” ॥ रूपितं चर्चितं
स्कन्दपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयमञ्जिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभितम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादया-
माम युगध्वारव्यवान् हतम् ॥ ब्रह्मलोकात्तिपथगां पृथिव्या-
मवतारयत् । तस्यां काव्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राग्वेदयवान् । पूजयेत्
गङ्गां गङ्गां कैलाशश्च हिमालयम् ॥ भगौरथश्च नृपतिं
मागराणां सुखावहम् । स्नानं दानं तपः आङ्गं जपहोमादि-
कञ्च यत् ॥ अहया क्रियते तत्र तदानीन्त्याय कल्प्यते” ॥ अत्रा-
नन्त्यश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फलातिशयार्थः ।

अथ चतुर्थी । सा च पञ्चमीयुता याद्या युग्मात् ‘एका-
दश्याष्टमी पष्ठो अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परमयुक्ताः
पराः पूर्वैर्ग मयुताः’ इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये । “अमा वै
सोमवारिण रविवारिण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारिण अक्षया-
दपि चाक्षया” । यत्तु “चतुर्थीमयुता काव्यो तृतीया च
चतुर्थिका । तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चमीयुतानिवेधकं तद्विनायत्रव्रतपर-
मिति गुरुचरणाः । तृतीयायुतानिवेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः
सर्वधैव पञ्चमीयुताया ग्रहणात् । मारसत्यादिप्रदोषमाह स्मृतिः
“त्रयोदश्याश्चतुर्थाश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः । प्रदोषेऽध्ययनं
धीमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् । सारस्वतो गार्गपतः गौरय

वैष्णवस्तथा” ॥ प्रदोषग्रन्थोऽथ प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु मिहे चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिग्राप कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः” चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः । “पञ्चाननगते भानौ पञ्चयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नैक्षितव्यः कदाचन” ॥ चतुर्थ्यां नैक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधान-क्रियान्वयाभ्यर्चितत्वादोक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित इत्यनेन तथा च “अव्यक्तं प्रधानमिति” इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्यगर्थ इति भट्टनारायणव्याख्यानम् इति उदितस्वर्गोदितव्यावृत्तिपरः सरूपाख्यानपरो वा । “वायुणो तु शुनादटा जम्बुकोट्टेण वा गवा । उदितं सोम-नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्मवेत्” इति पराशरोक्तोदित इतिवत् नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थतेति चेन्न यावन्तोऽर्थास्मावन्ति पदानौति तथा चोक्तम् । “यावतामेव धातूना निद्रा रूढिगतं भवेत् । न्यर्थैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ॥ निद्रा सामर्थ्यं रूढिगतं प्रमिद न त्वप्रमिद जनहिंसागत्योरित्यादौ गमना-टिकम् अभिधेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गण-नाभिर्विग्रहो ग्रहण यत्तार्थं स तथा एतेन धातुसमसस्यार्थत्व पदस्य ब्रह्मपुराणे मिहार्काधिकारे “नारायणोऽभिगन्तु निशाकरमरौचिषु । स्थितचतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमाटाहीत्य मानवः । पदेष्टात्रे-यिकावाक्य प्राञ्जलो वायुदशुक्ल” ॥ अभिगन्तः वरोवाद-विषयोभूतः सोऽभिग्रापः । धात्रेयिकावाक्य विष्णुपुराणे । “मिहः प्रसेनमवधीत् मिहो जायवता दृतः । सुकुमारक । मा रोदोस्तव ह्येष स्यमन्तक” ॥ अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रित जलं प्रेषम याचारात् स्यमन्तकोपास्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघे शुक्ल-चतुर्थ्यां गौरो पूज्या वक्ष्यमाणवचनात् ।

अथ पञ्चमो । सा च चतुर्थ्यायुता ग्राह्या युग्मात् “पञ्चमी च प्रकृतेऽस्या चतुर्थ्यामिह वा विभो” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । “अत्र पञ्चमौ तु प्रकृतेऽस्या पट्टायुक्ता तु नारद” । इति ब्रह्मवैवर्ते-

वचनं तच्छ्रुत्वापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति
 केचित्तच्चिन्त्यम् “चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु । दैवे
 कर्मणि पौर्णे च शुक्लपक्षे तथासिते” इति कान्तमाधवौघधृत-
 हारौतवचनात् । यद्यपि पौर्णे तन्निषेधो निरर्थकः शुक्लवचनस्य
 देवकृत्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्निके पौर्णे स्वतएव
 परविज्ञा न आह्या तथा दैवेऽपीति विवक्षया दैवपितृयोः
 सहोपन्यासः” । ब्रह्मवैवर्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति
 माधवाचार्यः । यत्र पञ्चम्यामुपवासः षष्ठ्या स्कन्दोपासनाय
 षष्ठोसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । यतद्गोपासनायेह
 षष्ठ्यामाहुषोपणम्” ॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत् । यतद्गः
 सूर्यः । तथा च वशिष्ठः “क्षणाष्टमी स्कन्दपष्टौ शिवरात्रि
 चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारण भवेत्” ॥
 वस्तुतस्तु पञ्चमी परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया
 षष्ठ्याऽयुतेति पाठः । स्कन्दपष्टौ वक्ष्यते देवोपुराणे । “सुप्ते
 जनार्दने क्षणे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवी सुह्री-
 विटपसंस्थिताम् । पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
 पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पन्नगो” ॥ मनसादेवीं विपहरीं
 सुह्रीं सिजं वृक्षः । देवैरिति सहार्थं तृतीया । “देवीं संपूज्य
 नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेद्भागाननन्ता-
 द्यान्महोरगान् । चोरं सपिस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्” ।
 मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् “देवीमम्यामहोना शशधर-
 वदनां चारुकान्तिं वदान्याम् । हंसारूढासुदारामरुणित-
 वसना सर्वदां सर्वदैव । स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कण्ठकमणि-
 मणैर्नागरजैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं
 कामरूपाम् । पुराणान्तरे । “अनन्तो वासुकिः पद्मी महा-
 पद्मोऽथ तक्षकः । कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ शेषः पद्मी महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-
 किस्तक्षकश्चैव कालियो मणिभद्रकः ॥ ऐरावतो धृतराष्ट्रः
 कर्कोटकधनञ्जयो” । गारुडेऽपि तत्रैव “अनन्त वासुकिं
 शङ्खं पद्मं कञ्जलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं
 शङ्खकम् ॥ कालियं तक्षकश्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् । यत्रे-

ज्ञानसिन्धुनागान् दष्टमुक्तो दिवं व्रजेत् ॥ अत्र च “योऽसौ
 चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डे सचराचरम् । पुष्पवटारयेन्मूर्द्धि तस्मै
 नित्यं नमो नमः” ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्वेण मातृपुराणीक-
 नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे “पिबुमर्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनी-
 दरे । स्वयञ्चापि तदग्नोयात् ब्राह्मणाद्यापि भोजयेत्” ॥ पिबु-
 मर्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिरात्रे “चतुर्थी
 वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । मौमाप्यमृतुलं कुर्यात्
 पञ्चम्यां शीरपि श्रियम्” ॥ संवत्सरप्रदीपे “पञ्चम्यां पूजये-
 क्ष्मौ पुष्पधूपान्नवारिभिः । मध्याधारं लेखनौच पूजयेन्न
 लिखेत्ततः ॥ माघे मासि मिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
 तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतीत्सवः” ॥ सारस्वत इत्यु-
 पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च ध्यादिः । “क्ष्मौसरस्वती
 धोत्रिवर्गेमम्बुहिभूतशोभासु । उपकरणवैशरचनाविधासु च
 शीरिति प्रथिता । तथा चोक्तं यं दद्यादित्यादौ नानाशब्द-
 स्यापि प्रमिडार्थमेव व्यवहारः विपरीतार्थशब्दकवाक्यविशिष-
 सत्वे तु अप्रमिडार्थत्वेन च व्यवह्रियते । सर्वदा नानार्थानां
 व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति । “तद्वृणु कलमिन्दोर्विभ्रतो
 शुभ्रकान्तिं कुचभरममिताङ्गी सन्निभमामिताल्ले । निज-
 करकमनोदल्लेखनी पुस्तकग्रीः सकलविभवमिदं पातु
 वाग्देवता नः” ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-
 यित्वा “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
 वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा” इति ब्रह्मपुराणी-
 येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । “बभ्रुर्जीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै
 न दापयेत्” । सरस्वतीं संपूज्य “यथा न देवी भगवान् ब्रह्मा
 लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
 वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगीतादिकञ्च यत् । न विहीनं
 त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्मीर्मधाधरापुष्टिर्गौरी-
 तुष्टिः प्रभाष्टिः । एताभिः पादि तनुभिश्चाभिर्मै सरस्वती”
 इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ।

अथ षष्ठी । सा तु सप्तमोयुता ग्राह्या युष्मात् राजमार्त्तण्डे
 “जैष्ठे मासि मिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता । व्यजनेककरा-

स्तस्या मटन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे पष्ठो-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सूरणादिमूलं तदितरत् भविष्ये “येयं मार्गेश्वरे मासि
पष्ठौ भरतसत्तम ! । पुण्यः पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह्य-
प्रिया” ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य “पष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्तव्या
पूजा सर्वोपचारिका । इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपदं
व्रजित् ” ॥ इयमेव स्कन्दपष्ठौ पञ्चमी युतैवोपोष्या । “कृष्णा-
ष्टमी स्कन्दपष्ठौ शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पर्वयुताः कार्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥ इति ब्रह्मवैवर्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे “अष्टमौ च तथा पष्ठौ नवमौ च चतुर्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्यमन्यौ तथैव च” ॥

अथ सप्तमी । मा च पटोयुता याद्या युग्मात् पैठिनमि-
धचनाच्च यथा “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च तयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्तव्या साग्रही तिथिः” ॥ साम्प्रत्यमुक्तं
म्कान्दे “साम्प्रत्यं नाम सायाह्न्यादिनौ दृश्यते यदा” ।
अतएव परदिने विसन्त्यकालाव्यापित्वे पटोयुक्तपञ्चम्यामुप-
वासमाह भविष्यपुराणं “पटोममेता कर्तव्या सप्तमी नाष्टमी
युता । एतद्गोपासनायेह पष्ठामाहुरपोषणम्” ॥ यथा
उपोषणे तथा कर्मन्तरे तथा “पष्ठायुता सप्तमी च कर्तव्या
सर्वदा तिथिः । पठौ च सप्तमी यत्र तत्र मन्त्रिहितो हरिः” ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा “गङ्गापवनस्य पञ्चम्यां सूर्येवाग्रे यदा
भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्” ॥ भविष्ये
“आनिताण्डुलप्रस्थस्य कुर्यादन्नं सुसम्कृतम् । सूर्याय चरुर्कं
दत्त्वा साप्ताश्वं विगीपतः ॥ यावत्तस्मान्दुलास्तस्मिन्नेवैद्यपरि-
स्रज्यया । तावदघ्नं सहस्राणि सूर्यलोके महीयते” ॥ गोपय-
याज्ञेय “हाविंगत पन्निकं प्रम्यनुक्तं मयमयर्वणा” । उदीतिपे
पथान् लोकिकैर्मानैः साष्टारतिदिमापकम् । तोनकद्वितयं
जेयं ज्योतिर्धि. रातिमग्नतम्” ॥ तेन चतुरतिकधिकमाप-
यथाधिकपडधिकजततो नकमिताः प्रम्यतण्डुला इति एव-
हेतत् न्यूनाधिकयोः फलतात्तन्य बोध्यम् । एवं देवतास्तरे-
ऽपि रक्षाधीकर्तृदत्तस्य फलेन कल्पयितुं युक्तम् अतएव शिवे-

ऽध्येयं वक्ष्यते । घराष्टपुराणे “अथापरं सदा राज ! व्रतमारोग्य-
संज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तस्यैव
माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम् । पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं
सनातनम् ॥ आदित्य । भास्कर । रवे । भानो । सूर्य । दिवा-
कर । । प्रभाकर इति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥ पष्ठमश्वैक-
कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः । अष्टम्याश्चैव भुञ्जीत एव एव
विधिः स्मृतः ॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भगवन् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥ यत्र च शुभं
स्थानं गृहत्वा न निवर्त्तते” ॥ सप्तम्यां समुपोषित इति
आदिकर्मणि ज्ञातः । तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रातः सप्तम्यामेव उपवासमद्वयः । रविश्च विष्णुरूपतया
पूजाकाले ध्येयः अभिजाते तु तत्तिथावित्युक्ता आरभ्येति
ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः । सं-
त्तरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-
वासं कुर्वन् । “आदित्य । भास्कर । रवे । भानो । सूर्य । दिवा-
कर । नमस्तुभ्यं” इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र पष्ठमादियु तत्तत्
कर्मविधानात् पष्ठोसमेतेत्यस्य न विषयः कालिकापुराणे भक्तं
प्रति सूर्यवाक्यम् । “अष्टदा मां न भुञ्जीत विष्णुर्व नैव
दर्शयेत्” । तथा “मदक्षां धृतनिर्मल्यं शरीरे न तु धारयेत्” ।
अर्घ्या प्रतिमा ।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणी “अर्काग्रं शुचिगीमयं
समरिचं तोयं फलघ्रायुते मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत्
कृत्वैकभक्तं नरः । चौरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात् । कृत्वा द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभोष्टं फलम्” ॥
अवाचाकांशादीतरभोजननिवृत्तिरवसीयते तपस्वात् तथा च
मत्स्यपुराणं “तपोभिः प्राप्यतेऽभोष्टं मासाभ्यं हि तपस्यतः ।
दुर्ममत्वं हृष्टा लोको वदते इति साधने” ॥ तपसः क्लेश-
स्वभावस्य तत्रैवोक्तम् “उमेति चपला पुत्रि न क्षमं तावकं
पपुः । मोढं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने” ॥ व्यक्तमुक्तं
यथा “अर्कपत्राद्भरमाचमन्तरीचमृहीतक कपिलाविडयव-
मात्रं मञ्जुल मरीच जलम् । कदलीफलमध्यगु कथामात्र-

मपक्ककम् । कुशमूलं यवमात्रं स्वकायादिगुणे क्षणे ॥ भक्ष्यं
मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं
भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसूतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा संपूज्य मार्त्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं स्वल्पं
पौषमासे माघादब्दं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या
शुद्धचौरनिरामिपैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुस्तरहितेन च ॥ मुद्गमापतिला-
दीनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतन्त्रानुसा-
रतः ॥ एतद्घृतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्मत्वेन मल-
मासेतरकर्त्तव्यमाह । वशिष्ठलिङ्गपुराणम् । “प्रारब्धेतु व्रते
पथात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके । पूर्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादश-
मासिकम्” ॥ पूर्वमानेन मलिम्लुचं शून्यवत्सरमानेन तं मल-
मासं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्यं न मलमास
इत्यर्थः यत्तु “मासे मलिम्लुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सगङ्गराम् । किन्तु
नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” ॥ इति विष्णुरहस्य-
वचनं तन्मासविशेषानद्वितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्यादिव्रत-
कर्त्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः
गार्ग्यः । “अस्तं गते गुरौ शुके बाले वृद्धे मलिम्लुचे । उपा-
यमनुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-
रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने
गौरवात् भविष्ये “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां निययेन
या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च महाभ्यक्तम् । पूज-
येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥ इदं कुक्कुटीव्रतत्वेन
ख्यातं भविष्ये “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं महाफलम् ॥ माघे मासि सिते
पक्षे सप्तमी कीटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायु-
रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥ कीटिभास्करा
कीटिसप्तमीतुल्या सूर्यग्रहणफलं स्नानजं “मन्त्रिहिते बुद्धि-
रन्तरङ्गा” इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालौन-
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् यत्र बहुतर-

शतसूर्यप्रदोषाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गोपपत्त्यात् कालानां
 स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः
 पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यद्वागुणोदयकाले सप्तमौ तत्र पूर्वदिने
 तत्काले स्नानम् । “चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतोनां स्नानकालोऽयं गङ्गायाः सप्तशः स्मृतः ॥ त्रियामां
 रत्नानां पाण्डुराद्यन्तचतुष्टयम् । नाड्योनां तदुभे मध्ये
 दिवसाद्यन्तसञ्चिते” ॥ इति कालमाधवीयधृत ब्रह्मवैवर्तसिद्धेन
 पूर्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिमन्वन्धि दिनकर्तव्यकर्माङ्गत्वेन
 इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमार-
 भाङ्गिककृत्यसमिहितम् अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथि-
 नाम एव स्नान “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकेका यदा भवेत् ।
 उदये मा तिथिर्प्राज्ञा ग्राह्यादावस्तगाग्निनी” इति विष्णु-
 धर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं ग्राह्ययोग्यकालानुरोधेति
 वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाड्योना-
 माद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
 प्रातः स्नानविधानात् तत्रैव साधसप्तम्याद्युगुणफलविधिर्नाव-
 दादित्याहुः तच्चिन्त्यं “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति
 जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कल्पतरु-
 रत्राकरयोः । “य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यप्रहोपमान् ।
 प्रातः स्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ साधफलगुणौ” इति विष्णु-
 स्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तरास्नानात् प्रकरणान्त-
 राधिकरणन्यायेन काम्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः किन्तु काम्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यमिदिरिति अत्र साध-
 मासुनिमित्तकसाधसप्तमौनिमित्तककाम्यस्नानयोः प्रातर्विधा-
 नात् नैमित्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् । “प्रधानस्ना-
 क्रिया यत्र सार्द्धं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् “न स्नान-
 माचरेद् भुक्ता नातुरो न महानिग्रि । न वासोभिः सहाजस्रं
 नाविज्ञातं जलाशये” ॥ इति मनुवचनैकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च
 “धर्मो विद्याचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” । इति मनुवच-
 नाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां

तत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः
निष्कामविष्णुप्रोतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं “गुणतार-
तम्यात् फलतारतम्यम्” इति न्यायेन फलं बोध्यम् । तत्तु
इत्तुचौरगुडादिमाधुर्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं “पक्षान्तरेऽपि क-
न्यास्ये रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव
कारयेत्” ॥ इति हेमाद्रिधृतादित्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागर्हं
कार्तिकमलमासाब्दविषयं “देशकालाश्रयसत्त्वदाहदृश्यमनो
गुणा । सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणोक्तवच्च तौर्धभेदे त्वेकदापि नानाज्ञानम् । “विषुवद्विषमे
प्राप्ते पञ्चतौर्धविधानतः” इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तौर्ध-
भेदे तन्त्रप्रसङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्त्रावलीतौर्ध-
चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे तत्रैव स्नानक्रीडोक्ततेऽपि माघ-
सप्तमौस्नानादावसाधारणमङ्गल्येन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं
तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्
त्रयैकफलकामनायां तद्वानन्यापत्तेरित्युक्तम् । स्नाने परिपाटी-
माह कृत्यकल्पनतायां विष्णुः “सप्त वदरपत्राणि सप्ताकै-
पत्राणि च गिरमि निधाय” “यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु
जन्मसु । तन्मे रोगश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमौ” ॥ इत्यु-
च्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकश्चिद् तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्त-
मासाद्भवत्वात्माकरोति पदं मकराकारवच्चान्द्रमासीय तिथि-
कृत्यपरम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौम्यादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणान्मन्त्रन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा मत्स्यपुराणे ।
“यस्मान्मन्त्रन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः । माघमासस्य
सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी । चरुणोदयवेलायां तस्या स्नानं
महाफलम्” ॥ अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं यथा
“महानवम्या द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि । तथाचयत्तौ-
थायां शिथ्यान्वाध्यापयेद् बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथ्या-
ग्यायाश्च वर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां
शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः अत्र महानवम्यादिसाह-
चर्याश्च न्वत्वं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्त्रन्तरादिगणने क्वापि

न राश्युल्लेखः । यथा भविष्यमहापुराणः । “अथयुक् शुक्लनवमी
द्वादशी कार्तिकी तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य
च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या पोषस्यैकादशी तथा । आषाढ-
स्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥ आदणव्याष्टमी कृष्णा
तथाषाढस्य पूर्णिमा । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्रो ज्येष्ठौ पञ्च-
दशी मिता । मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याद्यकारिकाः” ॥
अत्र अमावस्याष्टमीव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा पदोपा-
दानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकोत्तनाच्च अत्र काम-
धेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति
लिखितम् अत्र पाठद्वये औपतिरत्नमानायाम् । अथयुलि
शुक्लनवमीद्वादशपूर्जे मधौ तृतीया च इति पाठाच्चैवतृतीयैव
याज्ञा । ओदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याथान्द्रत्वं सोरागमिऽपि
“अकंपत्रैः सवदरैर्देवीसत नचन्दनैः । अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं
दद्यादादित्यतुष्टये ॥ माघेऽय फाल्गुने वापि भवेद्दे माघ-
सप्तमी । साकरोति च यत् प्रोक्तं सत्प्रायो वृत्तिदग्धनात् ॥
अष्टाङ्गविधिना योऽर्घ्यं भानोर्मूर्द्धि निवेदयेत् । ताम्र-
पात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम्” ॥ इति विष्णुपुराणौघेन
आदित्यपुराणे “ऋचराशिर्विशेषेण यत् कर्म विहितं नरैः ।
दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते” अर्घ्यमन्त्रस्तु “जननी
सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमसिक्ते । सप्तव्याहृतिके देवि । नमस्ते
रविमण्डले” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “सप्त मसि वदप्रौत सप्तलोक-
प्रदोपन । सप्तम्या हि नमस्तुभ्य नमोऽनन्ताय वेधमे” ॥
सप्तिरश्वः ।

अथाष्टमी । सा च शुक्ला नवमौयुता प्राह्या युग्मात् ।
कृष्णा च सप्तमौयुता यथा निगमः “कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्ण-
पक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या परविद्वा न कुर्वाचत् ॥
उपवासादि कार्येषु एव धर्मः सनातनः” । भविष्यपुराणे ।
“चतुर्दशी तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । याऽब्दमक न
भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥ यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं
सचर्याजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
ततः सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम् । फाल्गुनशुक्लाष्टमी चतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्य-
ष्टमी प्रति चतुर्दश्युपवासव्रतम् । कालिकापुराणे । “यैषा
ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
द्विभुजा गौरदेहिका ॥ रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डल-
भण्डिता । रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥ नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा । उमया भाषितं मन्त्रं
यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम् ॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूज-
येत्” । एकमक्षरं शक्तिबीजरूपम् “तथाष्टम्यां नवम्याश्च पूजा
कार्या विवृद्धये । पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम् । सततं साधकः
सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ ज्योतिषे । “शनैश्चरस्य वारेण
वारेणाङ्गारकस्य च । कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यो पुण्यात् पुण्यतरे
स्मृते” ॥ तथा “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्या हेतु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च वृहस्पती ॥ अत्र यत् क्रियते
पापमयवा धर्मसञ्चयः । पष्टिजन्ममहस्ताणि प्रतिजन्म तद-
क्षयम्” ॥ प्रणम्य जगतामीशं वसुदेवसुतं हरिम् । तज्जन्म-
तिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जम्भाष्टमी । ब्रह्मपुराणे । “अथ भाद्रपदे मासि
कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकौसुतः । अष्टाविंशतिमे सावर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगा-
पेक्षयेति शेषः ॥ विष्णुपुराणे महामायां प्रति भगवदाकथम् ।
“प्रावृट्काले च नमसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि
नवम्याश्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि” ॥ इत्यादिषु भाद्रपदनमः
पदयोर्नविकृद्धार्यता तत्कालस्यैकश्रुतिमूलतया गौणचान्द्रेण
भाद्रता मुख्यचान्द्रेण आवणतेति । अभिलाषस्तु गौणचान्द्रेणैव
तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात्
तिथिकृत्ये च कृष्णादिमिति वचतात् । यत्तु वशिष्ठसंहितायाम् ।
एकस्मिन् वचने आवणनमस्योपादानं तत् सौराभिप्रायेण ।
यथा “आवणे वा नमस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमी । यदा
कृष्णे नरेर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता” ॥ कृष्णे कृष्णपक्षे
अत्र वक्ष्यमाणवचनान्मध्यरात्रप्रागावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

दृश्योयोगमात्रे यथा “सिंहार्कं रोहिणीयुक्ता नरा कृष्णाष्टमी
 याद । रात्रिपूर्वापरमा जयन्ती कलयापि च” ॥ इति वराह-
 सहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमीष्वपि रोहिणीयोग-
 पुरस्कारेण जयन्तीव्रतमिति हैतनिर्णयोक्तं निरस्तं उत्तयचन-
 विरोधात् । “सूर्याचन्द्रमसोर्य परं सद्रिकर्षं मामावाप्या” ।
 इति गोभिलसूत्रेण ज्योति शास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्ययोरमा
 वस्थायामेकराष्ट्रमस्याननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टम्या रोहिणी
 योगस्य सर्वधैवा सम्प्रदायः । भाविष्योत्तरे । “आवणे बहुले
 पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु न भवेत्
 क्रूरराक्षसः ॥ वर्षे वर्षे तु या नारो कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महात्मा व्यापी भवति क्षान्ने” ॥ भाविष्ये ।
 “यस्यमोक्षादियामश्चेदोहिणी या न सस्पृशेत् । ज्ञत सकल्पये
 क्षत्रं न च रात्रौ कदाचन” ॥ तत्र सप्तम्या तद्दिने तस्या एव
 प्रातर्लाभात्तदानीं सकल्पमाह वृहस्पतिः । “प्रातः सन्ध्यां तत्र
 कृत्वा सकल्पं बुध आचरन् । प्रातः सकल्पवेदिद्वानुपवास
 व्रतादिकम्” ॥ ब्रह्मवैवर्ते । “सन्धादिदिपसे प्राप्ते यत्फलं
 श्रागपूजनैः । फलं भाद्रपदेऽष्टम्या भवेत् कोटिगुणं द्विजम्” ॥
 तथा “अस्या तिथौ वारिमात्रं यं पितृणां प्रयच्छति । गथा-
 न्याह कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ॥ पूजा च मध्यमात्रे ।
 “कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्चनार्थं चर्चनं हरः” । इति गारुडा
 इत्यमाणवचनजाताञ्च । अन्यदाप्युक्ता भविष्ये । “त्रिकाले
 पूजयेद्देव दिशारात्रौ विशेषतः । अर्चनार्थायपि तथा पुष्पैः
 नानाविधैरपि” ॥ अत्र भविष्यपुराणमविष्योत्तराभ्यां सविष्य
 पूजाविधिरभिधीयते । “पार्थ ! तद्विवसे प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गृह्णीयादिति भावतः ॥ वासुदेवं समुद्दिश्य
 सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्या नमस्क-
 रम् ॥ अथ कृष्णाष्टमी देवी नमस्कृत्यसरोहिणीम् । अर्च-
 यित्वोपवासेन भीष्मेऽहमपरिऽहनि ॥ एनसी मोक्षकामो
 ऽस्मि यक्षोविन्द । तिथीनिजम् । तन्मे सुदुत्तु मा त्राहि पतित
 गोवसागरं ॥ भाजन्मरणं यावद्वयस्यया दुष्कृतं कृतम् । तत्
 प्रणाशय गोविन्द ! प्रसौद पुनपोत्तमः” ॥ एतन्मन्त्रचतुष्टय

संवत्सरप्रदीपधृतं तथा "एकैर्नैवोपवामेन कृतेन कुरुनन्दन ! ।
सप्तजन्म कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः" ॥ गृहमुपवास्य
तथा "तन्मध्ये प्रतिमा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता । प्रतप्त-
काञ्चनाभासा देवकी सुतपस्विनी ॥ माञ्चापि बालकं सुप्तं
प्रसूता नीरदच्छविम् । वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ॥
यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका । वलभद्रस्तथा नन्दो
दत्तो गर्गश्चतुर्मुखः ॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः" ।
तथा "स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा । देवकीं
वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ॥ क्षण्डिकां वलदेवं संपूज्य
पापैः प्रमुच्यते । अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडमर्पिषा । ततो
वर्द्धापनं पष्ठो नामादेः करणं मम । कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्री
प्रभाते नवमोदिने । यथा मम तथा कार्यो भगवत्या मङ्गो-
त्सवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
सुवर्णं काञ्चनं गाय वामांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टमं
लोके कृणो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवा-
दजोजनत् ॥ भौमस्य ब्राह्मणो गुह्ये तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।
सुवस्त्रं वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ शान्तिरस्तु शिव-
श्चास्तु इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् । एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः
सुमङ्गोत्सवम् ॥ वर्षे वर्षे भगवतो मङ्गलो धर्मनन्दन ! ॥ नरो
वा यदि वा भारो यथोक्तं फलमाप्नुयात् । पुत्रसन्तान-
सारोग्यं धनधान्यार्द्धं मदृष्टवम्" ॥ तथा "सम्यक्कर्णापि यः
कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमौव्रतम् । विष्णुर्नोक्तमथाप्नोति सोऽपि
नास्त्यत्र संशयः ॥ जयन्त्यामुपवामय महापातकनाशकः ।
नर्यः कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥ तुष्टयै देवकी-
चनोजयन्तीमंशकं व्रतम् । कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या
भक्तजनैरिह ॥ अकुर्यन् निरयं याति यावदिन्द्रायतुर्दश" ।
वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । सुवर्णमवाशोतिरत्तिकापरिमितं
श्लेष्म काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र मदिनोमिति कश्चित्
पाठः । भौमस्य पृथिवीसम्पन्नः कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा
दद्यादित्यनेनान्वयः । तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तेः सहे-
त्यर्थः अतएव विष्णुपुराणम् । "सहस्रं दक्षिणार्पो हि चत्वारि-

मपि गच्छते" । अत्र पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-
विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजे-
वाङ्मन् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रमे श्रव-
णात्तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया
विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्यामित्यादिना
उपवाससमभिधाय पूजनोपपत्त्याभिहितम् । न चैव पूजने
फलानुपपत्तिः "यस्य पर्णमयी जुहर्भवेति न स पापशोकं
शृणोति" इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात् । अतएव व्रतवैवर्तः
शृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम् । कृते नेवोपवा-
सेन प्रीतो भवति माधवः ॥ भक्त्या विनोपचारेण रात्रौ जाग-
रणेन च । फलं यच्छति दैत्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम् ॥
वित्तशास्त्रमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् । कुर्वाणो वित्त-
शास्त्रम् लभतेऽसदृशं फलम्" ॥ विनाव्रतेन पूजाद्यङ्गं विना ।
एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त आक्षेपे बहुले पक्षे इत्या-
दिना दोषश्रुतेरस्यास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च । ननु काम्यत्वम-
नित्यत्वं असति कामे परित्यक्तं शक्यत्वात् तथा सत्ये कस्य
कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैतस्याङ्गीकारे नित्यानित्य-
संयोगविरोधः सैव संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायो
यथा खादिरं पशुं वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वी-
तेति श्रूयते । अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
स्यात् उत नैति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता
न युक्ता यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुवध-
नाय यूपश्रयज्ञापनार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते
दान्दान्ताय चतुर्थीधाय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-
पृथक्त्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य
क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वये क्रतुशेषत्व फल-
श्रीपत्व सन्त्यसंयोगसंदायकमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
न च आश्रयज्ञापनार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रय लाभ-
दत्त उभयार्था खादिरतेति । "एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रिय
कामस्य" इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वैताश्रवणात् । गच्छ-
भविष्योत्तरवचनानि राजमार्तच्छ कल्पचिन्तासिणि धृतानि

यथा “तमेवीपवसेत् काल रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । एकाग्रे-
 णैव भावेन विष्णोर्नामानुकोत्तयन् ॥ अनघं वामन शौरिं
 वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेश माधवं मधुसूद-
 नम् ॥ वराह पुण्डरीकाक्ष नृसिंह देवसूदनम् । दामोदरं
 पद्मनाभ केशव गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युत कृष्णमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षज जगन्नाथ सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादि निधन विष्णु त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायण चतु-
 र्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-
 विभूषितम् । शोवत्साङ्गं जगत्सेतु श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं मदा देव सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा वरद कृष्ण
 वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि मदा देव वासुदेवं जगत्पतिम् ।
 नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत्परः ॥ त्राहि मा सर्व-
 लोकेश । हरे ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न । दुःख-
 शोकार्णवात् प्रभो । ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितमां भवार्णवे ।
 देवकोनन्दन । शोश । हरे ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मा सर्व-
 दुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरे ! । दुर्गतां स्वीयसे विष्णो । ये
 स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुर्हं तस्त्राहि मा शोक-
 सागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि
 मां देवदेवेग । त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता” । ततश्चोपवासं पूर्व-
 दिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिकं विधाय “सूर्य-
 सामोयम, काल सन्ध्ये भूतान्यहःक्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमि-
 राकाशश्च चराऽमराः ॥ त्राह्य शासनमास्थाय कल्पध्वमिह
 सन्निधिम” इति पठित्वा “तद्विष्णोः परम पदं मदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिव्योय चक्षुराततम्” ॥ इति मन्त्रेण नारायणं समुत्पत्य
 तस्मादित्युच्चार्य उदङ्मुखो दर्भत्रयफलपुष्पतिल जलादिपूर्णं
 यथा नाभोपपन्नं वा पात्रं गृह्योत्वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
 अद्येत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा
 सप्तम्या तिथावारभ्येति वक्तव्यं “धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
 धर्ममश्रवाय गोविन्दाय नमो नमः” । इत्युच्चार्य प्रागुक्त-
 वासुदेवं समुद्दिश्याति मन्त्रचतुष्टयं पठेत् । अहंरात्रे तु प्रण-
 वादि नमोऽन्तैस्तत्त्वामाभिर्वासुदेव देवको वसुदेव यशोदानन्द

रोहिणीचण्डिका बलदेवान् पूजयेत् । दक्षगर्गचतुर्मुखानपि
 तथा संवत्सर प्रदोषे भविष्योत्तरीयम् । बलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षोगर्गचतुर्मुखः । पूजनीयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैर्जले ॥
 ततश्च “माध्वापि बालकं सुप्तं पथ्यङ्गे स्तनपायिनम् । श्रौवत्स-
 वश्च पूर्णाङ्ग नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥ इति भविष्योत्तरीय-
 ध्यानं कृत्वा गरुडपुराणोक्तैर्मन्त्रैः विशेषे इतरत्न प्रणवादि
 नमोऽन्तेन श्लोकणनाम्ना पूजनम् । अर्घ्यं तु । “यज्ञाय
 यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
 इति स्नाने तु “योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः” इति एवं नैवेद्ये एवं विष्णवेत्यादि
 घृततिनाभ्यां होमे धर्मायेत्यादि स्वाहान्तेन शयने विष्णा-
 येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्या “पादावमुक्षयन्तौ
 श्रोदेवक्याश्चरणान्तिके । निपण्या पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै
 त्रियै” इति संवत्सर प्रदोषघृतवचनात् श्रौपूजापि ततो
 गुडघृतैर्वसोधारा नाडीच्छेदनं पट्टौपजनं नामकरणादिकञ्च
 कुर्यात् । “पूजयेयुर्द्विजाः सर्वे स्त्रोशूद्राणाममन्त्रकम् । चन्द्रो-
 दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्” ॥ तद्विधिय “शङ्खे
 तोय समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्या धरणीं गत्वा
 चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्” ॥ अर्घ्यमन्त्र “क्षीरोदार्यवसंभूत !
 अत्रिनेत्रममुद्भव ! । गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्केद रोहिण्या सहितो
 मम ॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-
 न्दाय नमो नमः” । प्रणाममन्त्रो यथा “ज्योत्स्नायाः
 पतये त्वभ्य जोतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकान्त !
 सुधावास ! नमोऽस्तु ते ॥ नमोमण्डनदोषाय शिरोरत्नाय
 धूर्जटेः । कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चाग्रे” ॥ ततश्चानघं
 वामनमित्यादिना “प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्”
 इत्यन्तेन नामकौर्तनं प्रणमौ त्राहि मामित्यादिना त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रचितेत्यन्तेन “यद्वाक्ये यच्च कीमारे वार्हिके यच्च
 यौवने । तत्पुण्यं ब्रह्मिमाप्नोतु पाप हर हन्तायुध !” इति शिव-
 रहस्योयेन प्रार्थनं कुर्यात् “ततः स्तोत्रैः स्तुतिं कृत्वा वासुदेवं
 जनादनम् । गौतवादिवनृत्येय शेष कालं यथाशुक्लम्” नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथाविधि संपूज्य दुर्गायाय
महोत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेभ्यो दक्षिणाश्च
स्वर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात्
ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इति मन्त्रं पठित्वा
ब्राह्मणान् विभर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । “सर्वाय
सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वमन्त्रवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
पारणानन्तरं समापनमन्त्रं भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ द्रवतकालव्यवस्था । तत्र चैरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्यो-
र्मासे कृष्णाष्टमीप्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभि-
धानात् । तथा च वशिष्ठः “अष्टमोरोहिणीयुक्ता निगार्ह-
दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः
स्वयम्” ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । “अर्द्धरात्रे तु
रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति
पापं विजम्बजम् । सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न
मोदति” । अथमेव जयन्त्यः ग्यो योगः । तथा च यराष्ट-
महितायां “सिंहार्कं रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी यदि ।
रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्तो कलयापि च” इति विष्णुधर्मो-
त्तरादिपुराणयोः । “रोहिणी संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदे-
ऽष्टमी । सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र
जातो जगन्नाथः कोस्तुभी हरिरौग्ररः । तमेवोपवसेत् स्थानं
तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इत्यत्र “अविहायाश्च मर्त्यायां
जातो देवकीनन्दनः” । इति सप्तम्येष्वे जगन्नाथं कल्प-
भेदाद्विरुद्धं सप्तम्यामर्द्धरात्राध इत्यत्र अर्द्धरात्रादधयोर्हमिति
भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । श्रुत्वा “जयं पुष्पं
कुरुते जयन्तोमिति तां विदुः । रोहिणी संहिता कृष्णा मासे
च अर्द्धरात्रेऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधयोर्हं कलयापि यदा भवेत् ।
जयन्तो नाम सा पीता सत्यपापप्रणामिनी” ॥ अन्यत्रापि
“अर्द्धरात्रादधयोर्हं सैकादशघटिकाभ्यन्तरे । रोहिणी चाष्टमी
यात्रा उपवासप्रतादिषु” ॥ एकघटिकाभ्यन्तरे अर्द्धघटिका-
भ्यन्तरे चेत्यर्थः । एतेन यदा मुख्योदये श्रम्याऽप्यष्टमी रोहिणी-
युक्ता त्वमन्तरं पूर्वा मयमी सोमवारं बुधवारं वा युता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सर्वोपोष्या इति । यदाह ब्रह्मवैवर्तः
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता
 प्राजापत्यर्चसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि नभ्यते वा न वा
 विभो !” । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतानान्तुप्रेतत्वं नाशितन्तु
 तैः । यैः कृता आवणे मासि अष्टमौ रोहिणीयुता । किं
 पुनर्बुधवारिण सोमेनापि विशेषतः ॥ किं पुनर्नवमौयुक्ता कुल-
 कोव्यास्तु मुक्तिदा” इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-
 मुख्यकालवाधायोगात् । स्कान्दे “न करोति यदा विष्णो-
 र्जयन्तौसंज्ञकं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः महते नारकीं
 व्यधाम्” ॥ भविष्ये “तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तौसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह । अकुर्वन्निरय याति
 यावदिन्द्रायतुर्दश” । इति जयन्तौलङ्घने प्रत्यवायश्रुतेः । बुध-
 सोमलङ्घने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि
 बुधसोमवारयोगो गुणफलानुरोधेन युक्तम् । हेमाद्रिरपि यदा तु
 यद्विषम एव रोहिण्यष्टमौयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः
 फलातिशयः । अन्ये त्वेवमाहुः । यदा पूर्वदिनाहिरात्रे
 रोहिणीयुताष्टमौ नोत्तरा तथाविधा मा चेद्बुधे सोमे च भवति
 तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्वा उदये चाष्टमौ किञ्चिदिति वधना-
 त्तन् । यद्यप्यहिरात्रे तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-
 युक्ताष्टमौव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम् । बुधसोमवाक्यञ्च
 द्वितौयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-
 वाक्यस्य सङ्कोचे कर्मकालव्यापितिथिसम्भवादहिरात्रवाक्यस्य
 सङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् । तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सङ्कोचो
 नाहिरात्रवाक्यस्येत्यन्तेनाह । माधवाचार्योऽप्येवम् । किन्त्वयं
 योगो बुधसोमवारे प्रातः किञ्चिदष्टमौ अनन्तरं तद्दिने नवमौ-
 चय उभयतिथ्योरेव रोहिणी स्यात् तदैव भवति । ब्रह्मवैवर्त
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि” इत्यत्र सकलेति
 विशेष्याभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापीत्युपपद्यते अस्य
 प्राज्ञता च जयन्त्यलाभ एव प्रागुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-
 वदष्टम्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वये रोहिण्या-
 नियामकत्वेनाभिधानात् । तथा हि स्मृतिः “प्राजापत्यर्च-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमौ । मुहूर्तमपि लभ्येत सैवो-
पोष्या महाफला ॥ वशिष्ठः “वासरे वा निशायां वा यदा
युक्ता तु रोहिणौ । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्या सदा
तिथिः” ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । “एकादशीशताद्राजन्नाधिकं
रोहिणौव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणौव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-
वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-
बोधत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनियन्त्रितापवादविधावेव-
कारश्रुतेः पष्टिदण्डात्मिकामष्यष्टमीं रोहिणोरहितां परि-
त्यज्य रोहिणौसहिता स्वल्पाष्यष्टमौ उपोष्या यदा तु पर-
दिनेऽपि रोहिणोरहिता तदा पूर्वोपोष्या । “पष्टिदण्डा-
त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्या-
देकादशीं विना” इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-
माणवचनजाताच्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तादा परे-
द्युरूपवासः सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव
बोधायनः “यो यध्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झिता” ॥ सङ्कल्पकालः
प्रातरेव प्रातःसङ्कल्पयेद्दिनानित्यादि वराहपुराणात् “प्रातः-
मन्या ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” इति संवत्सरप्रदीप-
वचनात् “उदये तूपवासस्य नक्षत्रस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्न-
व्यापिनी प्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः” इति बोधायनवचने-
नोपवासो उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिशौघसम्ब-
न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्तिमन्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । अत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥
निशीथेऽर्द्धरात्रे । पराशरः । “विमन्यव्यापिनी या तु मैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवामरात्” ॥
किं पुनर्नवमौयुक्ता इति लिखितमाणवचनाच्च । एतद्विषय
एव ब्रह्मवेवर्तयचनं “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमौ सहिताष्टमौ ।
सा सप्तमिपि न कर्त्तव्या सप्तमौ सहिताष्टमौ । अविद्यायास्त-
सर्त्तायां ज्ञातो देवकोनन्दनः” । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती

शिवरात्रिश्च कार्थं भद्रजयान्विते । कृतोपवासं तिथ्यन्ते
तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ गरुडपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः
“जयन्त्या पूर्वविद्यायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वोक्तवान्ते
वा व्रतो कुर्वीत पारणम्” ॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तीनामे
विहा प्रतिग्रमवाय बोध्यम् । यदा तु विना जयन्तीयोग-
मुभयदिने रोहिण्योयुताष्टमी लभ्यते तदापि पर्य्युक्तपवासः ।
तथा च कालमाध्वोद्ये स्कन्दपुराणब्रह्मवैवर्तयोः । सप्तमी
सहिताष्टम्यां भूत्वा ऋतं द्विजीतम् । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि
मुहूर्त्तादिं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः
पुरा । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमी स्मृता । किं पुन-
र्नवमोयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा” मुहूर्त्तदिनप्याष्टयामिकं
सम्पूर्णदिनं तत्कार्यकारित्वात् । पद्मपुराणे “पूर्वविहाष्टमी
या तु उदये नवमी दिने । मुहूर्त्तेनापि सयुक्ता सा सम्पूर्णा-
ष्टमी भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमी तिथिः ।
नवम्यां सैव याद्या स्यात् सप्तमी सयुता न हि” । सयुता
रोहिण्येति ज्ञेयः । रोहिणीरहितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
दिन एवोपवासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु सप्तमी रात्रिज्ञेये
रोहिणीसहिताष्टमी परदिने च रोहिणी नास्तव्यापिनो
तदा पूर्व्युक्तपवासो बलवत्तत्त्वसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्य
बलवत्तत्त्वसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्तस्कन्द-
पुराणविशेषवचनैरप्रयोजकीकृतत्वात् । एवञ्च “व्रतोपवास-
ज्ञानादो धटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया
पिचये चापराहिकौ” इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
अनाकाष्ठादिविशेषवचनात् । न च सप्तमीसहिताष्टम्या-
मित्युपक्रमात् एव सप्तमी सहिता न होत्युपादानाच्च ब्रह्म-
वैवर्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णाखण्डयोजयन्ती विना रोहिणी-
योगे परदिने कथमुपवास इति चाप्य किं पुनर्नवमोयुक्ता
कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमीयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
कौर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात् । तिथिद्वये उपवासनियामकस्य
नक्षत्रस्योभयदिनलाभे प्रागुक्तेनोपोषितव्यमित्यादि भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरीयेण परदिननियमितत्वाच्च । तिथिविवेके

अथैवम् एवञ्च नक्षत्रासम्बन्धे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
पत्तिः त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशोधसम्बन्धि-
न्यामुपवासः । तथा च माधवाचार्येण प्रशस्तं परशरदत्तम् ।
“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेपेणेन्दुसंयुताम्” । नारदोयसंहितायामपि
“उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्यान्नागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ॥ अत्र अर्द्धरात्रयुतेर्विशेपेणेन्दु-
संयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्वद्युरेवाष्टम्यां निशोधयोगे
तद्वैवोपवासः । “कृष्णाष्टमौ स्कन्दपट्टौ शिवरात्रि चतुर्दशौ ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तित्यन्ते पारणं भवेत्” इति वशिष्ठ
ब्रह्मवैवर्तपैठौनस्युक्तस्याप्येव एव विषयः । कृष्णाष्टमौ कृष्ण-
जम्बाष्टमौ स्कन्दपट्टादि साहचर्यात् तित्यन्ते पारणविधा-
नाच्च । अत्रैव विषये त्रिपुरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । “अन्नाभे
रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनी । तत्रोपवासं कृत्वैव
तित्यन्ते पारणं स्मृतम्” ॥ एतादृश्वचनं भविष्येऽपि किन्तु
तत्रोपवासः कर्त्तव्य इति दृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
पूर्वद्युरेव निशोधप्राप्तौ परेद्युरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
इति वाच्यं विशेपेणेन्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
च बाधापत्तेः तित्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेः च । त्रिस-
न्ध्यव्यापिनोत्यस्य कर्मोपक्रमकालौन त्रिदिनियामकस्य च
त्रिदिनसामान्यविषयकस्य विशेपेणेन्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
युताष्टम्यामित्यनेन च जम्बाष्टमौमात्रविषयकेण बाधितत्वात् ।
एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशोधसम्बन्धे उभयदिने
वा तदसम्बन्धे परेद्युरेवोपवासः सङ्ख्यकासाधुर्वाधितियेऽस्ति-
सन्ध्यव्यापित्वाच्च । “विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमोसंयुता-
ष्टमौ” इत्यादि पुराणेषु । माधवाचार्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालश्च भविष्य विष्णुरहस्य
ब्रह्मवैवर्तेषु । “अष्टम्यामथ रोहिण्या न कुर्यात् पारणं
कश्चित् । इत्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ।
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रथमतः
कुर्यात्तपिभान्ते च पारणम्” ॥ अत्र उभयविधौ पारण-

सूक्तम् । यदा च सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य वियोग-
स्तदैकतरवियोगोऽपि पारणम् । तथा च नारदीये “तिथि-
नक्षत्रयोर्योगो उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्त्तव्य-
यावच्चैकस्य संचयः । सायोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
ज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेव वेदविदो विदुः” ॥ यद्येकस्यापि
सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगोऽपि प्रात-
रुत्सवान्ते पारणं “तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्यात्
पारणम्” इत्युक्तवचनात् । निर्णयान्तरं तु प्रतिकुर्यात् पारण-
मिति पाठः । न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वे न विधित्वासम्भवात्
तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्यादित्येवार्थ इति
वाच्यम् । “उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्ने पारणं भवेत् । अन्यथा
तु फलम्याहं धर्ममेवोपसर्पति” इति देवलवचनं पारणनिय-
मात् । किञ्च यदि पारणमहं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत । तथा च कात्यायनः “रात्र्यादिकं मर्यादित्य-
पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्तिकान्ते भुञ्जि-
क्रिया” इति । अतएव हेमाद्रिप्रभृतिधृतवचनं “तिथ्याक्षयो-
र्यदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पार-
णन्त्यपरेऽहनि” ॥ यदा रात्रेः सार्द्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरेऽहनि
उपवासपरदिने पारणं कुर्यात् नक्षत्रस्येत्येकतरोपलक्षणम् ।
हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति
तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्यात् इत्याह । तत्र, वर्जयित्वा महा-
निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्ति-
थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तदांघ-
करणं सन्निधानात् तु कारणादेरात्रं व्यवहिय उपवास-
दिनात् परदिने पारणं विधीयते । जोनूतवाहनस्तु न हि
तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्त्तव्यतापरं चेन तदन्त-
एव विधिः । किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्त्तमाने न कुर्या-
दिति तात्पर्यं तत्रैव होपयुतः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
निथिनक्षत्रैतरकाले पारणं कुर्यादिति वा विधिः । न
च रात्रिगोत्रे भोजनोऽप्याधिक्यः द्वितीय एवाहति पारण

भविष्यति षडणेऽपरेऽहनीतिवन्नियमाभावादित्याह । तत्र, पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिग्रेषे भोजनस्याविहितत्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते, “त्रियामां रजनीं प्राहुः स्यन्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ एतद्वचनबलात् मङ्गानिशा परकालस्य नाडोचतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुपपत्तेः तद्दिनकृत्यलोपापत्तेश्च । अतएव “सुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्मङ्गानिशा” इत्युक्तम् । कात्यायनोऽपि “मुनिभिर्हिरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्या सार्धप्रहर यामान्तः” ॥ इत्यनेन रात्रौ सार्धप्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह षडण्वदपरेऽहनि पारणेऽपि दत्तवचनाच्च केचित् तु तिथ्यूक्तयोरितिवचने अपरेऽहनि उपयासद्वितीयदिवसे पारणं कुर्यात् । यथा वचनबलात् पारणे शौक्लर्गिक पूर्वाह्नपरित्यागेऽपि न व्रतयेगुण्यं तथावाप्यौक्लर्गिक द्वितीय दिनपरित्यागेऽपि न तथात्वमिति । यत्पुनरुभयमत्र रात्रावेव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिथ्यूक्तयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽहनीत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्यपत्तेः । यथा न्युतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्रमत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः । तत्र शौक्लर्गिक द्वितीयदिन परित्यागे प्रमाणमेव नास्ति तिथ्यूक्तयोरिति वचनच्छेदस्य तद्रूपार्थत्वे प्रमाणं नास्ति । न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे निःसन्देहार्थं न परेऽहनीत्येवं ब्रूयात् ।

वस्तुतस्तु पारणत्वपरेऽहनीत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोपित तिथ्यूक्तयोर्भेद इत्यत्रोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव “यद्य कृत्वाष्टमो देवी नमश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्घयित्वोपवासेन भोष्येऽहमपरेऽहनि” इति मन्त्रनिद्रमपि मङ्गच्छते । किञ्चात्रैव वचनं नक्षत्रस्यान्त इत्यत्र भोजनाह्निकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्धरात्रवियोगेऽपरेऽहनीत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनेकवाद्यतया उपयासद्वितीयदिवसपरत्वावगात्रवत्त्वत्वे न अर्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात् । अन्यथा सांयोगिक-
 इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । एवञ्च “सायमाद्यन्तयोरङ्गाः सायं
 प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेम्सोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” इति
 महाभारतोद्योक्तगर्गिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः । एत-
 दिष्य एवोक्तवान्ते पारणमाह “तिथ्यन्ते वोतुसवान्ते वा
 व्रतो कुर्वीत पारणम्” इति । न च अत्र तिथ्यन्ते तारकान्ते
 चेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयान्नृत माधवा-
 चार्य्येष्टत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतदिष्ये ब्रह्मवैवर्तः । “सर्वेष्वे-
 वोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्याद्वि-
 धारण पारणम्” ॥ धारणं नियमग्रहणं ततश्चागृहीतं नक्त-
 व्रतस्य रात्रिपारणनिषेधः । गरुड पुराणेऽपि “अन्यतिथ्या-
 गमोरात्रौ तामसस्तोत्रसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वे स्तामसीं
 गतिमाप्नुयात्” ॥ न च यदि प्रथमं निशायामेकतरवियोग-
 भेदापि ब्रह्मवैवर्तादि वचनादिवा पारणमनन्तमह माधवा-
 चार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं “न रात्रौ पारणं कुर्याद्विद्वे वै रोहि-
 णीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा महानिशां”
 इति सवत्सरप्रदीपधृतस्य “न रात्रौ पारणं कुर्याद्विद्वे वै
 रोहिणीव्रतात् । अत्र निश्चयपि तत् कार्यं वर्जयित्वा महा-
 निशां” इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः । स्त्रौणां
 यवासादि भोजनसम्प्राप्त्यह ब्रह्मपुराणं “ततः प्रविश्य च गृहं
 यवावं भुञ्जते च ताः । युक्तमिच्छुविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह” ॥
 तदयं सत्तेषां । यच्चैकदिनं जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः ।
 उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ता-
 दम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्तादमौलाभे परदिने । रोहि-
 ण्यलाभे तु निशीथसम्पन्न्यामदम्याम् । उभयदिने निशीथ-
 सम्पन्ने तदसम्पन्ने वा परदिन इति । उपवास परदिने
 तिथिनक्षत्रयोर्व्रतान्ते पारणम् । यदा नु भक्तनिगाथाः
 पूर्वमेक तरस्यावसाने मन्वतरस्य महानिगाथां तदनन्तरं वा
 तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिगाथासुभयस्थिति-
 भेदात्प्रशान्ते प्रातःपारणमिति । इति यन्मयटोय श्रीरघु-
 नन्दनमहाचार्य्यपिरचितं श्रीकृष्णजन्माष्टमौतत्त्वं समाप्तम् ।

अथ दूर्वाष्टमी । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । “श्रावणी
दौर्गन्धमौ दूर्वा चैव हुताशनौ । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिव-
रात्रिर्वलेर्दिनम्” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । वलेर्दिनं द्युत-
प्रतिपत् हुताशनौ रम्भाष्टमीया भविष्योत्तरे “पक्षे भाद्रपदस्यैव
शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमी व्रतं पुण्यं यः करोतीह
मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपोरुपम् । नन्दते
वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्” ॥ भीमपराक्रमे कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य “गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षि-
णम् । गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये” ।

आषढायण्या ऊर्द्धं तिसृषु कृष्णाष्टमीषु ग्राह्यानि नित्यानि
यथा गोभिलः “अष्टकायोर्द्धमाषढायण्यास्तमिग्राष्टमी” इति
ब्रह्मपुराणे “पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च । कृष्ण-
पक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैवौ विभाव्यते ॥ प्राजापत्याद्वितीया
स्यात् तृतीया वैश्वदेवकौ । आद्यापूपैः सदा कार्या मांसै-
रन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो-
विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
ग्राह्य प्रधानकालस्तद्वदिति यावत् । ऐन्द्रीसाम्नेरिन्द्रदेवता-
कयागसम्बन्धात् । एव प्राजापत्या वैश्वदेवको च मांसैः पशोः ।
तथाच गोभिलः “यद्युवात्पतरसम्भारः स्यादापि पशुनैव
कुर्यात्” इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरिति छाग
एव “छागोऽनादेगे पशुः” इति गीतमात् न च “तेषां ऊर्द्ध-
मष्टम्यां गोः” गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति धार्यं तदमश्वे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य
विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तैपो पौषो । वस्तुतस्तु हरिश्च
मृगोऽपि विहितः यथा “इक्ष्वाकुस्तु विकुचि वै अष्टकाया-
मयादिशत् । मांसमानय ग्राहाय मृगं हत्वा महायज्ञ”
इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव एवध्याच्च स्त्रियं ग्राह्य
स्त्रियग्योतिर्गतं चपि” ॥ एतदर्थं ब्रह्मपुराणेषुपि आरण्या-
नामगस्यप्रोक्षितत्वं वक्ष्यते पशुभावे स्थानीपाकेन यथा
गोभिलः “अपि वा स्थानीपाकं कुरीत” इति तद्विधा-
नस्तु “स्थानीपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्वानुकल्पितम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तुख्या गोः पयस्यनु” । इति छन्दोगपरि-
शिष्टोक्तं ब्राह्मम् । अन्विति ओदनचर्योः पश्चात् अतएव शाता-
तपः “नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा । पितरः स्मृह-
यन्त्यन्नमष्टकासु भवासु च ॥ तस्मादद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु
ब्राह्मणेषु च” ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूषादिकं तूपकरणत्वेन
शक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति अवगात् । तथाच “नित्यं
सदा यावदायुर्न कटाक्षितिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोष-
श्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्त्ति-
तम्” ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
“आर्द्रादितो विद्याध्वान्तं रविचारेण वर्षति” इति नव्यवर्द्ध-
मानधृतात् । “प्रावृट्काले समायाति रौद्रऋतुगते रवौ ।
नाडौवेधसमायोगे जन्मयोग वटाम्यहम्” ॥ इति रुद्रयाम-
लाच्च । रौद्रमार्द्रानवोदकस्याहस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्या-
दिकनिषेधमाह दौपिकायाम् । “त्रयोदशीं जन्मदिनश्च नन्दां
जन्मर्क्षतारां सितवामरश्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकथान्त्यमेव ध्रुवेषु
च आहविधानमिष्टम्” ॥ सितवामर शुक्रवारम् ऋक्षं राशिः
हृष्यदयः अवणपुष्य रुमशिरौ हस्तारैवत्यनुराधा उत्तर-
त्रितयरीहिण्यः । कृष्णपक्षे चैत्रवोदकस्याहकालस्तदोभयोः
आहपोस्तन्वात् मिथिः ।

ज्योतिषे “रजोयुक्क्षाम्बुवाचो च रौद्रायपदगे रवौ ।
तस्यां पाठौ बीजवापां नाहिमौर्दुग्धपानतः ॥ मृगशिरमि
निवृत्ते रौद्रपाटेऽम्बुवाचो ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेत्तौण्य-
हानि । यदि वर्षति कृपाणः क्षेत्रमामाद्य बीजं न भवति
फलभागौ शस्यचाण्डालपाकः” । रजोयुक्क्षाम्बुवाचो ऋतुमतो
पृथ्वी । मत्स्यसूत्रे “धरण्याऋतुमत्याश्च भूमिकस्ये तथैव च ।
अम्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥ ज्योतिषे “यस्मिन्
धारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनश्चरेत् । अम्बुवाचो भवेन्नित्यं
पुनस्तत् क्षामवारयोः” ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशस्याहमधि-
कृत्य महाभारते “नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रोष्ठपदयोः काव्ये तथानेवे च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु
प्रत्यरौ च विवर्जयेत् । ज्योतिषे याणि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्” ॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा दिनचक्रत्याहिवचनम् आ-
ग्नेय कर्त्तिका दारुणमुक्त ज्योतिषे । “दारुणश्चौरा रौद्रमैन्द्रं
नैऋतमेव च” । उरगमशेषां रौद्रमाद्रा ऐन्द्र ज्येष्ठा नैऋतं
मूला । विष्णुधर्मोत्तरे च “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोग्राणि
वर्जयेत्” । तत्रोग्रनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्य ।

नवान्न आहकालश्च ज्योतिषे । “सूर्ये” चैव विशाखगे
स्मरतिथौ पापे विजन्मान्विते नन्दामन्द महीजकाव्यादिवसे
पोषे मघो कार्तिके । भेषुग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे
शशिन्यष्टमे आह भोजनक नवान्नविहित पुत्रार्थनाशप्रदम् ।
“ज्येष्ठाशेषाद्वेगे सूर्ये ऽमृगमन्त्रा निशात्मके । नवान्नैर्भोजन
आह जन्म चन्द्रे तिथौ न च” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे मार्ग-
शोषस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते स्मरतिथौ
त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारावये । उग्रमक्षत्र पूर्वात्रय मघा-
भरण्यः अहिरश्लेषा शिव आद्रा । भोजराजः “ब्रह्मा विष्णु
बृहस्पतौ शशधरो मार्त्तण्ड पोष्णदितौ मैत्रे चित्रविशाख-
वायु धनमे मूलाश्चि वज्रा तथा । शक्रौ वाक्य कृत्स्नके शुभ-
दिने आहं नव ग्रस्यते । नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् आहं
नवान्नाहवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणौ श्रवणापुष्यमृगशिरौहस्ता
रेवतौ पुनर्वसुनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूला-
श्रिणी कर्त्तिका ज्येष्ठा शतभिषा । नवान्नआहं मूला कर्त्तिका
ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषमक्षत्रप्राप्तेः “अश्लेषा कर्त्तिका ज्येष्ठा
मूलाजपदकेषु च । भृगुभोमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्वौदन”
इति आहशेषाभोजिमात्रपरम् । अजपद पूर्वभाद्रपदा ।

चन्द्रताराद्यशुद्धो प्रतीकारमाह देवलः । ‘कर्म कुर्यात्
फलावाप्त्यै चन्द्रादि गोभने बुधः । सुखकाले त्विदं मये
नार्त्तः काममपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं नवणक्ष तारे तिथावभदे
सिततण्डुलाय । धान्यञ्च दद्यात् करणध्वजैः योगे तिलान्
हेममण्डिञ्च लम्ने” ॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे । ऋषिर्मावि-
हितनक्षत्रम् । राजमार्त्तण्डे ताराभेदाहवणपरिमाणमाह
“एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलाणि नवणम्य प्रमगा
जन्मविपत् प्रत्यस्मिन्नाय्य तारासु । पलन्तु लौकिकैर्मानैः

साष्टरत्तिदिमापकम् । तोत्तकचित्तय ज्ञेय ज्योतिर्ज्ञेयः स्मृति
सम्मतम्" वामनपुराणञ्च "विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति-
सम्भवाः । ते नाम स्मरणादिष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः" ॥
विष्णुधर्मोत्तरे "सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य
धिष्णो" इति ब्रह्मपुराणे "प्राश्नीयाद्दधिसयुक्तं नव विप्राभि-
मन्त्रितम्" । अभिमन्त्रितं मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात्
गायत्रेति । स्मृतिः "गृह्यत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधिप्राशये-
च्चवम्" ।

अथ भोष्ठाष्टमी । भविष्योत्तरे "शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य
दद्याद्भोष्माय यो जनम् । सवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव
नश्यति" ॥ धवलधृतास्मृतिः । "अष्टम्यान्तु मिते पक्षे भोष्माय
मृत्तिलोदकम् । अन्नञ्च विधिवद्दद्यात् सर्वे वर्णा द्विजातयः" ॥
सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातयः
इति सम्बोधनम् । "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करत्यौर्ध्वं देहि-
कम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परत्र च" इति मरीचि-
वचनन्तु भोष्मकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः "ब्राह्मणाद्यास्तु
ये वर्णा दद्याद्भोष्माय नो जनम् । सवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तमम्" ॥ अमवर्णजनदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि
भावादि विषय इति श्रौतम् । अत्र तर्पणमन्त्र "वैयाघ्र-
पद्यगोवाय माकृतिं प्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतत् मलिलं
भोष्मवर्मणे" इति "भोष्मं शास्त्रनवो वीरः सत्यवादी जिते-
न्द्रियः । आभिरङ्गिवराप्नोतु पुत्रपोत्रोचिता क्रिया" इत्या-
शमा मन्त्रः । पुत्रपोत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या
ब्राह्मणं पितृतर्पणानन्तरं अविद्यादिकस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति
संवत्सरप्रदीपादयः । अत्र योज्येष्टम् ।

अथ अगाकाष्टमी । स्कान्दः "मौनं मधो शुक्लपक्षे अशो-
काष्ट्या तयाष्टमीम् । पिवेदगोककनिकां चायास्तौहित्य-
वाग्निं" ॥ अगाकाष्ट्येत्युपादानात्तिथिसावेऽपि तस्याम-
फलस्तु मन्त्रनिष्ठात् शोकरहितत्वमयगस्तस्य शौहित्य-
वाग्निं ब्रह्मपुराण्य नदजले । पुनर्वसुयोगे तु फला-
धिदाभाच्च निद्रागरुडपुराणयोः । "अगोककनिकायाष्टौ

ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकम-
वाप्नुयुः” ॥ पानमन्त्रस्तु । “त्वामशोक हरामौष्टमधुमास-
समुद्भव । पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्तोत्रोद्भक्तकृत्कपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्री-
पक्षे चण्डोऽपि नास्ति विवृतमेकादशौतत्त्वे । अशोकपानन्तु
पञ्चमार्द्वप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । “पुनर्वसौ
वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमौम् । लोहित्यविरजे स्त्रायात्
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तौर्यानि सरितः सागरा-
दयः । सर्वे लोहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलमन्दन । अमोघागर्भसंभूत
पापं लोहित्य मे हर” इति स्नानमन्त्रः ॥ कालिकापुराणे
“चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतन्द्रियः । स्त्रायाल्लोहि-
त्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं
शुचिः प्रयतमानसः । लोहित्यतोये यः स्त्रायात् स कैवल्यम-
वाप्नुयात् ॥ लोहितात्तरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽभवत्” ।
स्त्रोतोमात्रे विष्णुः “पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ।
स्त्रोतःसु विधिवत् स्त्रात्वा वाजपेय फलं लभेत्” ॥

अथ नवमौ । साचाष्टमौयुता ग्राह्या युग्मात् भविष्ये
“मासैद्यतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्यं चण्डिकाम् । तत् फलं
लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ॥ तथा “नवम्यां नव-
वर्षाणि राजन् पिष्टाशनी भवेत् । तस्य तुष्टा भवेद्गौरी सर्व-
कामप्रदा शुभा” ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नव-
वर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजनं निवृत्ति
व्रतमिति सङ्ख्ये विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरीतोयः फलं
भविष्ये “माघे मासि तु या शुक्ला नवमौ लोकपूजिता । महा-
नन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-
होमोदेवार्चनस्तपोऽयम् । सर्वं तदद्यथं याति यदस्यां क्षियते
नरेः” ॥

अथ श्रीरामनवमौ । अगस्त्य संदितायाम् । चैत्रे मासि
नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसूचसंयुक्ता सा
तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वसूच संयोगः स्वर्गोऽपि यदि

सम्यते । चैवशुक्ल नवस्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम-
नवमौ प्रोक्ता कोटिसूर्ये ग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भ-
वत्तयकारकम् । उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तपणम् ॥
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः” । चैत्रपदं
चान्द्रपरम् । “मेषं पूषणि संप्राप्ते लगने च कर्कटाद्वये ।
आदिरामीत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥ अत्र मेषस्य
सूर्ये चान्द्र चैवस्यैव सम्प्रवासिथिकृत्यत्वाच्च । तथा ‘तस्मिन्
दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त शमीनो
यावत् प्यादशमो दिनम् ॥ तेनैव स्यात् पुनश्च दशम्यां
भोजयेद्भिजान् । भक्ष्यभोज्यैर्विधैर्मक्ष्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसौदति” । तथा “चैत्र शुक्ला
तु नवमौ पुनर्वसु युता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
तया भवेत् ॥ नवमौ चाष्टमौ विहा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नमस्यास्तु दशम्यामेव पारणम्” ॥ एतद्वचनद्वयं
खानमाधवीयेऽपि किन्तु महापुण्येतिव महाफलेति पाठः ।
शुद्धेति श्रवणात् सर्वत्र शुद्धाया मृत्तादरी न विहायामिति अत-
एवाष्टमौविहा नवमौ मज्जतापि नोपोथेति साधवाचार्यः ।
सैव तादृशेव न तु विहा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमौ
पारणयोग्या तदा दशमौ शुक्ला नवम्युपोथ्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
यणैरिति श्रवणात् सर्वेष्वेवैस्तु अष्टमोविहैव प्राच्या यदा तु
पूर्वदिने अष्टमौविहा नवमौ परत्र दशमौ युता नवमौ एका-
दशी दिने च दशमौ न पारणयोग्या तदा नक्षत्रयोगायोगी-
ऽप्यष्टमोविहैव प्राच्या परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
मात् । तथा च रामार्चनघण्टिकायां दशम्यादिषु वृद्धयेत्
त्याज्या विहैव वैष्णवैः । ‘तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव
निश्चितम् । दशम्यामेव मन्त्रेण दशमौ नैव नहुयेत् ॥ निश्चि-
त्येवं विचार्य नवमौव्रतमाचरेत्’ इति कारिकाभ्यामगस्त्य
मंदिताभ्यामज्ञानम् । घनतन्तु दशमौपारणमन्त्रे सर्वस्याष्टमौ
विहा नोपोथ्या विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
तव्यमित्युपदेश परं न तु कर्त्तव्यविशेषम् । अगस्त्येनाप्येव-

वस्य विद्वोपवासानुपदेशात् । कर्तृभेदे विधिद्वय कल्याणपक्षेय
अतएव माधवाचार्येण सामान्यत एव विज्ञा निपिडा ।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह “प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्यो विमूढधी । उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु
पच्यते ॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहादिमूढधी । कुम्भी
पाकेषु घोरिषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
जरमात्रस्याधिकारः । एवञ्च “कुर्याद्रामनवम्यां य उपोषणं
मनन्दिनः । मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमोव्रतम् । सुच्यन्ते पातकैः
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ” ॥ इति फलकोत्तेन प्रागुक्तसंयोग
पृथक्त्वव्यायात् सिद्धम् अगस्त्यसंहिताया “शालग्राम
शिलायाञ्च तुलसीदेवकल्पिता । पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका ” ॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितातः सच्चिद्व्य
निश्च्यते । कृतप्रातःस्नानादि “उपोष्य नवमीन्वद्य ग्रामेष्वष्टसु
राघवः । । तेन प्रीतो भव स्व भो । ससाराक्षाहि मा हरे ” ॥
इति निवेद्य । “कोमलाङ्ग विशालाक्षमिन्द्रलोकसमप्रभम् ।
दक्षिणांशे दशरथ पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥ पृष्ठतो लक्ष्मण देव
सच्छब्द कनकप्रभः पाश्वर्ध्व भरतशत्रुघ्नौ तानवृन्तकरावुभौ ।
“अग्रे व्यग्र हनुमन्तः रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ” ॥ एव ध्यात्वा
श्रीरामपूजयेत् । स्नानमन्त्रस्तु ‘इन्द्राग्निश्च यमश्चैव नैऋतो
वरुणोऽनिलः । कुबेर ईशो ब्रह्माऽऽर्द्धिकपाला स्नापयन्तु ते ” ॥
अद्विरन्तः कौशल्या पूजयेत् । मन्त्रस्तु “रामस्य जननी चासि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वा पूजयिष्यामि लोकमात्रं नमोऽस्तु
ते ” ॥ तथा “नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः । ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेश परिवारान् समर्चयेत् । पूर्वपटकोण कोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात् ” ॥ हृदयादीनि यथा वा हृदयाय
नमः रौ शिरसे स्वाहा रु शिखायै वषट् रौ कवचाय हु रौ
नेत्राभ्यां वीषट् र अस्त्राय फट् इति । तथा ‘हनुमन्तः सप्त
श्रीव भरतः सविभीषणम् । लक्ष्मणाद्दशवृद्धः जाम्बवन्तः
दनादिषु ॥ धूम्र जयन्तः विजयः सुराष्ट्र राष्ट्रवर्धनम् अकोप
धूम्रपालाष्ट्रः । जन्तु दलमध्यतः । दक्षिणे लोकपालाय तद

स्त्राणि तदग्रतः” ॥ लोकोपाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वज्र-
शक्ति दण्ड खड्गपाश अद्भुतगदा शूल चक्र पद्मानि । मध्याह्ने
जन्म भावयेत् । “वसुधैव कुटुम्बकम्” सुरगुरो सेन्तो नवम्यान्तिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि । निर्दम्भं
निखिलाः पलाशममिधो मध्याह्नोध्यारणेराविर्भूत मभूदपूर्व-
विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “मत्त्वैव
वाटयेद्वाद्यानघ्यं दद्याज्जगत्पतेः । फलपुष्पास्त्रुमस्यूर्णं गृहीत्वा
शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसीदलैः” ॥ मन्त्रस्तु
“दशाननवधार्याय धर्मसंस्थापनाय च । दानवाणा विनाशाय
दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां रामो जातः
स्वयं हरिः । गृहाणार्घ्यं मया दत्त भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्पाञ्जलि पुनर्दत्त्वा यामयामेष्वतन्द्रितः । पूजयेद्विधिवद्भक्त्या
दिबारात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं मन्त्रेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवादाभावः विहा-
यान्तु एकादशोदिने दशमीपारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-
योगायोगेऽपि अष्टमीविहायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमी
विहां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ।

अथ दशमी । सा च युक्ता एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-
युता आद्या । यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमी कार्या पूर्वया
परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी” ॥
यथा सम्पूर्णा दीपरहिता तथा विहापीति विकल्पे व्यवस्था-
पयति विश्वधर्मोत्तरीयं “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” । ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः । “ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भस्तिनोदकम् । मुच्यते दशभिः पापैः
सुमहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-
करणकतिजतर्पणाद्वैकस्नानादयविधपापघ्नयः फलम् एवं
दानादपि वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात्
हेतुमद्विगदस्यसाश । ब्रह्मवैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्
अन्यथा नानाविधिः शास्त्रे । यां काञ्चिदिति तु जाह्नवी-

स्नायकम् अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-
निष्ठे जाड्योपदशवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मणे “शुक्ल-
पक्षस्य दशमो ज्येष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि
तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥ अत्र केवलदशम्या दशविधपापक्षयः
फलम् । भविष्ये “ज्येष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाड्यवौ ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहराच्यते” ॥ दशपापानोति दश-
जन्मकृतपापानोति विशेषणोयमाह पराशरभाष्ये यमः ।
“ज्येष्ठे मासि मिते पक्षे दशम्या हस्तयोगतः । दशजन्मा-
ऽवहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता” ॥ अत्र दशजन्म कृतदशविध-
पापक्षयः फलम् । अत्र “प्राप्ते कर्मणि नानैको विधातुं
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधोयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः” इति
न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमौ विधे-
र्यस्मिन्नहनि तस्माभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तस्माभे परदिने
एव अत्रापि पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुम्भवारस्नाभे तथापि स्नानं
वारस्योभयत्रानाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नान कृत्वा
परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् ।
शङ्खः “ज्येष्ठे मासि चित्तिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदिय जाड्यवौ मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति
च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-
मेधायुतम्” ॥ भौम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-
पापक्षयः शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्य फलम् ।
राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवा-
विधानतः । परदारोपमैवा च कारयिक त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतद्वैध पैशुन्यश्चापि सर्वगः । असम्यग्प्रलापश्च
वाङ्मय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येभ्यश्चिन्तनं मनमानिष्ट-
चिन्तनम् । वितत्याभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ एतानि
दश पापानि प्रशमं यान्तु जाड्यवि । स्नातस्य मम ते देवि !
जले विष्णुपदाद्वये ॥ विष्णुपादार्घ्यमभ्युते गङ्गे त्रिपद्य-
गामिनि । धर्मद्रवोति विद्याते पाप मे हर जाड्यवि ।” ॥ अत्र
मन्त्रनिष्ठेन प्रणवपूर्वकाण्येतानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मञ्जन-
स्यादौ पाद्यानि “शागन्तु जानामन्तेऽभिनिवेशः” इति न्यायात्

“मन्त्रान्ते कर्मसन्निपात” इति न्यायात् “मन्त्रान्ते कर्म-
 दोनि सन्निपातयेत्” इत्यापस्तम्बीयाश्च । हिमाद्रेशून्यादि-
 भेदमाह कामधेनौ देवल । “कायक्लेश मनोदुःख बध धा
 प्राणिना पुन । य प्रवर्तयति द्वेपात् सा हिसेति समासत ।
 यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्या प्रशस्ता सृगपक्षिण । भृत्यानाञ्चैव
 हत्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा” ॥ तथा “परुषवचनमपवाद
 पैशुन्यमनृत वृथालाप निहुरवचनमिति वाङ्मयानि पट ।
 परेषा देश जाति कुल विद्याशिल्परूप वृत्ताचार परिच्छद
 शरीर कर्मजोविना प्रत्यक्षदोषवचन परुषम ॥ यद्यन्यत्
 क्रोधमन्तापत्राससजनन वच । यरूप तच्च विज्ञेय यज्ञान्यश्च
 तथाविधम् ॥ चक्षुषमिति सुप्ताच्च चण्डाल ब्राह्मणिति च ।
 प्रशसानिन्दन द्वेपात् परुषान्न विशिष्यते” ॥ तेषामेव परुष
 वचनाना परोक्ष मुद्राहरणमपवाद । गुरुनृपतिबन्धुभ्राट्-
 मित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यान पैशुन्यम् । अनृतं
 द्विविधमसत्यमसवादयेति । “देशराष्ट्रमसङ्गाच्च परार्थं परि-
 कल्पनात् । नर्महासमसङ्गाच्च भाषण व्यर्थभाषणम् ॥ सुहृत्-
 डामिध्यमज्ञाना वचन निहुर विदुः । यदन्यदा वचो नोच
 स्त्रोपुसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येव पटविकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य
 भाषणात् । इह वा मुत्र वा क्रूरमनस्य प्रतिपद्यते” ॥ प्रशसा-
 निन्दन प्रशमया निन्दनम् अत्र चतुर्विध पडविधयोरविरोध ।
 समचत्वासमचत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-
 हुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असम्बन्धप्रलापव्यर्थभाषणयो पट्या-
 यत्वात् नार्थान्तरत्वम् । अभिधानमपहरणार्थमिति शेष ।
 वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशे पुन मङ्गल्य । स्मृति
 तत्त्वे महादेवो सृष्टिस्थित्यन्तकारिणौम् । नत्वा वदति तत्
 पूजाकाले ओरघुनन्दन ।

अथ दुर्गोत्सव । मार्कण्डेयपुराणे “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी” इति यथा “मृताहनि तु कर्त्तव्य
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिमवत्सरञ्चैव पाद्यमकादशैर्हनि”
 इति याज्ञवल्क्यवचने आबन्ध प्रति सवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुते
 यथा वा “प्रति सवत्सरमाग्रशयणेष्टि कुर्यात्” इति प्रति

सप्तत्सरकर्त्तव्यत्व श्रुते सावत्सरिक विशेषण प्रतीयते तथावा-
पीति वार्षिकीति श्रवणात् “प्रति सवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च
विसर्जनम्” इत्यत्र प्रतिसवत्सर श्रुते प्रागुक्त शरत्काल इति
श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालीनेति दुर्गापूजाया
विशेषण प्रतीयते । ततश्च वार्षिकशरत्कालीनदुर्गापूजा एक-
वचनान्तनिर्देशात्तत्कल्पोक्त नानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते ।
“शारदीया महापूजा चतु कर्ममयी शुभा ।” ता तिथि
त्रयमासाश्च कुर्याद्भक्त्या विधानतः” इति लिङ्गपुराणीये चतु-
कर्ममयीत्यनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्थापनपूजन
बलिदान होमरूपा वक्ष्यमागयुक्तेषु । सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या
दुर्गाया इत्युपक्रम्य “द्विशरीरे चरेचैव लग्ने केन्द्रगते रवौ ।
वर्षे वर्षे विधातव्य स्थापनञ्च विसर्जनम्” इति देवीपुराण-
ध्वने वीष्णुश्रुते अत्र द्विशरीरे कन्याया चरे तुलाया केन्द्र-
गते लग्नगते रवौ अन्यद्विशरीरादे पूर्वाह्णेऽसम्भवात् “सवत्सर-
व्यतीते तु पुनरागमनाय च” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । सा पूजा
नित्या वीष्णुश्रुते अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च । यथा शारदीया
महापूजाभविष्यत् कालिकापुराण “यो मोहादयवालस्याद्देवो
दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दग्धाद्वा हेपादाम्यथ भैरव ॥
क्रुद्धा भगवती तस्य कामानिष्टान्निहन्ति वै” । विधिसमभि-
व्याहृत फलश्रुते काम्या च । यथा तत्रैव “हात्वेव परमाभा
पुर्निर्हतिं त्विदिवीरुस । एवमन्यैरपि सदा देव्या कार्ये
प्रपूजनम् ॥ विभूतिं मतुना लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम्” ।
पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि “भवानोत्तुष्टये धार्ष्टं सप्त-
त्सर सुखाय च । भूतप्रेत पिशाचानां नाशार्थश्चोत्सवाय च” ॥
देवीपुराण ‘तुष्टाया नृपदुर्गाया निमिषार्हेन यत् फलम् ।
न तद्वक्तुं महेशोऽपि शक्नोति वर्षगतैरपि” ॥ एवञ्चातुल्य विभू-
त्यादिमनितं वा भवानोप्नोति वा तत्तत् कल्पोक्तं वा फल
निर्देश्यमिति । एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजाया
द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फलं तत्तत्प्राप्त्यर्हद्व्यदानवदा-
नुपद्रिकम् अतो न तत्र काम्याभिन्नापापेक्षा बलिघाते तु
“ततो देवो समुद्दिश्य काममुद्दिश्यचात्मनः” । इति कालिका-

पुराणे उद्दिश्यैत्यभिधानात् काम्याभिनाप इति । ततश्च
सयोगपृथक्त्वं न्यायादुभयरूपेयम् । ततश्च काम्यतया पूजने
कृते प्रमद्भान्निध्य पूजासिद्धिः । एव वनिङ्गोमाद्यहेऽपि ।

एव कर्मकुर्वता यत्तादृशं फलं न दृश्यते तत् कलिस्वभा-
वात् । तथा च विष्णुपुराणे “यदा यदा मता हानिर्वेदमार्गा-
नुसारिणाम् । तदा तदा कलेर्द्वन्द्विरनुमेया विचक्षणैः ॥
आग्न्नाद्यावसोदन्ति यदा धर्मभृता नृणाम् । तदानुमेय
प्राधान्यं कलेर्मन्त्रेण यच्छ्रुते” ॥ मत्स्यपुराणश्च “यदाधर्म
चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविपर्ययः । कामिनस्तममात्रिणा जायन्ते
यत्र मानवाः ॥ अहङ्कारः गृह्योताश्च प्रचौण्डैर्हवाम्भवाः ।
विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्वे कलौ युगे” ॥ अत्र फलजन-
कापूर्वक्यात्कर्मणोऽप्येक्यं अन्यथा सङ्ख्यावाहनविभर्जनदत्ति
णादिभेदः स्यात् । ततश्च शो यियच्छणा अधिवासदिनेऽङ्गा-
धिकाराय तद्दीजोभूतकाम्यप्रधानाधिकारः सम्पादकः कुम्भ-
तिलजनत्वागमहितः काम्याभिनापपूर्वकः प्रधानसङ्ख्य
कार्यः । इति ह्येतन्निर्णयोक्तव्यत्वापि काम्यत्वेन नित्यत्वेन
वा करणे व्रतत्वाच्चततः कन्दारम्भदिने बोधनादिप्रागेव सङ्ख्यो
न तु दिनान्तरे । शरत्काले मह्यपूजा इत्यत्र एकवचनश्रुतेरेक
प्रयोगसाध्यत्वे नैककर्मतापन्नः क्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थो
भूतनियोगस्यैक्यादर्शवत् न तु प्रत्येकं तत्तत्कर्मणा सकल्प
कलिकापूर्वजनकत्वादैनूदध्यादिङ्गोमवत् । अतएव त्रिकान
धनञ्जयः सग्रहणो । “आरभ्य तस्मा दशमीञ्च यावत् प्रपूज-
येत् पर्वतराजपुत्तो” इत्युक्तम् । अतएव “कन्यामस्यै रवौ
शक्रः शुक्ला मारभ्य नन्दिकाम्” इत्युपक्रम्य “महानवम्या पूजेय
सर्वकामप्रदायिनी” इत्यन्तेन देवीपुराणीयेन अपि पष्ठोत्त
प्रभृति नवमीपर्यन्तं पूजेयमित्येकत्वेनोक्तम् । तेन पञ्चम्या-
मेकमस्तु ततः पष्ठ्या प्रातः सकल्प इति रत्नाकरः । न च
नन्दिकाप्रतिपदिति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्डुल युक्तमिति वाच्यं
महानवमौषचिह्नं पष्ठौपरित्यागे प्रमाणाभावात् प्रतिपदु
क्तावपि प्रतिपदादि कर्मणैकत्वसिद्धेः प्रकृतार्थं निर्वाहाच्च ।
एवञ्चानेकाहसाध्यत्वेन तिथुल्लेखानन्तरमारभ्य दशमी यावत्

प्रत्यहमिति वार्षिक शरत्कालीन दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोज्यं अन्यथा संकल्पकालीन तिथेरन्यदिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णनवम्यादि प्रतिपदादि पक्षादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवल महाष्टमौ केवल महानवमौ पूजारूपाः कल्पा उन्नेयाः । तदन्तरमशौचमपि न प्रतिबन्धकम् । “व्रतयज्ञ विवाहेषु आर्द्धे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतके न स्यादगारब्धे तु सूतकम् ॥ आरम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दीशार्द्धं विवाहादौ आर्द्धे पाकपरिष्कृत्या निमन्त्रणन्तु वा आर्द्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः” इति राघवभट्टवृत्तविष्णुवचनात् पाकपरिष्कृत्येति साग्नेदर्श्यार्द्धविषय तत्र तस्य तदुद्धरणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । सकल्प उक्तो हारोतेन यथा “मनसा सकल्पयति वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयति” इति भविष्यपुराणेन च “सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलच्छाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्याक्षेपयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणेनापि “आशास्य च शुभ कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” । इत्यगस्त्यपूजने उक्त मनोगतं शुभ फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलष्य कार्यं कर्मणा उपपादयम् । भविष्ये “शुक्तिशङ्खाश्नहस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृगमयेन कदाचन ॥ गृहीत्वौदुम्बर पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साप्रमूलं फलपुष्पतिक्षान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” ॥ अत्र केवलहस्तनियेधन्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयशङ्खादिमाहचर्यादेकहस्तपरी वा । “गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवामन्तु गृहीयाद् यद्वा धार्यैव धारयेत्” ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अथ व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र देवोभक्तिसमन्वितैः” ॥ इति देशीपुराणवचनात् । “व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये” इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

“वेदहविष्य भुञ्जाना कात्यायन्यर्चनव्रतम्” । स्कान्दभविष्य-
पुराणयो “शारदो चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विको राजसौ चैव तामसौ चेति ता शृणु ॥ सात्त्विको
जपपञ्चाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषै । साहास्य भगवत्याश्च पुरा
णादिषु कौत्सितम् ॥ पाठस्तस्य जप प्रोक्त पठेद्देवीमना
प्रिये । राजसो बलिदानेन नैवेद्यै सामिषैस्तथा ॥ सुरामासा
द्युपहारैर्जपयज्ञैर्वचना तु या । विना मन्त्रैस्तामसो स्यात्
किरातानाञ्च सम्मता” ॥ शरत्कालीनदुर्गापूजाधिकारे भवि
ष्योत्तरौघ “ब्राह्मणै चतुर्विधैश्चै शूद्रैरन्यैश्च सर्वकै । एव
नानाम्नेच्छगणै पूज्यते सर्वदस्युभि” ॥ देवीपुराण “स्वय
वाप्यन्यतो वाप पूजयेत् पूजयेत वा” । पूजयेत्तत्त्वात्मनेपदा
हेतुनिजन्तता एव स्वय करणासास्य अन्यदारा तथाच दत्त
“स्वय हाम फल यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्री
शुरुभ्राता भामिनेयाऽथ विटपति । पभिरेव दत्त यत्तु तदुत
स्वयमव हि” ॥ विटपतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादौतरत्न फल
न्यूनता । इयशौर्षपञ्चरात्रे “अर्चकस्य तपोयोगादचनस्याति
शायनात् । आभिरुप्याच्च विध्याना देव मान्निध्यमृच्छति” ॥
विस्वाना प्रतिमानाम् । अथाशौचादिशङ्कया बोधनादनात्
पूर्व शुचि तत्कालजोवित्त्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्दरणादिक
क्रियते तत्कालकाले तस्य नारदोक्त स्वय प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय
न तु तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा “निक्षिप्याग्नि स्त्रदारपु
परिकल्प्यर्च्यैज तथा । प्रवसेत् कार्यवान् । वपो हृद्यैव न
चिर क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्तापि प्रतिनिधो
यते एवञ्च वरणं विनापि यदि क्वचित् स्वय प्रवर्तते तथापि
तत्कालसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथाच
विवादकल्पतरुत्राकरशान्तिदोषिकासु नारद “ऋत्विक् च
त्रिविधो दृष्ट पूर्वजुष्ट स्वय कृत । यदृच्छया च य कुर्या
दात्विन्य प्रीतिपूर्वकम्” ॥ यदृच्छया स्नेच्छया एतत् प्रपञ्चित
शुद्धितत्त्वे । अतएव शङ्खनिखितौ “राज्ञा पुरोहितोऽमात्य
शहिस्तस्य तदाश्रया” नृपतीनामात्मप्रतिनिधौभूत पुरोहित
स्तेन नृपतेरयोचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपते शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्धा कर्तव्यमिति हारलताप्रभु-
तयः । पूजादिश्रुतं शुचिकाले तदर्थोपकल्पितद्रव्येण कर्तव्यं
यथा यमः “पूर्वसङ्कल्पितार्थे वा तस्मिन्नाशोचमिष्यते” । कृत्य-
चिन्तामणौ । “विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्नरामृतसूतके । पूर्व-
सङ्कल्पितं द्रव्यं दोषमानं न दूषति” ॥ स्वयं प्रवर्त्तमाना-
द्विगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिक्यम् । तथा कूर्मपुराणम्
“ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वार्षि सहोदरः । प्राप्यानुज्ञा
विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि” ॥

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः “अन्यैः शतहताहोमादेकः पुत्र-
हन्तो वरः । पुत्रैः शतहताहोमादेको ह्यात्मकृतो वरः” ॥
संवत्सरप्रदोषे “माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ॥ सर्वकामसमृद्धये तत्त-
दभिनिमित्तमिदमेव । यत्र यद्यपि देवीमाहात्म्यपाठस्य “सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकृत्करणेनैव तत्तत् फल-
सिद्धिर्जायते तथापि तत्फलबाहुल्याय पुनः पुनः पाठः
वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते मनुः “पठेद्वा
नियताहारस्त्रिवै वेदस्य मंहिताम् । प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि
त्रिः पठेदधमपणम्” इति संस्तवोस्तवेऽपि “पञ्चदशेऽपि यो
भक्त्या त्रयोदशेकविंशतिम् । अविच्छेद पठेदोमान् ध्यात्वा
देवीं सरस्वतीम्” ॥ नन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षोस्तवेऽपि “शत-
मावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिवन्धनात्” इति जैमिनिरपि
“फलस्य कर्मानिष्पत्तिस्तोषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः
स्यात्” इति यथा लौकिककर्षणादीनां बाहुल्येन फलाधिक्यं
तथा वैदिकपाठादीनामप्येत्यर्थः । “सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे
मंत्रां कृत्वा पठेत् सुधोः” । इति वाराहोत्तन्त्राच्च इन्द्राक्षो-
स्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डोपाठस्यावृत्तौ फलभूमादिव्यक्तम् ।
वाराहोत्तन्त्रे “चण्डोपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतां मम ।
एकाहृत्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥ सङ्कल्पपूर्वं
सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् । पाठादभिपदानाच्च भिद्वि-
माप्नोति मानवः ॥ उपसर्गोऽशान्त्यर्थं त्रिगहत्तं पठेत्तरः ।
गृहोपशान्त्यै कर्तव्यं पञ्चाहत्तं वरानने ! ॥ सङ्गामये समुत्पन्ने

समाहृत समुपयेत् । नराहताद्वैच्छान्तिर्वाजपेयफल भवेत् ॥
 राजवश्यायभूत्यै च रुद्राहतामुदोदयेत् । अर्कीकृतात् काम्य
 सिद्धिर्वारहानिच जायते ॥ सन्दाहृत्या विपुर्वग्गमाया स्त्रोव-
 श्यतामियात् । मोक्ष पञ्चदशाहृत्या त्रियमाप्राप्ति मानव ॥
 कनाहृत्या पुत्रपौत्रधनधान्यागम विदुः । राशो भोतिविमो-
 क्षाय विपारुक्ष्णाटनाय च ॥ पृथ्वीत् सप्तदशाहृत तथार्ष्ट-
 दशक प्रिये ॥ महाप्रविभोन्दाय विशाहृत पठेत् सुधी ॥
 पञ्चविंशवर्तनात् भवेद्दम्भविमोक्षणम् । सद्गते समनुप्राप्ते
 दुष्टिक्रिस्तामये तथा ॥ जातिध्वसे कनोच्छ दे प्रायुषो नाश-
 मागते । बहिहृदो व्याधिहृदो धननाशे तथा क्षये ॥ तथैव
 त्रिविधोत्पत्ते तथा चैवातिपातके । कुर्ष्याद् यज्ञात् शताहृत
 तत् सम्पद्यते शुभम् ॥ त्रिगोहृद यज्ञाहृत्या राज्यहृदिभ्युत्था-
 परा । मनसा चिन्तित देवि । सिद्धोदष्टोत्तराच्छतात् ॥
 शताश्वमेधयज्ञाना फलमाप्नोति सुवर्ते । सहस्रावर्तनाहृत्यो-
 रावृणोति स्वय स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो
 मोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेध क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरि ॥
 स्त्रवानामपि सर्वेषा तथा सप्तशती मृत्यु । अथवा बहूनोक्तेन
 किमेतेन वरानने ॥ चण्ड्या शताहृतपाठात् सर्वा सिद्धयस्ति
 सिद्धय ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रवणेऽपि कार्ये “प्रयोज-
 यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो
 भूय आरभते तस्मिन् फले विशेष ” इत्यापस्तेनापि प्रवृत्त-
 प्रावृत्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुते । अत्र पाठयित्वे श्राव-
 यित्वे इति प्रयोग । एव भारतादावपि अत्राविशेषात् सर्वेषा
 मेवाधिकारं द्विजाना पाठश्रवणयो शूद्रस्य श्रवणधिकार ।
 अत्र काम्यस्यऽपि स्नातककर्मात्मन प्रतिनाधसम्भवात् यथायथ
 पठिष्याम श्रोस्यामि इति सङ्गत्वात् ते प्रतिनिधीयते । तथाच
 अधिकरणमालाकन्याधवाचार्यधृतपराशरभाष्ये शाताश्वप ।
 “श्रोत कर्म स्वयं कुर्यादेत्याऽपि स्नातमाचरेत् । अशक्नो
 श्रोतमप्यन्य कुर्यादाचारमन्तत ” ॥ एतद्वचन काम्यऽपि
 प्रातर्नाधविधायक नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रोतस्नातं
 भेदेनोपादानं व्यग्र स्नातयोरविशेषादेव प्रतिनिधिभावात् ।

अन्ततं उपक्रमात् परतः । “कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-
नैमित्तिके हि सः । कास्येऽपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं कास्य प्रतिनिधि-
नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् ।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नराय नमः
नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नत्वा पाठ्यं “नारायण नमस्कृत्य नरश्चैव नरो-
त्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्” इति
विधेः भागवतीयचूतोक्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तथोदीर-
यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिष्यतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यान-
मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत्र व्यासमिति भागवते पाठात् ।
अकारेण व्यासो लब्ध भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वती
व्यासमिति साक्षात्लिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ कार्णश्च पञ्चमो
वेदा यममहाभारत स्मृतम्” ॥ कार्णं कृष्णद्वैपायनप्रणीतं
“मौराय धर्मा राजेन्द्र । मानयोक्ता महोपते । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनोपिण ” ॥ जयत्यनेन ससारमिति जय-
स्तत्तदुग्रम् । एवञ्चार्थानवलोकनादाचाराद्वादावेपः श्लोकः
पठ्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहोत्तन्त्रे च । “जम्बा च प्रणवच्चादौ
स्तोत्रं वा सहिता पठेत् । अन्ते च प्रणव दद्यादित्युवाचादि-
पूरुष ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफल भवेत् । शुद्धे-
नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं
स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत्
सुधी ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च
लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत् ॥ अब्राह्मणेन लिखितं
तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिहस्तादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणः ॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् । सक-
ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्या कृत्वा पठेत् सुधीः ॥ अध्यायं प्राप्य
विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं
पठेन्नरः” ॥

ततश्च मार्कण्डेयपुराणौषधदेवीमाहात्म्यापाठस्यादौ कृपि-
 छन्दादिकं पठेत् तद्यथा मथमचरितस्य "ब्रह्मकृपिर्महा-
 कानौदेवता गायत्री छन्दो मन्दाग्रक्तौ रक्तदन्तिकावीजमग्नि-
 स्तत्त्वं महाकानौप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः" । मध्यमचरितस्य ।
 "विष्णुकृपिर्महानलक्ष्मीदेवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरीशक्ति-
 दुर्गावीजं सूर्यस्तत्त्वं महानलक्ष्मीप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः" ।
 उत्तरचरितस्य "रुद्रकृपिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभौमा-
 शक्तिर्भौमरीवीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रौत्यर्थे जपे विनियोगः"
 नैयतकानिककल्पतरी भविष्यपुराणम् "इतिहासपुराणानि
 श्रुत्वा भक्त्या विगांपते । मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभि-
 विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यादान्यवर्णनमादरात् । श्रुत्वान्य-
 वण्जद्राजन् वाचकात्तरकं ब्रजेत्" ॥ तथा "देवार्चामयतः
 हत्वा ब्राह्मणानां विगोपतः । अन्विष्टं शिथिलं कुर्याद्वाचकः
 कुरुनन्दन । पुनर्वधोत तत्सूत्रं न मुक्ता धारयेत् क्वचित् ।
 हिरण्यं रजतं गाय तथा कांस्योपदोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाच-
 कायेह श्रुतम्याप्राति तत्फलम्" । कांस्योपदोहनाः कांस्य-
 क्रोडाः "वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः" । तथा
 "ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि
 विक्रीय य इच्छेत् सफलं हतम्" ॥ तथा "विस्पष्टमद्भुतं शान्तं
 स्मृताक्षरपदं तथा । कान्तस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ।
 धुध्यमानः भद्रा शुद्धो यन्याये कृतस्त्रयो नृप । ब्राह्मणादिषु
 सत्रेषु यन्याये चार्पयेन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
 ध्याम उच्यते" । तथा "सप्तस्वरसमायुक्तं कालेकाले विगांपते ।
 प्रदर्शयन्मान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप" ॥ देवौपुराणे "इषे
 माप्यमिह पक्षे कन्याराशिगते रवौ । नवम्यां बोधयेद्देवीं
 क्रोडाकोतुकमङ्गलेः ॥ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पठ्यां विख्याभि-
 सम्यगम् । समम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेगनम् । पूर्वा-
 षाढापुताष्टम्यां पूजा होमाद्युपोषणम् ॥ उत्तरेण नवम्यान्तु
 वनिभिः पूजयेच्छिवाम् । अक्षयेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विष्णु-
 र्धयेत्" ॥ अथ नवम्यादिकस्य उक्तः । तथा "यावद्दूर्वायु-
 राकारं वर्तते वज्रं गमिष्यहाः । तावत् चण्डिका पूजा भवि-

यति सदा भुवि ॥ प्राहृत्काने विशेषेण आश्विने द्वाष्टमीषु च । महाशब्दो नवम्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति ॥ अनेन महाष्टमी-महानवमीकल्पायुक्तौ । सङ्कलोऽपि तद्रूपेण । अत्र कन्याराशिगते रवावित्यस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायिकाभिप्रायं वा न तु नियमार्थम् । तथात्वे सौराश्विने प्रतिवर्षं कृष्णनवमीमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुपपत्तेः । अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम् । अतएव कालकौमुद्यादिदृष्टं “कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वज-क्रियाश्विने । तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनादनम्” ॥ इति बोधयेदिति पष्ठ्यामिति शेषः । अत्रापि नवमीबोधनं कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के कन्यार्के तुलार्केऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमी-महानवम्योरपि मासपक्षोत्प्रेषः । मासपक्षतियोनामिति वचनात् अमायास्या-पौर्णमास्योः पक्षोत्प्रेषवत् एतेन वारुण्यादिवत् महाष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युत्प्रेष इति निरस्तम् ।

अत्र कालिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः पष्ठ्यां बोधनं दशभुजायाः विशेष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तत्र कालिकापुराण एव कामाख्यापञ्चमूर्तिप्रकरणे “शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा मा समाख्याता घीठे लोके च नामतः” ॥ इत्युपक्रम्य “रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं सिंहस्थं दशबाहुभिः” । तथा “रूपन्त्येवं दशभुजं पूर्वोक्तं विचिन्तयेत्” । इति तथा “पञ्चाननं कामरश्च दैत्यमये प्रपूजयेत्” । इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि नवम्यां बोधनमुक्तम् । अतएव तत्रैव “उग्रचण्डेति या मूर्तिर्भद्रकाली त्वहं पुनः । यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्तिता ॥ एतासु मूर्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा । पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्” ॥ इत्यनेन कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं पूर्वमुक्तम् । अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य न सम्भवतीति तस्मादशभुजाया नवम्यां पष्ठ्यां वा बोधनमिति ।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शरदापदव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-
व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्यनिकी ।

एवं प्रतिवर्षकर्तव्यत्वादाद्रीदि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा
कार्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा, च लिङ्गपुराणं
“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्य-
न्तरेष्वेव मृत्सेषु तु फलोच्चयः” । देवलः “तिथिनक्षत्रयोर्गोमे-
द्वयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन-
कर्मणि” । कृष्णनवम्यामार्द्रायोगोविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च
लिङ्गपुराणम् । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वा द्रुमे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवावस्तरैः” । चतुर्थचरणे गौत-
मादिब्रह्मिस्त्रैः इति कालिकापुराणे पाठः । “इषे मास्य-
मिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । शौहृक्षे बोधयाभि त्वां
यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य बधार्थं रामस्या-
नुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा”
इति मन्त्रलिङ्गसु । अकाल इति तु रावित्वेन दक्षिणायणस्य ।
तथा च श्रुतिः । “तपस्तपस्यो शिशिराहतुः । मधुश्च माघ-
वश्च वासन्तिकाहतुः । शुक्लश्च शुचिश्च ग्रीष्माहतुः । अथै-
तदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्धिकाहतुः । इषश्च
ऊर्जश्च शरदाहतुः । महाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाहतुः ।
अथैतदक्षिणायणं देवानां रात्रिः” इति एवञ्च “रात्राविव
महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रति-
संवत्सरं नृप” इति अस्याप्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे
दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति-
पदं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्र-
युक्ताया बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्राभागे नवम्यामार्द्रमे दिवे-
त्यत्र दिवापदान्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिवापद व्यर्थे
स्यादिति । तत्रेतिपरमं च अगममुक्तं वराहेश्वर “कन्यादिमौन-
पथेनैव यत्र संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देव्या-
राज्ञा शुभप्रदः” । शिव आर्द्रा एवशोभयादिने पूर्वाह्णे नवमी-
नामे परयार्द्राभागे परत्र बोधनं न युक्तात् पूर्वैव युग्मबाधक
पूर्वाह्ण्य बाधकनक्षत्रानुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्णे एव

नमस्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिने एव शुग्मात् अत्र
केवलनवम्या बोधनविधेर्नचत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च । “माघे
षा फाल्गुने वापि भवेद्दे माघसप्तमो । माकरोति च यत्
प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्” इति सौरागमान्माकरोति
च वत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते ।
ततश्चादौरहितबोधने मन्वान्तरानुपदेशात्तदयुक्तमन्त्रः प्रणव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्मन्त्रातिरिक्तञ्च यच्छिद्रयदयन्नियमः ।
यदमेध्वमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्वेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्व-
श्चाविकलं भवेत्” । इति योगियाज्ञवल्करवचनात् ।

षष्ठोबोधनेऽप्येष नवम्यां बोधनासामर्थ्यं तु षष्ठ्यां सायं
बोधनं यथा भविष्ये “षष्ठ्या विल्वतरो बोध सायं सन्ध्यासु
कारयेत्” मन्व्योक्ता वराहमिहिरेण । “अर्द्धास्तमयात्
सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु
प्रागुक्त “ऐं राधणस्य वधायाय” इति “अहमप्याश्विने षष्ठ्यां
सायाङ्गे बोधयाम्यतः” इति च पठेत् ।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्र-
भेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु “मेरुमन्दर-
कैलासहिमवच्छिखरे गिरौ” । इत्यादि प्रागुक्त देवोपुराणे
नवमौषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च । ततश्च
षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्नीप्रवेश पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभे
एकदैवोभयकरणम् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभः न
परदिने सायं षष्ठौलाभः तदा पूर्वद्युर्बोधनं परदिने सायमा-
मन्त्रणम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने
पूर्वाह्णे षष्ठ्या बोधनं “बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं
फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखा तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥
पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरञ्च स्वयं
कुर्याद्वलिदानं महानिधि ॥ प्रभूतवलिदानञ्च नवम्या विधि-
वच्चरेत् । ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥ विस-
र्जनं दशम्यान्तु कुर्यादै शिवरोत्सवैः । धूलिकर्दमविक्षेपैः
कोडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगौतकैः” ॥
इति कालिकापुराणात् । शवरो स्तेच्छः शाखां विशेषयति

जिह्वापुराणम् । “युग्माभिन्नाश्च विस्वस्य फलाभ्यां शाखिकां
तथा । तथाच ऋणयो देवो स्नात्वा पूज्य प्रवेशयेत्” ॥
एतानि पष्ठ्यादिकल्पविधायकानि । पष्ठ्यां बोधने तु नक्ष-
त्रानुपदेशान्न तदादरः । ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि
विशेषो बध्यते । आमन्त्रणस्तु पष्ठौ विना सायमेव ।
“यज्ञीया देवताः सर्वाः श्वः कार्ये यज्ञ कर्मणि । सायमावाह-
येद्विद्यावान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धेः
प्रवेशे विन्ध्यवासिनी । विस्वदादपमभ्येति पूजार्थं सायम-
श्विका” ॥ इति द्युग्मोर्पपञ्चरात्रौयदेवीकाण्डात् । “ज्येष्ठा-
वाप्ययवा पष्ठौ सायं कालेन चेद्भवेत् । सायमेव तथापि
स्यात् विस्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ पूर्वां पष्ठौ सनक्षत्रां सायं
प्राप्तामपि त्यजेत् । यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति ।
सन्निहृष्टश्च यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु । तद्दिने वरुणं कृत्वा
परि शाखां प्रवेशयेत्” ॥ इति स्मृति सागरसुत सत्यसूक्ताच्च
ब्रह्माण्डनन्दिकेश्वरपुराणयोः “पत्रौप्रवेशात् पूर्वद्युः सायाह्ने
विन्ध्यवासिनौम् । चण्डोमासन्त्रयेद्विद्वान् नात्र पष्ठौ पुर-
ष्कृता” ॥ विन्ध्यवासिनौमित्यत्र विस्ववासिनौमिति भविष्य-
पुराणे पाठः पठन्ति च । “सायं पष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या
अधिवासनम् । पष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद” ॥
इति । ये स्तेतानि वचनान्यनालोच्य पत्रौप्रवेशाव्यवहित-
पूर्वदिन एव पष्ठ्यामेव विस्वाभिमन्त्रणं व्रजते तेषां पूर्णपष्ठ्य-
नन्तरं पष्ठोनामे घटिकान्चून पष्ठोनामे वा तत्परदिने घटिका
तदधिक सप्तमीनामे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसौघायाः पष्ठ्या-
ध्यवहितत्वात् परदिवसौघायाः कर्मानर्हत्वादिति ।

अथ सप्तमौपूजा । तत्र सप्तम्यां मूलयुक्तायां वेदस्तथा
वा पूर्वाह्णे पत्रौप्रवेशः । उभयत्र सप्तमौनामे परत्र । “युगाद्या
वर्षवृद्धिं सप्तमौ पार्यतौमिया । रवेरुदयमौचस्ते न तत्र
तिथिपुस्तता” ॥ इति देवोपुराणात् । ज्योतिषे “पूर्वाह्णे
नक्षत्रपत्रिका शुभशरी सर्वाद्यैर्मिहप्रदा पारोग्यं धनदा करोति
विजयं चण्डो प्रवेशे शुभा । मध्याह्ने जनपौडनक्षत्रकरो
सप्तमघोरावहा सायाह्णे वधवत्यनादिकद्यहं संप्रचतं सुवेदा ।

सप्तम्यामस्तगाया यदि विशति गृहं पत्रिका ओफलाब्धा
रात्र सप्ताङ्गराज्य जनसुखमखिल हन्ति मूलानुरोधात् ॥
तस्मात् सूर्योदयस्या नरपतिशुभदा सप्तमी प्राप्य देवीम् ।
भूपालो वैशयेत्ता सकलजनहिता राक्षसर्क्ष विहाय ॥ राक्ष-
सर्क्ष मूला “पत्रोपवेशन रात्रौ विमर्ग वा करोति य । तस्य
राज्यविनाश स्याद्राजा च विकलो भवेत्” ॥ देव्या गृह
दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्य कल्पतरुधृतदेवीपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
नेन तद्विधानात् । तथाच “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा-
दक्षिणायने” । तत्रैव “यस्य देवस्य य काल प्रतिष्ठाध्वज-
रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित” ॥ यस्य
देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे य काल शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
न्यासे गृहारम्भे सकाल पूजित इत्यर्थः । तस्य प्रवेशेऽपि
सकाल । “ज्येष्ठादितित्या मयुक्त गृहारम्भोदितश्च यत ।
तत्सर्गं योजयेद्देशप्रवेशे दैवचिन्तक” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
आदति पुनर्वसु ।

पत्रिका तु “कटली दाडिमो धान्यं हरिद्रा मानक कचु ।
विल्वोऽशोको जयन्तौ च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥ विल्वयुग्म-
मुपक्रम्य गवाक्षतन्त्रे । “वायव्यस्य राक्षसस्य न गृह्णीयात्
कदाचन” । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणे “विना-
यक तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्वाहृतिभि-
स्तथैवाश्वि कुमारकौ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्प-
तण्डुलैः” ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रातष्ठावधिमाह कालिकापुराणे “प्रतिमाया कपोली
हो स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठा कुर्वीत तस्या देवस्य
वा हरे ॥ अकृताया प्रतिष्ठाया प्राणाना प्रतिमासु च ।
यथा पूर्वं तथा भाव स्वर्णादीना न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
देवाना प्रतिमास्वपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्या
देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्या प्रतिष्ठामाचरेद्धरे ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रै प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
समाचरेत् ॥ अस्मै प्राणा प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणा चरन्तु च ।

असौ देवत्वमंख्यायैः स्वाहेति यजुरौरयन् ॥ अङ्गिमन्तैरङ्ग-
मन्तैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-
धरेत् ॥ तथा भावः स्वर्णादिमात्रम् । अङ्गमन्तैरङ्गन्यास-
मन्तैः अङ्गिमन्तैर्मूलमन्तैर्वैदिकैः “मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य
वृद्धस्यतिर्यग्मिमम् । तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु
विश्वेदेवा स इह मादयन्तामीमप्रतिष्ठ” ॥ इति ‘मन्त्रैः एवञ्च
दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोली घृत्वा मूलमन्त्रं षडङ्गमन्त्रञ्च
पठेत् । हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै इत्यत्र असौ इत्यूहं कृत्वा
तदादिकं पठेत् । तथा “लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां
तथैव च । पुष्पाकस्या महादेवीं पावके प्रतिमासु च । चित्रे
च विग्रिष्ठे रुद्रे जलस्याञ्चापि पूजयेत्” ॥ अत्र जलसेकाद्य-
योग्ये स्नान गृहादावाह कालिकापुराणम् । “सद्यः सिग्धे
मृणये वा मर्पिः सिन्दूरजे तथा । चोचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे
प्रतिमा तनो । अन्तिकस्यापि ते राज्ञे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा” ॥
इति रुद्रे, प्रतिविम्बयोग्यनोहनिर्भिते ।

पूजामधिकृत्य बौधायनः “प्रतिमास्यानैष्वप्स्वमनौ आधा-
हनविमर्जनवर्जम्” इति प्रतिमास्यानेषु स्थितरप्रतिष्ठितेषु
इत्यर्थः । जमदग्निः “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यति दृष्ट्वाप्यद-
ष्टिगम् । नमस्कार न कुर्व्याद्यः प्रायश्चित्तौयते नरः” ॥ प्राय-
श्चित्तौमन् इयते । कालिकापुराणम् । “दिग्बिभागे तु कौवेरी
दिक् शिवाप्रोतिदायिनी । तस्मात्तन्मुख आशोनः पूजये-
द्यण्डिकां सदा” ॥ कौवेरी उत्तरदिक् तन्मुख उत्तरामुखः ।
त्रिपुरामारममुखये । “स्नात्वा यथाविधिविधोत्तराननादि-
राचन्य मस्यगमनाम्बरयज्ञसूत्रः । प्रागाननो धनददिग्बिदनी-
इय वापि बडामनो गणपतिश्च गुरुश्च नत्वा” इति वाक्यात्
प्रागाननोऽपि देवोप्रतिमोपक्रम्य मत्स्यपुराणम् । “मिन्दूरं
भामचूर्णञ्च तामां गिरसि पातयेत् । स्मृतिः “मधुमुखां घृतं
गन्धो गुग्गुलुगुरुगैलजम् ॥ मरुतं सिंहमिडायो दशाङ्गो धूप
इष्यते” ॥ दशाङ्गैः दमघटितः शैलजं स्वनामाग्यातं सिद्धार्थैः
मेतमर्पयः । “तुरुष्कं यन्त्रिकर्पूरभागरागुरुकुन्दैः । सुरा-
भांसोपितानिध्रं धूपं दद्यान्नाधुष्टम्” ॥ तुरुष्कं सिद्धकं

अन्वि गौडोयानोति ख्याता । सिता शर्करा नागर शण्डी ।
भविष्ये “वल्लिहोने तु दुर्भिन्नं गन्धहोने त्वभाग्यताम् । धूप-
होने तथोद्देग वस्त्रहोने धनैश्चयम्” ॥ प्राप्नयादिति शेषः ।
कालिकापुराणे “लाङ्गल क्रमुक दत्त्वा रुचक करमर्दकम् ।
सौभाग्यमतुलं प्राप्य देवल्लोके महीयते । परमान्न पिष्टकञ्च
यावकं क्षुपरन्तथा ॥ मोदकं पृथुकादौनि कन्दुपक्वानि चोत्-
सृजेत् । इति शाल्योदनं दिव्यभाग्ययुक्तं सशर्करम् ॥ निवे-
दयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च । चोरादौन्ययं गव्यानि
महिषादौनि सर्वशः” ॥ लाङ्गल नारिकेल क्रमुक गुवाकफल
रुचक वोजपूरक करमर्दक पानोयामलक कन्दुपक्व जलोप-
सेक विना केवलपात्रे यद्वह्निना पक्वं भ्रष्टतण्डुलादि ।

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तम् । द्विजैरेतानि
भोज्यानि शूद्रगीहकृतान्यपि” ॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्र-
कर्तृककन्दुपक्वादानं देयानि शूद्रेतरक्षतान्यपि । “गोकुले
कन्दुशालाया तैलयन्त्रचुयन्त्रयोः । ऋषी मास्यानि गौचानि
स्तोषु वानातुरसु च” इति श्रुतातथ्यवचने ऋषीमास्यानि
शोचाशौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकर-
व्याख्यानदर्शनाच्च । एवञ्च गङ्गावाक्यावल्या चैवर्णिकेन सिद्धा-
न्तेन नैवेद्यं देयं शूद्रेण द्विजशूद्रपारतन्त्र्यं च । तदुक्तं वराहपुराणे
‘त्रिषु वर्णेषु कर्तव्यं पाकभोजनमेव च । शूद्रायामभिषेचनं
शूद्राणाञ्च वरानने ।” ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपाककरणं कलौतरपरम् ।
‘वाङ्मनादिषु शूद्रस्य पक्षतादिक्रियापि च” इत्यभिधाय ।
“एतानि लोकगुह्यं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
कार्येण व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ समयचापि साधुना प्रमा-
दं न ददयेत्” ॥ इत्यधिकरणमालाहम्माधवाचार्येष्टतादित्य-
पुराणवचनात् । ततश्च शूद्रकर्तृकहृषोत्तर्गादौ ब्राह्मणकर्तृक-
चरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नैवेद्यादि शूद्राऽपि दातुमर्हति ।
एवञ्च “आमं शूद्रस्य पक्वाच्च पक्षमुच्छिष्टमुच्यते” इति स्वयं
पाकविषययोगिनीतन्त्रे । “शिवगारे भक्षकश्च सूर्यागार-
श्च शङ्करः । दुर्गागारे वशिष्ठाश्च सधुरीश्च न वादयेत्” ॥
भक्षकं कास्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे “गीतवादिन-

निर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेय गृहे दक्षां घण्टां
 लक्ष्मीं गृहे त्यजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्वपापमयी यतः ।
 विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम् । कक्षारं तुलसी
 चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युपितं न स्याद्यच्चान्यत्
 कलिकात्मकम् ॥ माघ्यं कुन्दं मुनिपुष्पं धकपुष्पम् । पुण्य-
 बुद्ध्या परकीयधर्मकार्ये वेतनमगृह्णन् तत्कार्यं कुर्वन् फल-
 माप्नोति । “अभिरूपेण सम्पन्नान् घट्टयित्वा विना भृतिम् ।
 धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-
 कारश्च दरिद्रोऽप्यथामत्त्ववान् । न मूल्यमादाद्वेश्यातः सभार्य
 कृद्विसंयुतः । असद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभः” ॥ इति
 मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचनदाने हेमतर्घटकस्य
 तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे “महिषन्तु ददद्देव्यै
 भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण तं बलिं परिपूजयेत् ॥
 यथावाहं भवान् द्वेष्टि यथा वदसि चण्डिकाम् । तथा मम
 रिपून् द्विंश शुभं वह लुनापक” ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको
 महिषः । “यमस्य वाहनस्त्व’ हि वररूपधराव्यय । आयु-
 र्वित्त यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते” ॥ कामरो महिषः ।
 “प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रौन् वाग्रतः कृतान् । पूजयेत्
 प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वोस्तन्त्रेण साधकः” ॥

बलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । “स्नापयित्वा
 बलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-
 शन्तेर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरोक्ष्य साधकः पश्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं बलि-
 रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
 रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रोतिदानेन दातुरापदिनाशन । चासुखडा-
 बलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यन्नार्थं पश्यः सृष्टाः
 स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्दृष्ट्यै बध्ने-
 ऽवधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं बलिं मत्स्वरूपिणं चिन्त-
 यित्वा न्यसेत् पुष्पं मूर्द्ध्नि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य
 काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिष्य बलिं पश्चात् करवातन्तु
 पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥ मत्स्वरूपिणं
शिवस्वरूपिणम् अभिषिच्य घाताभिलाषजनेनेति शेषः ।
ध्यानं तत्रैव । “कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव
पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिवमानञ्च रुधिरभुञ्जानं क्रव्य-
सहतिम् ॥ असिर्विशेषणः खड्गस्तौष्णधारो दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजययैव धर्मपालः । नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव
नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु-
देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते घाता देवो जनार्दनः ।
पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नीलजौमूल-
सङ्काशस्तौष्णदद्रुः कृशोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितज-
स्तयैव च । इयं येन धृता क्षोणा हतश्च महिषासुरः ।
तौष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः
खड्गम् आ क्लीं फडिति मन्त्रकैः । गृहीत्वा विमलं खड्गं
छेदयेदलिमुत्तमम् ॥ ऐं क्लीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्याय-
ताम्” इति “स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरस्य सप्रदोषकम् ।
एव दत्त्वा वलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥ हीनन्तु
स्याहीनताया निष्फलं स्यादपि पर्ययात् । अन्येषां महिषा-
दीनां वन्तोनामथ पूजनात् ॥ कश्यपेमेध्यत्वमाप्नोति रक्तं
गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यदयत्
प्रदोयते ॥ तदर्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । दान-
दाने तु दुर्गायाः सर्वत्राय विधिः स्मृतः ॥ तथा “छेदयेत्तेन
खड्गेन वलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथवोत्तरवक्त्रन्तं स्वयं पूर्व-
मुखस्तथा” ॥ अत्र सर्वत्राय विधिः स्मृत इत्यतिदेशाच्चरे-
त्यत्र कागादिरूढः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ “पशु-
घातस्य कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा” इति विधेश्च देव्यै घात-
यिष्ये इति प्रयोगः कार्यः अत्र स्वकर्तृकहननेऽपि घाति-
प्रयोगश्चूरादौ हन्त्यर्थायेति पाठात् । एवञ्च पश्चादपि रुधिर-
शीर्षवलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकवलिदानादेव “महि-
षन्तु ददद्देव्यै” इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाणं भविष्यपुराणेऽपि
वधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

द्विषोक्तत्वमहार्णवघृतेन देवौपराणेन पशुघातवर्जितानयोः
 पृथक् फलमभिहितम् । यथा “देवौ ध्यात्वा पूजयित्वा
 अर्द्धगात्रेऽष्टसौ पुत्राः । घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति
 महावन्माः । वलिं ये च प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ।
 तेषान्तु तुष्यते देवौ यावत् कल्पन्तु शास्त्रम्” । सर्वभूतानि
 विहितमाह्निपादौ नि विनाशयन्ते यस्मिन् वली चर्मणि होपितं
 हन्तीति वत् । छागादौ पशुपटप्रयोगमाह यज्ञपार्वः ।
 “उष्ट्रो वा यटि वा मेषश्चागौ वा यदि वा द्वयः । पशुम्यानि
 नियुक्तानां पशुशब्दा विधीयते” ॥ कालिकापुराणे “गोणितं
 मन्त्रपुत्रश्च शीर्षं पौयूपमुच्यते । तस्माच्च पूजने दद्याद्वलिः
 शीर्षश्च गोणितम् ॥ सकनैस्तोयमंयुतैः शर्करामधुसघुतैः ।
 अभ्युच्य रुधिरं दद्यात् कामवीजेन भैरवे ॥ ततो वलीनां
 रुधिरं तोयसैन्धवमत्फलैः । मधुभिः पुष्पगन्धैश्च अधिवाम्ना
 प्रयत्नतः” ॥ इत्यादि वचनात् मधुसैन्धवयुतं कृत्वा दद्यात् ।
 तथा “पूजामु नाम मासानि दद्याद्दे साधकः कश्चित् । ऋते
 तु लीहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते” ॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि
 मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यो न बहुवचनोद्घाः नरं पञ्चत्व-
 मागतमित्यत्र नार्था लिङ्गोद्घाभाववत् । अतएव बहुपशुघा-
 तप्रयोगेऽपि पदो मन्त्रश्चेति मन्त्र एकवचनान्त एवे-
 त्युक्तमिति श्रुततोपाध्यायेन दृष्टान्तोक्तम् ।

ऊह प्रकृत्य “नपकतावपूर्वत्वात्” इति कात्यायनसूत्रेणो-
 च्यप्रतिषेधात् विकृतावेवाहो “अपूर्वोत्प्रेक्षणम् ऊह” इति
 लज्जणात् । न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्यमिच्छया प्राथ-
 मिकत्वेन वनवतः प्रातिपटिकार्यस्य समवेतार्थत्वेन विनि-
 योज्यत्वात् । अत्र पशुघातपूर्वकं रक्तशीर्षयोर्वलित्वम् ।
 पशुघातपूर्वकं रुधिरशीर्षदानानन्तरं “एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं
 फलं प्राप्नोति साधकः” इत्युक्तेः “नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
 कृत्वा नवम्यां वलिम्” इति राजमातृण्डाक्ष । एवञ्च प्रकृतौ
 नररूपबहुपशो बहुवचनोद्घाभावात् छागादौ विकृतो-
 भूतेऽपि न बहुवचनोद्घाः किन्तु एकवचनमात्रम् एव प्रति-
 निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि । तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वद्द लुलापक" इत्याद्युक्त फलं यजमान एव भवेति ।
 "यां वै काञ्चन यज्ञऋत्विज आशिपमाशासते यजमानस्यैव
 तामाशासते इति होवाच" इति श्रुतेः । "ऋत्विग्वादे नियु-
 क्तश्च समौ संपरिकीर्त्तितौ । यज्ञे स्वाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं
 वादेऽथवा जयम्" इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च "आयान्तु नः
 पितरः" इति वदन्नाप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यज-
 माननामोल्लेख इति भविष्ये "अजानां महिषाणाञ्च मेघाणाञ्च
 तथावधात् । प्रौणवेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणैः ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम् ॥ वन्दनात् स्पर्शनं
 श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम् । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्त-
 र्पणं स्मृतं तर्पणान्तां सदानन्तु महिषाजनिपातनम्" ॥
 महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् वनौ चर्मणि हीपिनं हन्ति
 इति यत् तथा मांसम् आमं शीर्षं तदितरत् प्रक्षम् उक्त-
 वचनात् । तथा "स्वमेकमेकं वरदा तृप्ता भवति चण्डिका ।
 रुधिरैरण्णस्येह तर्पिता विधिवन्नृप । अजस्य दशवर्षाणि
 रुधिरैण सुतर्पिता । महिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका ॥
 सहस्रं तृप्तिमाप्नोति स्वदेहरुधिरैण च । तर्पिता विधिवद्दुर्गां
 भित्त्वा बाह्वरुजङ्घकम् ॥ नारेण शिरसा वीर पूजिता विधि-
 वन्नृप । तृप्ता भवेद्दृशं दुर्गा धर्माणां मक्षमेव तु" ॥ स्वमेकं
 संवत्सरं "स्वमेको वत्सरो यव्यो मासः" इति श्रुतेः उरणस्य
 मेघस्य तथा "प्रदाने कृष्णसारस्य सन्धोऽयं परिकल्पितः ।
 कृष्णसार ब्रह्ममूर्त्ते ब्रह्मतेजोविवर्धने ॥ चतुर्वेदमयं प्राज्ञं प्रज्ञां
 देहि यशो महः" । तथा "वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र
 सर्वदा । साधकैर्वनिदाने तु याज्ञः सर्वसुरस्य तु" ॥ एवञ्च
 चामुण्डेत्यत्र पष्ठिकेत्युक्तः ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो
 दुर्गाप्रौतिकामो वा पशुघातं कुर्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षाव-
 ष्ष्ट्य देवो प्रौतिकामनया एव रुधिर वनिर्नम इत्युक्तमेतत् ।
 ततः शिरसि ज्वलद्दृशां दृष्ट्वाऽमुकस्य श्योदुर्गाया दर्शनाभि-
 वन्दन स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनितं पुत्रं पुत्रं पुण्याधिकं
 पुण्यप्राप्तिकामनया एव स प्रदोषह्यागशीर्षवनिर्नम इति
 एतत् सूत्रेण । "वलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः हतः" इति

कन्दोगपरिशिष्टात् प्रदीयतेऽनेनेति प्रदानं मन्त्रः । कालिकापुराणे । “महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददानि देवदुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥ इत्युक्ता मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः । स्वगात्रदुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः” ॥ तथा “स्त्रियं न दद्यात्तु बलि दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । न च वैमासिकं न्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम् ॥ न च वैपक्षिकन्यूनं प्रदद्याद् वै पतत्रिणम् । काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पतत्रिणम् ॥ किन्नलाङ्गलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा । कुपाण्डुमिक्षुदण्डञ्च मध्यमासव एव च ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तामृतो ह्यगसमाः स्मृताः । चन्द्रहासेन कटारैश्छेदनं मुख्यमिष्यते ॥ हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम् । पक्षिणं वापि राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्” ॥ भक्त्युक्ते “छेदयेत्तौल्यखड्गेन प्रहारेण सकृदुधः” । याज्ञवल्करद्वौपकलिकायां ब्रह्मपुराणं “नराश्वमेधौ मद्यञ्च कर्णौ वर्ज्या द्विजातिभिः” निषेधं स्पष्टयत्यशनाः । “मद्यमपेयमदेयमनिर्गोष्ठम्” इति । अनिर्गोष्ठमस्त्रीकार्यमिति कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि “स्वगात्रदुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् । मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्येत्यते ॥ न कृष्णसारसितरे बलिन्तु क्षत्रियादयः । ददतः कृष्णसारश्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः” । अतो मद्यप्रतिनिधिं दानमप्ययुक्तम् ।

अथ वैधर्हिंसाविचारः । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकाद्यपरतया एतद्विधिभक्तुलङ्घनम् । “वायव्यं श्वेतमालभेत” । इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्ता विषयत्वं सर्वाः सर्वाणि कन्दसिषेत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नानादृशैर्नटौकाकृद्भिर्वाच्यमिति मिथः तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति सामान्यशब्दं विशेषणशब्देन “अस्त्रोद्योनीयं पशुमानमेत” इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि वक्तव्यं यथा दुर्वलं बाध्यते । न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्तत्वर्थत्वमपि । न च अनर्थहेतुत्वं क्रतूपका-

इकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिमा हि पुरुषस्य दोषमा-
 षय्यति कृतोद्योपकरिष्यतीत्यन्तेन तदपि सांख्यनये । सोमां-
 सकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिमा-
 भावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाध विना
 अग्नोषोमीयपश्वालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थे
 उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशु-
 यागे पुरुषार्थपशुहिसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वस्योपप-
 द्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो
 विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरु-
 षार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्व-
 मपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोऽ-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरे-
 कत्र समावेश इति । अतएवोक्तं “तस्मादयज्ञे बधोऽवधः”
 इति । ननु एव “श्येनेनाभिचरन् यजेत्” इत्यत्र श्येनस्य शत्रु-
 बधरूपेऽसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो मूलकर्म च” इति
 मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदे-
 तत् कथमुपपद्यतामिति चेन्नैवं “आततायिनमायान्तं हन्या-
 देवाविचारयन्” इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
 नत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
 मित्यविरोध इति गुरुचरणा श्रयेवम् । देवोपुराणे “पूर्वापाटा-
 युताष्टम्यां” इत्यत्र पूर्वापाटायास्पृष्टाभिधानात् । “कन्यासंस्थे
 रघावोपे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशाई तु सहा-
 विभवविस्तरैः ॥ पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
 पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा ॥” इति पुनर्देवोपुरा-
 णवचने वारुणपदेन वरुणदेवतं जलं पुनरण्यप्रत्ययेन तद्दे-
 वतपूर्वापाटोच्यते । न तु त्र्योदत्तहरिनाथविद्यावाचस्पतिमि-
 त्तोक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अनाभात् तयात्वे तदनन्तर-
 पोर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराग्यवस्थानरूप
 नियमभङ्गापत्तेः । तथा च गोभिलः । “सूर्याचन्द्रमसोर्यः
 धरो विप्रकर्षः सा पोर्णमामो” इति । कृत्यरक्षाकरे तु “नक्षत्रे
 वारुणेऽपि वा” इत्यत्र पुनर्देवोपुराणे “रघवे वारिभेऽपि वा”

इति पाठः व्याख्यातश्च रचयित्वं नूनानवत्वे वारिमे पूर्वाषाढा-
नवत्वे इति सोपवासः, प्रारम्भोपवासः । उक्तवचनेऽष्टम्यां
पञ्चातश्रुते, “अष्टम्या रुधिरैर्मसैर्महामासैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्दृजातौयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम्” ॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च । “अष्टम्या बलिदानेन पुत्रनाशो भवेत् भुवम्” इति
देवीपुराणोपम् । सन्धिपूजाबलिदानपरम् । तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्या सावकाशत्वात् ।

तत्पूजाविधायकस्तु कालिकापुराणवचनान्तरम् । “अष्ट-
मीनवमीसन्धौ द्वितीया श्रुतु कथ्यते । तस्य पूज्या त्वह पुत्र
योगिनोगणसयुता” ॥ ज्योतिषे “अष्टम्या सन्धियोगे सकल-
परिजनैः पूजयेत् सत्वभावैः” कामरूपोद्यनिबन्धे सृष्टिमागरे
च । “अष्टम्या, शेषदण्डश्च नवम्या पूर्वं एव च । अत्र या
क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला” ॥ मत्स्यासूत्रेऽपि “अष्ट-
मीनवमीयोगो रात्रिभागे विशिष्यते । अर्धरात्रे दशगुणं
सन्ध्याया विगुणं भवेत्” ॥ आश्विनाधिकारे । “अष्टमीनव-
मीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता । अर्धनारोश्चरप्राया उमा-
माहेश्चरौ तिथिः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमध्येतद्विषयं न तु
सप्तमीनवमीपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमीवदयुत्मानादरात् ॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे । “भद्रकाली
पटे कृत्वा तस्य संपूयेद्द्विज । आश्विन शुक्लपक्षस्य चाष्टम्या
प्रयतस्ततः” ॥ इत्याद्यभिधाय । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेज ताम्” । तस्य तदर्थकल्पितमृद्दे । पट इति
पूजाधारोपलक्षणम् । कृत्यतत्त्वार्णवे राजमार्तण्डः । “मूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतो चण्डो पञ्चण्डाकृतिश्चाष्टम्यामुपवासमयत-
विद्या भक्त्या समाराध्य च । नातापाशुकमस्तमासरुधिरैः
कृत्वा नवम्या बलि नक्षत्रं श्रवणं तिथिश्च दयमो सप्राप्य सप्रे-
षयेत्” ॥ धियैत्यत्र तथेति काल्यायनीयः पाठः । दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् । “मूलं प्राप्य प्रयमचरणैर्म्यङ्गेन चण्डि-
काया कृत्वाष्टम्यामयनरहितस्यतन्निद्रय पूजाम् । प्रात-
राले पञ्चमिदिविधिः आनन्दान्न नवम्या निर्मात्र्यश्च श्रवण-
दयमो आत्मवर्चोऽश्नुयात्” ॥ शान्तिहेम्बरपुराणे । “भम्-

धत्वाः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथाबुदयगामिन्यां
सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगो-
पसवादे च । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्धिकी ।
सा कार्थोदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥ एतद्वचनं
दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणौयमिति कृत्वा लिखितम् । अत्रोदय-
कालौनघटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्यं कान्तिका-
पुराणम् । “सम्बद्धकल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
उपचारांस्तथा दातुं पञ्चेतान् वितरेत्तदा ॥ मन्त्रपुष्पश्च
धूपश्च दौषं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु
भक्तितः । संक्षेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” ।
नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दाक्षिणात्यकाल-
निर्णयधृतभविष्योत्तरोयम् ॥ अष्टमौनवमौपूजा दिनभेदाय
प्रातःप्रातरिति धोषाश्रुतेः । यथा “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव
प्रवेगयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विमर्जयेत्” ॥ एतानि
सप्तम्यादिकल्पविधायकानि । यत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।
“पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी” इत्यादिमागुक्तैकवाक्यत्वात् एत-
एव व्यासः । “वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि ।
ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का गङ्गा व्याप्तनोदिषाम्” ॥ तिथिद्विष-
यादेव कश्चिच्च तथा यथा भविष्ये । “व्रतो प्रपूजयेद्देवीं सप्त-
म्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा द्वासहद्विदशान्तियैः” ॥
न चास्य अष्टाहं विमर्जयेत्तत्र तदर्थेन तु पार्वतीम् । न्यूना-
धिकं न कर्तव्यं राज्ञा राट्पुत्रमथवात् ॥ इति निरूपुराणौयेन
विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरो-
धेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु
विमर्जयेदित्युक्तत्वात् विमर्जन एव त्रयपूजने कर्तव्यं नवमौ-
युत दशम्यां अवधानुरोधेन न्यूनत्वप्रसक्तो यत्र वा नवमौषष्टि-
दण्डात्मिका तत्परदिने च नवमौ तत्परदिने एकादश्यां
दशमौ तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रसक्तो च निषेधकत्वात् न तु
सप्तम्याः षष्टिदण्डात्मिकायाः परदिने हृदावपि पूर्वदिने निषे-
धकत्वम् । “यादित्योदयवेनाया चारभ्य षष्टि नादिकाः ।
तिथिस्तु सावि यथा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” ॥ इति

कालमाधवोयधृतनारदीयात् । मा हि शुद्धा रौद्र शुद्धा नान्ये-
त्यर्थः । “अकर्माण्यां तिथिमलम्” इत्युक्तात्वाच्च । अतएव
नक्षत्रानुरोधादि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायि-
त्वात् । ततश्च सप्तमोपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि पष्टि-
दण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसोय खण्डतिथौ किन्तु
पूर्वोक्तसम्यनुरोधादिनादाविव खण्डतिथायपि सन्धि-
पूर्णेति । एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमोपूजा तस्मिन् दिने
एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमौत्वेनोपवासविधिः
पूर्वमुक्तत्वात् अत्रैव पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधः यथा कालिका-
पुराणम् । “उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाच्यं समाचरेत्” ।
अथेदं पूजादोपवासातिरिक्तपरम् अन्यथा प्रधानस्यानिर्वा-
हापत्तेः इति केचित् तच्चिन्त्य “यथा तथैव पूतात्मा व्रतो देवीं
प्रपूजयेत्” इत्युत्तरादेन पुत्रवत एव उपवासेतरद्विविधादिना
पूतात्मनः पूजाविधानात् । तथा च मत्स्यसूक्ते । “अथवास्त-
युजे शुक्लपक्षमासाद्य नन्दिकाम् । समारभ्य ततो दुर्गां
हविष्यामी जितेन्द्रियः” ॥ इति नन्दिकां पष्टीं जितेन्द्रियो
निवृत्तमेधुनादिः । अत्र पुत्रवतः पूजाहमहाष्टमीनिमित्त-
कोपवासनिषेधान्नाष्टमीमात्रं निमित्तकोपवासनिषेधः इति
सर्वस्वराद्याचरणमपि साधु सगच्छते । एवञ्च पूर्णाष्टम्यास-
ष्टमोपूजा तत् परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने
महानवमोपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्ताष्टयगामितिथ्य-
नुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिक
दिनलाभात् ।

महानवमोपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम् । “लव्धारभि-
पैका वरदा शुक्ले चाखडुजस्य च । तस्मात्ता तत्रसंपूज्या नवम्या-
श्चण्डिका बुधैः” ॥ केवलाष्टमी केवलनवमौकल्पावाह
कालिकापुराणम् । “यस्त्वेकस्यामयाष्टम्यां नवम्यां वाद्य
साधकः । पूजयेद्भरदां देवीं सर्वकामफलप्रदाम्” ॥ इति
सर्वत्र घटिकाव्यापिनो तिथिर्गोचरा । “व्रतोपवाससन्नादादो
घटिकैका यदा भवेत् । तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्
कर्माण्यतन्द्रितः” । इति व्यासोक्तनियमश्च्युते । एवञ्च

घटिकौनदशम्यामपराजितापूजानर्हत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने ।
अतएव तत्परमेवेदम् । “आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्
तथा । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥” इति
शिवरहस्योक्तैकादशौयुक्तदशमीनिषेधकवचनम् । ततश्च तत्
पूर्वकृत्यं देवौ विसर्जनमपि तदैव तदन्तापकर्षं न्यायात्
वाचस्पतिमित्रोऽप्येवम् । अत्र घटिकापदं मुहुर्त्तपरम् । “घटि-
कैकात्वमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा । सर्वं तदासुरं
दानं देवे कर्मणि धीदितं मुहुर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा
भवेत् । तद्दानमुत्तमं देव श्रेष्ठं पूर्वं हि पूर्ववत् । इति राज-
मार्त्तण्डधृतजावालवचनयोर्घटिकासुहुर्त्तयोरेकार्थत्वात् श्रेष्ठं
तिथ्यन्तरं पूर्वं पूर्वोक्तं घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिक-
श्रोतमम् । एवञ्च यदा हि तिथिचयवर्शात् षष्ठीयुक्तसप्तम्यां
पक्षौ प्रवेशनं नवमीयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्तौ
पूर्वाह्णे नवपत्रिकेत्यादिभिर्विशेषतो विहितस्य दैवकर्मत्वेन
शुत्युक्तस्य च पूर्वाह्णस्यावाधाय ह्यधिक एव चरनवांशे तदुभयं
कार्यम् । “चरलग्ने चरांशे वा देव्या नियतमानसः । प्रति-
संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” ॥ इति देवीपुरा-
णात् । “राक्षो विनाशमिच्छेत् स्थिरलग्ने शिवार्चिता इति
निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा । अत्राशक्त्या-
धतुरादौ कार्यं प्रागुक्तेन पक्षौ प्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्युदा-
भात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः । “मध्याह्णे जन पीडनं चय-
करो” इति निन्दापि रात्रौतरत्वेन रौहिणपूर्वकुतपप्रभृतिषु
आपराह्लिकश्राद्धसत्वेऽपि रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदिति वदप्राश-
स्त्यपरा ।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवीपुराणम् । “एकादशी कोटि-
सहस्रतुल्या कृष्णाष्टमीपर्वतराजपुत्र्याः । ततोऽपि शुक्ला-
शुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः” ॥ कालमाधवीये
निर्गमः । “शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥ उपवासादिकार्येषु एव धर्मः
सनातनः” । स्कान्दे “अष्टमी नवमीमित्रा कर्त्तव्या भूति-
मिच्छता” । अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्व.पातात्

‘पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहारः । भविष्ये “शक्रपक्षे
 तथाष्टम्यामुपवासपरायणः । मान्तौकरवीरेण विस्त्वपत्त्रेय
 पूजयेत् ॥ दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टगतां नृप ! । सर्वमङ्ग-
 सनामिति जप्तव्यं किञ्च भारत” ॥ ननु अष्टम्युपवासे मासेन
 पारणविधानात् पितृमरणादावपि तत् प्रयज्येत । तथा
 देवोपराणम् । “अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरिऽहनि ।
 मात्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥ तेनैव विधिनाजन्तु
 स्वयं भुञ्जीत नान्यथा” ॥ स्त्रियास्तु “ये लिङ्ग वै पुरुषाः पुरुष-
 मेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति ताश्च ताश्च ते
 पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः मैत्रिका
 इव स्थितिनावदायास्तुक् पिबन्ति” इति श्रीभागवतपञ्चम-
 स्कन्धगद्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं किन्तु मत्-
 स्येन मैत्रिकाः प्राणिवधनियुक्ता स्थितिना परशुना ।

तेषां पशूनां प्राप्त्यारण्यभेदमाह पैठौनसि । “प्राप्त्यारण्या-
 थतुर्दशगोरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्दभो मनुष्यायेति मत्प्राप्त्याः
 पञ्चव । सहिष्यवागर ऋक्ष करौष्ट्यपण्डपत् सृगाश्चेति सप्त-
 रण्याः” । अश्ववायां गर्दभेन जाताऽश्वतरः । एवञ्च मनुष्यस्यापि
 पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोस्तन्तरागमनेध्यहोरात्रमनध्यायः ।
 “पशुमण्डूकनकुलखादिमार्जार भूषिकैः । हर्तेऽन्तरत्वं हो-
 रात्र शक्रपाते तथोच्छ्रये” इति याज्ञवल्क्योयात् तथा अन-
 ध्यायः । उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोषः “नाग्नि-
 ब्राह्मणयोरन्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्”
 इति मदनपारिजातधृतवशिष्टवचनात् ।

उच्यते । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
 तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिमायेति गोयते” । पाक्षिके रागतः
 पक्षतः प्राप्तौ रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राध्यर्थे
 नियमविधिः । न तु वैधनिषेधेन अप्राप्तेऽपि । प्रायश्चित्त-
 विवेककृता मते तु “मात्स्यास्तु कामतो जन्तुः सोपवासस्त्रयह
 वसेत्” इति याज्ञवल्क्याद्युक्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांस-
 भक्षणं निषिद्धम् ‘प्राणान्ये तथा आहो प्रोक्षितं द्विज-
 दास्यया । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषमाक्”

इति तेनैव प्रतिपद्यतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्ट-
 म्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः । एव मांसाशन-
 त्वागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्राय-
 क्षित्तविवेके यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षित मांसं मक्षत् ब्राह्मण-
 काम्यया । देवे नियुक्तं आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥
 पूर्वोक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारेण नैवेद्यं दत्त्वेव भोजनं
 कार्यं नतु अदत्त्वेत्यर्थः अन्यथा मूलभूतशुनौ वाक्भेदः स्यात्
 नैवेद्यावशिष्टमांसादेरावृत्त्यापत्तयेति । प्रोक्षितं यज्ञार्थं मन्त्रैः
 संस्कृतम् आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्त्येति ।
 यथा महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो
 नृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् नृगया येन पूज्यते” ॥ अत्र
 प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्ववद्विधेय-
 विशेषणत्वेन आरण्यादेः पुंस्त्वं विवर्चितम अतएव हरिवंशेऽपि
 “अवध्याच्च स्त्रियं प्राहुः स्तिर्यग्योनिगतेष्वपि” । ततश्च हरि-
 ण्यादौनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे । “पशोस्तु
 सार्थमाणस्य न मांसं आहयेत् क्वचित् । पृष्ठमास गर्भशय्यां
 शुष्कमांसमथापि वा” इति गर्भशय्या निषेधेन तत्सारस्वत्या
 मेध्यायासौ बोध तनस्तु “नियुक्तस्तु यथा न्याय यो मांसं नास्ति
 मानवः । स प्रेत्य पशुता याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥ इति
 मनुवचनं तत्कालौनानिषिद्धमांसभुग्विषयम् । प्रेत्येत्यव्ययं
 परलोके इत्यर्थः । तथा च अमरः “प्रेत्यामुत्र भवान्तरे” इति ।
 तथा च महाभारते । “रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं
 नास्ति लोभः” । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च” ॥
 मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे । “यथो-
 पदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः । मांसस्य वर्जनफलं सो
 मांसादफलं लभेत्” । अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि
 अष्टम्युपवासपारणसिद्धिः । स्फुराश्लिष्टेज्यायामावाहनं विनैव ।

रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजना भवेत् कुष्ठो दरिद्रयोप-
 लायते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकमक्षं रवेर्दिने । कुर्या-
 दक्षं हविषं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्” ॥ स्मृतिः । “माप-

मामिषमांसञ्च मसूरं निम्बमाद्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारं
सप्तजनान्यपुत्रकः ॥

स्फुराशिष्टेज्याधिकरणञ्च । स्फुराश्च खड्गाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकैज्यायामिष्टत्वेन प्रकृतिवद्विहृतिरित्यति
देशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालौः
हवनीय देवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते श्लोभावि
भक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधि-
कारात् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदाधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैष्ठ्यादि-
तौज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति । अथ तत्र पूर्वदिन-
प्रातःकाल नैष्ठ्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-
द्वैषस्य तथापि यथा तदङ्गवैगुण्याच्च कर्मवैगुण्यं तथापि
वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्याच्च तदङ्ग-
वैगुण्यमित्यवैषस्यम् ।

अधिकरणञ्च “विषयो विशयस्यैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्ण-
ययेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं कृतम्” । विषयो विचाराद्वै-
वाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो नवेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृ-
तार्थविरोधितर्कोपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूल तर्कोपन्यासः ।
निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्ये निश्चयः । एवं क्रमेण विवेचन-
मवाधिक्रियते इत्यधिकरणमिति । कालिकापुराणे “कन्या-
संस्थे रवा वीपे या शक्ता तिथिरष्टमी । तस्यां रात्रौ-पूजि-
तया महापिभवविस्तारैः ॥ गवस्यां वनिदानन्तु कर्त्तव्यं वै
यथाविधि । जपं होमञ्च विधिवत् कुर्यात् तत्र विभूतये” ।
अत्र भवस्यां होमश्रुतेः “पूर्वापाटायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-
पोषणम्” इति श्रुतेर्योभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः । अत्र होमे
विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका पृथग्दक्षिणा षट्त्रिंशदु-
पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत् । तथा च मत्स्यपुराणं
“देवे दद्यात्तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम् । तत् सर्वं
ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-
नीति वाराहोत्तरे पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णुत्यापनीय-

पूजने स्पष्टमुक्तं यथा । “सुरान् संपूजयेद्भक्त्या सुमनोभिश्च
कुङ्कुमैः । दीपैर्धूपैश्च नैवेद्ये पायसेन च भूरिणा । साव-
यान्नप्रदानैश्च ह्योमैः पुण्यै सदक्षिणैः” ।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवौपुराणे “पूजयेत्तिलह्योमैस्तु दधि-
घौर एतादिभिः” । कुर्याद्देव्यास्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय
“जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो कपालिनौ । दुर्गा शिवा
क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण
जपहोमौ तु कारयेत्” एव “पुरश्चरणकार्येषु विस्वपञ्चैर्युतै-
स्तिलैः । साक्षतैः सद्यतैर्वापि शिवासुदृश्य भक्तितः । जुहु-
यादनलं ब्रह्म सस्त्रितं कामब्रह्मये” इति कालिकापुराणात्
अत्रापि विस्वपत्र एतोपयोगितेति अत्र दुर्गाभक्तिरङ्गिण्या
स्वधा पूजानन्तर स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठ निणय
इति तत्र मत्स्यसूक्त विरोधात् । तथा च “पञ्चोपचारैर्विधि-
वज्जयन्त्याद्यास्ततः परम् । जयन्तो मङ्गलाकालो भद्रकालो
कपालिनौ ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनीयाः प्रयत्नतः ।
दक्षपार्श्वे ततोदेव्याः स्वाहाश्चैव स्वधान्तथा” ॥ इति । न च
अत्रापि तथा क्रमः । तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः ।
दुर्गामाहात्म्यान्तर्गतार्गलाया तथा पाठ दर्शनात् प्राचीन
ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च । पूजाया ह्योमिति चतुरक्षरमप्याह
कालिकापुराणम् । “चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादौ नथ षोडश ।
वितरेदुपचाराश्च पूर्वप्रोक्तास्तु भैरव” । तदमन्तर प्रणवादि-
नमोस्त देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम् । “तस्मिन्नेः
पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुण्यादि विन्यसेत्तु पृथक्
पृथक्” ॥ अत्र च “तत्राष्टम्या भद्रकालो दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनोकोटिभिः सह । अतोऽत्र
पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ इति ब्रह्मापुराणात्
“दक्षयज्ञविनाशिन्ये महाघोरायै योगिनोकोटिपरिवृतायै
भद्रकाल्ये ह्री दुर्गायै नमः” । इत्यनेनार्प पूजा प्रचरति ।
पूजाया विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेयः ।

होमादावङ्गल मानादिग्रहणे छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मानक्रियायासुक्ताया मनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद्यज”
 मानः स्याद्विदुषामेव निर्णयः” ॥ यजमानासमिधाने तु साधा-
 रणाङ्गनिमानग्रहणम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “अष्ट-
 भिक्षुर्भवेत् ज्यैष्ठ मध्यमं नक्षत्रमियवैः । कन्यसप्तङ्भिरिष्ट-
 मङ्गलं मुनिसत्तम” ॥ तेः प्रकस्यमानयवैः कन्यसे कनिष्ठम् ।
 मानस्तु पात्रेन “पद्म्यवाः पार्श्वसमिताः” इति कात्यायन-
 वचनात् । काशिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेक मङ्गलं
 चाष्टभिर्भवेत् । अदीर्घं योजितैर्हस्तैस्तुर्विगतिगङ्गुलैः ॥
 क्रमे ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योतिष्टोमं ब्रह्मोद्गातृदोष-
 ध्वयित्वादि दर्शनेनान्यत्राध्याकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याया-
 त्वात् । सुरति मीपान प्रभृतयोऽप्येवम् । तत्तु यजमान-
 कर्त्तृकम् । “दानवाचनाम्बारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यज-
 मान प्रतीयात्” इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्थापनस्तु होत-
 र्कर्त्तृकमेव “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौथ्ये”
 इति कात्यायनेनैककर्त्तृत्वाभिधानात् ।

तत्र छन्दोगानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 णग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौथ्य
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यक्षं वस्तिष्ठन् सव्यपाने रङ्गद्वेनोपकनि-
 ष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात् दणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमं
 देशं निरस्थति निरस्थः परावसुः” इति “अथ उपसृज्याय
 ब्रह्मासने उपविशत्यावसोः सदने सौदामि” इति “अग्न्य-
 भिसुखी वाग्यतः प्राञ्जनिरास्ते आकर्मणः पर्यवसानात् ।
 भाषेत यज्ञमसिद्धिं नायज्ञोयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञोयां वाचं
 वदेद्वैष्णवोऽथ अजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे” इति
 ब्रूयात् । “यद्युबोभयं चिकीर्षेद्वोत्रं ब्रह्मत्वञ्च” इति तेन कल्पेन
 “हवो वीतरासङ्गं मोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने
 निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यच्छेदेत्” इति । अग्रेण पूर्वया
 दिगा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्या दिशि प्रागग्रान्
 कुशानास्तौथ्यान्यच्छेदेतेति व्यवहिते न भवत्यर्थः न तु निर-
 स्थतोत्यनेन ब्रह्मोति कर्त्तृनिर्द्देशात् । न च ब्रह्मेत्यस्य आस-
 नेन सव्यत्वः उपवेशनात् पूर्वं तत् सव्यत्वाभावात् । ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्ता-
दास्तृत कुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य
धामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया धामनादयजमानास्तृतं
कुशपत्रं गृह्णीत्वा दक्षिणापर दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभय-
दिगष्टमभागं नैऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसु-
रित्यनेन क्षिपतीति । अप उपसृश्य दक्षिणपाणिना जलं
स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् धामने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उप-
विशति । आवसोः सदने मौदामोति मन्त्रेणेति एव मेव
भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात् । एतेन तेषां पुरस्तादि-
त्यादि आवसोः सदने सोदित्यन्तं याजमानिकं कर्म यजमान-
कर्तृकं मौदामोति प्रतिवचनं ब्रह्मा कर्तृकमिति भवदेव भट्ट-
कल्पनमेव सोदिति सूत्रानुपात्तत्वात् । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्
इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थमेतदेवं कुरु-
एतत् कर्त्तव्यं कुर्वित्यादि भाषेत तत्राप्ययज्ञोयाम् अमस्कृतां
यदि गिर वदेत्तदा वैष्णवोऽङ्गक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णार-
राटमसौत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकार त्रितयान्यतम-
प्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यत्रार्थ-
वशेन पादव्यवस्थितिः” इति । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् । यजु-
राह स एव । “शेषे वा यजुः शब्दः” इति शेषे ऋक् साम
भिन्ने मन्त्रजाते तस्य यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादि
विच्छेदरहितं तदयजुरिति । सामाप्याह स एव “गीतेषु
सामाख्याः” इति गीयमानेषु मन्त्रेषु साममन्त्रेत्यर्थः । यद्यु वेति
अथक्तो उत्तरासङ्गम् उत्तरोय दर्भवटु कुशब्राह्मणः ।

अथ कुण्डविधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् । “प्रागुदक्प्रवतां
भूमिं कारयेद्यज्ञतो नरः” । प्रागुदक्प्रवतां पूर्वनीचा उत्तर-
नीचां वा । तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानसन्नितायाञ्च
“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” । चतुरस्रं चतु-
ष्कोणम् । भविष्योत्तरे । सङ्घेत्यथ होतव्ये कुर्यात् कुण्डं
करात्मकम् । द्विहस्तामयुते तत्र सङ्घडोमे चतुष्करम् ॥ द्विह-

स्तादिके मानमाह जामलः । “पूर्व पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-
 सूत्रेण निर्मितम् । उत्तरोत्तरः कुण्डानां मानन्तत्परिकोर्त्ति-
 तम्” ॥ पूर्व पूर्वस्य द्वस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण
 प्रमान कोणाच्चिह्नं कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं
 यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि
 मानं न तु प्रकृत हस्ताहैगुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादि
 मितस्य चतुर्हस्तादि परिमाणापत्तेः । कृष्णपरिमाणवत् ।
 अष्टाष्टपञ्चरात्रे । “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननमन्ताव-
 दिष्यते । हस्तैके मेखनास्तिस्त्री वेदाग्नि नयनाङ्गनाः ॥ कुण्डे
 द्विहस्ते ता श्रेया रसवेद गुणाङ्गनाः । चतुर्हस्ते तु कुण्डे ता
 वसुतर्कयुगाङ्गनाः” । मेखना ब्रह्मचारिमेखलावत् । कुण्ड-
 विष्टिता मृद्विष्टिता स्ताय खातदेशाद्वाह्ये । एकाङ्गुलरूपं
 कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-
 ष्ठङ्गनाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यवहारविकृष्टाः । वेदा-
 चत्वारः अग्नयस्त्रयः । नयने द्वे । रसाः षट्गुणास्त्रयः ।
 वसुतर्क युगानि अष्टपट् चत्वारि । कालोत्तरे । “स्याताद्वाह्यो-
 ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” । पिङ्गनामते तु ।
 “स्यातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखनानां विधिर्भवेत्” । एकाङ्गुलस्य
 पश्चिम दिक्कक्षैष्यतामाह महादाननिर्णये । “भुक्तौ मृत्तौ
 तथा मुष्टौ जीर्णोद्धारं तथैव च । सदा होमे तथा शान्ता-
 येकं वाक्यदिशतम्” । शारदातिलके “होतुरप्ये योनिरासा-
 मुपय्यत्यपत्रवत् । मुष्टारक्षेकहस्तानां कुण्डानां योनि-
 रोरिता । षट्चतुर्हस्तङ्गुलायाम् विस्तारोन्नतिशान्तिनी ।
 एकाङ्गुलन्तु योन्यथ कुर्यादोपदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो-
 योनि कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् । यवद्वयक्रमेणैव योन्यथमपि
 वर्धयेत् । स्यनादारभ्य नान् स्यात् योन्यामध्ये सरन्मुकम्” ।
 आसां मेखनानाम् । अग्नयपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुलं विस्तृत-
 मूलादयथोक्त क्रमेणैवाङ्गुलान्तः सकुचितं विस्तारा । जामले
 “नाममेखनयोर्मध्ये परिधिः स्थापनाय च । रन्ध्रं कुर्यात्
 तथा विद्वान् द्वितीयमेखनोपरि” ॥ पुरयरणचन्द्रिकायान्तु
 एतद्वचनात् पूर्वं “स्यादादारभ्य नान् स्याद्योनिमूलाय

धारणे” ॥ इत्यहं लिखितं परिधौस्तद्विन्यासांश्चाह कन्दोग-
परिशिष्टम् । “बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः
त्रयोभवन्त्यशौर्षाया एतेषान्तु चतुर्द्दिशम् । प्रागग्रावभितः
पश्चादुदगग्रमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यसेदुदगग्रः सप्-
र्वतः” ॥ अत्रशाश्विद्रहिताः अभितः अग्ने पार्श्वद्वये दक्षि-
णतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता
मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-
—मूलदेशयुक्ता । नता नम्रा । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-
मृद्धदितमेखलावेष्टनयुक्ता । तथात्वे हस्तगलितान्यस्थित्या
कुण्डे तत्पातो भवतीत्यर्थः । अतएव स्वायम्भुवे । “अङ्गुष्ठ-
मानौष्ठकण्ठा कार्याश्वत्थदलाकृतिः” । अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठे
यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्रायं हयशौर्षपञ्चरात्रे “कल्पये-
दन्तरे नाभिं कुण्डस्याम्बुजसन्निभम् । सुव्यक्तेष्वेकहस्तानां
नाभिरुत्तमेधविस्तृता ॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्ध-
येत् । यवहयक्रमेणैव नाभि पृथगुदारधीः ॥ नाभिचेवं
त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् । वहिरंशद्वयेनाष्टौ
पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥ खादिरादि सुवाभावे तु राघवभट्टधृत-
महितायाम् । “पलाशपत्रे निश्छिद्रे रुचिरे स्नुक् स्रुवौ स्मृतौ ।
विदध्यादाश्वत्थपत्रे सक्षिप्ते होमकर्मणि” ॥ तत्र कुण्डदोषानाह
विश्वकर्मा । “खाताधिके भवेद्दोगी खातहीने धनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं क्षिन्नमेखले । मेखलारहिते शोको
ह्यधिके वित्तसंक्षयः । भाय्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या
विना क्षतम् । अपत्यध्वंमनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ।

अतएव वशिष्ठसहितायां “तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैवं
कर्त्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होम-
कर्मणि” ॥ क्रियासारेऽपि । “कुण्डमेवंविधं न स्यात्
स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्” ॥ शारदातिलकेऽपि “नित्यनैमि-
त्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् । हस्तमात्रन्तु तत्कुर्व्यात्
चतुरस्रं समन्ततः” ॥ मङ्गाकपिल पञ्चरात्रे । “संख्यानुक्तो
शतं स्राष्टं सहस्रं वा जपादिषु” ।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्षः । “आदाय दक्षिणे पाणौ सर्वस्त्रिमधुरं इविः । प्राङ्मुखो वज्रिजायान्ते जुहुयाद्वा-
ज्रपाणिना” ॥ त्रिमधुरं दृतमधुशर्करात्मकम् । विष्णु-
धर्मोत्तरे । “दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गं महीयते ।
तस्माद्दशगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नुयात् कृते । तस्माद्दशगुणं
शस्यैर्व्रीहिभिर्द्विगुणं भवेत् ॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं
स्मृतम् । विस्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः” ॥ इत्यनेन
दृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम् । वज्रिजाया स्वाहा । “मन्त्रेणो-
द्धारपूतेन स्वाहास्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयात्
ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहा-
न्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात्
स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्राद्यं विधिः
शिवे” ॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विठः स्वाहा ठकारेण
लिपिसाम्याद्विन्दुरुच्यते तस्य द्वित्रं तेन विसर्गः स च शक्ति-
रूपः तेन द्विठ शब्देनाविशक्तिः स्वाहोक्तेति गायत्र्यभट्टः तथा
च द्विठः स्वाहान्तप्रियेति वर्णमिधानम् । अत्र तु स्वाहा-
शब्दः स्त्रीयद्रव्यत्यागार्थकः । यथा “उपरिष्ट होमाः स्वाहा-
कारप्रदाना जुहोतयः” । इति हरिश्चर्मधृत स्वाहाकारेण
स्वाहेति पदेन प्रदानं त्वागो यासु तास्तथा अतएव
स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्विस्वागस्यास्त्रायसिद्धत्वे-
नैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात्
इति भट्टभाष्यम् । प्रदानार्थकत्वेन तत्रैव यत्र
मन्त्रस्यास्ति चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तौत्यादौ नमः
स्वाहयोर्यथायथं पुनर्देयतेतिन्युजपाणिनेति शास्त्रन्तरो-
यम् ।

“उक्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठायेण पौडितम् । संहताङ्गुलि-
पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥” इति महादाननिर्णयदृत-
गोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टोपमिति माधवाचार्यः ।
भवियेऽपि “आहुतिस्तु दृतादीनां सुवेणाधोमुखेन तु ।
हुनेत्तिलाव्याहुतिस्तु दैवेनोक्तानपाणिना” ॥ सुवस्तुपचा-
हुतां स्यन्ता गृहमुद्रया धार्यः । “पञ्चाहुतान् वहिष्यन्ता

धारयेत् शङ्खमुद्रया” । इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-
निर्णयधृतवचनात् ।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मारुतोनाम
गर्भाधाने विधीयते ॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रमल्भो जातकर्मणि ॥ नाग्नि स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामाथ चूडायां
व्रतादेशे समुद्रवः ॥ गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकस्तथा” ॥ गोदाने
गोदानाख्यमंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखीनाम धृतिरग्नि-
स्तथापर” । अपरे धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुश्चैव
पाकयज्ञे तु साहसः” । प्रायश्चित्तात्मकमहाध्याहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकृष्योत्सर्गमृहप्रतिष्ठाहोमादौ । “सह-
होमे च वह्निः स्यात् कीटिहोमे हुताशनः । पूर्णाहुत्यां ऋडो-
नाम शान्तिके वरदः सदा । पौष्टिके वनदयैव क्रोधीऽग्नि-
सामिचारके । कीष्टे तु लठरो नाम कृष्यादौमृतमक्षणे ।
“आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः” ॥

तथा “शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्वात्तेनाग्निं प्रीणयेद्दधः ।
तस्याभावे शरावेन नवेनाभिसुषुक्ष्य तत् । विशेषनामाज्ञाने
गुणविष्णुधृता स्मृतिः “सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरो-
मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रण्येतः सर्वकर्मसु” अग्नि-
प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रण्येत इति मन्त्र-
निष्ठात् । अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।
गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति सिद्धि-
तम् । एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात् । तदङ्गहोमे
बलदनामाग्निरिति ।

ध्यानमादित्यपुराणे । “पिङ्गभ्रुः श्मशुकेशाचः पौताङ्गो
लठरोऽक्षः । छागस्थः साक्षसूक्ष्मोऽग्निः समार्चिः शक्तिधा-
रकः” ॥ यत् प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रथमनाय शाख्याथनहोमा-
भिधानं भवदेव भट्टसम्मतं तच्च प्रामाणिकं तस्मादपि महा-
प्रामाणिकैर्महानारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदपमाणीकृत-

त्वात् । रुन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थे प्रकारद्वयमात्रमुक्तं
यथा "यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्र-
स्तत्र विज्ञेया स्तोपाणिग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा
प्राज्ञापत्वापि वा हृतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्त-
विधिः स्मृतः" ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधाहोभि-
सौयज्मणि शाव्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्त महा-
व्याहृतिभिश्चतस्रभिः प्रायश्चित्त होमा युक्तः । विशारदप्रसृतयो-
ऽप्येवम् । शाव्यायन होमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरीयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । "अर्चिष्मान् पिष्टिष्ठ-
तथिष्ठः सर्पिः काश्चनसन्निभः । शिग्धः प्रदक्षिणस्यैव वर्जः
स्यात् कार्यसिद्धये" ॥ ब्रह्मपुराणे । "चुतूट्क्रीधत्वरायुक्तो
होममन्त्रं जुहोति यः । अपहृते मधुमेधा मोऽन्यः स्यादन्यजन्मनि ।
अल्पे रुचे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्तं भयानके । आर्द्रकाष्ठेय सम्पदं
फुत्कारयति पावके । कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा निहति
मेदिनौम् । आहुतिं जुहुयाद्यच्च तस्य नाशो भवेत् भुवम् ॥
आपस्तम्बः । "नापोक्षितमिभ्यनमनादादध्यात्" इति ।

पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । "संपूजयेत्ततो वर्जः दद्या-
ज्जेवाहुतिं क्रमात् । कर्कमतसंधादिनौ स्मृतिः । "आदो तु
देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशास्त्रिनोः । काण्डमाध्यन्दिनानाञ्च
प्रसादुक्षेपयेत् सुरान्" ॥ अन्येषां नाम्न्येव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थ-
सारमदनपारिजातयोः । "अन्विधौ यजमानः स्यादुद्देशत्याग-
कारकः । अश्विधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । अस-
न्विधौ तु पत्नीः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । अन्नादे प्रसवे चात्ती
सुर्वोतानुज्ञया विना" । अध्वर्युर्जुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तूत्याय सर्वदातिव्या यथा अग्निपुराणम् ।
"मूर्धानन्दिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया । दद्यादुत्याय पूर्णां
वै नोपदिश्य कदाचन" ॥ परार्धे भविष्येऽपि । मूर्धानन्दि-
वेति यजुर्वेदिना मन्त्रः । सामगानान्तु पूर्णहोममित्यादि ।

शान्तिदोषिकायां वशिष्ठः । "दद्यात्पाद्यादिकं वज्रेर्दृतनाम्ब-
विना रुधः । पयसा गीतनीकुर्व्यात् ऐशान्यां भस्म चाह-
रेत् । ऐशान्यामाहरेदस्य सुचापाय सुयेण वा । वन्दनां

धारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च ॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् । दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहादीनां विसर्जनम् ॥ शान्तिर्वामदेव्यगानादिः । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति अन्ते च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” इति छन्दोगपरिशिष्टात् गानं कुर्वीत् ऋधस्त्रिधेति वा पाठः ।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः । “वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे । । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” इति नारदीयात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता तथा यशितेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन आहोऽपि तथादर्शनेन अनिर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च शारद्याः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया । ध्यक्तं मत्स्यधृक्ते “नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्र-शुग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत्” ॥ न तु देवौविसर्जनानन्तरं दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिष्युक्तं युक्तम् । “उत्तरेण नवम्यान्तु मन्त्रिभिः पूजयेत् शिवाम् । अवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विसर्जयेत्” इत्यनेन “आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् । पूर्वोत्तराभ्यां संपूज्य अवणेन विसर्जयेत्” इत्यथ द्वा निर्देशेन च नवम्युत्तरापादयोः पूजान्तता प्रतीतेः । “आश्विने मामि शक्ते तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् । प्रतिपदातिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् । त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ॥ इति कृत्यकल्पलताधृतभविष्योत्तरवचने पूजनस्य नवम्यन्तता प्रतीतेयः । कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानाच्च । यथा “आह्वणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ आह्वणे इति कर्मकारयितृपनक्षणम् । अत्र नवरात्रिकमित्योत्सर्गिकं तिथि-हृदिङ्गासाभ्यामधिकन्यूनतामग्नवात् अतएव प्रतिपदादि तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये “केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात् प्रतिपदिने । पण्डोरं द्वितीयायां केशसंयमद्वैतवे ॥ दपे-एव तृतीयायां सिन्दूरालक्तकन्तया । मधुपर्कश्चतुर्थायां

तिष्ठकं नैत्रमण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागाद्य शक्त्यालङ्कारानि
 च । पञ्चमां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां
 प्रातरानोय मृद्वमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः
 प्रपूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वदेवार्चनं दिवा । पूजा च
 बलिदानञ्च तदन्धातृः प्रपूजयेत् ॥ कुमारी पूजनीया च
 भूषणीया च भूषणैः । संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां श्रावरी-
 क्षवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्द-
 यत् पालयेत् तस्तु देवी सर्वापदि स्थितम् ॥ पुत्रदारधनर्त्तिमां
 संख्या तस्य न विद्यते । भुक्ते ह विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवो-
 गणो भवेत् ॥ अत्र कल्ये प्रतिपदि कलमस्थापनं यज्ञमान-
 स्नानार्थं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्या यदुक्तं तन्न युक्तम् । तस्य देवो-
 पूजानङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात् । मत्स्यपुराणे ग्रहयाम
 एव तस्मीतिवाच । यद्यपि “अग्निर्गङ्गा भवानौ च गजवक्त्रौ-
 महीरगः । स्कन्दोभानुर्मालिगणो दिक्पालाश्च भवग्रहाः ॥
 यथां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । मूर्तिं पवित्रमे-
 केकं दद्यादेव समाहितः” ॥ इति कालिकापुराणोक्तेन प्रति-
 पदि ब्रह्मपूजनमात्रमुक्तम् । तन्न युक्तं ब्रह्मपूजनवदन्त्यादि-
 पूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन तद्विधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु
 तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम् । मत्स्ये ।
 “सर्गहीनो दहं द्राष्टुं मन्त्रहीनस्तथालिङ्गम् । आत्मानं दक्षिणा-
 हीनो नास्ति यज्ञसमी रिपुः” ॥ अर्थो द्रष्टव्यम् ।

देवोपासकाले निर्मन्त्रनविधिमाह पूजारक्षाकरे देवो-
 पुराणम् । “भक्त्या पिष्टप्रदोपाथैश्चुतामृत्यादिपक्कवैः । ओष-
 धोमिस्र मेध्याभिः सर्वपौज्यैवादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु
 यात्राकाले विमेषतः । यः कुर्यात् अथवा वीर देव्या नीरा-
 जनं नरः । गृहमेष्ट्यादिनिनदैर्जपमथैश्च पुष्कलैः । यावतो
 दिवमान् वीर देव्या नीराजनं कृतम् । रात्रिं कथयन्
 स्त्राणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोके
 नहीयते” ॥ पर्वकाले उत्सवकाले । देव्या इति श्रीत्वम-
 विवक्षितम् । विष्णुादि प्रतिमायां तथाधाराम् ।

योगाधिकारे हरेः स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम् । “प्रोयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरी हरिः । तस्मिन् स्फुटं जगत्सृष्टं
प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यशिवर-
हस्ययोः । “दशम्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु मातवैः ।
तद्वाङ् नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥ अत्रोक्तविक्र-
वचनानि भोजदेवजोमृतवाहन इलायुधरत्नाकर दुर्गामक्ति-
तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-
र्णव प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमोमधिकृत्य । “दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं
कुरुते नृपः । तस्य भवत्तरं राज्ञो न कापि विजयो भवेत्” ॥
अग्रजौ खड्गादियाचामाह राजमार्त्तण्डः । “कार्यवशात्
स्वयमगमे भूमर्तुः केचिदाहुराचार्याः । कृचायुधाद्यमिष्टं
धैर्ययिकं निर्गमे कुर्यात्” ।

ज्येतिषे । “अस्मिन् गते तु मित्रे यथा दिशा खञ्जनं नृपो-
यात्तं पश्येत्तथा प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वधमुपैति” ॥ मित्रे
सूर्ये । तथा “कृत्वा नीराजनं राजा बलद्वैर्यथावलम् ।
शोभनं खञ्जन पश्येत् जलगोशोष्ठसन्निधौ ॥ नील ग्रीव शुभ-
ग्रीव सर्वकामफलप्रद । मृषिष्यामवतीर्णोऽसि खञ्जरीट नमो-
ऽस्तु ते” ॥ वसन्तराजि “दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ सुदेगे सुचेष्टितं
खञ्जनको विदध्यात्” । इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तो सुनिपुणक-
स्त्वमदृश्यतामेपि शिखोद्गमेन । संदृश्यसे प्राहृषि निर्गतायां
त्व खञ्जनाद्यर्घ्यमयो नमस्ते” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्गमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-
विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफल “बलेषु गोषु गजवाजिमहो-
रगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः गुचि शादलेषु । भस्मास्थिकेश-
नखनोमतुषेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खनु खञ्जरीटः” ॥
वर्षकृत्ये “वित्तं ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरनुना गच्छे ह्युतागे मयं
यान्धामग्निभयं सुरद्विपि कलिर्लाभः समुद्रालये वायव्यां वर-
वस्तुगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐगान्यां मरणं ध्रुवं
निगदितं दिग्भ्रमणं खञ्जने । ज्येष्ठोरुते क्षुतेऽप्येवमृधुः
केचिच्च कोविदाः” ।

क्षुते तु मदनपारिजातधृतम् । “क्षीवेति क्षुवतो श्रूयात्

जीवेत्युक्तस्त्वया सह । अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवनाह्णपूजनम् ।
दानं कुर्यात् कुर्याच्च ज्ञानं सर्वोपधीजसेः । श्रुतोत् पतन
जृम्भासु क्षोबोत्तिष्ठद्भुलिध्वनिः । शत्रोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” । इति बन्धघटीय हरिहर-
भट्टाचार्यात्मज । श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितदुर्गापूजातत्त्वं
समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये
“गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” ॥ कृष्णायां पुत्रवतो गृहस्थस्य
निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । “आदित्येऽहनि संक्रान्त्याममितै-
कादशी दिने । व्यतीपाते कृते आक्षेपुचौ नोपवसेत् गृही”
अस्यैव शयनबोधनमध्ये प्रतिपसवमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “शयनो
बोधनौमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचन” ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायामुप-
वासमाह नारदः । “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् । सपुत्रस्य सभार्यस्य
स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि” ॥

तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-
तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते” इति वैष्णव-
मन्त्रसम्युक्तम् । वैधोपवासे भोजनं चतुष्टयनिवृत्तिमाह
महाभारतम् । “सायमाद्यन्तयोरङ्गोऽमायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेक्षोर्ध्वं भक्तचतुष्टयम्” ॥ पुत्रवतो ब्रह्मपुरा-
णोक्तं रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तन्मात्रं निमित्तकोपवास-
परः । “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुपङ्ग-
कृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति जैमिनिवचनात् ।
“मृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्ति संयुता । एकादशी सदो-
पोष्या पुत्रपौत्र विवर्द्धनी” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । तन्नि-
मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । “प्रमायास्या द्वादशी च संक्रान्तिय
विशेषतः । एताःप्रशस्तामित्ययो भानुवारस्तथैव च ॥ अत्र
ज्ञानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-
कैकं पावनं स्मृतम्” ॥ पिण्डवासरादी तु धराहपुराणविष्णु-

धर्मोत्तरकात्यायिनाः । “उपवासो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम् ॥ रविवारेऽर्कसक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरं । पारणक्षोपवासश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु “सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा सयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इति । सवत्सर प्रदोषघृतेन । “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विपुवतोऽर्कयोः । चन्द्रार्कयोर्धृष्टयोर्व्यतोपातेषु सर्वेषु ॥ अहोरात्रोपितः स्नान दान आहं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत्” ॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याश्च । शनिवारोपवाससक्रान्तिपूर्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति ।

विधवायास्तु सर्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः । “विधवा या भवेन्नारो भुञ्जीतेकादशौ दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्यत् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ स्मृतिः । अष्टाब्दादधिकोमर्त्योऽह्यपूर्णशौतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृत्” ॥ एकादशौ व्रत नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्तः । “इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशौ व्रतम् । विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः” ॥ भविष्ये “नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयारपि” । प्रचेताः “पूर्णाप्येकादशौ त्याज्या द्वितयं वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणाश्लामे पूर्णैव परिगृह्यते” ।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्मः । “आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता । सैकादशौ तु संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्त्तिता” ॥ द्वितयमेकादशौ द्वादशो च वर्द्धते परादिनगामिनी । द्वादश्यां पारणाया अश्लामे पूर्णापरिश्रहे अधिकादिभेदमाह स्कान्दे । “सपूर्णेकादशौ यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” ॥ कौर्म्यं । “एकादशौ प्रवृद्धा चेत् शुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वामुपवसेत् गृही” । गारुडे “पुनः

प्रभात समये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो
वनस्पत्ययतेस्तथा । विषवायाय तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥
प्रवृद्धा एकादश्येव प्रकर्षेण सदा न द्वादशीत्यर्थः । तत्रैवोत्तरा-
मेव । यत्र तु पूर्वदिने दशमोविहा परदिने द्वादशी मित्रा तत्र
सर्वत्रैव परदिने द्वादशीनामे तदन्तामेऽपि परोपोष्या । “एका-
दशी द्वादशी-मित्रा परतोऽपि न वर्हते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव
सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति स्मृतेः । अपि भिन्नक्रमेण वर्हते
द्वादशीत्यर्थः । एतत् द्विसृष्टिं स्त्रिसृष्टिं च सम्भवत्यविशेषात् ।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह । “एकादशी द्वादशी च
रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पार-
णम्” । यत्तु “द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इति
तदुपवास परदिने “द्वादशीनामे तां विहाय पारणं बोध्यम् ।
तथाह ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
स्मृतम् । त्रयोदश्यां न कुर्यात् द्वादश द्वादशीक्षयात्” ॥
कालविवेक संवत्सर ग्रहीत पञ्चमिति कूर्मपुराणम् । “एका-
दशीमुपवसेत् द्वादशीमथवा पुनः । विमित्रा वा प्रकुर्वीत
न दशम्या युता क्वचित् ॥ कुर्यादनामे सयुतां नान्तामेऽपि
प्रवेगिनौम् । उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात् प्राक्दशम्यास्तु शेषः सयोग इष्यते । उपरिष्ठात्
प्रवेगस्तु तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां कलार्हमात्रम-
प्येकादश्या अनिर्गमे यदि दशमी नोदय सृजति उदयात्
प्रागुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा सयुक्तोच्यते सैवोपोष्या ।
अत्रैव विषये “एकादशी दशाविहा परतोऽपि न वर्हते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति भविष्य-
पुराणोद्यादिवचनानि दशमोविहाकर्तव्यताबोधकानि बो-
ध्यानि । यत्र द्वादश्यामेकादश्यानाम एव अरुणोदयविहायाः
कर्तव्यतापदेशात् द्वादश्यामेकादशीनामे गार्हपत्यम् न
कुर्यात् इत्यर्थतोऽवगतेस्तत्र परैकादश्यापोष्या इत्यवगम्यते ।
एतद्विषये “घटिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
अकर्मस्य तिथिमल विद्यादेकादशीं विना” ॥ इति सगच्छते ।
तथा कालमाधवोपे गारुडम् । “यादित्योदयत्रेलायामा-

रभ्य पष्टिनाडिकाः । सङ्कीर्णैकादशीनाम त्याज्या कर्मफले-
ष्पुभिः ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशी लाभ एव परोपोष्या-
इत्यवधेयम् । नोचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-
पाद समुत्तार्य पारण कुर्यात् “विद्याप्यैकादशी ग्राह्या परतो
द्वादशी नचेत्” इति “मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां
यदा मुने । उपोष्या दशमौविद्धा सर्वैरेकादशी तदा” ॥ इति
“त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैका-
दशीविद्धा सर्वोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-
वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्तं घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् ।
“कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयाद्दूर्ध्वमेव हि । आमध्याह्नाः
क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भु शासनात्” ॥ इति श्रीधरस्वामि-
धृतवचनात् ।

अथोदयानन्तरवर्त्तिनौ दशमौ यद्येकादशी स्पृशति तदा
सा प्रवेशिनौ पदवाच्या । तां विहाय द्वादशीमवोपवसेत् ।
तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनोमिति । अलाभेऽपि परदिने
एकादश्यालाभेऽपि । अतएव कण्वः । “उदयोपरिविद्धा तु
दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाक-
शासनः” ॥ स्कान्दे “दशम्यैकादशीविद्धा गान्धारी तामुपो-
षिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये
कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुखं
ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत्” ॥

अथारुणोदयविद्धा पष्टिदण्डैकादशी पूर्णैकादश्याव-
स्थाया मविशेषः इति चेन्न “द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
गृह्यते ॥ इत्यविशेषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या इति ।
अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेनोपोष्या
किन्तु खण्डैकादश्यापोष्येति । “दशमौशेष संयुक्तो यदि
स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वैष्णवेन तद्दिनैकादशौव्रतम्” ॥
इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-
दय विद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः । “एकादशीं
दश्याविद्धां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे दानौ स्थिते सोमे
स्नहयेद्दशमौयुताम्” ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणैकवाक्यत्वात् । भरुणोदय कालमाह स्कन्द-
पुराणम् । “उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका भरुणोदयः ।
तत्र खानं प्रशस्तं स्यात्तच्चि पुण्यतमं स्मृतम्” ॥ नाडिका
दण्डः ।

तदयं संक्षेपः । गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवास-
धिकारः । क्षणपक्षेकादशां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः ।
हरिगयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य
सर्वं क्षणायामप्यधिकारः । शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्या-
मुपवासफलाधिक्यम् । विधावायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्र
षष्ठाद्वादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एका-
दशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वेव पूर्णमेका-
दशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । तदन्ताभे गृही पूर्वां तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरामु-
पोष्या द्वादशां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु
त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशमीयुतैकादशी
परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादश्यामुपवसेत् ।
यदा तु सूर्योदयपूर्वकालीनं दशमीविधैकादशी परदिने न
निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती पर-
दिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डा-
मुपोष्य द्वादशां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी
तत्परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विहायुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तीर्णं पारयेत् वैष्णवस्तु तत्रापि
शुक्लपक्षे तु परामुपोष्य त्रयोदशां पारयेत् । एकादश्याप-
वासः सूतकादावपि कार्यः । भविष्योत्तरं पद्मपुराणयोः ।
“एकादशां न भुञ्जीत पक्षयोऽभयोरपि । सूतके सूतके
वापि अन्यस्मिन् वाप्यगौचके । सर्वथा न परित्याज्या दृच्छता
श्रियमात्मनः” । स्त्रियास्तु पुलक्यः । “एकादशां न भुञ्जीत
नारो दृष्टे रक्षय्यपि” ॥ अशक्तं प्रति नारदीयम् । “अनुकल्पो
नृणां प्रोक्तः क्षोणानां वरवर्णिनि ।” । वायुपुराणे “उपवास
निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्टेदुपवासेन उप-
वासफलं लभेत्” ॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्मध्यप्रकाशमाह नारदीये ।
 “मूलं फलं पयस्तोयमुपभोग्यं भवेत् शुभम् । नत्वेवं भोजनं
 क्वचित् एकादशां प्रकीर्तितम्” ॥ एवमित्यनुकल्पातिरिक्तम् ।
 ‘यज्ञपुराणे “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिनाचौरमथा-
 म्बुचाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्त-
 रश्च” ॥ फलाहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुड-
 पुराणम् । “तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तदय-
 तुलसीं विनाकृतम् । भुक्तं न तदयत्तुलसीविवर्जितं प्रीतं
 न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम् । “मच्छ-
 यने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी हृदि
 शल्यं ममाप्येत्” ॥

हविष्यान्नमाह स्मृतिः । हैमन्तिकं मितास्त्रिंशं धान्यं
 मुहूर्ता यवास्तिताः । कलाया कङ्कनीधारा वाम्भूकं द्विनसो-
 चिका । पट्टिका कान्धशाकश्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे
 सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषौ । पयोऽनुदृतसारश्च पन-
 साम्बहरोतकी । तिलिडोलौरकश्चैव नागरडश्च पिप्पली
 कटली लबली धात्री फलान्यगुडसैन्धवम् । अतैन्नपक्वं मुन-
 यो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥ अत्रास्त्रिंशमित्युपादानादन्यत्र
 स्त्रिंशं धान्यतण्डुले न दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधायागम्य
 सहितायाम् । नारिकेलफलश्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
 आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरोतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तश्च
 हविष्यं मन्वते बुधाः । शक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टश्च “प्रभुः
 प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते । न साम्प्रदायिकं तस्य
 दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इति । अनुकल्पेऽपि विष्णूपामनं
 पारणश्च कर्त्तव्यम् । “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितं च ।
 उपवासेन दानेन नैवाष्टादशिको भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेय-
 वचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तने । यथा “उपवासासमर्थये-
 देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद् यज्ञकहिगुणं
 भवेत् । सहस्रसन्नितां देवीं लपेद्वा प्राणमंथमान् । कुर्यात्
 द्वादशसंस्पर्शकान् यथा शक्तिं व्रते नरः” ॥ देवीं गायत्रीम् ।
 माख्ये । “दशम्यां नियताहारी मांसमैद्युनवर्जितः । एका-

दश्या न भुञ्जीत पक्षयोक्तृभयोरपि” ॥ सूरिसन्तोषे “काष्ठ
मास मसूरश्च चनक कोरदूषणम् । शाक मधुपर्गान्नञ्च त्यजे-
दुपवसन् स्त्रियम्” ॥ चनक क्षीलेतिख्यात अत्रोपवसन्निति
तद्दिने भोजनासम्भवात् सामोप्यात पूर्वापरयागैश्चणम् ।
स्मृति । “शाक मास मसूरश्च पुनर्भोजनमैयुने । द्यूतमत्य-
म्बुपानञ्च दशम्या वैष्णवम्यजेत्” ॥

स्मृति । “प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” ।
वाराहे “गृहीत्वोदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखं । उप-
वासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वाय्वेव धारयेत् । एकादश्या निरा-
हारो भूत्वा चैवापरैश्च नि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष । शरणं मे
भवाच्युत ।” ॥ यद्वेति ताम्रपात्राभावे जनमात्रं गृहीत्वा
सङ्कल्पयेदित्यर्थः । कालराधवीर्यदृष्टस्कान्दे “उपवासन्तु
सङ्कल्पं मन्त्रपूतं जलं पिवेत्” ॥ मन्त्रमाह कात्यायनः ।
“अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिजपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं
प्रेम्णु पिवेत् पात्रगतं जलम्” । आचमनवन्नात्र दूषणम् ।
ततः प्रार्थयेत् । “इदं व्रतं मया देव । गृह्णीत पुरतस्तव ।
निर्विघ्ना सिद्धिमाप्नोत त्वत्प्रसादाब्जनादहम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“एकादश्यामुमे पक्षे निराहारः समाहितः । स पूज्य विधिव-
द्विष्णुं यद्वया समसाहितः । याति विष्णो परम्यान् नरा
नाख्यत्र मशयः” ॥ नृसिंहपुराणम् । “उपवासी नरस्येष्टः । एका-
दश्या विधीयते । नरसिद्धिं समर्प्य सर्वपापे प्रमुच्यते” ॥

हादगोसधिकृत्य कात्यायनः । “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य
उपवासं समर्पयेत् । अन्नानतिमिरान्यस्य व्रतेभानेन कैशवः ॥
प्रसोदं सुमुखो नाथः । ज्ञानदृष्टिप्रदो भवः । मन्त्रं जपित्वा हरये
नियेद्योषोपणमवतौ । हादश्या पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा
अपोदकीम्” ॥ उपोदकीं पृथिकाशाकम् । हादगोत्रगुने
दोषमाह नारदीयम् । “महाष्टानिकरौ क्षेमा हादगौ
कहिता नृणाम् । कृष्णः कृष्णः । कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भयः ।
समारानं वसन्नामा प्रसोदं मधुसूदनः” ॥ इत्यननायि निवे-
दयेत् इति । विष्णुधर्मस्तिरः हादश्या प्रथमं पादा हरि-
वासराष्टकम् । ततस्तिक्तस्य कुधीतं पारणं विष्णुतत्परम् ॥

श्रुतिः “कलाक्षां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आम-
ध्याक्षाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशामनात्” ॥ निशीथा-
दूर्ध्वं साद्वेप्रहरत्रयोपरि । अत्रामामर्थ्यं कात्यायनः । “सन्ध्या-
दिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अहिम्नु पारयित्वा तु
नैत्यिक्कान्ते भुजिक्रियाः” ॥ ब्रह्माण्डपुराणम् । “कांस्यं मांसं
सुरा चोद्रे लोभ वितथभाषणम् । व्यायामश्च व्यायश्च
दिवा स्वप्न तथाश्चनम् । शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि
वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

शामनपुराणे । “एकादश्यां जगत्स्वामि शयनं परि-
कल्पयेत् । शेषाहि भोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीता-
म्बरधरं देव निद्रां समानयेत्” ॥ अनुज्ञां लब्ध्वा इति अन्वयः ।
एकादशोत्तमये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे
निद्रेति ।

ध्यक्तं वराहे । “आषाढ शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामयापि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे
तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां
विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तत्तत्तत्तत् चातुर्मास्यं
व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्” ॥
मात्स्ये । “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुसूतो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव
सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजा-
यते । लभते मत्स्यं दीर्घं स्थानौषाकमभक्षयन् ॥ सदा
मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिर्नोद्विगो-
लस्त्वो विष्णुभक्त्यै जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् । धारणासप्तलोम्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने
ताम्रजवर्जनाद्भोगौ रक्तकण्ठश्च जायते ॥ दूतत्यागात् सुलावर्णं
सर्वं सिद्धं वपुर्भवेत् । फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च
जायते” ॥ “नमो नारायणायैति जपानगनजं फलम् ।
पादाभिवन्दनादिपौर्णमेहोदानजं फलम् । एवमादिव्रतैः
पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः” ॥ सनत्कुमारः “इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रमत्ने त्वयि
 केशव ! । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्त्रिये । तन्मे
 भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ! ॥ समाप्तौ च “इदं व्रतं मया
 देव । कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन ! ॥ अथैव यतिभक्तिरूपं काठकाष्टम् “एकवारं
 वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च
 चतुरो वसेत्” ॥ एतद्व्यक्तविषयम् । “कहूँ वार्षिकाभ्यां
 मासाभ्यां नैकस्थानवासौ” ॥ इति गृहीतैः ।

मात्स्ये । “श्रुते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिवर्धते शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । सविष्यनारदौययोः ।
 “मैत्राद्यपादे स्वपितोश्च विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रवृध्यते मासचतुष्टयेन” ॥
 मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवती । भविष्ये ।
 “निगि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् । अन्यत्र
 पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥ अन्यत्र स्वापादिवि-
 हितरात्रादौतत्काले दशमौ प्रतिपदोश्च । “किन्तुमैत्राद्य-
 पादेन दशम्यगेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रति-
 पद्यय यो निगि ॥ दशम्यगेन दशम्या अगो यत्र पादे तेन ।
 यः पादो दिवाप्राप्त्येन वा किम् । अत्र दशमौ प्रतिपदोर्व-
 र्जनात् तदितरैकादश्यादि पञ्चतिथिषु मैत्रादिमन्त्रेण पाद-
 विगेषनामेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ।
 वचनात्तरं “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विवृध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥ दिनान्ते
 विधाविमन्त्रादिनवतौयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधत् । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रवृध्यते ।
 द्वादश्यामृच संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशी-
 गृधे उत्थानशयने हरिः । पादयोगेन कर्तव्ये नाहोरात्रं
 विचिन्तयेत्” ॥ यराष्टपराणम् । “द्वादश्यां मन्थिममथै
 नद्यव्याणामममथै । आभाकामितपक्षेण शयनावर्तनादिकम्” ॥
 आभाकानां आषाढभाद्रकार्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां
 निगादो नचत्रसावयागात् द्वादश्यामृचाभावे तिथ्यन्तरं

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्या-
यामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे
दिनद्वितीयभाग इति विशेषः । शयने मन्त्रमाह वराहपुरा-
णम् । “नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् । मेघान्यपि
मेघश्यामं ह्युपागतं सिध्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान्
गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघहृन्दम् । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासाद्यत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ । ततश्च
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । पार्श्वं
परिवर्त्तने तु । “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव ।
पार्श्वेण परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव !” ॥ इति पठेत् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुधे त्वयि
बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । नैयत-
कालिककल्पतरो ब्रह्मपुराणं कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
“उपवामः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासु-
देवस्य पूजितव्यः प्रयत्नतः” । उत्थानमन्त्रस्तु “महेन्द्र रुद्रैर-
भिनूयमानो भगवान्पिबन्वितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल
कीमुदाय्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥ मेघा गता निर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ! । अहं ददामीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ !” ॥ ततः “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्वज निद्रां जगत्पते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं
भुवनत्रयम्” ॥ इति पठित्वा पूजयेत् ।

मत्स्यपुराणे भीमं प्रति भगवदाक्यं “यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपो-
षितुम् ॥ ततः पुष्यामिमां भीमतिथिं पापप्रणाशिनोम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्” । भीमतिथिं
भीमतिथित्वेन स्यातामेकादशीम् । विष्णारम्भेकादशीतत्वे-
ऽनुसन्धेयः । विशुद्धर्मे “मृगशीर्षे मगधरे माघे नासि प्रजा-
पते । एकादश्यां सिते पक्षे भीमवामो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां
षट्तिनाचार कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिनस्त्रायौ तिनोदयो
तिस्रोमौ तिनोदको । तिनस्य दाता भीष्मा च षट्तिनी

नावमोदति । मल्लसु पटुतिनो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
विशदप्यसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

अथ द्वादशी । मा च एकादशीयुता याज्ञा युग्मात् नार-
दोवे । “पैगाश्वरूपपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
शीतल तोयेन स्नापयेत् केशधं गुचिः” ॥ इयं पिपीतक द्वादशी
अत्र “पट्टीममेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपा-
सनायेह पञ्चामासद्वयोपपन्नम् । एकादश्यां प्रकुर्वन्ति सप-
वासं मनोपिणः । सप्तमनाथ द्वादश्यां विष्णोर्यददिय
तथा” ॥ इति भविष्य पुराणेन एकादश्यापवासानन्तरं द्वादश्यां
विष्णुपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मा-
दरः । द्वादशीचयेतूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं
पूर्ववचनोक्तपट्टीयुता सप्तमीयत् आषाढद्वादश्यादिषु गयना-
दिकं प्रागुक्तवचनात् ।

भविष्योत्तरे । “द्वादशी अथनोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
युधवारममा युक्ता ततः गतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति
द्वादश द्वादशीफलम्” । उभयदिने तन्नामे तु एकादशी युता
याज्ञा । “द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो ! । सदा
कार्या च विहर्षिर्विशुभक्रेण मानवैः” ॥ इति स्कान्दात् ।
यदात्वेकादश्यामेव अवणा तदा तामुपवसेत् । तथा च
नारदः । “याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्तेव तद्भुत कुर्यात् अवणद्वादशीं विना” ॥ भविष्योत्तरे ।
“एकादशी यदा तु स्यात् अवणेन समन्विता । विजया सा
तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रमयोगे उपवर्त्तते
यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य सन्नयः । विशेष-
ण महीपाल अवणं वर्द्धते यदि । तिथिचयेण भोक्तव्यं द्वादशीं
नैव सङ्ख्येत्” । तिथिचयेण एकादशोत्तयेण भोक्तव्यं
द्वादश्या पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः ।
यदात्वेकादश्यापवासादिने अवणं नास्ति परदिने
द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्ते । “एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । नन्वात्र विधि-
लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः” ॥ अत्र च “असमाप्ते व्रते पूर्व

नैव कुर्यात् व्रतान्तरम्” ॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन
पूर्वोपवासाममासावुपवासान्तरारम्भे विधिनीपो न भवेदि-
त्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासासामर्थ्यं तु
श्रवणद्वादशोपपोष्या तथा च स्मृतिः । “वरमेकादशीं भुक्त्वा
द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य-
संग्रहः” । तथा “उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादश्याद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्य संग्रहः” ॥ द्वादश्यापवासः
काम्यः । तथाह मार्कण्डेयः । “द्वादश्यामुपवासेन सिद्धात्मा
नृपः । सर्वशः । चक्रवर्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥

अत्र कान्तिकापुराणात् शक्नोत्यानविधिर्लिख्यते । “अथातः
शृणु राजेन्द्र ! शक्नोत्यानध्वजोत्सवम् । यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो
कदाचित्पराभम् । अर्जुनोऽप्यश्वकर्णस्य प्रियकोधव एव च ।
श्रीऋषयश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदा-
र्याद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा । तच्च वृत्तं तुदेद्रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्य-
मिमं पठेत्” ॥ तुदेत् छेदयेत् । “यानि वृत्ते तु भूतानि
तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृह्णीत्वेमं क्रियता वामव-
ध्वजः ॥ पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम । । ध्वजार्यं
देवराजस्य पूजयेत् प्रतिगृह्यताम् ॥ ततोऽपरे ऽङ्गि तं च्छित्वा
मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्वैवं चतुरङ्गुलम् ।
ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्र वै । शुक्लाष्टम्यां भाद्र-
पदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्वस्तमानस्तु अधमः केतु-
कच्यते । द्वात्रिंशत् ततो ज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु । कुमार्यः
पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम । । शालमयस्तु ताः सर्वास्व
पराः शक्रमाह्वकाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमा-
रिकाः । माह्वकाह्वप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा । एवं
कृत्वा कुमारौ च माह्वकां केतुमेव च । एकादश्यां सिते पक्षे
यष्टोनामधिवासनम् । अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादि-
मन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वामवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पद्यात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां
कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा” ॥ कानकीं कनकमयीं “अन्य-
तैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृत्मयीम् । तां मण्डलस्य मध्ये

तिथ्यार्यः । गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायात् ।
 व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । मघायुक्ता च तत्रापि श्रद्धा राक्ष-
 स्योदयो । तत्राद्यं भवेच्छाहं मधुना पायसेन च ॥
 तत्राद्यं युक्कृष्णपक्षे अत्र यत् आहं तन्मधु योगेन पायस-
 योगेन वाच्यं भवेत् । एवं मनुश्चने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं
 इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शुद्धस्याप्य-
 धिकारः । अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः । तथा च
 सत्यचिन्तामणी स्मृतिः । “कृष्णपक्षे व्योदशं मघास्त्रिन्दुः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आहो पुण्येऽवाप्यते” ॥
 करे इत्यानन्तरे कन्यादशमशोपरिसपादवयोविंशं इति
 यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा
 आहचिन्तामणी स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः
 आहमदैविकम् । मघासु च तद्यान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 अदैविकं प्रत्यादिक्कोटिष्ट अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः
 न तित्याधिकारः । “सपिण्डीकरणान्ताति यानि आहानि
 षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि कश्चित्
 इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डी-
 करणान्तानीति विशेषणात् तदुत्तरआहानां पृथक्करण-
 मपि प्रतीयते । मघाव्योदशौनिमित्तक आहो पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः “भोजङ्गो तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
 तत्रापि महतौ पूजा कर्तव्या पिष्टदेवते । ऋते पिण्डप्रदा-
 नन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत्” ॥ इति देवौपराणात् भोजङ्गो
 पञ्चमो चन्द्रार्क सङ्गमम् अमावास्या पिष्टदेवते ऋते मघा-
 याम् । आतातपः । पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधी-
 यते । स्वधा वाचनलोपीऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अचय-
 दक्षिणा स्वस्ति सीमनस्यं तथास्त्विति” ॥

स्कन्दपुराणे “वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा व्योदशौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यपङ्कजतैः समा” ॥ वारुणं शत-
 भिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणौ स्मृता । गङ्गायां
 यदि लभ्येत कोटिसूर्यपङ्कजैः समा । शुभयोगसमायुक्ता शनी
 शतभिषा यदि । महासङ्घेति विख्याता त्रिकोटि कुलमुह-

रेत्” ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदीपकलिका । तथा च
मेदिन्या “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणोऽपि च । भवने
च तनो लोव कण्टकार्योपधौ कुलो” ॥ अत्र संज्ञाविधेः
सार्यकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतियुक्तेष्वामन्तरं महा-
वारुणो महामहावारुणावुक्तेष्वनीये आत्रे पार्वणादि संज्ञो-
क्तेष्ववत् पौर्णमास्यमावास्थयोः पक्षोक्तेष्ववच्च । “मासपक्ष-
तियौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वथः । उक्तेष्वनमकुर्वाणो न
तस्य फलभागभवेत्” ॥ इति वचनात् । तेन चैत्रे मासि
कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां
यथायथं प्रयोज्यम् । वारस्तु सूर्योदयादुदयान्तरं यावत्
तथा च सूर्यसिद्धान्तः “सूतकादि परिच्छेदो दिनमासाब्दपा-
स्तथा । मध्यमपञ्चभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः । उद-
यादुदयाद्द्वानोर्भूमि सावन वाधराः” ॥ दिनाधियस्य रव्या-
देर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भोनेति पित्रादि-
दिनव्यावृत्त्यर्थं कौर्म पाशयोः “द्वौ तिथ्यन्ताधिकवारै यत्र
स्यात् स दिनचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्कि
तिथीनां त्रितय यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र सादृशिकं
फलम्” ॥ इत्येतयोर्वचनयोरेकवाक्यतयापि तथावगम्यते ।
रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्यातिःशास्त्रोक्तं कालशोभादि-
ज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-
सूर्ययोः । पुण्ये स्नात्वा च गङ्गाया कुलकोटीः समुदरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्ड पुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोदरणविधाना-
नात् ततोऽधिकेष्वावारुण्यादिपूरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्या-
मपि यत् त्रिकोटि कुलोदरणमुक्तं तदुदरणगततारतम्येनावि-
रुद्धम् । “य य क्रतुमधीते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ॥
इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तदुद्यागकरणेऽधिकं फलम्
अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति । न चात्र “स्नानं कुर्वन्ति
या नार्थ्यशब्दे शतभिषा गते । ममजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवा ध्रुवम्” ॥ इति । “त्रयोदश्या तृतीयाया दशम्याञ्च
विशेषतः । शूद्रविष्ट् चत्रियाः स्नान नाचरियुः कथञ्चन” इति
प्रचेतोनावालवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध

भोजनं कुर्यात् “उपवासे त्वगस्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”
इति तद्वृत्तवचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । आधि-
कश्योपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं
स्मृतिपारिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिवाभागे
त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वी देवी
सत्यवता सह” ॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्रं मध्येऽपि चतएव
प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्स्वऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्य-
व्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनोति वचनात् । यदा तु
पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे “चतु-
र्दश्याममावास्या यदा भवति नारदः । उपोष्या पूजनौया
सा चतुर्दश्यां विधानतः” ॥ सा सावित्री । ततश्चामावास्यायां
सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनश्चेतत्परम् । पराशरः ।
“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाक्षरापरैऽहनि । ततश्चाविधका
नारी वित्तभीयान् लभेत सा” ॥

भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यमिते पक्षे अधीराख्या चतुर्दशी ।
तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः” ॥ भविष्ये “अनन्त-
व्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम् । सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणा-
ञ्चैव युधिष्ठिरः ॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति” ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयो-
र्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । “गुरोर्मृगोरस्तवात्ये धार्दिके सिंहके
गुरौ । वक्रिजीवाष्टविशेऽङ्गि शुर्वादित्ये दशाहिके ॥ पूर्व-
राशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे । प्राभाश्रिगन्तुजीवस्व
चातिचारे विषजके ॥ कम्पाद्यहुतसप्ताहे नीचस्येन्ये मलि-
कृचे । भानुलङ्घितके मासि चये राहु युते गुरौ ॥ पौषा-
दिकचतुर्मासि चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्का चैकदिने द्विती-
येन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे साङ्गल्यानि शुभान्विताः ।
विद्यारम्भ कर्णवेधौ मूत्रोपनयनोत्सवान् ॥ तीर्थस्नानमहाहर्तं
नयानादिसुरक्षणम् । परौचा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदीक्षणे ॥
व्रतारम्भ प्रतिष्ठे च गृहहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देव-
कृपादेर्वर्जयन्ति च ॥ द्वाविंशद्विषायास्तु जीवस्य भार्गवस्य
तु । द्वासप्ततिर्महत्त्यष्टे पादास्तु द्वादशकृमात् ॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वाहिकवालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु
भृगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिन-
त्रयम् ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तोर्य सरित्ते ।
ददशे शौला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्दश्यामर्च-
यन्तं भक्त्या देव पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरीयान्मध्याह्ने-
व्यापिनो तिथिर्ग्राह्येति वाच्य पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
दिभिः पूर्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-
वादेन तद्वाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधक तत् ।
कालमाधवौयोऽप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे
नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः
कुसुमैरपि । यवगोधूमशालीनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा
पूष इय तस्मै दद्यादेकं हृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत
करे बद्धा सुडोरकम् ॥ चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विले-
पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् ।
चतुर्दशसूत्रमयं सूत्र कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकबन्धन-
मन्त्रस्तु रक्षाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् सम-
भ्युद्धर वासुदेव ! । अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय
नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा “ऽनेन डोरक बद्धा भोक्तव्यं
सुखमानसैः” इत्यर्हं भविष्योत्तरीयं कालकीमुद्यां लिखित-
मिति तथा “पापोऽह पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भावः ।
त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्वपापहरो भव ॥ अद्य मे सफलं जन्म
जोषितञ्च सुजीवितम् । यत्तवाद्भि युगाज्जाये मूर्धा मे भ्रम-
रायते” ॥ इत्याभ्या नमस्कुर्यात् । अनन्तकथामप्यत्र
शृण्वन्ति ।

सैद्धे “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये । अवश्य-
मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौरुभिः ॥ अपामार्गपक्षवच्च भ्रामये-
च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
नरकाय प्रदातव्यो दौषः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-
निवृत्तये । “अर्थोभिधेयोरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति
निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

भ्रामण्यमन्त्रः “श्रीतलोष्णममायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर
यापमयामार्गः । भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥ ततः प्रदोषममवे
दोषान् दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवादौनां भवनेषु मठेषु
च” ॥ भविष्ये “कार्तिके भोमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं भुवम् ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । यमुनायां विशेषेण निय-
तस्त्रपयेद् यमान् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥ श्रीङ्ग्वराय दध्राय
नीलाय परमेष्ठिने । हुकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मियां स्त्री स्त्रोन् दद्याज्जनाञ्जनौन् । संव-
त्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ अत्राचारात् चतु-
र्दशशाकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयामृतधृत “शोलं केमुका-
वास्तूकं सयपं कालञ्च निम्बं जयाम् । शान्तिञ्च हिममोचि-
काञ्च पटुकं शौनफं गुडुचीं तथा ॥ भण्टाकीं सुमिषण्डकं
शिवदिने खादन्ति ये मानवाः । प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्ति-
कदिने कृष्णे च भूते तिथौ” ॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोनम् ।
भविष्ये “हस्तिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्यामा-
राधयेद्भीरीं नक्त पाषाणभोजनैः” ॥ पाषाणाकारपिष्ट-
भोजनैः । यमः “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्” ॥ उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायाम् । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतु-
र्दशी । सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् । स्नात्वा
सुनर्घ्यं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अत्र तिथिकृत्यत्वात्
गौणचान्द्रादरः । अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतु-
र्दशयमतर्पणञ्च ॥ यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्का-
भ्युदित इतीपदर्थे नन्निति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यधृत-
सतारव्योमेत्युत्तरादौ नवलीकनेनेति ।

अथ शिवरात्रिर्व्रतम् । कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डं
“माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतु-
र्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता” । अत्रैकस्यास्तित्येर्माघी-
यत्तुफाल्गुनौयत्वे सूर्यगौणहस्तिभ्याम् अविरुद्धे ततस्तु

माध्यनन्तरा चतुर्दशौशिवरात्रिः अस्यामुपवासः प्रधानं “न
स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्घ्या । तुष्यामि न तथा पुष्पै-
र्यथा तत्रोपवासतः” ॥ इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो
रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनं तत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा
चैव विशेषतः” ॥ अत्र वीर्यया प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं
प्रतीयते । नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् । “शैवी वा
वैष्णवी वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं इन्ति
शिवरात्रिविधिर्मुखः” । संवत्सरप्रदोषे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना
चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” ॥
ईशानसंहितायां “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौगो वापि भवेद्देवि । कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ शिवयोगस्य
योगेन तद्वैदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व-
पापप्रणाशनम् । आचार्यानामनुयायां भुक्तिसुक्तिप्रदा-
यकम्” ॥ नागरखण्डे । “उपवासप्रभावेण वस्त्रादपि च
जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य निद्रस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥” पार्श्वे
“वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महा-
देवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “एव-
मेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ । द्वादशाब्दिकमेतद्दि-
चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च
मानवः” हेमाद्रिधृता स्मृतिः । “प्रदोषव्यापिनी आद्या शिव-
रात्रि चतुर्दशौ” ॥ प्रदोषमाह वत्सः । “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं
घटिकाद्वयमिष्यते” । चर्द्धमनन्तरम् । वायुपुराणे । “त्रयो-
दश्यस्तरो सूर्यं चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविधास्तु या तत्र
शिवरात्रि व्रतश्चरेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “माघे कृष्ण-
चतुर्दश्यामादिदेवो महानिगि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटि-
सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनो आद्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अहोरात्रादधयोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशौ । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां
तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ अत्र “महानिगा हे घटिके
रात्रेर्मध्यमयामयोः” ॥ इति देवलोक्ता महानिगा आद्या ।
घटिका एकदण्डः । एवञ्च यदिने प्रदोषनिशौघोभयव्यापिनो-

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याप्यनुरोधात् । कानमाध-
 योयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिवसौय-
 रात्रि द्वितीययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन
 पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वदुर्निशौय-
 याव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वद्युव्रत प्रधान-
 कानव्याप्यनुरोधात् । “पूर्वद्युरपरेद्युर्ना महाविधि चतुर्दशी ।
 व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ इति
 ईशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् “अर्द्ध-
 रात्रात् परस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि । पूर्वविष्टैव कर्त्तव्या
 शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती शिव-
 रात्रिश्च कार्ये मद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा
 कुर्याच्च पारणम्” ॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र
 चतुर्दश्यामेव तत् । “ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तौर्यानि
 सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” ॥ इति
 स्कान्दात् । “दिनमानप्रमाणेन या तु रात्री चतुर्दशी ।
 शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” ॥ इति गौत-
 मीयाच्च । यदा तु पूर्वदिनेन निशौयव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 मात्रव्यापिनी तदा परा प्राज्ञा प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात्
 तिथेस्त्रिसव्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं “शिव-
 रात्रिव्रते भूतां कामविष्टां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति” अत्रामावस्याग्रामेव पारणम् । “शिवा-
 घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्त्तव्या
 कुह्यामेव हि पारणम्” ॥ इति वचनात् ।

तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशौयोभयव्यापिनी चतु-
 र्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौयव्यापिनी परेद्युः
 प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वद्युव्रतम् । यदा तु न पूर्वद्युर्नि-
 शौयव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी
 तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्या
 तदनाभे अमावास्यायाम् ।

तत्र प्रयोगः । मातरुदयुग्मः तत्सदित्युद्यायै सूर्यः
 सोम इति पठित्वा जलादौत्यादाय सद्धत्येत् “मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमाश्रयः । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्कारिष्येऽहं
महाफनम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात त्वत्प्रसादाज्जगत्पते !” ॥ इति
शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य “चतुर्दश्या निरा-
हारी भूत्वा शम्भो ! उपरेऽहनि । भोक्ष्येहं भुक्तिमुक्तयर्थं शरणं मे
भवेश्वर” ॥ इति गरुडपुराणीयं पठेत् । रात्रौ प्रथमप्रहरे
प्रतिष्ठिते लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठा विधाय पूजां कुर्यात् ।
हौं अस्त्राय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्नि सार्य्य तेनैव
तालत्रयेण करछोटिकया च दशदिग्बन्धन कृत्वा भूतशुद्धिं
विधाय हा हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य हौमिति
मन्त्रेण प्राणायाम विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चेत्तदा
वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत् । तत्राय विशेषः । हौं
ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन
स्नापयित्वा । “शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः । करोमि
विधिवद्भक्तं गृह्णाणार्घ्यं महेश्वर !” ॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धा-
दिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गीतनृत्यादिभिस्तं
प्रहरं नयेत् । “तद्ग्रान तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवामकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनोपिभिः” ॥ इति देवो-
पुराणे सामान्यतः श्रवणात् श्रवापि तथा । द्वितीयप्रहरे तु
विशेषः । हौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्य-
मन्त्रस्तु “नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । शिवरात्रौ
ददाम्यर्घ्यं प्रसौद उमया सह” ॥ तृतीयप्रहरे तु हौं याम-
देवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “दुःखदारिद्र्य-
शोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त !
गृह्णाण मे” ॥ चतुर्थ प्रहरे तु हौं सद्योजाताय नम इति मधुना
स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “मया कृतान्यनेकानि पापानि हर
शङ्कर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त ! गृह्णाण मे” ॥ ततो
नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि
वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् । तथाच गरुडपुराण “मूलमन्त्र
ततो जप्त्वा प्रभाते तत्प्रसादयेत् । अविघ्नेन व्रतं देव ! त्वत्प्रसा-
दात् समर्पितम् ॥ जमस्य जगतां नाथ ! त्वैमोक्ष्याधिपते ! हर ! ।
यन्मयाद्य कृतं पुण्यं तद्दृष्ट्य निवेदितम् ॥ त्वत्प्रसादान्मया

देव ! व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे श्रीमन् ! मदमूर्तिं
प्रतिपद्यताम् ॥ तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” ।
परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्हंशीलाभे तत्र तदक्षामे
त्वमावास्यायां पारणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः “संसारकेशदग्धस्व
व्रतेनानेन शङ्कर ! । प्रसौद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टि मदी भव” ॥

अत्र पार्यवशिवनिद्रपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे
“विप्रस्य तु सदैवाहं शुचे रप्य शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रह-
ष्यामि प्रियाणामिव दर्शनात्” ॥ बलिं पूजाम् । तथा “शूद्रः
कर्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते प्रिये ॥ तस्याहमर्घ्यां गृह्णामि
चन्द्रगण्डविभूषिते !” । तथा “नमोन्तेन शिवे नैव स्त्रीणां पूजा
विधीयते” ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि
तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्र-
योर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानी-
यात् स मृतोऽधो गच्छति” ॥ इति नेच्छन्ति पर्यन्तं पराधर-
भाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टकृतम् । “स्वाहा प्रणव-
संयुक्तं शूद्रे मन्त्र ददद्भिजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः
शूद्रतामियात्” ॥ गौतमः । “रावावुदङ्गुलः कुर्याद्देवकार्यं
सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्गुलः” ।
सदा दिवारावौ । अत्र हेतुमाह रुद्रजामले । “न प्राचीम-
व्रतः शम्भोर्नदीचीं शक्तिमंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठ-
मतोदक्ष ससाग्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न
समाग्रयेत् । शम्भोर्जगत् संहारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्च-
वक्त्रपक्षे प्रधान वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा ।
तद्रूपमाह आदित्यपुराण “सौम्यं मौलीन्दुमृत्तमचं एकवक्त्रं
चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तं वरदाभयपाणिकम् । आयताक्षं
सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे
वाप्यनिन्दितम्” । अत्राग्रे पूजानिषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे
प्राचो प्रोक्ता गुरुक्रमैः” इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादि-
प्रसिद्धा प्राचो प्राज्ञा एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्वाद्याग्नेयान्ता
पूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् । “यत्रैव भातुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रयदन्ति तान्” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे प्राङ्मुखेन साय पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या । प्राक्पश्चिमोक्षास्यश्च प्रातः सायं निशासु च” इति वचनात् इति वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारत्नाकरोक्त भविष्यपुराणोद्य-
मसाक्षरसूर्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् । व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिपु-
ण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः । सवत्सरप्रदोपे “त्रिपुरस्य बधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये । अशुणोविन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-
चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभ-
त्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयते । यथा स्कान्दे “पञ्च-
वक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अगम्यागमनाञ्चैव
अमर्त्यस्य च भक्षणात् । सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धार-
णात्” ॥ हं नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं वज्रा शिवान्धमा
प्रक्षाल्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्रायतुर्दश” ॥ नन्दिपुराणे ।
“आयुष्मान् बलवान् श्रौमान् पुत्रवान् धनवान् सुखी । वर-
मिष्टं लभेक्षिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं
ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥” भविष्ये । “मृद्भस्मगो शकत्पिण्डं
ताम्रकास्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पा-
युतं दिवि । वाचं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपि हि लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र !
लप्स्यते चोत्तमं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौ-
मुद्याम् । “पञ्चादल्पपरोमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरं । कुर्वी-
ताङ्गुष्ठतो ऋक्षं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अक्षोऽशोतिरत्तिका
तथाचामरः । “गुप्ताः पञ्चाद्यमापकः तेषोऽङ्गाक्षः कर्पोक्षो”
इति । अङ्गुष्ठतः तद्गुह्यत्वं श्रूयते । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु
यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र हृदयं पर्वगान्याभर्मिनुयात्
सदा” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्र-
मर्चयेक्षिङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमात्" ॥ तथा "बालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
वानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् मोऽपि लभते वाञ्छितं
फलम्" ॥ ततश्चामुकतियावाग्भ्यामुकनाभकामः सहस्रमित-
पार्थिवशिवलिङ्गं पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति ।
ब्रह्मपुराणे । "यावन्न दीयते चाप्य" भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं गङ्गर वा महेश्वरौम्" ॥ राघवभट्टकृतम् ।
"सर्वत्रैव प्रशस्तोऽहः शिवसूर्यार्चनं विना" ॥ अथः शङ्खः ।
अग्निपुराणे" तस्मिन्, पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुममाहितः । नमस्कारेण
मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक्" ॥ देवोपुराणे । "मृदा-
हरणसंघट्टे प्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्त्रपन पूजनश्चैव विसर्जन-
मतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशु-
पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्" ॥ अथ पूर्वोक्तं सप्त-
कर्माणि परवचनीकं सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमहि-
यंथायथं कार्याणि । अष्टष्टार्ययोरर्थक्रमासम्भवेन पाठक्रमा-
देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आहं कुशामनदानवत् । तन्नानु-
ष्ठान हराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति मघ-
टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यं
महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहा गच्छेत्यावाहनं
पशुपतये नम इति स्त्रपनम् एतत्पाद्यं नमः शिवाय नमः एव-
मर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणीकं स्वभाव-
सिद्धं प्राच्यैशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा सर्वाय-
क्षितिसूक्तये नमः भवाय जनमूर्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्तये
नमः । उग्राय वायु मूर्तये नमः भौमाय आकाशमूर्तये
नमः पशुपतये यजमान मूर्तये नमः महादेवाय सोममूर्तये
नमः इशानाय सूर्यमूर्तये नमः । "मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तां वैद्यां लिङ्गे
शिव यजेत्" ॥ ततो महादेव लमस्त इति सहारमुद्रया
विसर्जयेत् । नन्दिपुराणे । "गोभूदिरण्यवस्त्रादिवानि पुष्प-
निवेदने । ज्यो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
सर्वमन्त्राधिक्रियायसोऽकाराद्यः यदुत्तरः । तन्मन्त्रजापौ तत्कर्म-

रतस्तद्वत्तमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् ! स रुद्रपदम-
 श्रुते" ॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य । "अपवित्रः पवित्रोवा
 सर्ववस्थां गतोऽपि वा । महापातकयुक्तो वा मन्त्र-
 स्वास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवी-
 च्छिवः" ॥ इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं यथा पदानुरोधात् तेन
 यथाधिकारी भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः । तथा "सर्वेषामेव
 पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । यतस्तत्रायाते यस्मादतीव
 नरकार्णवात् । शिवमुद्दिश्य यदत्तं सर्वकारणकारणम् । तद-
 नन्त फलं दातुर्भवतीह किमद्भुतम् । दत्त्वा नैवेद्य वस्त्रादि
 नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिव मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-
 फलम्" ॥ आदाने षड्विधे । शिवधर्मे । "तस्मात् पुष्पैः फलैः
 पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम् । तदनन्तफलं श्रेय भक्तिरेवात्र
 कारणम्" ॥ भविष्ये "लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुग-
 न्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्य शिवलोके महोयते" ॥ शिव-
 धर्मे । "तस्मात् पुष्प प्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अशौच-
 वर्षकोटीनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्" ॥ स्कान्दे । "शुष्काण्यपि
 च पत्राणि । श्रौहृत्तस्य सदैव हि" । दातव्यानीति शेषः ।
 भविष्ये । "धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत् पूजयते नरः । स गो-
 लक्षफलं प्राप्य शिवलोके महोयते । विल्वपत्रैरखण्डैश्च
 योलिङ्गं पूजयेत् सकृत् । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके महो-
 यते" ॥ तथा "सर्वकाम प्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
 विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः" । तथा "केश-
 कीटापविहानि निशिपर्युपितानि च । स्वयं पतित पुष्पाणि-
 त्यजेदुपहतान्यपि" ॥ तथा । "देवदारुममेतच्च सर्जयौवास-
 कुन्दुरुम् । शौफल चाज्यमिच्छन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्" ।
 सर्जः शालरसः श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरः शैलेयम् ।
 "एतयः सौगन्धिकं धूपं यद् दहस्वगुणैस्तरुभिः । अगुरुं शत-
 साहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम् । गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात्
 गृह्णाति शङ्करः" ॥ तथा "तैलेनापि हि यो दद्याद्घृताभावेन
 मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि" ॥ नन्दि-
 त्तिखरे । "अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद्-

देव नश्यति । शब्दायुतश्च तिष्ठेत्तु स्वर्मलोके न संशयः ।
 ब्रह्मपुराणे । “महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाम्बुमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
 शशौचैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारिण महाज्येष्ठो
 प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् । प्राजापत्ये रोहिण्याम् ।
 विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः शशौचैव प्राजापत्ये रवि-
 स्तथा । पूर्णिमाज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनु-
 राधास्यगुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवन्मृत्युश्च दशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य-
 चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे त्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रो यदा-
 स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥
 राजमासार्त्तिष्ठः । “ज्येष्ठे संवत्सरेचैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्स-
 रश्च “ज्येष्ठामूनोपगौ जीवे वर्षे स्याच्छक्रदेवतम्” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तिरोक्तो ग्राह्यः । न तु संवत्सरादि पञ्चकान्त-
 र्गतं वर्षविशेषः ज्येष्ठ इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 संवत्सरे यदि स्यादितिपाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मलमास-
 तत्त्वेऽनुमन्त्रेयः । विष्णुधर्मोत्तिरे ब्रह्मपुराणम् । “मामि
 ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते । पूर्णिमास्यां तदा स्नानं
 सर्वकामं हरेर्द्विजाः ॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । वनमद्रं सुभद्राश्च ते यान्ति पदमव्ययम्” ॥
 स्कन्दपुराणम् । “ज्येष्ठामहश्चावतीर्णस्तत् पुण्यं लब्ध्वा-
 सरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्येष्ठ्यां
 प्रातस्तर्जनं काले ब्रह्मणा सहितश्च माम् । रामं सुभद्रां संस्त्राय
 मम लोकमवाप्नुयात्” ॥ विष्णुधर्मोत्तिरे । “पूर्णिमासौ तथा
 माघो आषाढौ च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतीयायां तथा
 कृष्णवयोदशौ । एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाहं प्रजा-
 पतिः” ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रोहिणलाभे वा परदिने
 सङ्गवलाभे पूर्वदिने आहम् । “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहं
 कुर्यात् विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घ-
 येत्” इति । वायुपुराणात् उभयदिने तु तन्नाभे तु परदिने ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् एवमक्षय तृतीयादावपि ।
आषाढकार्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा-
चायोध्याकाण्डे भरतशपथे । “आषाढौ कार्तिकौ माघौ
रतिथयः पुण्यसम्भवाः । अप्रदानवतोयान्तु यस्यार्थ्यनुमतो
मतः” ॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्थ्यः ।
श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात्
न तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कौजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्व-
युज्या पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् । आयाति सैनया
साहं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात्तत्र नरैर्मर्गाः स्वरोहस्य
समौपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
पुष्पाध्य फलमूलान्नसर्पपत्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि
जानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाव्यं सवान्धवैः ।
दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्येभ्य विवेकिभिः ॥ स्त्रीबालमुख-
वृद्धेभ्य भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” ॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे
तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा
हारोद्भिर्भित्तयः । हारोपान्ते सुदौतस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
यवाघृतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः
पयसा पायसेन च ॥ स्कन्दः सभार्यस्कन्दश्च तथा नन्दौश्वरो
मुनिः । गोमहिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ॥ उर-
भ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथा
विभवविस्तरैः ॥ ततः पूज्योनिकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः ।
शुगन्धिभिर्घृतोपेतैः कृपराख्यैश्च भूरिभिः ॥ ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वज्रिपार्श्वगतैर्नया दृष्ट्वा
क्रौडाः पृथग्विधाः” ॥ ततश्च हारोद्भिर्भित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु
सभार्यरुद्र स्कन्द नन्दौश्वरमुनयः सर्वैः पूज्याः । हारोद्भिर्भित्ति
शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दौश्वरो मुनिरेकः । गोमता सुरभिः
छागवता हुताशनः मेघवता वरुणः इस्तिमता विनायकः ।
अश्ववता रेवन्तः सर्वेरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-
णम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरेज्जागरणं निशि । कौमुदी
या समाख्याता कार्या लोका विभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्त-

क्षोमिन्द्रमेरावते स्थितम् । सुगन्धिर्निशिसद्देशोऽक्षेर्जाग-
रणं चरेत् ॥ तथा “निशीथे वरदा लक्ष्मी, कोजागर्त्तति
भाषिणी । तस्मै वित्तप्रयच्छामि अक्षै, कौडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत् । बन्धून् प्रीण-
येत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥ अत्र निशीति निशीथ इति
धाभिधानात् रात्रिस्तत्त्वमिदम् ।

ततश्च “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तिथिर्नक्षत्रे सदा । प्रदो-
षोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकादयमिष्यते” ॥ इति वत्सवचनात् ।
यदिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनौ पौर्णमासौ तद्दिने कोजाग-
रस्तत्त्वम् । उभयव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथ-
व्याप्तिः, परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्त्वम् । प्रधान
पूजाकालव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशीथव्याप्तिः
परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरा पूर्वेद्युस्तत्त्वम् । “अह-
सु तिथयः पुण्याः कर्मासुष्ठानतो दिवा । नक्षत्रादिव्रतयोगे तु
रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति वचनात् । विषर्जयेदित्यनुवृत्तौ
रात्र्यसूक्ते । “महालक्ष्म्यास्तु तुलसी भक्तिष्टकां काञ्चनस्तथा”
लक्ष्मोद्धानमादित्यपुराणे । “पाशाक्ष मालिकाभोजनृषिभि-
र्याम्यमौम्ययोः । पद्माननस्यां ध्यायेच्च श्रिय त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवणा सुरूपाच्च सर्वानङ्गारभूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां
वरदा दक्षिणेन तु” ॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्ष मालाभ्यां
वामे पद्माङ्गुलाभ्यां भूषिता वामकरं हेमपद्मं दक्षिणकरं वर-
दधत्तौमित्यर्थः । ततः पाद्याभिः संपूज्य “नमस्तौ सर्वदेवाभ्यां
वरदाभि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां मा मे भृयास्व-
दर्शनात् ॥ विष्णुरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मानये शुभे । सर्वतः
पादि मां देवि । महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन मत्वा
पूजयेत् । इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे । “चतुर्देव गजाकूटो
सर्वपाणिः पुनन्दरः । शचीपतिय ध्यातव्यो नान्यभरण-
भूषितः” ॥ पाद्यादिभिः संपूज्य । “विचित्रैरावतस्याय
भासत् कुलिशपाणये । पीलोम्यानिद्रिताङ्गाय महस्रस्ताय
ते नमः” ॥ इत्यनेन पुण्याञ्जलिद्वयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः
सुर्यः पूज्य इति रुद्रधरः । त पाद्यादिभिः संपूज्य “धन-

दाय नमस्तुभ्यं निधिपञ्चाधिपाय च । भवन्तु त्वत् प्रसादान्नो
धनधान्यादिमम्पदः ॥ इति पुण्याञ्जलित्रयं दत्त्वा प्रणमेत् ।
अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजेति रुद्रधरः । न च निकुम्भपर्यन्तानां
पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न
भोक्तव्यम् इत्युपक्रम्य पूज्याय भक्तैः पत्रैरित्यादिना विगिर्य
पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्वात्रावेव पूजाभोजनेऽव-
गम्येते । अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-
नेन विगिर्य दिवापूजनभोजने विहिते । योगिनोतन्त्रे ।
“विरिञ्चेस्तु गृहे ठका घण्टां लक्ष्मोगृहे त्यजेत् । सर्ववाद्य-
भर्यां घण्टा वाद्याभावे प्रवादयेत्” ॥ लक्ष्मोवाक्यं “प्रकीर्ण-
भाण्डामनवेद्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्याभिरता मलज्जामिव विधां स्त्रीं परिवर्जयामि” ॥
मार्कण्डेयः । “शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ धराङ्गनामैव न-
भक्ष्यभोजनम् । अनग्नगायित्वमपर्वमेधुन चिरप्रनष्टां श्रिय-
मानयन्ति पट् ॥ मानुषास्त्रि गृहे यत्र चहोरात्रन्तु तिष्ठति ।
गत्रालक्ष्मि तयावामस्तायान्येषान्तु रक्षमात् । सूर्यदात्रादिकं
यत्र पदाकर्षं तयामनम्” ॥ हरिवंशे । “यत्र स्त्रीः श्रियोः स्थिता
तत्र यत्र श्रौस्तत्र सत्ततिः । सत्ततिर्ह्येवाया श्रियो नित्यं
कृष्णो महात्मनि” ॥ मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः
स्थिरश्रौरेव जायते । रक्षितुं नैव गच्छीति चपलचपलां
श्रियम् ॥ अवश्यमुद्योगयता श्रौरपारा भवेत् मदा । मघ्न-
प्रोत्साहिता देवा समस्त्युः पुनरभ्युधिम्” ॥ कृत्यकोमुद्याम् ।
“मारिकेभोदकं पीत्वा चर्चोर्जगिरण तिग्निः । तस्मै पिप्पं
प्रयच्छामि को सागर्भिं महोत्तमे” ॥

अथ चतुरङ्गम् । अथक्रोडायां व्यामयुधिष्ठिरमंवाटः प्रच-
रति । युधिष्ठिर उवाच । “चटकोठ्याश्च या क्रोडा तां मे
युधि तपोधन । प्रकर्षयेव मे माय चतुराश्री यथा भवेत्” ॥
व्याम उवाच । “चटो कोष्ठान् गमाभिर्य प्रदक्षिण क्रमेण तु ।
चक्षुषं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं वनम् ॥ पार्श्वे पश्चिमतः
पीतमुत्तरं श्यामलं वनम् । राश्री यामे गच्छं युयात् तन्मा-
दग्रे ततस्तारिम् ॥ युयात् कोत्तं पुरतो युहे पश्चिचतु-

दृश्यम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽथ तृतीये च गजोवसेत् ॥ तुरीये
 च धमेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटोराजा चतु-
 र्ध्वेनैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यग्नः पार्थ नौकाद्वयेन तु ।
 कोष्ठमेकं विनश्यत् सत्यतो याति भूपतिः ॥ अथ एव वटो-
 याति बलं हन्त्यप्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु
 मधोपते । तिर्यक्चतुरङ्गमो याति कृद्वित्वा त्रिकोष्ठकम् ॥
 कोणकोष्ठद्वयं कृत्वा ब्रजेनौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतूराजो
 नृपाकृष्टं पट्पदम् ॥ काककाष्ठं हृदयोका नौकाकृष्टप्रकार-
 कम् । घाताघाते वटोनौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा
 गजोद्वयद्यापि त्यक्त्वाघातं निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत्
 स्वराज बलमुत्तमम् ॥ अल्पं रक्षया पार्थ हन्तव्यं बलमुत्त-
 मम् ॥ नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
 धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गजस्य गर्वेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं
 चतूराजो यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजेर्वापि रक्षितव्यो
 मधोपतिः ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं
 हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैक-
 गुणं भवेत् ॥ द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्रं
 सिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम
 सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा पष्टपदा-
 श्रितः । तदाघातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्य-
 माने नृपे यस्य स्वकीये च नृपत्रयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य
 चतूराजो तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजो यदा
 भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ
 यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदा भूपं वाह-
 येच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतूराजो समुत्थिता ।
 चतूराजो भवत्येव न तु सिंहासनं नृप ॥ अत्रेदं बीजं उभ-
 यथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परं राजवधे शौर्याधिक्य-
 निष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रौडायामपि तथा कल्प्यते । “राजद्वय
 यदा हस्ते चात्मनो राज्ञि संस्थिते । परेण सहतयैको बलेनाप्य-

पहार्थ्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिरः । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च पट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतुराजौ च पट्पदम् । तदापि च चतुराजौ भवत्येव न संशयः ॥ पदाते पट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा । घट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्यादटिका दशमेन वै । तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलं बलम् ॥ त्रिवटौकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । घट्पदं न भवत्येवमिति गीतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटौति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥ पदं राजपदं कोणपदञ्च । “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राज्ञसाः सर्वे तस्य नस्तो जयाजयी ॥ प्रीत्यति पञ्चमे राज्ञि मृते वय्याञ्च पट्पदे । अथौच स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम् ॥ हिरावृत्त्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयी । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते । उपरिष्टञ्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य हृदयोकेति भण्यते । न कुर्व्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिमुखम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गीतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्यो वामतो गजः” ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्रपूजा विष्णोर्विधायते” ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा नरकं याति चतुर्विद्गुण एव च । वरं भूतमभक्ष्यन्तु पितृणां

गर्हितश्च यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरा-
समम्” ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ
ब्रह्मपुराणम् । “नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतोऽभूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्” ॥ स्कन्द-
पुराणौ पुरुषोत्तममाहात्म्ये कनत्रिंशाध्याये । “फाल्गुन्यां
क्रीडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिष” ॥ विष्णुपुराणे । “चतु-
र्दश्यष्टमीचैव अमावस्याथ पूर्णिमा पर्वाण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च । स्योतैल मांससम्भोगौ पर्यस्वेतेषु वै
पुमान् । विष्णुत्रयभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमास्यज्योतिषेष् । “मृग-
कर्कट संक्रान्तौ हेतूदक् दक्षिणायणे । विषुवतो तुलामये
गोलमध्ये तथापराः” ॥ मृगो मकरः गोलोराशिचक्रम् ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु मौने च षड्गौतयः । ह्यप ह्यधिक सिंहेषु
कुम्भे विष्णुपदो मृता” ॥ देवीपुराणम् । “यावद्द्विंशकला-
भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरग्रे भास्करे दृष्टे दिनान्तं
दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वमपूर्णं दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्ध-
रात्रे स्थतीते तु विज्ञेय चापरेऽहनि ॥ संपूर्णैवार्द्धरात्रे च उद-
येस्तऽमयेऽपि वा । मानार्द्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदने ॥
संपूर्णं तूभयोर्ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि । षड्गौतिमुखेऽतीते
वृत्ते च विषुवदये ॥ भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्” ॥ विश-
कला विंशतितमो कला संक्रान्तिक्षणादूर्ध्वं यावत् भवति
तावत् पुण्यम् । निरग्रेऽशकशून्ये संक्रान्तिकाले हि भास्क-
रोऽशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च
दिनकरकरसंस्कृता स्त्रिशन्नाडिका इति ज्योतिर्विदः । तदन्तं
तत् समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च बृहद्ब्रह्मिष्ठः
“त्रिंशत् कर्कटे नाड्योमकरे विंशतिः स्मृताः” ॥ नाडी दण्डः ।
“उत्पन्नादिपल पष्ट्या विपलात्तु पल नयेत् । पलात् पष्ट्या नये-
न्नाडीं तत् पष्ट्या तु रवेर्दिनम्” ॥ इति सिद्धान्तमन्दर्भात् । ततश्च
देवीपुराण बृहद्ब्रह्मिष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्यायता ।

रात्रिमक्रमणेत्वाह अर्द्धरात्रेति चरुपुर्ण कलान्युनाह-
रात्रे । “कलान्युनाहारात्रे तु यादिसक्रमण भवेत् । तदह-
पुण्यमिच्छन्ति भाग्य गान्धर्वगोतमा ” ॥ इति कल्याचन्तामणि
यपेकृत्यधृतगगवचनात् । कालकौमुद्याश्च । गान्धर्वेत्यथ हारीत
इति पाठ । ततश्च कलान्युनाहारात्राभ्यन्तरे द्वादशस्यैव सक्रा-
न्तिषु अनागत नागत सक्रमणेन यत्र दिवा तदैव पुण्य पुण्य
जनक तत्तु पूर्वदिन तदैव सक्रान्तरनागतत्वसम्भवात् तेन
सक्रमणकालादप्यग्रेव दिवा परार्द्धे खानादिक कर्त्तव्य-
मित्यथ । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते ।
पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयो । कलान्युनाहारात्रेति
वचनानन्तर भुजवनभौमे “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा सक्र-
मते रवि । तदोत्तरदिन ग्राह्य खानदानजपादिषु । अर्द्ध-
रात्रे तु सपूर्णे यदा सक्रमते रवि । प्राहुर्दिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा
मकरकर्कटौ” इति वचनाभ्या तथा प्रतीते । कालविवेके
कालकौमुद्याश्च शातातपजाबालौ “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसक्र-
मण भवेत् । प्राहुर्दिनद्वय पुण्य त्यक्त्वा मकरकर्कटौ” ॥ एतयो-
र्यवस्थामाह कालमाधवीये भविष्योत्तरम् । “मिथुनात्
ककिसक्रान्तिर्यदि स्यादशुभालिन । प्रदोषे वा निशीथे वा
कुर्व्यादहनि पूर्वत ॥ कार्मुकश्च परित्यज्य भय सक्रमते रवि ।
प्रभाते वार्द्धरात्रे वा खान कुर्व्यात् परऽहनि” ॥ ततश्च रात्रि
मध्यदण्डद्वयात्मकाहारात्रसक्रान्तावदयेऽस्तमयेऽपि चेत्यमनो-
दयोपक्रममस्तमयान्तश्च मानार्द्ध पुण्यम् । एवञ्चाभयदिने
पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परादन “अथ कार्यमथ कर्त्तव्य
पूर्वाह्णे चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्यु कृतमस्य नवा-
कृतम्” ॥ इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माश्च । तत्रापि दक्षि-
णायने पूर्वदिनाहर्मात्रमिति विशेष । उत्तरायणे परदिनाह-
र्मात्रमिति विशेष । मानार्द्धमिति भास्कर भास्करापनक्षिते
काले दिवेति यावत् तस्मिन् सक्रमणेऽपि मानार्द्ध पुण्यम्
एतच्च विपुवपडशीति विषयम् । अयनकालयो पूर्वमुक्तत्वात्
विष्णुपद्याच्चाभयत षोडशकलाना पञ्चदशनाडिकाना वा
पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनन यज्यमाणत्वात् । तेन दिवा

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
नाद् पुण्यमुक्तं तद्विद्वत्तिथिविषयम् । अतीते पुनरर्द्धरात्रे
पूर्वेणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वाह्ने पुण्यमिति तात्प-
र्यार्थः । एवञ्च रात्रिसंक्रान्तौ दिन एव पूण्यत्वाभिधानात् ।
“राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययहृदिषु । स्नानदानादिकं
कुर्वन्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
विधीयते इति । यत्तु “मन्दा मन्दाकिनौ ध्वांची घोराचैव
महोदरौ । राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ।
मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥ क्षिप्रं ध्वांची
षिलानौयादुष्टे घोरा प्रकौर्त्तिता । चरैर्महोदरौ ज्ञेया क्रूरै-
र्ऋक्षैश्च राक्षसौ । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितचक्षु
संक्रमे” ॥ इत्येत्यैर्द्वादशस्यैव संक्रान्तिषु ध्रुवादि नक्षत्रयोगा-
न्मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नाः । “त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
द्वादश एव च । क्रमेण घटिकाह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
कम्” ॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
मुक्तम् तद्विवारात्प्रोक्तत्वालोपदेशादवकाशमलभमानं स-
न्याद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः । ध्रुवादिगणस्तु
क्षीपिकायाम् “उग्रः पूर्व मघान्तका ध्रुवगण स्तौष्युत्तराणि
स्वभूर्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुण्याश्चिह्नस्तारधुः । चित्रा-
मित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्तौल्णोहि रुद्रेन्द्रयुक् मिश्रोऽग्निः
स विशाखभः शुभफलाः सर्वेस्वकृत्ये गणाः” ॥ अन्तर्को
भरणौ स्वभू रोहिणी वातादित्यहरित्रयं स्वातोपुनर्वसु अवणा
धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्त्यभम् अनुराधा मृगशिरोरे-
वत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
कर्त्तिका । कल्पतरुस्तु क्रमेण यथामख्येन एता घटिकास्तत्
पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
मुख्यं “तुष्टेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः” ॥ इत्युक्त-
सूक्तं संक्रमकालो नानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह ।
तुष्टिस्तु “लघुचर चतुर्भागं स्तुटिरित्यभिधीयते । तुष्टिद्वयं
स्वः प्रोक्तो निर्मपस्तु लवद्वयम्” ॥ इति स्मृत्युक्ता एतदेव

मत युक्तमथतएव देवलेन "या या मन्त्रिहिता नाड्य स्था स्थाः
 पुण्यतमा स्मृता" ॥ इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिका पुण्यतमाः
 मानाह्नादिकान्तु पुण्यमात्रमिति तस्मात्सन्ध्यादि न सन्ध्या-
 सक्रान्तिविषयकमिति सन्ध्यासक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिक-
 मित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धे । पारमार्थिकमित्यत्र
 कल्पतरुव्याख्यानवलोकनादविभक्तम् इति पाठकल्पन कल्पन-
 मिव समयप्रकाशकतापि तथा पठितत्वात् । लोभूतवाङ्-
 मोऽपि कालविवेके "चङ्क्रमक्रमणे पुण्यमहं कृतस्य प्रकौत्तिं-
 तम् । रात्रौ सक्रमणे भानोर्दिर्नाहं स्नानदानयोः" ॥ इति
 बृहद्ब्रह्मविद्यादिवचन पर्यालोचनया दिवासक्रान्तो दिनमात्र
 पुण्य पुण्यतरास्तु विज्ञेय विहितानाद्य इत्याह । अतएव
 तद्वृत्त जादालिबृहस्पतिशातातपवचनमपि संगच्छते । यथा
 "वर्त्तमाने तुला मेघे नाद्यस्तुभयतोदश" । कालमाधयोऽपि
 यद्बोध्यभिधाय पाशस्थतारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासक्रान्तो
 कृतस्य दिन पुण्य पडशीतिमुखेऽतोते इति वचन पुण्यतर-
 परम् । ननु देवोपुराणे दिवारात्रौ समक्रमणे विशिष्य काला-
 भिधानात् सन्ध्यासक्रान्ते क काल इति चेत् "विश्वम्भृत्
 कथितं सङ्गोरात्रन्तु यन्मया" ॥ इति विष्णुपुराणेन सन्ध्यायो
 पृथगनुपादानात् दिवारात्रि सम्बन्धित्वान्मृद्भृत्तर्हेन तयोरन्त-
 र्भाव । तथा च दत्त "सङ्गोरात्रस्य य मन्त्रि सूर्यनक्षत्र-
 वर्जितं । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः" ॥
 योगियाज्ञवल्कर । "क्लासहस्रो च सततं दिनरात्रोर्यथा-
 क्रमम् । सन्ध्यामुहूर्त्तमाख्याता क्लासहस्रो समास्मृता" ॥
 वराह "अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत् ।
 तेज परिहानिरुपा भानोरर्द्धादय यावत्" ॥ अतएव केनापि
 मुनिना नानादेशोय समकारेण च सन्ध्यासक्रान्तित्वेन विशेषो
 नाभिहितः ।

तदय मध्येप । दिनसक्रमणे कृतस्य दिन पुण्य पडशीति
 मुखे इत्याद्युक्त पुण्यतर मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण
 त्रिचतुरादि घटिका पुण्यतमा । दिनहत्तोत्तरायणादिवि-
 हित विशति दण्डादौना रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्व

रात्रिमंक्रमणे तु कल्याण्यून प्रथमाद्विगते तद्विवसीय शेषयाम-
द्वय पुण्यम् । कालाहयात्मक मध्यरात्रिगते तद्विवसीय तिथेर-
भेदे तद्विवसीय शेषयामद्वय पुण्यं भेदे तु तद्विवसीय शेष-
यामद्वय पराद्विवसीयाद्ययामद्वयश्च पुण्यम् उभयदिने पुण्य-
कालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहित कार्यम् ।
तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्विवसीय शेषयामद्वयम् उत्त-
रायणे तु पराद्विवसीयाद्य यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीय-
कनोत्तराश्विर्हारावमक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामद्वयं
पुण्यामिति सन्यासक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता ममसौ भास्करप्रिया ॥ स्नान दानं
तपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कीटिगुणं प्रोक्तं तप-
नेन महोजसा ॥” अत्र “मासपक्षतिथौमास्य निमित्ताश्च
सर्वश ” इत्यनेन प्राप्त तिथ्यश्लेखे तद्विशेषणत्वेन महाजये-
त्यश्लेख्यं सञ्ज्ञा विधेरनन्तरं प्रयोजनं यत्तयानिर्देश इत्युक्तत्वात्
एवञ्च सक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्यश्लेखो-
ऽपि । स्कान्दे “एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः सक्रान्ति-
सप्तकाः । नैतेषु विद्यन्तेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसञ्ज्ञिताः ॥ अश्व-
यापि यद्वत्तं कृपात्रेभ्योऽपि मानवै । अकालेऽपि हि तत्-
सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजत्” ॥ मात्स्ये । “अयने कीटिगुणितं
सप्त विष्णुपदायु च । षडशोति सप्तसन्तु षडशोत्यामुदाह-
तम् ॥ शतमिन्दुक्षये पुण्यं सप्तसन्तु दिनक्षये । विषये शत-
साहस्रं माकामाद्वैष्वनस्तकम्” ॥ आकाशवैष्णवाद्यादौ
कार्तिकौ माघौ वैशाखौ पूर्णिमासु । देवोपपुराणे । “रवि-
संक्रमणे पुण्ये न स्नायादयस्तु मानवः । ममजन्मस्वसौ रोगौ
निधनश्चापजायते” ॥ दौषकायाम् । “नाडोनक्षत्रं दिवसे
रविर्भोगं जनैश्चरा । सक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशाऽभि-
क्षायते ॥ गोमूत्रं सर्पपैः स्नानं सर्ववैधिश्लेन च । विशुद्धं
काञ्चन दद्यान्नाडौदोषोपशान्तये” ॥ नाडौमक्षत्राणिचाद्य दश
षोडशाष्टादश त्रयाविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमाग्यायाम् ।

“तारावनादिन्दुरथेन्दुवोर्ध्वादिवाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 अष्टाय सर्वे मधितुर्वलेन मङ्गोसुताद्याः क्रमशः प्रगस्ताः” ॥
 संवत्सरप्रदीपे “धुस्तूरघौजसलिलैः स्त्रायात् सक्रान्तिग्रान्तये ।
 तथा सर्वोपधौभिय विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत् ॥ यदङ्घ्रि मेघसं-
 क्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निश्चि । तदा प्रजा विबर्हन्ते धनधान्य-
 समृद्धिभिः । कुजार्क शनियारेण मङ्गसंक्रमणं यदा । तदा
 भवेत् प्रजानाशो दुर्भिक्षादिभयं महत्” ॥

ब्रह्मवैवर्ते । “अप्राप्ते मास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गोडदेशनिवासिनः” ॥ भोमपराक्रमे ।
 “यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे । अर्घ्यं दद्यादग-
 स्त्याय सर्वान् कामान् लभेत् सः” ॥ नारसिंहे । “ग्रहे तोयं
 विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्याद्दक्षि-
 णाशामुखस्थितः ॥ काशपुष्पप्रतीकाश ! अग्निमाकृत सम्भव ! ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च मङ्गासुरः । समुद्रः शोषितो
 येन स मेऽगस्त्यः प्रसौटतु” ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति
 दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशा-
 मुखस्थित इति गन्धाटावपि । प्रयोगाङ्ग कर्तृधर्मत्वादिति
 रत्नाकरः । नारदीयं “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कोमं नान्य-
 देषहि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥
 महाभारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोद्यत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्ति-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “एकादश्यादिषु तथा
 तासु पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्य शौतलासु नदोषु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” ॥ ततश्च
 मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमासतच्छुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ताशक्तमेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे “दामोदराय नमसि तुलायां लोक्तया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रवच्छामि नमोऽनन्ताय वैधमे” ॥ लोलया लक्ष्म्या
 “इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे
 मण्डपे वापि सचाक्षयफलं लभेत् ॥ विष्णुवैष्णवि यो दद्यात्

कार्तिके मासि दौषकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति
 मानवः ॥ गारदोये । “निष्पावान्नाजमापांश्च सुप्ते देवे
 जनार्दने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! पाण्डालादधिको हि सः ॥
 कार्तिके तु विशेषेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्पावाशुनि-
 शार्दूल ! यावदाहृतनारकी ॥ कदम्बानि पटीलानि वृन्ताक-
 सहितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारकी ॥
 एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजम्बार्जितं
 पुष्पं दहते नात्र संशयः” ॥ निष्पावः शिखीसदृशो दक्षिणा-
 पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलानि
 नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित्
 पठन्ति कलम्बीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आह-
 तनारकी आहृतानि क्ष्मादिपर्यन्तानि प्रक्षयावधीति
 यावत् तावत्कालं नारकीत्यर्थः । आहृत इत्यत्र भकारस्य
 हकारश्छान्दसः । काशीखण्डे । “ऊर्जे यवान्नमश्रीयादे-
 कात्रमथवा पुनः । वृन्ताकं शूरणश्चैव शुकशिखीश्च वर्जयेत् ।
 कार्तिके वर्जयेत् तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जये
 कांस्त्वं कार्तिके मासि सन्धितम्” ॥ ऊर्जे कार्तिके । शूरण मूलं
 सन्धितमासवादि । गारुडे । “गवामयुतदानेन यत्फलं
 लभते खग ! । तुलसौपत्रकेकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥
 मौमनाथधृतम् । “विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वालिमेधफलं लभेत्” ॥ पद्मपुराणम् ।
 “तुलामकरमेघेषु प्रातः स्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च
 महापातकनाशनम्” ॥ पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत्
 स्नानमाघे मासि विशेषतः । कच्छादि नियमानाञ्च चान्द्र-
 मानप्रमाणतः” ॥ आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-
 कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । “दर्शं वा
 वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि
 त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे” ॥ दर्शं पौर्णमासीमिति पूर्वदिन-
 महस्यपरमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवामृते तु भविष्य-
 पुराणवचनम् । “गवामर्हप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
 तत्फलम् लभते राजन् ! मेघे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥ कार्तिके

कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्र स्नाने तु मकरार्का-
स्पृष्टकाले मकरस्ये रवाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थं
त्वात् आरब्ध कार्तिकादि स्नाने तु व्याधादिना सामर्थ्याभावे
पुत्रादि प्रतिनिधिना कारयितव्य नानुकल्पविधिना नित्यस्नान
एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते
मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
धृतरूपो नरोत्तमैः” ॥ षट्त्रिंशत्तमनिगमौ । “संक्रान्त्यां
पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आश्ववासरे । वस्त्रं न पीडयेत् तत्र न च
आरेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमौ-
टिने । मसम्यां रविवारे च स्नानं मामलकैस्त्यजेत्” ॥ आता-
नयः । “रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां पष्ट्यां वै सप्तमौतिथौ । आरो-
ग्यकामस्तु भरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । “चैत्रे मासि च संपूज्यो
घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय सुदौमूलं संक्रान्त्यां तत्र
कारयेत्” ॥ पूजामन्त्रः । “घण्टाकर्ण ! महावीर ! सर्वव्याधि-
विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ॥ शिव-
पुराणे । “घण्टाकर्णगणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” ॥
कृत्यचिन्तामणौ “मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोपान्वितस्तस्य तच्चकः किं करिष्यति” ॥ संवत्सर प्रदीपे
तूत्तरार्धे “मेघस्ये च विधौ तस्य नास्त्यब्दं विपजं भयम् इति
स्मृतिः । “मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी” ॥ वारि-
दाने मन्त्रः । “एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-
प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं
सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्त्वा राजेन्द्र ! स याति परमां
शतिम्” ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । “यो ददाति
हि मेघादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-
पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके कृत्वा पितृभ्यो विपुले शुभं” ॥
पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विपुवस्य पुण्यविशेषजनक-
त्वेन विवक्षितत्वात् मेघादाविति विपुवसंक्रान्तिपुण्यकाल-
परम् । अन्यथा कालद्वयकल्पनापत्तेः । कर्मोपदेशिन्यां व्यासः ।
“संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आश्ववासरे । रायं सत्यां न

कुर्वीत ह्यते च पिष्ट्वा भवेत्” ॥ देवीपुराणे । “अतीताना-
गतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र
अह्नाणां संक्रमे रवे । पुण्य पाप विभागेन फलं देवी प्रय-
च्छति” ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने
विश्वामित्रः । “यमाय्याः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवे-
दिभिः । सधर्मेयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” ॥ आगम-
वेदिभिः क्रियमाणमिति सम्यग्धः । तान्त्रिकास्तु । “विहित
क्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिपिष्टक्रियासाध्यः
सगुणो धर्म उच्यते” ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदा-
नदर्शनात् । संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिवर्तमानादित्यागः ।
एवमेव गुरुचरणाः एकादशी प्रकरणोक्त मक्रान्त्युपवासस्य व्रत-
त्वेन भावरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्दोषयथापि तत्र पृज्ये विधेर्वृ-
त्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता अष्टम्युपवासवत् ।
एकादेशोत्तरे एतद्वदुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिप्रागर्ह मक्रान्तो
दिवाशेषार्ह मात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्वा त्रिसुहृत्तार्हं सायमन्व्यो-
पासन कार्यमेव । ब्रह्मपुराणे । “नित्यं ह्ययोरयनयोर्नित्यं विपु-
र्धनोर्दयोः । चन्द्रार्कयोर्धनयोर्व्यतीपातेषु पयसु । अहोरात्रो-
पितः स्नानं आर्घं दानं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा
तस्य स्यादक्षयश्च तत्” ॥ अहोरात्रोपितः पूर्वदिने कृतोप-
वास एतत् परमेव “अहोरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्दधर्भवेत् ।
पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः” इति भीमपरा-
क्रमीयम् । स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमोर्निर्देशात् परादिवसीय
स्नानदाननिमित्तक पूर्वदिने उपवास समय रूप व्रतादिकं
कुर्यादित्यर्थः ।

अथ अहणम् । ज्योतिषे “भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वो
संस्थितो रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तटा संभाव्यते यद्” ॥
भत्रिपादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वो त्रिपाटाभ्यन्तरे । “यस्मि-
न्मृगे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशौ । पूर्णिमा प्रतिपत्तभ्यो
राहुणा ग्रस्यते शशौ” ॥ एतदपि पूर्ववचनानुसारेण तच्चतु-
ष्पाटाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः ।
“तत्पक्षे व्यतीपायां मासर्चं यदि जायते । तत्तस्मयोदये

सूर्ये राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं कार्तिकादौ कृत्तिकादि
एतदपि भविष्यादान्तरे सति श्रेय राहोः पादभोगश्च मास-
हयेन । “रविभौमनवांशेतु निरभ्रं चासमादिशेत् । बुध-
सौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरो रंशकमासाद्य
सवन्ताहकः । शशिशक्रनवांशेतु माहृत्काले महज्जलम् ॥
अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरी” ॥ अन्यत्र वर्षेतर-
काले तौ चन्द्राकौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः । “श्वेते क्षेम-
सुभिचं ब्राह्मणपौडाश्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे
पौडा च हृताश्वत्तोनाम् ॥ हरिते रोगानुतापः शस्यानामी-
तिभिश्च विध्वंसः । कपिले शोभनत्वन्तेच्छध्वसोऽथ दुर्भिचम् ।
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिर्धे हृष्टयो विहगपौडा धूम्राभे क्षेम-
सुभिचमादिशेन्मन्दहृष्टश्च कापोतारुण कपिले श्यामाभे च
क्षुद्रयं विनिर्दिशेत् । कापोतः शूद्राणां व्याधिकरः कृष्णवर्णश्च
विमलकमलपौताभौ वैश्वध्वसौ भवेत् । सुभिचाय सार्चिष्य-
ग्निभय गैरिकरूपे च युद्धानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि
निर्दिशेन्मरकतम् । अशनिभयसंप्रदायौ पाटलिकुसुमोपमो-
राहुः” ॥ राजमार्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे
तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम्” ॥ श्रीपति-
व्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्मभे जन्मराशौ च पष्ठाष्टम गते
तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्व्याद्राहुदर्शनम् ॥ आसदर्शन-
मात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्-
परिवर्जयेत्” ॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां
निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यपेक्षया अष्टमे चन्द्रे
अत्राप्युपलक्षणश्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽहृत्येकवाक्यत्वात् वराह-
संहितायाम् । “जन्मसप्ताष्टरिप्फाद्दशमस्ये निशाकरे ।
दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च” ॥ रिप्फ द्वादश-
राशिः । अहो नवमः । निधनं सप्तमतारा तथा “वैनाशिक-
ऋक्षे दृष्ट ऋक्षं सुधांशुभास्करयोः । जन्मशक्ति रोग बहुधा
क्लेश वित्तक्षयं चाशु । जन्माष्टजायान्त्यश्वधर्मसंस्थे निशाकरे
जन्मसु तारकासु । दृष्टा तमचन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्त्ता दद्यात्
कनक द्विजाय” ॥ उपक्रमे सुधाशुभास्करयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति . सूर्यस्याप्युपलक्षणम् । वैनाशिककृत्ते त्रयो-
विंशतिमक्षत्रे इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निध-
नतारापरम् । निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपदस्य
गर्भेण विपत्करादिसाहचर्यात् त्रयोविंशतिमक्षत्रस्य प्रत्यरिपद-
प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा “विपत्करप्र-
त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वे नृणां निष्फ-
लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्” ॥ जाया-
न्यप्रधर्मा सप्तमद्वादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
शास्त्राद्युक्त निषेधो हिंसावद्यष्टच्छिकपरोस्तु न तु वैधपरः
मैवं “राहुदर्शनं संक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदाना-
दिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” । इति देवन वचने दर्शन-
पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वादर्थनमपि
विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्र-
मुपोष्यैव राहुं दृष्ट्वाक्षयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
ग्राहं विधानतः” ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
दर्शनस्य पर्युदासो नस्तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
नानुपस्थितेः । एवञ्च पदार्थान्तरा साकाङ्क्ष विशेष विधि-
मपह्नाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतोति सर्वत्र पटाश्रवणोयादौ
सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा अङ्गरहर्दद्यात्
दोक्षितो न ददातीति प्रतिषेधात् दोक्षितेतरपरं न रागप्राप्त-
निषेधकम् । तदुक्तं “विधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पटान्वयैः” ॥ यज्ञ-
मानः पठतीति श्रुत्या तदुद्योग्योविद्वान् दोक्षितो न ददा-
तीति प्रतिषेधाद्दोक्षितेतरपरः “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत”
इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादीतरो
राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि
निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्वागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
ऋत्विभिगमननियमे पर्वणः पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं सप्तमासतत्त्वे । अतएव
भोजराजः । “पौषे चैवे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-
ल्लभान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रसज्यता नोपनिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदामनेति । देवन-
वचने निशोति पर्युदस्तममयमात्रपरमन्वया मायाङ्गे विवा-
हादि रूढदर्शन मक्रान्थादिनिमित्त स्नानादि च न स्यात् ।
अतएव “ग्रहणोद्वाह मक्रान्ति यात्रादो प्रसवेयं च । दानं
नैमित्तिकं ज्ञेयं यात्रावपि तदिष्टमे” इति दानदर्पणधृतं वृद्ध-
वशिष्ठवचनं यात्रावपौत्यापना प्रतिषिद्धं कालान्तरं समुच्चौ-
यते । छन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रवणादि सर्वा नद्यो
रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वन्ति वज्रयित्वा समुद्रगाः । उपा-
कर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो
दोषो न विद्यते । स्वर्धुन्यम्भ ममानि स्युः सर्वाश्चक्ष्माणि
भूतले । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र मशयः” ॥ यव्यो-
मासः ।

नदीनक्षत्रमाह । “धनुः सहस्राख्यष्टौ च गतियासां न
विद्यते । न ता नदोऽशब्दवद्वा गत्तिस्ताः ‘परिको र्त्तता.’” ।
स्वर्धुनोगङ्गा यासामपाम् । धनुः प्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय
प्रथमकाण्डम् । “द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयन्तु शयं स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं कौशोधनुः सहस्रिकः” ॥ शयोऽस्तः ।
अत्र विशेषो मदम पारिजाते निगमः । न दुष्येत्तौ रवासिना-
मिति । अत्रैव व्याघ्रपादः । “सभावे कूपवापानाम् अन्ये-
नापि समुद्धृतं । रजादुष्टेऽपि पर्यास ग्रामभागो न दुष्यति” ॥
अन्येन कुम्भादिना । अतएव छन्दागपरिशिष्टकृतापि तास्त्रि-
त्यधिकरणेन निर्दिष्टम् । देवलः । “गङ्गा च यमुनाचैव पूज-
यताः सख्यौ । रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदमञ्जकाः”
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा पूजयता । “श्रीर्णसिन्धुः हिमवता-
स्थकोकलोहित्यधर्वरः । शतद्रुह नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः
सुताः” ॥ ग्रहणे कूपस्थग्रामया ग्रहणप्राक्कालीनोद्धृतव्या-
घ्रतिः । व्याघ्रः । “आदित्यकिरणैः पूत पुनः पूतश्च वज्रिना ।
व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्णं वारिणा” ॥ एवम्भूतं जलं
यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः । व्यासः । “मर्वे
भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा हिजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
ग्रहणे नात्र संशयः” ॥ तथा “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

णस्य तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेदश" । संयोग-
 दृष्टकृत्वन्यायात् अत्र आहं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 ऋष शातातपो । "सर्वस्वेनापि कर्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 प्रकुर्वाणस्तु तच्छ्रावणं पद्मे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पुण्यो दत्ता विप्रस्य
 वे वरे" ॥ अत्रामयाहमाह प्रचेताः । "प्रापदानम्नो तीर्थे च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । अत्रामयाहं द्विनैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि" ॥ अत्रिष्ठः "ग्रहं चेत्यगतं प्रोक्तं सत्पुं धान्यमुत्पते ।
 ग्रामं वितुषमित्युक्तं स्त्रियमसमुदाहृतम्" ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 "निरम्ने रामयाहे तु अत्र न चालयेत् कश्चित् । दृष्टो तु
 चालयेदयं सक्रमे ग्रहणेषु च" ॥ ग्रहणनिमित्तयाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं "नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 न्मूत्रे । तीर्थं स्नानं गजच्छाया प्रेत आहं तथैव च" ॥ इति
 हृदयतिवचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । "चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नान आहदानजपादिक । कार्योणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिक तथा" ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे "सत्तीर्थेऽर्क-
 विधुप्राप्ते तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मास-
 चादौ च शोधयेत्" ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 आवणौ दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्चनचन्द्रिकायां "चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिंहक्षेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः न उच्यते" ॥ गार्हडे । "सूर्यग्रहः
 सूर्यवारी सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्" ॥
 देवोपुराणे । "यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चायवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहैर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ अग्निदानं प्रकर्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्" ॥ न च देवल दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽननेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं "चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तन्माप्यर्कं विशेषतः" ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहो दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहु' दृष्टाऽद्यं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न भ्रान्तमात्र चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादौ संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जाबाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषय-स्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दर्शेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । "चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रद्वयमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु" ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादि कर्तुः सात्त्विकान्निहमेव साधवात् । अन्यथा "सौमन्तो-क्षयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पिष्टगणं पूजयेत् प्रयतो ष्टहो" ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्थान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि आहं प्रमज्जेत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा अवगाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्त' गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च यस्तास्तामिते वशिष्ठ' पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति ऋद्धौ । देव-लोऽपि "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" ॥ निगमोऽपि "सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्" ॥ इत्याह साधवाचार्योऽपि यस्ता-स्तमथपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेतान्यकर्तृक दर्शने यस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तर्ह्येयमिति ।

एवञ्च यस्तास्ते यस्तोदये च पुरस्सरणं न सम्भवति स्पर्शा-दिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरस्सरणचन्द्रिकादिषु । "यथान्य प्रकारेण पुरस्सरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य वेन्दोर्वा-शुचि' पूर्वमुपोषित' । नद्यां समुद्रगामिन्या गामिमात्रजले स्थित । यदा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्नन्व समाहितः । अनन्तरं दशंगेन क्रमाहोसादिव क्षरेत् । तदन्ते सहतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुक्मप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

णश्च तत् । गङ्गातीरे तु मं प्राप्ते इन्द्रोः कीटीरवेदंशः । संयोग-
 ष्वक्त्वन्यायात् अत्र आहं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष-
 ऋषं शातातपो । “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आहं वै राहुदर्शने ।
 अशुभाणस्तु तच्छ्रावणं पदे गौरिष सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आहं विधिवदाचरेत् । तेनेव सकला पुष्पो रक्ता विप्रस्य
 वे करे” ॥ अत्रामयाहमाह प्रचेताः । “आपद्यन्मनो तीर्थे च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । - आमयाहं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वदि” ॥ वसिष्ठः “शस्यं चैत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुत्पते ।
 आसं विसुषमित्युक्तं स्त्रियमममुदाहृतम्” ॥ योगिनौतन्त्रे ।
 “निरन्ने रामयाहे तु अन्नं न चालयेत् कश्चित् । हृद्यो तु
 चालयेदन्नं मंत्रमेव ग्रहणेषु च” ॥ ग्रहणनिमित्तयाहादि मल-
 मासेऽपि कार्यं “नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 न्मूत्रे । तीर्थं स्नानं गजच्छायां प्रेत आहं तथैव च” ॥ इति
 हृदयतिवचनात् । आहविवेकेऽप्येवम् । “चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आहदानजपादिकं । कार्यणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसग्रहे “सत्तीर्थेऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदोषां प्रकुर्वाणो मास-
 र्चादौ न शोधयेत्” ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवीतदानतिथिः
 आषणी दामन पर्व मदनभस्त्रनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी । रामा-
 र्जनचन्द्रिकाया “चन्द्रसूर्यग्रहे तीर्थे सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः न उच्यते” ॥ गारुडे । “सूर्यग्रहः
 सूर्यवारे सोमे सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कीटिगुणमत्र फलं लभेत्” ॥
 देवोपुराणे । “यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाधवा सप्त सुराधिप । ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्” ॥ न च देवन् दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं “चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहो महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तन्माप्यर्कं विशेषतः” ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहो दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुः दृष्टाऽक्षयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनं गोचरं इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादो संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शनं इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनं गोचर इति जायमानं वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृशेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रदृशमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनाभावतो न तु” ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तकं कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापितं स्नानादिकर्तुः सान्निध्यात्तद्विष्टमेव लाघवात् । अन्यथा “सौमन्ती-अयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयती ष्टहो” ॥ इति विष्णुपुराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृकं मुखदर्शने ज्ञातेऽपि आहं प्रसज्येत । पूर्वलिखितं मार्कण्डेयवचने दृष्टेति क्त्वा अवगाच्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनं गोचरस्तावत् पुण्यकालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोर्ध्वं । देव-लोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” । निगमोऽपि “सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह माधवाचार्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृकं दर्शने ग्रस्तास्तान्तरश्च यत् स्नानादिकमभिहितं नारायणोपाध्यायेन तद्वैयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्पर्श-द्विसुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्नान्न समाहितः । अनन्तरं दशांगेन क्रमादोसादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुक्मसिद्धये शुक्लं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

मन्त्रमिष्टिः स्याद्देवता च प्रसौटति । अथवान्य प्रकारोऽयं
 पौरश्चारणिको विधिः । चन्द्र सूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । अर्थादि मोक्षपर्यन्त अपेक्षन्त समाहितः । जपात्
 दशांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य
 जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ गोपान्नमन्त्र तर्पणे तु होमसम-
 सख्यत्वं यथा । “इह गोपान्न मन्त्राणां तर्पणं होममन्त्रया ।
 समं ज्ञेयन्तु सर्वेषामित्यागमविदो विदुः” ॥ पुरास्क्रियाचर्या-
 याम् । “होमाशक्तौ जपं कुर्युर्होममन्त्राच्चतुर्गुणम् । षड्-
 गुणं चाष्टगुणितं यथामख्यं द्विजातयः ॥ तेषां स्त्रीणान्तु
 विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः । यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य
 कौर्त्तितः” ॥ तथा “मूलमन्त्र समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यात्तर्पयामि नमोऽन्तकः । तर्पणस्य दशां-
 शेन मार्जनं कथितं किञ्च । तच्चैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं
 प्रपूज्य च । नमोऽन्त मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पद्यादाभिपिच्छाम्यनेन तु । तायैरञ्जनिना
 शुद्धैरभियिजेत् स्मृद्धेनि । मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि
 भोजयेत् । विप्राराधनमात्रेण व्यङ्ग माह्व भवेदयतः । जपो-
 ऽच्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिपेचनम् । भूदेवपूजनं पञ्च प्रका-
 रैश्च पुरास्क्रिया” ॥

तत्र प्रयोगः । स्नात्वाचम्य तत्सदित्यचार्ये षष्ठेत्यादि
 राहुग्रस्ते निशाकरं अमुकगोत्रः अथमुक देवशर्मा अमुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो यासादिसुक्तिपर्यन्तं तज्जपमहं
 करिष्ये इत्यभिनय्य तावत्कालं जपेत् । ततः प्रातः पूजयेत् ।
 ततो जपदशांशहोमं कुर्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालौनामुकमन्त्रं जपदशांशहोमममसख्याचतुर्गुणं जपमहद्व-
 रिष्ये इति मङ्गल्यजपं कृत्वा समर्प्य राहुग्रस्तं निशाकर-
 कालौनामुकमन्त्रं जपदशांशहोमं तद्वशात् तर्पणमहद्वरिष्ये
 इति मङ्गल्य मन्त्रं मुच्चार्यामुक देवतामहं तर्पयामि नमः
 इत्यनेन तर्पयेत् । गोपान्न मन्त्रे तु होमदशांश इत्येव होम-
 समसख्येति निर्देश्य ततस्तु राहुग्रस्तं निशाकरकालौनामुक-
 मन्त्रं जपदशांशहोमं तद्वशात् तर्पणं तद्वशांशाभिषेकं मङ्ग

करिष्ये इति सङ्कल्प्यात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्र-
सुचार्यामुकमहमभिषिञ्चामौत्थनेन स्वमूर्धन्यञ्जलिनाभिषि-
ञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसख्येति
निर्देश्यम् । ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांश-
ब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत् । सूर्यग्रहणे तु राहुग्रस्ते
दिवाकर इति विशेषः । ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम् । तथा
च वृहद्विशिष्टः । “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मसु कुष्ठो स्यात् दुःखभागो च सर्वदा” ॥ अत्राशौचेऽपि
साङ्ग स्नानं कर्त्तव्यं न ग्राहादि । तथा च संवत्सरप्रदीप-
गङ्गावाक्यावबोधोऽस्मृतिः । “सूतके सूतके चैव न दीपो राहु-
दर्शने । स्नानमावन्तु कर्त्तव्यं दानग्राहविवर्जितम्” ॥ भविष्ये
“चन्द्र सूर्यग्रहे चैव सूतानां पिण्डकर्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते
क्षतदीपो न विद्यते” ॥ महातीर्थे गङ्गादौ संप्राप्ते तत्तत् क्षेत्र-
वासमादिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संग्रहानर्थ-
क्यापत्तेः । पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्मणि
जनन मरणाशौचाभावोक्त्या सूततां क्षतेऽपि तथा कल्पनाया-
युक्तत्वाच्च । यथा “दोक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरिषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं सूतसूतके” ॥ दोक्षितेष्विति यज-
मानानां सोमयागाङ्ग दोक्षणीयेष्टौ कृतायां दोक्षितत्वं भवति
तेन दोक्षणीयेष्टुत्तरं कालं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं
तथाशौचं नास्ति अभिषिक्तेषु प्राप्तराजत्वाभिषेकचव्रियेषु
तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्मण्यशौचं नास्ति । व्रत-
परो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् क्षेत्रवासमादिना तन्नि-
मित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः । एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नाशौचं
नगर्ह्यः । “यस्मिं स्निग्धमनसव्रते यस्येते शशिभास्करो । तज्जा-
तानां भवेत् षोढा ये नराः गान्धर्वजिताः” ॥ दोषिकायां
“ग्रहण ग्रहपरिषोडित नाडीनक्षत्र दीपगमनाय सह गत-
पुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोगौरैः” ॥ गतपुष्पा शनुफा
फलिनी प्रियङ्गुः फलं ज्ञातीफलं नाडी नक्षत्राणि च । पाद्य-
दग्धं षोडशाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि । ध्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णे वा गव्यमर्पिषा । भास्करग्रहे
दद्यान्नाडौदोषोपपौडितः । दृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नव-
नीतपूरितं दद्यान्नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दीपाकरग्रहेण ।
राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा ग्रस्यते । तस्मादेद-
हुताग शङ्कररमाः कल्याणटा रागयः । मध्यस्थारविशाय-
काङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मग्लौ तुरगाष्टमाः खलु
नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्” ॥ वेदहुताग शङ्कररमाश्चतुस्त्ये-
कादशपट् रविशायकाङ्क दशमाः द्वादश पञ्चनवमदशमाः
युग्मग्लौ तुरगाष्टमाहेक सप्तमाष्टमाः । कृत्यचिन्तामणौ ।
“अविकृतं सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिन्नमादेश्यम् । यच्चा-
शमं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति” ॥ अविकृतेति करका-
दिरहितेत्यर्थः । यत्तु ग्रहे भोजनविधिनिषेधौ दृष्टोपराग-
विषयावेव नपुंमात्रविषयो मानाभावात् । सुक्ति दृष्टेत्या-
दिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः । तन्न मनोरमम् । “चन्द्रस्य
ग्रहि जा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्-
पूर्वा भोजनक्रियाम् । नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तु सुपा-
गते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाग्नौयात्तावदेव तु । सुक्तिं
दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नान कृत्वापरिऽहनि” इति विष्णुधर्मोत्तरवच-
नेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसप्रहृत्येनैवेत्यर्थः । चन्द्र-
सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुञ्जा-
तिरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवजवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्त-
विधानाच्च । तस्मिन्नेव दिने सदिवसोय निषिद्ध कालाभ्यन्तरः ।
“भादित्येऽहनि सक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । पारणक्षोप-
वामश्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृह्यौ” ॥ इति निषेधात् पुत्रिणो
गृहस्थस्यापि यस्तास्तेऽपि नोपवामः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं
वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति सवत्सरप्रदोषः ।
ग्रहणपूर्वभोजननिषेधे विशेषमाह बृहद्भौतमः । “सूर्यग्रहे
तु नाग्नौयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामां स्त्रीन्
बालवृद्धातुरैर्विना” ॥ चन्द्रस्य ग्रस्तोदये विशेषमाह बृह-
गिष्ठः । “ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्” ॥ बाल-
वृद्धातुरविषये वाचस्पतिमिश्रद्वयमार्कण्डेयवचनम् । “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्त्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णेन मध्याह्णे मध्याह्णे
चेत्तसद्वे । मङ्गवे ग्रहणं चेत्त्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टापरागमावधिषयः । “व्रह्मं न
कौर्त्तयेद् ब्रह्म राश्रीराहोय सूतके” ॥ इति मनुवचने सामान्यतो
नियेधात् एव व्रह्मानध्यायो अस्तास्तविषय इति मित्याचरा ।
अत्रानिष्टाधिक्यमपि । “यस्तावुदितास्तामितौ शारदधान्या-
वनोखरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्मिक्षमरकदौ पापमदृष्टौ” ॥ इति
वचनात् । अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा
“मन्यगर्जित निर्घात भूकम्पोत्कानिपातने । समाप्य वेदं
द्युनिशमारण्यकमधौत्व च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्या राहु-
सूतके । ऋतुमन्थिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च” ॥ द्युनि-
शमहोरात्रम् । पुष्पलिङ्गिचक्षुरौको द्युरङ्गिवङ्गावपांपित्त-
मिति विश्वप्रकाशात् । ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपत्-
वटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्याया-
भिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्र्यावणमार्गशीर्षाणामादि
प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारीतवचने
एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासा काम्यत्वात्
आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः । “साच योधिष्ठिरौ सेना
गाङ्गेय शरताडिता । प्रतिपत्पाठशौजानां विद्येव
तनुतां गता” ॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं
गाङ्गेयो भोजः । एवञ्च ऋतुमन्थिष्विति चतुर्दश्या-
भिप्रायेण ततश्च राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव
गोतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते । यथा आकालि-
कानिर्घात भूकम्पराहुदर्शनोत्कादित्याकालिका इति निमित्त-
कालमारभ्य पर्युर्धावत् स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्
कटनिर्घातादिषिषया मनुनीस्त्रायां तथा विधानात् यथा
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु मण्डोत्कानां च सङ्गवे । आकालिकमन-
ध्यायमेतं मनुमतवोत्” ॥ मण्डोत्कानां सङ्गवे इतस्ततोऽनेक
मण्डोत्कानां सन्निपाते अत्रादिषु प्रतिप्रसवमाह मनु । “वेदी-
पकारणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके । तानुरोधोऽस्त्यनध्याये
होतमन्त्रेषु चैव हि” ॥ पराशरभाष्ये पूर्वपुरापञ्च । “जन-

अथायस्तु नाह्येषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु
 पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ अङ्गान्याह गिज्ञापयम् । “कन्दः
 पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयमं नेत्रं
 निरुक्तं ज्योतिषमुच्यते ॥ गिज्ञा प्राणन्तु वेदस्य सुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते” ॥ कल्पो-
 नाना शास्त्रागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञा-
 भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयमं
 ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचनं ग्रन्थः । पर्वस्वित्य-
 नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽहयन विधुवयोरेव परिग्रहः । तथा च
 नारदः । “अयने विषुवे चैव अयने बोधने हरेः । अध्यायस्तु
 न कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ सम्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-
 चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौदुर्वासाः । सम्यायां गर्जिते
 सेषे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 र्विद्या यशोबलम् । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनित निस्वने ।
 सज्ज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं
 वर्षाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु होमार्थं
 प्रज्वलितेषु प्रातःसाय सम्यायामित्यर्थः । तस्यां विद्युत् स्तनित-
 निस्वने सति सौरनाक्षत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्तते यः काशः
 सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः । अष्टम्यादिषु विशेषमाह
 हेमाद्रि धृतापस्तम्बः । उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि
 यत् । तद्दिनं तद्द्वोरात्रमनध्यायविधौ विदुः” ॥ केचिदाहुः
 क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो न
 तन्मिथ्यदिनान्तरे । तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे
 तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमौर्मासाध्यायिभिः परिगृहीत
 परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपरं यत्तु निर्णयामृतधृत “प्रतिपल्लेश-
 मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनं दूषयते सर्वे सुरा गव्य-
 घटं यथा” ॥ इति । तत् दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तिता-
 मात्रेण सर्वदिनदूषणाय । यज्ञापरमुक्तं अस्मास्तमथपक्षे तद्दिने
 उपवास एव “सुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत आन . कृत्वापरेऽहनि” ॥
 इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्तकं तथैव सार्धकत्वादिति तदपि
 न सुन्दरम् । परेऽहनि दृष्ट्वैव आत्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनाद्यपेक्षेत्येतावतैव परे-
 ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च “अर्धरात्रे व्यतीते तु यदा
 चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्” ॥
 इति वृद्धनारदोय वचनस्याप्यसङ्कोचः स्यादत एव नारायणो-
 पाध्यायेन “न स्नानमाचरेद्भुक्ता” इत्यादि मनुवचनमप्येत-
 दितरविषयमिति अस्तास्तमिते चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुज्ञाना-
 दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो न रागप्राप्तदर्शन-
 एव मघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
 ‘मेघमानादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
 कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्” ॥ इति ह्यत्यतस्त्वार्षवधृतवचनात् ।
 नचेदमस्तुतास्तमिते विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
 भावात् । प्रत्युत अस्तास्तविषय एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
 पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनि भुञ्जीत इत्येताव-
 न्मात्रमुक्तम् । यत्तु “सूतके सूतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
 तावत्सूत्यादनुचिर्विप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” ॥ इति वचनं
 तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “यदे-
 वास्तं गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
 क्रिया कार्या विचक्षतेः” ॥ अतएवान्नेनापि उदयकालमा-
 कलय्य भुज्यत इति । तथा च संक्षेपरूपदोषे । “ग्रस्ते चास्तं
 गतं त्विन्दो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नात्वा पाकादिकं कार्यं
 भुञ्जीतेन्दूदये पुनः” ॥ कालमाधवोये भृगुः “ग्रस्तावेवास्तम-
 नन्तु खोन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युदये स्नात्वाभ्यवह-
 रेश्वरः” ॥ अनयोः उदयमात्रापेक्षोक्ता तस्मान्मुक्तिं दृष्टेति दर्श-
 नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अगोचातिदेशे तु राहुदर्श-
 नस्य निमित्तता । सूतक इति प्राप्नुत्यवचने षट्षिगम्यतवचने
 च दर्शनश्रुतेः । तदुच्यते “गर्वेषामेव वषाणां सूतकं राहु-
 दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमत्र विवर्जयेत्” ॥ अत-
 एव अतिः । “प्रेतश्चाहं यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युपितञ्च यत् ।
 दम्पत्योर्भुक्तमेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाक-
 पात्रेऽवगिष्टम् । ग्रहे उपराने पर्युपितं स्थितं दम्पत्योराश्रम-
 क्षामिनोर्भाजनानन्तरं पाकस्याश्रमवगिष्टमिति यादृचि-

न्तामणिः । यत्तु देवस्य वचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्म-
णेभ्यः समुत्सृजेत् । पश्चात् स्वयं भुञ्जीत पुनर्मण्डलं भोज-
नम्” ॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-
वशेषयेत् पश्चात् स्वयं पुनर्मण्डलं भोजनं पाकान्तरकृताञ्च
भुञ्जीत इत्यर्थः तस्यानाचरणात् शास्त्रान्तरं विधायम् । अह-
णादर्शनापि सुक्तौ स्नातव्यं मुक्तिमात्रस्यैव जननाशौचनिमि-
त्तत्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम् । “अहणे श्रावसाशौचं विमुक्तौ
सौतकं स्मृतम् । तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः” ॥
उपस्पृश्य स्नात्वा । सवत्सरं प्रदीपे सुक्तौ स्नात्वा पठितव्यम् ।
“उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्यज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचाण्डाल-
योगीत्यं कुरु पापक्षयं मम” ॥ इति । सूर्यगहणे तु सूर्यसङ्गम
इति विशेषः । अर्चाऽप्याचारवशादातव्य इति । न च “नेत्रे-
तोद्यन्त मादित्यं नास्तं यान्तं कटाचन । नोपसृष्टं न वारिस्यं
न सव्यं न भसोगतम्” ॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शनं निषेधोऽस्तु
जन्य सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं ततोद्यदादित्यादिदर्श-
नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्यां द्राहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य
निषेधः । अतएव “चन्द्रे वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ मृष्टा-
ग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तच्चाऽप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्क-
ण्डेयवचनं वैधदर्शनं परम् । एवञ्च “तैले जले तथावन्त
मादर्शं च मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवा-
करम्” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमपि वैधेतरनिषेधकम् ।
इक्षितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्करः । नाशुचौ राहुतारका इत्यत्रा-
शुचेः पर्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम् । अत्राशुचिर्मूत्रपुरौषो-
त्सर्गाद्य शौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दत्तवचनात् ।
भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे ।
प्रयाणे सप्तरात्रं त्रिरात्रं व्रतबन्धने” ॥ व्रतबन्धने उपनयने ।

अधामावास्या । सा च प्रतिपदशुक्ला ग्राह्या युग्मात् ।
वराहपुराणे चाण्डाल शपथे । “पण्डितस्यप्यमावास्या उभे
पक्षे चतुर्दशी । अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जीवत्पितृकैणापि स्नात-
व्यम् । “अमास्नानं गयायाहं दक्षिणामुखं भोजनम् । न

प्रयोगो यथा । कुनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा
दक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तौर्य्य “अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ मातामहकुले ये
च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे
तिलोदकैः ॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” ॥ इत्येतैस्तिलोद-
कैरावाह्य “आब्रह्मसूत्रमप्यन्तं देवर्षिर्पितृमानवाः । तृप्यन्तु
पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतोतकुलकोटीनां सप्त-
होपनिवासिनाम् ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-
दकम्” ॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्जलीन् दद्यात् ततो मूला-
दितः पितृतौर्य्येन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः । “अस्मत्कुले
मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ बन्धुवर्गकुले ये च
गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
म्यहम् ॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अग्निदग्धाश्च ये
केचिन्नाग्निदग्धान्ताया पर । विद्युद्योरहता ये च तेभ्यः पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ दावदाहे मृता ये च सिंहघ्नाव्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वपि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ उहन्मन-
मृता ये च विप्रशस्त्रहताश्च ये । आत्मोपघातिनो ये च
तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अरण्ये यत्ननि वने क्षधया व्य-
था हताः । भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्” ॥
चने जले । “रोरवे चान्यतामिसे कालधृत्वे च ये म्रिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अनेक यातना-
भङ्गाः प्रेतलोके च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ अनेक यातनासंस्था ये मोता यमकिङ्करैः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ नरकेषु समस्तेषु
यातनासु च ये म्रिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ पशुघोनिगता ये च पक्षिकोट सरीसृपाः ।

अथवा ह्यक्षयोनिस्या स्त्रीभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् । जात्यन्तर
सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः
पिण्डं ददाम्यहम् । दिव्यान्तरोक्ष भूमिष्ठाः पितरो बान्धवा-
दयः । मृता असंस्कृताये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् । ये
केचित् प्रेतरूपेषु वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे ह्यस्तिमायान्तु
पिण्डदानेन सर्वदा । ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि
बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् ।
पितृवर्गे मृताये च मातृवर्गे च ये स्थिताः । गुरुग्वगुरुवन्मृता
ये चान्ये बान्धवामृताः । ये मे कुले नृपपिण्डाः पुत्रदारवि-
वर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यभ्याः पद्मवन्तया ।
विरूपा आननगर्भाय आताआताः कुले मम । तेषां पिण्डो
मया दत्तोऽद्यमुपतिष्ठताम् । अग्रहणा ये पितृवर्ग जाता
मातृवर्गा वगर्भवा मदोयाः । कुलद्वये ये मम दासभूता-
मृत्यास्तथैवाश्रितमेवकाय । मित्राणि मर्याः पशवश्च वृक्षा
वृष्टाश्च वृष्टाय कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूता-
स्त्रीभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि" । अचोमविमति पिण्डे
योऽगपिण्डकं प्रारिभापिकं पश्चाम्रवत् ।

प्रोष्ठपशुद्वयसंयुक्तकृष्णपञ्चम्यप्रतिपदादिपञ्चदशकपञ्चमादि
दशकएकादश्यादिपञ्चकत्रयोदश्यादितिकतिथिरूपकल्प-
चतुष्टयान्यतमेपुप्रतितिथियु आहं कर्त्तव्यं पूर्वपूर्वकल्पे फल-
भूयम्नं तथा च सप्तपुराणम् । "अग्रयुक्तकृष्णपञ्चे तु आहं
कुर्यात् दिने दिने । त्रिभागहीन पञ्च वा त्रिभागं त्रहमेव
वा" । अहमेवयेति अहं कुर्यादेवेत्ययोग्यवच्छेदपरं अहं त्रयम्
व्यवच्छेदपरं वा उभयस्यापि हिंसावश्याकृत्य तत्र त्रिभागस्यैवा-
हंत्वे सम्प्रवर्ति न तु पञ्चमे तत्राहं त्रिभागकल्पे अहमेवेति
नियमानुपपत्तेः । अग्रयुगमिगो नद्युक्तवोर्ब्रह्मसो मन्त्राग्रह-
दया माहं पञ्चयुक्तपदप्रयोगः । तत्र नियम्यचाटो चाश्विनं
मासि कृष्णपञ्चे हस्तेऽरश्मिः प्रयोगः कर्त्तव्यः आश्विन-
पञ्चे दिने दिने तिथौ तिथौ । "तिदिमेहं दिदमद्यान्ममानि
प्रचोत्तिमः" । इति पिण्डपञ्चोत्तरोपानुसारेण गोदद्यान्ना-
श्विनस्यापि चाश्विनोत्तरोपानुसारेण तथैव दुहत्यात् पिण्ड-

धर्मोत्तरे । “उत्तरादयनात् आह्वे अष्टं स्यादक्षिणायनम् ।
चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे दितम् ॥ प्रौष्ठपद्याः
परः पञ्चस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहञ्च तत्रापि दश-
म्यूहमतीष्यति । मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राज्ञं स्वयो-
दशौ” ॥ बृहद्राजमार्तण्डे । मत्स्यपुराणम् । “कन्यां गते
मवितरि दिनानि दशपञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्वे
तत्र विधीयते” । काष्णोत्तिनिभविष्योत्तरौययोः । “नभस्य
स्यापरं पक्षे आह्वे कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादि वज्र्यं
स्यात् नैव वज्र्यां चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण
भाद्रस्य । अत्र प्रागुक्त देवौपुराणान्मघात्रयोदश्यां पुत्रवता
पिण्डरहित आह्वेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पयाह्वस्य निर्वाहो न
त्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन आह्वान्तरं कर्तव्यम् । “प्रधानस्या-
क्रिया यत्र सङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्या क्रियायान्तु
नाह्वतिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एवं
प्रेतपक्षादिमृतस्य पार्वणविधिना सांवसरिक आह्वे कृते
मातामहादि आह्वाय न पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र
पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम्” । इति बृहस्पतिवचनेन “माता-
महानामव्येव आह्वे कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितुः
आह्वधौनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापन्न भ्रात्रोरेकेन पावणे
कृतेऽपरं मातामहायाह्वाय पुनः पार्वणं न करणीयम् ।
अतएव हेतु निर्णयेऽपि साग्निकीरसेन पितुः जयाहे पित्वादि-
त्रिकस्य आह्वे कृते तत्र मातामहायाह्वाय न पार्वणारम्भः वाजि-
नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् ।

स्मृतिः । “तौर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
निपिदेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ गङ्गात्यति-
रिक्त तिलतर्पणस्य निषेधमाह “पित्रोः आह्वे रवौ शुक्ले
सक्रान्त्यां निशिमन्थयोः । समस्या वर्षवृद्धौ च न कुर्यात्तिल-
तर्पणम्” ॥ प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुमन्वेयः । भविष्ये ।
“रेय दीपान्वितारानन् । द्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यादद्या-
अवेदत्त पितृणां मे महालये” ॥ महालये कन्यागतापरपक्षे
नवेदत्त मलमासादिना समायास्यायापि । मलमासे आह्व-

भावमाह कौशुभिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यादयो-
दशः । तस्मिन् स्वयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुमक्षये” ॥ संव-
त्सर प्रदोषे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शश्चाहं तदादौ स्यात् न परत्र मलिनमुचे” ॥ यत्तु “जात-
कर्मणि यच्छ्राहं दर्शश्चाहं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं
व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञास्य-
आहपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या आहकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
नातिमन्व्याममौषतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति । “ततः
प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” ॥ इति मत्स्यपुराणात्
पिण्डानां पितॄणां अन्वाहार्यं आहं मासैकहस्तिजनकं यत्तथा
तथा च मनुः । “पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदु-
र्वुधाः” ॥ राजनि चन्द्रे । अथत इत्यनेन कश्चिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽप्यमावास्या आहं सूचितं एतादृग्व्युत्पत्तेः । साग्नि-
निरग्निमाधारणत्वाद्दृश्यमाणं कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा
स्तम्भितावर्द्धमानाभेदः साधारणः । यत्तु “पितृयज्ञान्तु
निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहं
कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-
पितृयज्ञ निर्वृत्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं आहं कुरीतेति
क्रमविधायकम् यत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं तथा च “मक्षय-
वीप्सोत्यभूतैष्वभिर्भागेपरिप्रतो । अनुरेषु महार्यं च द्वौने
छपय कथ्यते” ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्त
क्षये तथात्वे वर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव आहवि-
वेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्तं क्षयपक्षविहितं पार्व-
णश्चाहं यथास्तमिति वचनाद्भवस्थेत्युक्तं तत्र साग्निककर्तव्यत्वा-
विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था
साग्न्यनिरग्नि साधारणोत्पद्यमान्यते । एवञ्चामावास्यायां मृताह-
निमिक्षकौरस चैवज पुत्र कर्तव्यं पार्वणेन क्षीयमाणादिना न
व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विहितं मलमासतत्त्वे ।
यत्तु दशममुहूर्त्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्निकत्वेऽपि आहं

तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थमेवेति वासर तृतीयां-
शाभिधानं साग्निकपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तत्र युक्तं
“पूर्वाह्णे वै देवा नां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णे पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुत्या तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माह्वयेन बोधना-
देव आह्वये परित्यागः । एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-
यांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे विधाविभक्तस्य दिनस्य
तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपैकमुहूर्तं
आपद्यपि वर्जनीय इत्यर्थः । तेन “प्रातःकालो मुहूर्तां स्त्रीन्
सङ्गवस्तावदेवतु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसो
नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्ध-
मुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसौत् ।
“त्रिमुहूर्तापि पूर्वादग्नी च बहुचैः” ॥ इति हारीत वचनाच्च
तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांश-
लाभे पूर्वदिन एव आह्वयम् एतेन नातिसन्ध्यासमीपत इत्यनेन
राक्षसो वेलाभानं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं सर्व-
कर्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थ इति आहविवेकः ।
तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः “दिवाकर-
करैः पूतं दिवा स्नानं पश्यते । अपश्यन् निर्गच्छान राक्षो
रन्त्यत्र दर्शनात्” ॥

दर्शनेषु कुत्र आहमित्याह कुन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या चोय-
माणा तदैव आहमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयामं चतुर्दशी मन्वन्धि-
दिनयाममिति तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशी निर्दे-
शोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमा-
वास्याचतुर्दशीसम्बन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्य किञ्चिद्गृ-
हवा अनुपूरयेत् । अथानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य
पादान दण्डद्वयान्यूनं प्रथमं मुहूर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते ।
एतेन प्रहरं त्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकं प्रहरत्रये वा चतुर्दशी
प्रतीयते । ततयोभयवामरोय द्वाग्रीयांशसम्बन्धि पञ्चधा विभ-
क्तापराह्णमुहूर्तयोर्मुहूर्तान्यूनं दर्शनाभे द्वेधं नत्वेकदिनमात्रे

तन्नाभे । तत्र पूर्वोक्तेन वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वेधातु-
 दयात् । अतो यदिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शनाभस्त-
 न्नैव आहम् । मुहूर्त्तानि तिथेस्तु कर्मानर्हत्वाच्च द्वेधावसरः ।
 तथा च भविष्ये “तृतीयशामनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
 सा तिथिः सकलाश्रेया पितृये चापराहिकी ॥” इति । अत्र
 च प्रागुक्त जावानिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका ग्राह्या
 योग्यत्वात् नत्वेकदण्डात्मिका वक्ष्यमाणरौहिणादिघटके तथा
 दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वेधे तद्विषमौ चतुर्दश्यपेक्षया पर-
 दिने अमावास्या चोद्यमाणा न्यून कालव्यापिनी न तु पूर्वापर-
 दिवसौ च यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्नाम्नितावह-
 मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव आहम् । स्तोत्रचन्द्रचयानुरो-
 धात् । यदा त्रिशदण्डात्मकदिवसे चतुर्दश्यधिक चतुर्थयाम-
 पूरणे मुख्यापराह्णौय किञ्चिन्नानमुहूर्त्तं नाभस्तदापि तदैवेत्य-
 नेन चन्द्रचयानुरोधात् पूर्वदिने आहं नतु मुख्यापराह्णौय-
 मुहूर्त्तनाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रचयचतुर्दश्यष्टमयामात्
 प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येवका-
 रव्यवणात्तिथिद्वेधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
 व्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
 मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तानिदर्शनाभस्तत्रापि पूर्वदिन एव आहं
 वासरतृतीयांश चन्द्रचयाति शब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापौत्य-
 नुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यामावास्या-
 परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनी सतो चोद्यमाणा तत्र पर-
 दिने चन्द्रचयमाभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आहम् अन्यथा
 “यदा चतुर्दशौयाम तुरोद्यमस्तुपूरयेत्” ॥ इति विशेषाभि-
 धानं व्यर्थं स्यात् । अथ यत्र पूर्वोक्ते आहं तत्र “यदहस्त्वे-
 व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत” ॥ इति गोभिल-
 विरोधः तथाविध चतुर्दशौयुक्तामावास्यायाः मिनीवालोत्वेन
 अतस्तद्वर्णनात् । तत्राह स एव । “यदुक्तं यदहस्त्वेव
 दर्शनं नेति चन्द्रमाः । ततश्चापेक्षया ज्ञेयं चोद्ये राजनि
 चैत्यपि” ॥ यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां

अन्यथा गोभिलौय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः
तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च बर्द्धमानापत्ते नियतं क्षीणा-
स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” ॥ इति श्रुतिरेतत्
समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि बर्द्धमानादि परं न तु कात्या-
यन वचनात्तत्र चयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिरुक्ता युक्ता
“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥ इति विरोधात् ।
क्षीण इति कात्यायनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि
क्षयाभिप्रायकम् । “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” ॥ इति यज्ञो-
भिलस्य सूत्रान्तरं तद्वयं यदहस्त्वे धेत्यादि द्वितीयसूत्र प्राप्त-
तिथेः सिनौवान्नौत्वेनैव चन्द्रदर्शनं प्राप्तेरित्यत आह स एव ।
“यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रती-
क्षेत तदन्ते वापि निर्धयेत्” ॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च-
तुर्दश्यां आहाय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाद्यन्तर्जये मात
अमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति
आहविवेकः । तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यत्राह अमावास्यां
प्रतीक्षेत त उभय तिथिप्राप्तौ आहायामावास्या प्रतीक्षणीया
यत्र पूर्वदिने दिवासाहं सुहर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च सार्ध-
दशम सुहर्त्तमात्रे तत्र चोभयदिने आह योग्यामावास्या न
प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्धयेत् दद्यात् । अत्रैवविषये
साग्निरित्यन्योर्थेपिमाह कालमाधवोचे जावान्निः । “अप-
राह्णदयाप्यौ यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनौवान्नौ
निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥ आदिशब्दादनुपनीतशूद्रयोर्ग्रहणम् ।

चयमाह कात्यायनः । “अष्टमेऽंगे चतुर्दश्याः क्षीणो-
भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांगे च ततः किञ्च भवेदणुः” ॥
चतुर्दश्याष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षीणः चतुर्थे भागोत्पन्नोऽङ्गो-
भवति । “अथेन्दुराद्य प्रहरेऽवतिष्ठते” ॥ इत्यादिस्वरसात् ।
अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवा-
त्तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्यचय इत्यवगम्यते ।
ततस्तान्य कलायथवनायोत्पत्तिरेव चयः सा च शुक्लतायां
विनामिऽप्यस्तीति आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यचयसम्बन्धः तेन

विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्रविशेषमाह स एव ।

“आग्रहायणमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां
ब्रूवते चन्द्रचारविदोजनाः” ॥ आभ्यामिति ल्यप्लोपे पञ्चमो ।
इमे प्राप्येत्यर्थः चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्यन्त-
मास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र बीजं ब्रह्मपुराणीयतिथि-
कृत्यम् । तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयोमूल-
फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आहविधानादमावा-
स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत्राह स एव । “अत्रेन्दुराद्ये
प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव चय-
मेति कृतस्त्रमेयं ज्योतिषकविदो वदन्ति” । अत्र मासद्वयेऽ-
मावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या
कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सत्राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ।
अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे चयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
न्तयाम एव चयं कृतस्त्रमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तमयाम
इति विशेषः । तेन मार्गशीर्षे ज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रचय-
नामे यद्यपि यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् पूर्वदिन एव
आह प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत-
स्त्रक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि परचापराह्णनामे आहम् अन्य-
थेतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि विशेषान्तरमाह
स एव । “यस्मिन्नब्दे द्वादशैकय ययस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
दृश्यो नोपजायेत” यव्योमासः तृतीययामात्रया चतुर्थभागोन-
कलया परिदृश्ययन्दो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति ।
तेन मलमामयुतान्दे अन्यमामवदमयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
दर्शसप्तमयामपर्यन्तं चय इति । मलमामयुतान्दस्तु एकमा-
न्यनमासादब्दद्वयानन्तराब्दे स्मृतीयेऽब्दे मलमामस्यावश्यभा-
वादिति । चन्द्रक्षयानुरोधं क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव ।
“एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ॥
एव चारं गतिविशेषम् ।

स्मृतिताया व्यवस्थामाह स एव । “समिप्यया चतुर्दश्या
अमावास्या भवेत् क्वचित् । उर्वितां तां विदुः केचिदुपेध-

मिति चापरे” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नौचाम् ।
पितृलोकप्रापणार्हाः केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वेदिनः
तामेव उपेध्वमुपगच्छन्त आहायेति शेषः उपेध्वमित्यत्र गताध्वा
मिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात-
उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह लघु-
हारीतः “त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च बह्वृचैः । कुङ्कुर-
ध्वर्युभिः कार्या यथेष्ट सामग्रीतिभिः” ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तैर्लु-
पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि बह्वृ-
चानां आहं मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-
प्यनियमः एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णालाभेऽपीयं व्यव-
स्थेति आहविवेकः । मुख्यापराह्णस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-
भयदिनालाभात् ।

वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः । “वर्द्धमानाममा-
वास्यां नक्षत्रेदपरेऽहनि । यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृ-
यज्ञस्ततो भवेत्” ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रय-
न्यून चतुर्दशपेक्षया अथैवं वासर तृतीयांशानुरोधेन आह-
विधानात् कथममावास्याआहं पर्युदस्तरात्रादौतरकालपरि-
ग्रहः सत्यम् । तिथिद्वये क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-
हाय वासर तृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर तृती-
यांशाप्राप्तौ आह्नोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुङ्कर्मतेत्यस्य
निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः
यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं
तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वय पर्युदस्तेतरकाल कुतपादि मुहूर्त्त-
पञ्चक रौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय वासर तृतीयांशौयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममाद्यत् सामान्यप्रगस्त प्रगस्ततर प्रश-
स्ततमत्वेन क्षीयाः एवमखण्डतिथावपि नातिसम्भ्यासमौपत
इति पूर्वोक्तत्वात् । “सायाह्ण त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राहं तत्र न
कारयेत्” इति मत्स्यपुराणात् “रात्रौ आहं न कुर्वति राक्षसो-
क्तीर्षिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयोर्धेनू सुख्यं चैवाचिरोदितम्”

इति मनुवचनाभ्याम् “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-
ष्टयम् । मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” इति मत्स्य-
पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्लोपे पञ्चमो
कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
द्रौहिणीदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदचयमुदाहृतम्” ॥ इत्युक्तम् ।
“पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुतेः । वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-
वचनं मायाह्णं स्निग्धमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदित्येषामे-
कवाक्यत्वाद्वासरतृतीयांशीयापराह्णं मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति ।
अत्र “दर्शश्चाहन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् । अप-
राह्णः पितृणाम् तत्र दानं प्रशस्यते” ॥ इति शाततप्तौय वचने
प्रशस्यत इत्यभिधानात् “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” ॥
इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते
न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य
तथा च श्रुतिः “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्” इति
एवञ्चामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-
श्चाहस्य प्रशस्तकालपरः अतएव शक्तेस्तारतम्येन बह्वन् कल्पा-
नाह गोतमः । “अथ आहममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चमौ प्रभृति वापरपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
ब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तिरिति” ॥ योऽयममा-
वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सदृशस्यारोगिणीबोद्धव्य इति
आहविवेकः । अतएवामावास्यायामिति प्राशस्त्यमाह निगमः ।
“अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण” ॥
तथा च मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
आहं प्रशस्तास्तिथयो यथंता न तथेतराः” ॥ अत्र चतु-
र्दशी वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्तं विषयेतरविषयम-
न्यथा तद्वचने व्यर्थं स्यात् नचेदं शक्तहतं पिष्टमात्रविषयं तस्य
प्रकरणभेदादनुपस्थितं अमावास्यायाः प्रतीचायाः असम्भवे
चतुर्दशी विधानाच्च । यत्तु “कार्यं आहममावास्यां माभि-
माशुडुपक्षये” । इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्मासि
मासि यत् कार्यं आहं तच्चन्द्रवयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनैकमूनत्वाश्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्धमानादौ
 आहविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे आह-
 विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेश्च । यत्तु “अमावास्या-
 एका कृष्णपक्षपञ्चदशीसु च” । इत्यभिधाय “एतच्चानुपनी-
 तोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं माधारणं नाम सर्वकाम-
 फलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवामस्योऽपि नित्यशः ।
 शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बधः” ॥ इति मतस्य पुरा-
 णम् । तत्र अनुपनीतोऽपीत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्यते ।
 तत्रानुपनीतस्य जात माह्नाहिताग्निरुपनीतस्य च माग्नेः
 सम्भवात्तयोः । “न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्हि जन्मनः”
 इति मनुना कृष्णपक्षीय आहस्याभावास्याया विधानात्तदेक-
 वाक्यतया मतस्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यान्ति-
 त्वत्वाभिधानं तत्साग्निपर कृष्णपक्षस्य यद्वित्यत्वाभिधानं
 तत्साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् एवमन्यानि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां
 ध्यातव्यत्वं आहविवेकोक्तं व्यक्तमाह “वसुरुद्रादित्यरूपान्
 आहार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तोर्येषु
 मयतः” ॥ इति स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति
 वस्त्रादीनां ध्यानमादित्यपुराणे “प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः
 शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था दिभुजा वसवोऽष्टौ प्रकौर्त्तिताः ॥
 करे विशूनिनो वामे दक्षिणे चाक्षमाग्निनः । एकादश प्रक-
 र्त्तव्या रुद्रास्तत्रेन्दुमोलयः ॥ पद्मासनस्था दिभुजा पद्म
 गर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपय्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” । अत्र पितृ-
 दयिताप्रयोगान्मूनाधिकान्येतानि । “निधायाथ दर्भचय-
 मासनेषु समाहितः । प्रैथानुप्रैथसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-
 येत्” ॥ इति वचनात् “ब्रह्मणानामसपत्नौ कृत्वा दर्भमयान्
 द्विजान् । आह कृत्वा विधानेन पथादिप्रेषु दापयेत्” ॥
 इति आहसूत्रभाष्यकर समुद्रकरधृत वचनाच्च यस्य प्रेषणस्य
 प्रत्युत्तरमवाधित तदयुक्त कर्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-
 चयमादाय कर्मकरणे निमग्नितोऽस्मि तप्ताः स्म इति प्रत्यु-

स्तराभावाद्भिन्नान्तरादिति प्रशङ्गाभावः । कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तरा-
णान्तु अन्येनापि सम्भवादनुज्ञादौना कर्तव्यतैव । अन्नोत्त-
सर्गानन्तरं भाजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुधातेति पाठ-
स्तथा च याज्ञवल्करः । “मध्याह्नतिका गायत्री मधुधाता
इति त्रुचम । जघा यथासुख वाच भुञ्जोर स्तोपि वाग्-
यता ॥ अन्नमिष्ट हविष्यञ्च दद्यादकोधनोऽत्वर । आह-
मेश पवित्राणि जघ्ना पूर्वजप तथा” ॥ पूर्वजपमित्यनेन तत्-
प्राप्तेः अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्न-
होममित्यादिक पाठ्यम् “अन्नहोम क्रियाहोम विधिहोमश्च
यज्ञवेत् । तत् सर्वमहिद्रमस्त्रितुक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ इति
यमवचनात् । एवञ्च “यथैन आवयेत् आहो ब्राह्मणान
पादमन्तत । अन्नयमन्नपानन्तत पितुस्तस्योपतिष्ठते” ॥
इत्यादि पर्वणि आहो भारतीय श्राक यादादि आवणोक्ते
सन्नेपेण भारतवर्षद्वयनिरूपकत्वेन दुर्व्योधनो मन्थुमयो
मुधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयं पठनोयम् अपहृतगुरुगवी-
मामकृत आहमहत्वप्रकाशक पितृगाथात्वेन सप्तव्याधा इति
च पठनोयम् । अत्र मध्वसम्पत्तौ । “घृतं न लभ्यते यत्र
गुष्कक्षोरश्च होमयेत् । क्षोरस्य च दधि ज्ञेय मधुनश्च गुडो
भवेत्” ॥ इति मत्स्यसूक्तवचनेन “मधु यत्र न विद्येत तत्र
जोर्णगुडो भवेत्” । इत्यायुर्वेदोद्येनापि प्रतिनिधिह गुडेऽप्य-
विकृत एव मधुधातादि मन्त्र पठनोय । “तैल प्रतिनिधि
कुर्यात् यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद्
घृतवतोमति” । इति यज्ञपाश्र्वं वचनदर्शनात् “शब्दोऽपि
प्रतिपात्तः” । इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च । प्रतिनिहित
द्रव्ये श्रुतशब्द प्रयोज्य श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानाच्छ-
ब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । एव हस्तादावग्नौ
करणेऽप्यग्नौ करिष्ये इति ।

वैदिकप्रयोगमात्रे प्रणवादित्वमाह योगियाज्ञवल्करः ।
“यश्च नञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्र यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशु-
क्षञ्च यातयामश्च यज्ञवेत् । तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वश्चाविकल
भवेत्” ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवन्होतायाम् । “तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतप क्रिया । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः
 सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे । “तामग्नी
 कारिष्य इति प्रणत प्रार्थयेद्विजान् । कुरुष्वेति स तैरुक्ती
 दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” ॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशे
 अधिकशुणत्व प्रतीयते । इति प्रश्नेऽपि प्रणवादित्व युक्तम्
 अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपादिषु तथा लिखितम् । एवञ्च
 सर्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादित्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्नि-
 दग्धेत्यन्नविकरणानन्तरं हस्तद्वयप्रक्षालनाचमनं हरिस्मरणं
 कृत्वा गायत्री मधुवातादित्वय मधुत्रयञ्च जपेत् । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च आचम्य च हरि-
 स्मरेत् । प्रेतभागं विस्मृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥ सव्या-
 हतिं समणवा गायत्रीञ्च ततो जपेत् । पाठेन्मधुसतो पुण्या
 स्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तमाध्या-
 या उपशान्तिस्तत् मिहये । गायत्रीजपविधिमाह योगि-
 याज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम ।
 गायत्रीप्रणवयान्ते जपेद्द्वयमुदाहृता” ॥ अत्रान्तेऽपि प्रणव-
 श्रुते “तिष्ठेदाद्यनात् पूर्वा मध्यमामपि शक्तिः । आसो
 तोऽङ्गमाद्यान्त्या मन्त्रा पूर्वत्रिक जपन” ॥ इति छन्दोगपर-
 शिष्टोक्तं पूर्वत्रिकं प्रणवव्याहृतिमावित्रीरूपमिति तत्प्रकाश-
 कव्याध्यानेन प्रणवत्वेन द्वयोरेक्यादविरुद्धमिति आह्वयव-
 मानं पिण्डार्थकुशास्तरणात् पयात् अवनजनात् प्राक् देव-
 ताभ्य इति त्रिं पठनीयम् । “उपवेष्ट्य जपेद्दीमानं गायत्री
 तदनुप्रया । मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै
 स्वाहायै नित्यं भव भवस्त्विति ॥ आद्यावमाने आहव्य त्रिरा-
 वृत्त्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितम् ॥
 याव्यमानमिदं श्रुत्वा आह्वयान् उच्यन्ति ते । पितरं क्षिप्रं
 मायांस्ति राक्षसां प्रद्ववन्ति च” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

गोत्रपदमेवोच्यम् । “गोत्रं मरान्तं सर्वत्र गोत्रस्या-
 चर्यकर्मणि । गोत्रमु तर्पणे प्रोक्तं कर्त्ता एव न भुङ्गति” ॥
 इति गोभिनेन विगीततोऽभिधानात् । एव “सर्वत्रैव पित

प्रीतं पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षयकाले तु अक्षयां
 हस्तिमिच्छता ॥ इति गोभिलवचनान्तरात् पितरित्येव
 वक्तव्यं ससम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वाच्च
 नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदस्ममित्याद्यभिलाषापत्तेः
 एवं यजुर्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
 वनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति आहविवेकधृतपिण्डपितृ-
 यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वेनैतदिति नपुंसक-
 निर्देशात् “भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” । इति
 ऋथ्यशृङ्गधचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान दत्त्वा करं सम्प्राज्यं
 प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो दर्भेषु
 विधिषत् सम्प्राज्यं च करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 त्विराचम्य हरिं स्मरेत्” ॥ यद्यपि करसम्प्राज्जनादीनि पितृ-
 पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव
 पूर्वं याज्ञं कुर्वीत” । इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदे-
 शेन एकीहिष्टादि याज्ञेऽपि आवाहनादि निषेधानुपपत्त्या
 पार्वणधर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
 पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
 न्तरञ्च तन्त्रेणैतानि कार्याणि लाघवात् आग्नेयादिवयेषु
 प्रयाजादि तन्त्रतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्प्रा-
 ज्जनं लेपभागिनो वृद्धपितामहादौ स्त्रीनुद्दिश्य कर्तव्यं “नृप्य
 पिण्डां स्तुतस्तां स्त्रीन प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं
 हस्तं प्रमृज्यालेपभागिनाम् ॥ लेपभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं सामपौरु-
 षम्” ॥ इति यथास्थानस्थमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
 इति तदपि दर्भाणां मूले “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्यधूपसमन्वि-
 तम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टमन्निधौ ॥ पिता-
 महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेपभुजस्त-
 र्पयेल्लेपघर्षणैः ॥ पिण्डैर्मतामहांस्तु हत् गन्धमाल्यादिरुंयुतैः ।
 प्रीणयित्वा द्विजाश्रयां दद्यादाचमनं ततः” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । नचैतत् पाठक्रमात्मातामहपिण्डदानात् प्राक्-
 लेपघर्षणमिति वाच्यं “सर्वेषु मधुमध्वित्यक्षमौ मदन्तेति

क्षपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनित्य” इति गोभिलसूत्रे
 “दमेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् भवनित्य दद्यात्” इति कात्यायन-
 गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिति वीष्मा दर्शनात् पट्पिण्डदानमध्ये
 पिण्डदानेति कर्त्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव
 पितृदयिता आहकल्पतरुप्रभृतिभिः पट्पिण्डदानानन्तरमेव
 करघर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु दर्भमूलविधायकं न
 तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि तदुक्त-
 त्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूपममन्वितं पिण्डदानं शास्त्रि-
 भेदपरमिति । अतो मतामिहपक्षे न करमार्जनमिति
 एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्यककरमार्जनप्रक्षा-
 मनाचमनहरिस्मरणानि कार्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्त ब्रह्म-
 पुराणात् ।

अत्र आहचिन्तामणिः । त्रिःपिवेदोचितं तोयमित्या-
 दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचारप्रदीपो-
 ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्” ।
 इति मनुवचने उदगग्नेरुत्क्रम्य “प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोप-
 विश्य त्रिराचामेत् । द्विःपरिमृजौत पाणि पादावभ्यक्ष्य शिरो-
 ऽभ्युक्षयेद्विन्द्रियाण्यद्विः संस्पृशेदक्षिणीं नामिके कर्णौ” ॥ इति
 गोभिलसूत्रे च त्रिः पिवेदित्यत्रैव त्रिराचामेदित्यत्राभिधाना-
 दत्रापि तथैव युक्तत्वात् मनो गोभिलेऽपि तथार्थत्वे पूर्वापरा-
 ह्माभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि त्रिराचामेत्
 त्रिः पिवेदित्यर्थः । त्र्योदत्तोऽप्येवम् । पिण्डपूजानन्तरं वस-
 न्तायेत्यस्य पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणं “पूजयित्वा तु पिण्ड-
 स्यान् पितॄन् य प्रणमैदृतून् । वसन्ताय नमस्तुभ्यं शोषाय च
 नमोनमः ॥ सर्वाभ्ययं गरत् मंसं वृतये च नमः सदा ।
 वैमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ॥ मासमंवक्षरे-
 भ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षे
 यमः । “प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तार्थं शयितान् क्षिप्तान् ।
 सर्वायामविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
 द्दिय ग्राभूते आहकर्मणि ॥ ते न तथेत्यविघ्नेन याति चेद-
 जनो सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियमार्थयेत् ।

“परकोय गृहे यस्तु स्वान् पितॄं स्तर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्त्रा-
मिनस्तस्य हरन्ति पितरं बलात् । अग्रभागं ततस्तेभ्यो
दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूमि-
पितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं
हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च यादृविघातनिवर्त्तक-
त्वेन तदङ्गत्वात् पितरौत्या भूस्त्रामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम् ।
अतः पार्वणादौ प्राचीनावौतित्वादिना नान्दीमुखे उपवीति-
त्वादिनेति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे
प्रेतानां हरणासम्भवात् । सुतरां स्वधेति निर्देश्यम् । प्रमौत-
मात्रपरत्वेऽपि “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।
इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगा-
दत्रापि तथा । असवर्णैर्द्विदेहिकनिषेधस्य भ्रात्रादिप्रकरणी-
यत्वादन्यभूमात्रे अग्रदानमिति भौष्मतर्पणेऽप्युक्तं श्रौततो-
ऽप्येवम् । लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाग्रे तु तच्छ्राद्धं क्रियते
नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताश्च पितरा दिवि” ॥
विष्णुपुराणे “चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां मिश्रञ्च शस्तञ्च कालः
कथितो विधिश्च । पात्रं यथाह्वं परमा च भक्तिर्नृणां प्रथ-
मन्त्यभिवाञ्छितानि” ॥ ब्रह्मपुराणे । “यस्त्वासवमतिक्रम्य
ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात्प्रातिक्रमेत् प्राचीं ब्राह्मणान् प्रातिवेशकान् । सम्बन्धिनः
तथा सर्वान् दोहिव विट्पति तथा ॥ भागिनैश्च विशेषेण
तथा बन्धून् गृहाधिपान् । नातिक्रामेन्नरशैतान् सुमूर्खानपि
गोपते । अतिक्रम्य महारौद्र रौरव नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्म-
णोऽव्राह्मणविद्यः । मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासा-
दिभिर्नास्ति मूर्खेऽतिक्रम इत्यनेनाभिधानात् । विट्पात-
जामाता सुमूर्खानिति सम्बन्ध दोहिवदि विशेषणमिति
कल्पतरुव्याकरो । मत्स्यपुराणेः “शम्भोः समूला दर्भाश्च
गुच्छेन चाधिकक फलम्” इति अग्नौ करणहोमे मत्स्यपुरा-
णम् । “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावैव जलेऽपि वा” । यत्तु
याज्ञवल्क्यपरिवेगनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैव अन्नानभिधानादिति
भेदसंज्ञां तत्र “एकं पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्” ।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तमन्त्रनिषेधेन तस्मात्परि-
वेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं मत्स्यपुराणोयपितृकल्पे
“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताय ये स्नेहा लक्षणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च
किंस्विदम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ दृष्टेन वा । प्रद-
द्यान्न तु हस्तेन नायसेन कटाचन” ॥ इति वशिष्ठेन सामा-
न्यतो विधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । बृहस्पतिः
“यद्येकं भोजयेत् आद्ये स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य च । स्तोकं
स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्यो ह्यन्नं निवेदयेत्” ॥ प्रकृतं आद्योचितं
दृश्यं स्तोकं भोक्तुं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो
विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः ।

हृषकणभूजातेनैव वैधकर्माचरणं तथा च हरिवंशे शत्रुं
प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकाम् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषा-
सुरान् । श्रियं शक्तत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ अत्र
पुङ्गवैरित्युपादानात् तेन च स्त्री गवोवाहनस्यावैधत्वेन तज्जात-
द्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते । आद्योपात्रनिषेधे पैठौनसिः ।
“सौमकायसपापाणपात्राणि ह्येनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” ।
हारीतः । “ह्येनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” ।
स्मृतिसारसागरि स्मृतिः । “नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे
स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥
ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां
माम दधिमद्यं पयोःरजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं
दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” ॥ एतत्
परादानुसाराच्छारदातिलकीकृतम् । “ततश्च संस्कृते वड्ढो
गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रम-
यादिके” ॥ अस्त्रेण अस्तमन्त्रेण । वड्ढातातपः । पात्रे
तु सृणमये यस्तु आद्ये भोजयते पितॄन् । स वै दाता पुरोधाय
भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ गुणांय स्यशाकाद्यान् पयोदधि
घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः” ॥
भूमौ न तु पात्रान्तरोपरि तत्तत् पात्राणि । मार्कण्डेयः

पुराणम् । “अभक्ष्य यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन तद्व्यव्याजकर्मणि” ॥ विष्णु । “कुष्माण्डा
नाववात्तार्त्तिको ग्राम्यमाहिपदुग्धकम् । पालङ्गी राजिका
आहे हि स्निग्धश्च विवर्जयेत्” ॥ हि स्निग्धश्च तदेव यत् सूय-
कार शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये
पुनः पाकान्तरमुक्तं न त्वर्द्धपाकानन्तरतच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप
पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतोतार्थकनिर्देशात् अतएव
भृष्टानन्तरं गुडादिपक्व मोदकादिकं शिष्टदीयते भुज्यते च
अन्यथा हि संस्कृतस्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् “पर्युषितं पुनः
सिद्धमभोज्यगन्धत्वं हिरण्योदकस्पर्शात्” इति सुमन्तुक्ते श्रुता
तथाऽपि । “गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयो । अभी-
मास्यानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ॥ वालोऽत्र पञ्चवर्षा
भ्यन्तरवयस्क अभीमास्यानि शौचाशौचभागितया न विचा-
रणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् ।
“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजैरताम
भोज्यानि शूद्रगैहक्षतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वा जलोपसकं विना
केवलपात्रे यत् वज्जिना पक्व भृष्टतण्डुलादि । यमोऽपि ।
“अपूपाय करभाय धाना वटकशक्तवः । शाकं भासमपूपञ्च
सूपं क्षयरमेव च ॥ यवागु पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।
सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ॥ भृष्टपक्वापक्वतया
पूपापूपद्वैविध्यं सूक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । करभो दधिशक्तवः । मनु “दधिभक्ष्यञ्च
सूक्तेषु सर्वञ्च दधिमभ्रम्” । भक्ष्यमिति शेषः ।

देवल । “ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्रा पूर्वं निमन्त्रिताः ।
प्राज्ञां प्रान्याममान्येषां हिदमर्पिहितानि च ॥ दक्षिणामुक्ता
युक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणाग्रैकं दमर्पिणि प्रोचि-
तानि तिलादिक ॥ ब्रह्मपुराणे । “पृथक् पृथक् चामनेषु
तिलतैलेन दोषकाः । अविच्छिन्नास्तथा देवास्तौ तु रक्षन्ति
ये हिजान्” ॥ चामनेषु तत्तन्निधानेषु अविच्छिन्ना आह
कालावधिम्यायिनः । विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य “पूजयित्वा
हिजाग्रानां दद्यादाचमनं ततः । पितॄभ्यः प्रथमं भक्ष्या

तन्मनस्को नराधिप । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छ्रुत्या च दक्षिणाम् । द्विजाश्रयाणां विश्वदेवादि पक्षत्रय आहभोक्तृ-
णाम्” ॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृ-
ब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाश्च दद्यात् ततश्च दक्षि-
णाया देवादित्वाभावः प्रतीयते । न च मातामहापेक्षया पितृकर्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादनुवादापत्तेः सु खधेति शाख्यन्तरीयम् इदानीन्तनीया दक्षिणापि शाख्यन्तरीया । यजुः सामविदोस्तु न्युजोत्तानानन्तरम् । तथा च कात्यायन-
गोभिलौ । “उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्” इति । मत्स्यपुराणे । “दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात् । स्वस्त्युक्ते द्विजैस्तेस्तु सुरान् हेम्ना प्रत-
र्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् । रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोग्यं भोजनशक्तिता ॥ दानशक्तिः सविभव-
रूपमारोग्य सम्पदः । आहपुष्पमिदं मोक्षं फलं ब्रह्मसमागमः” ॥ पुष्पं तद्वदस्य फलं तद्वत् सङ्गत् ।

बृहस्पतिः । “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्तो-
तारः । अर्थितः सन् यदि एभ्योऽन्न शक्तितो न दद्यात् तदा आहं निष्फलं भवेदित्यर्थः । तत्र आहोत्तरकाले आशीर्षं हणञ्च “ततः स्वधावाधनिकं विश्वे देवेषु चोदकम् । दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राप्नुुखः पृथक्” इति मत्स्यपुराणवचनस्य “दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवोती प्राप्नुुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यादिति वाचस्पति मिश्राः तत्र “पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रे” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्मातिरिक्ते दक्षिणासु-
खत्वप्रतीतेः । दक्षिणां दिशमाकांक्षन्निति मनुवचनस्य तया-
र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकांक्षन् वोच्य-
माण इति टीकाकारैरप्यातम् । मनुना च आकांक्षमि-
त्यनन्तर “दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् असखैवेत्युदीरयन् । अभ्यु-
दीरयन्” इत्येव पठितं न तु “अधोराः पितरः सन्तु” इति । मत्स्यपुराणवचनेऽपि अघयोदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्हं पठित्वा “अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्हिजैर्गेत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तः स तैः पुनः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नश्चैवेत्युदोरयेत्” इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रम कर्मणि प्राप्नुयस्वत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि अतएव पितृदयितादावाशौःप्रार्थने प्राप्नुयस्वत्वं नाभिहितम् ।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह सत्स्यपुराणं “वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्” । तत्र आहोत्तरकाले देवलः । “निर्वृत्ते पितृमेधेतु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् । पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुदाहरेत्” ॥ निर्वृत्ते वामदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ । न तु निर्वापणम् । दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्ड-छेदनात् स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् भ्रुषम्” ॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति वचनाच्च । उदाहरेत् अभ्यवहरेत् । एष च शगमासत्वाच्च विधिः किन्तु आहोत्तरत्वेन नियमविधिः । तथा च आहशेषमुपकृत्यापस्तम्बः । “सर्वस्मात् ग्रामावरार्द्धमग्री-यात्” इति ग्रामावरार्द्धं पास एव अवरार्द्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा । अनियमत्वे सर्वस्मादिति आहशेषविशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । “आहं कृत्वा तु यः शेषं नास्म-मग्राति मन्दधीः । लोभान्मोहाद्व्यादापि तस्य तर्हिफलं भवेत्” ॥ नांभाद्व्यान्तरस्येति शेषः । अत्र लोभादित्यभिधा-नात् वैधोपवासादो न नियमः । एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गृहे मध्यं भोज्यमयापिवा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥ इति शङ्कोक्तं न शेषेतरभोजनव्यायर्त्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आहार्यत्वेन विगेषणीयम् अन्यथा आहमति-पिण्ड द्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आहार्यपक्षे तत्र अदत्त्वा न भोज्यमिति तथार्थः ।

गामातपः । आहं कृत्वा परयाहे भुञ्जते ये च जिहृताः ।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः ।
विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमनं
स्वरा । भीक्षुरन्यत्र राजेन्द्र ! त्रयमेतन्न शस्यते” ॥ राजमा-
र्त्तण्डे । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
प्रतिग्रहं सभ्यां आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥ नव्यवर्द्धमानधृता
स्मृतिः । “पुनर्भोजन मध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
सभ्यां पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” । अध्वानमध्वगमनं
क्रोशात् परं न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्” इति
हारीतवचनात् । मैथुनम् ऋतुकालीनमपि तथा च आह्वा-
नन्तरं शङ्कलिखिती । ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्”
इति । दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तधरम् । वन्दिभ्यसेति
प्रागुक्तत्वात् ।

ज्योतिषे “तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याय प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु
पार्वण्यआहं दधिक्षौरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णममये घोषये-
न्नगरे नृपः ॥ लक्ष्मोः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिद्यापि
वेष्ट्यताम्” ॥ दर्शद्वैधे प्रदोषव्याख्या निर्णयः । “तुलामस्ये
महर्षांगो प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्” ॥ इति ज्योतिषात् । उभयतः प्रदोषप्राप्तौ
परदिन एव युष्मात् । “दण्डैको रजनौयोगो दर्शस्य स्यात्
परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽह्नि सुपरात्रिका” ॥
इति ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्काटानं
परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात् । “भूनाहे ये प्रकुर्वन्ति उल्का-
ग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुटारु-
णम्” । इति ज्योतिर्वचनाच्च । अत्रैव लक्ष्मोः पूर्वाहे रात्रौ
पूज्या “अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशे । पूजनीया
तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुपरात्रिका” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
उल्काग्रहणादिपितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
कर्तव्यम् । तथा च मनुः “प्राचीनावीतिना सम्यगपमव्यस-
तन्द्रिया पिष्टमानिधनात् कार्यं विधिवद्भेषापिना” । इति
तत्र ग्रहणमन्त्रः । “ग्रहाग्राह्यतामाश्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दृश्य व्योमवह्निना” ॥ दानमन्त्रश्च ।
 “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-
 ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥ इति विसर्जनमन्त्रः ।
 “यमलोक परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा
 वत्सं प्रपश्यन्ती व्रजन्तु ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । “अमावास्यां
 यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्ताश्च
 क्षीरोदार्यवसानुषु ॥ लक्ष्मोर्देत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजो-
 दरे । चतुर्युगसहस्रांते ब्रह्मा स्वपिति पद्भजे ॥ अतोऽत्र
 विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-
 मृते बाह्यासुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मो पूजयित्वा यथा-
 क्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-
 ष्षयश्मशानेषु नदोपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरिषु
 गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दीपमालापरिचिते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-
 त्वादौ विभज्य च वुभुक्षितान् ॥ अनङ्गतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
 पशोभिना । सिग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्भृतकैः सह” ॥
 सुग्धैः सुन्दरैः । सुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मौपजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां
 वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्
 त्वदर्थनात्” ॥ लक्ष्मौ नम इत्यनेन वारद्वयं पूजयेत् । “सुख-
 रात्र्या प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात्
 कुवेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्य निधिपद्माधि-
 पाय च” ॥ भवन्तु त्वत् प्रभादान्मे धनधान्यादिमम्पटः ।
 इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-
 गृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । “अग्निज्योतीरवि-
 ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं
 प्रतिगृह्यताम्” ॥ ततो ब्राह्मणान् वन्यं भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा सुखं सुप्ता प्रत्युपे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । यथा
 “सुखरात्रे रूपः काले प्रदोषोऽज्ज्वलितस्तथैव । वन्युर्वन्युनव-
 न्यं वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदोषवन्दनं कार्यं लक्ष्मो-
 मङ्गलहेतवे । गीरोचनाद्यतथैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः” ॥ लक्ष्मो-

पूजामन्त्र । “विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मानये शुभे ।
महानक्षि । नमस्तुभ्य सुखरात्रि कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महा-
घोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मो-
र्व्यपोहतु ॥ या रात्रि सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
सर्वस्वरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्व सर्व-
भूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि । सुख-
रात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ लक्ष्म्यै नम इति त्रि पूजयेत् ।

अथ अर्द्धोदययोगः । स च रविवारव्यतौपातश्रवणनक्षत्रै-
र्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा
पाश्चात्यनिर्णयान्ते । “अमाकंपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौष-
माघयो । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः” ॥ अत्र
सूर्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । तथा “दिवैव
योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन” । स्कन्दपुराणे । “अर्द्धो-
दये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे
भवेयुर्वह्मसम्भिताः । यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतु-
मन्त्रिभम्” । विष्णुशिवस्नानप्रशस्तकालोऽपि बृहन्नारदीयम् ।
“अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के राहिणीबुधे” इति ।

अथ युगाद्या । तासु च “युगाद्या वर्षहृद्विंशः सप्तमौ
पार्वतौप्रिया । रवेरुदयसोच्चन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ।
इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयाया कृत युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमे-
ऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे
च पौर्णमास्या वै घोरं कालियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु
तिथयो युगाद्यास्तेन विभृताः” ॥ अत्र वैशाखादयः
पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे । तथैव तिथिकृत्याभि-
धानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनोत्थनेनैव सिद्धौ
शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशौ अथ
युक् कृष्णपक्षौयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसा प्रशसा-
माह विष्णुपुराण “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नव-
म्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयो-
दशौ पञ्चदशौ च माघे ॥ एता युगाद्या, कथिता, पुराणै-

रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिध्व-
 ष्टकास्त्वयनर्वाये च” ॥ उपप्लवे ग्रहणे “पानौयमप्यत्र तिलै-
 र्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन
 समाः सदस्रं रक्षस्यमेतत् पितरो वदन्ति” ॥ स्नानमधिकृत्य
 भविष्ये । “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वाटौ
 च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यस्य
 यदत्र भाषितं मया । तत्तन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभु-
 क्षया” ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुद्धं बहुभाषितम् । गुण-
 लेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति वन्द्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तियितत्त्वं समाप्तम् ।

श्राद्धतत्त्वम् ।

प्रथमस्य सञ्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि
श्राद्धतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ पार्वणश्राद्धम् । तत्र
गोभिलः । “अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौ
प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यदहं रूपयते तदहं ब्राह्मणानामन्त्रा
पूर्वेद्युर्वा अनिन्द्येनोपामन्त्रितीनातिक्रामेदामन्त्रितो वा
नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयादिति” । यत्गृह्ये “शान्वष्टक्य स्थाली-
पाकेन” एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः - “अमावास्यायां
तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासौनम्” इति सूत्रे गोभिलेनान्व-
ष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्याया पिण्डपितृयज्ञ
संभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य श्राद्धत्वमुक्त्वा इतरदन्वाहा-
र्यमित्यनेन तस्यामेव श्राद्धान्तरमुक्तं मासौनमित्यनेन तयो-
र्मासि मासि कर्तव्यत्वमुक्तं “मासिमासिवीक्षणम्” इति श्रुतेः
नत्वन्वाहार्यं श्राद्धस्य तद्गृह्य इति कर्तव्यताविधानमुक्तम्
इदानीं गोभिलेन यस्यान्तराऽथेत्यादिना तदभिधीयते । अथ
शब्दः स्नानविधानानन्तर्यार्थः स्नानविधानमुक्त्वा एतत् सूत्रा-
भिधानात् अथवा साम्नेर्गृह्योक्तं पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यार्थः
तथा च मनुः पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रसन्दक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ चन्द्रक्षये
अमावास्याया मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । मङ्गलार्थेय
यथा श्रुतिः । “प्रणवथाय शब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन साङ्गलिकादुभौ” ॥ श्राद्धमि-
त्यभिधाय कर्मणो नामधेय “श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत” इति
गोभिलसूत्रात् “संस्कृतं श्राद्धनाम्यस्य पयोदधिघृतान्वितम् ।
श्रद्धया दौयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते” ॥ इति पुनस्त-
वचनाच्च । अथा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो धर्माकार्येषु
तथा श्राद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धानस्य धर्मकत्वे प्रयो-

जनम्” ॥ इति देवलवचनात् । एवञ्च अद्वयाऽन्नादिर्यद्दानं
तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । तथाचापस्तम्बः ।
“अथैतन्मनुः आद्यशब्द कर्मा प्रोवाच” इति । आद्यशब्द आद्य-
नामकं कर्मा एवं पार्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगि-
कत्वं पितृभ्य इति यजमानस्य पित्रादितृकमातामहादि-
त्रिकपरम् । “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यज-
मानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय”
इति श्रुतेः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥ इति वृद्धपाञ्चवल्का-
वचनाच्च । मातामहा इति तदादितृकपरम् इत्यादिवहु-
वचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । व्यक्तमाह गोभिलः ।
“पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुतौ
यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम् । न तु
“वसुरुद्रादितिमुताः पितरः आद्यदेवताः” इति याज्ञवल्का-
वचनादस्त्रादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति
आद्यविवेकप्रभृतयः । अथ सृष्ट्यर्थसारमदनपारिजातयोः ।
“वसुरुद्रादित्यरूपान् आद्यार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे
मसुचार्यं तिलैस्तैर्घृणु संयत” इति वस्त्रादीनां ध्यानमादित्य-
पुराणे । प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मास-
नस्था द्विभुजा वसयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ करे त्रिशूलिनो काय-
दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्रग्चेन्दु-
मौलयः ॥ पद्मासनस्था द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
भक्त्यर्पयन्तं नालपद्मजधारिणः ॥ इन्द्राया हादगादित्या-
स्तेजोमण्डलमध्यगाः” ॥ उक्तश्रुत्यादिषु पित्रादीनां प्रत्येक-
निर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बश्रुते देवता इति
बहुवचननिर्देशात् न योपिद्वय इत्यादिवचनाच्च पित्रादीनां
प्रत्येकेन पदोन्निरपेक्षेण च देवतात्वं पितृभ्य इत्यत्र तु बहु-
वचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानक्रियापेक्षया गर्गाभीष्ट्यन्ता-
मितिवत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया श्रुत्य-
पेक्षया श्रुतेर्वस्तुस्वस्य जायासेनोक्तत्वात् । तथाच जायासः

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं
स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य
तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः । “पूर्वः पक्षो
देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति । यदहरिति चतुर्दशौ-
तरकृष्णपक्षौ यां काश्चित्तिथिं प्राप्य शौचादिद्रव्यसम्पदुप-
पद्यते तस्मिन् आहं कुर्यात् । चतुर्दशौवर्जनमाह मरौचिः ।
“विषगन्धश्चापदा हि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां
क्रिया कार्या अन्येषां विगर्हिता” ॥ विषादिषाहचर्यात्
ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तौति बोध्यम् । अत्र
यदमावास्यापक्षमौप्रभृति तत्पूर्वकृष्णप्रतिपदादितिपुषादानं
तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य आहं निरग्नेः प्रागस्त्य-
ज्ञापनार्थं तथाच निगमः । “अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते
अमावास्यायान्तु विशेषेण” इति । अन्यतिथावपि आहमाह
गातमः । “तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेशसन्निधौ कालनियमः
शक्तितः” इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्रव्यस्य
शक्तस्य अरोगिणो बोद्धव्य इति आहविशेषः । चतुर्दशौवर्जन-
माह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।
आहं प्रशस्तास्तिथयो यथेता न तथेतरा” इति । यत्तु
अमावास्याएका कृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय । “एत-
च्चानुपनौतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम
सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासम्योऽपि
नित्यगः । शूद्रोऽप्यमन्यवत् कुर्यादनेन विधिना बुध” इति
मत्स्यपुराणे कृष्णपक्षपृकक्षे नामावास्याया नित्यग इत्यनेन
नित्यत्वाभिधानं तदनुपनौतस्य । “लाते कुमारैररविं मयित्वा
तस्मिन्नायं होमान् जुहोति तस्मिन् जुहावरणोपनयन-
यतादेगगोदानक्रियास्तस्मिन्नेवमुदाहयेयुः” इति वैजव-
ल्यपौलस्त्याग्नेः “अपिगन्धमसुगितोपनौतस्य च माग्नेः
कर्त्तव्यत्वं परं तयोरेवावास्यातिरिक्तकृष्णपक्षनिमित्तकपार्षण-
निषेधात् । तथाच मनुः “न दग्धं विना आहमाहि-
तास्तेर्दिग्गमन” इति अन्यथा वाक्यमेदापत्तेः ।

अतामावास्याकर्त्तव्यपर्वकसंन्ययोः पार्षदत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । “अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः” ॥ अत्र यदि-
त्यादेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्तौ
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं ।
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या पार्वणधर्माति-
देशो लभ्यते न तु पूषादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टम्यादिपर्वणि च तन्निमित्तक-श्राद्धे
पार्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्वणविधिना श्राद्धमित्यभिन्नापे विशेषः ।

ब्राह्मणानामन्त्रेति ब्राह्मणानामन्त्रं निमन्त्र्य श्राद्धं कुर्यात्
पूर्वेद्युर्वा पूर्वेदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रण-
मिति पाणिनिसूत्रभाष्ये भेदेनोपादानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्रमनिषेधमाह । “अनिन्द्येनीपामन्त्रितो नातिक्रामे-
दिति” नात्र पूर्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्पः किन्तु पूर्व-
दिनासामर्थ्यं परदिने तथाच देवतः । “श्वः कर्त्तास्मीति
निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिष सकृद्भुक्ता सर्व-
सुप्तजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्” ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्निश्चये निरामिषसकृत् भोजनस्याङ्गत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र श्रोत्रादि कर्म्मणि प्रत्यूहसम्भवादयक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । “वस्त्रश्रीचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मीति जानता । स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्” ॥ विसृजेत्
श्राद्धोपवाह्याभ्यां दद्यादिति श्राद्धचिन्तामणिः । एतच्च
पार्वणप्रकृतिकत्वात् सर्वश्राद्धेऽप्यायाति आभ्युदयिके तु श्राद्ध-
दिन एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । श्राद्धदिने योषित् प्रसङ्गौतरस्य निमन्त्रणमाह

मार्कण्डेयपुराणम् । “निमन्त्रयेच्च पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-
सत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वापि द्वित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्” ॥
अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः नतु स्मर-
णारूपमैथुनकर्तृनिषेधः । मैथुन चाष्टविधं तथाच दत्तः ।
“स्मरण कीर्तनं केलि, प्रेक्षण गुप्तभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

आहदिने आहकर्त्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-
गण्डपेण मुखं परिशोध्य प्रातःस्नात्वा धीतवस्त्रे विभृयात् ।
“आहो जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे
च वर्जयेत् दन्ताधावनम्” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “अलाभे
दन्तकाष्ठस्य प्रतिपिहदिने तथा । अपा द्वादशगण्डूपैर्मुख-
शुद्धिर्विधीयते । तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः सङ्ग्राम्बरः” ॥
इति देवमन्त्रवचनात् । तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण
आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पितृकृत्यं दक्षि-
णामुखेन कर्त्तव्यमाह आतातपः । “उदङ्मुखस्तु देवानां
पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात् पार्वण्याहो देवपूर्वं
विधानतः” ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम् । “यस्त्वा-
मन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितोऽहते । दूरस्थं भोजयेन्मृदो
गुण्ठाद्यं नरकं व्रजेत् ॥ तस्माच्चातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान्
प्रातिवेशिकान् । सम्यग्भिनम्यथा सर्वान् दीदृक् विट्पतिं
तथा । भागिनेयं विगेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् । नाति-
क्रमेन्नरैतान् सुमूर्खानपि गोपते । अतिक्रम्य महारौद्रं
रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्मणोऽग्राम्यद्विद्यः मूर्खं ब्राह्मणाति-
क्रमे दोषाभावस्य व्यामादिभिर्नास्ति मूर्खे व्यतिक्रम इत्यनेन
अभिधानात् । विट्पतिर्नामाता गृहाधिपान् गृहस्थान् सुमू-
र्खानिति सम्यग्भिनम्यदीदृक्त्रादि विगेषपमिति । दानकृत्पत-
रु-

रत्नाकरौ । यमः प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तान्नं शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिष्य
 श्रोभूते आहकर्मणि । ते तं तथेत्यविधेन याति चेद्रजनो
 सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियमं आवयेत् । तन्नियम-
 माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तु निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति
 शेषः । अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृताबूहाभावान्न
 बहुवचनस्थाने एकवचनोद्भवः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया
 प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्यस्य समवेतत्वेन नियो-
 ज्यत्वात् किन्तु अविकृत एव मन्त्रः पाठ्यः मत्स्यपुराणेऽपि त्वं
 मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रमस्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तद्-
 यथा । “दक्षिणं जानु चालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं
 निमन्त्रय नियमान् आवयेत् पैतृकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह
 “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भव-
 द्भिष्य मयात्र आहकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकीद्दिष्टे
 अपि नोद्भवः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनूद्य पाठ्य
 पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे
 सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य
 पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातीतमात्र प्रकाशकत्वात् आहं
 कर्तुं त्वां निमन्त्रये इति लङन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव
 विज्ञतावैकीद्दिष्टप्रयोगे विप्रः त्वामहं निमन्त्रय इति वराह-
 पुराणे लङन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम् ।

ब्राह्मणासम्पत्तो कुशमयब्राह्मणे आहमुक्तं आहविवेके ।
 “निधायाथ दर्भस्यमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
 विधानं प्रतिपादयेत्” ॥ इति तद्वृत्तवचनात् “ब्राह्मणानाम-
 सम्पत्तो कृत्वा दर्भसयान् द्विजान् । आहं कृत्वा विधानेन
 पयाहिषेषु दापयेत्” ॥ इति आहसूत्रभाष्यकारसमुद्भूत-

धृतवचनाच्च । दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 ब्रह्मा वामवर्त्तस्तु विष्टरः” ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण
 ब्राह्मण इति भाष्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । “सप्त-
 भिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवैष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः
 कुर्यात् कुशद्विजम्” इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्मो-
 पदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगीतरपरम् ।
 “यज्ञवास्तुनि सुष्ट्याञ्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न
 विद्विता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टान्
 ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 निधायेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय
 कर्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रशस्यानुप्रैषं प्रत्युत्तरमवाधितं तदु-
 युक्तकर्मणोऽभिधानात् निमन्त्रितोऽस्मि दृष्टास्मः इति प्रत्यु-
 त्तराभावात् निमन्त्रणत्वमिप्रश्याभावः । न च दर्भब्राह्मणपक्षे
 होत्रैवावसीः सद्ने सौदामौत्यधिकृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्य-
 दर्शनादत्रापि निमन्त्रितोऽस्मौत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं
 “यद्युवा उभयच्चिकीर्षेत् होत्रत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन
 छत्रमुत्तरासङ्गमुदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”
 इति गोभिलसूत्रेण होतुर्नक्षत्रकर्मकर्तृत्वेन विधानात् तत्र
 सौदामौत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपवैशनेन समवेतार्थत्वात् ण्ते-
 नैवेत्येषकारेण सौदेत्यस्य कल्पनायाः प्रयुक्तत्वाच्च यत्र तु निम-
 न्त्रितोऽस्मौत्यस्य सर्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि
 प्रत्युत्तराणान्यन्येनापि सम्भवादननुज्ञादीनां कर्त्तव्यता एव ।
 एवञ्च दर्भवटो आहस्य करणेऽपि “अविच्छिद्ये कथम्भाये यत्
 प्रधानस्य प्रव्यते । अविच्छातफलं कर्म तस्य प्रकरणाद्वता” ॥
 इति न्यायेन आदाहत्वात् कर्त्तृमस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणा-
 भावेऽपि सलक्षिरामिपमोजनमैयु नवर्जनयोः कर्त्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य दैवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्रे एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे त्रीन् पैत्रे एकैकमुभयत्र वा । मातामहानामध्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । देवपूर्वं श्राद्धं कुर्वीत” इति स्नातानवगाहितान् न तु मन्त्रस्नातान् । शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासने स्वागतप्रश्नपाद्यादिना आसनस्यार्घ्यहस्तग्रहणपूर्वकम् उपवेशनानि कार्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्वागतमिति ब्रूयात् “पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमानस्य” इति शङ्खनिमित्तवचनात् । स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्तनित्यकृत्यः । अत्र श्राद्धदिने अङ्गेषु तैलं न श्राद्धम् । तथा च स्मृतिः । “प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे पष्ठ्याश्च द्वादशीषु च । सुरास्नानममं तैलं पितर नरकं नयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः भन् कृतपादशौचस्तत्रापि वामपादादिक्रमः । यथा गोभिलः “सव्यं पादमवने निजे” इति वामपादं प्रक्षालयति “दक्षिणं पादमवने निजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति । कात्यायनगृह्येऽपि “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति” तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणी पवित्रं धामे बहुतरकुशान् धारयेत् “सव्यः सोपग्रहः कार्या दक्षिणः सपवित्रकः” इति छन्दोगपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कृताचमनः

“शुचि देशं विविक्षञ्च गोमयेनीपलेपयेत् । दक्षिणाश्वन-
क्षेत्रे प्रयत्नेनीपपादयेत्” ॥ इति मनुक्त गोमयोपलितदेशे
उपविशेत् “आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नैष्टगः । तदा-
सीनेन कर्त्तव्यं न मध्येन न तिष्ठता” इत्यादि छन्दोगपरि-
शिष्टात् आसीन उपविष्ट ऊर्ध्वं दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व-
कायः । जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः । दक्षिणं पातयेज्जानु
देवानुपचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि”
इतरद्वामम् ।

अथ श्राद्धदेशाः । यमः । “रुचं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्गी-
र्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि”
रुचं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्क्तिम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम्
अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम् । विष्णुः । “न स्नेच्छधिपये
श्राद्धं कुर्व्यान्नेच्छेत्तु तं तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्
देशे न विद्यते । तं स्नेच्छदेशं जानीयादार्थ्यावर्त्तमतः परम्” ॥
शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचित्ते पितॄन् सन्तर्पयेत्” इति
ब्रह्मपुराणं “पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।
अविच्छिन्नास्तथा देवाम्ने तु रक्षन्ति वै द्विजान्” ॥ चासनेषु
तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः । रक्षन्ति
श्राद्धमिति शेषः । द्विजा इति सस्योधनम् । ततो घाम्नुपुरुषाय
नम इति पास्वर्षी कुर्यात् । “श्राद्धाधिकरणे यत्र गार्गिर्तो
वास्तुदैवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हितम् ॥
तस्माद्वास्वर्षेण कार्यं सम्यक् सम्यदमीशुभिः” इति वाघव-
महर्षत-वास्तुशास्त्र-कट्यम-वचनात् । योगिशास्त्रवल्करः ।
“ध्यायेन्नारायणं नित्यं शान्तादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्तपि
सर्वं श्राद्धकृतामुच्यते पुमान् ॥ प्रसादात् कुर्यात् कर्म
प्रप्यवेताध्वरेषु यत् । अरसादेव तदित्योः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु, पुनः पुनः । गायत्रीं
 वैष्णवीं ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै” ॥ ततश्च आहम्यादौ
 “तद्विष्णोः परमं यदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवीव चक्षुरात-
 तम्” । इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । अग्निपुराणम् । “अर्च-
 यित्वा जगन्नाथ शुभं कर्म समाचरेत् । दत्त्वाग्रं देवदेवाय
 तच्छेषाण्युपयुञ्जयेत्” ॥ उपयुञ्जयेत् कर्मणि योजयेत् ।
 लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलायां तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।
 तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तस्माच्च पितरो दिवि” ॥ ततश्च शाल-
 ग्रामे विष्णुं संपूज्य आहोयाग्रं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे । “परकौयं गृहे यस्तु स्वान् पितॄन् तर्पये-
 ज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ।
 अग्रभागं ततोऽन्तेभ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति
 भूमात्रपरम् । यद्भूमिस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात्
 मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं
 स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” इति भविष्य-
 पुराणात् । ततश्च आहविधातनिवर्तकत्वेन तदङ्गत्वात्
 पितृरौत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो दैयम् । ततः पार्व-
 णादौ प्राचीनावीतित्वादिना नान्दोमुखे उपवीतित्वादिना
 इति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां
 हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य “स्वधाकारा परित्यागो
 सर्वेषु पितृकर्मसु” । इति आहकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमौत-
 मात्र परत्वे तु “न स्वधाच्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाहिके” इति
 ऋष्यशृङ्गवचने दशाहिकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगादत्रापि
 तथा । असवर्णौहृद्देहिकनिषेधस्य आवादि प्रकरणीयत्वा-
 दन्यभूमाचेऽग्रदानमिति भोक्तर्पणे उक्तम् । ओदत्तोऽप्येवम् ।
 एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाश्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

न्याह यमः । “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तोथानि यानि च । सर्वाण्य स्वामिकान्याहर्न हि तेषु परिग्रहः” ॥ पुण्या इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्यो-
गङ्गाद्यास्तोथानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायत-
नानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हितेष्विति । परिग्रहो
यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगलक्षणः ।

देवलः “श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिष पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु
शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पिता-
महा” ॥ विविक्तं विजन ततश्च तथाविधान् ब्राह्मणान्
स्वागतादिना पूजयित्वोपवेशयेत् । श्राद्धार्थं यद्देव्यां प्रवेशयि-
तव्यं तदुत्तरदिशा यन्नि सारयितव्यं तदक्षिणदिशा “उत्तरे-
णाहरेद्देव्यां दक्षिणेन विमर्जयेत्” इति वायुपुराणात् । वेदिरत्र
दक्षिणाश्विनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य
स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानामनेपूपवेश-
येत्” ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पितृपक्षे चेत्यर्थः । एवं माता-
महपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मण मातामहब्राह्मणश्च तन्त्रं
वा वैश्वदैविकमिति एव पितृपक्षे मातामहपक्षार्थमेक वैश्व-
देवब्राह्मणोपवेशनम् एव ब्राह्मणानामसम्यक्तौ यक्षत्रया-
सनेषु दर्भपटुत्रयोपवेशनम् ।

अथ श्राद्धदेवाः । तत्र श्राद्धभेदे देवताभेदमाह बृहस्पतिः ।
“इष्टिश्चाहे क्रतुदक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसु । नैमित्तिके
कानकामो काम्ये च धूरिलोचनो ॥ पुरुरया सादृवाश पार्यणे
समुदाहृतो” ॥ इष्टिश्चाहे इच्छाश्चाहे नैमित्तिके एकोद्दिष्टे ।
“एकोद्दिष्टश्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदध्यदेव कर्त्तव्य-
मयुग्मानागयेद्विज्ञान्” ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शान्तिभेदेन व्यवस्था । तत्र सामर्ग्यजुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं शान्तिर्गृहेदि-
नोर्विश्वदेवसहितत्वं तदगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा “यस्मिन्नवे
पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे । आसुरं तद्वेच्छासुं ह्यपलं
मन्त्रवर्जितम्” ॥ इति । “काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता
र्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” इति भविष्य-
पुराणोक्तं काम्यग्राहे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थलाभे अभि-
प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-
कत्वेन तिथ्यादि ग्राहानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतः संक्रान्त्यादि-
ग्राहादस्य भेदः । एवञ्च संक्रान्त्यादिग्राहे पितृहतेः प्राधान्यं
पुत्रादेः फलस्यानुपङ्गिकत्वं तिथ्यादिग्राहे तु पुत्रादेः फलस्य
प्राधान्यं पितृहतेरानुपङ्गिकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य
अपि पुरुरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता-ग्राहकाण्ड-कल्प-
तरुमैथिलग्रन्थप्राचीनग्राहविवेकेषु तथा लिखनात् रायमुकुट-
प्रभृतिभिरेव पुरोरुयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या
ओकारयुक्तः पाठः कृतः । स तु राजविशेषवाचकः ।

अथासनम् । तत्र विशेषमाह देवनः । “ये चात्र विश्वे
देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्वासनान्येषां
हिदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितॄणामासनानि
च । दक्षिणामैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः” ॥ प्राङ्मु-
खत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चाग्रभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-
ब्राह्मणानां पितॄणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासनं ब्राह्मणोपवेश-
नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पितृाद्यर्थेवा तथा च यमः । “ततः
सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा । आसध्वमिति तान्
ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि” इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन-
एवोपयोगावगतेर्विश्वदेव-पितृाद्यर्थसंनन्तु कुशत्रयात्मकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि “आवाहयेदनुज्ञातो
विष्टे देवा स इत्यच्चा । तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा
उग्रन्तस्त्रेतृचा पितॄन्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन
इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा विष्ट-
रार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् ऋजुन् दद्यात्
द्विगुणानित्युक्तेः ।

अथ दर्भाः । ब्रह्मपुराणे “सपिण्डलाश्च हरिताः पुष्टाः
सिग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकच्छिन्नाः
सम्बुलकाः ॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्यामाक एव च ।
काशाः कुशा वल्जजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥ भौष्ठाश्च
शादलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः” ॥ तीक्ष्णरोमशा इति
वल्जजानां विशेषणं तेन तेषामलाभ “शूकद्वयशरशीर्ययुत-
वल्जज उलपशुण्डवर्जं सर्वद्वयानोति” गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-
वल्जजानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिण्डलाः सायाः सिग्धा
अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः, समाहिता निर्दोषा शादला इति
भौष्ठस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जयैस्ता येषां द्वयानां
मन्ति तानि शूकद्वयानीति भट्टनारायणधरणाः गोकर्णमात्रा
विस्तृताङ्गुष्ठानामिका परिमिताः । विष्णुः । “कुशस्थाने
काशं दूर्वां या दद्यादिति” छतसुष्टिद्वयपरिमिताः कुशाः
प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम् । “रत्निप्रमाणाः शस्ता
वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपम्यन्ते तथा सूनाः प्रस्तारार्थं
कुशोत्तराः” ॥ वज्रकुशानाह हारोतः “चितो दर्भाः पथिदर्भा
ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-
वर्जयेत् ॥ पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा येः छतं पितृतर्पणम् ।
सूक्ष्मोष्णप्रलेपे तु त्यागस्तोषां विधीयते” ॥ छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “धृतेः छते च विष्णवे त्यागस्तोषां विधीयते ।

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्थानं
विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं
पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिद्यन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज-
येत्” ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुज्ञा । पूर्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा आहदिने
निमन्त्रणानन्तरमनुज्ञायहणमाह आपस्तम्बः । “पूर्वेद्युर्निवेदनं
वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति” निवेदनं श्वो मया
आहं कर्तव्यं तत्र भवन्तो निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् ।
द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आह-
महं करिष्ये इति तृतीयमनुज्ञायहणरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे
निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुज्ञायां त्वयीति स्थाने
दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीय-
मिति बोधनापेक्ष्य ब्रह्मपुराणम् । “उपवेश्य जपेद्दीमान्
गायत्रीं तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्यामहं तस्मादमृतं ब्रह्म-
निर्मितम् ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
ममः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने
आहस्य तिराहत्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्घपणे चैव जपेदेतत्
समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाले उपस्थिते ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च” ॥ उपवेश्य
ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुज्ञया तस्य आहस्यानुज्ञया ततश्च कुरु-
ष्वेति प्रतिवचने सव्ये आहाङ्गत्वेन गायत्रीजपादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । “आहं करिष्य इत्येवं
पृच्छेद्दिमान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्याद्दर्भासनं
तथा” ॥ विमान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणान्त-
रानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव
पिण्डयिताया आहानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञाप्रदणानन्तरं यच्चनान्तरसिद्ध-आद्यानुज्ञापरत्व-
सम्भवे अन्यपरत्व कल्पनानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे
वेदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव । ब्रह्म-
पुराणे एकधैव लिखितत्वात् । ततश्च स्वधायै स्वाहायै
नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववेदिनां बहुसम्मतः पाठः । अत्र
अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति ।
अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-
भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वणस्याहस्यापि ब्रह्मपुराणौय-
त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः । तद्यथा “पयोमूलफलैः शाकैः
कृष्णपक्षे च सर्वदा । पराधीनः प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन आहो दद्यात्तिलोदकम्” ॥ एवमश्वयुज कृष्ट-
पक्षाष्टका मघाश्रयोदशीषु च यत्र राशुल्लेखः श्रूयते तत्र सौरिण
एतदुभयसाधकासत्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः । आहो
गोत्राद्युल्लेखमाह तुः पारस्कारप्रचेतसौ । “गोत्रसम्बन्धनामानि
पितॄणां परिकल्पयन्” । गोभिलोऽपि । “गोत्रं स्वरान्तं
सर्वत्र गोत्रस्याश्वय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता
एव न मुह्यति ॥ सर्ववैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरश्वय्यकाले तु अश्वयां ह्यतिमिच्छता ॥ शर्मोऽश्वयादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मोऽश्वय्यकाले तु पितॄणां
दत्तमश्वयम्” ॥ शर्मोऽश्वय्येन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन
एकवाक्यतया शर्मास्तं नाम प्रतीयते । तथा च विश्वपुराणम् ।
“ततश्च नाम कुर्वति पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं
हि शर्मोऽश्वयादिसंयुतम्” ॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर
नाम तच्च विशिष्टं शर्मोऽश्वय्य एतच्च विप्रपरम् । “शर्मा देवस्य
विप्रस्य वर्मो दाता च भूभुजः । भूतिगुप्तस्य वैश्वस्य दासः
गूढस्य कारयेत्” ॥ इति यमवचनात् अत्र चकारेण देव-

शर्मणीः समुच्चयः । तत्रापि शर्मवर्मायन्ततामाह श्रुता-
तपः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
धनान्तश्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः” अत्र धनान्तमिति
श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेः भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिक-
त्वम् । एवं शर्मन्मित्यनेन शर्मान्त नाम्ना विशेष्यस्य विशेषण-
त्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्य विशेषणस्यापि सम्बुद्धान्तत्वं
स्वरान्तमित्यनेन भद्धान्तरेणाभिहितम् । एवं सम्बुद्धान्तत्वादि-
श्रुतं गोत्रपदम् । कर्ता उच्चारयिता न मुह्यतीत्यनेन आद्यादौ
गोत्रपदमेवोच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुआहविवेकोक्तं
गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् । एवं पितरित्यादिश्रुतेः
सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि
तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मात् पितरित्यादि
अन्यथा अत्रोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिन्नापायत्तेः ।
एवमेव त्र्योदशप्रभृतयः । मिथ्योऽपि कृत्यप्रदोपेऽप्येवमिति ।

पित्रादौर्नां नामाज्ञाने तु आश्वलायनसूत्रं “नामान्यविद्वां
सस्तत् पितृपितामह-प्रपितामहा इति” अत्र पित्रादौर्नां
नामाज्ञाने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोज्यम्
अस्मदित्यनभिधाय तदित्यनेन नामाविद्वत् कर्तृनामपराम-
र्शात् । अतएव आहविवेके नामाज्ञाने अमुकपितृपितामह-
प्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम् । एवञ्च शर्मन्त्रय्यादिके
कार्यमित्वाद्यधाधायामुकपितृदेवशर्मन्मित्यादिकं प्रयोक्तव्यम् ।
न च नामघटकत्वेन शर्मोति पृथङ् न वक्तव्यमिति वाच्यं
शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादित्यादौ शर्मादेर्नामभिन्नत्वेनोपपद-
त्वेन च प्रतीतेः । अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः । एवं
पितामहादौ मातामहादावप्युद्घनीयम् ।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्वोद्यन्नमित्युक्त्वा

विष्वां देवांश्च संयजेत् । पिबेभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन
तु ॥ असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥ एतद्व इति
बहुवचनान्तोपादानेन सम्बोध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रती-
यन्ते तथा विष्वां देवान् प्रति बृहस्पतिना च तत्तत् आह्वे
क्रतु दद्यादिसन्नकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय
उर्वस्यसुरस इति वत् पुरुरवो माद्रवसो विश्वे देवा एतद्वोऽन्नं
नमः ॥ इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पिबेदयितादौ
लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशी वाक्यरचना । अतएव
इच्छायाह्वे क्रतुदद्यादि नामान्युक्ता बृहस्पतिना तदज्ञाने
आगच्छन्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा “उत्पत्तिं नामचैतेषां
न विदुर्ये द्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासम-
न्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः । ये
यत्र विहिता आह्वे साधवाना भवन्तु ते” ॥ इति ततश्च नाम-
ज्ञाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते ।

दैवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः । “नमो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राप्नु स्वयोर्निवेदयेदिति” अत्र नम इत्यनेन
विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः । ततो देवपक्षकर्मानन्तरं
पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च मन्त्रुद्ग्रन्तगोत्रसम्बन्धनाम्ना
एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशास्त्रिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोध-
नेन नामान्तमुच्चार्य तत्तच्छास्त्रोक्तप्रकारेण वाक्यरचना । अत्र
“अर्घ्येऽन्नयोदकेचैव पिण्डदानेऽवने जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावचन एव च” ॥ इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनाद-
सति बाधके लाघवमेव तन्त्रतान्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्या-
देरितरत्र “एतद्वः पितरो वासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः । दद्यात् क्रमेण
वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः” ॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशासनगन्धा-
द्यन्नोत्सर्गदक्षिणादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादीनां सम्बोधनपदेन
उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
इति आहविवेकः । अत्र तु प्रकृतेत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन साहित्यासत्त्वेन
बहुवचनेनानुल्लेखात्तुभ्यमित्येक-वचनेनैवोल्लेख इति । एवञ्च
गृह्योक्त एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तथा-
त्वमिति । एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे “ये चात्र त्वामनु-
जांस त्वमनु तस्मै ते” इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
सामरीन आहवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
त्यर्थे एवञ्च आह्वानुष्ठानन्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
योगियाज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्-
गायत्रीप्रणवयान्ते जपे ह्येव उदाहृतः” । तदनन्तरं देवताभ्य
इति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । “शङ्खचक्रधरं
विष्णुं द्विभुजं पीतवाससम् । प्रारभ्य कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं
स्मरेद्दरिम्” ॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम् । स्मरण-
फलं गारुडे । “अपवित्रः पवित्री वा, सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सबाह्याभ्यन्तरः शुचिः” ॥

आह्वीयद्रव्यप्रोक्षणमाह वायुपुराणे । “नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
किञ्चित् पेत्रे दैवेऽथ वा पुनः” ॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
मृज्जलप्रोक्षणं तत्रैव “श्वा चैव इन्ति आह्वानि दर्शनादेव
सर्वशः । श्वविदशूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोमिभिरेव च ॥ पतितैः
मलिनैश्चैव न स्पृष्टव्यं कथञ्चन । अस्मं पश्येयुरेते यत्तत्र आह-
व्यकथ्ययोः ॥ उत्सृष्टव्यं प्रदातार्यं संस्कारस्वापदि कृतः ।

ध्विषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्जनम् ॥ मृत्स्ना युक्ता-
भिरद्भिश्च पोक्षणन्तु विधीयते” ॥ प्रदानार्थं आहार्यं चत्-
स्रष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः “चण्डालेन
शुनावपि दृष्टं हविरयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्यर्गादिति” तदनन्तरं
रक्षार्थमुकदपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पित्रदयिता । तथा
च बृहस्पतिः । “रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आहकर्मणि । ताव-
दग्नन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्” इति दत्तं स्थापितं
आहकर्मणि आहो कर्त्तव्ये सोदकं पात्रमिति शेषः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः “पिण्ड-
पितृयज्ञवदुपचारः पित्रे इति” पित्रे पित्रादिषाट्पुरुषिक-
कृत्ये पिण्डपितृयज्ञवत् स्रष्टव्योक्त पिण्डपितृयज्ञरीत्या
प्राचीनावौतित्व दक्षिणामुखत्वं पातितवामजानुत्वं सतिलत्वं
द्विगुणभुग्नुश्रवणत्वं ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया
उपचरणं कार्यमित्यर्थः । अत्र “अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्य-
दानवदिष्यते । यष्टैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन”
इति कृत्योपपरिशिष्टवचनेन यष्ट्या एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-
नाम्नां यष्ट्यन्तता प्रतीती न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-
नुपपत्त्या पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तये चात्रत्वेति मन्त्रस्य
तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्वयानुपपत्त्या तदयुक्तं मन्त्रनिषेधोऽपि
सङ्गच्छते । “एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते”
इत्यति आश्रलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनुयुक्तं मन्त्र-
निषेधवत् एतेन कुशासनान्नोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-
स्यानिश्चयं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । “पित्रे द्विगुणांस्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासोनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं

पृच्छति सर्वान् वा सवस्त्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति” पित्रेऽपि
 पितृर्थदाने तत्रादौ जलगण्डूपप्रक्षेपः । ततो द्विगुणभुम्न-
 कुशपत्र त्रयं पितॄणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे
 देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्क्यः । “पाणि-
 प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो
 विश्वे देवा स इत्युच्यते ॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उपान्तस्वे-
 त्युच्यते पितॄन् ॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं
 ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-
 कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्वलायनः । “अथः
 प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुम्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्यनेन
 उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तददानं प्रतीयते । तथा च
 कार्ष्णाजिनिः “दर्भाथैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन ।
 पितृदेवमनुष्याणाम् एवं ह्यसिद्धिं शाश्वती” ॥ अत्र पितृदेव-
 मनुष्योपादानात् पार्वणादिश्राद्धे विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धे
 सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र
 दैविकत्वेन कुशानां ऋजूत्वमिति विशेषः । देवपितृविप्रयोः
 दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह श्राद्धसूत्रमाश्रितवच-
 नम् । “पितॄणामासनं दद्याद्दामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
 दक्षिणेचैव देवानां सर्वत्र श्राद्धकर्मासु” ॥ सर्वत्र दैवे पित्रे
 च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रकः” इति “आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र
 नेदृशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” ॥ इति
 सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्ध्वो
 दण्डवत् स्थितः प्रह्वः अवमतपूर्वकायः सवचेत्यनेन देवकार्यं
 पितृकार्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च ग्रन्थेषु श्राद्धं करिष्ये

पितृनावाहयिष्ये इत्यादि प्रश्नेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदर्भं-
युक्तासनेषु दर्भानास्तीर्थं विश्वे देवाद्यर्थोत्सृष्टदर्भानास्तीर्थं
वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनिरुद्धभट्टेन पाद-
योरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्य इति पङ्क्ति-
मूर्धन्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति ऋज्वत्यत् ।

अथ आवाहनम् । तत्र गोभिलः “यवानादाय प्रणवं कृत्वा
विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे
देवाः आगत मृणुताम इमं हवम् एदं वह्निर्निषीदत”
इत्यावाह्यं यवान् विकिरेत् । “विश्वे देवाः मृणुतेमं हवं ये
मेऽन्तरोक्षे उपत्यविष्टयेऽग्निं जिह्वा उत्तवो यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वह्निं पि मादयध्वं ओषधयः समवदन्त सीमेन सह
राज्ञा यस्मै क्षणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि” इति अत्र
समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्येव्ये इत्यस्मात् धातोरिति
शुणविष्णुलिखनात् व्यक्तमपरम् । अत्रावाहनानन्तरं कृत्य-
प्रदोषे यवविकरणे यवोऽसोति मन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यं पितृ-
दयिता आहकल्पादिषु तूष्णीमित्यभिधानात् । अत्र देवता-
वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् “देवाना-
वाहयिष्येऽहं प्राङ्गुरावाहयस्व च । विप्राङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेत्” । आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-
त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात् । गोभिलः “पित्रेऽतिशाना-
दाय प्रणवं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः एत पितरः सौम्यासो गन्धोरेभिः पथिभिः पूर्वेषेभिर्दे-
तास्मभ्यं द्रविणेऽहं भद्रं रयिञ्चनः सर्ववीरं नियच्छत ।
उग्रन्तस्त्वानिधीमश्रुयन्तः समिधौमहि उग्रनुग्रत आवह
पितृन् हविषे अत्तवे” । इत्युच्चावाह्यं “आयान्तु नः पितरः
सौम्यासोऽग्निस्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः सस्मिन् यज्ञे स्वधया

भदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते भवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहृतेति
 तिस्रान् द्विकौर्ध्व इति पूर्वणेभिरिति पूर्वं कृतमित्यर्थे इत्यौ
 चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्धितत्वेन
 पूर्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सिद्धम् अत्र मूलभूतगोभिल-
 ग्रन्थे तद्भाष्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम्
 उग्रान्तस्त्वेति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरीतलिखनं
 हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्यन्तं कर्त्ता विप्रैश्च विहिते-
 तरशब्दोच्चारणं न कार्यम् । आवाहनात् वाग्यत आ उप-
 स्पर्शनादामन्त्रितायैव” इति कात्यायनवचनात् ।

• अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपस्पृश्य यज्ञिय
 वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति
 शन्नोदेवीति” अप उपस्पृश्य जल स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं
 वीजं तथा कुन्दोदपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्रमन्त्रानुहरणे
 आत्मालम्बेद्येक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेनऽनृतभाषणे ॥
 मार्जारभूपिकस्यर्गे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च
 सर्वेषु कर्म्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पितृमन्त्रानुहरणे यज्ञादौ
 विहिते आत्मालम्बे हृदयस्यर्गे अवेक्षणे तस्यैव अधोवायुसमु-
 त्सर्गे नोर्द्ध्वोद्गारे प्रहासे महति हास्ये न तु स्थिते आक्रुष्ट पक्ष-
 भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एषु
 निमित्तेषु सर्वत्र कर्म्मकरणकाले जल स्पृशेत् नत्वाचामेत् ।
 याज्ञवल्क्योऽपि “रौद्रपित्रसुरान् मन्त्रान् तथा वैराभि-
 चारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥
 चममास्तु । “तच्छाखायमसादौघाः प्रादेशायतुरङ्गुलाः । तथैव
 उत्सेधतो ज्ञेयायतुरमास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-
 वृक्ष-शाखायतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विस्तृता तथैव चतुरङ्गुल-
 परिमाणाः उत्सेधतः कर्तव्याः । अत्र अर्घ्यं पात्रस्यापनं

कुशोपरीत्याह वैजवापगृह्यं “प्राचीनावीति प्रात्राण्यप्-
 पूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय”
 इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यापितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
 वीक्षा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपाया । तथा च याज्ञवल्करः
 “यवैरन्ववकौर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः
 क्षिप्त्वा यवोऽसौति यवा स्तया । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
 प्वर्घ्यं निवेदयेत्” ॥ गोभिलः । “एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
 पति तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवी देवनिर्मितः । प्रब्रमद्भिः
 पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः।स्त्राहा” इति सौवर्ण-
 राजतौडुस्वरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्वतमेषु अप्रसिद्ध-
 यत्पुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
 सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा।सम्बभूवुर्या अन्त-
 रीक्षा उत्पार्थवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया स्तान आपः शिवाः
 सश्रोणाः सुहवा भवन्तु” इति पाठत्वा असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
 अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलाभे
 पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तस्मन्ने पितृनिति
 बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सक्तमन्त्रपाठ.स्या-
 दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्र. बहु-
 वचनस्य “एतद्गः पितरो वासः” इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
 पन्नम् । अत्र तिलानावपतीत्यविशेषित गोभिल-दर्शनात्
 देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः । तथा च विश्वे देवा स आगत
 इत्यावाह्य विकारणमपि तिलानामिति कर्कोपाध्यायमतं यत्
 तत्र युक्तम् । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्युक्ता ।
 यवैरन्वविकौर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः । क्षिप्त्वा
 यवोऽसौति यवांस्तया” इति याज्ञवल्करविरोधात् । यवतिन-
 प्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पप्रक्षेपसमाह ब्रह्मपुराणम् । “अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वगास्त्रतः” अर्घ्या आप इति शेषः
 स्वगास्त्रतः आद्वीयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । आद्यायनोऽपि
 “गन्धपुष्पैरस्तद्धृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-
 सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं जला-
 न्तरश्च प्रक्षिप्य पितृर्ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रीय पवित्रं
 जलान्तरश्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति
 पठित्वा वाक्येन विप्रकरस्यपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत्
 दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । “ततो वामहस्तेन गृह्णीत्वा
 अग्रमसानक्रमात् । पितृतीर्थेन तत्तीयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दक्षदक्षिणे हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्” ॥ जलप्रक्षेपान-
 न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्वगात्र-
 पूजनमाह समुद्रकरधृतगीतमः । “शिरसः पादतश्चैव
 अग्रगन्धैश्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकैर्नार्चयेत् क्रमात्” ॥
 ओङ्कारं ताम्रपात्रं छात्रं गण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं
 मणिमयानि स्फाटिकादीनि यानि वेति अप्रतिपिडानि
 कदलीवृक्षत्वगादीनि अत्र चमसादीनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-
 तमेविति शब्दाच्चैकजातीयैर्नैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति
 सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । “असाविति नाम गृह्णातीति”
 कात्यायनदर्शनात् यद्यप्यसाविति असम्बुद्धिप्रथमान्तोऽपि
 सम्भवति तथापि तै इति युज्यत् पदप्रयोगात् सम्बुद्धान्तता
 प्रतीयते । अतएव छन्दोगपरिशिष्टं “गोमनामभिरामन्त्र
 पितृमर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥ प्रयोगविधायकगोभिनसूत्रे एतत्ते-
 ऽप्यमित्यभिधानात् तद्गृह्योऽप्यर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च
 सामगानां सर्वत्राभिधापे न पुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिधापे-
 तरश्च एकोऽप्ये इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां
 सर्वत्र पुंसिङ्गेनैव प्रयोगः तत्रापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिसूत्रेण यद्यद्विधानं तत्सामगप्रयोग एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः । प्रागुक्तं वै जवापगृह्यावचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनीयकुशानां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्व्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणीय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणाग्रत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलीय श्राद्ध-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसादुण्डुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणाग्रत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव “वशिष्ठोक्तो
विधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिशः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिश्राद्धे पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्ये “व्येष्टोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वा” सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दीयते” इत्यनेन पवित्राणामुत्तराग्रत्व विधीयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणाग्रत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते । गोभिलः । “प्रथमे पात्रे
संस्त्रवान् समवनोयपात्रं न्युज्जं कुर्यात् पिष्टभ्यः स्नानमसि”
इति प्रथमे पात्रे पिष्टपात्रे संस्त्रवान् पितामहादिपञ्चाध्य-
पात्रस्थशेष जनानि समवनोय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः ।
“प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयति” इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्याधस्थत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्क्यः । दत्ताध्यं सस्रवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः । पिष्टभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करो-
त्यधः” ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पिष्टपात्रं ऊर्ध्वं सुखावस्थितं न्युज्जं करोति
नतु केवलं पिष्टपात्रं न्युज्जं करोति तदेवपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति “पैट्रकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
 प्रपितामहं तथान्यस्य नीदरेत् न च चालयेत्” इति यम-
 वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुपङ्गा-
 पत्तेर्वाक्यभेदापत्तेः शौनकोक्तपिधानानन्तर न्युजोकरणानुप-
 पत्तेः यमवचनेऽपि पिट्रपात्रस्य याज्ञवल्क्योपाधस्यत्वाय
 शौनकीय प्रपितामहपात्रमात्रपिधानवैकल्पिकं पितामह-
 प्रपितामहपात्रद्वयपिधानभुक्ता वचनान्तरान्मृजौकृतस्य तत्-
 पात्रस्योदरणादिनिषेध उक्तः तथास्य “पिट्रपात्रे निधायाथ
 मृजमुत्तरतो न्यसेत्” इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्या-
 तोपस्थापितकर्तुर्वागमपार्श्वे कर्त्तव्यः “तस्माद्वयस्य दक्षिणतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मो कमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः”
 इति उत्तरायणा हि स्त्रीति शतपथश्रुतेः “उत्तरे चास्य
 सौवर्ण्यं नक्षत्रपार्श्वे भविष्यति” इति महाभारतवचनाच्च
 उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पिट्रकर्मणि प्राच्यादिश
 उत्तरादिकृत्याच्च तथा च रायमुकुटधृतं पित्रमिष्टमुपक्रम्य
 “ब्राह्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा” इति । एवञ्च
 भोक्तृब्राह्मणानामपि सोत्तरादिर्गोवेति कल्पतरुतया सहैक-
 वाक्यतापि सिद्धा इति । एवं कर्त्तुर्दक्षिणामुखस्य वामपार्श्व-
 सुत्तरादिर्भवति इति ततश्च कल्पतरुत्याहविवेकाम्याम् एक-
 स्थानं भङ्गा हितयेनाभिहितं स च न्यासोदर्भस्तम्बोपरीत्य-
 निरुद्धभट्टः । अत्र गोभिन्नसूत्रे पिट्रपात्रे इत्यभिधानात्
 संस्त्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन आह-
 तास्ताव तिष्ठान्ति पितरः शौनकोऽब्रवीदित्याश्रमायम गृह्य-
 परिशिष्टवचने पितृत्वेन प्रहयस्थितेरावाहनवत् पट्पुरुषानु-
 दिश्य सकृदेव न्युजोकरणं न तु मातामहादोनां मैथिलोक्तं
 प्रयक्त्वा करणमिति ।

अथ गन्धादिदानम् । तत्र गोभिलः । “गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति” । तत्र गन्धादिपञ्चानां
हृन्निर्देशास्त्राघवाच्च मिलितानां सन्त्येकैकोत्सर्गः निवेदनन्तु
प्रत्येकशः तथा च शाठ्यायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्प एष ते
धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु
सम्पन्नो यव इति जात्यापेक्षैकवचनं तद्वद्गन्धादीनां प्रत्येकं
बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः । “इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा
पुष्पाणि च निवेदयेत् । असुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा
नमः” इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवच-
नान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि “सूर्यस्य चक्षुर्गमय-
तात्” इति मन्त्रे सूर्यस्य चक्षुर्बहुत्वेऽप्येकवचनान्तपदनिर्दे-
शात् संगर्गिद्रव्याणामन्नतोयतेजसां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग
इति विचारितम् । अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोत्सर्ग-
वाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्वैः पद्धतिकृद्भिर्लिखितम् एवञ्च पितृ-
दत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शाठ्यायनीक्त निवेदनवाक्ये
ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे व इति
बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्व-
विवक्षया व इत्यविरोधः तत्र गन्धः । विष्णुः “चन्दनकुङ्कुम-
कर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे” ।

अथ पुष्पम् । ब्रह्मपुराणे । “शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः
तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि
कृत्स्नशः” निषेधमाह “जवादि कुसुमं भाण्डोरूपिका सकुरु-
ण्टका । पुष्पाणि वर्जनीयानि यादकर्मणि नित्यशः” ॥
जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं
कुरुण्टकः पीता भिण्टी “उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यहृत्ती-
रुपानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

आहे जात्यः प्रशस्ताःस्युर्मल्लिकाकुन्दयूथिकाः” ॥ दद्यादित्यु-
पक्रम्याह । “केतकीं करवोरञ्च वकुलं चम्पकं तथा ।
जातौदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः” ॥ जातीति
रक्तजातिविषयम् ।

अथ धूपाः । “ब्राह्मे चन्दनागुरुणी चोभे तथैवौशीर-
पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुश्चैव घृताक्तं युगपद्देहेत्” । उशीरं
वीर्यमूलं तुरुष्कं सिद्धकम् ।

अथ दीपाः । तत्र शङ्खः । “घृतेन दीपो दातव्यस्त्रिल-
तैलेन वा पुनः । धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधु-
प्लुतम्” ।

अथाच्छादनम् । वायुपुराणे । “आच्छादनन्तु यो
दद्यादाहतं आहकर्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते
शुभम्” ॥ आहतमत्रपारिभाषिकमेव “ईपद्दीतं भवं श्वेतं
सदृशं यत्र धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु
पावनम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् । अनङ्गलग्नं यद्वस्त्रं विभवे तद्
युगं शुभम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञदानतर्पांसि च ॥
तस्माद्वस्त्राणि देयानि आहकाले विशेषतः” ॥ अतो वस्त्र-
दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्रुतेः ।

अथ यज्ञोपवीतानि । वायुपुराणे । “यज्ञोपवीतं यो
दद्यात् आहकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य
तत्फलम्” ॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे । “श्वेतचन्दन-
कर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यज्ञान्यत्
पितृवल्लभम्” ॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलपितमासीत्
आद्याप्रतिपिद् तद्देयमिति । वायुपुराणं “लोके श्रेष्ठतमं
सर्वमामनयापि यत् प्रियम् । सर्वं पितृणां दातव्यं तदेवाद्य-
मिच्छता” ॥ गन्धायभावे प्रतिनिधिमाह पेटोनसिः । “काण्ड-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति” काण्डं नालं प्ररोहो-
द्भुरः सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः । अवयव इति नाराय-
णोपाध्यायाः । तथा च वस्त्रयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति ।

अथ पात्रस्थानम् । ततो मण्डलं कृत्वा ताम्रादिपात्रं
पातयेत् तत्र भृगुः “भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः” ॥
मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानीमारभ्य दैवत्वात् दक्षि-
णावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवौमारभ्य उदगग्रान्तरेखया
वा मण्डलं कारयेत् । प्रागुदगग्रैति कात्यायनदर्शनात्
पित्रे तु नैऋतिमारभ्य पिष्टत्वाद्दामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्त-
रेखया मण्डलं विन्यस्य “पात्रे दक्षिणाग्रा” इति च कात्या-
यनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम् । मण्डलाकरणे दीपमाह
स्मृतिः । “अत्रश्च मण्डलैर्होतॄन् राक्षसैर्भुज्यते बलात्” ।

अथ पात्राणि । तत्र हारीतः । “काञ्चनेन तु पात्रेण
राजतोडुम्बरेण वा । दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्य्यकृतेन
च” ॥ श्रीडुम्बरेण ताम्रेण । खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थि-
निर्मितेन आर्य्यकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमत-
मिति कल्पतरुः । एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे
“सौवर्णरौप्यताम्राश्च स्फाटिक्य शङ्खशृङ्गायः । भिक्षान्यपि
नियोज्यानि पात्राणि पिष्टकर्मणि” ॥ कल्पतरौ । “राजतं
रजताक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते । रजतस्य तथा दानं
दर्शनं नाम शस्यते” ॥ दैवे तु तन्निषिद्धम् । “अथार्थपिण्ड-
भोज्येषु पितॄणां राजतं मतम् । अमङ्गल्यस्तु रजतं दैवकार्य्येषु
वर्जयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । याज्ञवल्क्यः । “इतश्चेपं
प्रदद्यात् भोजनेषु समाहितः । यथा लाभोपपक्षेषु रौप्येषु
च विशेषतः” ॥ आतातपः । “पात्रे तु मृण्मये यस्तु याद्वे

भोजयते पितृन् । तत्र दाता पुरीषाश्च भोक्ता च नरकं
 ब्रजेत्” ॥ आहोयपात्रनिषेधे पैठोनसिः “सोमकायस-
 पापाणपात्राणि होनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” न कार्या-
 यीति शेषः अत्र पापाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहित-
 ताश्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेय-
 तेति होनपात्रलक्षणमाह हारौतः “होनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं
 न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्” तस्मात्
 अष्टाङ्गलात् ।

अध्याग्नीकरणम् । तत्र गोभिलः । “उद्धृतघृताक्तमन्नं
 पृच्छति अग्नौ करिष्यामि कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवन्तु-
 त्वाचेति” ॥ उद्धृत्य आहस्योपकरणादुद्धृताक्तमन्नम् उद्धृत्य
 घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णु-
 पुराणम् । “शुद्ध्याहस्त्रन्नचारवर्जमन्नं ततोऽनले” । अत्र
 अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्या-
 मीत्यामन्त्रणं होयत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ
 करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं होयतः हवनं करि-
 ष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति “प्रणतः प्रार्थयेत्
 द्विजान् कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” इति
 कल्पतरुघृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्न-
 वाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतैर्वैदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं
 प्रतीयते एवञ्च सुन्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं
 कल्पते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्मभाष्यकृता-
 ऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा यतएव पिष्टदयितादि-
 यपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोत्तिष्ठः । पिण्डपितृयज्ञयदित्यति-
 देगेन स्वाहा सोमाय पिष्टमते स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय

इति पिण्डपितृयज्ञोपहोममन्त्रौ श्राद्धे प्रतीयते एवं पिण्ड-
पितृयज्ञातिदेशात् द्विस्तूष्णीमिति बोध्यम् । अत्र स्वाहेत्यनेन
हुत्वा सोमायेत्यादि पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टं “स्वाहा
कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैवं जुहुयादधिः । स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ
यथान्मन्त्रं समापयेत्” ॥ अत्र सामगेनाग्नौकरणहोम-
मन्त्रान्ते स्वाहा न प्रयोज्या स्वाहां विना होमश्च न कर्त्तव्य
इति प्रतिषेधसुक्ता स्वाहाकारेणेत्यादि तेन कारणप्रकारमाह
“स्वाहाकारेण हुत्वा सोमायेति वदेत्” । अत्र होमे अतः
ऊहं प्राचीनावीतिना कृत्यमिति गृह्यसूत्रान्तरेऽग्नौकरण-
होमानन्तरं प्राचीनावीतित्वाभिधानात् तत् पूर्वमुपवीतित्व-
प्राचीनावीतित्वयोरेकतरनियमाभावः सूचितः अतएव तद-
व्यक्तं छन्दोगपरिशिष्टेन सहेतुकवचनद्वयेन व्यक्तीकृतम् । यथा
“अग्नौकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना । प्राञ्जु खेनैव देवेभ्यो
जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः ॥ अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभि-
मुखेन तु । निरूप्य हविरन्यथा अन्यस्मै न हि ह्यते” ॥
इत्यग्न्युद्धरणसत्त्वेऽभिहितं तदसत्त्वे मत्स्यपुराणम् । “अग्न्य-
भावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा” ॥ इति हस्तमलयो-
रग्न्यग्नौकरिष्यामोनि प्रकृत्यम् । “तेन प्रतिनिधिं कुर्यात्
यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् हुत-
वतीमिति” यज्ञपात्रवचनदर्शनात् “शब्देऽविप्रतिपत्तिः”
इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च ततश्च प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्द
एव प्रयोध्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्यापादानात् शब्दास्तर-
प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गाच्च एवं प्रतिनिहितगुडादायपि
विप्रपाचावग्नौकरणपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न दद्यात् तथा च
छन्दोगपरिशिष्टम् । “पित्रो यः पङ्क्तिमूर्धन्यमृतस्य पाणाव-
नग्निमान् । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्यो पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

अन्येषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति आह-
विंवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवपात्रेऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नौ-
करणशेषस्तु पित्रेऽत्र तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृणान्तु
न दद्याद्दैवदेविके” इति तत् पित्रेऽत्रत्विति तु रष्ययी न तु
नियमायैः अतएवोत्तराह न पित्रदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पित्रदानं निषिध्यते
समुद्रकरधृतस्मृतावपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नौकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पश्चात् पित्रेऽत्र निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा ‘पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौतो-
ऽपि “अग्नौकरणशेषस्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विधयो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहोक्तात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतिः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव छन्दोगयजुर्विदोः
पात्रालभ्य तदनन्तरमन्त्रादिपरिवेशनम् एवमेव अनिरुद्धमह-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा सामोपपक्षेषु रीत्येषु तु विज्ञेयतः ॥ दद्याच्च पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमतम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाद्गृष्टं
निवेदयेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषमन्त्रान्तरञ्च
दद्यात् पात्रालभ्य तच्छास्त्रान्तरीयं सन्त्रसिद्धविरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेयं हुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
अक्षं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेताच्चादिदानानन्तरं
पात्रालम्भनं मैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पश्चादेवाच्चादि-
परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
नेषु द्विजमननाम् । भालमालम्भनं कृत्वा दत्त्वा चाक्षं यथा-
विधि ॥ यथा सुखं सुपङ्कभी इति वाच्यमनिष्ठुरम्”
इति ।

पात्रालम्भनं दैवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रोः उत्तानपाणिभ्यां
कार्यम् । “दैवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याश्च पैलके” इति
यमवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
निधायोपहृता” इति तिलान् विकीर्त्य उष्णमक्षं दद्यादिति
वैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्क्यवचनात् ।
यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवी ते पात्रमित्यक्षममृतं
चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
कव्यमिति पितृपक्षे हव्यमिति देवपक्षे ऊहनौय व्यक्तं ऋग्वे-
दीयग्रन्थे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयाद्रक्षेति वैक्रमात्” ।
अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषोः प्रत्येकमन्योक्तेः
गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
हन्दादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अनिरुद्धभट्टप्रभृतयः । एतेन
मैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यथार्थवशेन एका-
व्ययत्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
स एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते
सामपरिभाषामाह स एव “गौतिषु सामाख्या” इति गौतिषु

अन्येषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति आश-
विवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
सुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमि स्वाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवपात्रेऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नौ-
करणशेषन्तु पित्रेऽत्र तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितॄणां तु
न दद्याद्देवदेविके” इति तत् पित्रेऽत्रत्विति तु रथ्यर्थो न तु
नियमार्थः अतएवोत्तरार्द्धेन पितृदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पितृदानं निषिध्यते
समुद्रकरधृतस्मृतावपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नौकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पश्चात् पित्रेऽत्र निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा ‘पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतौ-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौतो-
ऽपि “अग्नौकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चास्मृतमित्यनेन
“अमृतं विधयो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहोक्तात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव छन्दोगयजुर्विदोः
पात्रालम्भनं तदनन्तरमन्त्रादिपरिवेशनम् एवमेव अनिरुद्धमह-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा सामोपपक्षेषु रोष्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वाक् पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विश्वुरित्यन्ते द्विजाद्भुष्टं
निवेद्ययेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषमन्त्रान्तराच्च
दद्यात् पात्रालम्भनमुक्तं तच्छास्त्रान्तरीय मन्त्रनिष्ठाविरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेश्च हुतावशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेतान्नादिदानानन्तरं
पात्रालम्भनं सैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पञ्चादेवान्नादि-
परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
नेषु द्विजभगाम् । भालनालभनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथा-
विधि ॥ यथा सुखं जुषद्भूमी इति वाच्यमनिष्ठुरम्”
इति ।

पात्रालम्भनं देवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रेऽ उत्तानपाणिभ्यां
कार्यम् । “देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैतृके” इति
धर्मवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्क्षा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
निधायपङ्कता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमन्त्रं दद्यादिति
वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्तं याज्ञवल्क्यवचनात् ।
यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं
चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रच मदीयमिति कीर्तयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहौत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
कव्यमिति पितृपक्षे इव्यमिति देवपक्षे ऊहनौयं व्यक्तं ऋग्वे-
दीयपक्षे “विष्णो हव्यश्च कव्यश्च ब्रूयादचेति वैकृतात्” ।
अत्र याज्ञवल्क्योयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषीः प्रत्येकमन्योक्तेः
गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
दृष्ट्वादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अग्निरुदभट्टप्रभृतयः । एतेन
सैथिलोक्तं समुच्चयार्थं हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
पादव्यवस्थितिः” इति तेषां सन्त्याणां मध्ये यत्रार्थवशेन एका-
न्वयत्वेनानुष्टुपादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
न एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने सन्तज्जाते
सामपरिभाषामाह स एव “गोतिषु सामाख्या” इति गोतिषु

गौयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रशिष्टं
 पठितं गानपादविच्छेदरहितं तद्यजुरिति एवञ्च यजुश्चात्
 छन्दो नास्ति इति यत् प्रमाणिकैरुक्तं तदेवैतादृक्मन्त्रपरं न
 तु यजुर्वेदोक्तमन्त्रमात्रपरं ततश्च भोक्तृब्राह्मणाद्भुष्टं गृहीत्वेदं
 विष्णुरिति कृष्णं कथ्यमित्यन्यतरं पठित्वा इदं हविरित्युक्त्वा
 अग्ने निवेशयेत् “इदं हविरित्येवमद्भुष्टमन्नविधां ब्राह्मणेभ्यो
 दद्यात्” इति पैठौनसिवचनात् अद्भुष्टं निवेश्येति शेषः अन्न-
 विधां अन्नप्रकारमिति कल्पतरुः । एषु वचनेषु अग्नेऽद्भुष्ट-
 निवेशनमात्रश्रुतेर्जहादावद्भुष्टनिवेशनं हेयम् । अत्र “निरद्भु-
 ष्टञ्च यच्छ्राद्धं वहिर्जानु च यत्कृतम् । वहिर्जानु च यदभुक्तं
 सर्वं भवति चासुरम्” ॥ इति यमवचने निरद्भुष्टश्राद्धे तिन्दा-
 श्रुतेर्ब्राह्मणभावेऽपि तत् प्रतिनिधित्वेन आहकर्त्ताद्भुष्टं निवे-
 शयेत् अतएव गोभिलेन सामान्यतोऽद्भुष्टं निधायेत्युक्तम् ।
 ततोऽपहृतेति मन्त्रेण तिन्नान् विकिरेत् । अत्रापहृता इति
 मन्त्रपाठस्तु पितृपक्ष एव रक्षोघ्नत्वात् । देवानान्तु स्वतोर-
 क्षोघ्नत्वात् न तत्रापहृता इति मन्त्रापेक्षा अतएव पितृपक्षीय-
 त्वादेव तिलविकरणमुक्तं न तु यवविकरणमिति एवमेव
 कर्कभाष्यम् । गुणविष्णुनाम्ययं मन्त्रस्तिलविकरणार्थत्वेन
 व्याख्यातस्ततश्चानिरुद्धमहमे यत् देवपक्षेऽपि समन्त्रकयव-
 विकरणमुक्तं तत् गोभिलसूत्रानुपात्तत्वात् हेयम् । ततोऽन्ने
 मधु तदभावे गुडं वा प्रतिनिधिं दत्त्वा गायत्रीं मधुवातेति
 मन्त्रत्रयं मधुमधुमधित्वेनेनाश्रमभिमन्त्रा प्रोक्ष्य वामहस्तेन
 पञ्चपादं धृत्वा ब्राह्मणे जलगण्ड्यं दत्त्वा सोपकरणमन्त्रं
 प्रागुक्तगोत्रसम्बन्धाद्युक्तेन दद्यात् । “मधुमधिति यस्तत्र
 विर्जपोऽगितुमिच्छताम् । गायत्रानन्तरं गोत्रमधुमन्त्रविव-
 र्जितः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने पार्षणे भोक्तुमिच्छतां

ब्राह्मणानां आद्यत्वेन मधुमध्विति त्रिजंषी मधुवातेति मन्त्र-
सहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽन्वाभ्युदयिकआह्ने मधु-
वातेति मन्त्रवर्जित इति आहविवेककृद्वाख्यानात् । “गायत्रीं
त्रिःसकृदापि जपेद्वाहतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति वृचं
मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” ॥ इति मिताक्षराधृतपारस्कर-
वचनात् । देवपूर्वं पितृभ्योऽन्न माच्यपूतं मधुप्लुतम् । मन्त्रितं
पृथिवीत्येवं मधुवाते त्वृचं जगौ” इति ब्रह्मपुराणात् । “अन्नं
मधुमयं कृत्वा मधुवाताभिमन्त्रितम्” इति यमवचनात् ।
“अद्भिरभ्युक्ष्य दद्यादालभ्य” इति हारीतवचनात् । आलभ्य
सृष्ट्वा “अतो मधुष्टताक्तन्तु सोणमन्नं तिलान्वितम् । गृहीत्वा
दक्षिणेनैव प्रणवेनैव तत् पुनः ॥ एतद्वोह्यन्नमित्युक्त्वा विश्वान्
देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकामुकगोवैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ इति ब्रह्मपुराण-
वचनाच्च । अत्र “सोणभागा हि पितरः” इति श्रुतिदर्शनात् ।
→ सोणमित्युक्तम् अतएव मनुः । “यावदुष्णं भवत्यन्नं याव-
दग्नन्ति वाग्यताः । तावदग्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हवि-
गुणाः” ॥ अत्र वाग्यतत्वाभिधानेनैव आहभोक्तृणां हविर्गुणा-
नभिधाने सिद्धे यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति पुनर्वचनम् इङ्गि-
तादिना गुणप्रतिपादननिषेधार्थम् । अत्र पृथुकादीनामुष्णत्वं
नापेक्षितम् । आपस्तम्बेन पर्युपितस्यापि प्रतिप्रसूतत्वात् ।
तथा च प्रतिपिडमुपक्रम्य आपस्तम्बः । “कृतान्नं पर्युपितं
पृथुकतण्डुलकरभ्रशक्तुलाजपिष्टकक्षीरविकारोपधिवर्जम्” इति
दैवे तिलान्वितमिति शाख्यन्तरोपमम् । एषु वचनेषु मधुप्लुतं
मधुमयं मधुष्टताक्तमिति श्रुत्या मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् इति
पारस्करवचनाच्च मधुमध्वितित्रिजंष इत्यस्य मधुद्रव्यसम्बन्धि-
मध्विति त्रिजंष इति व्याख्येयं न तु मधुमध्वित्यस्य त्रिजंषः

मधुवाताभिमन्वितमिति । मधुवातेति ऋक्त्रयेणाभिमन्वितम् । तिसृणामासामृचा युगनक्षवाहितयैव सर्वत्र प्रयोगदर्शनान् । अभिमन्त्रणमाभिमुख्येन मन्त्रपाठः । तच्च अभिमन्त्रणीयं स्पर्शं विनैव ह्यपमभिमन्त्रयेदिति वदिति मयोनवर्द्धमानः । एतेन पाचस्यतिमिश्रोक्तमश्वस्पर्शपूर्वकमभिमन्त्रणं हेयम् । तेनैव ह्यपोत्सर्गे स्पर्शं विनैव ह्यपामभिमन्त्रणमित्युक्तम् ।

अथ विहिताविहितद्रव्याणि । वायुपुराणे । “कृष्णामायास्तिलाद्यैश्च श्रेष्ठा सूर्यवशास्तयः” । शालिर्हमन्त्रिकं धान्यं तत् प्रभवतण्डुलादि । अथ ह्यपकृष्टप्रभवधान्येन वैधकर्मकरणं तथा च हरिवंशे शकं प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषासुरान् । श्रियं शकत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ वायुपुराणं “दिल्वामलसृष्टीकापनसाम्नातदाडिमम् । भव्यं पाणिघताच्चोडं खर्जूराम्रफलानि च । कशेरुकोविदारश्च तालकन्दं तथा विषम्” ॥ ऋद्धीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गं पाणिघतं करमर्दकम् आचोडं जम्बोराकारफलम् आचोडं काश्मोरादौ प्रसिद्धम् । कोविदारः श्वेतकाष्ठनसदृश इति आहविवेकः । तालकन्दं तालमूलौति प्रसिद्धम् विषं मृणालम् । मनुः । “तिलैर्वोद्वियवैर्भाषैरद्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम्” ॥ ब्रोहिः शरत्पक्षधान्यम् । याज्ञवल्क्यः । “हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् । मातृस्यहारिणकौरभ्रशकुनिच्छागपापैतैः ॥ ऐणरौरववाराहशैर्मासैर्धियाक्रमम् । मासवृद्धाभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहा” ॥ हविष्यान्नेन शालिब्रीह्यान्नेन मातृस्येति मत्स्यादिमांसैः छरभ्रोमेघः शकुनिर्विहितलावकादिः पृथतयितृभृगः एणः क्षणमृगः शरुर्वहुशृङ्गो

मृगः क्षत्रियव्रतोपयुक्तमृगचर्म इति दीपकभिका । अत्र
 “यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्वाङ्मणेन
 मात्तव्यं देवानामग्नताहविः” इति मनुवचनेन मद्यादि साह-
 चर्यान्मांसम् आममांसमिति भट्टटोकाक्तद्विव्याख्यातं तद्वद्वा
 आह आममांसं न देयमिति वदन्ति । तत्र “सुन्यन्नानि
 पयःसोमो मांसं यक्षानुपस्कृतम् । अक्षारलवणश्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति मनुवचनविरोधात् । अत्रानुपस्कृतमित्यनेन
 पाकोपस्काररहितमांसमित्युक्तं तदपि हविः । न चानुप-
 स्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यान
 युक्तं शब्दानभिधेयत्वादिति । गौडदाक्षिणात्वाभ्यां तथा
 व्यवह्रियते सुन्यन्नानि नौवारादौनि वशिष्ठः “अन्नं पर्युषित
 भावदुष्टं सद्गन्धैः पुनः सिद्धमासं मृजोपपक्वं काममन्तर्दध्ना
 घृतेन वारिधारितमुपभुञ्जीतेति” आमन्तण्डुलादि पर्युषि-
 तादि ऋजोप पक्वान्तमन्नं निषिद्धमपि काम दध्ना घृतेन
 वाभिधारितमुपभुञ्जीतेत्यनेन भोज्यान्तरासम्भवे एव भुञ्जीतेति
 नैयतकालिककल्पतरुणा व्याख्यातं तन्नाम तण्डुलादि इति
 व्याख्यातं तद्वोजश्च । “अस्य” चैत्रगतं प्राहुः सतुष धान्य-
 मुच्यते । आमं त्रितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम् ॥ इति
 वशिष्ठ-वचनेन खिन्नाखिन्नतण्डुलयोयथा संस्थमन्नत्वेन
 आमत्वेन च परिभाषितत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि अन्नामपदाभ्या-
 न्तयैव प्रतीयते नत्वामपदेनार्द्रकादि प्रतीयत इति । ततश्च
 “अपाद्यनग्नी तीर्थे च चन्द्रसूर्यपङ्के तथा । आमश्चाह द्विजैः
 कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” इति प्रचेतोवचनात् तण्डुलादे-
 स्तदानौमभ्यक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्ववदाममांसस्य
 तदानौमभक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्वात् आह देयत्वं
 प्रतीयते । अतएव मनुनेन आहप्रकरणे “सुन्यन्नानि पयः

सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्वा
 हविरुच्यते” इति अनुपस्कृतम् इत्यनेन पाकीपस्काररहितं
 यत् मांसं तदपि हविरित्युक्तं न चानुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धा-
 दिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यानं युक्तं शब्दानभिधेयत्वा-
 दिति गौडदाक्षिणाभ्यां तथा व्यवह्रियते । मुन्यन्नानि नीवा-
 रादौनि इत्यञ्च तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यम् इत्यामतादशायाम् ।
 हारौतः । “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णमालिकाम् ।
 वेलाङ्गुर कलायञ्च पटीलं सर्पपं तथा ॥ सूर्यावर्त्तं सुनिषण्णं
 शाकान्याहुर्मनौषिणः” ॥ सूर्यावर्त्तं सुलिटया इति ख्यातं
 सुनिषण्णं सुपुणौति प्रसिद्धं वायुपुराणे । “वैकड्वतं नारिकेलं
 शृङ्गाटकपरूषकम् । पिप्पलीमरिचञ्चैव पटीलं वृद्धतौफलम् ॥
 एवमादौनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च” ॥ अन्यानि
 अनिषिद्धानि । “नागरश्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव च” ।
 नागरमाद्रकं “कट्फलं किङ्किणीं द्राक्षां लकुचं मोचमेव च” ।
 कट्फलं गाम्भारिफलं किङ्किणीं अम्लरसा द्राक्षा इति रुद्रधरः
 जलजम्बुरिति हलायुधः । लकुचं डडुफलं मोचं कदलीफलम् ।
 आदित्यपुराणे । “मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
 आहकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्र्युपपन्तथा” ॥ रामठं हिङ्गु ।
 त्र्युप सुखाशिका । शङ्खः “पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्ड-
 मूलकम् । कृतकं लवणं सर्वं वशाग्रञ्च विवर्जयेत्” ॥ कृतकं
 लवणं क्षारमृत्तिकादिभिः कृत्रिमं लवणम् अतएव मनुनापि
 हविष्यान्ने अक्षारलवणं विहितम् । अत्र हिङ्गुमरिचशृङ्गौ-
 पिप्पलीनां स्वरूपेणादेयता द्रव्यान्तरसस्कारकत्वेन देयता
 पूर्ववचनसिद्धा । विष्णुः “कुषाण्डालावुवात्ताकी ग्राम्यमाहि-
 पदुग्धकम् । पालङ्गो राजिकां आहो हि स्निग्धञ्च विवर्ज-
 येत्” ॥ हि.स्निग्धञ्च तदेव यत् सूपकारशास्त्रोक्तापेक्षित-

पाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्व-
 र्हपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तं सम्भारणरूपपाकान्तरसिद्धं व्यञ्ज-
 नादि अतोतार्थे क्त्वा निर्देशात् । अतएव तिलादिभृष्टानन्तरं
 मोदक गुडादिपक्वमोदकादि शिष्टैर्दीयते भुज्यते च । अन्यथा
 हिः संस्कृतस्य भोज्यत्वं न स्यात् । “पर्युषितं पुनः सिद्धमभोज्य-
 मम्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” सुमन्तूक्तेः । यमः । “यच्च
 भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यत्तु तैलाभिघारितम् । रजस्वलाभिर्यदृष्टं
 तद्वै रक्षांसि गच्छति” ॥ तैलाभिघारितमिति घृतसम्भवे
 तदसम्भवे तैलपक्वमित्यापस्तम्बेन तैलेन पाकविधानात् ।
 “तिलैः आहं पुष्टिकामः कुर्यात् पूपैः ऋद्धिकामो घृतगुड-
 तैलपक्वैस्तेजस्कामः सौभाग्यारोग्यकामो वा परमाशक्तपर-
 दधिमांसयवागूभिः सर्वकामः” इति द्वारोतेन फलकथनाच्च ।
 एवञ्चैतेषां कास्याभिलाषं विनापि पितृवृत्त्यतिशयसम्पादक-
 त्वेन फलविशेषजनकत्वम् । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमौमांस्यानि शौचानि
 स्तोपु बालातुरेषु च” ॥ बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः ।
 अमौमांस्यानि शौचाशेषभागितया न विचारणीयानीति
 भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् । “कन्दु-
 पक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि
 शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण
 यत् वङ्गिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । पायसं पाकसंस्कृतं
 दुग्धं परमाश्रयपरत्वे पुलिङ्गनिर्देशापत्तेः । “परमाश्रयन्तु पायसः”
 इत्यमरात् । वयुपुराणे । “शर्कराघौरसंयुक्ताः पृथुका नित्य-
 मद्ययाः । शक्नुन् साजान् तथा पूषान् कुषाण्डान् पृथ्वनेः
 सह । सर्पिः सिग्धानि सर्वाणि दध्ना सत्कृत्य भोजयेत् ।
 आहोषेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीयन्ति तम्” ॥ अत्राश्रयपाके

मपिण्डाधिकारमाह देवलः । “तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः
स्नातः सहाम्बरः । आरभेत नवैः पाचैरन्वारम् सवाश्ववः” ॥
तथैवामन्त्रितः सर्वायासविनिर्मुक्तैरित्यादिभिर्निमन्त्रितो येन ।
सहाम्बर इति द्वितीय वस्त्रप्रतिपत्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नम्रत्व-
प्रतिषेधेन प्राप्तत्वात् एतेन कुशरज्वादिर्वस्त्रप्रतिनिधिर्न भवः
तीति सूचितम् । एवमेव स्नाने ब्रह्मदत्तभाष्यकल्पतरुप्रभृतयः ।
आहपाकार्यतण्डुलस्य सकृत् प्रक्षालनमाह गोभिलः । “त्रिफ-
लीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्द्वयेभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत्
पितृभ्यः” इति ।

आमयाहे योगिनीतन्त्रम् । “निरग्नेरामयाहे तु भवं
न क्षालयेत् क्वचित् । वृद्धो तु क्षालयेदन्नं संक्रामे ग्रहणेषु
च” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “यत् सर्वाय च नोत्सृष्टं
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वज्रं सलिलन्तात भदैव पितृ-
कर्मणि” ॥ “स्मृतिः । पादेन घटसुत्याप्य भोजने पूरयेज्जलम् ।
तज्जलं मदिरातुल्य भाण्डस्थं सुरया समम्” ॥ मदिरा सुरेत-
ररूपा सुरा पैट्री । वराहपुराणे । “अकृताग्रयणश्चैव धान्य-
जातं द्विजोत्तम । राजमाषाननूद्यैव भक्षुरांश्च विवर्जयेत्” ॥
अकृताग्रयणमकृतनवशस्येष्ट्याह यथा योग्यं साग्निनिरग्नि
परम् । ब्रह्मपुराणे । “द्विः स्निग्धं परिदग्धञ्च तथैवाग्रा
वलेहितम् । शर्करा कौटपापाणैः केशैर्यश्चाप्युपद्रुतम् ॥
पित्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् । सिद्धाः कृताश्च
ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः । वाग्भावदृष्टाश्च तथा दुष्टैर्यो-
पद्रुता स्तथा ॥ याससा चावधूतानि वर्ज्यानि आहकर्मणि” ॥
अथावलेहितं आहार्योपकल्पितं सदुपभुक्ताग्रभागं सिद्धाः
कृताः सिद्धेषुत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृताः विष्णुपुराणे ।
“अक्षार्धं गृह्णन्तश्चैव पक्षाण्डं पिण्डमृक्षकम् । गान्धारकं

करभाणि लवणान्यौषधानि च ॥ आरक्ताद्येव निर्यासाः
प्रत्यक्षलवणानि च । वर्ज्यान्येतानि वै आह्वे यच्च वाचा न
शस्यते ॥ नक्ताहृतमनुत्सृष्टं तृप्यते न च यत्र गौः । दुर्ग-
न्धिफेणिलक्ष्मास्वु आह्वयोग्यं न पार्थिव ॥ क्षीरमेकशफानां
यदौष्ट्रमाविक्रमेव च । मार्गश्च माहिषश्चैव वर्जयेत् आह्व-
कर्माणि” इति निषेधवचनानि ।

अथ परिवेशनम् । मनुः । “पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वय-
मन्नस्य वह्नितम् । विप्रान्तिके पितृभ्यायन् शनकैरुपनिक्षि-
पेत्” ॥ अन्नस्येति षष्ठौ तृतीयार्थे वह्नितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेशनार्थं समीपे धारयेत् तथा च
पाकस्थाल्या आकृत्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्नात्या-
दिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चादुभाभ्यां
पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां आह्वे परिवेशनं कुर्यात् । “उभा-
भ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” इति मत्स्यपुराणात् ।
यत्तु । आह्वे परिवेशनञ्च दक्षिणपाणिमात्रेणैवाङ्गानभि-
धानादिति मैथिलोक्तं तत्र । “एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं
न भक्षयेत्” इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तं शूद्रदत्तं भक्षण-
निषेधेन तन्मात्रपरिवेशनस्यापि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताय ये खेदा लवणं
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते गोक्ता भुङ्क्ते तु
किंस्त्रियम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ द्रव्येन वा । प्रद-
द्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” ॥ इति वसिष्ठेन
सामान्यतोऽभिधानात् पिष्टभक्षितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनुः ।
“गुणांस्य सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु । विन्यसेत् यद्यतः
सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलाणि
च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीरपि

च ॥ उपनोय तु सत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः । आमिषं
पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ परिवेशयेच्च प्रयतो
गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥ गुणान् उपकरणानि । भूमा-
वेव न तु व्यञ्जनादि पात्रादन्नपात्रोपरि निक्षिपेत् पात्रान्तरा-
सत्त्वे भोजनपात्रेऽपि ।

अथान्नोत्सर्गान्तरकृत्यम् । तत्र गोभिलः । “सक्तत्
सक्तदपो दत्त्वा गायत्रीं मधुवाताञ्च पठित्वा अन्नत्सु जपेत्
व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं सप्रणवामिति” ॥ एतच्च ब्राह्मण-
हस्तौ सक्तत् सक्तज्जलम् इच्छातो जुषध्वमित्युक्ता भवन्तः
प्राशयन्त्विति मन्त्रेणापोशानार्थं दद्यात् “दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो
वाच्यमेतदनिष्ठुरम्” इति विष्णुपुराणात् । “दत्त्वापोशानमा-
सीनः सावित्रीं त्रिजपेदथ । मधुवाता इति नृचं मध्वित्यन्तेन
भोजयेत्” इति समुद्रकरधृतेन तैस्यो दद्यादापोशानं भवन्तः
प्राशयन्त्विति ब्रह्मपुराणीयेन चैकवाक्यत्वात् । ततो गायत्रीं
मधुवातेति नृचञ्च जपित्वाऽन्नहीनमिति पठेत् । तथा च
यमः । “अन्नहीनं क्षियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् । तत्-
सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ ततो भुञ्जानेषु
ब्राह्मणेषु सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत् एतदनन्तरं
मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमध्विति च जपेत् तथा च याज्ञ-
वल्क्यः । “सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति नृचं जप्त्वा
यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग्यताः । अन्नमिष्टं हवि-
ष्यञ्च दद्यादक्रोधनोत्तरः । आद्यसेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व-
जपन्तथा” ॥ अन्नमिष्टमित्यनेन उत्सर्गानन्तरमपि पितृ-
दृष्ट्यर्थमन्नान्तरादिकं देयम् । पवित्राणीत्यनेन विष्णुपुरा-
णायुक्तानि सूचितानि । अत्र रघोष्ममन्त्रपाठमाह विष्णु-
पुराणम् । “यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य भोक्ताव्ययात्मा हरिः

शेषोऽत्र । तत् सन्निधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्य-
सुराश्च सर्वे” ॥ याज्ञवल्क्यः । “श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद् यः
आदौ आवयिष्यति । पितॄणां तस्य वृत्तिः स्यादक्षया नात्र
संशयः” ॥ अस्मान्मदीयग्रन्थात् । एवञ्च “यद्यैनं आवयेत्
आदौ ब्राह्मणान् पादमन्ततः । अक्षय्यमन्नपानं वै पितृभ्य-
क्षोपतिष्ठते” इत्यादि पर्वणि आदौ महाभारतीयश्लोकयादादि-
अवधोक्तेः संचेषेण भारतवंशद्वयनिरूपत्वेन दुर्योधनो मन्यु-
मय इति युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयम् । अपहृत-
गुरुगवीमांमहृतश्चाहमहत्त्वप्रकाशकपितृगाथात्वेन सप्तव्याधा
इति च पठ्यते । कल्पतरौ मत्स्यपुराणम् । “ब्रह्म-
विष्णुर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । विप्राणामात्मन-
स्यैव तत् सर्वं समुदोरयेत्” ॥ विप्राणामात्मनस्येत । आब्यत्वेन
इति शेषः । एवञ्चात्मनः आब्यत्वेन रक्षोघ्नत्वेन पितृवृत्तिकार-
कत्वेन च दर्मब्राह्मणपक्षेऽपि जपः कार्यः । तथा रक्षो-
घ्नत्वेन पितृवृत्त्यर्थत्वेन च पितृकार्यत्वात् प्राचीनावीतिना
जपः कार्यः । प्राचीनावीति पितृणामिति श्रुतिः “प्राची-
नावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा पितॄन्मानिधनात् कार्यं
विधिवद्दर्भपाणिना इति मनूक्तेः । भट्टभाष्येऽप्येवम् । पितृ-
दयितायामप्येवम् ।

अथाग्निदग्धादिनाशविकरणम् । गोभिलः । “वृत्तिं
ज्ञात्वा सतिलमसं प्रविकीर्य अग्निदग्धाद्य ये जीवा येऽप्य-
दग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु तस्मा यान्तु पराङ्गति-
मिति” ॥ वृत्तिं ब्राह्मणानामिति शेषः । तज्ज्ञानप्रकार-
माह श्रुतिः । दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विदधते ।
ज्ञात्वा वृत्तिं तदा देवो दर्भेषु विकिरय यः” ॥ अन्नं विज्ञे-
ष्यति ब्रह्मपुराणम् । “उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणा-

श्राद्धिधायेत् । यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पितृभ्यथाय तत्र
 च ॥ तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे । दत्त्वा
 मृताभिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ॥ उच्छिष्टे तत्
 समीपे उच्छिष्टाग्रत इति वक्ष्यमाणात् । प्रविकीर्याग्नि-
 दग्धायेति मन्त्राभ्यां सकृद्भूमिरभ्युक्ष्यमाह विष्णुः । “भुक्त-
 वत्सु च विप्रेषु भूमिं सकृद्भूमिरभ्युक्ष्यान्नविकरणमुच्छिष्टाग्रत
 इति” । अत्र पराङ्गतिमित्यनन्तरं सूत्रस्थितिकारेण येषां न
 माता न पिता इति मन्त्रान्तरमुक्तमित्यादि बहुवचनान्ता-
 गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । तथा च मत्स्यपुराणम् । “सार्व-
 वर्णिकमद्याद्यं समीपाग्राव्य चारिणा । समुत्सृजेत् भुक्तवता-
 मग्रतो विकरन् भुवि ॥ अग्निदाधाय वै लीवा येष्यदग्धाः
 कुले सम । भूमौ दत्तेन द्रव्यन्तु तस्मा यान्तु परां गतिम् ।
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवात्रसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥
 तत् तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ।
 असंस्कृतप्रमौतानां योगिनां कुलयोऽपिताम् ॥ उच्छिष्टं
 भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय यः” ॥ सार्ववर्णिकं सर्व-
 प्रकारं सत्रीय मिश्रयित्वा ततश्च मन्त्राभ्या तदुक्तफलमुद्दिश्य
 कुशोपरि दद्यात् । एतदेवामंस्कृतीत्यादिनोपसङ्गतम् । ततो
 हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च
 तथाचम्य हरिं स्मरेत् । प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोप-
 शान्तये” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् गोभिलः । सकृत् सकृदपि
 दत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च त्रिजम्बा तृप्ताः स्य इति पृच्छति
 तृप्ताः स्य इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्राप्येति” अत्र सकृत् सकृदिति
 श्रुतेः । प्रतिपत्ते प्रत्यापोशानजलं दद्यात् । “दत्त्वा मृता-
 पिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत्” इति ब्रह्मपुराणात् एतच्च
 प्रत्यापोशानजलपानं हस्तं प्रक्षाल्य न कर्तव्यम् । तथा च

श्रातातपः । “हस्तं प्रक्षाल्य यथापः पिवेद्भुक्ता हिजाधमः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराश्राः पितरो गताः ॥ इत्यञ्च भृत्यं
भुञ्जानस्य हस्तप्रक्षालनानन्तरमेवापोशानस्य वैधत्वात्तेन हस्तं
प्रक्षाल्य निरामियमन्नादिकं भुक्तापोशानं कर्त्तव्यं व्यक्तीकृत-
मेतदाङ्गिकतत्त्वे । गोभिलेन मन्त्ररहितजलदानाभिधानात्
दर्भब्राह्मणेऽपि जलदानाचारः । पुनर्मधुवातेत्यत्र पुनरित्ये-
भिधानं पुनर्गायत्रानन्तरमधुवाता प्रतिपत्त्यर्थं तथा च ब्रह्म-
पुराणम् । “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत् ।
पाठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रत्यापोशानात्
परतः । कात्यायनोऽपि तृप्तिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सकृत्
सकृदपोदत्वा पूर्ववत् गायत्रीं जपित्वा मधुमतीमधुमधुम-
ध्विति च जपेत् । तृप्ता.स्य इति पृच्छति शेषमन्नमनुश्राप्येति
तृप्तिं ज्ञात्वा सर्वेषां तृप्तिमनुमाय तृप्ता.स्य इति बहुवचन-
निर्देशात् । सकृदभिधानं तृप्ता.स्य इति तेषामपि सकृत्
प्रतिवचनम् । एतच्च कुशब्राह्मणे नास्ति अयोग्यत्वात् अनु-
श्राप्य शेषमन्नं क देयमिति ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य दृष्टेभ्यो दीय-
तामिति प्रत्युत्तरं गृह्णीयादिति शेषः । तथा च ब्रह्मपुरा-
णम् । “सतानाह पुनः शेष क देयश्चात्रमित्यपि । दृष्टेभ्यो
दीयतामेतदिति सम्प्रवदन्ति ते” ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र गोभिलः । “सर्वमद्यमेकचो-
दृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमधुमधु इत्यञ्चममीमदस्तेति
च जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवने निज्येति” । अत्रेति-
कर्त्तव्यता पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पितृप्रति पूर्वोक्त-
स्त्रुवेणातिदिष्टा प्रत्येतव्या । तच्च देशमाह देवनः । “पुर-
स्तादुपविश्वेपां पिण्डावापं निवेदयेत् । ततस्तोरभ्यनुश्रातो
दक्षिणां दिग्मेत्य सः ॥ उपशिते श्वो देगे स्थानं कुर्वीत

सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणाधनतं महत् ॥ पवित्र-
पाणिथ जपेन्मन्त्रं रक्षीघ्नमुत्तमम् । निहन्मि सर्वं यदमेध्य-
वद्भवेदताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥ रक्षांसि यक्षाः सपिशाच-
सङ्घा इता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ इति दक्षिणादिक् आह-
कारं धेययेति कल्पतरुः गोभिलसूत्रेऽपि उच्छिष्टसमीप इत्यु-
क्तम् अतएव ब्रह्मपुराणोक्तदिगन्तराभिधानं शाख्यन्तरीयम् ।
अत्र मण्डलमुपक्रम्याभिहितेन "निहन्मि सर्वमित्यादिर्यस्मिन्
देशे च पठ्यते । एष मन्त्रस्तु तं देशं राक्षसा वृजयन्ति हि"
इति ब्रह्मपुराणे निहन्मोक्त्यनेन मण्डलकरणं प्रतीयते । अनि-
रुद्धभाट्टाभूतिभिरपि तथा लिखितम् । पिण्डपिष्टयज्ञाति-
देशेन तत्प्रलतिभूतान्वष्टका पिण्डोक्तरेखां मण्डलमध्ये
कुर्यात् । सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलिं गृहीत्वा रेखासु-
लिखेत् । अपहतेति अन्वष्टकाया गोभिलगृह्यात् । अत्र
वामेन दर्भपिञ्जल्याग्रहणमात्रं रेखान्तु वामान्वारब्धेन दक्षिण-
हस्तेन कुर्यात् । "सव्येन पाणिनेत्येव यदवासक्तदीरितम् ।
परिग्रहणमात्रन्तु सव्यस्यादिशति ध्रुवम् ॥ पिञ्जल्याद्यभि-
मगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् । अन्वारब्धं च सव्येन कुर्या-
दुल्लेखनादिकम्" इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र दर्भपिञ्ज-
लवनेजनाधीदकपात्रवासः सूत्रादिग्रहणे यत् सव्येनेति
धारं वारं गोभिलगृह्योक्तं तत्र सव्यस्योपदेशो दर्भपिञ्जल्यादि-
ग्रहणार्थः । उल्लेखनादिकन्तु वामकरादक्षिणकरेण दर्भ-
पिञ्जल्यादिकं नीत्वा वामान्वारब्धं दक्षिणेन रेखादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । पिञ्जलीपवित्तम् । "अनन्तर्गर्भिण सायं कीशं
द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेय पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जल्यालक्षणं समुदाहृतम्" इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । अत्र गृह्ये रेखाकरणे अपहता इत्यत्र इति कारे-

सायर्थके नापहता इति समुदायमन्त्रो निहन्मोत्यादि
समुदायमन्त्रोऽप्युक्तः । निहन्मि सर्वमित्युक्ता । “अनेन
मन्त्रेण समयतात्मा वेदोश्च सर्वा मरुदक्षिखेच्च । शिवाश्च
हविर्भूवमिच्छमानः क्षिपेत् द्विजातिर्दिगमुत्तराक्ष” ॥ इति
वायुपुराणैकवाक्यत्वात् निहन्मोत्यादिमन्त्रद्वयं ब्रह्मपुराणेऽपि
किन्तु द्विजातिरित्यादौ कुशांस्त एव दक्षिणाग्रानिति पाठे
विशेषः । ततश्च वायुपुराणात् तत्पवित्रमुत्तरस्यां दिशि
क्षिपेत् । ब्रह्मपुराणपाठास्तु रेखीपरि दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तरेदित्यर्थः । अतएव अनिरुद्धमद्वेन यन्निहन्मोत्यनेन रेखा-
करणमुक्तं तदशुद्धं एवैकैक दर्भेण तन्मध्यमुल्लिख्याभ्यक्ष्य ते
त्यजेदिति देवसूत्रवचनम् । मुख्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्या-
दुल्लिखनादिकम्” इति यमवचनञ्च गोभिलगृह्यतत्परिशिष्ट-
विरोधाच्छास्यन्तरीयम् । ततश्चोक्त गोभिलसूत्रे दर्भेषु
पिण्डदानाभिधानाद्रेखीपरि दर्भानास्तौर्ध्वं प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणवचनेन देवताभ्य इति त्रिः पठेत् पिण्डान् दद्यादवने-
निज्येत्यनेनावने जने पिण्डदानकरणमुक्तं तत्प्रकारेण अन्वष्ट-
कोक्तो ग्राह्यः । तथा च गोभिलगृह्यम् । “अत्र पितॄणा-
वाहयति एत पितरः सोम्यास इति तथा अथोदकपात्रं
गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितॄर्नाम
गृहीत्वा असाववनेनिक्ष्व ये चात्रत्वामित्यादि अप उपसृज्य
एवमेवैतरयोस्तथाऽपमलविदर्भेषु निदध्यात् पितॄर्नाम गृहीत्वा-
ऽसाविव ते पिण्डी ये चात्रत्वामनु यांय त्वमनु तस्मै ते
स्वधेति मन्त्रेण अप उपसृज्य एवमेवैतरयोस्तथा निधाय
जपति अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमाहुषायध्वमिति
अपपथ्यावृत्य पुरोच्छासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेत् अमीम-
दस्त पितरो यथा भागमाहुषायिषत इति अथाञ्जलिं कृते

अपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति गृहानवेक्षते
 गृहानः पितरो दत्तेति पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देष
 इति सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्थां
 कर्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो
 ये चात्र त्वामनुयांस्य त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । अप उपस्पृश्य
 एवमेवेतरयोः सव्येनैव पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वा अपस-
 लवि पिण्डानामुपरि सिञ्चेत् । कर्जं वहन्तौरमृतं घृतं प्रयः
 कीलालं परिश्रुतं स्वधास्तु तर्पयत मे पितॄन् । मध्यमं पिण्डं
 पत्नीपुत्रकामाग्नौयादाधत्त पितरो गर्भम् इति अणु पिण्डा-
 नासादयेत् प्रणीते वा अग्नौ ब्राह्मणान् भोजयेद्वा गवे वा
 दद्यादिति । एषामर्थः यद्यप्यन्वष्टकायां पितृनिति पित्रा-
 दिविक्रमत्र परं तथाऽप्यत्र त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् इत्य-
 नेन षट्पुरुष पिण्डदानानुरोधेन पितृनिति षट्पुरुषपरं
 पूर्वोक्तावाहनानन्तरं तिल-विकरण श्रुतेरत्राप्यावाहनानन्तरं
 तिलविकरणम् उदकपात्रं तिलयुक्तं “प्रागग्नेष्वय दर्भेषु
 आद्यमामन्त्रा पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूनदेशेऽवने निक्ष्वेति
 निस्तिलाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” ॥ इत्याभ्यु-
 दयिकप्रकरणौघछन्दोगपरिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निस्ति-
 लत्वाभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । मपुष्पं
 जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अपदक्षिणं नेनिज्या-
 क्रोत्रे नामानुमन्त्रितम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् अपसलवि
 पितृतोर्ध्वेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा
 तेन पितृभ्योनिदधातीति महभाष्यघृतगृह्यान्तरात् अपसव्य-
 शब्देन पितृतीर्थमुच्यते असादेववचनात् तथा च मनुः
 “प्राचीनावोतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा” इत्यादि कर्वामि-
 त्यन्वष्टकापरं तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या

मातामहादीनुपक्रम्य अवनेजनवत् पिण्डान् कृत्वा विस्व-
प्रमाणकानिति श्रुतेषु सामगयजुर्वेदिनोर्विस्वप्रमाणकत्वम् ।
“पृथङ्मातामहानाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डा-
नानुपूर्वेण साङ्गुष्ठमुष्टिवन्धनान्” इति वायुपुराणीयं शाख्य-
न्तरीयम् । ततः षट् पिण्डान्मधु घृताभ्यां सेचयेत् । ‘अभ्यज्य
मधुसर्पिभ्यां तान् षपेत् कुशसञ्चय’ इति देवलवचनात् ।
षपेन्निर्वपेदुत्सृजेदिति यावत् तान् पिण्डान् ततोमधुमध्विति
सूत्रोक्तेन मधुसम्बन्धि मधु प्रकाशकं सन्नियोगं शिष्टं प्राप्तं
मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमधु च जपित्वा पितुर्नाम
गृहीत्वा सगृहीतविधिना पिण्डं दद्यात् । एवमेव प्रत्येकं
जलस्पर्शपूर्वकं पितामहादिपञ्चभ्यस्तत्तदवनेजनस्थाने पिण्डान्
दद्यात् । “मूनमध्यायदेशेषु ईषत् शक्ताञ्च निर्वपेत्”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् ईषत् शक्तान् पिण्डानित्यर्थः ।

ततो दर्भेषु करं समार्ज्यं प्रक्षाल्याचम्य हविं स्मृत्वा पुन-
रवनेनिज्य अत्र पितर इति जपेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो
दर्भेषु विधिवत् समार्ज्यं च करन्ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाय
त्रिराचम्य हविं स्मरेत् । त्रेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावने-
जनम् । दत्त्वात्र पितरथेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः । चिन्त-
यञ्च पितॄं स्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्तिकान् । समीमदन्त
पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत्” । पश्यन् प्राग्दत्तान्
पिण्डानिति श्रेयः । यद्यपि करमार्जनादीनि पितृपक्षे
उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव-
पूर्वं आह कुर्वीतेति” गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदेशादे-
कोद्दिष्टादि आहोऽपि आवाहनादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वण-
धर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि कार्याणि एवञ्च पार्वणे षट् पिण्ड-
दानानन्तरं सामगेतराभ्युदायिकादौ नवपिण्डदानानन्तरञ्च

तन्तेष्वैव तानि कुर्यात् लाघवात् भोगेयादिवितयेषु प्रया-
जादि तन्ततावत् किन्तु पिण्डपक्षास्तूतदर्भेषु करमार्जनं
लेपभागिनो हृदं प्रपितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्त्तव्यम् ।
“न्युष्य पिण्डां स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निरुच्छाल्लेपभागिनाम्” इति । “लेपभाजयतुर्थाद्याः
पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डः
सप्तपौरुषम्” ॥ इति स्यान्वयस्य मनुवचनाभ्यां सहैकवाक्य-
त्वात् । तदपि दर्भाणां मूले । “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्प-
धूपसमन्वितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाय तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेप-
भुजस्तर्पयेन्नेषधर्षणैः । पिण्डैर्मतामहां स्तद्वत्सन्धमात्यादि-
संयुतैः । प्रौणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः” ।
इति विष्णुपुराणात् न चैतत् पाठक्रमान्नातामहपिण्डदानात्
पूर्वं लेपधर्षणमिति वाच्यम् । “दर्भेषु मधुमन्वित्यक्षत्रमी
मदन्तेति जपित्वा स्त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनेनिज्येति”
गोभिलसूत्रे “दर्भेषु स्त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात्”
इति कात्यायन गृह्ये च स्त्रीं स्त्रीनिति धौषादर्शनात् षट्
पिण्डदानमध्ये पिण्डदानेति कर्त्तव्यता ध्यतिरिक्तानां निवृत्तिः
प्रतीयते । अतएव पिण्डदयिता आह कल्पतरुप्रभृतिषु षट्
पिण्डदानान्तरमेव करधर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु
दर्भमूलविधायकं न तु मातामहादिपिण्डदानपूर्वकं कर-
धर्षणक्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि
तदुक्तं ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूप समन्वितपिण्डदानं
प्राग्निभेदपरमिति । अतो मातामहपत्ते न करमार्जनम् ।
एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्य करमार्जनाचमन-
हरिकारणानि कार्याणि स्मधारणं तद्वत् प्रागुक्तं ब्रह्मपुराण-

वचनात् । तिराचम्येति अत्र श्राद्धचिन्तामणिः त्रिः पिवे-
दित्यदिना विहितमाचमनं तदत्र तिरावर्त्तते आचार प्रदोषो-
ऽप्येवमिति तत्र “तिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुषम्”
इति मनुवचनेन सह तिराचामेद्विः परिरुज्जीतेति गोभिलैक-
वाक्यत्वात् किन्तु सकृदेव । तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः पूर्वदत्ता-
वनेजनसंस्त्रवपात्रेभ्यः । एतच्च छन्दोगेतर परम् । छन्दो-
गानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्ववदवनेजयेत् । यथा
छन्दोगपरिशिष्टम् । “तत् पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्”
अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्द्वितीयावनेजनेति अवनेनिष्त्वेति
वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिष्त्वेति ब्रह्मपुराणे अवनेजनं
दत्त्वात्र पितरथेति क्रमदर्शनात् गोभिल गृह्येति तिधाय
जपतीत्यत्र तिधायेत्यनेन पुनरवनेजनानन्तरम् अत्र पितर
इत्यस्य जपो बोध्यः ।

तज्जपानन्तरं कर्त्तव्यमाह गृह्ये अपपय्याहृत्येति अत्रा-
पेत्यनेनाप्रादक्षिण्यावर्त्तेन पर्याहृत्य गत्वा उदगन्तं दक्षिणान्तं
वा तथा च छन्दोगपरिशिष्टं “वाममावर्त्तेन” केचिदुदगन्तं
अवर्त्तते । सव्यं गीतम शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ।
गोभिल गृह्ये वाममावर्त्तेन यहमनमुक्तं तदुत्तरादिक पर्यन्तं
केचिददन्ति गीतमादयः सव्यं दक्षिणम् अत्रापि उदगन्त-
मिति बहुक्षिणाभिमुखान्तमित्याहुः । यद्यप्यत्र विकल्प
उक्तस्तथापि बहुवादिसम्मतत्वात् प्रागुक्तत्वाच्च उदङ्मुखीभूय
यथाशक्ति श्वासं विधृत्य तेनैव पथा परावर्त्तमानः पितॄन्
भास्वरमूर्त्तिकान् परितुष्टान् ध्यायन् विधृतप्राणत्वेन व्यक्तज-
पस्याशक्तत्वादुपांशुरूपेण अमीमदन्त इति जप्त्वा श्वासं
त्यजेत् । एतद्वक्तृकृतं छन्दोगपरिशिष्टेन “आहुतप्राणाना-
यम्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः । अपं स्तेनैव चाहृत्य ततः

प्राणान् विमोचयेत्” । अञ्जलिस्तु इति कृताञ्जलिरित्यर्थः ।
 “गृहान् पत्नीं गृहान्नः पत्नी” इति गृहान्तरात् गृहान्न इति
 मन्त्रेण पत्नीं पश्येदित्यर्थः । पिण्डान् दत्तपिण्डान् । पूर्वस्यां
 कर्षाम् इत्यन्वष्टकापरम् । पिण्डोपरि सूत्रदाने मन्त्रवाक्य-
 पूर्वकतामाह ब्रह्मपुराणम् । “एतदः पितरो वास इति जल्पन्
 पृथक् पृथक् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ।
 दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः” ॥ तेन वाम-
 हस्तोद्धृतसूत्रतन्तुं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामान्वारब्धेन
 एतदः पितरो वास इति पठित्वा गोत्राद्यभिलाषपूर्वकमुत्सृज्य
 पिण्डे दद्यात् ।

वासोदानान्तरेण पिण्डपूजादिकमाह ब्रह्मपुराणम् । “पूज-
 यित्वा तु पिण्डस्थान् पितॄंश्च प्रणमेद्वतून् । वसन्ताय नम-
 स्तुभ्यं श्रौषाय च नमो नमः ॥ वर्षाभ्यश्च शरत्सञ्जतवे च
 नमः सदा । हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति एवञ्च पिण्ड-
 पूजानन्तरं वसन्तायेत्यादिपाठदर्शनादनिरुद्धमद्वैतम् अत्र
 पितर इति पाठानन्तरं वसन्तायेत्यभिधानं प्रमाणशून्यम् ।
 न च “आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायम्य ग्रनैरसून् । पठतूश्च
 नमस्कुर्यात् पितॄन्नेव च मन्त्रवत्” ॥ इति मनुवचनं प्रमाणम्
 उदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामधर्यं कृत्वा वसन्तायेत्या-
 दिना पठतून् नमस्कुर्यादिति कुल्लूकभट्टेन तद्व्याख्यातञ्चेति
 वाच्यम् उदक् परावृत्य मन्त्रवदित्यनेन याजुर्वेदिक “नमो व
 पितरो रसाय नमो वः पितरः श्रौषाय नमो वः पितरो
 जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो
 वः पितरो मन्यवे” इति मन्त्रस्य रसश्रौषजौवस्वधाघोरमन्यु-
 शब्दाभिधेयान् वसन्त-श्रौष-वर्षा-शरहेमन्तशिशिररूपान्

ब्राह्मणसर्वस्यै हलायुधेन व्याख्यातान् षडृतून् पिष्टरूपानि च
नमस्कुर्यादित्येकस्मिन्नेवान्वये मनुवचनस्य सामगीतरपरत्वात् ।
गोभिलगृह्ये अत्र पितरो अमीमदन्तेति मन्त्रयोर्मध्ये ऋतु-
नमस्कारस्याश्रुतत्वात् तत्परिशिष्टेऽपि प्रागुक्तवाममावर्त्तन-
मिति आहृत्य प्राणानायस्येति वचनाभ्यामप्यावर्त्तनं विशेष
उक्तः न तु वसन्तायेत्यस्य पाठ इति ततश्च छन्दोगाज्ज्ञां कापि
ऋतुनमस्कारस्यानुपदेशात् पिष्टपूजानन्तरस्थाननियतस्य
पौराणिकस्य वसन्तायेत्यस्य पाठो मैथिलाद्युक्तो आह्वयः ।
अस्मत् क्रमपक्षेऽपि तद्विरुद्धक्रमानभिधानात् मनुवचनस्यावि-
रोधाच्च ।

पूजने तूष्णीं गन्धादिनिक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टे “गन्धादि-
निक्षेपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” । अत्राचमनं
पित्रादिब्राह्मणानां प्रथमतः पश्चाद्वैश्वदेवब्राह्मणानां कारयि-
तव्यम् । नद्याच विष्णुधर्मात्तरे । “वैश्वदेवोपरिष्टानां धरमं
हस्तधावनम् । विसर्ज्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यत श्रुता” ।
अत्र हस्तधावनम् आचमनम् उदङ्मुखेवाचमनं दत्त्वा प्राङ्मुखे-
षु दद्यादिति देवलवचनैकवाक्यत्वात् । एतच्च न कुशमय-
ब्राह्मणपक्षे अयोग्यत्वात् अत्र ब्रह्मपुराणेन पिष्टस्यपिष्टपूजा-
नन्तरं वसन्तायेति पाठ उक्तः छन्दोगपरिशिष्टेन तु पिष्टस्य-
पिष्टपूजानन्तरं ब्राह्मणायाचमनदानमुक्तं यद्यप्यनयोः पूर्वो-
पर्य्य साक्षात् केनापि नोक्तं तथापि आचान्तेषूदकपुण्या चता-
न्ययोदकश्च दद्यात्” इति गोभिलकात्यायनसूत्रोक्ताचमना-
नन्तरं जलादिदानाव्यवधानाय वसन्तायेत्यादिपक्षः अन्तरमाच-
मनं प्रतीयते । अत्रादकादिदाने विशेषमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् “अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसमीक्षितिराश्रुते । शिवा
आपः सन्त्यति च शुभमानेवोदकेन च ॥ सोमनस्यमस्त्विति

पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यक्षतान्यपि
 दापयेत् ॥ अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । पष्ठैव
 नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन ॥ अग्रभूमिं ब्राह्मणस्य
 तत आचामयेत् द्विजान् इत्यनेनोपस्थितत्वात् एतच्च भूमि-
 मेषनं मुक्तदेव कर्त्तव्यं शिवा आप इत्यादिना जलादिदानन्तु
 दैवपूर्वं ब्राह्मणेषु कर्त्तव्यं ब्राह्मणसम्बन्धिप्राप्तानां कर्मणां
 वैश्वदेवपूर्वं कर्त्तव्यत्वाभिधानात् । तथाच देवलः “यत्र यत्
 क्रियते कर्म पेटके ब्राह्मणान् प्रति । तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं
 वैश्वदेवत्यपूर्वकम्” ॥ युग्मानेवेत्याभ्युदयिके अन्यत्र ब्राह्मण-
 मात्रमासिञ्चेदिति अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता
 भृष्टाधाना भवन्ति ते” ॥ इति भट्टभाष्यधृतवचनात् । अर्घ्य-
 वदित्यतिदेश आभ्युदयिके ज्येष्ठोत्तरकरत्वप्राप्त्यर्थो न तु
 तन्त्रतानिहत्यर्थः । “अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽघने-
 जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च” ॥ इति
 वचनात् । एवञ्च पष्ठैवेत्यनेन “गोत्रनामभिरामन्त्रा पितृ-
 नर्घ्यं प्रदापयेत्” इत्यनेन गोत्रादौ प्राप्तायाः सम्बुद्धेर्नान्दी-
 मुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपन् इति ब्रह्मपुराणोक्त-
 शाख्यन्तरीयचतुर्थ्यां परास्तता । एतच्च “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
 गोत्रस्याक्षय्यकर्माणि” इत्यादि प्रागुक्तगोभिलवचनत्रये चाक्षय्य-
 कर्माणि गोत्रस्येति पितुरिति शर्मण इत्यभिधानात् व्यक्तं
 ततश्च न चतुर्थी कदाचनेति पिण्डपिष्टयज्ञवहुधचार इत्यति-
 देशेन प्राप्तस्य “ये चात्रत्वामनुयाय त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति
 चतुर्थीयुक्तस्य मन्त्रस्य निषेधः । गोभिलः । “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्त गोत्रं नो वर्हेतां वर्हेतामित्युक्ते स्वधानिनय-
 नीयान् दर्भान् उपवित्रानास्तोर्य स्वधां वाचयिष्ये इति
 पृच्छति वाचयतामित्यनुज्ञातः पिष्टभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः

प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रभातामहेभ्यो हृदप्रमातामहे
 भ्यश्च स्वधोच्यताम् इति “अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनीयान्
 वारिधारां दद्यात् कर्जं वहन्तोरित्यपो निषिञ्चतीति” । न च
 सव्येनाघोराः पितरः सन्त्विति दक्षिणां दिशं मनसाकाङ्क्षन्
 पूर्वाभिसुखः पठेदिति कृत्यप्रदीपः । “दत्त्वाशौः प्रतिगृह्णी-
 यात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो ब्रुवः । अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः” ॥ इति मत्स्यपुराणवचनेन “दक्षिणा दिश-
 माकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इत्यादि मनुवचनैक-
 वाक्यत्वं तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । “पिण्डपितृयज्ञवदुप-
 चारः” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेवकर्मातिरिक्ते दक्षिणामुखत्व-
 प्रतीतिः । “दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्” इति मनुवचनस्य तथा-
 र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निति
 वीक्ष्यमाण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना आकाङ्क्षन्
 इत्यनन्तरं दातार इति पठितं न तु अघोराः पितरः
 सन्त्विति । मत्स्यपुराणेऽपि अचर्योदकदानानन्तरं दत्त्वेति
 न पठितम् । किन्तु “ततः स्वधा वाचनिक वैश्वदेवेषु चोद-
 कम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशोरित्यर्थे पठित्वा “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः । गोत्रज्ञो वर्धतामस्तु तथेत्युक्तः स
 तैः पुनः । दातारी नोऽभिवर्धन्तामस्रश्चैवेत्युदीरयेत्” ॥ इत्येव
 पठितं ततः शाखिविशेषे तादृक् क्रमकर्माणि प्राङ्मुखत्वं न
 तु गोभिलाद्युक्तकर्माणि । अतएव पिण्डदयितादावाशौः प्रायेण
 प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम् । स्वधानिनयनीयान् स्वधावाचन-
 माचार्यान् न तु कृतप्रयोजनान्तरान् । ततश्च नारायणीपा-
 ध्यायशूलपाणिप्रभृतिभिर्यदर्थं सम्बन्धि पवित्रमात्रास्तरणसुक्तं
 तत् प्रमाणशून्यम् । कुशान्तरास्तरणरहितत्वेन सूत्रविरुद्धञ्च
 अन्यथा पिण्डरेषापि अर्घ्यसम्बन्धिपवित्रेण कथं न स्यादिति ।

अतएव भट्टनारायणानिरुद्धभट्टकुल्लुकभट्टककैहरिशर्माप्रभृति-
 भिमैथिलैश्च सपवित्रकुशान्तरास्तरणमुक्तं नत्वव्यसम्बन्धि-
 पवित्रमात्रास्तरणमिति । स्वधानिनयने स्वधावाचने कृत इति
 शेष इति एतच्च प्रागुक्तसव्येन पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वेति
 गृह्योक्तवारिधारादानस्य स्वधावाचनानन्तरत्वविधायकं लाघ-
 षात् न तु वारिधारादानानन्तरविधायकं गौरवात् एतद्वक्तृ-
 कृतं कुन्दोगपरिशिष्टे । “प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजो-
 त्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्” ॥
 इति भट्टनारायणचरणैरपि सव्येनैव पाणिनोदकपात्रं गृही-
 त्वेति सूत्रस्य व्याख्याने एतच्च चरिषेचनमाचम्य ब्राह्मणेष्व-
 चान्तोदकेषु अग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्वित्येवं स्वधा-
 वाचनं कृत्वोत्तानं पित्रपात्रं कृत्वा पवित्राणि च पिण्डाना-
 मुपरि दत्त्वा कुर्यात् तथाच प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इति
 व्याख्यानं कृत्वा मैथिलैरप्येवं लिखितम् । एवञ्च वासोदाना-
 नन्तरं यथा श्रुतगोभिलगृह्यदर्शनात् पित्रदयितायां यत् परि-
 षेचनमुक्तं तदेयम् । एवं कुन्दोगपरिशिष्टेन अस्तु स्वधेत्यन-
 न्तरकर्तव्यत्वाभिधानात् तदनन्तरं गृह्योक्तं पत्नौ भक्षयार्थं
 पिण्डदानं न तु स्वधावाचनस्य प्राक् तथा सति पितामहपिण्डे
 स्वधावाचनं न स्यादिति बोध्यं तत्र विशेषयतः शङ्खलिखितौ
 “पत्नी वा मध्यमं पिण्डमग्नौ यादार्त्तवस्त्रातेति” यमः “पत्नी
 वा मध्यमं पिण्डं ततः प्राग्नीत वाग्यता” । मत्स्यपुराणे
 “पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्विनयान्विताम् । आधत्त पितरो
 गर्भे सत्तः सन्तानवर्द्धनम्” ॥ एवमन्त्र पौराणिकत्वात् साधा-
 रणः । अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृ-
 विशेषणतया भट्टेन यद्व्याख्यातं तद्गोभिलस्याहसूत्रादर्शनात्
 तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः । “उत्तानं पात्रं

कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यादिति” एवमेवानिबृहत्तमप्रवृ-
त्तिभिर्लिखितम् ।

दक्षिणायां पित्र्यपूर्वकतामाह विष्णुपुराणम् । पितॄन्
मातामहानुपक्रम्य “पिण्डैर्मतामहंस्तद्ब्रह्ममास्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजापाणां दद्यादाचमनमातः ॥ पित्र्यः प्रथमं
भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर । सुखधेत्वाग्निना युक्तं दद्याच्छ्रद्धा
य दक्षिणाम्” ॥ द्विजापाणां विश्वदेवपित्र्यमातामहपञ्चमय-
त्राहभोजनं ब्राह्मणानां मध्ये पित्र्यः पित्र्यपञ्चब्राह्मणेभ्यः
प्रथममाचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् अतएव यैर्देवोपरिष्ठानां
धरमं हस्तधावनम् इत्युक्तम् । तथा “ब्राह्मणे दक्षिणा देया
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुष्मन्मायां पूर्णपात्रादिका
भवेत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मा-
न्तताविधानात् आहमुपक्रम्य “दैवाद्यन्तं तदोहेत पित्राद्यन्तं
न तद्वेत् । पित्राद्यन्तन्त्वोडमानः क्षिप्रं मय्यति सान्वयः” ॥
इति मत्स्यपुराणेऽपि आहकर्माणोऽप्यन्तकर्मात्वेन प्राप्तस्य
दक्षिणादानस्य दैवान्ततानुरोधेन पित्रादित्वमुक्तं, आहविधे-
कोऽप्येवं सुखधेति शाख्यन्तरीयम् । अत्र दक्षिणाया नाच-
मनास्पृशदितोत्तरत्वं किन्तु आचमनानन्तरं न्यूनीतानान्तं
कर्मा विधाय कर्तव्यत्वं प्रागुक्तोत्तानपात्रं कृत्वेत्यादि गोभिल-
सूत्रात् । एतेन दक्षिणाया देवपूर्वकत्वं मैथिलीकृतं हेयम् ।

आशीःप्रार्थनामाह गोभिलः । “विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
दैवे वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेव च ।
अद्याचनोमाव्यगमद्बहुदेयञ्च नोऽस्त्विति । अत्रञ्च नोबहुभवेद-
तियैश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु माच याचि-
ञ्च कञ्चन । अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु धीम्यः
सहस्रिता द्विजा स्तोमामन्त्रया हस्तिरस्तु एताः सत्या आग्निः

सन्त्विति वाजे वाजे वत याजिनी नो धनेषु विप्रा अमृता
 ऋतज्ञा अस्य सध्वः पिवत मादयध्वं हता यात पथिभिर्देव
 यानैः इत्येतया विसृज्य “आमावायस्य प्रसवो जगम्यादेमे
 यावा पृथिवी विश्वरूपे आमागन्तुं पितरा मातरा युवमामा
 सोमोऽमृतत्वाय गम्यात्” इत्येतयानुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभि-
 वाद्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशतीति दैवे देवपक्षेऽर्थात् उदस्युष्यः
 विम्बे देवाः प्रीयन्तामिति वाचयित्वा प्रीयन्तामिति प्रतिचर्नं
 गृहीत्वा दातार इत्यादिना एताः सत्या आगियः सन्त्वित्यन्तेन
 आगियः प्रार्थयेत् । वेदयाध्ययनाध्यापन-तदर्थविषोष उपतट-
 र्थास्तुष्ठानैर्हृदिमेतु । इति याज्ञवल्क्योपदीपकनिकायां व्याख्या-
 नाद्वेद इत्येव पाठो न तु वेदा इति ततः सन्त्विति प्रतिवचना-
 दागियः प्रतिगृह्णा देवताभ्य इत्यस्यान्ते पठनीयत्वेन विसर्जनात्
 पूर्वं त्रिःपठेत् पितृदयितायामध्येयं ततो वाजे वाज इत्यनेन
 कुशापेक्ष विचर्जयेत् । “ततस्तामसतः कृत्वा प्रतिगृह्णीदपा-
 त्रिकां वाजे वाज इति जपन् कुशापेक्ष विचर्जयेत् । वहिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य पादामष्टावनुव्रजेत्” ॥ इति मध्यपुराणात् एतच्च
 विसर्जनं आद्यस्य पितृणां मन्त्रसिद्धात् । वेद्यामावाहनमतेषा-
 मिव विसर्जनस्य युक्तत्वाच्च । अतएवामावेत्यनेन प्रदक्षिणीकृत-
 याभिवादनमपि आद्यस्य पितृणामिति एतेनावाचक्यादे
 विसर्जनाद्यभावो गित्याद्युक्तो हेतुः । तत आमावेत्यनेनानु-
 व्रज्य प्रदक्षिणी-कृत्याभिवाद्येत् । दर्भमृदवाद्यसमादाय

यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य निगयेत्
 तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥ यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सन्ध्वि-
 बान्धवाः । यथात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽस्य निचिपेत्” ॥
 इति दानकाण्डकल्पतरुहृतनारदवचनेन श्रावणदेयस्य ब्राह्म-
 णाभावे जलप्रक्षेपोक्तत्वाच्च वामदेव्यं गीत्वा गानाग्रतो कयान्
 इत्यानि त्रिः पठेत् । ततः कर्ममात्रं प्राप्ताच्छिद्रावधारणं
 कुर्यात् । तथा च श्रातातपपराशरो । “वाच्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य गिरसा ब्राह्ममग्नि-
 ष्टोमफलैः समम्” ॥ क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैः
 सममिति स्तुतिः । विष्णुः । यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति
 तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
 प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः” ॥ ततः साङ्गतायै विष्णुं स्मरेत् ।
 “प्रसादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
 तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्वादि श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रे-
 दस्य पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी क्षीमा विष्णोः संस्मरणाय
 वै” ॥

तदनन्तरं दक्षिणपाणिना दीपप्रच्छादनमाह देवतः ।
 “निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । चाचम्य पाणौ
 प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत्” ॥ पाणीप्रक्षाल्याचम्य
 इत्यन्वयः । “ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् मृत्यान्पि भोजयेत् ।
 यथात् स्वयं पत्नी च श्राद्धशेषमुदाहरेत्” ॥ निवृत्ते वाम-
 देव्यगामान्ते प्रच्छाद्य श्राद्धाद्येति पारिजातकल्पतरौ । न
 निर्वापयेत् दर्शनात् “दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात्
 स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् प्रुवम्” ॥
 इति नव्यवहेमादहृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति
 अनुवचनाच्च उदाहरेत् अन्यवद्वरेत् एव रागप्राप्तत्वाच्च विधिः

किन्तु नियमः । तथा च आहशेषमुपक्रम्यापस्तम्बः । सर्व-
 आहप्रासावरार्हमश्रीयादिति” प्रासावरार्हं प्रास एव अत्र
 निष्कष्टकोटिर्यस्य स तथा अनियमत्वे सर्वस्मादिनि आहशेष-
 विशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । आहं कृत्वा तु
 यः शेषं नावमश्राति मन्दधौः । लोभान्मोहाद्वयाहापि तस्य
 तन्निष्फलं भवेत्” ॥ लोभात् द्रव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र
 लोभादित्यभिधानाद्देधोपवासादौ न नियमः । तत्र घ्राणमाहुः
 वराहपुराणविष्णुधर्मोत्तरकात्यायनाः । “उपवासी यदा नित्यः
 आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पित्त-
 सेवितम्” ॥ एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्य-
 मथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥
 इति शङ्कोक्तं न तच्छ्राद्धशेषेतरभोजनव्यावर्तकम् । किन्तु
 यत् किञ्चिदिति आहार्यत्वेन विशेषणौयमन्यथा आह्ने प्रति-
 पिष्टद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आहार्यं पक्वं तत्र न दत्त्वा
 न भक्ष्यमिति तस्यार्थः । शातातपः । “आहं कृत्वा पर
 आहं भुञ्जते ये च जिह्वलाः । घतन्ति नरके धीरे तुप्तपिण्डो-
 दकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः । विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि
 कुर्वता आहं कोपीऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र
 एव मेतत् न शस्यते” ॥ स्मृतिः । “द्युतश्च कलहश्चैव सायं
 सन्ध्या दिवा शयम् । आहकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुङ्क्ष्व
 वर्जयेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययन-
 मैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं सन्ध्या आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
 नव्यवर्द्धमानधृता स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययन-
 मैथुनम् । दानं सन्ध्या पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
 अध्वानं अध्वगमनं क्रोशात् परं न कार्यम् “अध्वगमनमा-
 क्रोशपूरणमिति” हारीतवचनात् मैथुनम् ऋतुकालौनसपि

न कार्यम् । तथा च आहानन्तरं शङ्खलिखितौ । “ऋतु-
 स्नाता ददहोरात्रं परिहरेदिति” दानं याचितायादतिरिक्तम्
 “वन्दिभ्यश्चैव मयिभ्योऽन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न
 दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो धीर्यस्तोतारः अर्थितः
 सन् यदि एभ्योऽन्नं न दद्यात् तदा आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः मागधा वंशशसकाः । वन्दिनस्त्व-
 मनप्रज्ञाः प्रस्तावमदृशीकृतयः” ॥ इत्युक्तेः । इत्यञ्च आहोत्तर-
 दाननिषेधात् आहं वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्द्याश्व-
 णोच्च आह्रात् पूर्वं तदर्थं भोज्यादिकमुत्सृजेत् । वायुपुराणे ।
 “अध्वनौ नो भवेदश्वः पुनर्भोजौ च वायसः । होमकृत्त्ररोगौ
 स्यात् पाठादायुः प्रहोयते । दानं निष्फलतामेति प्रतिपादौ
 दरिद्रताम् । कर्मकृष्णायते दासो मेयुनौ शूकरो भवेत्” ॥
 कर्मोश्च भारोद्दहनादिकम् । मत्स्यपुराणम् । “रतिशक्तिः
 स्त्रियः कान्ता भोज्य भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा
 रूपमारोग्यसम्पदः । आहपुण्यमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमा-
 गमः” ॥ पुष्पं तद्वदल्पं फलं तद्वन्नदत् ।

आहानन्तरं बलिवैश्वदेवावाह भविष्यपुराणम् । “कृत्वा
 आहं महावाहो ब्राह्मणाश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म
 ततः कुर्यान्मराधिप” ॥ यार्वणानन्तरं नित्यआहं विकल्प
 उक्तो मार्कण्डेयपुराणे “नित्यक्रिया पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति
 सत्तमाः । न पितृणा तथैवान्ये शेष पूर्ववदाचरेत्” ॥ न
 पितृणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था नित्यआहप्र-
 भाणप्रयोगावाङ्मिक्तत्वे ऽनुसन्धेयाविति ।

अथ जीवत्पितृकआहम् । पारस्करः । “पित्रादितृषु जीवन्
 आहं न कर्त्तव्यं यत्र पश्चात् पुरुषाणां मध्ये यो यो जीवति तं
 विहाय पुरुषान्तरमादाय आहं कर्त्तव्यम् । मातामहादितृषु

जीवत्सु पित्रादित्रिकमात्रश्राद्धं कर्त्तव्यम्” । तथाच-विष्णुः ।
 “पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् पिता येषां कुर्यात् तेषां
 कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति पितामहो येषां कुर्यात्
 तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय
 दद्यात् यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं दाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं दाभ्यां
 दद्यात् । मातामहानामप्येवं श्राद्धं-कुर्यात् विचक्षणः” ।
 इति विष्णु पितृपितामहप्रपितामहेषु यस्य पिता प्रेत इति
 सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन त्रयाणां मध्ये पितैव मृती न
 तु पितामहप्रपितामहौ । दाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां पितामहपितामहायेति कर्त्तुर्द्वहप्रपितामहायेत्यर्थः
 पितामहः प्रेतः स्यादिति साधारणो निर्देशः । अर्थात् पितृ-
 प्रपितामहौ न मृती दाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां एतत् पक्षस्येदानीं पार्षणे तथा नाचरणादाभ्युदयि-
 कादौ तथा व्यवहारः पिता प्रपितामहश्च प्रेतावित्यनेन पिता-
 महो जीवतीत्यवगम्यते । दाभ्यां प्रपितामहहृदप्रपितामहा-
 भ्याम् एवं मातामहपक्षेऽपि विशेषस्तु पितरि मृते माता-
 महादिवयाणामन्यतममरणेऽपि पर्वणाचारः ।

अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्त्तव्यत्वम् । अत्र मार्कण्डेयपुरा-
 णम् । “कार्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युदुपक्षवे” । यन्मासि
 मासि कार्यम् । पितृनुपक्रम्य “मासि मासि वोमनम्” इति
 श्रुतेः । एतच्च श्राद्धं चन्द्रचयेऽमावास्यां प्राप्यातिथस्तम् ।

अपरपक्षे “यदहं सम्पद्यतेऽमावास्यान्तु विशेषः” इति
 निगमवचनैकवाक्यत्वात् । अत्यतिथावपि आहसाह गोभिलः ।
 “अथ आहसमावास्यायां पित्रभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
 परपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा
 कालनियमः शक्तित इति” । योऽयममावास्यादिकालनियमः
 सशक्तस्य सद्व्यस्यारोगिणो बोध्यः इति आहविवेकः । तत्र
 चतुर्दशीवर्जनमाह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा
 चतुर्दशीम् । आहं प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ।
 यत्तु “अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय
 “एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वेषु । आहं साधारणं
 नाम सर्वकामफलप्रदम् । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवास-
 स्थोऽपि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यात् अनेन विधिना
 बुधः” ॥ इति मत्स्यपुराणम् । तत्रानुपनीतोऽपीत्यपि शब्दे-
 नोपनीतः समुच्चोयते । तत्रानुपनीतस्य अजाताग्नेरुपनीतस्य च
 साम्नेः सम्भवात्तयोः “न दर्शनं विना आहमाहिताग्नेर्द्विज-
 म्ननः” इति मनुवचनात् कृष्णपक्षीयआहस्यामावास्यायामेव
 विधानात्तदेकवाक्यतया मत्स्यपुराणे नित्यश इत्यनेनामा-
 वास्यायामित्यत्वाभिधानं तत् साग्निपरम् । कृष्णपक्षस्य
 नित्यत्वाभिधानस्तु साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् तत् प्रागेव
 व्याख्यातम् एवमन्यानि पचनानि व्याख्येयानि ।

अथ मलमासं सपिण्डनोत्तरआहनिषेधः । तत्र लघु-
 कारितः । “सपिण्डोकरणादूर्ध्वं यत् अस्मिन् आदिकं भवेत् ।
 इष्टं वाप्ययथा पूर्णं तत्र कुर्यात् अतिरुचिः” । आहमेव आदिकं
 मयि ठक् इति आहविवेकः । इष्टं यागादिपूर्तं खातादि ।
 ष्योतिषे । “रविश्चा कृद्धितो मासयान्द्रः स्यातो मन्त्रिभ्युचः ।
 नम यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इति । यान्द्रः

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः “चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिं-
शतादिनैः । एकराशौ रविर्यवत् काल मासः सभास्करः” ॥
इति वचनात् स मासो रविणा लङ्घितस्तत्र राश्यन्तरसंयोगा-
भावे नातिक्रान्तो मलिन्नुचो भवति । तथा “असंक्रान्तमासो-
ऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसक्रान्तमासः चयाख्यः कदाचित्”
इति असक्रान्तमासो मलमासः तत्र तस्य वैशाखादित्वेन
यद्विहितं कर्तुंमुचितं तत् प्रकृतवैशाखादौ कर्तव्यम् । अत्र
सपिण्डीकरणान्तस्य कर्तव्यत्वमाह लघुहारीतः । “असं-
क्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्धिकं प्रथमं द्विजैः । तत्रैव मासिकं पूर्वं
सपिण्डीकरणन्तथा” ॥ आब्धिकं सपिण्डीकरणम् । तत्रैव
असक्रान्त एव रवौ । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं कर्तव्यं
तथाच सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पूर्वपदं सपि-
ण्डनोत्तरपार्वणाख्यमासिकश्राद्धनिषेधार्थम् । यत्तु “जात-
कर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्
कार्यं व्यासस्य वचनन्तया” ॥ इति तत् पिण्डपितृयज्ञाख्य-
श्राद्धपरम् । “इन्द्राग्नौ यव ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
अग्नीसोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य
तु रविर्यदागच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः” ॥ इति लघुहारीतवचनाभ्यामेकवाक्यत्वात् ।
तथाहि शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौयागः । कृष्णप्रतिपदि अग्नी-
सोमयागः । एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पितृविशिष्टसोम-
देवताकोऽग्नौ करणहोमः पिण्डपितृयज्ञाद्भूतो दर्शे विहितः ।
मासादिसमाप्तिकीर्तनात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश-
ब्दार्थः तं पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धयुक्तं मासमतिक्रम्य रविर्यदा
गच्छेद्राश्यन्तरसंयोगमियात् तदाद्यो मलिन्नुचः । द्वितीयः
प्रकृतः शुद्धः कर्मार्थ इति यावत् । ततश्च एकवाक्यत्वानु-

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारौतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
 आहमात्रविधायकं व्यासवचनं न त्वन्वाहार्थाख्यआहविधायकं
 तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
 न्नममासतत्त्वं तथाच समयप्रकाशे कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको
 वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्तथोदये आहं न कुर्या-
 दिन्दुसंक्षये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
 दर्शद्वयं भवेत् । दर्शआहं तदादौ स्यात् न परत्र मलिज्जुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
 णम् । “अनेन विधिना आहं चिरव्यस्येह निर्वपेत् । कन्या-
 कुम्भद्वयस्थोऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा” ॥ अथ सौरेण वाक्यम् ।
 राज्युल्लेखेन विहितत्वात् । आहतव्याशक्तस्य कन्यास्वरवौ
 आहं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंते वर्षासु कन्यास्थे
 शाकेनापि गृहे वभन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्धंगयो-
 ऋणम् ॥ सूर्ये कन्यास्थिते आहं यो न कुर्याद् गृहाग्रमौ ।
 कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्वासपोडनात्” ॥ हंते सूर्ये ।
 ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिशील्यमित्यर्थः ।
 अत्राप्यशक्तौ तुनार्के । यथा मत्स्यपुराणम् । “यावच्च कन्या-
 तुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्रावस्य कालः स्यात्
 शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुल्यो रविरास्ते तावच्च
 क्रमाच्छ्रावस्य कालः कन्यास्थार्ककरणे तुनार्के कर्त्तव्यम् ।
 अन्यथा रविस्थितिक्रमस्य प्रातस्वेनानुवादापत्तेः । तुनार्के-
 ऽप्यमावास्यायामतिप्रागस्यमाह भविष्यपुराणम् । “श्रेयं
 दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशो भुवि । तस्यां दद्यान्
 चेदत्तं पितृणा वै महालये” ॥ पञ्चदशौ अमावास्या । अमा-
 वास्यामधिकृत्य “दीपमात्राय कर्त्तव्याः शक्ता देवगृहेषु च ।
 रथ्यापष्टाशमगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति मत्स्यपुराणोक्तं ।

गानास्यानदोषदानेन दोषान्विता ख्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दोषवरः प्रदेयः” इत्यादिनोक्तविष्णुसम्प्र-
 दानकदोषदानविहिता षोणमासी न ग्राह्या । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु ग्राह्यं कुर्याद्दिने
 दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्धमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरश्चेति कृत्या मनसि यो नरः । ग्राह्यं न कुरुते तत्र तस्य
 वक्तुं पिबन्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रोष्ठपद्यूहं कृष्ण-
 पक्षे अत्राश्वयुगश्विनौतद्युक्तषोणमासीसम्बन्धाज्ञचणया मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्त्तव्य इति । दिने दिने
 तियो तियो “तिथिर्नैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्करणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षीयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतितिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षस्याप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीक्षया यावत्तिथिलाभात् । अतएव पाश्चा-
 त्यनिर्णयामृतकालमाधवोययोः कार्णाजिमिः । “नभस्य-
 स्थापरे पक्षे ग्राह्यं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं
 स्यात् नैव वज्र्या चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रस्य
 ग्राह्यविवेकेऽपि दिने दिने इति वीष्णपञ्चदशग्रहार्थेत्युक्तम् ।
 त्रिभागहीनं पञ्चादित्रिभागमेकादश्याद्विष्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरं । “उत्तरादयनात् ग्राह्ये श्रेष्ठं स्याद्विषयायनम् । चानु-
 र्मास्यच्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्” ॥ प्रोष्ठपद्याः परः
 पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहं च तत्रापि दशम्यूहं-
 मतोऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजस्त्रयीदशौ” ॥

रोधेन मलमासेऽपि लघुहारोतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
 आहूतमात्रविधायकं व्यासवचनं नत्वन्याहाय्याख्यआहूतविधायकं
 तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याश्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
 न्नममासतत्त्वे तथाच समयप्रकाशे कुयुमिः । “संवत्सरातिरेको
 वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्या-
 दिन्दुसंचये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
 दर्शद्वयं भवेत् । दर्शआहं तदादौ स्यात् न परत्र मलिस्तुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह मतस्यपुरा-
 णम् । “अनेन विधिना आहं चिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्या-
 कुम्भहृत्पक्षेऽर्के क्षणपक्षेषु सर्वदा” ॥ अत्र ‘सोरेण वाक्यम् ।
 राश्यान्नेत्रेण विहितत्वात् । आहूतयाशक्तस्य कन्यास्थरवी
 आहं कर्त्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्णासु कन्यास्थे
 शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयो-
 ऋणम् ॥ सूर्यं कन्यास्थिते आहं यो न कुर्याद् गृहाश्रमो ।
 कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्चामपोडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
 ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिजोध्यमित्यर्थः ।
 अत्राप्यशक्तौ तुलार्के । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
 तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
 शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
 क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्थार्काकरणे तुलार्के कर्त्तव्यम् ।
 अन्यथा रविस्थितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुलार्के-
 ऽप्यमायास्यायामतिप्रागशक्त्यमाह भविष्यपुराणम् । “येयं
 दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशी भुवि । तस्यां दद्यात्
 चेदत्तं पितृणा वै महालये” ॥ पञ्चदशी समावाप्या । समा-
 वाप्यामधिकृत्य “दीपमान्नाय कर्त्तेय्याः शतया देवगृहेषु च ।
 रथ्यापण्यमगानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्त-

मानास्थानदीपदानेन दीपान्विता स्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दोपवरः प्रदेयः” इत्यादिनोक्तविष्णुसम्प्र-
 दानकदीपदानविहिता षोडशमासौ न प्राज्ञा । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु ग्राहं कुर्याद्दिने
 दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा द्विभागत्वं मेव वा ॥ न सन्ति
 पितरस्येति कृत्या मनसि यो नरः । ग्राहं न कुरुते तत्र तस्य
 ग्राहं पिबस्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रौष्ठपद्यूहं कृष्ण-
 पक्षे पद्माश्वयुगश्रितोत्पद्युक्तषोडशमासौ सम्बन्धाच्चक्षण्या मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ चाश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकप्रयोगः कर्तव्य इति । दिने दिने
 त्रिथो त्रिथो “तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्कारणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षौयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतितिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षग्राहप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशौग्रहणार्थं वीक्षया यावत्तिथिस्त्राभात् । अतएव पाश्चा-
 त्यनिर्णयामृतकालमाधवोयधोः कार्णाजिभिः । “नभस्य-
 स्थापरे पक्षे ग्राहं कुर्यात् दिने दिने । नैव श्रन्दादिवज्यं
 स्यात् नैव वज्या चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रपद-
 ग्राहविवेकेऽपि दिने दिने इति वीक्षापक्षदशग्राहार्थेत्युक्तम् ।
 त्रिभागहीनं पञ्चादित्रिभागनिकादश्यादिव्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “उत्तरादयनात् ग्राहे श्रेष्ठं स्वाहचिणायनम् । चानु-
 र्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्” ॥ प्रौष्ठपद्याः परः
 पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूहं च तत्रापि दशम्यूहं-
 ‘मतीऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञस्तयोदयो” ॥

अर्धं त्रिभागस्यार्धं त्रयोदश्यादि । न तु पक्षस्यार्धं षष्ट्यादि । तथात्वे त्रिभागकरणेनार्धमेव वेति नियमानुपपत्तेः । उत्तरोत्तरलघुकालोपदेशात् साविध्याच्च यत्तु “आपाट्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंख्ये दिवाकरे । यौ वै आहं नरः कुर्यादिकस्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् वृत्ता. स्युः पितरो भुवम् ॥ नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ इति नागरखण्डे एक आहमुक्तम् । तत् कन्यास्थरविनिमित्तकआहपर प्रागुक्तहस्ते वर्षास्त्रित्यादिवचनैकवाक्यत्वात् । नत्वश्वयुक् कृष्णपक्षौय-आहस्य सकृद्विधायकम् अर्धमेव वेति नियमभङ्गापत्तेः । आपाट्याः पञ्चमे पक्ष इति न तत्र सकृच्छ्राद्धविधायकं किन्तु कन्यास्थआहस्यैव तत्सम्यग्ने वर्षदृष्टिविधायकम् एवञ्च मलमासभाद्रकृष्णपक्षस्य पितृपक्षत्वाभावात्तत्र नृत्तस्य वर्धान्तरे तत् आहस्याश्वयुक् कृष्णपक्षपातित्वेऽपि न पार्वणविधिना कर्तव्यत्वम् । अमावास्यामेतपक्षान्यतरमृतस्यैव “अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणाद्बुधं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शब्दवचनेन पार्वणविधानात् । एवं प्रेतपक्षादिमृतस्य पार्वणविधिना सांवत्सरिकआहो कृते न मातासहादिआदाय पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम्” इति हृदयतिवचनेन “मातामहानामप्येवं आहं कुर्यादिवचनम्” ॥ इत्यनेन च पितृआहाधीनमहत्तेः । एवमविभक्तमापन्नभ्रात्रोरेकेन पार्वणे कृतेऽपरिण मातासहआदाय न पुनः पार्वणं करणीयम् । अतएव हेतुनिर्णयेऽपि साग्निकीरसेन पितु क्षयाद्वै पितृादित्रिकस्य आहो कृते तत्र मातामहानां आदाय न पार्वणारम्भः । याज्ञिनवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् । एवमेव सधातयोदश्या

पुनर्वन्ता पिण्डरहितश्चाहं कृते न पिण्डानुरोधोदश्रयुक् कृष्ण-
पक्षीयश्चाहान्तरकरणीयम् । अङ्गभूतपिण्डानुरोधेन आहान-
न्तरं न कार्यम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टवचनात् तेनैव प्रधाननिर्वाहात् ।

अथ मघात्रयोदशीश्चाहम् । अत्र प्रौष्ठपद्युद्धं कृष्णत्रयो-
दश्यां मघायुक्तायामनिषिद्धद्रव्येण आहमावश्यकं शब्दादि-
वचने न च त्रयुक्ततिथिश्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशीकेवलमघा-
आहानुवादा अपि क्लृप्तविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्व-
बोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पनं गौरवात् । तथाच शब्दः ।
“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आहं
हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ अस्य नित्यत्वमाह विष्णु-
धर्मोत्तरम् । “प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥ शातातपः ।
“पितरं स्पृश्यन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात् दद्यात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ अत्र सदेति श्रुतेर्नित्यत्वं
प्रतीयते । अत्रात्रमात्रश्रुतेः शङ्कोक्तः पायसः फलातिशयार्थः ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । “मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता
राजंस्त्रयोदशी । तत्राक्षयं भवेत् आहं मधुना पायसेन च” ॥
एवञ्च शूद्रस्याप्यत्राधिकारः तत्र पुनर्वतः पिण्डनिषेधमाह
देवोपुराणम् । “भौजङ्गीं तिथिमामास्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।
तत्रापि महतो पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ॥ ऋते पिण्डप्रदा-
नन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्” ॥ भौजङ्गीं पञ्चमीं चन्द्रार्कसङ्गमो-
द्भावाद्या पितृदेवते ऋते मघायां “मघायां पिण्डदानेन
ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” इति वचनान्तरात् पिण्डानिषेधे विशेष-
माह शातातपः । “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।

स्वभावाचगलोपोऽत्र विकिरस्तु न सुप्यते। अक्षय्यदक्षिणा
स्वस्ति सौमगस्यमथास्त्विति” ॥ अत्राविभक्तानामपि पृथक्
आहमाह आहचिन्तामणौ स्मृतिः। “विभक्ता अविभक्ता वा
कुर्युः आहमदैविकम्। मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः
पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्याब्दिकमेकोद्दिष्टम्। अन्यत्र कृष्ण-
पक्षआह्लादी नाधिकारो न नित्याधिकारः। “सपिण्डोकर-
णान्त्वानि यानि आहानि षोडशः। पृथङ् नैव सुताः कुर्युः
पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” ॥ इत्यत्रापिना समुचितस्यापृथग्-
द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डोकरणान्तानतीति विशेषणात्तदुत्तरआ-
हानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वमपि प्रतीयते। अत्र गज-
च्छायायोगः फलातिशयार्थः। “नभस्यस्यापरे एवे मघा-
स्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया आहं पुर्यैरवा-
प्यते”। इति स्मृतेः करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरि
सपादत्रयोविंशतिदिनं यावत् अथ दशमदिवसे मघायुक्त-
त्रयोदशीसत्वे परदिवसे मघासत्वेऽपि न कुञ्जरच्छायायोगः
“योगी मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसञ्ज्ञितः। भवेन्मघासंख्ये
ष्व शशिन्यर्के करे स्थिते” इत्यत्र मघापटद्वयवैयर्थ्यापत्तेर्मघा-
त्रयोदशीनिमित्तकआह एव कुञ्जरच्छायस्य गुणफलत्वविधा-
नात्। एते न पूर्वदिने मघात्रयोदशीआहं कृत्वा परदिने
कुञ्जरच्छाये आहं कार्यमिति मिथोक्तं हेयम्। अत्र कुञ्जर-
च्छायगजच्छाययोः पर्यायत्वात् मनमासे गजच्छायाप्रति-
प्रसृतआहस्य विषयत्वमिति मतं धिक्त्वं वस्तुतोऽसम्भवात्
तथात्वमिति ध्येयम्।

अथ तौर्यआहम्। अत्र श्वेः प्रातुयत्तरविहितप्रथमदिन
एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसीवेत्तादावागमनेऽपि परदिने
आहमविहदम्। तथाच इच्छायुषः। “गत्यैव तीर्थं कर्तव्यं

आहं तत् प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्नेऽप्ययवा प्रातर्देशे स्वात् पूर्वदक्षिणे” ॥ तत्तत्प्राप्तैवमिति कर्तव्यवचनेन तौर्थाप्राप्ति-
निमित्तक आहामिधानेनोक्तस्यावांघात् । अतस्तौर्थाप्राप्ति-
निमित्तक आह एव तन्निवृत्तेरिति तत्त्वम् । गङ्गावाक्यावल्याम् ।
“संवत्सर द्विमासीनं पुनस्तौर्थां व्रजेद् यदि । मुण्डनञ्चोपवा-
सश्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशमासाभ्यन्तरे पुनर्गमने
मुण्डनोपवासौ न कार्य्याविति सूचितम् ।

अथाष्टका आहम् । वायुपुराणम् । “पित्रादानाय मूले
स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री
विभाष्यते ॥ प्रजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूर्वाः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शकौ कार्य्या
तृतीया स्यादेव द्रव्यगतो विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमा-
वस्या हि आहस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री साग्नेः
इन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्रजापत्या वैश्वदेविकी च
मांसैः पशोः । तथाच गोभिलः । “यद्युवाच तदसम्भारः
स्यादिति पशुनैव कुर्यादिति” यद्युवेति निपातसमुदायो
यद्यप्यर्थे पशुरपि छाग एव “छागोऽनादेशे पशु” इति गोत-
मात् । न च “तैश्चा ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः” इति गोभिलसूत्रेण
गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं तदसम्भवे पशु-
रित्यनेन यः पशुरुपदिष्टः तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात्
घस्तुतो हरिवशे मृगोऽपि विहितः । “इच्छाकुस्तु विकुचिं
वै षष्टकायामथादिशत् । मांसमानय आडाय मृगं हत्वा
महावन” ॥ इत्यादिना मृगमांसबोधनात् । पशुभावे स्थाली-
पाकेन यथा गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति”
एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यथानुकल्पि-
कम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गौः परस्यन्” इति ।

कन्दोगपरिशिष्टीयं आहतम् । अन्विति ओदनचरोः यथात्
अतएव "पितरः स्मृद्यन्यत्रमष्टकासु मघासु च । तस्माद्द्विधात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेभ्यु च । इति शातातपेनीकम् ।
तस्मादत्र प्रधानं पूजादिकन्तूपकरणत्वेन अज्ञानामानस्यकं
सूदेति अथवात् ।

अथ नवान्नआहम् । शातातपः "नवोदके नवान्ने च
गृहप्रच्छादने तथा । पितरः स्मृद्यन्यत्रमष्टकासु मघासु
च" ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे । आद्रोऽस्यरवाविति यावत् "आद्रो-
दितो विशाखान्तं रविचारेण वर्धति" इति ज्योतिर्वचनात्
रविचारेण रविगत्या । "माहृट्काले सुमायाते रौद्र ऋक्षगते
रवौ । जाड्यवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्" ॥ इति रुद्र-
यामलाच्च । रौद्रमाद्रौ । नवान्ने नवान्नागमे अथ "मघत्रयह-
पौडासु दुष्टस्वप्नावलोकने । इच्छायाद्वा नि कुर्वीत नवग्रस्या-
गमे तथा" ॥ इति विष्णुपुराणादक्ष्यमाणवहुतरवचनेषु नवान्न-
श्रुतेर्नवान्नागमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । "अमावास्या-
स्तिस्रोऽष्टका माघीप्रौष्ठपद्युद्धं कृष्णवयोदशी प्रोहिद्यथपाकौ
च एतांस्तु आहकालान् वै मित्यानाह प्रजापतिः । आहमेते-
ष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते" ॥ इति विष्णुवचनं नवान्नागम-
आहस्यैव प्रोहिद्यबोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं येषादि-
धान्यव्युत्थमाय शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः । "शरदसन्तयोः
केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको यमिनः
घृतः" ॥ इति कन्दोगपरिशिष्टे प्रौद्यप्राप्त्या नवग्रस्येष्टौ शालि-
विधानाद् यज्ञतुल्यन्यायात् आहति तथा कल्पनात् । "हृदिके
शक्नुपक्षे तु नवान्न शन्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनु-
ष्येष कृतं भवेत् ॥ धनुषि यत् कृतं आहं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तत्र गच्छन्ति नवान्नामिषकाहिणः" ॥ इति वराह-

वचनाच्च । श्यामाको व्रीहिविशेषः । वनी वानप्रस्थः ।
 अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्के । “पौषे चैत्रे कृष्ण-
 पक्षे नवान्नं नाचरेद् बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितॄणां
 नोपतिष्ठते” ॥ इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च
 सौर्यौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनु-
 र्मीनपर्युदासात् यवस्यावसुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुनवैशा-
 खेष्वपि नवान्नस्याहं कार्यं “एवमागामियागौयमुख्यकाला-
 दधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥
 यहागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्व-
 मिच्छन्ति केचित् प्राज्ञनकर्मणि” ॥ हरिहरपदौ तथा
 दर्शनात् अधस्तनः पूर्वतनः ह्यधवच्छास्त्रे व्यवहारः । अन्त-
 रालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं
 विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्तव्या ।
 “संस्कारा अपिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । इत्येतदेव
 कुर्वीत यैतूपनयनादधः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारपाते
 तथा व्यवहारात् अतएव आहविवेकेऽपि धनुषः पर्युदासा-
 न्माघादादिति सामान्यत उक्तम् । एवं यवस्याहमपि हरि-
 शयनात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते
 जनार्द्धने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 ज्योतिर्विंशभात् न च सुप्ते जनार्द्धने इति आश्विनशुक्लपक्षेतर-
 परम् । आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्य पक्वं घ्रात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः” ॥
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा” इति
 ब्रह्मपुराणात् नृगोनेताप्रायकोयासां राक्षीणामिति व्युत्पत्त्या
 नक्षत्रान्तेतुरित्यनेनात् विधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च
 नृगशिरः पूर्वार्द्धेन हथिकशिपे रात्रारम्भात् चत्वारिंशदण्डा-

धिकावशिष्टपङ्कादयो नृगनेत्रा इति । तथोक्तं ज्योतिषे ।
 “ज्येष्ठाशेषार्द्धे सूर्ये नृगनेत्रानिशात्मके । नवाक्षैर्भोजनं
 आहं जन्मचन्द्रे त्रिथो न च” ॥ अत्र जन्मतिथिनिषेधात्
 तथा जन्मर्क्षतारं सितवासरमिति जन्मर्क्ष निषेधाच्च “नन्दायां
 भार्गवदिने त्रयोदश्या त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्म-
 तिथिनक्षत्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा ।
 “सूर्ये चैव विशाखगे क्षरतिथो पापे त्रिजन्मान्विते । नन्दा-
 मन्दमङ्गीजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्तिके ॥ भेषुयाहि
 शिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे । आहं भोजनकं
 नवाक्षविहितं पुत्रार्थनाथप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे भार्ग-
 वोर्षस्य विशतिदण्डाधिक प्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । क्षर-
 तिथौ त्रयोदश्या पापे पञ्चमतारात्रये नन्दा प्रतिपत् षष्ठौ
 एकादशौ मन्दः शनिः मङ्गीजो मङ्गलः काव्यः शुक्रः उग्रगणः
 पूर्वाष्यमघा भरण्यः अहिरक्षेपा शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
 “ब्रह्मा विष्णुहृदस्यतौ शयधरो मार्त्तण्डपोष्णादितौ । मैत्रे
 चित्रविशाखवायुधनभे मूलाग्निवक्त्रौ तथा ॥ शक्रो वारुण
 ऋक्षके शुभदिने आहं नव शस्यते । नन्दा भार्गव भूमिजेषु
 न भवेत् आहं नवाक्षौघम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी श्रवण
 पुष्य नृगगिरो हस्ता रेवती पुनर्वसु अशुलाभा चित्रा विशाखा
 स्वाती धनिष्ठा मूलाग्निनो कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषाः । नवाक्ष-
 आहं मूला कृत्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषमक्षय-प्राप्ते
 “अग्नेषा कृत्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु च । भृगु भौमदिने
 रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम्” ॥ इति आहयेपाभोजिमात्रपरम्
 अजपदं पूर्वभाद्रपदाः ।

चन्द्रताराद्यग्रहो प्रतीकारमाह देवजः । “कर्मं कुर्यात्
 फलावाप्तौ चन्द्रादिगोभने युधः । सुस्यकालेत्विदं नवं नार्तः

कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे
सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणार्चवारि योगे तिलान्
हेममणिञ्च लग्ने” ॥ ऋक्षमविहितमक्षत्रं राजमार्तण्डे
ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह “एकत्रिपञ्चसप्तद्विजाय दद्यात्
पलानि लवणस्य ।, क्रमशो जन्मनि विपदि प्रत्यभिभरणाख्य-
तारकासु ॥ पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिर्द्विमासकम् ।
तोलकवितयं श्रेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्” ॥ वामनपुरा-
णञ्च “विद्वद्योष्यतिपाताश्च येऽन्धेदुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम
स्मरणादिष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः”
इति । ब्रह्मपुराणे । “प्राश्नीयात् दधिसंयुक्तं नयं विप्राभि-
सन्वितम्” । अभिमन्त्रितं “मग्नदेनाग्ने गायत्री” इति वच-
नाद्वायव्या इति । स्मृतिः । “गृह्णीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि
प्राशयेत्सवम्” । अत्र ब्रह्मभावे शालिना नूतनाभावे पुरातनेन
अपि आद्यादिक्रमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः । “गृहमेधी ब्रौहि-
यवाभ्यां शरदमन्तयोयंजेत् । श्यामाकैर्वनौ वर्षासु आपत्कल्पे
अन्येन पुरातनैर्वेति” ॥ गृहमेधीति मेधुमेधाहिंसयोः मेधु-
सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य मेधाहिंसयोरनुवृत्तेः तेन
मेधुहिंसार्थः तेन गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चसूता गृहस्यस्य
सुलोपेपण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भाश्च बध्यते याव वाहयन्” ॥
इति मनुक्तायाः पञ्चसूतारूपहिंसायाः कारीगृहमेधीगृहस्य
इत्यर्थः । सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूता प्राणिवध-
म्यानां सुलोपाकस्थानं पेपणीष्टदुपलादिः उपस्करः गृह-
समार्जन्यादि कण्डनी मूषलोदूखलादि याव एताः सूता
वाहयन् स्व स्व कार्ये योजयन् बध्यते पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः ।
आद्यचिन्तामणावप्येवम् । प्रेतमातापिदकस्य पुरातनधान्या-

लाभे नवेनैव वैश्वदेवं कृत्वा नवस्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणा-
नुज्ञां गृहीत्वा भोजनादिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्येण व्यवह-
मानधृता स्मृतिः । “दत्त्वेवं ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् ।
अन्योनवान्नमग्नौयादिति बोधायनोऽब्रवीत्” ॥ अन्यः आह-
करणासमर्थः आह्वानधिकारी च अतएव विधवया नयमेको-
द्विष्टे दीयते मुज्यते चेति ।

अथ पौर्णमासीत्याहम् । “विष्णुधर्मोत्तरे पौर्णमासी तथा
माघी आवणी च नरोत्तम । मौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा
श्रयीदशी ॥ एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥
मौष्ठपद्युः कृष्णा त्रयोदशी मघायुक्तैव पूर्वोक्तवचनात् ।
अन्यथा विध्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

अथ आहवेना । ब्रह्मपुराणम् । “पूर्वाह्णे मातृकं आह-
मपराह्णे तु पैत्यकम् । एकोद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्हविर्निमि-
त्तकम्” ॥ मातृकमश्वष्टकायाहं यथा शङ्खः । “पित्रादिवि-
कपक्षौषु भोज्यामातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद् यस्या-
मातृयाहमिहोच्यते” ॥ एतच्चान्वष्टकायाहं साम्निमात्रेण
कर्त्तव्यं तथा च विष्णुः । अश्वष्टकाश्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मातृ
पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति ।
अत्र होमस्त्रादेवाग्निप्राप्तेरग्निपद्वणं सन्निधिमार्थम् । न चाग्नी-
करणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं प्रकृती-
भूतयाहविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतौभूतयाहे विशेषविहि-
ताधारैश्च बाधात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिषाधवत् । न वा
भौक्तिकारग्नौ होमः । “न पैत्ययश्चियो होमो भौक्तिकारग्नौ
विधीयते” इति अनुवचनेन निषेधात् । आहचित्तामसाव-
स्येयम् । “अपराह्णे तु पैत्यकम्” इति अश्वष्टका शक्तपक्ष-
विहितपार्वण्येतरपार्वण्यस्यपिण्डोत्तरपरम् । शक्तपक्षस्य पूर्वोक्ते

श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न
 लङ्घयेत् ॥ इति वायुपुराणात् । अत्र शुक्लपक्षस्येति अङ्गाङ्गि-
 भावबोधकपष्ठोनिर्देशात् शुक्लपक्षत्वमात्रेण यद्विहितं माघ-
 पौर्णमास्यादिपार्वणश्राद्धं तदेव पूर्वाह्णे कर्त्तव्यम् । अतएव
 कृष्णपक्षत्वेन विहिताविहितपार्वणयोरविशेषेणापराह्णे कर्त्तव्य-
 त्वात् । कृष्णपक्षे पष्ठोनिर्देशो न कृतः । अतो मृताहविहित-
 पार्वणसुपिण्डोकरणश्राद्धयोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोरविशेषेणैवा-
 पराह्णकर्त्तव्यता । अत्र पूर्वाह्णपदं सङ्गवपरम् । “प्रातःकालो
 मुहूर्त्तांस्तौ सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
 राह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्णः स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कार-
 येत् । राघसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्य-
 पुराणवचने मध्याह्णापेक्षया परकालस्यापराह्णत्ववत् तत् पूर्व-
 कालस्यैव सङ्गवापरनाम्नः पूर्वाह्णत्वप्रतीतिः अतएव ब्रह्मपुराणेन
 मत्स्यविष्णुपुराणोक्तप्रातःकालादिभेदेन वृद्धादिश्राद्धमुक्तम्
 अत्रापि सङ्गवमनभिधाय यत् पूर्वाह्ण इत्युक्तं तत् सङ्गवपरम्
 अत्र पूर्वाह्णे श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्यभिधानेन
 पूर्वाह्णश्राद्धस्य सङ्गवात् परो रौहिणपर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः
 प्रतीयते । तेन रौहिणः पूर्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरा-
 वधिः अपराह्णश्राद्धस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च पूर्वदिने
 सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथेर्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे
 तत्तिथिलाभे पूर्वदिने श्राद्धं रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्णलाभात्
 न परदिने तथात्वाभावात् । उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने
 शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् । रौहिणन्तु दिवसस्य नवम-
 मुहूर्त्तस्तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रौहिणत्वमिति ।
 एवञ्च “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् । मुहूर्त्त-
 पञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” ॥ इति मत्स्यपुराणे आप-

राहिकयाहे “पञ्चो मुहूर्त्तो विख्याता दशपञ्च च सर्वदा ।
 तद्याटमो मुहूर्त्तो यः स कामः कुतपः स्मृतः” ॥ इति तत्र
 चनान्तरोक्तकुतपस्य पञ्चमत्वेनाभिधानं तद्रौहिणादपि गौणा-
 पराहकालपरम् । न च ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपान्मुहूर्त्तपञ्चक-
 मिति त्रयोदशमुहूर्त्तात्मकं नारायणोपाध्यायोक्तं युक्तमिति
 वाच्यम् । “अपराह्णे तु संप्राते अभिजिद्रौहिणीदये । यदन्न
 दीयते जन्तोस्तदन्नयमुदाहृतम्” ॥ इति मत्स्यपुराणविरो-
 धात् तस्मान्महर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति न्यश्नोपे पञ्चमो
 तेन कुतपमारभ्येत्यर्थः । अपराह्णे तु संप्राते इत्यत्र अभिजि-
 द्रौहिणीदये अष्टमनवममुहूर्त्तयोरुदयाचमसम्बन्धे गौणाप-
 राहकालरूपे यद्दीयते तदन्नमित्यर्थः एतत् प्रशंसनं “रात्रौ
 याज्ञं न कुर्वीत राक्षसो कौर्त्तिता हि मा । सन्ध्ययोरुभयो-
 र्येव सूर्यं च वाचिरोदिते” इति मनुस्मृत्युदस्तोतरकालापेक्षया
 न तु मुग्यापराह्णापेक्षया मुहूर्त्तचतुष्टयं मुहूर्त्तपञ्चकं वेत्यत्र
 वागधेनानयोगीणकालत्वाभिधानात् । ततश्च रात्रादिपञ्चुद-
 स्तोतरकालकुतपादिमुहूर्त्तपञ्चकरोहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय दश-
 भादमुहूर्त्तत्रयरूपकालचतुष्टयमापराह्णिकयाहे विहितप्र-
 गस्त प्रगस्ततर-प्रगस्ततमत्वेन बोध्यम् । अक्षयादिफलश्रुते ।
 एवमन्यस्मिन् पूर्वाह्णादिविहिते याज्ञे यथायथ बोध्यम् । अत्र
 च तिथिविशेषविहितयादानासुभयदिवसीयमुग्यकाले तत्त-
 तिथिलाभे आपराह्णिकयाज्ञस्य पूर्वतिथौ कर्त्तव्यता “यथास्तं
 सविता याति पितरस्तासुपासते । तिथिर्नोभ्योऽपराह्णो हि
 स्वयं दत्तं स्वयम्भवा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवचने अपराह्णो
 दत्त इति हेतुवायिगदेनास्तासामितिथित्वेन पितृणासुपास्य-
 त्वाभिधानात् । उभयदिनमुख्यकालान्ताभे तु परदिने गौणाप-
 राह्णनाभात् तत्रैव याज्ञं आपराह्णिकेतरयाज्ञे तूभयदिने

मास्यप्राप्त्योः शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था । “शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । इति विष्णुधर्मोत्तरात् । “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिबृहदादौ
ऋासहस्रादिचोदना” ॥ इति व्यासनिगमवचनाच्च नियमा-
दिषु यथादिदेवकृत्येषु एकोद्दिष्टादिबृहदादौ एकोद्दिष्टादिग्राह-
निमित्तौभूततिथिविशेषस्य बृहदादौ बृहदादावित्यादिशब्दात्
अयस्तन्मितत्वे ग्राह्ये तथात्वे च ग्राह्यकरणस्य सन्देहे पूर्वो-
क्तानुसारेण ऋासहस्रादिचोदना ऋासहस्रादिविधायको निया-
मक इति यावत् अत्र ऋासहस्री चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ
नख्येते शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादि पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् आदि-
शब्देन यथास्तमित्युक्तसूर्यास्तसम्बन्धितिथिरिति । एवञ्च
“द्वयद्वन्तु व्यापिनो चेत् स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां
निर्वयेत् पिण्डमित्यादिरसभाषितम् इति । सुमन्तुवचने
मृततिथेरुभयदिने ग्राह्यकालव्यापित्वे पक्षभेदमनादृत्य यत्
पूर्वदिने ग्राह्यविधानं तन्मृताहविहितपार्वणसपिण्डीकरणो-
भयग्राहपरं यथास्तमित्येकवाक्यत्वात् नत्वेकोद्दिष्टविषयम् ।
एकोद्दिष्टादिबृहदादावित्युक्तवचनविरोधात् “एकोद्दिष्टन्तु
मध्याह्ने” इति प्रागुक्तवचनविरोधाच्च ।

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधयीये व्यासः । “कुतप-
प्रथमभागे एकोद्दिष्टसुपक्रमेत् । आवर्तनसमीपे वा तत्रैव
नियतात्मवान्” ॥ आवर्तनं प्रथमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्व-
दिग्ममनारम्भकालः तत्समीपे कुतपगेप्रदण्डे गीतमः । “धारभ्य
कुतपे ग्राहं कुर्यादारीद्विण्युधः । विधिज्ञो विधिमास्याय
रौद्विण्यन्तु न नहयेत्” इति ॥ एतद्वचनद्वयं भुजवत्समीपे
भीजदेवेन धृतम् । तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौद्विण्ययोस्तत्त-

तिथेर्लाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने एको-
 द्विष्टम् उभयप्राप्त्यनुरोधात् । पूर्वदिने कुतपानाभे परत्र तस्माभे
 कृष्णपक्षेऽपि परदिने एव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बल-
 वत्त्वात् । तथाच बोधायनः । “यो यस्य विहितः कालः
 कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याभिमतता सा तु कार्यानोपक्रमो-
 ज्जिता” ॥ अतएव मदनपारिजाते लोकाचिः । “गणि-
 ताज्ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः । वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लक्षकोटयः” ॥ उभयत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि
 पूर्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे परत्र
 मत्तमसुहृत्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात् ।
 ग्रहणादौ रात्रावपि स्नानश्राद्धादिकमाह देवलः । “राहु-
 दर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययहृदिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि-
 कास्यव्रतेषु च” ॥ आदिशब्दः श्राद्धादिपरः “स्नानं दानं तपः
 श्राव्यमनन्त राहुदर्शने । चासुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परि-
 वर्जयेत्” ॥ इति यमवचने तथा समभिव्याहारात् ।

अग्निसाध्याश्राद्धकालः । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् पिण्डा-
 न्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
 नातिसन्ध्यासंमोपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति “ततः प्रभृति-
 पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति मत्स्यपुराणात् पिण्डानां
 पितॄणाम् अन्वाहार्यं मासैकद्विजनेकं यत्तथा । तथाच
 मनुः । “पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।
 राजनि चन्द्रे शस्यत इत्यनेन कश्चिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि श्राद्धं
 सूचितम् एतादृग् व्युत्पत्तेः साग्निनिराग्निसाधारणत्वेन वक्ष्य-
 माणकात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा स्तम्भिता वक्ष्यमानाभेदः साधा-
 रणः वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभाते-
 नातिसन्ध्यासंमोपत इति सन्ध्यासंमोपसुहृत्तं आपद्यपि वर्ज-

भीय इत्यर्थः । तेन राक्षसौवेलायामपि मुहूर्तद्वयमनुज्ञातम्
अतिशब्दस्वरसात् अतएव हारीतः “त्रिसुहर्त्तापि कर्त्तव्या
पूर्वा दर्शा च बद्धृचैः” इति तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे
परदिने वासरतृतीयांशालाभे पूर्वदिन एव आहम् ।

दर्शद्वये कुत्र आहं तत्राह कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव आहमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयाममिति चतुर्दशीसम्बन्धि-
दिनयामं तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशोऽधि-
केन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तेन चतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य
चतुर्थप्रहरं कृतस्य किञ्चिद्व्यूनं वा अमावास्यानुपूरयेत् व्याप्नोति
प्रहरत्रयव्यापिनीकिञ्चिदधिकप्रहरत्रयव्यापिनी वा चतुर्दशी-
त्यवगम्यते । ततश्चोभयवासरौयतृतीयांशसम्बन्धिपञ्चधा विभ-
क्तापराह्णोयैकादशद्वादशमुहूर्तयोः “व्रतोपवासनियमे षट्ति-
कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थं चाप-
राह्णिकी” ॥ इति भविष्यपुराणात् मुहूर्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधं
नत्वेकदिनमात्रे तज्ज्ञाभे । अत्र वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव
द्वैधानुदयात् एव द्वैधे पूर्वदिनचतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमा-
वास्या क्षीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय-
यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भिता वर्द्धमानयो-
रपि तदैव पूर्वदिन एव अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृत्यमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । ततश्चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आहं तदैवेत्येवकारेण तिथिद्वये खण्डविशेषो
नियम्यते कर्माणि खण्डान्तरव्युदासाय एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने
वासरतृतीयांशीयमुश्यापराह्णे मुहूर्त्तो न दर्शलाभस्तथापि
पूर्वदिने आहं वासरतृतीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् त्रिसुह-
र्त्तापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिसुहर्त्तमात्रव्यापिन्यमा-

वास्या परदिने च वामरत्नतृतीयांगमुद्गतेष्वपि नो सती चीय-
माया तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यपराङ्मनाभात्
आहम् चक्षया "यदा चतुर्दशीयासं तृतीयमनुपूरयेत्" इति
विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् अथ यच्च पूर्वाह्ने आहं तत्र
"यदहम्बेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति
गोभिलविरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनी-
धालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव "यदुक्तं यदह-
म्बेव दर्शनं नेति चन्द्रमाः । तत्क्षयापेक्षया क्षेप्यं चीने
राजनि चेत्यपि । यदहम्बेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
कुर्वीत" इति यद्गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायकम् अन्यथा
गोभिलीय तादृशसूत्रान्तरं सद्यः पीनरुक्तापक्षेः तस्मात्
प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च वर्धमानापक्षे नियतं चीनाभ्यां
तयोस्तु यथायोग्यमनुमरणीयम् एवञ्च "यदहम्बेव चन्द्रमा
न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत" इति श्रुतिरेतत् समानार्थकं
श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्धमानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र
क्षयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्ता युक्ता । "श्रुतिश्रुतिविरोधे
तु श्रुतिरेव गरीयसी" इति विरोधात् । चीन इति कात्या-
यनेन मया यत् चीने राजनीत्युक्तं तदपि चन्द्रक्षयाभिप्रायम्
"अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा" इति गोभिलसूत्रान्तरं व्यर्थं यदह-
म्बेवेत्यादिद्वितीयसूत्रप्राप्तितयेः सिनीधालीत्वेनैव चन्द्रदर्शन-
प्राप्तिरित्यत आह स एव "यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्य-
पेक्षया । अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत्" ॥
दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आक्षाय पूर्वसूत्रसमा-
वास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् । इदं पुन-
रित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति आहविवेकः तत् किममावास्या-
वत् चतुर्दशीत्यत आह । अमावास्यां प्रतीक्षेतेति उभय-

तिथिप्राप्तौ आहायामावास्या प्रतीक्षणीया यत्र पूर्वदिने दिवा
 माहमुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च साहदशममुहूर्त्तमात्रे
 अमावास्या यत्र चोभयदिने आहयोस्यामावास्या न प्राप्यते तत्र
 चतुर्दश्यान्ते निर्वपेत् दद्यात् अत्रैव विषये साग्निरग्न्यो-
 विशेषमाह कालमाधवीये जावालिः । “अपराह्णदयाव्यापो
 यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनौवालो निरग्न्यादेः
 कुहर्मता” । आदिपदादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् । अथकाल-
 माह कात्यायनः । “अष्टमेऽग्रे चतुर्दश्याः क्षौणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमाग्रे च ततः किल भवेदणुः” ॥ चतु-
 र्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमा. क्षौणश्चतुर्थभागोनकलावशिष्टो
 भवति अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते इत्यादिस्वरसात् अमावास्या-
 ष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेना-
 मावास्यासममयामे कृतस्त्रचय इत्यवगम्यते ततश्चान्यकला-
 वयवनाशोत्पत्तिरेव चयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति
 आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यचणसम्बन्धः तेन विनाशस्यान-
 न्तत्वेपि नातिव्याप्तिः । अत्र विशेषमाह स एव “आग्रहा-
 यण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् । विशेषमाभ्या ब्रुवते
 चन्द्रचारविदो जनाः” । आभ्यामिति लघ्वलोपे पञ्चमौ इमे
 प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र यौर्णमास्य
 न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र वीजं ब्रह्मपुराणीय-
 तिथिक्षत्यत्वं तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयो-
 मूनफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” । तत्र कृष्णपक्षे चतु-
 र्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याच्चित्तिथौ आहविधानादमा-
 वास्यापि लभ्यत इत्यत्र कोविशेष इत्यत्राह स एव “अत्रेन्दु-
 राद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव
 अयमेति कृतस्त्रमेव ज्योतिश्कविदो वदन्ति” ॥ अत्र मास-

द्वये चतुर्थभागेनकलावशिष्टः चतुर्थभागेना यां कला तया-
यशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सत्राध्यप्रहरे इन्दुरवतिष्ठते अर्था-
चतुर्दश्याष्टमयामे न चयारम्भ इति तदन्त एवामाषास्यान्तयाम
एव कृत्स्नं चयमेति अन्यत्रामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः
तेन मार्गशीर्षे ष्यैष्ठ्योक्तभयदिने चन्द्रचयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दश्याममिति वचनात् पूर्वदिन एव प्राप्नोति तथापि
तद्वचन चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृत्स्नचयानुरोधात् क्षीणा-
यामपि परत्रापराह्णलाभे आहं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात् । तत्रापि विशेषान्तरमाह स एव “यस्मिन्नष्टे
द्वादशैकश्च यद्यस्तस्मिन् तृतीयया परिदृश्योनीपजायेत” ॥
यव्यो मामः । तृतीयया सात्रया चतुर्थभागेनकलया परि-
दृश्ययन्द्री न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति तेन मल-
भामसयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादिदर्श-
सप्तमयामपर्यन्तं चय इति मलभामसयुताब्दस्तु एकस्मान्मल-
भामादब्दद्वयानन्तरं तृतीयाब्दे मलमासस्यावश्यभावादिति
चन्द्रचयानुरोधम् । क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव “एव चारं
चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” । एवं
चारं गतिविशेषम् । स्तम्भितायां विशेषमाह स एव “संमिश्रा
या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः
केचिदुपेध्वमिति चापरं” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वाद्वर्द्धमाना-
याश्च वक्ष्यमाणत्वादस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नीचां
पितृलोकप्रापणानर्हाम् । केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वे-
दिनः तामिवोपेध्वम् उपगच्छत आह्रायेतिशेषः । उपेध्वमित्यत्र
गताध्वमिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणायैव अध्वा अन-
येति गताध्वां प्रगस्तमित्यर्थः तस्मात् कृन्दीगा उभयानुरो-
धादिच्छात उभयादरं कुर्वन्तीति कात्यायनस्वरसः । व्यक्त-

माह लघुहारीतः 'विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बहुचैः ।
कुहरध्वर्युभिः कार्यं यथेष्ट सामगोतिभिः' । अत्र विमुह-
र्त्तत्युपादानात् स्तम्भितायां पूर्वदिने विमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि
बहुचानां आहं न मुख्यापराह्णनामादपि परदिने । साम-
गानां तत्राप्य नियतः एतद्विषय एवोभयत्रापराह्णालाभे-
ऽपीय व्यस्येति आहविवेकः ।

मुख्यापराह्णस्यैकदिनलाभेऽप्युभयदिनालाभात् वर्द्धमानायां
व्यवस्थामाह स एव । "वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्" ॥ यामां
स्त्रीनिति पूर्वदिक्सीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर-
तृतीयांशानुरोधेन आहविधानात् कथममावास्यायाहे पर्यु-
दस्तेतरकालपरिग्रहः सत्त्वं तिथिद्वये चोष्णादिभेदेन खण्ड-
विशेषपरिग्रहाय वासरतृतीयांशापेक्षा अन्ययोभयदिने
वासरतृतीयांशाप्राप्तौ आहलोपापत्तेः प्रागुक्तनिरग्न्यादेः कुह-
र्मतेत्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परि-
ग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहः तदा
यथायोग्यं तत्रैव सायाह्णमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकुतपादि-
मुहूर्त्तपञ्चकरोद्दिणादि-मुहूर्त्तचतुष्टयवासरतृतीयांशौयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकालपञ्चको यथाक्रममापत्तामान्यप्रशस्तप्रशस्ततर-
प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयः । एतद्विस्तारस्तु तिथितत्त्वे । मलमास-
पर्युदासविचारो तु मलमासतत्त्वेऽप्यनुसन्धेयविति ।

अथैकोद्दिष्ट्याहविचारः । तत्र गोभिलः । "अथैकोद्दिष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो नावाहनं मान्नौ करणं नात्र
विज्ञेदेवाः । स्वदितमिति दत्तिप्रश्नः सुखादितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । उपतिष्ठतामित्यवयवस्थानं अभिरम्यतामिति विसर्गो-
ऽभिरतोऽस्तीति प्रतिवचनमेतत्प्रेतयाहमिति" । अथेत्यने-

नैकोद्दिष्टस्य पार्वणानन्तर्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
 सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मप्राप्त्यावाहनादिप्राप्ती
 नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावादिनिषेधो-
 ऽनुपपन्नः स्यात् एतत् प्रेतयादमित्युपपत्त्यात् एकं प्रेतमुद्दिश्य
 यद्दीयते आह तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधोमयौगिकम्
 अतएव प्रतिभाषत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधि-
 कत्वम् अत्रार्च्यस्याद्विदलरूपसङ्केतितपवित्वैक्यप्राप्ती एकं पवित्र-
 मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम् । आच्योत्-
 पवनप्रकरणे “तत एव वर्हिपः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”
 इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्ववत् । न च तत्रापि
 साङ्केतितद्विदल पवित्रद्वयपरं प्रादेशमात्रे इति विशेषणवैय-
 र्थात् “अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
 विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” इति सङ्केतादेव तज्ज्ञाभात् दल-
 लक्षणा तु “पवित्रेऽस्यो वैष्णव्याविति विष्णोर्मनसापूतेस्थः”
 इति मन्त्रयोर्विचनोपपत्तये । एवञ्च छन्दोगपरिशिष्टेन
 यद्विशिष्टद्विदले पवित्रपदं सङ्केत्य आच्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्ये-
 तावदेव द्विदलेत्यनेन प्रागुक्त गोभिलसूत्रोक्तेकदलपवित्रयोरैक-
 पवित्राभिधानं तत् “देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण”
 इत्यादिसम्बन्धस्य पवित्रेण इत्यादौकवचनोपपत्तये । अत्र
 नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्वापर्यादग्नौकरण-
 पूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आहसूत्रोद्दिष्टं आहार्थावाहनमेव
 निर्दिध्यते नत्वप्रधान-सम्बन्धि पितृ-यज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं
 पिण्डार्थावाहनमिति एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो मैथिलीको-
 ढेयः । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्यानाभे हुतशेष इत्या-
 पात्रमानम्भ्य उपति पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्त सूत्रोक्तपात्रा-
 लम्भनस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् अमृतमिति मन्त्रलिङ्ग-

विरोधाच्च । स्वदितमिति त्वमिप्रश्न इति त्वताःस्य इति त्वमि-
 प्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः । कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानु-
 पपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति
 प्रयोगः अत्रोपतिष्ठतामित्यनेनात्रादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्य-
 स्यान्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पिबदयिताया-
 भन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम् । ततश्च “प्रेतायाश्च य्य-
 मस्तु” इति । ब्रह्मपुराणौयं “ततो वदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुप-
 तिष्ठताम्” इति मार्कण्डेयपुराणौयश्च गोभिलविरुहत्वात्
 शाख्यस्तरौयम् । अभिरम्यतामिति वाजे वाजे इति स्थाने-
 ऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति एतेन “प्रेतग्राहेषु सर्वेषु न
 स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्त्यस्तु विसर्जं देवं सज्जत् प्रणव-
 वर्जितम्” ॥ इत्याश्वलायनगृह्यपरिगिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणव-
 वर्जितस्वस्त्वित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतग्राह्यप्रयम् अभिरम्यता-
 मिति तु सांवत्सरिकप्रियमिति कल्पतकथोदत्तवाचस्पति-
 मियाद्युक्तं निरस्तम् । यद्ब्रुवानामिव पार्वणेऽभिरम्यतामिति
 विसर्जनस्य प्राप्तत्वादिकोद्दिष्टेऽपि तथा त्वात् सर्वग्राहिमाधा-
 रणनिषेधानुपपत्तेयः । एतदिति पूर्वोक्तेति कर्तव्यताकथाह-
 मित्यर्थः । प्रेतग्राहं प्रेतस्य ग्राहं न तु पार्वणविकृतित्वेन
 प्राप्तपितृलोकरूपपितुः ग्राहम् अकृतसपितृलोककरणस्य तथा-
 विधपितृत्वाभावात् अतएवैतन्नायमूनकमेवाश्वलायनगृह्यप-
 रिगिष्टेऽपि “पितृशब्दं न युञ्जीत पितृदा चोपजायते”
 इत्युक्तम् अतएव विष्णुना “प्रेतस्य नाम गोत्राभ्यां दत्ताक्षयो-
 दकेषु” । इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतप्येत्युक्तं न तु
 सम्यग्भिन इत्युक्तं ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिक एव
 पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो न तु अग्निम्यात्ताद्युपाधिके एव-
 त्ताभिनापदाकोऽपि सम्यग्भित्वेन नीलेपः किन्तु प्रेतत्वेन

असम्बन्धिनोऽपि मठत्राहणाद्वैरपि प्रेतश्राद्धाधिकारित्वात् ।
 अतएव श्रुतातपेनापि “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यसुत्सृजेदुपतिष्ठ-
 ताम्” इत्युक्तम् अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो न तु सम्बन्धिवाचक-
 म्यान्तः न वा सैधिलोक्तो बहुव्रीहिस्य तत्पुरुषापेक्षया
 लघन्यत्वात् प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानौयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
 युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्तनाम च गोचश्च इति द्वन्द्वः अतएव
 तर्पणे विष्णुः “अपश्च सर्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पितृपदस्थाने
 प्रेतपदोक्तेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृश्रा-
 भवति” इति एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिक-
 श्राद्धे एकोद्दिष्टविल्लतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपद-
 वन्मन्त्रेऽभिलाषे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोपेक्षः । एवञ्च
 देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोहः पितृपदस्य दिव्यपितृ-
 परत्वात् एवं नैकवचनोद्घोषे तथा मधुचौरस्तु नः पितेत्यस्य
 द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी
 भवत्विति भाष्यव्याख्यानं । द्यौरिति पितेति पदयोः सामा-
 नाधिकरणत्वं प्रतीयते अथ च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि सामा-
 नाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृ-
 पदं पितृतुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेन
 अत्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोहः न वा पितृशब्द
 न युष्मोतेत्यनेन निषेधः एवमामावेति मन्त्रे पितरित्यत्र नोहः
 यदाहं श्राद्धं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनु-
 ब्रजनं क्रियमाणे श्राद्धफलस्य प्रार्थनौयत्वात् एवं हृदिश्राद्धे-
 ऽप्येतत्पु नान्दोमुखविशेषण न देयमेवेति अन्यत्र सर्वलोत्सर्ग-
 षाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोहः कार्यः ।
 अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्ते निषेधोऽभिधीयते । यथा विष्णुः ।
 “एकवन्मन्त्रानूद्देशेकोद्दिष्टे” इति एकवत् एकवचनवदयाप

स्यात्तथोद्देत अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह इत्युक्तेन पूर्वप्राप्तैकवचनान्तरत्वकल्पने बहुवचनान्तान्मन्त्रानविष्कृतान् कुर्यात् एकस्मिन् पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतावर्थप्रकाशनाख्यदृष्टप्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विष्कृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोद्देककर्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यथा पवित्रेस्थो वैष्णव्यावित्यत्र पवित्रासि वैष्णवौति न चात्र पवित्रमसि वैष्णव्य इति पितृदयितोक्तं युक्तं पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति मन्त्रस्य हे पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दसमिति सायनाचार्यव्याख्याने गुणविष्णुनापि तथा व्याख्याने सस्वद्वयान्तता प्रतीतेः एवं विष्णोर्मनसा पूतेस्य इत्यत्रापि पूतमसीति । “अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथा भागमावृषायस्वेत्यूहम् । प्रार्थनार्थकतृतीयलकारोयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव ऊह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारोयमावृषायथा इत्यनिरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि मादयस्वेत्युक्तम् अमीमदन्त पितर इत्यत्रामीमदत् प्रेतैति वृषायिपतेत्यत्र वृषायिष्टेति एतपितर इत्यादि पिण्डार्थावाहनमन्त्रे एहि प्रेतैति सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तात्म्यमित्यत्र देह्यात्म्यमिति नियच्छतेत्यत्र नियच्छेति नमोव इत्यादि मन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतैत्यूहम् । एवं व इत्यत्र ते इति आशीः प्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्यै तूहम् । एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विष्कृतावूहीनतु बहुवचनस्य “एतद् पितरो वास इति जल्पने पृथक् पृथक्” इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद् पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्विष्कृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थं बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थ-

स्यैव विहतादूहः सांवत्सरिकेत्वेकवचनस्यैवोद्देशो न तु पितृ-
पदस्य तत्र प्राप्तपितृलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतयाहे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युपितञ्च यत् । दम्पत्योर्भुक्त-
शेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाकपात्रेष्वग्निष्टं
ग्रहे उपरागे पर्युपितं स्थितं दम्पत्योराश्रमस्त्रामितोर्भोज-
नानन्तरं पाकस्यास्यामवशिष्टमिति आह्वचिस्तामणिः । यत्तु
देवस्तवचनम् “एकोद्दिष्टस्य गोपन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मण्डलभोजनम्” इति तस्यैकोद्दिष्ट-
शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्ववशिष्येत् पुनर्मण्डलभोजनं
पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ।

अथाशौचान्तद्वितीयदिन आद्यश्राद्धात् पूर्वकृत्यमाह
देवलः । ‘यद्याहुः सु निवृत्तेषु सुजाताः कृतमण्डलाः । आशु-
ध्यादिप्रसुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” मण्डलं स्वशाखोक्त-
शान्त्युदक गोहिरण्यादिस्पर्शः जलादिस्पर्शमाह मतुः । विप्रः
शुद्धेदपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाचनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मोन्
वा यष्टि शूद्रः कृतक्रियः” । अशौचकालोत्तरं कृतस्नान इति
मिताक्षरा यवाघाहः सु निवृत्तेष्वित्यनेन एकादशाहादेरशौ-
चान्त द्वितीयाहत्वं सूचितम् । सुजाता इत्यादिना विप्रः
शुद्धेदपः सृष्टेत्यादिना च यथाशक्तिसमुच्चय विकल्पाभ्यां
तत्तत्करणेन वैदिककर्मोर्हतेति ।

आद्यश्राद्धकालमाह याज्ञवल्करः । “यताहनि तु कर्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रति संवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ।
एकादशेऽहनीति सखा शौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान्” इति मत्स्य-
पुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम् ।
तथा च हृन्दोगपरिशिष्टम् । “आहमग्निमतः कुर्यात् द्वाहा-

द्देकादशेऽहनि । भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ।
 द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं पाण्मासिके तथा । सपिण्डीकर-
 णञ्चैव इत्येतत् आद्वयोदशम् । एकाहेन तु परमासा यदा
 स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां पाण्मासिके
 तदा” ॥ अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आहं
 कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्यात् । अन्येषान्तु मरणा-
 वधि । तथाच शङ्खः । “मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य
 नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः” ॥
 वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च
 केवलस्मार्त्ताग्निमतो मिरमेय मरणादेवाशौचम् । भ्रुवाणि
 एतानि पौडग्याद्यानि नित्यानि सर्वदा मृतधनालाभेऽपि
 प्रमौताहनि मृततिथौ । आद्यग्राहपाण्मासिकग्राहद्वयेतर-
 ग्राहाणि कार्याणि । आद्यग्राहस्यैकादशाहे विधानात् पाण्मा-
 सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् अत्राशौचान्तद्वितीयदिवसो-
 याद्यग्राहस्यादिभवत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिक-
 तिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत् सजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन
 प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धि-
 रिति । एवञ्च एकाहेन तु परमासान्यूना इत्यनेन मृततिथि
 पूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्या-
 प्येकाहादिन्यूने अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाण्मासिकत्वं
 द्वितीयपरमासभवत्वानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानस्त्वाद-
 मध्याधिमासयुक्तप्रथमाहस्य द्वादशमासाः संवत्सरः कश्चित्
 त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटित-
 त्वात् त्रयोदशमास एव द्वितीयपाण्मासिककरणाय कासः
 सप्तममासकर्त्तव्यस्य पाण्मासिकत्वं “पथ्या तु दिवसेर्मासः
 कथितो वादरायणेः” इत्यनेनाविषयम् । ननु पौडग्याहगणने

द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदशमासिकत्व-
मिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा
त्रयोदशग्राहं कार्यं तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवच-
नेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं ग्राहमित्युक्तेः ।
एतद्वचनं न्यायमूलकम् एवं मृताहनि प्रतिमामं ग्राहं
कुर्यात् “मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” इति
वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदशमासात्मकं संवत्सरं व्याप्य
मृततित्थेर्मृततित्थिं यावच्चान्द्र इत्युक्तं तत् प्रतिमासकर्त्तव्य-
मासिकानुरोधेन तत्पक्षीय तत्तत्तित्थिषु ग्राहं बोधयता इति
अर्थापत्त्या वेशाखादिमृतस्यान्यमासिकं तन्मासीय तत्पक्षीय
तत्तत्तित्थिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे
मासि मृतमासीयतित्थिप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य
सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याब्दे-
ऽधिमासपातेऽपि लघुहारीतेन द्वादशमासे यद्वादशमासिक-
मित्युक्तं तदन्त्याधिमासविषयम् । अत्र द्वादशमासे मृत-
मासीय तत्तत्तित्थिप्राप्तेः । यथा लघुहारीतः “प्रत्यब्दं द्वादशे
मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचिन्नयोदशेऽपि स्यादाद्यं
मुक्ता तु वत्सरम् ॥ चक्रवत् परिवर्त्तेत सूर्यः कालवशाद् यतः ।
यतः सांवत्सरं ग्राहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु
कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स
परिकीर्त्तितः ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाष्टिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥ गर्भे वार्द्धिमिकृत्ये
च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं
विदुर्बुधाः ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् ग्राहिकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिनमुचे” ॥ पिण्डक्रिया
सांवत्सरिकग्राहं क्वचिन्नलमासयुताब्दे चाप्यवार्धिकन्तु न

त्रयोदशे मासि किन्तु द्वादशे मासौत्तर्यः । ननु “यस्मिन्नाशि-
गते भानौ विपत्तिं यान्ति भानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या
पिण्डदानोदकक्रिया” ॥ इति सत्यव्रतेन सौरमासविशेष-
चिह्नितमृताह्ने आह्नं विहितम् । ततश्च त्रयोदशे मासि
तत्कारणे मृताह्न एव आह्नं न कृतं स्यादित्याह्नं चक्रवदिति
राशिचक्रे चक्रवत् परिभ्रमन् सूर्यो गतेमन्दत्वामन्दत्वाभ्यां
कदाचिदेकराशिभोगसमाप्तावपि मृततिथिं न स्पृशति तिथि-
द्वयं वा एकराशी स्पृशति यदा न स्पृशति तदा आह्नलोपः
स्यात् यदा चोभयं स्पृशति तदा संशयः स्यादतः सौरमास-
चिह्नितं आह्नं न कर्त्तव्यं किन्तु सुख्यचान्द्रमासचिह्नितं
कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते
मासादिः स प्रकौर्त्तितः । अग्नीषोमी स्मृतौ मध्ये समाप्तौ
पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
आद्यो मलिन्नुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंश्च
प्रकृते मासि कुर्यात् आह्नं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं
नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ शुक्लप्रतिपदीन्द्राग्नियामः कृष्णप्रति-
पद्यग्नीषोमयामः । अमावास्यायां पितृसोमयामः । एतेषां
प्रमाणं मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्रादिमध्यसमाप्तिकौर्त्त-
नात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त एव मासपदस्य शक्तिः प्रतीयते ।
ततश्च तथाविधं मासमभिधाय चक्रवदित्यभिधानेन सौरे
दोषं प्रदर्श्य दर्शान्त एव मासि सावत्सरिकं कार्यमित्युक्तं
तत्रैकस्यास्तिथेर्द्वित्वलोपयोरभावात् । तत्र दर्शान्तस्यानेक-
त्वात् कुत्र आह्नमित्यनध्यवसाये मामविशेषचिह्नितमाह्नपोष-
माघाद्यमिति स पौषादिः कौटुकं तस्य चान्द्रे वा कथं शक्ति-
रित्यत आह्नं यतस्तत्र विधानेनेति विधानेन श्रुत्यादिना ।
तथाच श्रुतिः “आ वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-

ध्यते" इति अत्र ह्यपराशिमोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या
 वैशाखस्येति प्रतिपादयन्तौ श्रुतिः चान्द्र एव शक्तिं बोधयति
 सौरे वैशाखे तदसम्भवात् तथाहि "सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
 सन्निकर्षः सामावास्या" इति गोभिलाच्चन्द्रार्कयोरैकराश्वव-
 स्थानममावास्येति हृदस्थरथावेव रोहिण्युक्तवैशाखस्यामा-
 वास्यासम्भवात् कृत्यचिन्तामणी व्यासः । "मौनादिस्थो रवि-
 र्येणामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽष्टे चान्द्रमासाश्चैत्राद्याः द्वादश-
 स्मृताः" ॥ येषां शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तानाम् आरम्भप्रथम-
 क्षणे चाद्यकृतिरूपम्यारम्भास्याद्यसमये मौनमेपादिस्थो रवि-
 र्भवेत् अष्टे वर्षे त एव शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ताद्यान्द्रमामा-
 सैत्रवैशाखाद्यसंज्ञकाः द्वादशमासाः स्मृताः द्वादशेति न पुन-
 र्मलमासेऽपि सञ्ज्ञान्तरं किन्तु द्विद्येत्वादिरिति । तथाच
 ज्योतिषे "मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरा-
 षाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" ॥ त्रयोदशा अपि
 द्वादशसंज्ञका इति व्यासैनीपदेशिकौ शुक्लादिमासे चैत्रादे-
 शक्तिरभिहितेति । अतएव याद्विवेके मौनादिस्थरविप्रारब्ध-
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रादिरिति । एवञ्च "असक्रान्तमासो-
 ऽधिमास स्फुटः स्यात् द्विसक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
 क्षयः कार्त्तिकेदिवये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं
 स्यात्" इति ज्योतिःशास्त्रोक्तक्षयमासे व्यासोक्तनक्षत्रसङ्गति-
 र्मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेया । असक्रान्त इति असक्रान्ते मलमासे
 आन्धिक प्रथमक सपिण्डोकरणं सपिण्डोकरणमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा । सपिण्डोकरणात् पूर्वं मासिक प्रेतस्य कार्यं न तु
 सपिण्डोकरणात् परं मासपितृलोकस्य प्रतिमासविहित पार्वण्यं
 कर्त्तव्यं गर्भे गर्भकृत्ये पुंसवनादौ बार्हुपिकृत्ये वैश्यस्य गोभि-
 र्वायुक्ते पिण्डकर्मप्रेतपिण्डदानं पुनः सपिण्डोकरणग्रहणं

मलमासेऽपि सपिण्डीकरणापकर्षार्थं आहमेव आहिकं स्वार्थं
ठक् यत् किञ्चिदित्यनेन पार्वणादिसकलआहनिषेधः । सामा-
न्यतो निषेधेऽपि मघाआहादेः प्रतिप्रसवमाह माधवाचार्य-
धृतो व्यासः । “जातकर्मान्त्यकर्माणि नवआहं तथैव च ।
मघात्रयोदशौआहं आहान्यपि च षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे
स्नानं आहं दानं तथा जपः । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
नैमित्तिकं तथा” इति । जातकर्मान्त्यकर्माणि जातकर्मान्त्र-
प्राशननाम करणानि मुख्यकालकर्तव्यानि । अन्यथा “नामा-
न्त्रप्राशनं चौडं विवाहं मौञ्जिवन्धनम् । निष्क्रमं जात-
कर्माणि काम्य हव्यविसर्जनम् ॥ अमृतं गते गुरो शुक्रे बाले
वृद्धे मलिम्लुचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥
इति गर्गवचनविरोधः स्यात् अतएव “नामान्नजातकर्माणि
यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते तु कुर्वीत प्रगृह्ये मासि
प्रण्यदे” ॥ इति गर्गवचनान्तरं सङ्गच्छते । हव्योत्सर्गं काम्येति
विशेषणात् “अशीचान्तद्वितीयेऽङ्घ्रि यम्य नोत्सज्यते हव्यः ।
पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः आहयतैरपि” ॥ इति मैथिलधृत-
वचनसोधिताशीचान्तात् द्वितीयदिनविहितवृषोत्सर्गः कार्य्य
इत्यर्थः । इष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं खातादि । तथाच जातू-
कर्णः “वापोकूपतडामादिदेवतायजनानि च । अन्नप्रदान-
भारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां
चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्टमित्यभिधीयते” ॥
नित्यमेकं हि सर्वदेति नित्यमेकं केवलं नित्यम् अहरहः क्रिय-
माणं आहं न नित्यनैमित्तिकं पार्वणआहादि अतएव नित्यस्य
नित्यनैमित्तिकस्य च भेदमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यं
नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य च यत्कर्म
तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथित

द्विज । नैमित्तिकं तथाम्यन्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्य-
नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वयाद्यादिपण्डितैः” ॥ सर्वदा मलमासे
प्रकृतमासेऽपि ।

आद्यश्राद्धेति कर्त्तव्यतायां वराहपुराणम् । “वासनं चोप-
कल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम्” । मन्त्रस्तु “अत्रासने देवराजा-
भ्यनुज्ञातो विश्राम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये त्वासनं
गृह्णपूतं ज्ञानाग्निपूतेन करेण विप्र” इति तथा “आवरणार्थञ्च
तेच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदोयते । पश्चादुपानहो दद्यात् पाद-
स्पर्शकरे शुभे ॥ सन्तप्तबालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।
सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहो ॥ तिलोपध्वारं कृत्वा तु
विप्रस्य नियतात्मनः । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥
शौघमावाहयेद्भूमि दवर्भहस्तोऽथ भूतले” ॥ तच्छत्रं प्रेताय
दत्तच्छत्रं प्रदोयते उत्तराप्रतिपत्तिः क्रियते । प्रेतमित्यस्य
तु दददित्यभिसम्बन्धात् सम्प्रदानत्वेऽपि सन्तारयतीति सम्ब-
न्धेन कर्मतैव । “अपादानं सम्प्रदानं तथाधिकरणं पुनः ।
करणं कर्म कर्त्ता च द्वयोर्योगे परं भवेत्” इत्युक्तेः । भूमीति
पृथिव्याः सम्बोधनम् । मन्त्रस्तु “इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि
परमां गतिम्” इति अथश्च स्त्री श्राद्धेऽविकृत एव पठनीयः
एवमावाहिते गन्धपुष्पादीनि समर्पयेत् । गन्धमन्त्रस्तु । “सर्वः
सुगन्धः” इति । पुष्पमन्त्रस्तु । “श्रियादेव्या” इति । धूप-
मन्त्रस्तु । वनस्पतिरस इत्यादि इदञ्च गन्धादिष्वमर्पणं प्रेताय
गन्धादिदानानन्तरं ब्राह्मणे कार्यं लघुहारीतः । “सपिण्डो-
करणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव कार्याणि
सामिधेयं द्विजातिभिः” ॥ वृहस्पतिः । “वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं
पितुर्यद्वाहनायुधम् । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्ते निवे-
दयेत् । भोजनञ्चानेकविधिं कारयेद्वरज्ञानानि च” । जाबालिः ।

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव तु । आहं प्रतिरुद्धो
चैव मातापित्रोर्मृताहनि । असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत्” ॥ पितृयज्ञं पितृतर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आह
ऽहरहः क्रियमाण इत्यर्थः । तेनाम्बुघट्याहं मृताहविहित
मासिके तथा विशिष्टतीर्थद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतआहकरणे ह्यायां
मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत् ।

षोडशआधानां यत् पतितं कृष्णैकादश्यां तत् कर्तव्यम् ।
तथा च ननुहारीतः “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहऽविदिते
तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विग्रेपतः” । विग्रेपत
इत्यमावास्या पक्षया तस्या अपि विघ्नादौ विधानात् । यथा
हेमाद्रिपुत्रं पदचिंशमृतं “मासिके चाष्टिके त्वद्धि संप्राप्ते
मृतसूतके । वदन्ति शुचौ तत् कार्यं दग्धं चापि विशचणैः” ।
राजमार्तण्डे । “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके ।
एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विग्रेपतः । आहविघ्ने समुत्पन्ने
मृतस्याविदिते तथा । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्येके मनो-
पिणः” । अथ मृतसूतकोपादानात् ऋष्यशृङ्गवचनेऽगोच-
पटमेतत् परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽप्येकादश्यां आहविधानं
तत् “देये पितृणां आहं तु अगोचं जायते यदि । तदगोच-
यतोते तु तेषां आहं विधीयते । शुचौभूतेन दातव्यं या
तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्तव्या नस्तस्यायै कदा-
चन” ॥ इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधात् अगोचान्तादिनं मम-
मासादिरूप विघ्नास्तरेषु तदकरणे बोध्यम् । अतएव आह-
विवेके अघाटयाद्य गोचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-
मगोचान्तो च सममामे न. कर्तव्यं विज्ञा मममामाध्यात .
कृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत् “जातदग्निं यज्ज्वाहं नम-

आहं तथैव च । माससंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ।
 प्रति सवत्सरं आहमशौचात् पतितन्तु यत् मलमासेऽपि तत्
 कार्यमिति भागुरिभाषितम्” इति ज्योतिर्वचनद्वयं तत्र पूर्व-
 वचनशेषार्हस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाद्भिकं प्रथमं द्विजैः”
 इति लघुहारीत वचनैकवाक्यतयान्त्याधिमासविषयत्वात् ।
 “मलमासमृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि
 कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीयधृतपैठीन-
 सिवचनस्य मलमासमृतविषयत्वाच्च परवचनेऽपि तदुभय आह-
 स्थाशौचपतितस्य मलमासाभ्यरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विन्नस्य
 अनुपस्थितस्य तस्य च राजमार्त्तण्डे नैकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः
 मृताहविदितेऽपि “अविज्ञातमृते अमावास्यायां अथ दिवसे
 वा” इति प्रचेतोवचनोक्तामावास्यापेक्षया विशेषत इत्यनेन
 क्षणैकादश्याः प्राधान्यं प्रतीयते मृतशब्दोऽत्र मृताहपरः
 अनिश्चितमरणस्योर्द्धदेहिकाभावादिति आहविवेकः मृताह-
 नोत्थेव सूत्रे पाठो मैथिलपाथात्यदाक्षिणात्यानाम् अत्रामा-
 वास्यायामिति गमनमासमन्वित्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं
 तन्मासेन्दुक्षयेयव” इति स्मरणादिति मितचरा एतच्च मृत-
 दिनमासयोरज्ञाने वक्ष्यमाण बृहस्पतिवचनात् । मृतमासे
 ज्ञाते मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायां तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । बृह-
 स्पतिः “न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोपिते सस्थिते मति । मास-
 स्येत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यान्मृताहनि” । मृताहमोत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रोपित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।
 मासाज्ञाने तिथिज्ञाने तु स एव “यदि मासो न विज्ञातो
 विज्ञातं दिनमेव च । तदामार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं
 भवेत्” । कालादर्शनिर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्राप्यटक

इति पाठः । भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं
नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं
भवेत्” । एषु मृताद्यावधारणसन्निधान्मासविशेषो ग्राह्यः ।
मृतदिनमासयोरज्ञाने तु ब्रह्मस्यतिः । “दिनमासौ न विज्ञातौ
मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया
दिशा” ॥ पूर्वोक्तया दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तत्
ग्रहणम् । तयोरेकतराज्ञाने यथाव्यवस्थापितं तथात्रापौति
तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । प्रस्थानमासमात्र-
ज्ञाने तदीयामावास्या ग्राह्या प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्ग
शीर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति । सन्देहेत्वाह यमः । “गतस्य
न भवेद्दार्ता यावत्द्वादशवार्षिकौ । प्रेतावधारणस्तस्य कर्त्तव्यं
सुतवान्धवैः । यन्मासि यद्वर्ज्यास्तन्मासि तदहः क्रिया ।
दिनाज्ञाने कुहस्तस्य चापाटस्याथवा कुहः” ॥ एवञ्च मरण-
प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासगुण्डं
“मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्य-
ममावास्यां आहं माघेऽपि मार्गके” ॥ कथञ्चनेति मरण-
प्रस्थानदिनमासत्वरूपेण श्रवणदिनत्वरूपेण च केनाप्यज्ञाने
इत्यञ्च सर्वत्र तत्तन्मासौय कृण्यैकादश्यभाव एव अमावास्या
ग्राह्या आहविघ्न इति वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृता-
द्याविदित इत्यस्य विषयानुपपत्तेः । तस्याह्यामावास्यापेक्षया
प्राधान्यं तद्वचने विशेष इत्यभिधातात् ।

प्रतितैकादशाद्यादिग्राह्यानां कृण्यैकादश्यकरणे आहान्तर-
दिने कर्त्तव्यतामाह हेमाद्रिधृतो देवलः । “एकोहिष्टे तु
सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिं स्थितौ तस्मिंस्तदा
दद्यात् प्रयत्नतः” । इत्यञ्च लघुहारीतवचने मृताद्याविदित
इत्यादिना । यन्मासिकसांवत्सरिकआहमेकादश्यां विहितम्

उपस्थितत्वाद्विघ्नेऽपि तस्यैव आहस्य एकादश्यां कर्त्तव्यत्वं
 प्रतीयते नत्वमावास्याआहादेरनुपस्थितत्वात् । एवञ्च ऋष्य-
 षृङ्गवचने देये पितॄणां आहोऽशौचमित्यत्र देय इत्यनेन यस्य
 आहस्य विघ्नेऽप्यवश्यन्देयत्वमुक्तं तस्यैवाशौचान्ते कर्त्तव्यता
 नत्वमावास्याआहादेः । तत्राशौचोत्तरआहप्रशस्तकालप्राप्त-
 तिथावेव आहमाह शुचौभूतेन दातव्यमित्यादिना । यथा
 हि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् आहं दातुमर्हत्यस्मिन् काल
 इति कृत्ययुतोऽन्यत्रापीति अर्हतावित्यधिकृत्य शकि च कृत्या
 इत्याभ्यां सूत्राभ्यामर्हाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्व-
 वचनपराहेन पीनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं आहपूज्यकालं
 मध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचौभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
 स्तस्य आहस्य कर्त्तव्या करणाहं नत्वन्वा कृष्णैकादशौ अशौ-
 चरूपविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततश्च शुचौभूताव्यवहितदिवसीय-
 आहप्रशस्तकालप्राप्ततिथिखण्डे नियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्त-
 तिथिखण्डे एव आहं न तु शक्तपक्षेऽपि तत् द्वितीयखण्डेऽनु-
 पस्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते सङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ आहं
 मैथिलोक्तं न युक्तम् किन्तु तदुत्तरप्रशस्तकालप्राप्ततिथावेव ।
 नन्यशौचे तु व्यतीते वै इति वचनादशौचान्त इति प्रयोक्तव्य-
 मिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा मृताहनि तु कर्त्तव्य-
 मित्यादिना मृताहादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तिथिविशेषत्वे नैवो-
 चेत् । यथा वा तत्र विघ्ने एकादश्यादिविधानादेकादश्या-
 दिरूपेणैव निमित्तत्वात्तथैवोक्तम् । तथापि सदशौचे
 व्यतीतेत्वित्यादिनाऽशौचान्तविहिते आहो शुचौभूतेन दातव्य-
 मित्यादिना आहप्रशस्तकाले प्राप्ततिथिविशेषस्यैव निमित्त-
 त्वात्तथैवोक्तम् नत्वशौचान्तत्वेन व्यवहारोऽपि तथा ।

अथ सपिण्डोत्तरम् । तत्र गोभिलः । “पूर्णे संवत्सरे ।

अणमासे विपक्षे यदहर्वा हृदिरापद्येत तदहस्यत्वार्युदकपा-
त्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प-
ताम् । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः तेषां
श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः” । इति एतेनैव
पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्वे संवत्सरे इति मुख्यकल्पः ।
तदशक्नो नवमो मासः संवत्सरान्ते विसर्जनं “नवममास्यमि-
त्येके” इति पैठौनसिवचनात् । तदशक्नो षष्ठो मासः ।
तत्राप्यशक्नो विपक्षः तत्राप्यशक्नो अशौचापगमे प्रथममासस्य
द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः
सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव
मासिकार्थवत् द्वादशाहयाहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा तत्
कुर्यात् मन्त्रवर्च्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गीति विष्णुवचनात् ।
मासिकार्थवदिति मासिकार्थं मासि मासि क्रियमाणयाह-
प्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तत् युक्तं द्वादशाहक्रियमाणयाह-
मित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र
त्रयोदशस्तु दिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि
सपिण्डनं कार्यमिति “संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति
तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धयेत्” इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य
त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च आहहृदिमात्रं न दिन-
वृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्धृतविष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्ध-
येदिति श्रुतेः । आहधिक्यमाह सत्यव्रतः “संवत्सरस्य मध्ये
तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे याहं कार्यं तद-
धिकं भवेत्” । तत्राप्यशक्नो प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । “मुख्यं श्राद्धं मासि
मासि अपर्याप्ताहतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे
द्वादशायवा” ॥ इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ
ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने पञ्चममासिकं
कृत्वा प्रथमपारमासिकं कृत्वा षष्ठमासिकं कार्यं तदायु-
त्कर्षन्यायात् । न तु तत् पूर्वं पारमासिकं व्युत्क्रममापत्तेन च
पञ्चममासिकमपि पूर्वदिने नृत्ततिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पति-
मिश्रः अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः “आनन्त्यात् कुलधर्माणां
पुसां चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेषु शरीरस्य द्वादशाहः
प्रशस्यते” ॥ एतच्च द्वादशाहपदं श्राद्धाशौचान्तद्वितीयदिन-
मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत् स्वार्थलक्षण्या स्वजा-
त्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनमात्रोपलक्षकमिति आहप्रदीपशास्त्र-
चिन्तामणी । तद्वयमप्ययुक्तं “द्वादशाहेन वा कुर्यात्” इति
मरीचवचने “द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा कुर्यात्”
इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशाह इत्यस्य द्वादश-
दिनपरत्वात् कुलधर्माणामिति कुलधर्मः ज्योतिरागमादि-
सिद्धानन्तरमाविनाशपरचक्रमयोत्पन्नस्त्रेच्छदेशगमनादिभिर्नि-
मित्तैरशौचापगमे द्वादशदिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति
शून्यपाण्डुपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव एकाहे द्वादशाय-
वेति सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहा-
वेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सहजं भवति अतएव प्रथममासस्य
एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्ध-
विवेकः । अत्र यानि एकाह कर्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धा-
न्युक्तानि तानि शूद्रेणापि पारमासिकदिन एव कार्याणि ।
नत्वार्यामासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति
ज्ञेयम् । एवञ्च तेषामपकर्षं तन्मध्यतदन्तर्कासकसंयुततया पारमा-

श्रिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षः सिद्धतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।
यदहर्षा हृदिरिति हृदिराशास्यमानं पुंसवनादि । आप-
येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम् । तथाहि
“प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिलगृह्यसूत्रेण
पुंसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य
आपराह्णे विधानात्तयोः कालयोरवाधाय हृदिपूर्वदिने अप-
कर्षः । ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं प्रमाणमिति-
चेत् “अपराह्णे तु पैटकम्” इत्युत्सर्गवचनम् । किञ्च “यद्य-
प्यदन्तकः पूषापैष्टमत्ति सदाचरम् । अग्नीन्द्रेखरसामान्या-
त्तण्डुनीऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा
ब्रह्मनामनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः । “विरुद्ध-
धर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्” इति जैमिनिसूत्रात्
तद्वदत्रापि बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति ।
एवञ्च संवत्सरमधिकृत्य “सपिण्डीकरणन्तस्मिन् काले राजेन्द्र
तत् शृणु । एकोद्दिष्टविधानेन कार्यन्तदपि पार्थिव” ॥ इति
विष्णुपुराणोपमेकोद्दिष्टांशे तदिति कर्त्तव्यतापरं न तु तत्काल-
परम् । तथाच परिशिष्टप्रकाशघृतम् । “श्राद्धद्वयमुपक्रम्य
कुर्वीत सहपिण्डताम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम्” इति ॥ एवञ्च श्रुतित्वलिखितस्यमन्तकोपाख्यानवत्
हृदि निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन हृद्यभावे-
ऽपि हृद्यारम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं प्राप्य पिष्टत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्मैति निश्चित्य दाता
विप्राक्षिमन्वयेत्” । इतिवद्विशिष्ट्येति उत्कटकोटिकसम्भा-
वनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहाद्वत्वात् । एवञ्च
हृदिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्हृदि-

आहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिद्वृतं “पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणआहादययो-
भयनिर्वाहः । तथाप्यष्टसपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्ण-
संवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्यम् । एवञ्च पञ्चदशआहे कृते-
ऽप्युन्नेयम् । ‘उदकपात्राणीति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि । अत्र
त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्वत्र छन्दोगानां
यजुर्वेदिनाञ्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं
पितृकर्मपूर्वकं “तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” इति
पूर्वलिखितवचने आब्दक्रमदर्शनात् देवकृत्य-पितृकृत्ययोर्मध्ये
प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च एतेन “अथ सपिण्डीकरणं
संवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्युदकपात्राणि
प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेतस्य त्रौणि इतरेभ्यः” इत्याश्रयायनदर्शनात्
सर्वशाखिनां सपिण्डीकरणे प्रेतादित्वं मेधिलोक्तं निरस्तम्
एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् किन्त्वर्घ्यदानमात्रे पाठ-
क्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं
“ततः पितामहादिभ्यः” इति आब्दक्रमस्यावाधायार्घ्यपात्रेषु
गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्वकता उक्तं तु प्रेतपूर्वकतेति
तथा ब्रह्मपुराणं चतुर्भ्यर्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्मार्जयित्वा
पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं
जनं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रेण पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति हाम्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्येन्तेनैव
विधिना प्रेतपात्राञ्च पूर्ववत् । तेभ्यर्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च

स्वयमाचमेत्” ॥ एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन
 गृहीत्वेति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेत-
 पात्रस्थम् उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं
 प्रेतपात्रस्थं जलं क्षिपेत् दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोर्विभागे
 मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्तमाह आतातपः । “निरुध्य चतुरः
 पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः । ये समाना इति द्वाभ्या-
 माद्यन्तु विभजेत्त्रिधा । एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतु-
 ष्टये” ॥ ततः तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिरा-
 दृत्तैर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यं-
 मुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदकं
 तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलं तेनैव विधिना प्रत्येकं पूर्ववत् चतुर्भाग-
 रूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तस्मि-
 न्मिश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य
 यथादाचामेदित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यै-
 वाध्यं जलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहादुत्सृष्टार्घ्य-
 जलेषु मिश्रौकर्मव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेत-
 पिण्डस्य मिश्रीभाय इति आहविवेकः । यच्च न च “यत्र
 दैवं भोजयेत् प्राणैवं देवेऽर्घ्यं मन्त्राद्यश्च दत्त्वा गन्धमात्यैः पात्र-
 मर्चयित्वा हुतयेयं पिबभ्यः पात्रेषु दद्यात्” इत्याश्रमायन-
 वचने पिबपात्रे दैवं न मिश्रयेदिति कल्पतरुव्याख्यानानु-
 रोधेन मैयिलोक्तं सर्वशास्त्रिभिरान्तर्गताचरणं तच्च युक्तम् आश्र-
 मायनेन काण्डानुश्रयस्योक्तात् यद्वृत्तानामेव तथा युक्तत्वात् न
 सामगयशुर्वेदिनोः तयोः पदार्थानुश्रयस्योक्तत्वात् अतएव आह-
 सूत्रे समर्चये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वयः पिबदयितादा-
 वुक्तः । वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत्
 साधारणस्मृतिकारणात्तातपोक्तत्वाच्च विभागीऽपि मन्त्रान्वयो
 युक्तः अतएव मैयिलैरपि तथा सिद्धिमिति ।

एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधानात् तद्विहतावपि सपिण्डीकरणे तन्निघमात् । यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि “यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यन्तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः” । इति कुन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदान शेषद्रव्यनियमस्तु तत् सन्नवे द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रियायाम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्रीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरान्तत्र तथाचरण प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । पशुयागे लोहित निरस्यति सकृन्निरस्यति इत्यादावृक्ता अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र वसति इति यज्ञवास्तु समास्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणेर्गोभिलभाष्ये उक्तः “प्राक्स्विष्टिकृत आवापः” इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आउप्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च सुम्यहोमेत्वक्तुं यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः सुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टो तदान्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति सुरक्षा । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिशोक्तं हेयम् एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डमित्रणप्रकारो व्याख्यातः उक्तः । तथाच ब्रह्मपुराणम् । “अथ तेनैव विधिना दर्भमूले ऽवनेजनम् । पितृर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात् भक्त्या तु पूर्ववत् ॥ दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः । तन्तु पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याथ सन्ततम् । निदध्यात् त्रिषु पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः” ॥ पितृभ्यः पितृपितामहादिभ्यः

पिण्डान् दत्त्वा प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।
तं प्रेताय दत्तपिण्डम् आनुपूर्व्या पितामहादिक्रमेण संसर्जने
प्रेतपिण्डमिश्रणे । भविष्यपुराणम् । “गन्धोदक तिलैर्युक्तं
कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसे-
चयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” । नित्येना-
वश्यकेन ततश्च पार्वणांशे पार्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टे न
शेषमङ्गजातं तुल्यम् एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्वर्मसाहि-
त्वात् सपिण्डीकरणश्चेत्युभय परम् । “एतत् सपिण्डीकरण-
मेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञवल्क्यावचनैकवाक्यत्वात् ।
तेन आह्वेषु मध्ये एतच्छाह्वयं स्त्रियाः कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयि-
क्यादादि । अत्र च वा कर्त्तरिक्तत्वं इति कर्त्तरि पठ्यति
कर्त्तृत्व नियमः । इदियादादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनान्न भोक्तृत्व-
नियमः ।

पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते
यथा कर्त्तव्यं तथाह कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः “पितुं सपि-
ण्डतां कृत्वा कुर्यान्नामानुमामिकम् । अमंस्कृतेन संस्कार्यार्थं
पूर्वो पौत्रपौत्रकैः । पितरन्तत्र संस्कार्यदिति कात्यायनो-
द्भवोत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा पिता-
महेन पितरं कुर्यादिति विनिययः” । पितुं सपिण्डतां
कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः मत्त्वे प्रति-
नामविहितं पार्वणं पितृहृद प्रपितामहातिहृदप्रपितामहानां
कर्त्तव्यं नतु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्या ननु सपिण्डनेना-
संस्कृताभ्यां सह पिण्डः कथं सपिण्डनात्य संस्कारस्तस्मात्त-
दर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन-
मुत्कर्षणीयमित्यत आह । असंस्कृताविति । उत्कर्षापकर्षा

न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्रापि पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृत सपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृत सपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतोवचनबलाददोष इति तात्पर्यम् अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव । “असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्” इति प्रागुक्तजायानवचनात् एवमन्यत्रापि बोध्यं ब्रह्मपितानहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् ।

अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः पतिनैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतेकत्वं कुशैरन्तरयन् पितृन् । श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रिया । पुत्रेर्दभेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हनायुधः । परवचनं गोभिलस्याह-सूत्रभाष्यकृतापि निश्चितम् । अतएव प्रवृत्तिं पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मृतुःसपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । “स्येन भर्ता सदैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्वाहृतिव्रतैः । तस्मिन् नति सूताः कुर्युः पितामहा सदैव तु” ॥ इत्यत्र तस्मिन् सतीतित्याहानर्हभर्तुपनक्षणम् । अतएव “तस्याश्चैव जीवन्त्यां तस्याः मृत्युंति निययः” इति लघुहारीते न श्वश्रुजीवने तस्याः मृत्योक्तं न तु श्वशुरेणेति क्वचिदप्युक्तम् । एवं पितामहादिभिर्मृतुःसपिण्डीकरणेऽपि सामगेन “ये चास्य त्वामनु यांस्य तमनु तस्मै ते मया” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गयिरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रौततादिभिर्मन्त्रान्तरं

निश्चितं न तु ये चावत्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दो-
गानां मातृपक्ष एव नास्त्येति वक्ष्यते । एवञ्च “अर्घ्यार्थं पित्र-
पात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं
पूर्ववदाचरेत् । एतत् सपिण्डोत्तरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि”
इति याज्ञवल्क्येन पार्वण्येकोद्दिष्टं विवृतौभूतं पुंसपिण्डनाति-
देशात् तद्विवृतौभूतस्त्री सपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्र-
द्वयस्य पार्वण्योक्तये चावत्वामिति मन्त्रस्य च सिद्ध्यर्थसमवेत-
त्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः । ततश्च “माता-
महानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोक्तेन यथान्यायं
शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” इत्यनेन यच्छेषाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं
तत् “शुद्धन्तां पितामहाः” इत्यादि प्रकृत्युद्देश्योक्तं मन्त्रवर्जन-
परमिति प्रागुक्तं मार्कण्डेयपुराणम् । “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः
स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्ब-
वत् । स्त्रीणामप्येव भवेत्तदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । भृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्विद्बोदितम्” । स्त्रियोऽत्र असवर्णोटा
अपरिणीतावेति आहविवेकः । सवर्णोटायाः पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रावभाव एव विधानात् । यथा शङ्खः । “पितुः पुत्रेण
कर्त्तव्यः पिण्डदानोदकक्रियाः । तदभावे तु पत्नी स्यात्तद-
भावे सङ्गोदरः” । स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रोक्तृ-
कत्वस्य पूर्वार्ह एवोक्तत्वात् । एवमेवामन्त्रकमित्यर्थ इति
आहविवेकः । अत्र स्त्रिया इत्यस्यासवर्णोटा अपरिणीता-
परत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत् सम्प्रदानकस्याह
एवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे । कल्पतरौ तु
स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यत्वादिना पुरुषा-
णामेकादशाहदिआहं तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत्
कर्त्तव्यमिति । एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकस्याहं सुतरां

मन्त्राः पाठ्याः । -याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रक्रमेणोद्दिष्टं सपि-
ण्डोक्तोक्तं एतत् सपिण्डोक्तक्रमेणोद्दिष्टं स्त्रिया अपी-
त्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् । “मातुः सपिण्डोक्तं पिता-
मह्यासोदितम् । यथोक्तेनैव कस्येन पुत्रिकाया न चेत्
सुतः” इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कस्येन इत्यनेन
मन्त्रादिकं सर्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथेति । अमन्त्रकं
श्लोककर्तृकमन्त्रपाठरहितम् “अमन्त्रा हि स्त्रियो मता” इति
बोधायनेन सामान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृकमन्त्र-
पाठरहितपरम् । तथा च वराहपुराणम् । “अयमेव विधिः
प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो
मन्त्रेण गृह्यते” ॥ अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावद् मन्त्र-
व्याख्यार्थत्वेन परिभाषारूपत्वाच्च प्रेत्याहमात्रस्य विषयः ।
न वा शूद्रकर्तृकस्याहमात्रविषयः किन्तु श्लोककर्तृकस्याहमप्यस्य
विषयः । अत्र ब्राह्मे । “स्त्रोभिश्चावरवर्णैश्च आहं विप्रानु-
शासनात् । मन्त्रवद्विधिपूर्वन्तु वज्रिपाकविवर्जितम्” । विप्रानु-
शासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तम् । वज्रिपाकविव-
र्जितमित्यसर्वण्यश्लोककर्तृकस्याहपरम् । पतिकर्तृकस्याहेऽपि
पत्न्याः पाकाधिकारदर्शनात् तथाच छन्दोगपरिशिष्टे “आकष-
फालगुनाष्टम्यां स्वयं पन्नयथा पचेत्” । पत्नीत्वञ्च सर्वण्योदायाः
ज्येष्ठा पत्नीति वचनात् । ज्येष्ठामाह मनुः । “यदि स्वास-
परास्यैव विन्देरन् योपितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव ज्येष्ठं
पूजा च वेश्म च” ॥ कुवेरोपाध्यायधृतम् । “असंस्कृतप्रमो-
तानां पिता न आहमाचरेत् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डो-
क्तं विना” ॥ असंस्कृतप्रमोतानाम् अनुपनीतमृतानाम् ।
अष्टादशोक्तः “पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डोक्तं स्त्रियाः । पुरु-
षस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये” ॥ आदिशब्दग्राह्या-

नाह स एव । “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः” ॥ भ्राता वा इति वाशब्दात् भ्रात्रपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां समुच्चयः । अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ।

“महागुरो प्रेतीभूते हृदिकर्म न युज्यते” इति शूलपाणि-
लिखितवचनेन “प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
नापि देव न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” ॥ इति देवी-
पुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कर्तुः प्रेतीभूत-
मातापितृकस्य संस्कार्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकाया अमू-
ढायाः कन्यायाश्च वैदिककर्माकर्तृत्वकर्मात्वानर्हत्वेन तत् परी-
हाराय “यदहर्वा हृदिरापद्येत” इत्यनेन पूर्वदिने सपिण्डन
कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्यात् ।
ऊढायास्तु “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनीकैकपदेन
पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत् प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्मा-
नधिकारः । एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्यावृत्तेस्तयोर्मरणे
ऊढाया न कर्मानधिकारः । अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्य-
मात्रं ज्ञा-प्रत्ययार्थः न त्वेककर्तृकत्वमपि । अन्यथा सपिण्ड-
नाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयादिकारिणो भ्रातुः
सपिण्डनाधिकारापत्तेः । यथा “नानिष्टा तु पितॄन् आहैः
कर्मावैदिकमारभेत्” इति भ्रातातपवचने पितृकर्तृकहृदि-
आधानान्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण आदा-
न्तर क्रियते । अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्रवत् शिष्या-
न्तरस्य सपिण्डने सामान्यतोऽधिकारः प्रतिपादनात् अभ्यु-
दय विनापि पुरुषस्य सपिण्डन प्रतीयते । “सहपिण्डक्रिया
कृत्वा कुर्यादभ्युदय ततः” । इति सपिण्डीकरणात् पूर्वमभ्यु-

दद्याभावार्थं नत्वंभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति । यत्
 “यानि पञ्चदश्यादानि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैव तु
 दातव्यमपुत्रायाय योषितः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टीयं सपि
 ण्डीकरणेतरपञ्चदशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुत्र-
 पत्य बोध्यम् इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि
 प्रत्याब्धिकश्राद्धानि तान्येव दातव्यं दातव्याभौत्यर्थः । अपु-
 त्रायायेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायक पतिरहिताया इति समु-
 च्चिनोति । “अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम्”
 इति पैठीनसिचनैकवाक्यत्वात् । अत्र छन्दोगपरिशिष्टे-
 ऽपुत्राया पञ्चदशश्राद्धविधानात् “सपिण्डीकरणन्तासां पुत्रा-
 भावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे
 सपिण्डीकरणम् अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । एव पतिः
 कुर्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्रं विवक्षितम् । तेन पतित-
 प्रव्रजितपतिसत्त्वेऽपि कटया दुहित्रा सपिण्डनं कार्यम् अत्र
 “सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणीभवेत् । सर्वास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राञ्च पुत्रवतीर्मनु” इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्र-
 त्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तत्र
 प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात्
 अतएव तदुत्तरार्धे भ्रातृपुत्रोपादानं संगच्छते । अन्यथा भ्रातृ-
 पुत्रसत्त्वे “यद्येकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सङ्घोदराः । एक-
 स्यापि सृते जाते सर्वे ते पुत्रिणी मताः” ॥ इति बृहस्पति-
 वचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशेनैव पितृव्य-
 श्राद्धाधिकारप्राप्ते भ्रातृपुत्रदानं व्यर्थं स्यात् पुत्रत्वादिदेश-
 फलन्तु तत्सत्त्वे पुत्रान्तराकरणं पुत्रासनरकत्रायञ्च ।

लघुहारीतः । “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि
 प्रोङ्ग । पृथग्नैव सताः कुर्युः पृथग् द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्मोपि यानि-आद्यानि धोडश । यथाकालन्तु
कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः” ॥ पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना
अपि पृथक् न कुर्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्युः किन्त्व-
पृथक् कुर्युः अत्र विशेषयति मरौचिः । “मृते पितरि पुत्रेण
क्रिया कार्या विधानतः । बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकव-
वासिनः ॥ सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वेरेव कृतं भवेत्” ॥ पुत्रेणैत्यविशेषात्
सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह बहव
इति । ज्येष्ठेनापि सर्वेषां भ्रातृणामकरणेनैव करणं भवतु
इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म
सर्वेरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं
प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा
स ऋणी भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन आद्या-
न्तरं कर्त्तव्यमिति आद्यविवेकोक्तं युक्तम् । पृथङ् नैव सुताः
कुर्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथा-
कालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमाससृततिथि एका-
द्वन्द्वनधर्मासद्वितयसंवत्सरेषु । न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्-
कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् । तत्तत् कालानां द्वाद-
शाद्यापेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् । अत्र “भानन्यात्
कुलधर्मोणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेय शरीरस्य
द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन
कुलाचारज्योतिःशास्त्रादि-ज्ञातभटिति मरणराष्ट्रोपप्लवादित्ते
च्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाह
पेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिग्रहः अथवा यथा-
कालमित्यादेर्यदहर्षो वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादि-
वृद्ध्यर्थमेवापकर्षो नत्वनावश्यकेष्टपूर्त्तादर्थ्यापकर्षः कार्य्य इति

तात्पर्यम् । अतएव लघुहारीतेन “तथैव काम्यं यत् कर्म
वत्सरान् प्रथमाहते” । इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता
नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकहृदिनिमित्तेनापकर्षः कृत-
स्तदा इष्टपूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति आह-
विवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डोकरणास्यैवाप-
कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डोकरणापकर्षे तत् पूर्वकर्त्तव्य-
आधानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । “सपिण्डोकर-
णात्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेत-
क्रियायाः सपिण्डोकरणास्तत्वं प्रतीयते । अत्र हृदिनिमित्तं
विना सपिण्डनापकर्षं कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
हारमाह विशुद्धमोक्षरम् । “कृते सपिण्डोकरणे नरः संव-
त्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ॥ हृदि-
निमित्तकसपिण्डोकरणापकर्षं कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरी-
हारः तदर्थं एवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्तापकर्षे हृदिकालं
प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात् ।
“अर्वाक् संवत्सरात् हृदौ पूर्णं संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डो-
कृताः प्रेता न तेषान्नु पृथक् क्रिया” इति शातातपवचनात् ।

अथ सांवत्सरिकस्याहं तत्र । गोभिलः । “अत ऊर्ध्वं संव-
त्सरे संवत्सरे प्रेतायात्रं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति” ।
अत ऊर्ध्वं सपिण्डोकरणान्त्याहनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं
संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय
दद्यात् । व्यासः । “प्रतिसंवत्सरस्यैवमेकोद्विष्टं मृताहनि” ।
एतेन सपिण्डोकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहं आधानांतरं
कर्त्तव्यमिति मेयिसोक्तं हेयम् । व्यसमाह हेमाद्रिधृतवच-
नम् । “पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्तितम् । तनेव च
सपिण्डत्वं तनेवाद्भिषमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाह-

आहोदययोभयनिर्वाहस्तथापक्वसपिण्डीकरणआहोदयभय-
निर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आहिकान्तरम् । एवं पञ्चदश-
आहोदयुन्नेयम् । मत्स्यपुराणम् । “ततःप्रभृतिसंक्रान्तावुप-
रागादिपर्वसु । विपिण्डमाचरेत् आहमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥
ततः प्रेतत्वपरीक्षारात् विपिण्डं त्रैपुरुषं निरुपपदमृताह-
शब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु कश्चि-
त्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहं प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ ।

शङ्कः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र
त्रय कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥ अमावास्यां श्रयो यस्य
प्रेतपक्षोऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः” ॥ त्रय सम्प्रदानानां त्रय कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
मृताहपर्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति
प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अश्वयुक् कृष्णपक्ष इति यावत् न तु
कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः
पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नागरखण्डम् ।
“नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृ-
पक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ अत्र आवणभाद्रयोरन्यतरस्य
मलमासत्वे आषाढपक्षेऽथवा सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् । अत्र
मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य ।
ततश्च तत्र मृतस्य वर्मान्तरेऽश्वयुक् कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
न पार्वण किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्व-
णेति कर्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तत्र
पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहं पर्युदस्तस्य पार्वणो विधि-
रित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदेकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु
षाट्पौरुषिकं “कर्म्मसमन्वितं मुक्ता तयाद्यं आहधोऽयम् ।
प्रत्याहिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः” ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्धिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानिय-
मात् एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्धिकं
पार्वणविधिनैव “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
वे । . . तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥ इति
आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां
पार्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मातादित्त्रितयदैवत कार्यम् ।
मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा
इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
विधिना छन्दोगैरपि मातादित्तिकाणां आहं कर्त्तव्यं न
योषिद्वयः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते” । इति छन्दोगपरिशिष्ट-
वचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च
मृताहपार्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिदृतकात्यायन-
वचनं “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य-
भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् ।
सपत्नीसात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः
ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोक्तव्यं किन्तु सपत्नीमात-
मातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसत्तेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं
कर्त्तव्यम् । “औरसत्तेत्रजौ पुत्री विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्द-
मितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥ इति जाबालवचनस्य “यत्र
यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।
उशना च । “प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः ।
एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आहूतः सुतः” ॥ अत्र प्रागुक्त-
युक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे
यदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्माहित्वार्थम् । ततश्च
योग्यात्वादेकाघ्यादिसामः न तु यथा प्रेतश्राद्धो पितृशब्दस्थाने

कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतयादधर्म्याहित्वात् सांवत्सरिक-
अपि तथेति आहविवेकः । कल्पतरुवाक्योस्तु स्वगोत्रा-
येति पठितं स्वमात्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र
इत्यर्थः । 'यस्मै आह' कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽन्य-
गोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा आहं न कारयितव्यमिति
व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽप्युदुहित्वादीनामसगोत्रत्वेऽपि न
निषेधः । वस्तुतस्तु तत् पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अन्य-
गोत्रजद्वारा आहं न कार्यमित्यर्थः । अतो लघुहारीतवचने
स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपद-
वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः । मृताहनि
पितुर्यस्तु न कुर्यात् आहमादरात् । "मातुर्थैव वरारोहे वत्स-
रान्ते मृताहनि । नाहन्तस्य मृदादेवि पूजां गृह्णामि
नोहरिः" ॥ मरीचिः । "पतिताज्ञानिनो मूर्खास्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः । मृता हंसमतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते" ॥
इत्याभ्यां कालमाधवीयधृताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकआहम्य
मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यन्मृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्व-
सम्भावनारहितेन मृताह्वात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधीयते ।
"प्रक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य-
यान् विप्रो वृथैव न चिरं क्लान्त" ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
सायं प्रातर्हमिप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव
एकादश्यां क्रियते । न च पाकस्याहत्वेन प्रधानतिथिकर्त्त-
व्यतानियम इति वाच्यम् । "अतोपवासनियमे घटिकैका यटा
भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्निकी" ॥
इति वचनेन सुहृत्तमाधनार्थेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं

पाके तदसम्भवात् । एवमुदौच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियम इति ।

अथाभ्युदयिकआहम् । तत्र गोभिलः । “अथाभ्युदयिके आहे युग्मानाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दग्धाः यवैस्त्रिलार्थः सम्पन्नमिति दक्षिणः दधिवदराक्षतमित्राः पिण्डा नान्दीसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीसुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यहप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत” इति । आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः । तदर्थं आह आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूत सुव्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि एवञ्च आहविवेकादौ आहभेदगणने ह्यह्याहत्वेन कर्माहत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आभ्युदयिकआहमिति प्रयोज्यम् अत्र यवैस्त्रिलार्थ इत्यनेन पार्वणआहप्राप्तितिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थ इत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पित्रेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वणप्राप्तत्वाच्च तदर्थोपदेशः “अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्” । इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मोत्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामीपचारनिरामाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन देवपितृकर्मकरण्याय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं द्विगुणभुञ्जत्वनिरासाय ऋजवो दग्धा इति ऋजुत्वोपदेशः दत्ताः स्य इत्यनेन दक्षिणश्च सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योग्यत्वात् सम्पन्नमिति प्रीते वक्ष्यमाणहृन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सम्पन्नमित्युत्तरम् एतद्दर्भमयगात्रपक्षेऽप्युपस्थितत्वादायम् । दधिवद-

राक्षसमित्रा इत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् अक्षतो यवः
 “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारा-
 यणधृतात् अतएव वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनेऽक्षतमनूका
 संयोज्यवक्त्रकम्बुदधिभिरिति निःसन्दिग्धत्वमुक्तम् । स्वधा-
 वाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दौसुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः
 तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पितृपक्ष एव प्रश्नः अतएव तन्नि-
 वृत्तये देव इति देवपक्षे नान्दौसुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
 प्रश्नः । उत्तरश्च प्रीयन्तामिति ततः पितृपक्षे स्वधावाचन-
 स्थानौयत्वेन हृदप्रमातामहेभ्यश्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधो-
 च्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरश्च
 अस्तु स्वधेतिवत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति अत्र नान्दौसुखाः
 पितर इत्यादि नान्दौसुखेभ्यः पितृभ्यः इति निर्देशेन च
 नान्दौसुख पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च
 तथा नान्दौसुखेभ्य एव चेति ब्रह्मपुराणे च नान्दौसुखपदश्रुते-
 स्तद्विशेषणविशिष्टसौवाभ्युदयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीय-
 न्तामितिवन्नान्दौसुखेभ्यः पितामहेभ्य इत्यादिवाच्यं न तु
 नान्दौसुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादि पितृ-
 दयितोक्तं युक्तं नान्दौसुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य
 नान्दौसुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागु-
 क्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दौसुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यादा-
 वप्राप्तेः । एतेनात्र मैथिलोक्तं तन्त्रता विधानमपि निरस्तम् ।
 पार्वणवत् स्वधाप्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
 विशेषादभिलाषे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः । अभिलाषे नमः
 इति ब्रूयात् । “अमुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।
 इति ब्रह्मपुराणे आदे स्वधा नमः पदयोस्त्यागबोधकत्वेन
 विकल्पादत्राभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृन-

प्यत्र देवदित्यनेनापि पार्वणोक्तं विश्वदेवपक्षोऽयं नम एव
प्रतीयते । न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति आह्वे तथा प्रयोगे प्रमा-
णाभावात् । एवेमाश्वलायनगृह्ये यवोऽमीति मन्त्रे तु पुष्ट्या
इति न्युतेर्मन्त्रमात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । अतएव
“स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह । पितृनितिपदात्
पूर्वं वदेन्नान्दोमुखानिति” इति बहुवचकारिका प्रदर्शनात्
छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः “कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः
सगणाधिपाः । पूजनोयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वा घृत-
पुञ्जेषु नैवेद्येषु पृथग्विधैः ॥ कुक्ष्यनग्नां वसोर्धरां सप्तवारान्
घृतेन तु । कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥
आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षडभ्यः पिष्ट-
भ्यस्तदनुशास्त्रदानमुपक्रमेत् ॥ षशिहोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्यो-
ऽत्र निरामिषः । अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
मातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य
कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना ॥ तथा “निपातो न हि
सद्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्धनया पितृन-
प्यत्र देववत् ॥ पिष्टभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥ नात्रायस्यकरण
न पितरं तोर्यमिष्यते । पानाणां पूरणादोनि देवेनैव तु
कारयेत् ॥ ष्येहोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रामपवित्रकान् ।
कृत्वाघ्ये सम्प्रदातव्यं नैकेकप्यात्र दीयते ॥ मधुमध्विति
यस्तत्र विर्जपोऽपितुमिच्छताम् । गायत्रामन्त्रं सोऽत्र मधु-
मन्त्रविर्जितः ॥ न चाग्रत्सु जपेदत्र कदाचित् पिष्टसहि-
ताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शमः ॥ यस्तत्र
प्रकारोऽयस्य तिलवदयववत्तया । उच्छ्रितसन्निधौ सोऽत्र

प्रवेशे यत् आहं तत्प्रवेशे नववेश्मन इत्यनेन वक्ष्यते । तत्र नवगृहप्रवेशस्य निमित्तस्य क्रियात्वेन क्षणिकस्यापि तन्नि-
 चयवत् एवाधिकारात् संक्रान्तिवत् भूतभविष्यत्वेन हि धैव
 निमित्तत्वात् भूते भविष्यति वा गृहप्रवेशे नान्दीमुखयादा-
 चरणमिति । अत्र हृदिआहस्य निरवकाशत्वाच्च त्रयोदश्यादि
 निषेधः । मातरो गोर्थादयः । तथाच बहुचगृहपरिशिष्टम् ।
 “गौरीपद्माशचीमेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा
 स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्म-
 देवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवताः” ।
 ताश्चाभिधाय भविष्ये । “पूज्यास्तित्वेऽथवा कार्या वरदामय-
 पाणयः । मातर इति सर्वासां विशेषणम् अतएव एतत् पार्थ
 गोर्थं माचे नम इति प्रयोगः एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः ।
 अतएवेतयोर्वहुत्वेन निर्देशः । पूजयन्ति अभ्युदयदानेन प्रीय-
 यन्तीत्यर्थः । शुभ्रासु शुक्लासु रजतस्फटिकादिमयीषु लिखिता
 चित्रिता आदिशब्दात् भित्त्यादिषु अक्षतपुष्पेषु यवपुष्पेषु
 पृथग्विधैर्नानाप्रकारैर्वसोधैर्दिराजस्य । वसोधारामिति वसो-
 धाराधिपातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः कर्त्तव्यः ।
 आयुष्माणि आयुषे हितानि आयुषे मे पवस्वेत्यादीनि शान्त्य-
 र्थमभ्युदयस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं पश्य इति छन्दोगानाम् । “मातृ-
 आहन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाश्च
 हृदो आह्वयं भवेत्” इति मातातपोक्तमाह्वयाह्वयुदासार्थम्
 अतएव तत्रैव छन्दोगपरिशिष्टे पञ्चमिव पिण्डेति कर्त्तव्यता
 वक्ष्यते गोभिलसूत्रेऽपि पित्रादिहृदप्रमातामहान्तानामुक्तेष्व-
 क्तः न सावादौनां “न योषिद्वयः पृथग्दद्यादधमानदिमाहते ।
 स्त्रभर्तृपिण्डमावाभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टेन हृदरादौ योपितृयाहं छन्दोगानां पर्युदस्तश्च । न चाद-

मानदिनेतरत्र योषिद्वयोऽपृथग्दद्यात् यतः । स्वभर्तृपिण्डांशेभ्य
उभयोद्देश्यकदत्तेभ्य एव योषितां दत्तिः पुरुषाणां योषिस्त्रौव-
नादौ पृथक्पिण्डादपि दत्तिसत्त्वात् योषित्पदमपि सार्धकमिति
वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परि-
प्राप्ते योषितां आहोऽपृथक्त्वं विधीयते । किं वाऽपृथक्प्राह-
वैशिष्ट्यं विधीयते नाद्यः अमावास्यादौ योषिदानाप्राप्तौ कथं
तदनूद्यापृथक्त्वमात्रविधानं न चामावास्यायां पितृभ्यो दद्या-
दित्यत्र “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डोकरणादनु” इति विष्णु-
पुराणोद्योऽपि योषितामपि पितृत्वात् आहप्राप्तिरिति वाच्यं
पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदं न प्राप्तं पितृलोकमात्रपरं
किन्तु पितृपितामहप्रपितामहमात्रपरं असावेतत्ते इति यज-
मानस्य पित्रे असावेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असा-
वेतत्ते इति यजमानस्य प्रपितामहाय इति श्रुत्याद्येकवाक्य-
त्वात् “त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
सम्प्रदातेषां पक्ष्मी नोपपद्यते” इत्यत्र त्रयाणामित्यनेन पितृ-
पितामहप्रपितामहानां पक्ष्मीनिरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वाव-
गमाच्च । मातामहादिस्त्रामस्तु “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
मातामहा भ्रुवम् । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाच्चरकं ब्रजेत्”
इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवचनात् मातामहा इति तदादिविक-
परम् । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः ।
आहेति कर्त्तव्यतायां मातामहादिविकीपादानाच्च । नान्यः ।
तथाहि अवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु
“भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रसीताहनि सर्वदा” इति छन्दोगपरि-
शिटीयेन श्लोपुंसयोः साधारणत्वेन आहप्राप्त्या “स्त्रोणामप्येव-
मेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । मृताहनि यथान्याय नृणां यद्विद्दो-
दितम्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयेन विशेषतः आहप्राप्त्या

च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । न चैवं परशाखिकाविरोधि-
सर्वकर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति वाच्यम् अविरोधि चेति चकारेण
नाकाङ्क्षितस्यैव साभात् अतएवानाकाङ्क्षिते गृह्यपरिशिष्टं
“वह्न्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति
शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इति । तस्मादवसानदिना-
हत इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमत्रानुवादः । न च
वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् । अथयपदानुवादे तु
विभक्तेर्नानुवादकतेति । एवमेव ईशानन्यायाचार्याः । तस्मात्
आहं सपिण्डकं कुर्यात् स्वसूत्रोक्तविधानतः । अन्वष्टकासु
हृदो च गयायाश्च क्षयाहनि । मातुः आहं पृथक् कुर्यादन्यत्र
यतिना सह । वृद्धिआहे तु मातृदि गयायां पितृपूर्वकम्” इति
तीर्थचिन्तामणिधृत वायुपुराणोयेन वृद्धान्वष्टकावसानदिन-
गयानिमित्तकआहकरणेषु कन्दोगीतरोऽवसानदिनेतरत्र वृद्धादौ
योपिङ्गः पृथक् आह्वायान्नं दद्यात् अवसानदिने तु कन्दोगात्
कन्दोगोभयो योपिङ्गो दद्यादित्यर्थात् मिहम् । ततश्च वृद्धादौ
कन्दोगो योपितां कथं वृत्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाम्य उत्तरार्हेना-
न्वय इति एतदर्थमेव स्वसूत्रोक्तविधानत इत्युक्तम् । स्रवेति
स्वगृह्यशास्त्रपरम् । अन्यत्रामावास्यादौ यतिना सह आहं
भोग्यं कुर्यादित्येवार्थः । अमावेतत्त इति यज्ञमामस्य पिब
इति प्रागुक्तश्रुत्या आहो पक्षीनिरपेक्षपित्रादितिकषोधि-
कया “सपिण्डोकरणाद्दृष्टं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्व-
गृह्णा माता इति धर्मेषु नियमः” इति श्रुत्या भर्तृदत्ताग-
भागित्वबोधिकया चेकवाक्यत्वात् एतेन पदभ्य इति लौवम्भा-
दकविषयमिति वृत्तायुधोक्तं निरस्तम् । लौवम्भायर्केण कन्दो-
गीतरेण पितामहादीनां आहं क्रियते । “लौवस्तमतिदद्यादा
पितायासोदके द्रिज” । इति कन्दोगपरिशिष्टात् । लौवस्त-

मित्यत्र निमित्तविशेषणत्वेन पुंस्त्वमविवक्षितम् अतएव लघु-
 हारीतेनाप्युक्तं सपिण्डोकरणे “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपि-
 ण्डोकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्ताहुतिव्रतैः ।
 तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव
 तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रुति निश्चयः” इति । तदनु आयुष्य-
 जपानन्तरं आहदानं आह्वीयद्रव्यदानं वशिष्ठोक्त इति वशि-
 ष्ठेन छन्दोगगृह्यपरिशिष्टे पार्वणे यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिष-
 व्युदासेन बोध्यः । यत्तु मधुमांसाभ्यञ्जनेति याज्ञवल्क्यादौ
 ब्रह्मचारिणो निषेधे सन्नियोगशिष्टत्वाम्नांसनिषेधे मधुनिषेध
 इत्युक्तं निरामिषयाहशेषघटितपिण्डानां पिण्डांस्तु दधि-
 मध्वक्तानित्यादिना तदुक्तरूपविशेषणमात्रविधानाच्चात्र फल-
 चमसन्वायेन आहो मधुप्राप्तिरिति द्वैतनिर्णयोक्तञ्च तदयुक्तं
 “शाल्यस्य दधिमध्वक्तं वटराणि यवांस्तथा । मिश्रोक्तस्य च
 चत्वारि पिण्डान् शौफलसन्निभान्” । इति ब्रह्मपुराणवचनेन
 पिण्डघटकाश्रयस्य दधिमध्वक्तत्वेन च पिण्डस्य सर्वस्मात् प्रकृ-
 तादवात् उद्धृत्य इत्यनेन आहशेषद्रव्यकर्तव्यतया फलचमस-
 न्वायेन आहोऽपि मधुप्राप्तेः । एवमेव आहप्रदोषे वर्धमानो-
 पाध्यायाः । तत्रायस्य राजन्यवैश्यकर्तृके ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसमस्तौ भक्ष्य ददातीति श्रुत्या ऋत्विग्भक्ष्यत्वेन फलचमस-
 विधानात् ऋत्विग्भक्ष्यस्य च यज्ञशेषद्रव्यत्वेन तस्मिन् यज्ञेऽपि
 फलचमसलाभः फलचमसस्य दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति ।
 अतएव मधुजपोऽग्नौत्सर्गानन्तरं मधुवाता इत्यादि जपस्याभ्यु-
 दयिके मधुसत्त्वे मधुद्रव्यप्रकाशकत्वात् दृष्टार्थकः अन्यथा
 दृष्टार्थकता प्यात् । व्यक्तमाह गोभिलभाष्ये यशोधरधृतवचनम् ।
 “कृत्वा नान्दीमुखयाहं दधिमध्वाज्यद्रव्यकम् । अथवा प्राश-
 येदन्नपत इत्यभिमन्त्रितम्” । गोभिला नुक्तस्यान्नप्राशनस्याप्य-

नेनाभ्युदयिकश्राद्धवत्त्वं प्रतीयते । प्रातरामन्त्रितानिति पूर्व-
 दिननिमन्त्रणनिरासार्थं युग्मानिति अयुग्मव्यावृत्त्यर्थम् उभ-
 यतः पितृपक्षे मातामहपक्षे च दैवपक्षे युग्मत्वस्य पार्वणे प्रात-
 र्त्वात् तथा पार्वणवदुदङ्मुखीकृत्य ब्राह्मणानुपवेश्य वक्ष्यमाणः
 प्रकारेण कुशान् दद्यात् । कर्तुंस्तु पार्वणवत् दक्षिणाभिमुखत्वं
 किन्तु प्राङ्मुखत्वं पिण्डदाने तथादर्शनात् । एवञ्चाभ्युद-
 यिके युग्मा ब्राह्मणाः समूना दर्भाः “प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो
 दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वा” इत्याश्वलायनवचनेऽपि
 द्वितीयकल्पाभिधानं छन्दोगपितृपक्षपरम् । न चैतदेवपक्ष-
 पितृपक्षोभयसाधारणच्छन्दोगपरमस्तु अविशेषादिति वाच्यम्
 आभ्युदयिके छन्दोगानामपि देवपक्षस्य पार्वणतुल्यत्वात् “ये
 चात्र विश्वेदेवार्थं पूर्वं विप्रा निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यास-
 नान्येषां द्विदर्भोपहितानि च” इति देवलोक्तसर्वशास्त्रिगीचर-
 सामान्यविधीनां सङ्कोचे हेत्वभावात् । किञ्च यथा पार्वणे
 छन्दोगितरेषां ब्राह्मणयुग्मत्वप्राङ्मुखत्वयोः कर्तुंरुदङ्मुखत्वस्य
 च दैवे प्राप्तत्वेन विध्यभावात् पितृपक्ष एव ब्राह्मणयुग्मत्वं
 प्राङ्मुखत्वं कर्तुंरुदङ्मुखत्वं विधेयम् । तथा छन्दोगानामपि
 साहचर्यात् पार्वणप्राप्तब्राह्मणोदङ्मुखत्वमनूद्य पितृपक्ष एव
 कर्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधेयत्वम् । एतेन छन्दोगानां दैवब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वं मेयितव्यं निरस्तम् । अन्यथा पार्वणेनैव ब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वस्य प्राप्तत्वे पितृब्राह्मणस्य च प्राप्तत्वे विध्यनु-
 वादापत्तेः । किंत्वत्र वसुसत्ययोर्देवतात्वं पितृपक्षवत् मधु-
 मन्त्रवर्जनस्येति पार्वणादिशेषः । ऋजुना देवतीर्थेन न तु पितृ-
 तीर्थेन गच्छाम्य वामस्य देववत् दक्षिणजानुपातेन प्रागग्रकुश-
 दययुक्तासनेन च । पूर्वम् ऋजुहस्तेन कुशदानमुक्तं तत्तत्प्रदान-
 प्रकारश्च पितृभ्य इतीति इतीत्यनेन गोत्रनामभिरामन्तेरिति

प्रक्रांस्यमानप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य
 गोवनामभिः पितॄन् सम्बोध्यार्घ्यं प्रदापयेदित्यर्थः । अप-
 सव्यं प्राचीनावीतित्वं नात्र किन्तुपवीतित्वं पितृतीर्थं तर्जन्य-
 द्बुधयोर्मध्यरूपं नात्र किन्त्वद्बुधग्ररूपं देवतीर्थम् । पात्राणा-
 मर्घ्यपात्रादौनाम् आदिशब्दात् आसनादिदानं देवेन तीर्थे-
 नेति शेषः । ज्येष्ठोत्तरकरान् ज्येष्ठस्य षड्भक्तिज्येष्ठस्य उत्तर
 उपरिकरो येषां तत्तथा । कराग्राग्रपवित्रकानिति कराग्रे-
 ऽग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषां ते तथा । नैकैकस्य नैकैकपि-
 त्वादिसम्बन्धिब्राह्मणस्य न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य
 हस्ते तथाऽपरस्य पितामहब्राह्मणस्य हस्ते तथाऽपरस्य प्रपि-
 तामहब्राह्मणस्य हस्ते दीयते तथावेति । एतेन पितृब्राह्म-
 णयोर्हस्तोपरि उत्तरायं पवित्रं दत्त्वाऽर्घ्योत्सर्गान्तमुक्त्वा एव-
 मेव पितामहादौनां पञ्चानामेकैकशः द्वयोर्द्वयोर्ब्राह्मणयोर्दद्या-
 दिति पितृदयितोक्तं निरस्तम् । एवं कराग्राग्रपवित्रकत्वमाभ्यु-
 दयिके विशेषः इत्यायाति तथा चैतद्वैपरित्य पार्वणे स्यादिति
 चेन्नैवं मिलितहस्ते पवित्रदानमभिधाय नैकैकस्यात्र दीयते
 इति यत् पुनरभिधत्ते तेन ज्ञापयति इदमेवात्र विधीयते करा-
 ग्राग्रपवित्रकत्वमनूय इति कृत्यप्रदीपोक्तमपि निरस्तम् ।
 नैकैकस्यात्र दीयत इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां
 मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयत इत्यस्य
 पुनरभिधानानुपपत्तेः । न च ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनैव मिलित-
 हस्तनाभः ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य च पित्रादि प्रत्येकब्राह्मणद्वया-
 पेक्षयापि सम्भवेन तथात्वानुपपत्तेः । कराग्राग्रपवित्रकत्व-
 स्यापि पार्वणे केनाप्यनुक्तत्वेनाभ्युदयिकेऽनुवादानुपपत्तेः ।
 राग्मात् ज्येष्ठोत्तरकराग्राग्रपवित्रकत्वस्य पित्रादित्रयगिष्ठित-
 भाग्रणहस्तोपरि दानस्य च विशेषादाभ्युदयिक एव विधानं

पार्ष्णेत्वाचनादिदर्भवत् चर्च्यदानेऽपि पवित्रदानस्य दक्षि-
 णायत्वं प्रतीयते । मधुमध्विति यस्तचेति पार्ष्णे भोक्तुमि-
 च्छतां ब्राह्मणानां आध्यत्वेन मधुद्रव्यप्रकाशकमध्विति त्रिर्जपो
 । मधुवातेति मन्त्रसंहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽव
 मधुवातेति मन्त्रवर्जितः कार्यः । एतेन भोजनादिकास्तत्रये
 मधुमन्त्रपाठो न निषिद्धः मधुमन्त्रपाठनिषेधाच्च मधुमो निवृ-
 त्तिर्नास्त्येत्यवगम्यते । अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्य-
 र्यसिद्धत्वात् विधातुमयोग्यत्वात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधान-
 निवृत्तिः गुणलोपे न मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मधुमध्विति
 जपानुष्ठानञ्च न स्यादिति आशयविकः । पितृसंहिताया-
 मिति पितृमहत्त्वप्रकाशकमन्त्रमात्रोपलक्ष्यार्थम् । यस्तचेति
 तच्च पार्ष्णे तृतेषु ब्राह्मणेषु चयस्य प्रकारोऽयस्य विकरणं
 तिस्रवत्तिलयुक्तं यथा स्यात्तयोक्तम् अत्र तु यद्युक्तं यथा
 स्यात्तथा विपरीतकः अतृतेषु ब्राह्मणेषु कार्यः । कल्पतरुस्तु
 विरीतको देवतौयांदिदानेनेत्याह तदयुक्तम् । “पात्राणां पूरणा-
 दोनि देवेनैव हि कारयेत्” इत्यनेन प्राप्तत्वेनानुवादकतापत्तेः ।
 पार्ष्णे तृतास्य इति यः प्रश्नस्तत्स्थाने सम्ययमिति वाच्यं
 प्रश्नानन्तरं सुमम्ययमिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते गोपमयं वा देयमिति
 पृच्छेत् । इष्टेभ्यो दीयतामिति प्रतिषेधनम् । “स तानाह
 पुनः वा देयञ्चायमित्यपि । इष्टेभ्यो दीयतामेतत् इति सम्य-
 यदन्ति ते” इति ब्राह्मणपुराणात् । आद्यं पितरं पुत्रैस्तु
 गोत्रसम्ययनामभिरामन्तरं द्वितीयं पितामहं तृतीयं प्रपितामहं
 मध्यदेमापदेययोर्दंभेति शेषः एतेषां पिष्टम्यानि चावा-
 दितानां पित्रादीनां वामतो दक्षिणम् । दिशि पश्येत् कर्मु-
 दक्षिणोपपारो भवति एतेन कल्पप्रदीपे दक्षिणस्थितमागप-
 कुम्भमुपस्थाप्येत् सायादिभ्यो मध्यस्थितमागपकुम्भमुपस्थाप्येत्

शेषे पित्रादिभ्यस्तदुत्तरस्थितप्रागपकुशमूलमध्यायेषु माता-
महादिभ्यः प्राक्षु खेनावनेजनादिदातव्यमित्युक्तं निरस्तं मातृ-
पक्षस्य पूर्वं दूषितत्वात् आवाहितपित्रादीनां वामदेशे माता-
महादीनामन्त्रा जलदानानुपपत्तेश्च कर्तुर्दक्षिणोपचारानुप-
पत्तेश्च कर्कन्धुर्वदर तत्प्राग्वशात्तनेन पिण्डपात्रवात्तनेन चवने
जयेदिति श्रुतेरवने निक्षेपेति ब्रूयात् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानां
मूलादिक्रमेणोपर्युपरिदानेन दाताऽप्युत्तरोत्तर ऊर्ध्वोर्ध्वगतिर्भ-
वति अधश्चरणः दद्यादिक्रमेणाधोऽध आचरणादधोगतिर्भवति
इतरेषु पार्यणादिषु ईपत् शक्तान् अल्पनग्नान् तूष्णीमिति
गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । आचामयेत् स्नेपघर्षणमस्त्रासनादिकं
कारयेत् । अन्यत्र पार्यणादौ यवादीत्यादिपदेन देवतौर्थो-
पवीति परिग्रहः । दक्षिणाश्रवने दक्षिणादिक्निम्ने न त्वाभ्यु-
दयिकवत् प्राचीनिम्ने दक्षिणाभिसुग्नस्य कर्तृत्वं न तु प्राक्षु-
खस्य दक्षिणाशेषेषु न प्रागशेषेषु एव विधिः पिण्डदानविधिः ।
अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनानन्तरं ब्राह्मणाग्रभूमिं सुसुप्रोक्षित-
मस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकैकम्
उदकेन हस्ते सिञ्चेत् । सौमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं
कुर्यात् । अनन्तरमक्षतक्षारिष्टक्षास्त्वित्यादिना यवान्दद्यात्
दापयेदिति प्रयोजकनिर्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वारापि
पार्यणवद्बृहिश्राद्धं कर्तव्यम् इत्युपदेशाय वा अर्घ्यदानवदिति
ध्येष्टोत्तरकरत्वातिदेशार्थं न तु तन्वतानिहतिरिति दिश्यते ।
“अर्घ्येऽक्षय्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्वस्य विनि-
हतिः स्यात् स्वधा वाचन एव च” ॥ इत्यनेन विधानात् ।
पष्ठैरव नित्यमिति गोवनामान्ते सम्वन्धिस्थाने पष्ठौ विधत्ते न
चतुर्थी कदाचन इति तस्मै ते स्वधेति मन्त्रस्थाने चतुर्थी-
निषेधकमित्यपुनरुक्तिः तेन ये चात्र त्वेति मन्त्रो न पाठ्यः

उत्तरार्द्धमिदं पार्यणविषयकमपि । प्रार्थनासु सुसुप्रोक्षित-
मस्त्वित्यादिषु प्रतिप्रोक्षेऽस्तु सन्त्वित्यादिना प्रतिवचने, कृते ।
पवित्रान्तर्हितान् सिद्धेदुत्तानपात्रादिति पवित्राच्छादितान्
कुर्लं वदन्तीत्यनेन सिद्धेत् । अनन्तरं न्युज्योक्तपात्रमुत्तानं
कृत्वा युग्मानेवेत्यादिना वक्ष्यमाणं कुर्यात् । धूर्यस्य पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्य अनङ्गुष्ठं पाणिं गृहीत्वा प्रणम्यानुव्रजेत् । अत्र च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “द्राक्षा-
मलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्येव दक्षिणार्थस्तु
दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥ मूलमार्द्रकादि । निवेदयेत् भोज-
नाय दद्यात् तानि द्राक्षामलकमूलानि । सम्भवे समुच्चयो-
ऽसम्भवे प्रत्येकमपि दक्षिणा । चाभ्युदयिकं नित्यं काम्यञ्च
दर्शपूर्णमासवत् । देवौपुराणम् । “अष्टकामाघ्यभ्युदया-
स्तौर्धपात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात् ध्रुवः
स्मृतः” ॥ मासिकान्नादमावस्यायाहादतिरेकोऽष्टकादिश्राद्ध-
गणो ध्रुव आवश्यकः । विष्णुः “आदित्यसंक्रमणविषुवद्वयं
विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयः । एतास्तु
श्राद्धकालान् वे काम्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेतेषु यद्वत्तं
तदानन्त्याय कल्पते” । एतच्च संयोगपृथक्त्वन्यायादविरुद्धम् ।
स च न्यायस्थितितत्त्वेऽनुसन्धेयः । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं
नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥ आधाने होमयोयैव वैश्वदेवे
तथैव च । बलिकर्माणि दर्शे च पूर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे
च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनोपिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु
न पृथक् पृथक् ॥ नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धं श्राद्ध-
मिष्यते । न शोष्यन्ती जातकर्मप्रोपितागतकर्मसु ॥ विवा-
हादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शशुम यस्य चान्ते ॥

विधादादावेकमेवाद कुर्वीत आहं नादी कर्मणः कर्मणः
 स्यात् । तथा गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् ॥
 सक्तदेव भवेत् आहमादी न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत्
 आहं तत्र तत्रैव मातरः ॥ यानि कर्माणि कर्त्ता पुनः प्रति-
 दिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेवधनिकर्मदर्शपोर्णमा-
 सश्रावणग्रहायण्यादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृ-
 पूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि । आधाने अग्न्याधाने
 होमयोः सायं प्रातर्होमयोः नवयज्ञयागहायणेष्टिः एतेषु
 आधानादिषु प्रतिप्रयोगं प्रतिकर्माणि आहं न कार्यं किन्वा-
 धानादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं स्यात् तेनान्यत्र श्रावण्यादौ प्रति-
 कर्मैव आहमित्युक्तं सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलगृह्ये
 सर्वाणि वक्ष्यमाणानि कर्माणि अन्वाहार्यवन्ति अन्वाहार्य-
 माभ्युदयिकश्चाहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि कार्याण्येत्युक्तेः
 तथा च गृह्यान्तरं “यच्छ्राहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । समावास्यां द्वितीयं तदन्वाहार्यं प्रचक्षते” । तत्र
 कर्मविशेषे आभ्युदयिकश्चाहं निषेधयति नाष्टकास्त्रिति चेष्ट-
 कासु चष्टकाहोमेषु । आहो गृह्योक्तान्वष्टकादिश्चाहो पिण्ड-
 पितृयज्ञश्चाहो च शोथन्ती होमः स च शोथन्ती शूलायन्ती-
 मासभ्रमप्रसवां ज्ञात्वा होमः सुप्रसवे इत्यस्माद्धातोरिति भट्ट-
 भाष्यदन्त्यादिः । अथ जातकर्मणि आहनिषेधात् तत्र तद्वि-
 धायकं वचनं श्राव्यन्तरीयम् । किन्तु पुत्रजन्मनिमित्तकं
 पुत्रसुखदर्शनार्थंश्च आहं कर्त्तव्यम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आहम-
 भ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसम बुधैः” ।
 अत्र जातकर्मसमकालविधानादच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं तथा च
 विश्वधर्मोत्तरम् । “अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्र-

जन्मनि । अग्नौचापगमे कार्यमथवापि नराधिप ।” ॥ न चास्य
 पुण्योत्तरभावेन व्यवस्थाः स्मरन्तीत्या युक्ता पूर्वोक्तवैयर्थ्या-
 यत्तेः जातकर्मसमकालविधानविरोधाच्च तस्मादिकल्प एव
 शक्ताशक्तभेदेनोक्तेः तावत्कालं स्तन्यादाने पुनराश्रयसङ्गात्
 साङ्गं हृदियाहं कर्तुं न शक्यते चेदङ्गविकलमेव भविष्यतीति
 आहविवेकः । अतएव नव्यवर्तमानधृतभविष्यपुराणं “पिण्ड-
 निर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः । हृदियाहं कुलाचारात्
 देशकालाद्यपेक्षया । अग्नौकरणमर्घ्यं चावाहनश्चावनेजनम् ।
 पिण्डयाहं प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत्” । कृत्यप्रदीपेऽपि ।
 “देशकालाद्यनुरोधेन यदि पिण्डरहितमाभ्युदयिकं क्रियते
 तदाग्नौकरणमर्घ्यं दानावाहनावनेजनाद्युत्तरतन्त्रं निवर्तते”
 इति पुत्रमुखदर्शननिमित्तस्याहञ्च वक्ष्यते । प्रवासादागतस्य पितुः
 पुत्रमूर्धाभिघ्नाणरूपे प्रोयितागतकर्मणि गोभिलोक्तस्याहं न
 कार्यं विवाहादिति समसनौयचरुहोमगृहप्रवेशनयानारो-
 हणचतुष्पथामन्त्रेणाचमङ्गसमाधानार्थहोमचतुर्थीहोमानामा-
 दिशब्देन ग्रहणम् एषु विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मस्वेकमेव
 आहं कर्तव्यं न प्रतिकर्मादौ एकेनैव कृतेन आहणेण सर्वाण्येव
 तानि आहवन्तीति अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः
 पट इतिवत् समौपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ततश्च विशेषणोप-
 लक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् एतच्च
 छन्दागपरम् अतएव भवदेवभट्टेनापि गर्भाधानं आभ्युदयिकं
 न लिखितम् अन्यवेदिभिस्तु “निषेककाले सोमे च सोमन्तो-
 न्नयने तथा । श्रेय पु सवने चैव आहं कर्माङ्गमेव च” इति
 अधिव्यपुराणे निषेककाले गर्भार्थशुक्राधानदिने आहं कर्माङ्ग-
 मित्यनेन विहितमाभ्युदयिकं कर्तव्यमिति तेषां आहानन्तर-
 निषेकविधानात् आहं नियुक्त इत्यादि विष्णुपुराणोक्तनिन्दा

एतदितरथादपरा गणशः ससुदायेन एकस्मिन् दिने क्रिय-
माणेषु कर्मसु यथा यजनौघेऽहनि नवयज्ञवास्तुयज्ञगीयज्ञाश्र-
यज्ञेषु सर्वाद्देशेनैकमेव मातृपूजनमेकमेव च आहं सौमन्तो-
ग-
शिष्टत्वात् धर्मोर्धारादानमायुष्यमन्त्रजपश्च न तु कर्मसंख्यानु-
सारेण एतद्वचनं लाघवव्यायमूलम् अतएवाग्नेयादौनां यथा-
मप्युद्देशेनाहत्वात्तन्त्रेण प्रयाजादिकमित्येकादशाध्याये सि-
द्धान्तितं यत्र यत्रेति ननु कर्मादौ षड्भ्यः पितृभ्य इत्यनेन
आहं विहितं कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन मातृपूजा विहिता
इति । पुनरुक्तिर्न वैदिककर्मादौ मातृपूजा पूर्वसुक्ता चनेन
पुत्रजन्मादौ वैदिककर्मादित्वाभावेऽपि आहनिमित्तत्वादेव
विधीयते । यद्वा यत्र यत्र आहं भवेत्तत्र तत्रैव मातर इति
वचनार्थः तेनाष्टकादौ वृद्धिआहनिषेधे मातृपूजानिषेधः ।

अत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दौमुख्याहं पितुरधिकार-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत-
संस्कारकर्मसु । पिण्डानोदहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” । सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । सुत-
संस्कारग्रहणात् पुत्रविवाहान्तरे पिता नाभ्युदयिकं कार्यम्
आद्यत संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् तथा चाश्व-
लायनगृह्यपरिशिष्टं “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सौमन्तो-
न्नयनसंस्कारी गार्भपात्रसंस्कारः” इति श्रुतिरिति गर्भपात्र-
योरय गार्भपात्रः गर्भस्योदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया
इति कल्पतरुः चारोतोऽपि “सकृत् कृतसंस्काराः सौमन्तीन
कुलस्त्रियः । य य गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र
सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येक-
कृतकृतकर्मद्विकसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं “सकृत्कृते
कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् पिण्डानिति आहपरम् ।

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां
 चूडाकर्मादिके तथा । सोमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विष्णुपुरा-
 णीयैकवाक्यत्वात् तदैकवाक्यतयैकशेषात् सुतपदं कन्यापुत्र
 परम् । आ उद्दधनादित्यत्राभिषिधावाङ् तस्याभावेऽपि संस्कार्य-
 क्रमबाधकस्य पितुरभावे पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिर्वेति
 तत्क्रमादिति “चित्रं कर्म यथा अनैकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” इत्यङ्गिरसोक्त-
 फनभागितया तस्य प्रधानस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां
 दद्यात् ततश्च संस्कार्यपित्रादिप्रथमातामहादित्रयेभ्यः आहं
 कुर्यात् न च संस्कार्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदान-
 भूतानाम् । तत्क्रमादित्यनेन पितुः प्रवेशात् तत्प्रयिता-
 महेतरपञ्चानामिति नारायणीयाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं
 पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्यपितृपितामहप्रपितामहानां आहं
 तन्मातामहपञ्चस्यैव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
 ध्रुवम्” इत्यनेन युक्तत्वात् । न वा तेषां संस्कर्तृपितृणां
 संस्कार्यं पितुः पितृगणमातामहानां वा ग्रहणं तत्क्रमा-
 दित्यनुपपत्तेस्तथा हि आद्ये संस्कर्तुरनुपासत्वेन तच्छब्दा-
 दनुपस्थितेः द्वितीये तेषामित्यनेनैव प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानां
 प्रात्या तत्क्रमादित्यस्यानुवादकतायत्तेः अतएव कृत्यचिन्ता-
 भविष्टता स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव
 स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् ।
 तत्क्रमात् पितृक्रमात् तेनान्यवेदिना क्रियमाणे पितृशास्त्रोक्त-
 मेव कर्म कर्तव्यं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे प्रक्रान्तव्यव-
 च्छेदकं तु शब्देन द्वितीयपक्षस्य सुतरां बाधितत्वमिति
 तत्सोपामिति निर्विशेषितपितृमात्रपरामर्शकमिति एव

भ्रात्रापि संस्कार्यदेवदत्तपितुरित्वादि प्रयोज्यम् । निर्णयामृते
 सत्यपुराणम् “अश्वप्रागे च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
 पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देवहृच्चजलादीनां
 प्रतिष्ठायां विज्ञेयतः । तीर्थयात्राहृषोत्सर्गे हृदिश्राद्धं प्रकी-
 र्त्तितम् । इत्यायुधधृतकूर्मपुराणे । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्
 प्रत्यागमेऽपि च । हृदिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम्” ।
 तीर्थयात्रायां विज्ञेयमाह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेत् सुमंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवामः
 शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेत् भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन्
 ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् पित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
 एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ।
 एवं सुमंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतो-
 पवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताश्च संपूज्य हृदिश्राद्धं
 कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यादिति
 तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रम्य उपवासदिने सुण्डनमपि ।
 “प्रयागे तीर्थयात्रायां पिष्टमाहवियोगतः । कचानां पवनं
 कुर्यात् हृद्या न विकचो भवेत्” । इति विष्णुपुराणात्
 प्रवेशेऽपि श्राद्धकारणे तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यं “गच्छन्
 देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत्
 प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गा-
 वाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गहप्रवेश इत्येव
 वक्तव्यं यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वर्गहप्रवेशयोर्भेदात् तीर्थप्रत्या-
 गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतस्यापीति प्रागुक्तेः ततः प्रवेशे चेति
 चकारेण श्राद्धमात्रं सूचितं न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति देवी-
 पुराणे । अकालीयश्च वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्ते-

देव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणम् । पिण्डदानन्तु तच्छस्त्रं
 पिष्टवाचातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं
 समाचरेत् । आहं तत्र च कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
 अत्र काल इति न रात्र्यादिपर्युदस्तप्रतिप्रभवस्तथात्वे तदा-
 धापत्तेः किन्तु पर्युदस्तेतर अपश्यस्तकालपरम् । “तत्सादृश्य-
 मभावस्य तदन्यत्वं तदल्पता । अपाशस्थं विरोधस्य नञर्थः
 षट् प्रकीर्त्तिताः” । इत्यनुशासनग्रन्थानुरोधात् काल इति
 प्रशस्तापराद्धादिकालपरं तत्र शुचेः प्रासुत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहं तेन पूर्वदिने रात्र्यन्तेवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहं न विरुद्धम् । तथा च इत्यायुधधृतम् । गत्वैव तीर्थं
 कर्त्तव्यं आहं तत्प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशः
 स्यात् पूर्वदक्षिणे” । पूर्वाह्णे सङ्गवे पूर्वदक्षिणेऽग्निर्कोणे
 पिण्डदानमिति आह्रासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न यौन-
 कृतम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणं “पिण्डांस्तु गोऽज-
 विप्रेभ्यो दद्यादम्नो जलेऽपि वा । तीर्थ्याह्णे सदा पिण्डान्
 क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” । गङ्गायाक्यावस्थाम् । “संवत्सरं द्विमा-
 सोनं पुनस्तोयं त्रजेद्यदि । सुण्डनक्षोपवासश्च ततो यत्नेन
 कारयेत् । अत्र द्विमासोनमित्यनेन दशमासात् पूर्वं सुण्ड-
 नोपवासी न कार्याविति सूचितम् । अन्त्येष्टिप्रमाणं दान-
 प्रमाणश्च शुद्धितत्त्वेऽभिहितं वानुसम्येयम् । इति वन्यवटोप-
 योऽसुगन्दनभट्टाचार्यविरचितं आहप्रमाणतत्त्वं समाप्तम् ।

आङ्गिकतत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

‘प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

आङ्गिकाचारतत्त्वानि वक्ति श्रौरघुनन्दनः ॥’

अथ प्रातःकृत्यम् । तत्र दक्षः । “प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यत्
द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानां हितकार-
कम् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये
च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे
च पृथक् पृथक्” ॥ तत्र दिनपदं ब्राह्मणमुहूर्त्तादिप्रदीपान्त-
कालपरम् । “त्रियामां रजनीं प्राहृत्यक्षाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीमां तदुभे सम्ये दिवसाद्यन्तसञ्ज्ञिते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्त
वचनैकवाक्यत्वात् नाडीदण्डः । ब्राह्मणमुहूर्त्तकृत्यमाह वामन-
पुराणम् । ‘ब्राह्मणमुहूर्त्तं बुध्येत क्षरेद्देववरानृषीन् । “ब्रह्मा
सुरारिस्त्रिपुरान्तकारो भानुः शशो भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च
शक्रः अनिराहुकेतू कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्” ॥ ब्राह्मण-
मुहूर्त्तमाह पितामहः । रात्रेय पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्मण
उच्यते” । पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरे भवदेवीयनिर्णयाभृते
समन्तुः । “रात्रेय पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो वसुतृतीयकः । स ब्राह्मण
इति विख्यातो विहितः संप्रबोधने” ॥ शेषार्धप्रहरे ब्राह्मणे
मुहूर्त्त इति मदनपारिजातात् । तत्र सूर्योदयात् प्रागर्धप्रहरे
हो मुहूर्त्तो तत्र आद्यो ब्राह्मणः द्वितीयो रौद्रः । तत्रः “प्रातः
शिरसि शुक्लाक्षे दिनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं
क्षरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ नमोऽस्तु गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं ससारसंज्ञकम्” ॥ इति पठेत्

“अहं देवी न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् । सच्चिदा-
नन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्त्रभाववान्” ॥ इति भावयेत् । “लोकेश-
चैतन्यमयाधिदेव श्रोकान्त विष्णो भवदाज्ञयैव । प्रातः-
समुत्थाय तव प्रियार्थं ससारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥ जानामि
धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि” ॥
विष्णुपुराणम् । “प्रबुद्धश्चिन्तयेत् धर्ममर्थश्चास्याविरोधिनम् ।
अपौडया तयोः काम्यमुभयोरपि चिन्तयेत्” ॥ धर्मसध्वणन्तु
भविष्ये । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्” ॥
अतएव जैमिनिः । “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः इति तेन वेदैक-
प्रतिपाद्योऽर्थो धर्मः कोऽर्थो योऽभ्युदयायेति भाष्यम् । ततश्च
प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति पृथिवीं नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं
न्यस्येत् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “श्रोत्रियं शुभगामग्निगाधै-
वान्निचितन्तया । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्मः स विसुष्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नम्रमुत्कृष्टनासिकम् । प्रातरुत्थाय यः
पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्” ॥ अतएव व्यासः । “धनिनः श्रोत्रियो
राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वार्धं
न कारयेत्” ॥ महाभारते । “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
मलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम्” ॥
भाष्ये । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रधत् । योऽस्य
संकीर्त्तयेन्नाम कस्यमुत्थाय मानवः । न तस्य विपत्तनायः
स्यान्नष्टश्च लभते पुनः” ॥ कस्यं प्रातः ।

अथ विष्णुत्रोक्षणः । विष्णुधर्मोत्तरे । “निद्रां जह्याद्-
गृही राम नित्यमेवारुणोदये । वेगोत्सर्गे ततः कृत्वा दस्त-
धावनपूर्वकम् । ग्रामं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम्” ॥
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् । “उदयात् प्राक् चतसस्तु

नाडिका परुषोदयः । तत्र ज्ञानं प्रगल्भं स्यात्तत्र पुण्यतमं
 स्मृतम् । नाडिका दण्डः । नाडीषष्ट्या दिवानियमित्युक्तेः ।
 विष्णुधर्मोत्तिरे । “वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः” ।
 वेगरोधं न कर्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमितिवत् भाषा-
 ख्यातेतरत्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदीयेऽपि । “न वेगितो-
 ऽन्यसिद्धिः स्वात् नाजित्वा साध्यमामयम्” । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे राजेस्तत आचम्य चीदकम् । अन्तर्धाय
 तणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्वा वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन छीवनो-
 ष्छासवर्जितः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु शची देशे समाहितः” ।
 विष्णुपुराणम् । “ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैऋत्यामिषुविक्षेपमतौत्याभ्यधिकं भुवः । तिष्ठेन्नातिचिरं तस्मि-
 न्नैव किञ्चिदुदौरयेत्” । कल्पमुपः कालम् । मैत्रं मित्रदेव-
 ताकं पायुसम्बन्धात् पुरोषोत्सर्गं नैऋत्यामुत्थानदेशमागम्य उत्था-
 येत्यनेनोपस्थितेः । इषुविक्षेपमतौत्या इषुविक्षेपयोग्यदेशा-
 द्दहिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः । “मध्यमेन तु
 चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । जस्तानान्तु शते सार्धं लक्षं
 कृत्वा विचक्षणः” । आपस्तम्बः । “मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां
 दिशं दक्षिणापरां वेति” । दक्षिणापरा नैऋतिः । मनुः ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा” । उच्चारः पुरीषः । यत्तु सम्-
 वचनं “प्रत्यङ्मुख्य पूर्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः । उदङ्-
 मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः” । इति उदङ्मुखेन
 सहेच्छाविकल्पार्थे सूर्याभिमुखनिरासार्थश्च न तु नियमार्थं
 देवत्ववचनविरोधात् । तथाच “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्णे
 दक्षिणामुखः । विष्णुश्च आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्”
 इत्यत्र प्रातः सायाह्नयन्दौ दिवारात्रिपरी । पूर्वोक्तमनुवच-

नैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पौडितेतर-
परम् । यमः । “कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्मूत्रे च गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः” । पृष्ठतः
गृहे । कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र संवीतं निवीतम् ।
“संवीतं मानुषे कृत्ये” इति तैत्तिरीयश्रुतेः । मानुषे सन-
कादिकृत्ये “पृष्ठलम्बितं निवीतं वा” इति बोधायनवचनाच्च ।
तथाच हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः अत्र व्यवस्था-
माह सांख्यायनः । “यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा
अवगुण्ठितः” इति कर्णे दक्षिणकर्णे । “यवित् दक्षिणे कर्णे
कृत्वा विष्मूत्रमाधरेत्” । इति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अव-
गुण्ठितः कृतधियोऽवगुण्ठनः । मनुः । “छायायामन्धकारे वा
रात्रावहनि वा दिशाः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाध-
भयेषु च” । महाभारते । “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रतिगाद्य
प्रतिद्विजम् । मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः” ।
प्रतिः सांमुख्ये । मनुः । “न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि
न गोव्रजे । न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते । न
जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न ससत्त्वेषु गर्तेषु न
गच्छन्नापि संस्थितः । न नदीतीरभासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
वायुग्निविमानादित्यमपः पश्यस्तथैव च । न कदाचन कुर्वीत
विष्मूत्रस्य विसर्जनम्” । ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थितः
उपस्थितः । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
“वाहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिकाव्याणि तपस्तथैव धनयुषो गुप्ततमे तु कार्ये” ।
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसम्भोगः । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरशुभाप्तापत्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्ता-
त्यागः । हारीतः । “वाहारन्तु रहः कुर्यात् निर्हारश्चैव

दृष्टार्थतापत्तेः । आपस्तम्बः । “पथि पादस्तु विज्ञेय चार्त्तः
 कुर्यादयथावत्तम्” । एतयोर्विरोध आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहर-
 णोपः । दक्षबोधायनौ । “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं
 द्रव्यप्रयोजनम् । सपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “न यावदुपनीयेत द्विजः शुद्धस्तथाङ्गना । गन्ध-
 लेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥ प्रमाणं शौचसंख्या वा
 न शिष्टैरुपदिश्यते । यावत् शुद्धिं स मन्येत तावत् शौचं
 समाचरेत् । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीषता ।
 प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विद्वितातिक्रमे कृते । शौचाचारविहीनस्य
 समस्ता निष्फलाः क्रियाः” ॥ गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न
 कर्त्तव्यं याज्ञवल्करविरोधात् । गन्धलेपाक्षयेत्वधिकसंख्ययापि
 याज्ञवल्करवचनमनुपनीतादि परं वा । व्याघ्रपादः । “शौचस्तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरस्तथा । मृत्तलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
 भावशुद्धिस्तथास्तरम् । गङ्गातीयेन कृतं चैव मृद्धारैश्च नगो-
 यमैः । आमृत्योः स्नातकयैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति” ।
 स्मृतिः । “भावस्तस्य प्रमत्तश्च मूढोद्यारक्षतस्तथा । भुञ्जान-
 माचमनार्क्षश्च नाश्लिष्यन् नाभिवादयेत् । जन्मप्रभृति यत्-
 किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तच्चिप्फलं याति एक-
 दस्ताभिवादनात्” । ऋष्यशृङ्गः । “यस्मिन् स्थाने कृतं
 शौचं वारिणा तदिगोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां
 यो न गोधयेत्” । गोधामन्तरं दारोतः । ‘गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्वं वदुपसृज्य चादित्यं गोमगन्नि वा
 योयेत इति” अथ मार्जनागन्तरं स्नानमन्यत्र तथा दर्श-
 नात् । आचमनान्तरं सूर्यादिदर्शनं यथा सम्भवम् ।

आचमनविधिः । दक्षः । “प्रधान्य पाथोपादो च विः
 विवेदम्बुविहितम् । संहत्वाङ्गुलमूलेन द्विप्रमृज्याशतो सुषम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या
 घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः
 पुनः । नाभिः कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु
 शिरः पश्चात् बाह्व चाम्रेण संस्पृशेत् । पादप्रक्षालनं विशेष-
 यति देवलः । ‘प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालये-
 च्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः’ । शनै-
 रत्वरः । दैवपैतृकेतरात्रापस्तम्बः । ‘प्रत्यक् पादावसेचन-
 मिति’ । प्रत्यक्पश्चिमाभिमुखः । क्रममाह गोभिलः ।
 ‘सव्यं पादमवनेनिजे’ इति सव्यं पादं प्रक्षालयति । ‘दक्षिणं
 पादमवनेनिजे’ इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति । अर्हणौवे
 तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः । ‘सव्यं प्रक्षाल्य
 दक्षिणं प्रक्षालयतीति’ सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
 प्राक्सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती-
 त्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तैन्नान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति दर्शनात् । ब्राह्मण-
 येद् दक्षिणं प्रथममिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षाल-
 यति तदा दक्षिणं दातव्यप्रथममिति मन्तव्यं न सव्यं यथा
 प्रक्षालयतीत्यनुहत्ताबाह्वलायनः । ‘दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय
 प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति’ स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्य-
 मिति हरिशर्मा । एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वाम-
 पादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति । आचमने पाणि-
 पादप्रक्षालनं सूत्राद्युक्तं यथा वृद्धपराशरः । ‘कृत्वाथ शौचं
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृक्कलेः । निवहशिशु आसीनो द्विज
 आचमनश्चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽग्रे वाङ्मनः कायसयतः’ ॥
 आपस्तम्बः । ‘इत्येवमहिंराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ
 वामनिबन्धाभ्यां पश्चादासीत सयतः’ ॥ आजानु वामनिबन्धा-

सर्वदा । गुप्ताभ्यां मञ्जुपेतः स्यात् प्रकाशे होयते तथा ।
 विष्णुपुराणम् । “सोमान्यर्काम्बुधायूनां पूज्यानाञ्च न ममुखे ।
 कुर्यात् छौवनविण्मूत्रसमुत्सर्गश्च पण्डितः” । आपस्तम्बः ।
 “न च सोमान्तो मूत्रपुरौपे कुर्यादिति” । वृहन्ननुः । “कर-
 गृहौतपानेण कृत्वा मूत्रपुरौप्रके । मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा
 चान्द्रायणश्चरेत्” । भरद्वाजः । “अथ विक्षप्य विगलूचं लोष्ट्र-
 काष्ठदण्डादिना । उदस्यवासा उत्तिष्ठेदृदं विधृतमेहनः । उद-
 स्यवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्त्रः ।

अथ शौचम् । देवलः । “धर्मविहसिणं हस्तमधःशौचे
 न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शौचयेत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया” ॥ कारणादो-
 गादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् । “उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव
 वाग्यतः । उदस्युखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेदक्षिणासुखः ॥
 सुनिर्निक्षेपे नृदं दद्यात् नृदन्ते त्वय एव च । दातव्यमुदकं
 तावदुयावत् स्यात् मृत्तिकाञ्चयः” ॥ कुर्यात् शौचमिति
 शेषः । सुनिर्निक्षेपे भरद्वाजोक्तं लोष्ट्रादिप्रमृष्टे गुदे । उदक-
 पात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
 “अरक्षिमात्रं जलं त्वक्का कुर्यात् शौचमनुवृते । पश्चाच्च शौच-
 येत्तौर्यमन्यथा न मुचिर्भवेत्” ॥ तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं
 यस्मादरक्षिमात्रव्यवहितं जलं तत्स्थलमेव तौर्यं जलसमीप-
 त्वात् । विष्णुपुराणम् । “वल्मीकमूपिकीतृखातां नृदमन्त-
 र्जलान्तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् ।
 अन्तःप्राणवपन्नाश्च हलोतृखातां सकर्हमान्” ॥ मनुदत्तौ ।
 “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त
 दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता” ॥ उभयोः करयोः । विष्णु-
 पुराणम् । “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्त-

द्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः” ॥ यमः । “लिङ्गे
 त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याश्च
 दातव्याः सप्त मृत्तिकाः” ॥ पैठौनसिः । “मृत्तिकां संगृह्य
 एका लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि” ।
 एतासां संख्यानां दक्षाद्युक्ताधिक्य गन्धाद्यनुवृत्तिमनुसृत्य
 व्यवस्थेयम् । वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षण्डदानमाह
 हारौतः । “दशमध्ये च षट्पृष्ठे इति” । शङ्खदत्तौ “तिस्रस्तु
 मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्देयाः
 शुद्धिकामेन नित्यम्” ॥ नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मल-
 शोधनं तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः । पादप्रक्षालनं कांक्षे
 न कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तिरम् । “दर्भैर्न मार्जयेत् पादौ
 न च कांक्षे प्रधावयेत्” । दत्तः । “लिङ्गे तत्र समाख्याता
 त्रिपर्वी पूर्यते यथा । अर्धेप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
 स्मृता ॥ द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धाऽर्द्धा प्रकीर्त्तिता” ॥
 यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा
 अधिकयापि कर्त्तव्यम् । “गन्धलेपक्षयकर शौचं कुर्यादित-
 न्निवृत्तः” । इति याज्ञवल्क्यात् । गुदादन्यत्र परिमाणमाह
 यमः । “मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यथा” । त्रिपर्वी
 तर्जनी मध्यमानामिकानामग्रवय भ्रुवमात्रे तु सृति । “एका
 लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम् । उभयोर्हस्तयोर्द्वे च
 मृत्त्रयोचं प्रकीर्त्तितम्” । ब्रह्मपुराणे । “पादयोर्द्वे गृहीत्वा
 च सुप्रक्षालित पाणिमान् । द्विराचम्य ततः शङ्खः स्मृत्वा विष्णुं
 सनातनम्” ॥ पादयोर्द्वे एकैका इदं मूर्खोत्सर्गे पुरीषोत्सर्गे
 तिसृणां विधानात् । दत्तः । “ययोदितं दिवा शौचम् अर्धं
 रात्रौ विधीयते । चातुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पवि स्मृतम्” ॥
 यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निमादि पुरस्कारेणैव वाक्यस्या-

भ्यामित्यवधुपादानं तत्पर्यन्ताशुचित्वशङ्कायामध्वशमापनोद-
नायातिशयशोचाय वा भूतएवोक्तम् “अङ्गप्रकर्षात् फलप्रकर्षः”
इति ।

शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “गायत्र्या तु शिखां
बद्धा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । क्षुटिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्मा
समारभेत्” । शूद्रस्य शिखाबन्धे मन्त्रस्तु । “ब्रह्मवाणीसह-
स्राणि शिववाणीशतानि च । विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं
करोम्यहम् ॥ गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्ववाचला लक्ष्मोः शिखामुक्तं करोम्यहम्” ॥ पिवेदित्य-
त्रान्तर्जानु इत्याह याज्ञवल्करः । “अन्तर्जानुशुची देशे उप-
विष्ट उदङ्मुखः । प्राग् वा ब्राह्मणेन तीर्थेन द्विजो नित्यमुप-
सृजेत्” ॥ अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तो कृत्वेति शेषः ।
तथाच हारोतः । “अन्तरुर्वोररत्नीकृत्वा विरपोद्गार्हीश्च पिवे-
दिति” । अत्रारत्नीहस्तो गार्ही हस्तता इत्यर्थः । वागब्दादी-
नामिसुखश्च । “देशानाभिसुखो भूत्वाऽपः सृजेत्तु यथा-
विधि” । इति मरीच्युक्तेः । ब्राह्मणेन तीर्थेनाङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठप्रदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतौर्धान्यनुक्तमात्” ॥ करस्य दक्षिणस्य । तथाच मार्क-
ण्डेयपुराणम् । “अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणिर्दक्षिणस्य च ।
एतत् ब्राह्ममिति ख्यात तीर्थमाचमनार्थं वै” ॥ द्विजो न
शूद्रादिरिति मित्ताक्षरा । अतएव “स्त्रियास्तैदशिकं तीर्थं
शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
ब्राह्मणावरोधि मनुः । “कायवैदशिकाभ्याश्च न पितृण कदा-
चन” । याज्ञवल्करः । “अङ्गिस्तु प्रकृतिस्याभिर्हीनाभिः फेन-
बुद्दैः । हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासस्य द्विजातयः । शृङ्गेरन्
स्तो च शूद्रश्च सकृत्-स्नानाभिरक्ततः” ॥ अन्तत षोडशान्ते

उत्तरोत्तरमपकर्षात् । अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षि-
ताभिरित्युक्तम् । “स्त्रीशूद्रौ वाय नित्याभ्यः क्षालनाच्च करो-
ष्ठयोः” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षा-
लनमेव इत्येके इति स्त्रीशूद्राधिकारे गीतमोक्तिश्च । आच-
मनार्हजलाभावे इत्याचाराध्यायात् दक्षिण्यवणस्पर्शः । मनुः ।
“हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः । वैश्याऽङ्गिः
प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥ अत्र वैश्यावधिप्राशन-
मुक्तम् । अनुपनीतानान्तु स्त्रीशूद्रवदाचमनम् । “न याव-
दुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गमा । गन्धलेपक्षयकरं शीघ्रं
तेषां विधीयते” ॥ इति शौचे प्रागुक्तदृश्यात् । मिताक्षरा-
दयोऽप्येवम् । अस्तु विशेषयति बोधायनः । पादप्रक्षालनात्
शेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नावयित्वा आचामेदिति” ।
उग्रना । “कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसौमकपित्तलैः । आचाम्तः
शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत्” ॥ आचमनजननिषेधे
गृहलिखितौ । “न शूद्राशुचेक्षपाण्यावर्जितेनेति” । अत्रा-
शुचिपदम् आचमनकर्तृभिन्नपरं शूद्रसाहचर्यात् एकपाणि-
पदमपि कर्तृपाणिभिन्नपरम् । तेन स्वीयवामपाण्यावर्जिते
न दोषः तदाह बोधायनः । “मूषपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्तेन
जलपात्रं गृह्णाति सव्येनाचमनीयमिति” गृह्णाति जलमिति
शेषः । आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः । “शिषां बद्धा वसित्वा द्वे
निर्निष्ठे वाससौ शुभे । मूर्ध्नी भूत्वा समादाय मोदच्छस
विलोकयन् ॥ एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः” इत्यादिपारस्करद-
र्शनात् । अत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं विहितं तद्य च
तदङ्गत्वात् । एकवामा एवाचमनं कुर्यात् । प्रचेताः । “चतु-
ष्पाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीर्यं चक्षुषा । हृद्गाभिर्विशय्याभि-
स्त्रिचतुर्बाहिराचमेत्” ॥ चतुर्षेति सावयवपेक्षया विकल्पः

न च भूयत्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणानुष्णयोर्महभाष्य-
माधवाचार्यकृतपराशरभाष्ययोरपवादमाह यमः । “रात्रा-
ववोचितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । उदकेनातुराणाञ्च
तयोष्णेनोष्णपायिनाम्” ॥ आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । “प्रद-
रादपि यागोस्तर्पणाय स्युः न वर्षरसदुष्टायाञ्च स्युरशुभा-
गमाः” । इति प्रदरः स्वयं विदोर्णभूभागः अशुभदेशादागताः ।
यन्मिन् देशे वर्षाभिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि आह्वं तथाच
मरीचिः । “येषु स्थानेषु यत् शीघ्रं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र
तस्मावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । “येषु स्थानेषु ये देवा येषु
स्थानेषु ये दिवाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव
मृत्तिका” ।

आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः ।
“अयातं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहताङ्गुलिना
तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ सुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषे-
णाचमनं चरेत् । मासमस्त्रयमात्रास्तु संगृह्य त्रिःपिवेदपः” ॥
पाणिना दक्षिणेन त्रिःपिवेदक्षिणेन इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्क-
ण्डेयः । “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं
तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु धर्जयेत्” ॥ मदनपारिजाते
हारीतः । “अनिर्यस्य पवित्रस्य न ते नाचमनश्चरेत्” ।
अन्यनाप्रत्यिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः ।
“न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
‘हसन् नैव संजल्पन् नात्मानश्चैव वीक्षयन्” । क्रमन् क्रम-
मान इति रक्षाकरः । आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्ष-
यन् इति स्वार्थे णिच् । नैत्यनुवृत्तौ । “केशाश्रीवोमधः-
काय संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चेतानि भूयः
प्रधास्येत् करम्” । अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं

दक्षिणम् आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । “नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमध.परिधान तदेक-
देशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरौचिः । “न वह्निर्जानुस्वरयना-
सनस्थो न चोत्थितः । न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयत-
मानसः ॥ उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । भुक्त्वा-
सनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” ॥ जलस्थलोभय-
कर्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठौ-
नसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो वहिरुदके आचान्तो
वहिरिव शुद्धा भवति तस्मादन्तरेकं वहिरिह पाद कृत्वा
आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति जानीरुद्धजलेपूतिष्ठन्ने-
वाचामेत् । “जानीरुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।
अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न गृह्यति” इति विष्णुक्तेः ।
हारोतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्” ॥ कात्यायनः ।
“स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न
कुर्यात् स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥ आसनारूढपादस्तु जानुनो-
र्जङ्घयोस्तथा । कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥
आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः
कृतावशक्थिके वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । तुदयेन
भेदप्रतीतेः । अथ च “अनेकोद्वाहो दारुगिन्ने भूमिसमे दृष्ट-
काय सकौपीभूता” इति बोधायनवचनात् । तथाविध पादो-
ऽपि कुर्यात् । ध्यासः । “गिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-
शिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शीघ्रं आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
अपः पाणिनखायेषु आचामेद् यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन
तत्तुल्यमित्येव मृपिरस्यवीत्” ॥ सहत्येति सुषं महत्य अनीम-
कोष्ठमर्गो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च यन्निष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च । शीघ्रौ संस्पृश्य
 च तथा यत्र स्यातामलोमकौ” ॥ एवञ्च प्रागुक्तद्वारीत वचने
 शीघ्रयोर्मर्जनमुक्तं तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं
 वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् ।
 तथा च कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचमेत् हस्तौभिरद्विस्त्रि-
 रोष्ठौ परिसृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य
 पादौ शिरश्च” ॥ गोभिलः । “त्रिराचामेत् द्विः प्रसृजित
 पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रियाण्यद्विः स्पृशेत् । अक्षिणौ
 नासिके कर्णौविति” ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रि-
 याणाममूर्त्तत्वात् । तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः
 तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डधृत-
 भावव्यात् । “घ्राणं नासापुटद्वयं तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्ना-
 सापुटद्वयम्” इति शङ्कात् । एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्र-
 ह्रयाभिप्रायेण श्रोतृक्षेत्रेऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं
 स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामणावापस्तम्बः ।
 “चक्षुषौ नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्” । द्विरित्येके
 द्विरिति श्राप्यन्तरौयम् अथ गोभिलौयापस्तम्बीयपाठक्रमो
 न ग्राह्यः तत्क्रमस्य “श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रवर्त्तिकाः” इति
 जैमिनिसूत्रात् । घ्राणं पश्चादनन्तरमिति दक्षोक्तशब्दक्रमेण
 बलवता बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म-
 क्रमो नोक्तः न कालस्त्वत एव हि । द्विजानान्तु द्वितायाय
 दक्षस्तु स्वयमवब्रवीत्” ॥ अतश्चन्द्रोगपरिशिष्टेन गोभिलास्पष्ट-
 क्रमः स्पष्टोक्तः । यथा “त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृग्य मुखमेता-
 न्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णौ च नाभिवक्षः शिरोऽङ्ग-
 कान्” ॥ अत्र नासाक्षीत्युक्तं सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन करणमाह
 पैठौनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि शानानि

स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । “ततः
 स्पृशन्नाभिदेशं पुनरप्यथ संस्पृशेत्” । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं
 भविष्ये । “यद्गुमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः । वासुकि-
 प्रमुखां नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा
 घ्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रीण्य ततः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः
 शेषा अपो विनिमयेदिति” ॥ घ्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः
 शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत् परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अस्यादि-
 स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरलाः ।
 अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति
 भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-
 हस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-
 चमने श्रीष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-
 र्भवति” इति गोभिलस्पृष्ट्यादिति कन्दोर्गाङ्गिकं निरस्तम् ।
 हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत् । इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-
 स्पृग्जलनियमात् । “उच्छिष्टोऽन्वेधातोऽन्यथाभवत्” इति सूत्रा-
 न्तरेण हृदयत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् । एतदनन्तरमेवाथ
 प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।
 “निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च
 संभाषात् अशुच्युपहतस्य च ॥ सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां सुक्ता
 तथैव च । विना यज्ञीपवीतेन नित्यमेव सुपस्पृशेत् । उद्वायस-
 र्स्पर्शं दर्शने चान्यवाचिनाम्” ॥ प्रागर्हं लत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति । शिखां सुक्ता अनन्तरं बद्धा यज्ञो-
 पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः ।
 “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-
 काम आचामेदिति” । देवसः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

गोच्यं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य
 शुद्धरति" ॥ तथाविधसुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । "स्नात्वा
 पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत्
 वासोविपरिधाय च" ॥ ब्रह्मपुराणं "हीमे भोजनकाले च
 सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत्
 सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धं स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" ॥
 स्मृतिः । "क्षुते निष्ठोविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्य एषु
 नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्मृतेत्" ॥ सांख्यायनः । "आदित्या वसवो-
 रुद्रा वायुरग्निरथ धर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः" ॥ अत्र हेतुमाह पराशरः । "प्रभासादीनि तीर्थानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुर-
 ब्रवीत्" ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्व्यादाचमनस्पर्शं गोपृष्ठस्यार्क-
 दर्शनम् । कुर्वीतालभनश्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥ यथा विभ-
 वतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्मिन् विद्यमाने उत्तर-
 प्राप्तिरिष्यते" ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । "यः कर्म कुरुते
 मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि ह्यथा तस्य क्रियाः
 ,सर्वा न संशयः" ॥

। अथ दन्तधावनम् । वृद्धगतातपः । "सुखे पर्युषिते
 नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम्" ॥ गन्धानद्धारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । "उपवा-
 सेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् । पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं
 ताम्बूलञ्चानुलेपनम्" ॥ सर्वव्रतेषु वस्त्यानि पर्युषितमुख्या-
 प्रयत्नत्वे हेतुमाह पृथिवीं प्रति यज्ञवल्क्यः । "मनुष्यः किल्बि-
 षोमद्रे कफपित्तममन्वितः । पृथगोणितसम्पूर्णं दुर्गन्धं मुखमस्य
 तत्" ॥ तत्पर्युषितम् । दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठ-
 दैर्दन्तमात्रसम्बन्धात् भक्षयेदिति गोषप्रयोगः । पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्मप्राप्त्यर्थः । अत्र दन्तधावनस्य शोध-
कत्वप्रतीतिः प्राधान्यम् । अतएव “ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्त-
धावनपूर्वकम्” इति दत्तोक्तमानन्तर्यमात्रपरम् आरम्भणीया
या इष्टेदंशपोषमासमाक् कर्तव्यत्ववत् न त्वङ्गाङ्गिभावार्थमिति
हृदयातातपस्य पूर्ववचन विधायकं परवचनस्य निषेधकम् ।
तथा च । उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकी ।
उपवासे चेति पाठे कालविवेके चकारादनुक्तादिष्वपि व्याख्या-
तम् । एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह
विष्णुः । “याद्वे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । अत्र
चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ इति । “दन्तधावनमद्यात्
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति” । गोतमः । “दन्तस्त्रिष्टे दन्तवदन्यत्र
जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके” । च्युतेरास्त्राववद्विद्यात्
निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणयोग्यं दन्तलग्नम्
अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् ।
“दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनं” इति शङ्खवचनात् । जिह्वाभि-
मर्षणेऽप्यशक्योद्धरणे न दोषः । “भोजने दन्तलग्ने च निहं-
त्याचमनश्चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेप मन्थेत दन्तवत् ॥
न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं
वृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ इति देवलवचनात् । च्युतेरित्यनु-
पलभ्यमानरसविषयम् । आस्रावो लाला । तद्वन्निरिति-
त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति वृणादिना दन्तलग्न-
निःसारणाचरणं कुन्दोगपरिशिष्टम् । “नारदाद्युक्तवार्चय-
मष्टाङ्गुलमपाटितम् । स त्वच दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधा-
वयेत् ॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य
तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः
पशुवसूनि च । ब्रह्मपद्माच्च मेधाश्च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥

शुचिभूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः । नरसिंहपुराणम् । “दन्त-
 काष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः
 पुण्याः क्षौरिणश्च यशस्विनः” ॥ परार्द्धं नारदस्यापि स्थौल्य-
 माह विष्णुः । “कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकृच्च” द्वादशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भूत्वा
 तज्जङ्घात् शुचौ देशे समाहितः” ॥ सकृच्च दलिताग्रम् ।
 द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगीतरेषाम् । प्रातः प्रातःकाले भुक्त्वा
 भोजनपरकाले च भक्षयेदित्यर्थः मार्कण्डेयपुराणम् । “प्रक्षाल्य
 भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्वजेत्” । अत्र विहितकाष्ठा-
 न्याह नृसिंहपुराणम् । “छदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा
 वटः । तित्तिङ्गो वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बौ तथैव च ॥ अपा-
 मार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडम्बरस्तथा । एते प्रशुभ्ताः कथिता
 दन्तधावनकर्मासु” ॥ महाभारते । “तिलं कषायं कटुकं
 सुगन्धिकण्टकान्वितम् । क्षौरिणो ह्यचमुत्तमाना भक्षयेदन्त-
 धावनम् । भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत्” ॥
 पर्वण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्ह्यष्टसौ चैव अमावास्याश्च
 पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री-
 तैलमापसम्भ्रीमौ पर्वस्वतेषु वै पुमान् । विष्णुभोजनं नाम
 प्रयाति नरकं मृतः” ॥ नरसिंहपुराणे “प्रतिपद्वर्षपष्टौषु
 नवम्याश्चैव सप्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं
 कुलम् ॥ अक्षामे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिद्वदिने तथा । अपा-
 द्वादशगण्डूपैर्मुखगृहिर्विधीयते” ॥ गण्डूपस्य दन्तधावनतुल्य-
 त्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः त्रीद्विकार्यकारिणि यवे त्रीद्वि-
 मन्त्रस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चेति
 नव्यवर्द्धमानः । तत्र तद्गतकात्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च
 सूत्रं “गण्डेऽविप्रतिपत्तिरिति” । प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्या बुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् । शब्दान्तर-
प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । अतएव “सोमप्रतिनिधित्वेन
पूतिकासु गृह्योतासु सोमं पिबते” इति अविकृत एव मन्त्रः
पठ्यते । अतएव जलेऽप्यग्नौकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति
प्रयुज्यते । किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-
निध्यभावान्मन्त्रपाठः । एवञ्च गौश्याशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-
विरीधोऽपि नास्ति । शातातपः “प्रतिपद्वर्गपष्ठौषु नवम्यां
दन्तधावनम् । पत्रैरन्यत्र काष्ठेय जिह्वोक्षेपः सदैव हि” ।
क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः “गुवाकतालहिन्तामास्तथा ताडौ च
केतकौ । खर्जूरनारिकेलौ च सप्तैते दणराजकाः । दणराज-
गिरापत्रैर्यः कुर्यादन्तधावनम् । तावद्वति चण्डालो यावद्दो
नैव पश्यति” । पराशरभाष्ये बृहयाज्ञवल्क्यः । “दृष्टका-
लोद्ग्रापापाणैरितराङ्गलिभिस्तथा । त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ
वर्जयेदन्तधावनम्” ॥ अनामिकाङ्गुष्ठौ त्यक्त्वा इतराङ्गलिभि-
र्दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः । तेनामकौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
दन्तान् चर्पयेत् । पाचारचन्द्रिकाप्येवम् । पद्मपुराणे । “दण-
ङ्गारकपालाश्मदालुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्त्तारो भवन्ति
पुरुषाधमाः” । प्रचेताः । “मध्याह्नस्नानकाले च यः कुर्यात्-
दन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ।
स्मृतिः । “यमन्तः सृग्ममाणश्च कुर्यन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्त-
गिरमश्चैव छान्तं नैयामिवादयेत्” । दारोतः । “शुचि देशा
हि रक्षन्ति पितरः शुचिमन्त्रयुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांमि ते
छान्ते दुष्टचारिणः” । तथा “छान्तं दानं तपस्वागो मन्त्रकर्म-
विधिक्रियाः । मद्रक्षाधारनियमाः शोचभ्रष्टस्य निष्कलाः” ।
दक्षः । “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्ज-
साभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । यावश्च रात्रियामो-

ऽस्मि तावदप्रयती नरः । तस्माद्यज्ञेन तत्त्याज्यमादौ शुचि-
मभीषता" । इति शिष्टगृहीतवचनात् रात्रिवासस्याज्यम् ।
क्रियः कौमुद्याम् । "जलोकागूढपादश्च क्रमिगण्डुपदादिकम् ।
कामादस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्" । कालिका-
पुराणे । "गुरुमाक्षिप्य विप्रश्च प्रहृत्यैव च पाणिना । न
कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च ॥ अश्रुपाते समुत्पन्ने
क्षुरकर्माणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
संत्यजेत् ॥ पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम् । कणा-
दिपिप्पल्यन्तश्च फलं भुक्त्वापि नाचरेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
भोजनाद्दोषजायते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत काम्यनैमित्तिकैः
सह" ॥

अथ प्रातःस्नानसम्बन्धे । ब्रह्मपुराणे । "प्रातःस्नानं ततः
कृत्वा सचेपेण यथोदितम् । सन्ध्याञ्चापि तथा कुर्यादिति
कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
तुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्त्रवत्" ॥ दन्तान्
प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायादित्यर्थः । तत्कासमाह विष्णुः ।
"प्रातःस्नायौ अरुणकिरणप्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति
समुद्रकरधृतभारते । "मृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा
च भक्षणा । दृष्टदोषविघातार्थं चाण्डालाद्यस्य दर्शने" ।
ब्रह्मपुराणे । "कर्मादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।
गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति
तत्सर्वं कर्तुं पुण्ड्रं विना कृतम्" ॥ उग्रना । "अमावे तूदके-
नापि पुण्ड्रो देवतमर्चयेत्" । ब्रह्माण्डे । "अद्भुतः पुष्टिदः
प्रीतो मध्यमायुष्करी भवेत् । अनामिकार्थदा नित्यं सुप्तिदा
च प्रदेयिनी" ॥ व्यासः । "जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मृद्नां
विभक्तिं यः । विभक्तिं रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवचम्" ॥

गोपीचन्दनफलमाह शातातपः । “गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-
देहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्द्धा वह्नेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
ब्रह्मपुराणे । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं
द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । श्रद्धेचन्द्रन्तु वैश्यस्य
वर्तुलं शूद्रजातिषु” ॥ ततः सन्ध्यां कुर्यात् । आतुराणान्तु
“अग्निरस्क” भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण
वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः” ॥ इति जावालवचना-
च्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनम्
आर्द्रेण वाससा कुर्यात् । तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्-
परमेव “प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकम्” इति
याज्ञवल्करवचनम् ।

अथ प्रथमयामार्चकृत्यम् । दक्षः । “सन्ध्याकर्मावसाने तु
स्वयं होमो विधीयते । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
वीक्षणम् । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत्” ॥
होमस्तु साग्नेः । विष्णुपुराणम् । “आचान्तस्तु ततः कुर्यात्
पुमान् केशप्रसाधनम् । तथा “आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्या-
लभनानि च । स्वमात्मानं हृते पश्येत् यदोच्छेद्भिर्जीवि-
ताम्” । आत्मानं देहम् । माङ्गल्यान्याह नारदः । “लोकेऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्विताशनः । द्विरस्य सर्पिरादित्य
आपो राजा तथाष्टमः” ॥ यमः । “यतीनां दर्शनमैव स्पर्शनं
भाषणं तथा । कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत् नित्यम्” ॥
ब्रह्मपुराणे । “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । त्रिःपठे-
ज्जैमिनोयन्तु प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः । तस्य माभूत् भयं
घोरं वैद्युतं योऽवसौदति” ॥ कालिकापुराणम् । “यः शिवा-
विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम् । प्रथमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिताः ॥ प्रयोगसारे । “विभीतकार्कका-
रञ्च सुहीच्छायां न चाशयेत् । स्वाम्भदोपमनुष्याणामन्येषां
प्राणिना तथा” ॥ विष्णुपुराणम् । “विहिष्टपतितोन्मत्त बहु-
वैरातिकूटकैः । बन्धकौबन्धकौभर्तुं क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथा-
तिथ्ययशौलैश्च परिवादरतैः शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं
पन्थानमाश्रयेत् ॥ नासहृत्तमुखो जृम्भेत् दासकासो विव-
र्त्तयेत् । नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासम-
ञ्जसशौलैस्तु सहासौत कदाचन । सहृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्ह-
मपि शस्यते ॥ न खान्न वादयेत् हिन्यात् न दृषं न महीं
निखेत् । न श्मश्रुं भक्षयेद्गोष्ठं न मृद्नीयात् विचक्षणः” ॥
एकपाणिना चक्षुःस्पर्शं निषेधमाह हहस्यतिः । “चक्षुःपरि-
हिताकाङ्क्षो न स्पृशेदेकपाणिना” ।

अथ द्वितीययामादिकृत्यम् । दक्षः । “द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमम्लप-
चयते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः । वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दामश्चैव शिष्येभ्यो वेदभ्यासो
हि पञ्चधा” ॥ अन्याध्ययनमप्याह तुः शङ्खलिखितो । “न वेद-
मनधीत्यान्यां विद्यामधीयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” । अङ्गानि
च “शिक्षाकल्पोष्ठाकरणं कन्दोज्योतिषमेव च । निरुक्तञ्चेति
चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसहिता”
इत्यमरः । गारुडे “धनप्रयोगे च तथा कार्यं विद्यागमेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्” ॥ याज्ञवल्क्यः
“वेदार्थानधिगच्छेत् शास्त्राणि विविधानि च” । तत्फलमाह
यमः । “दानेन तपसा यज्ञैरुपवामैर्व्रतैस्तथा । न तां गति-
मवाप्नोति विद्यायां यामवाप्नुयात्” ॥ कूर्मपुराणम् । “स्वाध्या-
यश्च त्रयोभेदाश्चाचिकीपांश्चमानसाः” । विद्यादानप्रकारमाह ।

शिवधर्मे “संस्तुतैः प्राक्तनैर्विक्रयैः शिष्यमनुरूपतः । देशभा-
ष्याद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिर्ग्रन्थकरणादिः ।
गारुडः । “वेदार्थं धर्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्यान लेखयित्वा यो दद्यादिति स वेदिकः ॥ इतिहास-
पुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं
प्राप्नोति द्विगुणोक्तम्” ॥ तथाच ब्रह्मसंहिताः । “पाण्डुसिके-
ऽपि समये भ्रान्तिः संजायते मृणाम् । धात्राचराणि सृष्टानि
पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ
स्मृतौ । एकलव्येनानुपमदेष्टापि द्रोणाचार्यौ गुरुः कृतः” ॥ अतो
ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम् । “अरण्यमनु-
सं प्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्यवृत्तिञ्च पर-
मामास्थितस्तदा । इष्यस्ते योगमातस्ये परं निश्चयमागतः” ॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे
वापि दिनग्रहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥
पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरोधो हस्त-
धाहोश्च मसौपत्रविधारणे” ॥ मत्स्यपुराणश्च । “शौर्षोपेतान्
सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद्यस्तु
लेखकः परमः स्मृतः” ॥ अधीतस्यार्थिभ्यो दानमावश्यकम् ।
यथा श्रुतिः । “यो बाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्येऽङ्ग-
भवेत् श्रेयसो हारमाह्वययादिति” नन्दिपुराणे । “प्रशस्तशब्द-
संयोगे कुर्यादिति विरामणं” विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ।
“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं
भूदस्तु व्याख्यातु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु
सदा जयी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥
इति श्रोत्र्य यथायातं मन्तव्यञ्च विभावितैः ॥ शिष्टैः परस्परं
शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणेः ॥ कथा वस्तुप्रसङ्गेन नामभ्याम्भ्या-

नभापणैः । युक्तिभिश्च करेद्वाख्या चिह्नेषापि स्वयं कृतैः ।
 एव दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः” ॥ विष्णुपुराण
 “गुरुरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने । यो गुरुं पूजये-
 न्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्माद् स प्राप्नोति
 सर्वसम्पदः” ॥ लघुहारीतः “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये
 निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥
 नन्दिपुराणम् । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य ते
 शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्तिं गुरोः स ब्रह्मदा भवेत् ॥
 विष्णुरेव तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स याति
 नरकं क्षीरमक्षय भीमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-
 नादवाप्नयात् । स ब्रह्मस्तेयसयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ विष्णुः ।
 “यश्च विद्या समासाद्य तया जीवेन्न तस्य परलोके फलप्रदा
 भवति यश्च विद्याया परेषा यशो वन्तीति” । देवन् । “इष्टं
 दत्तमधीत यत् विनश्यत्यनुकीर्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याश्च
 भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकत पुण्यं हृथा न परि-
 कीर्तयेत्” ॥ अनुकीर्तनेन कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं
 धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनम् । हृथा
 रक्षा प्रयोजनं विना । वैष्णवाकृते भविष्यपुराणम् । “उपा-
 ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान् । किञ्च दत्तं
 भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता” । हारीतः । “समित्पुष्प-
 कुशाढीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” । शूद्राणीतैः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । शूद्राणीतैरिति विशेषनियेधात् अन्य-
 ब्राह्मणैश्चानयनमनिषिद्धम् । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराण
 “पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः” । वीरक्रयः स्वयाज्या-
 ग्न्येन क्रयः ।

पुष्पं तृतीययामाङ्गिकतत्त्वम् । “तृतीये च तथा भागे पोष्य-

धर्मार्थसाधनम् । माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समा-
 श्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाम्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरवं
 पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
 द्यत्नेन तान् भरेत् ॥ गारुडे । “स जीवति वरश्चैको बहुभि-
 र्योपिजोष्यते । जीवन्तो मृतकाद्यान्ये पुरुषाः स्त्रीदरम्भगाः” ॥
 योपजोष्यत इत्यर्थः पुनः सन्धिः । मनुष्यासृष्टद्वयतयः ।
 “ब्रह्मो च मातापितरो साध्वी भार्या सुतः प्रियः । अप्य-
 कार्यगतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् । अध्यापनश्चाध्ययनं
 यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मस्त्रियजन्मनः ।
 अष्टास्तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
 ध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः” ॥ गौतमः “कृषिगौरव-
 चाणिष्योऽस्त्रयं कृते कुपीदश्चेति” कुपीदस्य पृथग्पदार्थं स्वयं
 कृतस्याभ्यनुष्ठानार्थं कुपीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
 कल्पतरुः । वृद्धसतिः । “कुपीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं
 कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्वन् मनसा युज्यते द्विजः । सन्ध-
 सामः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् । ते यस्मात्स्व-
 तं दीपं शमयन्ति न संग्रहः । वणिक् कुपीदो दद्यात्तु वस्त-
 गोकाचनादिकम् । कुपीदलोऽन्नपानानि यामयव्यासमानि
 च । पश्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । वणिक्
 कुपीददीपः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु
 षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । शिंशद्भागश्च विप्राणां कृषिं
 कृत्वा न दीपभाक् । दारोतः “पष्टागवं धर्मद्वयं षड्गवं
 जीवितापिणाम् । चतुर्गवं नृमंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्” ॥
 मनुः । “अथोतिभागं गृह्णीयात् मामादाहुर्विकः यतात् ।
 द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुष्मरन् । द्विकं शतञ्च
 गृह्णानो न भवत्वर्यकिस्त्रियो” ॥ यतकार्यापद्येऽथोतिभागं

विंशतिः पद्याः । द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममति-
 क्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्द्येन व्यवहरति
 तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे
 च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः । याज्ञवल्क्यः । “उपेया-
 दीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं
 वा श्रोमन्तमकुक्षितम्” ॥ अलव्यस्य प्रापणं योगः कव्यस्य
 रक्षणं क्षेमः । “वयोमुद्धार्यवाक्क्षेत्रश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
 आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठान्तया” ॥ बालः पाश-
 क्रीडां युवा स्रग्गत्यादिसेवनं वृद्धो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान्
 भौमासादिश्रवणम् अर्थवान् वसुदानं वाग्मी दूत्यं सुवेशो
 राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं
 विशुद्धकुलजन्मवान् तथाविधकुलोद्वाहनम् । यागवान् पशु-
 हंसनम् । एवं षड्य.प्रभृतीनामुचितानां चेष्टामाचरेत् ।
 अजिह्वामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम् ।

भगवद्गीतायां “सुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युक्ताहसम-
 न्वितः । सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ।
 सुक्तसङ्गस्यक्तफलाभिनिवेशः । अतएवोक्तम् । “मा कर्मफल-
 हेतुर्भूमां ते सङ्गोन्वकर्मणि” । तेन बन्धहेतुफलं विना कर्म-
 कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । अनहवादी गर्वरहितः निर्विकारी
 हर्षविषादशून्यः । “वाग्मी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मको-
 ऽशुचिः । हर्षशोकाश्रितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ।
 अयुक्तः प्राकृतस्तव्यः शठो नैकृतिकोऽलसः । विषादो दोर्ध-
 सुत्रो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥ अयुक्तोऽनवहितः । प्राकृतो
 विवेकशून्यः । शठः शक्तिगूहनकारी । नैकृतिकः पराप-
 मानो । अलसः अनुद्यमशीलः । विषादो शोकशीलः । यद-
 र्काकार्यं तस्मासेनापि न सत्पादयति स दीर्घसूत्रो । अतः

एव लिङ्गपुराणं “खः कार्यमद्यकर्तव्यं पूर्वाह्णे वाऽपराह्णिकम् ।
न हि प्रतौक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ इति “लाभे न
धर्मयेद्यस्तु न व्यथेदपमानतः । असंभूटस्तु धी नित्यं स राज-
वसतिं व्रजेत् ॥ अग्लानो बलवान् शूरश्चायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजवसति वसेत्” ॥

नयमाह नरसिंहपुराणे “अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जान-
ता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमनिच्छता ॥ वक्तव्यं
सर्वथा, सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य
सद्भिरेव कृतं पुरा ॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमी-
दृशम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः ॥ कुमित्रे
सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डं कुपु-
त्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे
न प्रजीव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥
अपकारिणि विशम्भं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
यद्वन्न चिरं स तु जीवति ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वस्ताद्वयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥ राज-
सेविषु विश्वासं गर्भसङ्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
चिरं स तु जीवति ॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेष भूमिप ॥
पुनर्वर्द्धेत सन्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ अद्रोहं समयं कृत्वा
मुनीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ॥
कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
लघानाजो जामाता सन् शतक्रतुः ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं
श्वेरे वर्द्धते रिपौ । पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव
द्रुमम्” ॥ शास्त्रे । “यो भुङ्क्षान्ति परित्यज्य अभुङ्क्षान्ति च
सेवते । भुङ्क्षान्ति तस्य नश्यन्ति अभुवं नष्टमेव च” ॥ विष्णु-
पुराणे “अल्पदानिस्तु षोडश्या वैरिणार्यागमं त्यजेत् । उपा-

यतः समारब्धाः सर्वे सिद्धान्त्युपक्रमाः ॥ धीमान् क्रीमान्
क्षमायुक्तः आस्तिको विमयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति
लोकागनुत्तमान् ॥

भागवते कलिं प्रति परीक्षितवाक्यं “त्वां वर्त्तमानं नर-
देवदेहेष्वनुपवृत्तोऽयमधर्मपूगः । लोभोऽनृतं चौर्यमनार्य-
मंहो जेष्टा च माया कलहश्च दम्भः” ॥ अनार्यं दौर्जन्यम्
अहः स्वधर्मत्यागः । जेष्टाऽलक्ष्म्यौः लक्ष्म्याऽग्रजत्वात् । माया
कपटः । “अभ्यर्थितस्तथा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत् ।
घृतं पानं स्त्रियः शूना यन्नाधर्मश्चतुर्यिधः ॥ पुनश्च याच-
मानाय जातरूपमदात् प्रभुः । ततोऽनृतं मदं कामं राजा
धैरश्च पञ्चमम् । अद्यैतानि न सेवेत दुभूषुः पुरुषः कश्चित्” ॥
अभ्यर्थितस्तन्निगृहीतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जात-
रूपं स्वर्णम् । अद्येति यत इत्यर्थः दुभूषुः ऊर्ध्वं भवितुमिच्छुः
याज्ञवल्करः “शूद्रस्य द्विजशूद्रा तया जीवन् यणिग् भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्” ॥ वणिग्भव-
दित्यनेन वैश्यवृत्त्यभिधानात् । शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनो-
पायैरिति बोध्यम् । हारौतः “बालानां दर्शनञ्चैव वाहनञ्च
न शस्यते । पुस्त्वोपघातनं नैव वाहना कारयेत्ततः । वृद्धं
युग्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च । न पण्डं वाहयेद्वाह-
नं गां भारेण पीडयेत्” ॥ गां स्त्रीगयीमिति नव्यवर्द्धमानः ।
मार्कण्डेयपुराणं “पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमाक-
वान् । अर्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥ पादस्या-
र्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् । एवमारभतः पुंस्यर्थः साफल्य-
मृच्छति” ॥ येन यस्यार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं
कर्मा कर्त्तव्यं ‘तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् “अर्थस्तु
पुरुषो दासो दामस्तथी न कस्यचित् । इति सत्यं मन्त्राराज

बहोऽस्मार्थेन कीरवैः” ॥ मनुः । “शक्तेनापौष्ट शूद्रेण न
कार्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव
बाधते” ॥ स्मृतिः । “विक्रीणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च
भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥
कपिलाक्षीरपानेन बाणणीगमनेन च । वेदाक्षरविद्यारेण शूद्र-
स्याण्डालतां व्रजेत्” ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-
न्यादयः । इति साधवाधार्थः । कालिकापुराणं “विक्रय-
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां
त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” ॥ मनुः “सद्यः पतति लोहेन लाक्षया
लवणेन च । त्र्यह्णेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रीय-
स्तिष्ठा धान्येन तत्क्षमाः” ॥ मनुः “जीवितात्ययमापन्नो योऽन्न-
मस्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पादेन लिप्यते” ॥
स ब्राह्मणः । नारदः “परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-
न्निधिम् । राजगामौ निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु
भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्” ॥ नारदः “धनमूलाः क्रियाः
सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तत्र
विधिक्रमात्” ॥

अत्यन्तापदि मनुः “अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्मं समा-
चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनय गतः ॥ नाध्या-
यनाद्याजनाद्या गर्हिताद्या प्रतिप्रदात् । दोषो भवति विप्राणां
ज्वलनाम्बुसमाहिते” ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या
इति कुसूकभट्टः । “अशक्नुवंस्तु शूद्राः कर्तुं द्विजगमनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्नो जीवेत् कारुण्यकर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शूद्रपुत्रैः द्विजातयः । तानि कारुण्यकर्मणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ । विद्या शिल्पं भूतिः सेवा गौरवं
 विपणिः कृषिः । धृतिर्भैक्षं कुषीदश्च दश जीवनहेतवः” ॥
 विद्या गारुडादिः । शिल्पं चित्रादिभूतिर्वितनं विपणिः
 विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं सञ्चयति । धृतिः सन्तोषः तस्मिन्
 सति स्वल्पेनापि जीवनेम् । “कुषीदं हृदिजीविका” इत्यमरः ।
 हृदस्थितिः । “बहवो वर्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुषीदमधिकं विदुः ॥ अनाहृष्या राज-
 मयैर्मूर्धिकादौरुपप्रवैः । कृष्यादिके भवेद्धानिः सा कुषीदे न
 विद्यते” ॥ याज्ञवल्क्यः “हृद्वर्हृद्विचक्रहृदिः प्रतिमासन्तु
 कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा” ॥
 छागलेयः । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” ॥ शकटो धान्यादि-
 बह्वनहारैषोपजीव्यः । “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं संस्त्रैटजं
 तथा । शाकं षड्विधमुष्टिष्टं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम्” ॥ इति
 वैद्यकोक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन
 जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादि-
 क्षामेन व्ययाधिक्यनिवृत्त्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं
 बह्वदको देशः समृन्नालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 मृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थ्यामार्गेकृत्यम् । दत्तः । “चतुर्थं च तथा भागं
 स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानश्चाकृत्त्रिमे-
 खले” ॥ कुर्वादिति शेषः । तथाच “अस्नात्वा चाप्यहृत्वा
 च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणौ भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ अथ स्नानं दत्तः “अस्नात्वा नाहरेत् कर्म जप-
 णीमादि किञ्चन । नानास्वेदममाकौर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यस्तमन्तिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेव दिवा-

रात्रौ प्रातःस्नानं विधोधनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-
फलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन
तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-
वायपरौहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । “प्रातः-
स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुक्तेः ।
प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः । “यथा-
हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गेहे चैतदमन्त्रवत्” ॥ यथा तथेति कर्तव्यतया सा च
“आचरेदूपमि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्” । इति जावास्युक्तेः ।
वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं
धारयेत् । तथा ‘छन्दोगपरिशिष्ट’ ‘ऋक्षाः प्रचरणौघाः स्युः
कुशा दीर्घाश्च वह्निपः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतःसन्ध्यादि-
कर्मसु ।’ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” ॥
प्रचरणौघाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानाहर्णिः । वह्निपः
यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । ‘यतस्तत्तत् कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः ।
यतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-
ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः विशेषमाह
स एव “अनन्तर्गर्भिण्यं सायं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ अनन्तर्गर्भिण्यम् अन्तर्गर्भ-
शून्यम् । तथा च शौनकः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशसम्भितौ । अनखच्छेदिनौ सायौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥
एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् ।
तद्यथा “चतुर्भिर्देभैपत्रैश्च विभिद्वौभ्यामथापि वा । पवित्रं
कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिष्ठं
“पवित्रन्तु द्विजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं

विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टां
 सृष्टि न दूष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां रुग्ण्ये पीडने सदा ।
 मातापित्रोर्गुरुष्वेव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥ सृष्टासृष्टौत्थ-
 व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दूष्यतीत्यर्थः । गान्धे
 “सर्वतोर्थाभिपेक्षाहि पवित्रं विदुषां वचः । धर्मश्रवणवेलायां
 विप्रो व्यासमतः स्थितः” ॥ तथाविधातुर्दं प्रति जावानः
 “अग्निरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण
 वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्” ॥ कर्मिणां “अग्निः
 स्नातम् कुर्यात् देवं पैत्रमथापि वा” इति मार्कण्डेयपुरा-
 णोक्तकर्मचिकीर्षूणां मार्जनमिह प्रोच्छन्नं योगियाश्रवणः
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः
 सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥ मान्त्रं भीमं तथानेयं वायव्यं
 दिव्यमेव च । वारुणं मानमस्यैव सप्त स्नानं प्रकीर्तितम् ॥ आपो-
 दिष्टेति वै मान्त्रं मृदासम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
 स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु स्नातपर्ययेण स्नानं तद्विध्य-
 सुच्यते । वारुणस्यावगाष्टाष्टं मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ समस्तं
 स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं
 तस्य फलं स्मृतम्” ॥ आपोदिष्टेति आपोदिष्टादि ऋक्थय-
 मत्र विवक्षितम् । एवञ्च “कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति
 यदश्वमि । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रेहंष्टम् मार्जनम् ॥ शत्रु
 आपन्तु द्रुपदा आपोदिष्टाघमपेक्षम् । णभयतुर्भिर्हृद्मात्रे-
 मन्त्रस्नानमुदाहृतम् । इति योगियाश्रवणोयं यन्मन्त्रस्ना-
 नान्तरं तत् प्राधान्यापेक्षया अतएव पितृदयितायां
 मन्त्रातः पूर्वं तन्निश्चितम् । मृदासम्भन्तु गङ्गामृत्तिजातिन-
 ल्लभ्यः । भस्मना समस्तमभ्यनना इति शब्दोक्तः । अश्व-
 गाश्च मन्त्राद्यङ्गुल्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो सुध्या-

धगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम् । कालदीर्घोऽतिवृद्ध्यादिः
 असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधि-
 कासायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति
 छन्दोगपरिशिष्टौयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतशुल्यन्तरकल्पना-
 पत्तेः सामर्थ्यं तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये
 व्यासः “शौतास्त्वपो निषेव्योष्णा मन्त्रसम्भावसंस्कृताः । गेहेऽपि
 शस्यते स्नानं तद्धौनमफलं स्मृतम्” ॥ पद्मपुराणं “नैर्मल्यं भाव-
 शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नान-
 मादौ विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ नमो नाराय-
 णायेति मूलमन्त्र उदाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
 प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ विष्णोः पादप्रसूतासि
 वैष्णवी विष्णुपूजिता । पाहिन्स्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा-
 न्तिकात् ॥ तिस्रः कोऽर्धोऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरध्रवौत् ॥
 दिवि भुव्यन्तरोक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ।। नन्दिनीत्येव
 ते नाम देवेषु नलिनीति च ॥ हुन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवा शिता । विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा-
 दिनौ ॥ क्षमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनौ ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत् सवि-
 हिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनौ । सप्तवाराभिजप्तेन करसंपु-
 टयोजितम् ॥ मूर्ध्नि दद्यात्फलं भूयस्त्रिचतुः पञ्चसप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रश्च विचक्षणः ॥ अश्वक्रान्ते
 रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।। सृष्टिके इह मे पापं यन्मया
 दुष्कृतं कृतम् ॥ उद्धृतासि वराहेण क्षणेन शतबाहुना ।
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय । नमस्ते सर्वभूतानां

नैकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतदर्थनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि
 व्याख्येयम् । “मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासो-
 ऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
 सप्तमीं नवमौक्षैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “त्वराम्नो धौ तथा वर्ज्यौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः ।
 पयसैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नान-
 दानादिकाः क्रियाः” ॥ भविष्योत्तरे “स्नातुस्तु वरुणस्तोजो
 जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माच्च व्या-
 हरेत् त्रिषु” ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचैरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाश्रवस्कारः ।
 “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः
 पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ धामनपुराणम् “नाभिमात्र-
 जले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाश्च
 त्रिकृत्वो मज्जनं ततः” ॥ तत्रैव श्रुत्याश्रवस्कारः । “स्रोतसां
 संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव
 सूर्यसमुष्ट आश्रयेत्” ॥ हारोतः । “नातुरो न भुक्ता न
 क्षीर्णवासा न बहुवासा न नग्नी नाग्रन् नावशक्यिको नाल-
 हृतो नाजस्रं नाज्ञाति जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले
 न नाभेरस्पजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां
 स्नायादिति” । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रौततः ।
 उपहारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेध-
 विधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्र-
 स्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गीतमः । “एकवस्त्रेण
 यत् स्नानं गूच्या विद्वेन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः
 श्रिया च परिहोयते” ॥ अतएव “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्या-
 देकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

अत्रैकवक्त्रां ज्ञातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन
एकजातीयेन इति वाचस्पतिमित्रः येन वाससा स्नानं कृतं
जलस्थस्य तेनैव तर्पणम् इति कृत्यतत्त्वार्णवः । न च “स्नान-
शाद्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्धये । जलमध्ये तु यः
कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं
तस्य वृथा भवेत्” ॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाद्यामिति
तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति
वाच्यम् । अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव मृदयेण
प्रक्षालनं न तूत्तरौयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृदयेणा-
धरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याहिकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनैक-
वाक्यतया “स्नातो नाङ्गानि निर्मृश्यात् स्नानशाद्या न
पाणिना” । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव मात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कार्या-
यनवचने एकत्वमविहितमिति निरस्यम् । अतएव सर्वत्रैकत्व
निर्देशः । शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्त्रमिति
पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात् ।
एवञ्चैकस्मिन् दिने नामातौर्यादि निमित्तप्राप्तस्नानावृत्ति-
र्भवत्येव वैधत्यात् । अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सख्ये मरुदेवेति ।

अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः “चतुर्थे च तथा भागे
स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानच्छाकविमे
जले” । विष्णुः “कुशाभावे कुशस्याने काशं दूर्वा वा दद्या-
दिति” विद्याधरवृत्तं “तर्जनीरूप्यसंयुक्ता हिमयुक्ता त्वना-
मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा” ॥ मतस्य-
सूक्ते “शस्ताः समूला दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलम् । सव्यः
भोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपदिचक्रः” इति रोगिण्याण्डा-
द्यादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे हृदस्पतिः “तौर्ध

प्रभवारिणि सुव्रते ।” ॥ नमो नारायणायैति अष्टाक्षररूपमूल-
 मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु चतुर्दक्षं
 जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तीर्थं प्रल्पयेत् । वितर्ते
 नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोः पादेत्यादि-
 शान्तिप्रदायिनौत्थन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् । सप्तवारा-
 भिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायैति मन्त्रेणाभि-
 मन्त्रेति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रत्वोक्त्या
 च यत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
 मन्त्रेण जनमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्ध्नि क्षिपेत् ।
 ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां तद्वदिति जप्ताभ्याम् । “मृत्तिकाः
 सप्त न ग्राह्याः वस्त्रमौके मूषिकोत्करे । अन्तर्जले स्नाने च
 हस्तमूले सुरासये । परस्मानावशिष्टे च श्रेयः कामैः सदा
 नरैः” ॥ इति दक्षप्रतिषिद्धेतरां मृदसामन्तरं तथा मृदा
 गिरःप्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः गिरःप्रभृत्यङ्गुलानम-
 वगाहनरूपप्रधानं वाक्पणस्थानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
 मृदपङ्कजमन्त्रे प्रभवारिणोति प्रभवसुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितुं
 श्रीलक्ष्म्यास्तुल्यम्बोधनमिदम् । अथवाहनस्तु चक्षुः कर्ण-
 नासिकासङ्गुलीभिराच्छाद्य कुर्यात् । “अङ्गुलीभिः पिधायैव
 श्रोत्रदृङ्गनासिकासुखम् । निमज्जेत प्रतिस्नोतस्त्रिःपठेदध-
 मर्षणम्” ॥ इति समुद्रकरधृतात् । यत्रानुद्धृते वाक्पण-
 जेवावगाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
 त्वात् सर्वशास्त्रिसाधारणः । वेदमन्तरहितत्वात् अनधीत वेदा-
 नामपि सर्वथा प्रादरणीयः । मत्स्यपुराणम् । “मद्यां प्रत्येकशः
 स्नानं भवेत् गोदानञ्च फलम् । गोपदानञ्च दद्यात् भिक्षां
 पुण्यं तु सकृन्मे” ॥ वशिष्ठः । “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
 तत्राश्वसि विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थं तु द्विगुणं

फलम्” । अनेन तीर्थावाहनादिना । अती गङ्गायामप्यावा-
हनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतीर्थ-
विशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालभनानन्तरं कार्यः ।
आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां
विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र गङ्गायां
विशेषमन्त्रो विद्याकरधृतौ । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे
त्रिपथगासिनि । धर्मद्रव्यैतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।
अद्वया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि । अमृतेनाम्बुना देवि
भागौरधि पुनीहि माम्” । स्मृतिः “फाल्गुने शुकपक्षस्य पुष्यर्क्षे
द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी” ॥
अत्र गङ्गायां पञ्चपुराणीयो मन्त्रः । “महापातकसंज्ञानि
यानि पापानि सन्ति मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे
हर जाह्नवि” । गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः “त्वं देव सरितां
नाथ त्वं देवि सरितांवरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि
दुरितानि वै” ॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः । “ब्रह्मपुत्र महा-
भाग शान्तनोः कुलनन्दन । असौघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य
मे हर” ॥ करतोयास्नानमन्त्रः । “करतोये सदा नोरे
सरित्श्रेष्ठे सुविश्रुते । पीण्डान् प्रावयसे नित्यं पापं हर करो-
द्भवे” ॥ विष्णुः । “स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुदरेत् ।
न तैलं वा संस्पृशेत् नापोचितं पूर्वधृतं वासो विभ्रयात् स्नात
एव सोष्णीपो धीते वाससौ विभ्रयात् न स्नेच्छान्त्यजपतितैः
सह संभाषणं कुर्यादिति” नाङ्गेभ्यस्तोयमुदरेदिति स्नान-
शाटोपाणिभ्या पूरणीयम् । “स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात्
स्नानशाट्या न पाणिना” इति विष्णुवचनात् । अत्र वामोऽ-
न्तरधारणात् प्राकृततैलस्पर्शनिषेधः प्रतीयते । “शिरः स्नातस्तु
तैलेन नाङ्ग किञ्चिदुपस्पृशेत्” ॥ इति मनुवचनमेतत्परम् ।
ततः पादाभ्यङ्गाचरण सङ्गच्छते ।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये "अभ्यङ्गमाचरेद्वित्यं स जराश्रमवा-
तहा । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ बज्ज्वोऽ-
भ्यङ्गः कफप्रस्तः कृतसंशुद्धा जौर्णिभिः । तिलतैलं हितं वाते
शिरोऽभ्यङ्गावगाहने ॥ वस्तिरनेहानुपानेषु नासाकर्णाघ्नपूरणे ।
सार्पपं कटुतीक्ष्णोष्णं कफशुकानिलापहम् ॥ लघुपित्त यकृत
कोष्ठ कुष्ठान्शु व्रणतीव्रनुत् । तैलं कुसुमजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-
पित्तनुत् ॥ तैलमेरण्डजं रम्यं गुरुणामधुरं रसम् । सुतीक्ष्णं
पिच्छिलं द्रव्यं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं
कटुदोषनम् । हृदस्ति पार्श्वजानूकृत्तिकपृष्ठास्थिशूलिनाम् ।
हितं वातामय श्वासग्रन्थि ब्रध्नविकारिणाम्" ॥ विष्णुपुरा-
णम् "चतुर्दश्यष्टमी चैव त्वमावास्याय पूर्णिमा । पर्वस्येतानि
राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री तैलमांससम्भोगी पर्वस्वेतेषु
वै पुमान् । विष्णुत्वभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः" ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । "अष्टमीश्च तथा षष्ठीं ऋषमौश्च चतु-
र्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वमन्यौ तथैव च" ॥
गारुडे । "सन्तापः कीर्तिरह्यायुर्धनं निधनमेव च । आरोग्य
सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत-
केशस्य नापितेः । तावत् शोस्तिष्ठति मौता यावत्तैलं न
मसृजेत्" ॥ कात्पतरौ, "नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे चौरश्च
शक्रोऽय कुजोऽय मांसम् । बुधोऽय योषित् परिवर्जनौया श्रेष्ठे
सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥ चित्राग्निहस्ताश्रवणेषु तैलं चौरं
विगाणप्रतिपत्तु पर्जन्यम् । मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-
न्मघाशुक्लिकसोत्तरासु" ॥ मघाशुक्लिकायां सप्तोत्तरास्तासु
यतोयासमासः क्षान्दसः । ज्योतिषे । "सोमे कीर्तिः प्रस-
रतितरां रोहिण्ये हिरेण्यं देवाचार्यं रविसुतदिने वर्हते
दोषमायुः । तैलस्नानात्तनयमरणं दृश्यते सूर्यवारे भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः ॥ रवी पुष्पं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजवामरे । शुक्रे च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये ॥
दद्यात्तैले इति शेषः । तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृ-
तयः । विष्णुधर्मोत्तरे । “तैले जले तथा वक्त्रमादर्शं च
मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरुक्तं दिवाकरम्” ॥
उष्णोपधारणं शिरोजलापमयनाथ । तेन तदनुत्तरं न धार्यम् ।
तथा महाभारतम् “आप्लुतः साधिवासेन जालेन च सुग-
न्धिना । राजहंसनिभं प्राप्य उष्णोपं शिथिलापितम्” ॥ जल-
क्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि । शिथिलापितमगाढ-
वद्धम् । सत्यतपाः । “प्रागधसुदगधं वा धीतं वस्त्रं प्रस-
रयेत् । पश्चिमार्धं दक्षिणार्धं पुनः प्रचालनेनात् शुचिः” ॥
अत्रार्धं दद्यात्तद्वत् । प्रचेताः “स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया
धर्म्या विपश्चिता । न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत्
कचित्” ॥ पुत्रमित्तकलत्रेण स्वप्नातिवान्धवेन च । दासवर्गेण
यद्धीतं तत्पवित्रमिति स्थितिः” ॥ भृगुः विकचोऽनुत्तरीयश्च
नग्नश्चावस्त्र एव च । यौतं स्नात्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्त-
येदपि” ॥ विकचः परिधानासंहतकच्छः । तथाच योगि-
याज्ञवल्करः “परिधानादङ्घ्रिः कक्षानिवद्धा ह्यासुरी भवेत्” ।
स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् । एभिः
कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥ बोधायनः “नाभौ
धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
क्षिप्रमुभयोस्तयोः” ॥ प्रचेताः “दशानाभौ प्रयोजयेत्” ।
स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कचुकीति” उत्तरीयधारणं चोप-
धीतवत् । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा
सन्धार्यते यत्रादुत्तराच्छादनं शुभम्” इति स्मृतेः । अथ द्विजो-
त्तमैर्यथा सञ्चापसध्यत्वादिना उपवीतं धार्यते यथा उत्तरा-

पश्चादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन
 सर्वेषां दिवस्वता प्रतीयते । भारते “न स्यूतेन न दग्धेन
 पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विच-
 क्षणः” ॥ नारसिंहे “न रक्तमुल्लनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।
 मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः” ॥ उल्लनम् उत्कट-
 रक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशना “दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात्
 कर्माण्यभावतः” । विष्णुधर्मोत्तिरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं
 न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशच्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
 उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवद्वासो
 भुवेच्च विभवे सति” ॥ योगियाश्वस्करः । “स्त्रात्वेवं वाससी
 धौते अस्त्रिने परिधाय च । प्रक्षाल्योरु मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षा-
 लयेत्ततः ॥ अभावे धौतवस्त्राणां शीणक्षौमाविकानि च ।
 कुतपो योगपट्टं वा दिवासा येन वा भवेत् ॥ अधौतेन च
 वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति
 दत्तं भवति निष्फलम्” ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रति-
 निधिभूतेन कुशरज्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । “यत्रोप-
 वीते हे धार्यं शीतस्नानेषु कर्मसु । ततोयं चोत्तरीयार्थं
 वस्त्राक्षाभे तु दिश्यते” ॥ कुतपो नेपालकम्बनः । “निष्पौड-
 र्याति यः पूर्वं स्नानवस्त्रान्तु तर्पणात् । निराशान्तास्य गच्छन्ति
 देवाः पितृगणैः सह” ॥ परागरभाष्ये जावालिः । “स्नानं
 कृत्वाऽर्द्रवासान्तु विष्मूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा
 पुनः स्नानेन शुद्ध्यति” ॥ जावालिः । “नार्द्रमेकञ्च वसनं परि-
 दध्यात् कथञ्चन” । डारोतः । “नार्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि
 शुद्ध्यति” । मदनपरिजाते पारम्करः । “एकक्षेदासौ भवति
 तस्य उत्तरार्द्रमं प्रच्छादयतीति” । याज्ञवल्करः । “ग्रह-
 चयविशामिव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । नूय्योमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च
प्रतियहात् । रक्षस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः । स्नानध्यानजपै-
र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः ॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम् ।
तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति स्मृतिवाक्यैकवाक्यतया
शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमित्राः छन्दोगा-
ह्निकोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव
नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते । न त्वनुपस्थिततीर्थनमस्कारवत्त्वम् ।
तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः । एवञ्च “भार्या-
रतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आहक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चयज्ञान्नं हृषयेत्” ॥ इति याज्ञवल्करविशेषोपदिष्टनमस्का-
रेतरत्वं शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अगम्येत्यादिना
पापक्षयः प्रतीयते । ब्रह्मपुराणम् । “मद्यां प्रत्येकशः स्नाने
भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु
सङ्गमे” ॥ देवलः । “न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-
तम् । नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च” ॥ नदीं न
नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात् ।
तीर्थादौ स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत् । विष्णुधर्मोत्तरे “यका-
रणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा । न प्रशंसेद्दीतोये नदी-
मन्यां कथञ्चन ॥ न गिरी पर्वतं राम न राघ्नः पुरतो नृपम् ।
ह्यसन्तर्प्य पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” । मनुः “न
स्नानमाचरेद् भुक्ता नातुरो न मृष्टानिग्रि । न घासोभिः
सहजस्रं नाविज्ञाते जलागये” ॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तेति
रागप्राप्तरनामनिषेधः नित्यम्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवस्तु-
भक्ष्यत्वात् “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा ।
तथा तथैव कार्याणि न कालस्य विधीयते” ॥ इति दक्षोक्तेः ।

आतुरः स्नानसम्बन्धेऽकरो गवान् । अतएव विष्णुधर्मस्मृतिरं “नोपे-
 क्षितव्यो व्याधिः स्नात् रिपुरस्योऽपि भार्गव । मदानिशा तु
 विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनेमि-
 त्तिकादृते” । इति देवन्वयवचनात् । अत्र न वामोभिः महेत्यनेन
 बहुवासी निषेधात् स्नाने द्विवासम्भवं प्रतीयते । अजस्रं पुनः
 पुनः । तेन वारुण्यादिमंक्रान्त्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-
 स्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्मतेन प्रसङ्गेन चेकं स्नानम् । तथा
 च निगमः “नायर्नयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
 काम्यनेमित्तिके ङित्वा एकं-द्वेकं च वामरे ॥ विषुवद्विषमे प्राप्ते
 पञ्चमीर्था विधानतः । स्नात्वा सद्रर्पणं कृत्वा दृष्ट्वा भद्राञ्च
 भो द्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्” इति
 ब्रह्मपुराणोक्त सार्कण्डेयश्रुते प्रद्युम्नसरोवरे समुद्ररूपादितोऽर्थ-
 भेदादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-
 स्नानमिति “अपोष्ठा चाष्टमं भागसुदयादु यत्र कुतश्चित् ।
 तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा मज्जदाह्निकमाचरेत्” ॥ अविज्ञाते
 सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च । बोधायनः “अवन्तीध्वनि-
 रुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षि-
 पितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन् शभाक् सेतुकुडवेत् ।
 तस्मात् परकृतान् सेतून् कूर्पांश्च परिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्य वा
 व्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु च मृत-
 पिण्डान् कूर्पास्तु व्रीन् घटांस्तथा” ॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निबद्ध-
 प्रवाहासु । अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूर्पादेरपि
 तथात्वात्तस्मापि घटपिण्डोद्धारः । अतएव मनुनापि निपान-
 कर्त्तुरित्यभिहितम् । न तु निपानस्वामिनः इति । यथा
 “परकीयनिपानेषु स्नायाद्यैव कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा
 ॥ निपातं जलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्करः “पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि”
योगियाज्ञवल्करः । “अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परकीय जना-
शये । इथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन निष्यते ॥ स्नानं
दानं तपो ध्यानं पित्रदेवाश्चनं तथा । पावनानि मनुष्याणां
दुष्कृतस्येह कर्मणः” ॥ शङ्ख. “नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत्पापस्य
मंचयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम्” ॥
छन्दोगपरिशिष्टे “यव्यहयं आषणादिसर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥ नदीलक्षणं
तत्रैव “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता
नदीशब्दवद्वा गतास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥ उपाकर्माणि चोत्सर्ग-
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते” ॥
यव्योमामः “यव्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।
अत्र तासु स्नानमावस्य निषेधात् प्रागपि रजस्वला इति
हेतुवन्निगदात् स्नानानहंत्वमेव विवक्षितं न त्वाद्यमनाद्यनहं-
तापि । सम्प्रदायोऽप्येवमिति रक्षाकरः भलिस्तुचतत्त्वे विवक्षित-
हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति । अत्र विशेषो मदन-
पारिजाते निगमः “न दुष्येत्तीरवासिनाम्” इति तत्रैव व्याघ्र-
पादः । “अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते । रजो
दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ अन्येन कुम्भादिना
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्त्विति निर्देशः ।

धनुः परिमाणञ्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः
प्रोक्तं क्रीडो धनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः उपाकर्मात्सर्ग-
कर्मणी वौदिककर्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते । “अन्यैरपि कृते
कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-
श्चित्तं समाचरेत्” ॥ तथा “प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

नीहरे । नात्योदके द्विजः स्नायाद्दौघोत्सृज्य कृत्रिमे” ॥
 इति बहुमिष्टं तम् । ब्रह्मपुराणे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि
 नैमित्तिकं सूर्यग्रहणादावावश्यकं कार्यं न तु चाण्डालादि-
 स्पर्शनिमित्तकम् । “स्मृत्यु कर्माशुपातश्च मैथुनं छर्दनं तथा ।
 असृग्ग्न्य स्पर्शनं कृत्वा स्नायाद्दुष्प्री जलक्रियाः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नान
 तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन । किन्तु
 “यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तद-
 नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्तं चकारे-
 णाकाङ्क्षतमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि
 स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितुं मर्हति तथापि तस्य
 सन्धानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्यग्रहादौ च
 सन्धानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव । प्रातःस्नान-
 स्यापि यथाह्नौत्यनेनाहः स्नानधर्मातिदेशात् तदङ्गतर्पण-
 स्यापि सन्ध्योत्तरता किञ्च गृहमेधीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्र-
 काल आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं
 तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्या-
 नुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्च-
 यज्ञान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह
 भनुः “यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन् स्रात्वा द्विलोत्तमः । तेनैव
 सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्” ॥ यत्र तु रोगादिना
 स्नानं न कृतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृ-
 यज्ञसिद्धये तर्पयेत् । तदाह शातातपः “तर्पणन्तु शुचिः

कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको हिजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ अत्राहः पदं त्रियामामित्यादिना प्रागु-
क्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशेषादुक्तम् ।
तस्मादरुणोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभा-
रतेऽप्युक्तम् “सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताङ्गिकाः ।
विविशस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्” ॥ इति अत्राप-
त्याख्येयकर्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे
कर्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाङ्गतर्पणप्रकृतिक-
त्वात् सन्धानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य इष्टुत्तरका-
लत्वं विष्णुसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् “अर्नाग्नि-
राचरेत् कृत्यं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति वशिष्ठवच-
नात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्मानुष्ठानम् एवं
“दिवोदितानि कर्माणि स्वकालेनाकृतानि चेत् । शर्वर्याः
प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति नारदीयात् पर-
कालेऽपि कर्त्तव्यम् । एवं स्नानाङ्गपिण्डोदारादपि तर्पणाङ्ग-
पिण्डोदारसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाय्वादी
तर्पणं क्रियते तत्रैव तस्मात्पिण्डोदारः । तथा च शङ्खलि-
खितौ । “वापि कूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च व्रीन् । वा
पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितॄन् च तर्पयेत्” ॥ उदपानपद वापो-
कूपतडागोतरस्त्रयजलाधारपरं तत्प्रमाणन्तु जलाशयोत्सर्गतत्वे-
ऽनुसन्धेयम् । “पुण्ये वा जन्मनश्च त्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदौस्नानं दद्वत्याजन्मदुष्कृतम्” ॥ अमावास्याम्
अमावासौशब्दस्य रूपम् । स्कन्दपुराणं “नदौ तडागसम्भूतं
वापोकूपकूटदोहवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खे नैव समुद्धृतम्” ॥
एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । अस्मृश्य स्वर्गनादौ तज्जलं
स्पृशति । वराहपुराण “दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौदुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत् शिरसा ज्वष्टमानसः । तं स्व
जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ श्रीङ्गस्वरे ताम्रपात्रे ।
मरोचिः “क्षेत्रस्यसुद्धृतं वापि शीतसुष्णमद्यापि वा । गार्जं
पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्” ॥

“अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरत्नीदकेन च । स्नोतसा वै नरः
स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “तथा दव्भो-
दकस्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघ-
विनिमूदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानमयवा गौरसर्पपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा
प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्धनम् । आयुषश्च यशस्यश्च धर्म्यं मेधावि-
वर्धनम् । स्नानं पवित्रमाङ्गस्य तथा काञ्चनवारिणा” ॥ शङ्खः
“स्नातस्य वङ्कितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजा-
नीयात् न तु स्नानफलं लभेत्” ॥ स्नानफलं वैधम् आयु-
र्वेदीयन्तु भवत्येव । “उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिपेको बला-
यहः । तेनैव शीतमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः” ॥ इति धर्मः ।
“नित्यं नैमित्तिकश्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च
कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः” ॥ विष्णुपुराणं “स्नानाद्वा धरणी-
श्चैव दूरतः परिवर्जयेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे । “घण्डालैः पतितै-
र्हृच्छर्भापण वाप्युदकया । न कार्यं कामतः कृत्वा कौत्स-
येत् केशव विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्मा कुर्यान् जलेन तिलकं
चरेत् । अन्यथा भस्मना मृद्भिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः” ॥
इति कर्माङ्गतिलकं सामगेन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्विविधं प्रधानमङ्गश्च । तत्रायमाह
शातातपः । “तपणन्तुं शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवैभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ विधवामधिकृत्य
काशोखण्डम् । “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः शुश्रूषितलोदकैः ।

तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्” ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्मा-
ण्डपुराणौयम् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विविधं स्नान-
मिष्यते । तर्पणन्तु सर्वेत्तस्य ऋद्धत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ तर्पण-
करणे दोषमाह योगियाज्ञवल्करः । “नास्ति क्वभावादयथापि
न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जल-
ार्थिनः” ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “तस्मात् सदैव
कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्व-
मेतद्विभर्त्ति हि” ॥ शङ्खलिखितौ । “नेष्टकारचित्ते स्थाने
पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् । “यश्च सर्वाय नोत्सृष्ट
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिष्ट-
कर्माणि” ॥ विष्णुः “स्नातयाद्र्वासा दैवपिष्टतर्पणमश्वस्य
एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तोर्यसुत्तोर्य” । अत्रापि
तोर्यं विशेषमाह भक्त्यपुराणे । “तिलोदकाप्लविदैर्यो जलस्यै-
स्तोर्यवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे ग्राहं समिष्यते” ॥
अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं नियम्यते ।
ततश्च “अन्तरुदके प्राचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । वहि-
रुदके प्राचान्तो वहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकश्च
पादं कृत्वा प्राचामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठौनसि-
धचनात् । जलस्यैकचरणकृताचमनेनोभयकर्मार्हत्वात् तर्पण-
काले तीर्थे जलैकधरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्व-
त्पात्रं जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्यतर्पणे आग्नेयपुराण
“प्रागधेषु सुरास्तृप्येन्मनुष्यायैव मध्यतः । पितृ य दक्षिणाग्रेषु
दद्यादिति जलाप्लवौन्” ॥ अशुचिदैर्ये तु विष्णुः । यथा-
शुचिस्थल व्यासादुदके देवतापितृन् । तर्पयेत्तु यथा काम-
स्य सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ हडस्पतिः । “ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धार्थं
विद्यास्राध्यात्मिकीं जपेत् । जप्राय प्रणवो वापि ततस्तर्पण-

पुराणीयतर्पणपद्धे तु पिष्टपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-
वाञ्जलिः । अन्यत्रे नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये
प्रचेताः “मातृमुख्यास्तु यास्तिष्ठस्तासां दद्याच्चिरञ्जलीन्” ।
इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तपसादिकं
सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-
शिष्टधृतं सासवेदीयघट्त्रिंशद्ब्राह्मणं “मनुष्याणामेषा दिक्
याच प्रतीचीति” । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “प्राचीं देवा
अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्याः” । यत्तु “स्तजज्योऽन्तर्जानुषद-
ङ्मुखः । दिव्येन तौर्येन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे । उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
विरोधात् शाख्यन्तरौयम् अशक्तविपर्ययकम् । उदकेनेति
अवणात् यथादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु
“निर्वीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन
नृतीर्थेन उदङ्मुखः” ॥ सप्तविष्णूक्तं हन्तप्रयोगेन लसदान-
मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा “सनकस्तृप्यतां तस्ये-
तदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पञ्चपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-
नाम्बुना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन
कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन “प्राजापत्येन तौर्येन मनुष्यांस्तर्पयेत्
मृगम्” इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषि-
तर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यग्रमार्घं” इति यमवदनात् एव-
ञ्चापि देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्मेण मरीच्यादितर्पणे
तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाश्वत्थार-
वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्या-
नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा ।
मरीचिः “सौवर्णेन तु पात्रेण तास्त्ररूपमयेन वा । श्रीदुम्नरेण

खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दमैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते” ।
 एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शङ्कः ।
 “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना
 चाप्युदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दद्यात्” ॥ शङ्कुः सुवर्णकौलङ्कः ।
 “अक्षतोदकैर्यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिस्रोदकमात्रविधानात् ।
 पञ्चपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीना-
 वीतित्वम् । उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वच्चाह गोभिलः ।
 “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति
 दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीतो भवति । सव्यं
 बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमव-
 लम्बनं भवति एवं प्राचीनावीतो भवति” इति प्रतिष्ठापयति
 यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि । “उपवीतं
 यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं
 कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं तवा-
 च्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण
 उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्री ग्रन्थि-
 रिति षदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यव-
 हारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” इत्यादिवाक्यात्
 उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं
 शुद्धितत्त्वे । पित्रादीत्यादिना मातामहादिव्रयपरिषद्ः ।
 तथाच विष्णुपुराणे “चिरपः प्रीणनार्थाय देवानामप्रवर्जयेत् ।
 ऋषीणाञ्च यथा न्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीण-
 नार्थाय चिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्
 प्रपितामहान् ॥ मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समा-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं कन्दोमेतरपरम् ।
 तेषान्तु वैश्वण्याय चोपजाय इत्यन्तसूर्योपस्थानानन्तरं
 गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । "आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम् । "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः" ।
 आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
 पश्चात् स्नानमेव तथा भवेत्" ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याश्च
 दत्तः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सन्निलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्म-
 नुष्यांस्तृप्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान्
 मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
 यथाक्रमम्" ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
 इति यमवचनस्थगोशृङ्गयुतं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
 तु क्षरीतः । "पात्राद्वा जलमादाय शुचौ पात्रास्तरे क्षिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्हिषि" । अत्र यदि यदुप-
 क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाहं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति
 गीतमसूयात् तेन पक्षपुराणीयस्थाने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद्-
 यथा "ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
 यक्षाम्भया नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
 तरवी जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
 माप्यायनायैतद्दीयते सन्निलं भया" ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
 सर्वेषां मतम् । "कृतोपवीतो देवेभ्यो निवीतो च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
 तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते हस्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्राङ्गिरसी
 पुनस्तथं पुलहं कृतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ अपसव्यं ततः
 कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान्
 हविषन्तस्तथोषधान् ॥ सुकालिनो वह्निपद आज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भ-
 पाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः” ॥ अत्र केचित् पितृ-
 धर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तदसत्
 “कव्यबालं नलं सौम्य यममर्थमणन्तथा । अग्निस्वात्ताः
 सौमपाश्च वह्निपदः सकृत् सकृत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा
 मातामहानपि । सन्तप्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीर-
 येत् ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते
 वृत्तिमश्विलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाद्भिणः” ॥ अत्र ब्रह्मादि-
 चतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोग-
 विधिर्प्राज्ञः । स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन
 तु । दृष्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना” ॥ अन्वा-
 रब्धेन पद्याल्लग्नेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं दृष्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ब्रह्मा दृष्यतामिति
 प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः ।
 तथा सनका इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि ।
 “एकैकमञ्जलिं देवा हो हो तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्री
 स्तौन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवच-
 नात् । न तु हो हो इति वीषाश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव
 द्वाञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे हो हो समुदायपक्षे दृष्ट्यनु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति
 श्रवणात्तथाविधहस्तादयपरम् । तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा ।
 देवादिपक्षे पितृपक्षे तु तौ युतावञ्जलिः प्रमानित्येतत्परं पञ्च-

हितः । दद्यात् पित्रेण 'तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे' ॥
 स्मृतिसारे धृतम् । “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु
 तर्पयेत् । स्नानशाय्यञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्” ॥
 जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान्
 संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान्
 गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारि-
 जातः । अतएव मरीचिः । “मुक्तहस्तश्च दातव्यं न मुद्रां
 दर्शयेत् कचित् । वामहस्ते तिला आद्या मुक्तहस्तश्च दक्षि-
 णम्” ॥ मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दशरूपः । “मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्” इति
 दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालीन कल्पतरुः ।
 तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात्
 तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत्
 पितॄन्” ॥ देवसः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु सतर्पयेत्
 पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरैण मलेन च” ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । “मेघे वर्धति
 यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्वलः । पितॄणां नरके घोरं गतिस्तस्य
 भवेद् भुवम्” ॥ तथा “शूद्रोदकेन कुर्वति तथा मेघादि-
 निःसृतैः” । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाच्चवल्क्यः ।
 “यद्युद्धृतश्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन
 तिला आद्या विधक्षणेः” ॥ अत्र शेषार्धे मदनपारिजाते
 लिखितम् “अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति” ।
 वायुपुराणम् । “तिलदर्भेस्तु संयुक्तं यदद्या यत् प्रतीयते ।
 तत्तर्पणममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते” ॥ स्मृतिः । “रविशुक्र-
 दिने चैव द्वादश्यां आहवासरे । सप्तम्यां जम्भदिवसे न कुर्यात्-
 तिष्ठतर्पणम्” मत्स्यपुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्र-

“सर्वर्णभ्यो जलं देयं नान्यवर्णभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “धैया-
ग्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति उला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सक्तत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौषमः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आङ्घ्रिच्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाय्यान्तु
दातव्या मृदस्तिस्त्री विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्धानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्थोच्छिष्टभागिनः । भागधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
भोभिनः । “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोविणो मृताः ।
ते दृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ गृहम् ।
“आमहन्तस्वपर्यन्तं जगत्पृथिवीति क्रमात् । अन्ननिवयं
दद्यात्” एतत् संक्षेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य वामो-
ऽभ्यत् जह्ने प्रक्षालयेन्मृदा । अपवित्रोक्तैते तु कौपीनच्युत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वेवं वामसो धीते अक्षित्रे
परिधाय च । प्रक्षाल्येदमृदद्वयं हस्तौ प्रक्षालयेत्तदा ।
रक्षाकरं “वाचस्य तीर्थे नत्वा च सोपानको गृहं प्रजेत्” ।
अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिमिटम् । “अत

र्पणभावः श्रुतातपः “पितॄणां पितृतीर्थेन जलं सिद्धेद् यथा-
 विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः” ॥
 गोभिलः । “गोत्रं ऽस्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सुह्यति । सर्वत्रैव पितः
 प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां तृप्ति-
 मिच्छता । शर्मन्नुर्ध्वादिर्के कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्म-
 णोऽक्षय्यकाले तु पितॄणां दत्तमक्षयम्” । कार्णाजिनिः ।
 “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्दुर्हमानसः । आगच्छन्तु
 मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” ॥ योगियाज्ञवल्करः ।
 “नामगोत्रस्वधाकारैस्तुर्ध्वाः सूरनुपूर्वशः” । तेन असुकगोत्रः
 पिता असुकदेवशर्मं तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः
 सिध्यति । एवञ्च मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो
 वाजसनेयौतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धान्ततामाह ब्राह्मणसर्वस्वे
 जातृकर्णः । “प्रमीतपितृकन्तूपन्तस्वेत्यावाह्य नामगोत्र-
 मुदाहृत्य यावता पितृकार्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन्
 पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकस्मै त्रींस्तौन् दद्यात्” ॥
 अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नस्ते
 इति युक्तप्रयोगात् सम्बुद्धान्तता प्रतीयते । तस्य
 सम्बुद्धमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्तेः ।
 ततश्चासुकगोत्र पितरसुकदेवशर्मं स्तृप्यस्वेतत्ते तिलोदकं
 स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहान्तानामपि । ततो
 मातादीनां यथा तर्पणानि । दादयानां मध्ये यो जीवति
 तं विहाय हृदप्रपितामहादीन् गृहीत्वा पूरयेत् । एव प्रवज-
 तिते पतिते च । ततो विमात्ययेष्ठभ्रातृपितृव्यमातुमादी-
 नस्तर्पयेत् । गृहः । “बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्” ॥
 सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् ।

“सर्वर्णैर्भ्यो जलं देयं नान्यवर्णैर्भ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “देवा-
ब्रपद्यगोवाय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्णज्यैष्ठमिति इला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौषमः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आहोर्च्छिष्टसमोपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशायान्तु
दातव्या मृदस्तिष्ठो विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये मृद्धानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भोगधेयं
श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चाग्राकं कुले जाता अपुत्रा गोविणो मृताः ।
ते दृष्यन्तु मया दत्त वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अग्निकौ शदः ।
“भान्नह्यस्तस्वपर्यन्तं जगत्पृथिव्यति क्रमात् । अञ्जलिद्वयं
दद्यात्” एतत् संचेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य वामो-
ऽन्यत् जह्ये प्रघासयेन्मृदा । अपवित्रीकृतैते तु कौपीनप्लुत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वेवं वाससो धौते अक्लिप्ते
परिधाय च । प्रघाल्योदमृदाद्विच हस्तौ प्रघासयेत्तदा ।
रत्नाकरे “वाचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्को गृहं व्रजेत्” ।
अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् । “पत

मिति यावत् । तत्र मन्त्रस्योद्गारादित्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
 “यन्मूनश्चातिरिक्तश्च यच्छिद्रं यदयश्चियम् । यदमेध्यमशुद्धं
 यातयामश्च यद्वेत् । तदोद्गारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं
 भवेत्” ॥ व्यासः “गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
 सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता । प्रतिग्रहा-
 न्नदोषाच्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
 गायन्तं श्रायते यतः ॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परि-
 कीर्तिता” ॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती
 तैत्तिरीयब्राह्मणं “उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिधायन्
 कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते” । असावादित्यो
 ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्य-
 माणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनामरूपोपेतम्
 सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमासुत्रि-
 कश्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवसुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो
 ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
 लौदित्वं प्राप्नोति यथोक्तज्ञानेनाज्ञानीपश्यते ब्रह्मैव प्राप्नोति
 इति पराशरभाष्ये माधवाचार्यः । अतएव व्यासः “न भिक्षां
 प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
 विधिना येन केनचित्” ॥ गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
 ईश्वरः । अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्ष-
 णया जीवेश्वरयोरद्वैतप्रतिफलितत्वोपाधिरहितेन चिद्रूपे-
 णैकं घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमादैक्यमिव भाव-
 यन् उपासीत योगियाज्ञवल्क्योऽपि “या सन्ध्या सा तु गायत्री
 द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता । सन्ध्या उपासिता येन विशुक्तेन
 उपासितः” ॥ उपासनायाः फलमाह स एव । “गवां सर्पिः
 शरीरस्थं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्मसंयुक्तं पुन-

ज्ञासां तदौषधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिर्वत् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति, हितं नृषु ॥ प्रणव व्याहृति-
भ्याश्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र
प्रतिष्ठितः” ॥ त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
उच्चारितेन तदर्थावगमेन उपास्यं प्रसादनौयं तदाह स एव
“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥ भूर्भुव स्वस्तथा पूर्वं स्वय-
मिव स्वयम्भूवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
स्मृताः” ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तदाह्योऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
स्त्रिषः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः” ॥ एतद्रूपेणापि भावनौयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाश्वत्थः । “देवस्य सवितुर्वर्षो
भर्गोमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यश्चास्य धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो न प्रचोदयात् । धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु बुद्धिबुद्धीः पुनः पुनः ॥ बुद्ध्यादेयिता यस्तु चिदात्मा
पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मससारभीरुभिः ॥
आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मसुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
शाय दुःखस्य पितृयस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो वयं द्रष्टव्यः सूर्य-
मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि” ॥ तेन
गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्विनाशाय उपासनौयं
धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
सर्वान्तर्यामीश्वरो नोऽस्माकं सर्वेषां संसारिणां धियो बुद्धीः
प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । क्रामयन् सर्व-

भूतानि यन्त्रारुढानि मायया” ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामौ हृदये
 अन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मासु प्रेरयन् यन्त्रारुढानि
 दारुयन्त्रतुल्यशरीरारुढानि भूतानि प्राणिनो जीवान्तीति
 यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा
 चाश्वतरुणां मन्त्रः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षाद्देवः
 केवलो निर्गुणश्च” ॥ भारती । “यथा दारुमयी योपि नृत्त्यते
 कुङ्कुमैश्च यथा । एवमौषधतन्त्रोऽयं ईदृशे सुखदुःखयोः” ॥
 मदनपारिजाते संवर्तः । “नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघ-
 प्रशान्तये । ब्रह्मवर्चसकामार्थे प्रातः सन्ध्यामुपास्य ह्ये ॥ इत्थं
 कृत्वा च सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना । नद्यां समुत्थतोयैस्तु
 गृहे वामकरे स्थितैः” ॥ मृगुः । “धाराश्रुतेन तोयेन सन्ध्यो-
 पास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ऋदे वापि भाजने मृगमयेऽपि
 वा ॥ शौडुस्वरे च शौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वाम-
 हस्तेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्” ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा
 इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गाधविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्मपुराणे । “प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा
 दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपा-
 सते । प्राणानायस्य संप्रोक्ष्य तृचेनाद्देवतेन च” ॥ प्राक्कूलेषु
 प्रागग्नेषु तृचेनाद्देवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । वृद्ध-
 स्थितिः । “बद्धासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।
 संनिमौलितदृङ्मौनौ प्रणायामं समाचरेत्” ॥ कुन्दोगपरि-
 शिष्टे “भूराद्यास्तिस्त्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । मह-
 र्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोज्योती रसो
 मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्त्रे च शिरस-
 स्तथा । एता एतां सहजानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपे-

दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा
इत्यर्थः । शिरोमन्त्रे कन्दोवृद्धे ब्रह्मपदं नेच्छन्ति । तत्र “षोड-
शाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्” । इति योगियाज्ञ-
वल्क्यविरोधात् । आद्यन्तयोरोद्धारमादाय षोडशं संख्या-
पूरणम् । कन्दोवृद्धिरार्षत्वेन सुषटा प्रतीकं भूरादिप्रति-
भागम् । एताः सप्तव्याहृतौः एतां गायत्रौम् अनेन शिरसा
एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिर्जपेदेवं प्राणायामः ।
व्यासः । “आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्” । पूर्ववचने त्रिर्ज-
पमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीणा सन्ध्याविद्यापेक्षया
“ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्” इति वृहस्पति-
वृत्तविष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ध्यानं काम्यमित्याह । योगि-
याज्ञवल्क्यः । “भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्यो-
द्धारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः पदम् । आयोन्योतीति रित्ये-
तच्छिरः पद्यात्तु योजयेत् । त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु
शब्दितः । पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्च-
लश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः” । मीचनं विशेषयानि विष्णु-
पुराणम् । “नासहतमुखो जृम्भेत् हासकाशो तु वर्जयेत् ।
नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दश्च न मुचेत् पवनं बुधः” ।

अत्र ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव । “आर्षे कन्दय
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन बाह्यणेन
विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य बाल्यफलं भवेत्” । विशेषतो
विशेषफलाय । अन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि पच-
मघेणजपादीनि होममन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठान्तरम् ।

सन्व्योपामनप्रकारमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “प्रणवो व्याहृतीः
सप्त गायत्री सगिराम्नाया । आपो हिष्ठा ऋचस्त्रिसः
सूक्तज्ञेवाऽधमर्पणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु प्रातःमायं दिने
दिने । सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम्” । ब्रह्मणो
देवस्य ऋष्यादिकमाह संवत्तः । “प्रणवस्य ब्रह्म ऋषिर्देवोऽ-
ग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्व-
कर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु” ॥
त्रिमात्रः प्रणवः “व्याहृतीनाञ्च सर्वासामार्पणैव प्रजापतिः ।
गायत्र्युपनिगनुष्टुप् छन्दो त्रिष्टुप् च । षड्भिर्य जगती चैव
छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपां-
पतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याय-
मने चैव विनियोग उदाहृतः” । गायत्र्या ऋष्यादिकमाह ।
“विष्णोर्मित्र ऋषिर्छन्दो गायत्री सवितेभ्यते । जगद्भोमोप-
नयने विनियोगो विधीयते” ॥

प्राणायामानन्तराचमने धौधायनः । “सूर्यश्च मामन्युश्च
इति प्रातः पवित्रपाणिना इति” । भरद्वाजः । “सायमग्निश्च
मैत्युक्ता प्रातः सूर्यत्ययः पिवेत् । आपः पुनस्तु मध्याह्ने
ततश्चाचमनश्चरेत्” ॥ तत इत्यत्र एभिरिति शौनकपाठः ।
मैत्रायनोय गृह्यपरिशिष्टम् । “प्रातः सूर्यश्च मैत्युक्ता साय-
मग्निश्च मेति च । आपः पुनस्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं
ततः” । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
“प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं
स्विद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” । मार्जनमाह छन्दोग-
परिशिष्टम् । “शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवः स्वय सावित्री च तृतीयिका । अर्द्धैवत्यं तृच-
क्षैव चतुर्थमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रय,

तृतीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् इतीदं
 मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । “ऋगन्ते
 मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा सक्राहितः । आपोहिष्ठे तृचा
 कार्यं मार्जनस्तु कुशोदकैः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि
 पदे पदे । द्रुचस्यान्तेऽथवा कुर्यादृषीणां मतमौदृगम् । आपो-
 हिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुदोषऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो
 गायत्री मार्जनं स्मृतम्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । “करेणो-
 दृत्य सलिलं घ्राणमासज्य तत्र च । जपेदनायतासुर्वो विः
 सकृदधमर्पणम्” ॥ इस्तेन जलमुदृत्य तत्र घ्राणमर्पयित्वा
 प्राणनिरोधं विना वाशब्दाच्चिरुद्घ्राणे वा सकृत्त्रिर्वा ऋतञ्च
 सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मेऽपि “जलपूर्णं
 तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् । ऋतञ्चेति पठित्वा तु
 तज्जलन्तु क्षितौ क्षिपेत्” ॥ योगियाज्ञवल्क्यः । “पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनि-
 योगः स उच्यते” ॥ इति सामान्यतोऽभिधायापि ‘अधमर्पण-
 सूक्तस्य ऋषिः स्यादधमर्पणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाव-
 हतस्तु देवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रकीर्तितः” ॥
 इत्यनेनाधमर्पणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभि-
 धानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि
 विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । “सर्वपापापनो-
 दार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । इत्या लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः
 पठेदधमर्पणम्” । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् ।
 न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं
 भावहत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र हत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “उत्पायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलि-
 मभ्रसः । उच्चित्रमृगहयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्” ॥ उत्थितो

भूत्वा- प्रणवव्याहृतिसावितरात्मकेण त्रिकेण सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुत्यं चित्रं देवानामिति
ऋक्त्रयेण धोपस्थानं कुर्यात् उच्चित्रमृग्द्वयेनेति पाठो
भोजराजाद्यनुमतः । एकाञ्जलिर्ब्रह्ममाण गोभिलोक्तवञ्ज-
ल्योर्व्यवस्थामाह व्यासः । “कराभ्यान्तोयमादाय मायत्रा
चाभिमन्वितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिरुहः सन्ध्योः
क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सक्रदेव क्षेपणीयं द्विजातिभिः” । अत्रा-
भिमन्वितमित्युक्तेर्वारिवयं मन्त्रपाठः । प्रधानाहत्तौ गुणा-
हृत्तिन्यायेनापि मन्त्राहृत्तिरेवमेव समुद्रकरभाष्यम् अञ्जलिक्षेपे
कारणमाह काश्यपः । “त्रिंशत्कोट्यो महावौर्याः मन्देह नाम
राक्षसाः । कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सन्ध्यां
प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन
वारिणा । एतस्मात् कारणात् विद्याः सन्ध्यां नित्यमुपासते” ॥
उपस्थाने विशेषमाह कुन्दोगपरिशिष्टम् । “तदसंयुक्तपाणिर्वा
एकपादद्वैपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुश्चापि
वा” ॥ तदुपस्थानं भूम्यलम्बगुल्फभागे भूमिद्वैकचरणो भूमि-
लम्बाद्वैचरणो वा कुर्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्ध्वबाहुर्वा भवेत्
पादगतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । “यत्र
स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोपिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते
तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥ हस्तगतविकल्पे हारीतः ।
“सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्रक्षलिरानतः । ऊर्ध्वबाहुस्तु
मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः ।
मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋथादिकमाह व्यासः । “उदुत्यं
जातयेदेति ऋषिः प्रस्कन्न उच्यते । कुन्दोगायत्रमेवास्य सूर्यो-
दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ।

धित्वं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो
देवतश्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने
विनियोगस्तथैव च” ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्यो-
पस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव
मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणम-
भिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्र्यष्टशतादीनि जप्त्वा इति
सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगाना-
मुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय
गायत्रीजपं कुर्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे शङ्खयाज्ञवल्क्यौ । “प्रणवो
भूर्भुवः स्वस्य अङ्गाणि हृदयादयः । त्रिरावृत्य ततः पश्चादार्पं
छन्दश्च देवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै” ॥
भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय गिरः शिखा सर्वगात्रकरहयेषु
प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारहयमिति गायत्र्या ऋष्यादि-
कमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “विश्वामित्र ऋषिच्छन्दो गायत्री
सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्र्या जप उच्यते” ॥
ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पिष्टदयितोक्तमन्त्रः । “आयाहि
इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाज्ञवल्क्यः । “आवाह्य यजु-
षानेन तेजोऽसीति विधानतः” । व्यासः “तेजोऽसीति च मन्त्रेण
गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु
ताम् । तुरीयेण गायत्र्यसौत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च
बौधायनः “उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति
गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदपदसि न हि पदसि
नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे” इत्यखिलां
जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् ।
तथाच योगियाज्ञवल्क्यः । “तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत्” ॥ तत्र तेनैवोक्तमग्नौ यथा “उत्तरे शिखरे देवि
भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणेः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-
सुखम्” ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पितृ-
दयितोक्तसमानम् । यथा “कुमारीभृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां
विचिन्तयेत् । हंसास्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यां पौतवासौसम् । युवतीञ्च
युजुर्वेदां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां
हृषभवाहिनीम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्” ॥
स्मृतिः “गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिणी । सरस्वती
रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः” ॥ योगियात्रवत्त्वः । “पूर्वा
सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा
सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती” ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । “कुत्वीत्तानौ करो प्रातःसायन्-
धौसुषौ करो । मध्ये तिर्यक् करो प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः” ॥
मध्ये समकराभ्यान्त्विति गौनकपाठः । शङ्खः । “तिस्त्रोऽङ्गु-
ल्यस्त्रिपर्वणौ मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य
जप एवमुदाहृतः” ॥ मदनपारिजातेऽपि । “मध्यमाया इयं
पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । एनं मेरुं विजानोयाद् पितं ब्रह्मणा
स्वयम् ॥ अङ्गुष्ठेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् । अस-
त्यातश्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ अङ्गुष्ठस्य
निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिलः । “कदाचिदपि नो विद्वान्
गायत्रीमुदके जपेत् । गायत्राग्निसुषौ प्रोक्ता तस्यादुत्याय
तां जपेत् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्यले चैवार्द्रवाससा । जप-
हीमो तथा दान तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्सर्वं जप्य
गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां यतसहस्रन्तु अनन्तं त्रिधम-
विधौ ॥ दगभिर्जम्भजनितं शरीरे च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री इन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
दशा वराम् । 'गायत्रीन्तु जपेद्दिप्रो न स पापेन लिप्यते' ॥
नरसिंहपुराणे । 'त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबो-
धत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ त्रयाणां
जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः
स्पष्टशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्त्वं जपयज्ञः सवाचिकः ।
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमौषढोष्ठौ प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं
विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । ध्येया यदक्षरश्रेण्या वर्णार्द्धं
पदात्पदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उत्तमो मानसो जपः' ॥
तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचनिकः । स्वयं ग्रहण-
योग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण
वर्णार्थसन्धानात्तको मानसः ।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्खः । "नोच्चैर्जप्यं
बुधः कुर्यात् सावित्रास्तु विशेषतः" । योगियाज्ञवल्क्यः ।
"न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नोपाश्रितो
न जल्पन् न प्राहृतशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै
वह्निः करो स्मृतौ । नैवं विधं जपं कुर्यात् न च संन्याव-
येत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् । प्राक् कुशेष्ववमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥
यदि स्यात् क्लिप्तवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् । अन्यथा तु
शुची भूम्यां कुशोपरि समाहितः" ॥ व्यासः । "जपकाले
न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावशक्तस्य यद्यागच्छे-
द्भिर्जोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगचेमञ्च कौर्त्तयेत्" ॥
योगियाज्ञवल्क्यः । "यदि वाग्यामलोपः स्याज्जपादिषु कदा-
चन । व्याहरेद्दृष्टव्यं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्" ॥ गोतमः ।
"क्लोधं मोहं द्युतं निद्रां निष्ठौवनविजृम्भितम् । दर्शनं

‘वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि । आचामेत् सम्भवे चैषां
 ‘अरेद्विष्णु’ सुरार्चितम्” ॥ वौधायनः । “नाभेरधश्च संस्पर्शं
 कर्मयुक्तो विवर्जयेत्” । छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिष्ठेदोदयनात्
 पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः । आसीतोडूहमाञ्चान्त्यां सन्ध्यां
 पूर्वत्रिकं जपन् ॥ एतत् सन्ध्याव्रतं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधि-
 श्रितम् । यस्य नास्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ पूर्वां
 प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रीरूपं त्रिकं जपन् आ उ-
 दयान् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः । एवं
 मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्तु
 आ उडूहमात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
 शङ्कः । “कुशहृष्यामासौनः कुशोत्तरायां वा पञ्चित्रपाणि-
 रुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाद्यमालामादाय देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्यादिति” । अत्र च । “प्रणव पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः
 स्वस्त्यतः परम् । गायत्री प्रणवस्यान्ते जपे ह्येवमुदाहृता” ॥
 इति योगियाज्ञवल्केन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभि-
 धानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवस्त्वेनैक्या-
 दविरुद्धम् । परवचनेन सन्ध्याविधानमुपसंहरतम् । निन्दया
 तत्सित्यत्वाभिधानञ्च ।

प्राणायामादिमायत्रौजपान्तं सन्ध्योपासनमाह गोभिलः ।
 “तथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । सुप्रक्षालित-
 पाणिपादवदनः उपविश्योपसृज्य प्राग्मेघे दर्भेपु प्राङ्मुख
 उदङ्मुखो वा बहशिखो यज्ञोपवीतो ततः भूर्भुवः स्वस्त्य-
 तः परम् । सत्यमिति सप्तव्याहृतवः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापो-
 ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणव-
 संयुक्तस्त्रिरभ्यस्त पूरककुम्भकरेचकाण्य प्राणायाम एवं त्रीन्
 कृत्वा सप्त वा षोडशवाचामेत् । ततो मार्जनं प्रणवव्याहृति-

भिस्त्रिभिरथ गायत्र्या आपोहिष्टा इति तिसृभिः ऋद्धि-
 त्रयोदकं इस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधाययतासुरनायतासुर्वा
 सकृत् त्रिर्वा जपेत् ऋतस्य सत्यञ्चेति त्रिरुदकाञ्जलिमादित्यं
 क्षिपेत् । सावित्र्या उपस्थानम् उदुत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
 युक्तमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकत्वः एकादशकत्वः द्वादश-
 कत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वञ्चेति अष्टकत्वः
 प्रयुक्ता पृथिवीमभिजयति एकादशकत्वोऽन्तरौचं द्वादशकत्वो
 दिवं पञ्चदशकत्वः सर्वदिशः शतकत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
 कत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति । अथ य इमां सन्ध्यां
 नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते त्र्योत्रिया भव-
 न्तीति । ततश्च तथाविधं जपित्वा । “महेशवदनोत्पन्ना
 विष्णोर्हृदयसम्भवा । ब्रह्मणा समनुज्ञाता गच्छ देवि यथे-
 ष्छया” इति पिष्टदयितोक्तेन सामगो विसृजेत् । यजुर्विंश
 “उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनु-
 ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्” ॥ इति योगियाज्ञयल्कोक्तेन
 विसृजेत् । सन्ध्योपासना विसर्जनपर्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
 पिष्टदयिताभ्यान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
 न्तेन उदकाञ्जलि दद्यात् । तदनन्तरं जातवेदसे शुनवाम
 इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यमित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
 रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्यम् । “रक्षन्ते वारिणा-
 त्मानमित्युपतिष्ठेत । ततो रुद्रमर्वाग् वा वैदिकाज्जयात्”
 इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति । जात-
 वेदसे शुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्त्ययनमाह विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्त्ययनः पथि । भयैर्विसुच्यते
 सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम् ॥ चित्रमिति उदुत्यमित्ये-
 तयोः प्रयोगान्तरावाह तत्रैव । “व्युष्टायाश्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःस्वप्नदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत विसन्ध्वं भास्करन्तथा ॥
 समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनारुघो । उदित्युद्यत्त-
 सादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनी-
 दुःखविनाशने” ॥ व्युष्टायां गतायां तदनन्तरं ब्रह्मवरुण-
 विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् अञ्जलीन् दद्यात् इत्यपि पितृदयिता ।
 स्मृतिः “एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्मारायणं शरित् । सन्ध्याव-
 साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ नारसिंहे । “अर्घ्यं दद्यात्तु
 सूर्याय त्रिकालेषु यथाक्रममात् । अथत्न एककालेऽपि मध्या-
 ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दक्षार्घ्यं ततः पश्ये-
 द्विवाकरम् । सन्धानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयीरकरणे
 तथोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
 णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । “ततो-
 ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्या मूर्धपर्यन्त-
 मयेक्ष्य भास्करन्तथा” इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
 “आधम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
 विषस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शुचये
 सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसोद मम
 भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
 गृहार्चनं कुर्यादभोटसुरपूजनम् ॥ जलाभिषेकपुष्पाणां धूपा-
 दोनां निवेदनैः” ॥ पद्मपुराणे “सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्यं समा-
 दितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरुपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यचक्षुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
 नमस्ते भक्तवत्सले ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाद्भूषणे ।
 नमस्ते सर्वलोकेश सुमानामपि बुद्धयते ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
 सर्वं पश्यसि सर्वदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसोद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं दिजो नम-

कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा
ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥ समुद्रकरभाष्यादौ व्यासः । “सूर्याय
नमः प्रातःसायञ्चैवात्मने नमः अग्निरब्रह्मधारी च प्रदद्या-
दुदकाञ्जलिम्” ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । “वेदाथर्वपुराणानि
सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्याश्चाध्यात्मिकीं
जपेत्” ॥ हृदस्पतिः । “जज्ञाथ प्रणव वापि ततस्तर्पणमाच-
रेत्” । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । “कृत्वा प्रद-
क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा
तर्पचेद्देवतानृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगीतरपरम् ।
“अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्” इति हारीत-
वचनं सामगस्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः ।
“दक्षिण उत्तरो पाणिपादौ कृत्वा सप्तविवर्णाग्निः त्वमिति प्रति-
पद्येत इति च त्रीर्नैव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-
मिति । गोतमापस्तम्बो । “एकां नृचमेकं वा यजरेकं वा
सामाभिध्यादरेदिति” । एतदनुमारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-
व्याहृतिगाथैर्वीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-
मिति । हृदस्पतिकात्यायनौ । “सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः
पद्याद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्त-
कादिति” ॥ स ब्रह्मयज्ञः पद्याद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्यापनं
ब्रह्मयज्ञ इति स्तौत्तौनैकवाक्यता तथाच दत्तः । “द्वितीये च
तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्योत्तरं पूर्वं विचारो-
पस्यसनं जपः । तदानन्तरं गीथेभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” इ
इति वैश्वदेवावसाने वा सामदेव्यगानरूपौ सामगानां ब्रह्म-
यज्ञः । निमित्तकादिति स्वकासरूपयितयान्यकाशेन कार्यः ।
“अथ सधृतवाग्ना उदकाग्नं कृत्वा प्रयतः शुचो देगे विधी-

यते' ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थल एव ब्रह्मयज्ञविधौ-
नात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यामरूपो ब्रह्मयज्ञः
कार्य इत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “दर्भेषु दर्भपाणिः स्नात्
प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायश्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थ-
माचरेत्” ॥

अथ देवपूजा । कालिकापुराणे । “सनिले यदि कुर्वीत
देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासन आसीनो नोत्थितस्तु सदा-
चरेत्” ॥ नरसिंहपुराणे । “ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्ट-
सुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेश निवेदनैः” ॥
गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धदीपनै-
वेद्यग्रहणम् । नरसिंहपुराणे । “नरसिंह गृहे नित्यं यः
समार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
गीमयेन सदा तीर्थैः कुर्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफल
प्राप्य विष्णुलोके महीयते” ॥ विष्णुः । “स्नातः सुप्रक्षालित-
पाणिपादः शुचिर्बन्धुशिशो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद-
ङ्मुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति” । हारीतः ।
“मार्जनाच्च नैककर्मभोजनानि दैवेन तीर्थेन” कुर्यादिति
शेषः । “देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थो वत्सरत्रयम् । दत्त
देवलको नाम हृष्यकष्येषु गर्हितः” ॥ लिङ्गपुराणम् । कामा-
सक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिलाच्चर्चनम् । भक्त्या वा यदि
वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥ रत्नाकरे । “स्निग्धा
तु शौकरो नित्यं दृष्ट्वा दारिद्र्यायिनी । कृष्णा भोगकरो
नित्यं स्यूता एकान्त दायदा । कपिला दृष्टे पापं ब्रह्मचर्येण
पूजिता” ॥ दायदा धनदा “तथा व्यात्तानना भग्ना विपमा
वक्रचक्रिका । नैकधर्मं न भग्नारं चक्रलं सुखकामिमम् ।
गृमिहृदपिण्यकं नार्चयेत् सदा गृही” ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं "शालग्रामशिलायां यो मुख्यमुद्घाटयेन्नरः । स च
 क्रैता चानुमन्ता विक्रैता च परीचकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति
 यावदाहृतमंश्रवम् । अतः सर्वजयेत् पुत्र चक्रस्य क्रयविक्रयम्" ॥
 गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदीपे स्मृतिः । "केश-
 वाच्यं गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्यास्य नैव भीक्षव्य-
 मभक्ष्येण समं स्मृतम्" ॥ अर्चा प्रतिमा । पञ्चपुराणम् ।
 "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा
 यक्षा भुवनानि चतुर्दश" ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे
 कर्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । "अग्राह्यं मम नैवेद्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति
 पवित्रताम्" ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजा-
 नैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा "गङ्गा गोदावरी रेवा
 नद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तौह तीर्थीयाः शालग्राम-
 शिलालग्नैः" ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । "वरं देह-
 पारित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूज्य भुञ्जीत देवं पशु-
 ममुद्धवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्य-
 चर्मणा बद्धः स वेधा नात्र संशयः" ॥ स्मृतिः । "गन्धं पुष्पं
 तथा धूपं दीपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं
 कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलेर्वा प्रतिपूजयेत्" ॥
 तुरप्यर्थे भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । "आप आद्यतमं
 यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः" । अतएव भीधायनः । "प्रतिमा-
 स्थानेष्वस्त्रग्नावावाहमविसर्जनवर्जमिति" । शातातपोऽपि ।
 "असु, देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनोविणाम् । काष्ठलोष्टेषु
 मूर्त्तौषां युष्मत्स्यात्मनि देवता" इति आत्मनोति योगिनो
 बाह्योपचारनिरासेन । अन्तर्यागकर्तव्यतापरमिति देवनः ।
 "यन्नेन सुमनोभिद्य गन्धपुष्पैः प्रदीपकैः । गृहस्थः पूजये-

त्रितयं स्वगृहे गृहदेवताः” ॥ मरौचिः । “विधाय देवतापूजा
 प्रातर्होमादनन्तरम्” । तत्र पूर्वाह्णे देवतार्चनं मुख्यं “पूर्वाह्ण
 एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” इति मनुवचने एवकार-
 क्षरणात् । मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे । “पौरुषेण तु सूक्तेन
 ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेव ततः कुर्यात् बलिकर्म
 ततः परम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम् ॥ अनेन स्थण्डि-
 चात् भूतानपसार्याथ साधकः । ततो दिग्बन्धनं कृत्वा
 दिग्भ्यस्तानपसर्पयेत्” ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-
 मेधिके “स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम् । अष्टा-
 क्षरविधानेनाप्यथवा द्वादशाक्षरैः ॥ वैदिकैरथवा मन्त्रैर्नाम-
 युक्तेर्न वा पुनः । स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयितुं विच-
 क्षणम् ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिस्यैव विदण्डिनम् । नमस्कारे
 न कुर्याद्य उपवासेन शुध्यति” ॥ दृढन्नारदोद्ये । “नमेद्यः
 शूद्रसस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्वथातनाभोगौ यावत्
 दाहृतसङ्गवम् ॥ स्त्रौणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णो वा शङ्करेऽपि वा” ॥ याव-
 दाहृतसङ्गवं भूतमङ्गवपर्यन्तं प्रलयपर्यन्तमिति यावत् । भक्ता-
 रस्य हकारश्छान्दसः । योगियाञ्चवल्लभः । “स्नात्वा प्रणव-
 पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु
 धृक् पृथक् ॥ प्रणवादिममायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन
 गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । “शिवं भास्कर-
 मग्निञ्च केशव कोशिकीन्तया । मानसेनार्चयन् याति देव-
 लोकादधोगतिम्” ॥ मनसापौत्यर्थः । अतएव गोतमः ।
 “यदा समर्थस्तदा मनसा समग्रमाचारमनुपालयेत्” । पञ्च-

पुराणम् । “आदित्यं गणनाथं देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यमन्ते च कुलदेवताम् ॥ यः सूर्यं पूजये-
त्तित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः । भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत्
परमां गतिम्” ॥ तन्मना सूर्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-
प्रसक्तेन्द्रियः । भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः श्रद्धा । परमां
गतिं मोक्षम् । मत्स्यपुराणे । “आरोप्य भास्करादिच्छे-
दनमिच्छेदुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेदमुक्तिमिच्छे-
ज्जनार्दनात्” ॥ एषु फलेषु एषां शौचदाढत्वं न तु फला-
न्तरदाढत्वव्यावृत्तिः तत्तदाव्यविरोधात् । तथा च देवीपुरा-
णम् । “श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यमात्मयोगाग्रहीपते । धर्मायै-
काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
सम्पूज्य विष्णुवत्प्रभाम् । विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु
विनायकम्” ॥ अष्टाङ्गीतागममन्त्रस्य पौराणिको विष्णुपूजा ।
विष्णुधर्मोत्तरम् । “अकामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-
वेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते” ॥ भविष्ये ।
“वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तव्यम् । अनभ्यर्च्यं न
भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्” ॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधोक्षज-
मित्यूङ्क्षित मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कीशिकीं शिव-
मिति पठितम् ।

देवपूजायां सर्वेषामधिकारमाह । विष्णुपुराणम् । “अमा-
शौचं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा गुरुश्रद्धा
तौर्थाश्रयणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते” ॥ महाभारते ।
“काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः । क्षिप्रं हि
मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा” ॥ कर्मणां सिद्धिमाका-
ङ्क्षतो देवानां पूजनं कुर्युरित्यर्थः । कर्मविभक्तिसमभिव्याः

हाराद् यजस्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः । “गवाङ्गिकं
 देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् प्रवः । नाशयन्त्याशु पापानि
 महापातकजान्यपि” ॥ दानधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम् ।
 “अकृत्वा देवकार्याणि न कुर्वीतात्ममत्क्रियाम् । सन्तुष्टाश्च
 धर्मायुक्ता भवेयुरविकल्पनाः” ॥ अविकल्पना आत्मज्ञाघा-
 रहिताः । देवोपुराणे । “वस्त्रकुलिविद्यो नन्तु न पात्र कार-
 येत् कश्चित्” । स्मृतिः । “हविताः पशवो ब्रह्माः कन्यका च
 रजस्वला । देवता च सनिर्मात्या इन्ति पुण्यं पुरातनम्” ॥
 गीतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि ।
 शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ॥ यत्तु “पर-
 रोपितहृत्तेभ्यः पुष्पाण्यानीय योऽर्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव
 तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ॥ तत् द्विजेतरपरम् । “द्विजस्तृणेषु-
 पुष्पाणि सर्वतः स्त्रवदाहरेत्” । इति याज्ञवल्क्यात् । “देव-
 तार्थेन्तु कुसुममस्त्येयं मनुरब्रवीत्” इति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थ-
 हृणमेधांसि यज्ञार्थं योरुद्धनस्तौनां पुष्पाणि स्त्रवदाददीत
 फलानि च परिहृष्टितानाम्” इति गीतमवचनाच्च विशेषो
 ज्ञेयः । एवम् “समगन्धोन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायतनजातानि कण्टकीनि तथैव च” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरोक्त अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम् । “हृण-
 वो यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अयच्छतो हि
 गृह्णानी इन्तच्छेदनमर्हति” ॥ इति स्मृतेः । “देवोपरिहृतं
 सस्तकोपरिहृतम् अधोवस्त्रहृतम् अस्तर्जसघातितपुष्पं दुष्टम्”
 इति । हरिभक्तिनामके ग्रन्थे अभिवाद्याभिवादककरस्य च
 पुष्पं पोषणात् कर्मण्यमिति कश्चित् । अतएव तयोरेभि-
 वादननिषेधमाह बोधायनः । “समिद्धार्युदकुम्भपुष्पाश्च इस्तो-
 नाभिवादयेत् यज्ञाप्येवं युक्तमिति” । एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम् । लघुहारीतः । “जपयज्ञस्थलस्थञ्च समित्पुष्पकुशान्
तिलान् । दन्तकाष्ठञ्च भैक्षञ्च वदन्तं नाभिवादयेत्” ॥ अभि-
षादयेदित्यनुवृत्तौ गृहलिखितौ । “न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न
जपन्न दैवपितृकार्यं कुर्वन्निति” । अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु
यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारायणधृतात् ।
अतएवामरः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः । आगमने तु वशिष्ठः ।
“जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च । एतेषु चैव शक्तेषु
यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिषाद्य ततो विप्रं योगक्षेमन्तु
कीर्त्तयेत्” ॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्यपतिषत् कर्म-
धारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैधर्णिकपरमिति विद्या-
कारः । वस्तुतस्तु विप्रमिति श्रवणात् तन्मात्रपरमिति ।
“याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रौतञ्च निष्फलम्” । इति वदन्ति
तथा । “न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थं वामहस्ततः । न
दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः” ॥ स्मृतिः । “पत्र-
अयान्विता पूर्वा प्रशस्ता धार्मिकर्मणि” । भारदायाम् ।
“मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कुमिकेशादिदूषितम् । अद्रस्पृष्टं समा-
व्रातं त्यजेत् पर्युषितं बुधः” ॥ हारीतशातातपो । “समित्-
पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानीतैः क्रय-
क्रौतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” ॥ क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः वीरक्रयक्रियाहृतैः” ॥ वीरक्रयः वीर-
वधाज्जाशून्येन विक्रेतुरपन्यस्तमूलेन क्रयः तद्रूपा या क्रिया
तयाहृतैः । लघुहारीतः । “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं
गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तस्य गृह्णन्ति भस्मोभवति काष्ठ-
वत्” ॥ एतसु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः । व्यहं
मत्यसूक्ते । “स्नात्वा मध्याह्नसमये न क्षिन्यात् कुचुर्म नरः ।
तत्पुष्पस्यार्चनाद्देवि निरये परिपच्यते” ॥ आनमालायाम् ।

“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पाञ्जलि-
विधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथार्पणम्” । एवञ्च पञ्चपुराणे
“आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-
क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुं सम्पूज्य
ब्राह्मणमन्यांश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्त्रस्य तु तत्तत् पूजनादेव
पौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र
सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्यात् ।
अथक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्यपूजा सम्पत्त्य प्रथम
सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं पापं संप्रतो-
च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपञ्चपुराणवच-
नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । “देवतादौ यदा मोहात् गणेशो
न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः” ॥
इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशु-
द्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति पञ्चपुराणैकवाक्यत्वात् ।
“आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति बहुच
गृह्यपरिशिष्टोक्तं गोथ्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-
रपि सूर्यपूजनस्यादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । “गत्वाथायतनं शुद्ध-
मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरकं कुम्भकं कृत्वा रचकञ्च समाहितः ॥
कृत्वोद्धारं दोषास्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्” । आदिपदेन
वाङ्मनसोरुपादानम् । वायव्याग्नेयमाहिन्द्रवारुणीभिर्यथा-
क्रमम् । किल्विषं धारणाभिर्य हन्यात् शुद्धयैमात्मनः ।
शोषणे दहने स्नात्रे प्रावने च यथाक्रमम् । वायुग्नोन्-
मनाण्याभिधारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्दिशुश्चमात्मानं
मण्डवेनार्कवत् स्थितम् । देहं तेनैव सञ्चिन्त्य पञ्चभूतमयं

परम्” ॥ तेनैव प्रणवेन । सच्चिन्त्य संघट्य । “स्थूलं सूक्ष्मं
तथाह्वानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च” । इत्यादीन्यभिधाय ।
“आवाहनादिकर्माणि रक्षाश्च प्रणवेन तु” । आटिपदेन
सस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । “यावद्दयागा-
वसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजा
शक्त्या चोन्नं निवेदयेत् ॥ जप्त्वा च विधिवन्नत्वा ततो देव
विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे” ॥ अत्र
विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम
इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्धादिकमति-
दिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च “प्राक्
पश्चिमोद्गास्यथ प्रातः सायं निशासु च” इत्यनेन सायं पश्चिमा-
भिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु सप्ताक्षरसूर्य-
मन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र
गन्धा भविष्ये “चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोषीरपद्मकैः । अनुलिप्तो
नरैर्मन्त्रया ददाति मानसेप्सितम्” ॥ पद्मकं पद्म अनुलिप्तः
सूर्यः प्रकरणात् । तथा “मुकुलैर्नर्चयेत् भानुमपक्वं न
निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्” ॥
तथा “मल्लिका मालती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकः । पाटला
करवीरश्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरश्चैव कर्णिकारः
कुरुण्टकः । चम्पको वकुलो कुन्दो वानो वर्वरमल्लिका ॥
अशोक तिलकं लोभस्तथा चैवाटरूपकः । शतपत्राणि चान्यानि
वकाहश्च विशेषतः ॥ अगस्त्य किशुक तद्वत् पूजायां भास्क-
रश्च तु । विस्वपत्र शमौपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी
कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वत्सकं वायि
यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु
वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्यलोके महौयते” ॥ गोष्ठ्यं हृष-

श्रेष्ठं वृद्धत् मृदत् परिमाणं वल्ककमिति प्रशंसोयां क इति
रत्नाकरः ।

अथ गणेशपूजनम् । तत्र तुलसी व्यतिरेकेण । “न तुलस्या
विनायकम्” इति वचनात् । तत्रावाहनविशेषमाह । वायु-
पुराणम् । “विनायकं तथा दुर्गा वायुमाकाशमेव च । आवा-
हयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्विकुमारकौ” ॥ ततो दुर्गापूजनम् ।
भविष्यपुराणम् । “चन्द्रेण विलिप्यार्चां अग्निष्टोमफलं
लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥
भविष्ये । “मल्लिकामुत्पलं रम्यं शमोपन्नागचम्पकम् । अशोक-
कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥ करयौरशमोपुष्पं कुङ्कुमं
नागकेशरम् । यः प्रयच्छति पुण्यार्थं पुण्याख्येतानि भारत ॥
चण्डिकायै नरश्रेष्ठ भक्तियुक्तासमन्वितः । स कामामखिलान्
प्राप्य चण्डिकानुचरी भवेत्” ॥ देवीपुराणम् । “मञ्जरीभिः
कुशानाञ्च विस्वपत्रैश्च गोभितैः । उक्तानुक्तैस्तथा सर्वैर्जलजैः
स्यनसम्भवैः” ॥ ब्रह्मपुराणे “वसिं कृत्वा च सूर्याय सर्वान्
कामानवाप्नुयात् । चोरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रसुच्यते ॥
दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भवेत्तृणाम् । पत्रैः पुष्पैर्यथा-
नाभं सर्वपिधिमयैः शुभम् ॥ मुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न
निवेदयेत् । फलं कथितमिदं च कामापकमपि त्यजेत्” ॥
भविष्य “सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः । घृतयुक्तो
विशेषेण सततं प्रीतिवर्धनः ॥ माद्विषाख्यं घृताक्तं तु दत्त्वा
विश्वमथापि वा । वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गासौके महीयते” ॥
विश्वेऽपि घृतयोगः । “सकृन्नागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला ।
गोधयेत् पापकनितं यथाग्निरिव काशनम्” ॥ सकृन्नागुरु-
धूपेन कृष्णागुरुमदितघृतमद्विषाख्यगुग्गुलुविष्णुम्यातमधूपेन ।
तथा “घृतप्रदोपदानेन चण्डिकां पूजयेन्नरः । सोऽग्नमेव फलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा तु
 चण्डिकां । वाजपेयफल प्राप्य मोदते सह किन्नरे' ॥
 तैल तिलभवम् । भविष्ये । 'आम्बुष्व नारिकेलञ्च खर्जूर
 वीजपूरकम् । य प्रयच्छति दुर्गायै स गच्छति पर पदम्' ॥
 ततः शिवपूजन भविष्ये । "चन्दनाम्बागुरौ ज्ञेय पुण्यमष्टगुण
 नृप । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुण फलमादिशेत्" ॥ तथा
 "चर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीर विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो
 विष्णुपत्रं विशिष्यते" ॥ तथा च "करवीरसमा ज्ञेया जातौ
 वकुलपाटला । श्वेतमन्दारकुसुम सितपद्मञ्च तत्समम् ।
 नागधम्पकपुन्नागौ धुस्तूरकुसुमा स्मृता" तथा । "केतकी
 चातिमुक्ताञ्च कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्जबन्धूककुसु
 मानि विवर्जयेत् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्व न निवेदयेत् ।
 फलं कथितविद्वच्च यत्न पक्वमपि त्यजेत् ॥ अलाभेन तु पुष्पाणां
 पत्राण्यपि निवेदयेत् । विष्णुपत्रैरक्षण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्
 सकृत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते" ॥ तथा
 "कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे । दिवा शेषाणि
 पुष्पाणि दिवारात्रौ तु मल्लिका" ॥ शिवपुराणे । "गुग्गुलु
 घृतसयुक्तं य शिवाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गाण
 पत्यञ्च विन्दति" ॥ भविष्ये । "दधित्य घृतसयुक्तं दत्त्वा
 विष्णुमद्यापि वा । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानव" ॥
 दधित्य कपित्थं विष्णु विष्णुफलम् । "घृतदीपप्रदानेन शिवाय
 शतयोजनम् । विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम्" ॥
 शिवपुराणे । "घृतेन तिलतैलेन तथा चैवौषधैरसै । दीप
 प्रज्वाल्य देवेभ्यो भक्त्या सद्गतिमाप्नुयात्" ॥ औषध सर्पपान्या ।
 "गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने । घृतेन पाचिता
 न्नाञ्च तेषां शतगुणं फलम् ॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत् । शिवाय तत् फलं तस्य यद्गच्छाणां निवेदने ॥
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाक्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयते तत्र तस्मै
तुष्ट्याम्यहं सदा” ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । ब्रह्मपुराणम् । “इरो
महेश्वरस्यैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवस्यैव
महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।
आवाहने च स्त्रपने पूजने च विसर्जने । इरादौनि च नामानि
महादेवान्तानि कीर्तयेत्” ॥ भविष्ये । “सर्वाय चित्तिमूर्तये
नमः भवाय जलमूर्तये नमः रुद्रायाम्निमूर्तये नमः उमाय
वायुमूर्तये नमः भीमायाकाशमूर्तये नमः पशुपतये यजन-
मानमूर्तये नमः । महादेवाय सोममूर्तये नमः ईशानाय
सूर्यमूर्तये नमः । मूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयो-
गतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ।
शिवमिति नमः शिवायेति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत् । ततो
वामावर्त्तेन मूर्त्तिरिष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः । अत्रापि पूजा-
निषेधात् “देवाग्ने स्वस्य चाग्ने प्राची प्रोक्तागुरुक्रमैः” । इत्या-
गमोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची आद्या । एत-
दनुसारादेव पूर्वाद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः । सहेतुकनिषेधस्तु रुद्र-
यामले । “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतौचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भो-
र्जगत् संहारकर्तुः प्राचीं न समाश्रयेत् । संहारकर्तुः सांसु-
ख्यनिषेधात् । अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम्
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाहादित्यपुराणम् । “सौम्यं
मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् । शूलपङ्कजदस्ताश्च
वरदाभयपाणिकम् ॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” ॥ भविष्ये ।

“यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम् । इदं धन-
वान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते” ॥ शिवधर्मे । “वालुकानि
च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि
लभते वाञ्छितं फलम्” ॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्ता-
मणौ । षोडशोपचाराः । “आसनं स्नातं पादमर्घ्यमाच-
मनौयकम् । मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च ॥ गन्ध-
पुष्पे धूपदोषौ नैवेद्यं वन्दनस्तथा” ॥ कालिकापुराणे ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारवमेव वा” । प्रपञ्चसारे ।
“अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि । गन्धादयो नैवे-
द्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा
पञ्चोपचारिका” ॥ मधुपर्केत्यत्र स्नानौयमिति कृत्वा व्यव-
हरन्ति । कालिकापुराणे । “पादार्घ्यमुदकं पाद्यं केवलं
तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥ कुश-
पुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थैश्चन्दनैस्तथा । तोयैर्गन्धैर्यथा लब्धैरर्घ्यं
दद्यात्तु सिद्धये । अमृतौकरणं कुर्यात् सलिलं धेनुमुद्रया” ॥
तथा “एवमेव त्वर्घ्यपात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधीः । तत्तोयैः
सेचयेत् शीघ्रं गन्धपुष्पादिकं तथा ॥ न दद्याद्भास्करायार्घ्यं
शङ्खतोयैर्विचक्षण । उदकं दूयते यस्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ॥
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते । यथा तथा सुगन्धैर्वा
प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् ।
स्वर्णरत्नोदके स्नाने कर्पूराद्यधिवासितम् । तैजसैः काश्यपा-
त्रैर्वा शङ्खैर्वा तन्निषेदयेत्” ॥ स्कान्दे । “दक्षिणावर्त्तशङ्खस्य
तोयेन योऽर्चयेद्दरिम् । समजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥
वराहपुराणे । “संस्मृतः कौर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽपि वा
प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालोऽपि यदृच्छया ॥ एतज्-
ज्ञात्वा तु विद्वद्भिः पूजनीयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना

भद्रे आगमीकृतं वा सुधीः” ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं
 तथा “यावत् सर्वेषु भूतेषु सद्भावो नोपजायते । तावदेव-
 सुपासीत वासनः कायकर्मभिः” ॥ अत्ररश्मिरसौ । “सर्वपाप-
 प्रसक्तो हि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्क-
 क्षिपावनपावनः” ॥ विष्णुपुराणे । “गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते
 चन्द्रसूर्यादयो यदाः । यद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षर-
 चिन्तकाः” ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारसिंहे । “योऽष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-
 पुष्पादिभिर्नित्यं यच्चैवेदधितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-
 नैव निवेदयेत्” ॥ नमो नारायणायैत्यनेन । “अष्टाक्षरस्य
 मन्त्रस्य ऋषिनारायणः स्वयम् । छन्दस्य देवो गायत्री परमाका-
 श देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्मात्रा सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ काशिका-
 पुराणे । “यद्योयते देवताभ्यां गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्य-
 पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिञ्च्य समुत्सृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे
 पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
 वामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्ने वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत्
 पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रमस्य
 नैवेद्यादौ दिङ्निमित्तम उक्तस्तथाऽप्यकाश्या सर्वज्ञानेति । दीपं
 तथा स्थापयेत् यथा छाया नाशयेत् । “विभौतकाक्रकारस्त्र-
 सुद्धौ छाया न चाशयेत् । स्तम्भदीपमनुष्णाणां अन्येषां
 प्राणिनां तथा” इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र
 तत्र कल दद्यादुपचारान्तरान्तरे । एतत्कलदानमुपचारद्वय-
 दानाय । तथाह काशिकापुराणम् । “यदेव दीयते पद्मे
 मण्डलस्य तदुत्सृजेत् । वाक्पुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्छा-
 दकं भवेत् । पद्मस्य तद्वहिर्दक्षे दारादौ विनिवेदयेत्” ॥

हृदि कर्मिति पद्मस्यावरकं कुक्षं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य वह्नि-
 र्दद्यादित्यर्थः । “प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तमी ।
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्” ॥ नरसिंहपुराणे ।
 “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” । गन्धादयस्तु
 “सुगन्धसुमनी धूपदीपनैवेद्यवन्दनम्” इत्युक्ताः । अशक्तानां
 गन्धपुष्पमात्रमाह ब्रह्मपुराणम् । “प्रणवादिस्मायुक्तं नम-
 स्कारान्तकौर्त्तितम् । स्नानम् सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत
 यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रम्य
 “ध्यात्वा प्रणवपूर्वस्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ ध्यात्वेत्यत्र स्नात्वेति तन्नाम्ना
 इत्यत्र दैवतमिति योगियाज्ञवल्केः पाठः । नरसिंहपुराणे ।
 भरकस्थान् प्रति यमवाक्यम् । “अस्माभे चान्यद्रव्याणामुदके-
 नापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न
 पूजितः” । राघवभट्टकृतम् । “सर्वोपचारवस्तूनामस्माभे भाव-
 नैव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतैत्याह नारदः” ॥ प्रण-
 वादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानाश्चान्नादौ पाद्याद्यभि-
 धानेन न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरादित्वे विकल्पः । “पाद्यश्चैव
 तृतीयया चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत्” । इति नरसिंहपुराणात्
 अर्घ्यपाद्यादिकन्तत्रेति मत्स्यपुराणात् तृतीयया पुरुषसूक्तो-
 यया ऋचा । “आगच्छ नरसिंहेति आवाह्याद्यतपुष्पकैः ।
 एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डु-
 लादिपुष्पकैः । “दत्त्वासनमयार्घ्यं च पाद्यमाचमनीयकम् । देव-
 देवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नापितो येन भक्त्या
 च नरसिंहो नगाधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं सु-
 गच्छति” ॥ कालिकापुराणे । “कार्पासं सर्वतो मद्रं दद्यात्

सर्वेभ्य एव तु । नैकाक्षरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चेलकम्” ।
 तथा “तत्पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दग्धं
 मलिनं क्षीणं क्षिप्तं गात्रावलिङ्गितम् ॥ परकीयं चाश्व-
 दंष्ट्रं सूचीषिष्ठं तथोपितम् । उप्तकेशं विधूतञ्च शेष-
 मूत्रादिदूषितम्” ॥ उप्तकेशं केशेन सह वापितम् । “वर्ज-
 येत् स्त्रोपयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजवस्त्रादौ स्यूतं
 वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंगतं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्राधारः पानपात्रञ्च
 गण्डको गृहमेव वा” ॥ गण्डक आभरणविशेषः “पर्यङ्गादि-
 यदन्यञ्च सर्वं तदुपभूषणम्” । आग्नेये । “चन्दनागुरुकर्पूर-
 कुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो हरिभक्त्या वरान् भोगान्
 प्रयच्छति ॥ कालियकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृणां
 भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे” ॥ कालिकापुराणे ।
 “गन्धो भक्षयन्ती यस्तु देवे पित्रे च स स्मृतः । तत्पक्वो वा
 रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः” ॥ तथैव “चन्दनागुरुदग्धं
 तु गृह्यते दाहजो रसः । प्रशस्तगन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि
 तु” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चन्दनागुरुकर्पूरश्च गन्धदन्तयैव च ।
 जातीफलं तथा दत्त्वा अनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव
 दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनम् । अनुलिप्तं जगन्नाथं तालहस्तेन
 वीजयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरै-
 र्वीजयेद् यस्तु देवदेवं जनार्दनम् ॥ तिरुप्रस्थप्रदानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसशयम्” ॥ राघवभट्टकृतम् । “शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धसुद्रा प्रकी-
 र्त्तिता” ॥ नरसिंहे । “अपर्युपितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तु-
 वर्जितैः । स्त्रीयारावोहवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धारम्” ॥ भक्त्या
 संपूजयेद्धारिमिति स्थानान्तरे अतुर्थचरणे पाठः । देवोपुराणे ।

“स्वयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि” । नारसिंहे ।
 “मल्लिकामालती जातौ केतकशोकचम्पकैः । पुत्रागनाग-
 वकुलैः पद्मेरुत्पलजातिभिः ॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति
 कुञ्जिकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैश्च्युतं नरः ॥ दत्त्वा दश
 सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्” ॥ नागो नागर्कशरः । योगिनी-
 तन्त्रे । “विश्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीदलम् । कङ्कारं
 तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत्पर्युषितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” ॥ नारसिंहे । “शमीपत्रसहस्रेभ्यो
 विश्वपत्रं विशिष्यते । विश्वपत्रसहस्रेभ्यो धकपुष्पं विशि-
 ष्यते” ॥ राघवभट्टकृतम् । “कलिकाभिस्तथा नित्यं विना
 चम्पकपद्मकैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यहृद्योद्भवानि
 च । श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च” ॥
 तथा “कोटजं शास्त्रलौपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
 भयं घोरं निस्सर्वप्रयच्छति ॥ शम्भुजौवकपुष्पाणि रक्तान्यपि
 च दापयेत् । अनुत्तरक्तकुसुमदानाद्दोर्भाग्यमाप्नुयात्” ॥ आग्नेये ।
 “पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सिंहोत्पलञ्च
 कृष्णस्य दयितानि सदा नृप” ॥ भविष्ये । “पद्मानि सित-
 रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च । एषां पर्युषिताशङ्का कार्या
 पञ्चदिनोद्धृतः । तुलस्यगस्त्यविव्शानां नास्ति पर्युषितात्मता” ॥
 वामनपुराणम् । “विश्वपत्रं शमीपत्रं भृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
 तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः” ॥ यत्तु “सुरभीणि
 तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्” । इति वामनपुराणीये
 केतकीवर्जनं तच्चरसिंहेतरपरम् । वामनपुराणे । “पारिभद्रं
 पाटला च वकुलं गिरिशायिनी । तिलक जम्बुवनजं पीतकं
 तगरन्त्वपि । एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने” ॥

गिरिशायिनी श्वेतापराजिता । लम्बुवनजं श्वेतजवाकुसुमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे । “रक्ताशोकस्य कुसुममतसौकुसुमस्तथा ।

चम्पकस्य तु देयानि तथा भूचम्पकस्य च” ॥ अतसौ शनः ।

नारदीयमत्तसहस्रे । “मालती वकुलाशोकशेफाली नव-

मल्लिका । अम्बानतगराडोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥ यूथि-

काष्ठापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं

लवङ्गमतिमुत्तमम् ॥ केतकं कुरुवकं विस्वं कङ्गारं वासकं

द्विल । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्म्यौतुस्यप्रियाणि मे” ॥ स्कान्दे ।

“न धावो सफला यत्र न विष्णोस्तुलसीवनम् । तं श्रेष्ठदेश-

सदृशं यत्र नायान्ति वैष्णवाः ॥ यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र

श्रादशौ लवणः । तुलसी मालती धावो तत्र विष्णुः श्रिया

सह ॥ दूर्वा दहति पापानि धावो हरति पातकम् । हरीतकी

हरेद्रोगं तुलसी हरते वयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न

करोति समार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-

वार्षिकम्” ॥ अतएव “गृह्णाति तुलसीं शृष्कामपि पर्युषितं

हरिः” । तथा “वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।

न वर्ज्यं लाङ्गवोतोयं न वर्ज्यं तुलसीदनम् ॥ तुलसीपत्र-

भादाय यः करोति समार्चनम् । न पुनर्योगिमाप्नोति सुक्लि-

भागी भवेद्दि सः” ॥ तथा “समञ्जरिदलैर्युक्तं तुलसीसम्भवेः

क्षितौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्तौ कृतार्थाः कलौ युगे ॥ ज्ञाने

ध्याने तथा दाने प्रायने केशवार्चने । तुलसी दहते पापं

कोत्तने रोपणे कलौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-

प्रिये । केशवायं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-

सम्भवेदेव पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि

कलौ मन्त्रविसागिनि ॥ मन्त्रेणानेन यः कुर्यात् गृहीत्वा

तुलसीदलम् । पूजनं वासुदेवस्य सचकोटिफलं समेतम्” ॥

राघवभट्टतम् । “सद्यः पर्युषिता वापि निर्माल्या नैव
दुष्यति । तथान्यैर्न हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा” ॥ गरुड-
पुराणे । “गवामयुतदानेन यत्फलं लभते स्वर्ग । तुलसीपत्र-
कैकेन सत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥ तथा “तुलसीं विना
यत् क्रियते न पूजा ज्ञानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् ।
भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी
विवर्जितम्” ॥ अन्यत्रापि “तुलसौदलसंमिश्रं यक्षीयं शिरसा
घृहेत् । सर्वतोर्षाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्” ॥ वैष्णवा-
भ्युते श्वासः । “जलक्षिप्त्वा भवेद् यावत्तुलसौमूलसृत्तिका ।
तावत् प्रोणाति विश्वात्मा भगवान् पिष्टभिः सह ॥ संक्रान्त्यां
पञ्चयोरन्ते द्वादशां निशि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये
तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पुष्पाभावे
च देयानि पद्मानि च जनार्दने । पद्माभावे जलं देयं तेन
पुण्यमवाप्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् । “नास्तैरर्घ्येद्विष्णुं न
तुलस्या विनायकम् । न दूर्वपार्घ्येदुदुर्गा नोन्मत्तकेर्दिवाकरम्” ॥

अथ धूपः । वामनपुराणम् । “रुद्धिकाख्यं कनं दारु-
सिद्धकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातोफलं श्रीशे धूपानि स्युः
प्रियाणि वै” ॥ रुद्धिका मासोकनो मङ्गिषाख्यगुम्फुलुः सित
कर्पूर सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो मण्डो । श्रीशे
विष्णो । कालिकापुराणे । “पुष्प धूपश्च गन्धश्च उपचारंस्तथा-
परान् । छिन्नविदेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । नभूमो वित-
रुद्रं नासने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनि-
वेदयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्व-
मश्रुते” ।

अथ दीपः । विष्णुः । “न एतं तिस्रस्तैसं विना किञ्चि-
द्वीपार्घ्यं इति” विष्णुधर्मोत्तरे । “यावदक्षिनिर्मेयापि दीपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके मघोयते" ।
 तथा "यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुष्पितक्षयः" । तेन
 देवदत्तप्रदोपेन । कालिकापुराणे । "लभ्यते यस्य - तापस्तु
 दीपस्य चतुरङ्गनात् । न स दीप इति ख्यातो व्योमवर्जिस्तु-
 स स्मृतः ॥ नेत्राह्लादकरः स्वर्चिः क्रूरतापविवर्जितः । सुशिखः
 शब्दरहितो निर्धूमो नातिक्लृप्तकः ॥ सर्वसद्वा वसुमती सहते
 न त्विदं हयम् । अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च" ॥
 तथा "दीपवर्त्ता भवेदन्यः काणो निर्वापको भवेत्" ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । "मोचकं पनसं लम्बु तथा-
 न्यन्नवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोटुस्वरन्तया ॥
 यक्षपकमपि ग्राह्यं कदलौफलमुत्तमम्" ॥ मोचक कदलकम् ।
 प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे "अपय्युपितपक्वानि
 दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाज्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युपितं
 भवेत्" ॥ वामनपुराणम् । "हविषा संस्कृता ये च यधगोधूम-
 जामयः । तिलमुद्गादयो माषा ब्रीहयश्च प्रिया हरैः ॥
 विष्णुः । "नाभक्ष्यं नैवेद्यायै भक्ष्येण नामहियोक्षीरं वर्जयेत् ।
 पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति" । भक्ष्यम् इति यदनेन्य
 यदभक्ष्यं स्वरूपतो लग्नादि तत् तेन न देयम् । न तु
 रात्रादौ दध्नादि । पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । "मांसं मांसं
 तथा क्षागं शागं मांसस्तथैव च । यतानि हि प्रियाणि स्युः
 प्रयोज्यानि वसुधरे" ॥ इति वराहपुराणे भगवदावयात् ।
 तथा "माहिपक्षाधिकं मांसमयाशिकमुदाहृतम् । माहिर्धं
 वर्जयेन्नाम क्षीरं दधि घृतस्तथा" ॥ देवलः । "चाण्डालेन
 शृणा यापि दृष्टं हविरपश्रियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
 दुष्टमयं विवर्जयेत् ॥ अन्यथ हिरण्योदकमग्नादिति" । श्री-
 सागरवने "यद्यदिष्टतमं लोके यथापि प्रियमात्मनः । तत्त-

त्रिवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पते” ॥ मह्यं वासुदेवाय
 “नमो नारायणायैति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां
 तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः” ॥ विद्याकरधृतम् । “सहस्रं वा
 शतं वापि दश वानुदिनं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तं पामिति
 जप्ये विधिः श्रुतः” ॥ आगमे । “गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं
 गृहाणास्तत्कृतं जपम् ।” सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्
 त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रो श्लोकं पठित्वा तु दक्षदक्षेन विष्णवे ।
 मूलानुनाध्यतीयेन दक्षदक्षो निवेदयेत्” ॥ अनुमन्त्रः ।
 तन्त्रान्तरे । “विचेपादय वालस्याज्जपद्भीमार्चनान्तरा । उत्ति-
 ष्ठति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः” ॥ पञ्चरात्रे “अपवित्र-
 करो नग्नः शिरसि प्राकृतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजयेत् याव-
 तावन्निष्फलमुच्यते” ॥ विष्णुपुराणे । “सर्वदेवेषु यत् पुण्यं
 सर्वतीर्थेषु यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति श्रुत्वा देवं जना-
 र्दनम्” ॥ श्रुतिः । तथा “भ्रान्त्वा चातुष्पाश्र्यं श्लोकानां यो
 नमेश्वरः । अष्टाङ्गप्रणिघातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता” ॥
 स्कान्दे । “अप्ये कृत्वा तु शङ्केन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रद-
 क्षिणीकृता तेन सप्तदोषा वसुधरा” ॥ वामनपुराणे । “विः-
 प्रदक्षिणश्च यः कुर्यात् साष्टाङ्गप्रणामकम् । दशाङ्गमध्वर्य
 फलं प्राप्नुयाद्वाक् संग्रहः” ॥ नृसिंहपुराणे “उरसा शिरसा
 दृष्ट्वा वक्षसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो-
 ऽष्टाङ्ग इत्यते” ॥ विष्णुधर्म । “जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेभ्यो सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 कूर्ध्वाक्षलिभिर्नैसुः” । इति भागवतोऽपि । गिरोग्रजि-
 योगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते “गानातन्त्रविधानेन कथा
 सपि तथा शृणु । श्रेयं सदा परिभवप्रसभोददोऽहं तीर्थो-
 षदं गिरविरिचिनुतं शरणात् । भक्त्यातिष्ठं प्रपतपाशु-

भवाब्धिपीतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्यक्त्वा चतु-
 स्त्यजसुरेषितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादगच्छम् ॥
 मायामृग दयितयेषितमन्त्रधावहन्दे महापुरुष ते चरणार-
 विन्दम् । एव युगानुवृत्तिभ्यां भगवान् युगवृत्तिभिः । मनुजै-
 रीक्ष्यते राजन् श्रेयसाभीष्टरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसौद भग-
 वन्निति वन्देत दण्डधत् ॥ तथा “शिरो मत्पादयो कृत्वा
 बाहुभ्याश्च परस्परम् । प्रपन्नं पादौ मामोश भौत मृत्यु-
 ष्टहाणवात्” इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । “यत्किञ्चित्
 क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं
 त्वत्प्रयुक्तं करोम्यहम्” इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् श्रीभागवते ।
 “मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीनं जनार्दन । यत् पूजितं मया
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे” ॥ कालिकापुराणे । “यदक्षर परि-
 भ्रष्ट मात्राहीनञ्च यद्ववेत् । चक्षुर्मर्हसि मे देवि कस्य न
 खलित मनः” ॥ पुराणरत्नाम्निकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पसाघायोद्भासयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्य सर्वकृ-
 प्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यक्षोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने” ॥
 भक्तिशालिनं विध्वक्सेनाय । षष्ठस्कन्धेऽपि “उदास्य देव स्वे
 धाम्नि तन्निवेदितमपत । अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकाम-
 समुदये” ॥ स्वे धाम्नि स्वीयहृदये । उदास्य सस्याप्य तथाच
 कालिकापुराणे । “ध्यायस्तु मन्त्रेणानेन तत्रस्थं स्थापयेत्
 हृदि । तिष्ठ देवि परे स्थाने स्वस्थान परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
 दयं सर्वं सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि” भविष्ये । “निर्माल्यं नोप-
 भीक्ष्य रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च तन्मोहावरके पथ्यते
 भुवम्” ॥ निर्माल्यमात्रे तु “उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तस्य
 मन्त्रयेत्” । कालिकापुराणे । “यो यद्देवार्चनरतः स तत्रै-
 वेद्यमचक” ब्रह्मपुराणे “अम्बुरीपनय यस्तु फलमन्यद्रसा-

अह्न्यहनि मुच्यते ॥ ते चापराधा वराहपुराणाविष्कृष्य
 लिख्यन्ते । भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धान्नभोजनम् ॥ १ ॥ अनि-
 पिहटिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २ ॥ मैथुनं
 कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
 विष्णुकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
 नम् ॥ ५ ॥ मानवं शयं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
 नम् ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पायुषायुप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णोः
 कर्म कुर्वतः पुरोपत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
 न्तरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमन्यो वासः परिधाय विष्णुकर्मचर-
 णम् ॥ १० ॥ अविधानेनाचम्य विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ११ ॥ विष्णा-
 रपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १२ ॥ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्श-
 नम् ॥ १३ ॥ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्घनम् ॥ १४ ॥ रक्तं वासः
 परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १५ ॥ अन्यकारे दोषेन विना
 विष्णोश्च स्पर्शनम् ॥ १६ ॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म-
 चरणम् ॥ १७ ॥ वायमोदृतवासः परिधाय विष्णोः कर्मच-
 रणम् ॥ १८ ॥ विष्णवे कुक्कूरोच्छिष्टदानम् ॥ १९ ॥ वराह-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २० ॥ हंसजानपादसरारि-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २१ ॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्र-
 क्षाल्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा ॥ २२ ॥ श्मशानं गत्वा-
 विष्णुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ पित्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २४ ॥
 विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् ॥ २५ ॥ मद्यमादाय पीत्वा वा
 स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ॥ २६ ॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण
 परिहितेन विष्णुकर्मचरणम् ॥ २७ ॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय
 तद्भोजनम् ॥ २८ ॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् ॥ २९ ॥
 उपानहाधारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ॥ ३० ॥ भेरीशब्देन विना
 विष्णुप्रबोधनम् ॥ ३१ ॥ अजीर्णं सति विष्णुस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥

एतदुपलक्षणम् । यथा नारसिंहपुराणम् । “अपराधसहस्राणि
अपराधशतानि च । पद्मेनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः” ॥

अथ पञ्चमयामाह्निकतत्त्वम् । तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः ।
“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः । देवपितृमनु-
ष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभाग ततः कृत्वा गृहस्थः
शेषभुग् भवेत्” ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो
विभज्यान् प्रतिपादनम् । एष मुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेव-
सम्बन्धी । तथाच देवपूजानन्तरं वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम् ।
“वीरूपेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः आह्वयमन्तं
वाहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्जयेत्” ॥
इति श्रुतातपीये दिवावैधक्त्यस्य पर्युदस्तरात्रौतरकालो
गौण उक्तः । अतएव “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्यो बलिकर्म
च । अनश्रुतापि सततमन्यथा किञ्चिदपि भवेत्” ॥ सायं
प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्रुता अतिप्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे “पुनः पाक-
मुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पद्मसार्धं
बलिं हरेत्” ॥ इत्यत्र पुनः पाकमुपादाय इत्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकस्य एव
रात्रौ वैश्वदेवबलिकर्मणो दिवा तु सर्वथैव इति । एवमेव
श्रौततोपाध्यायाः । यत्तु मदनपारिजाते । “धर्मविनाशचरेत्
स्नानमाह्निकन्तु पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञश्च वैश्वदेवं न
चाचरेत्” । इति तद्विवा पुनः करणं रात्रौ पुनः करणञ्च निषेध-
यति । पार्वणश्राद्धादिकरणे तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह
मविध्यपुराणम् । “कृत्वा श्राद्धं महाबाहो श्राद्धाणां विस्तृत्य
तु । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिपः” ॥ इति श्रुतं-

क्रमेण क्रमात्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति 'पार्व-
णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गोतमः । "पितृश्राद्धमकृत्वा तु
वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्वेदसं पितॄणां नोपतिष्ठते" ।
'स्वयमशक्तौ अत्रिः । "पुत्री भ्राताऽथवा ऋत्विक् 'शिशुश्च'
'स्त्रौयमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि" ॥
'दृष्टाः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । इधनीयमाह कन्दोगपरि-
'शिष्टम् । "इविष्येषु यवामुख्याम्नदनुब्रीहयः स्मृताः ।" भाष-
'कोद्रवगौरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्" ॥ गौरः श्वेतसर्षपः ।
आदिशब्दाच्चीनकचनकमसूरकुलत्पोद्दालनिषेधः । तथाह
शब्दः । "कोद्रवचीनचनकमसूरकुलत्पोद्दालवर्ज्यम्" ॥ आप-
'स्तम्बः । "गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावलयश्च स्वस्व-
पुष्टिसंयुक्ता" इति 'पुष्टिः कर्मफलम् अशक्तावाहतुः शब्द-
लिखितौ । अहरहः पञ्चयज्ञाच्चिर्वपेत् आभूनपत्रोदकमा-
'केभ्यः" । इति व्यासः । "जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलक्षार-
विषर्जितम् । दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनापि च" ॥
तयोदाराग्ने हविश्राद्धं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते श्राद्धे बलि-
कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । "आधानहोमयोश्चैव वैश्व-
'देवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोविश्वः । एकमेव भवेत्
श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्" ॥ इति कन्दोगपरिशिष्टवचनात्
पितृश्रीचान्तरादितोयदिने तदारम्भे तु न हविश्राद्धम् । "न
तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः कश्चित् । हविश्राद्धस्य
'लोपः स्यात् पचयोरुभयोरपि" ॥ इति कन्दोगपरिशिष्टात् ।
'उभयोर्वैश्वदेवान्याधानयोः । एवञ्च पूर्वैरिच्छवैश्वदेवबलि-
'कर्मणोर्महागुरुनपातेऽपि सुतरां कर्त्तव्यतेति । महादान-
निर्णये गोमिलः "उत्तार्जिन तु द्रव्येन द्रव्युपायेन योद्धितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ एतद्वचनं परि-
शिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । “दानं
प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” ॥ परिमाणमाह व्यासः । “आर्द्रा-
मलकमानेन कुर्याद्दोमहविर्वलौन् । प्राणाहुतिबलिश्चैव मृदं
गात्रविशोधनीम्” ॥ बौधायनः । “भोजनं हवनं दानमुपचारः
प्रतिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि तददाधमनश्चरेत्” ॥
व्यासः । “भक्तये वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
वैश्वदेवान् भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिसैव
विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः
स्मृताः” । तत्र “स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं
चरेत्” इति कात्यायनोक्तम् । “वैश्वदेवस्तु कुर्वीत विहीनस्तु
स्वशाखया” । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृक-
शाकलदोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसङ्कोचात् ।
तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल
एव च । अनाहिताग्नेरेवैध युज्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्नि-
धेनन्तरिविश्वदेवाः प्रजापतिः स्वष्टिकृद्दोमाः” इति गोतमोक्तो
होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः
सहितो यद्य शाकलहोमो देवकृतस्येनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मक-
सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तभूतादिवलिसहितोऽना-
हिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः ।
“पष्टावष्टौ शाकलान्याहवनीये षण्णहरेयुर्देवकृतस्येनस” इति
ज्योतिष्टोमीयपृष्ठाङ्गकमाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण
होमविधानात् । यत्तु पिष्टदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोत-
मोक्तान्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमो समुचितो ति-
ष्ठताविति तद्विच्यम् । शाकल एवेति एवशारेण पूर्वकृत-

समुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनाम्नः सकृन्निरपेक्ष कल्प-
 दयावाचित्वात् । साहित्यवाचिद्विवचनान्तौ तावेव इत्यनुक्तेः ।
 अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च । ततश्च शाकल
 एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः । “अथ
 व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलैः । भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा
 ततोऽग्नौ याद नग्निमान्” ॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरि-
 शिष्टे । आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेष-
 माह वशिष्ठः । “अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः”
 स्वयम् । हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” । शिष्टा-
 द्भूतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्क्यः “देवेभ्यश्च हुतादन्नात् श्रेयं
 भूतबलिं हरेत्” । श्रेयनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव भद्र-
 भाष्यम् । पराशरभाष्ये हारीतः । “वास्तुपालभूतेभ्यो बलि-
 रक्षणं भूतयज्ञः” इति गोतमकल्पे अग्नाविति “लौकिके वैदिके
 वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ । वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूना-
 पनुत्तये” ॥ इति यातातपोक्तजलक्षित्याधारतानिबृत्त्यर्थः ।
 ततयामन्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पेऽवतिष्ठते ।
 जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति त्रौदक्षप्रभृतयः । ततश्च
 बहुवादिसम्मतः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽवाभिधीयते ।
 शाकलकल्पेऽप्यन्ते सिद्धिकृद्धोमः । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ
 देववृत्तिः अन्ते च पितृवृत्तिः । “यमाय तूष्णीमेकाश्च तथा
 सिद्धिकृदग्नये” ॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशीखण्डम् । “भूरा-
 द्याव्याहृतोमिहः स्वाहान्ताः प्रणवादिक्ताः । भूर्भुवः स्वः
 स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहृतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्या
 जुह्यादष्ट पाहुतौः । विप्रेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा
 बलिम् ॥ सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । दक्षिणे-
 ऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनाचीतिकौ ददेत् ॥ निर्णेकनोदकास्तेन

‘‘ैशान्यां यक्ष्मणेऽर्पयेत्’’ ॥ जुहुयात्तु षडाहुतीरिति पाठश्चेत्तदा
शाखिभेदाद्वावस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्वे हला-
युधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि स्विष्टिकृत् शोभनाभि-
लषितकारी एवमेव भट्टभाष्ये प्रयोगे तु ‘‘अग्नये स्विष्टिकृते
स्वाहा’’ इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतो-
ऽग्नेर्निर्देशात् । ‘‘यथा देवा अग्निं स्विष्टिकृतमब्रुवन् इव्यं
नो वहेति सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे
इत्यब्रुवन् सोऽब्रवीत् सर्ववेष्टिषु केवला सौविष्टिकृतीति तथेति
सोऽवहहवींषि इति सौविष्टिकृती’’ आहुतिरिति शेषः ।

वलिदानप्रकारमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । ‘‘असुथे नम
इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः
कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवीकषाम् ।
स्वधाकारः पितॄणाञ्च हन्तकारी नृणां मतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पित्र्यवलिमतः सदा’’ ॥ वलीनां पूर्वापरयोः सेक-
माह गोभिलः । ‘‘सर्वेषामुभयोरग्निः परिपेकः’’ इति । परि-
पाटीमाह वलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । ‘‘ततस्त्रोय-
मुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञः नाञ्चा
नूहिष्य देवताः’’ ॥ पिष्टवत्यवानामभ्युक्षणांनन्तरं दानमाह
गोभिलः । ‘‘तथैतद्वलिशेषमभिधिष्यापसलविदक्षिणस्यां निन-
येत् तत् पिष्टभ्यो भवति’’ । यक्ष्मवत्यनन्तरं काम्यवलिमाह
विष्णुपुराणम् । ‘‘ततोऽग्न्यदक्षमादाय भूमिभागे यक्षो पुनः ।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः’’ ॥ देवामनुष्याः
पश्यन्तो वयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्गाः । प्रेताः पिशाचा-
स्तरवः समस्ता ये चाक्षमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः
कौटपतङ्गकाया सुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्वाः । प्रयान्तु ते
तृप्तिमिदं मयाचं तेभ्यो विदष्टं सुखिनो भवन्तु । येषां न

माता न पिता न वन्मुर्नेवान्नासिद्धिर्न तथावमस्ति । तत्तृतीयै-
 ऽम् भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु दत्तिं सुदिता भवन्तु । भूतानि
 सर्वाणि तथावमेतददृष्टं विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादहं
 भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् । चतुदशी
 भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः । तत्पर्यमन्नं
 हि मया विमृष्टं तेषामिदन्ते सुदिता भवन्तु । “इत्युच्चार्य
 नरो दद्यादन्नं ब्रह्मासमन्वितः । खचाण्डालविहङ्गानां भुवि
 दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पाप-
 रोगिनः” ॥ इन्द्रात् परः सङ्गमन्देन सह समासः एवमाद्य-
 गन्देन गणत्वधामोपां सजातीयानां बहुवचनादिजातीयानां
 बहुवचनशब्दाभ्यामवगम्यते । विमृष्टं दत्तम् आदिकर्मणि क्त
 प्रत्ययात् । अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु साध्या-
 मिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणोभूतस्य कृद-
 न्तस्य गौणत्वात् कृतप्रत्ययोक्तकारुण्याविवक्षया न तत्रातीता-
 र्यता एतदयमेव भातुमशक्येन प्रत्यया इति सूत्रम् । इतिना
 पञ्चानुकर्षोदकमित्येकवचननिर्देशात् भवत्स्वित्यन्तेनैक एव
 वलिः । विहङ्गपदं वायसपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम् ।
 “युगाच्च पतितानाञ्च स्वपक्षां पापरोगिणाम् । वायसानां
 लमीणाञ्च जनकेर्निक्षिपेद् भुवि” ॥ इति मनुवचनैकवाक्य-
 त्वात् वायसवलिदानमन्त्रे तु कामधेनुपियदयित्वा वृक्षायुध-
 बहुवचनधर्मकोपहरिहरपद्विति-वद्वाकराचार्येदगाचारप्रदी-
 पाङ्गिकोद्धार नय्यवर्द्धमानधृतमोम्या इति सिद्ध्यतात् यस्या
 इति पाठः कात्यानिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे
 तथा कर्मनायां मानाभावात् । एवञ्च मनुकपाठक्रम-
 सुमह्य “ऐन्द्रवज्रवायव्याः सोम्या ये मेवर्तन्तस्तदा । वायवाः
 प्रतिगच्छन्तु भूभो पिण्डं मयापितम् ॥ आभो हो आवागवधो

वैश्वतकुलोद्भवो । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्वातामेताव-
हिंसको" ॥ दत्त्वानेन विधानेन शब्दक्रम इवाद्रियते ।
शूद्रस्वाम्यधिकारः । "दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत
च" इति विष्णुपुराणात् । "भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्ता-
आहक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न ज्ञापयेत्" ॥
इति याज्ञवल्क्याच्च । पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति ।
अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणेत्यभिधानात् आहपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-
मन्त्रपाठो नास्त्येति प्राक् प्रतिपादितम् । किन्तु अमन्त्रस्य
तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" ॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन
मन्त्राः पठनीयाः । ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-
मुच्चरन् स्वयं कुर्यात् । वलिदानन्तु आद्यन्तनमस्कारयुक्त-
तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति । वलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-
तामाह भगवद्गीता । "यज्ञशिष्टागिनः सन्तो भुञ्जन्ते सर्वपा-
तकैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" ॥ वैश्व-
देवादिपञ्चावशिष्टं येऽग्नन्ति ते पचन्नाक्तैः सर्वैः पापैर्मु-
च्यन्ते । ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते
पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते ।

अथातिथिभोजनमित्यत्राह । तत्र वलिदानानन्तरं विष्णु-
पुराणम् । "ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् यथाह्वये ।
अतियथद्वयार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया" ॥ गोदोहकालस्य
सुहृत्ताष्टमभागः । "यावम्य च ततः कुर्यात् प्राप्नो हाराव-
लोकनम् । सुहृत्ताष्टमाष्टमं भागसुदीप्तो ह्यतिथिर्भवेत्" ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणेकदाक्यत्वात् । आतातपः । "प्रियो वा यदि
वा द्वेषो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः
स्वर्गसक्रमः" ॥ विष्णुपुराणं "स्वाध्याय गोमचरणमशुद्धापि
तथा कुतम् । हिरण्यमभ्युद्धरा तं मन्येताभ्यागतं गृही" ॥

इति । गोत्रं यंशप्रवर्त्तकमहर्षिरूपम् । चरणं शास्त्राः
 स्मृतिः । “देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ठा-योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥ मनुः ।
 “न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि
 ते शसन् वान्ताभ्योत्पुच्यते बुधैः” ॥ इति । मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “भोजनं हन्तकारं वा अन्नं भिक्षामयापि वा । अदत्त्वा नैव
 भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ आसप्रदानाद्विद्धा स्यात्
 अन्नं ग्रामचतुष्टयम् । अन्नं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विलो-
 क्षमा” ॥ आसः पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः । तदानीम-
 तिथ्यलाभे तु नित्यश्राद्धानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम् ।
 “पित्रर्थे चापरं विप्रमेकमस्याशयेनृप । तद्देशं विदिताचार-
 सम्भृतिं पाश्चयज्ञिकम् ॥ अन्नाग्रश्च समुहृत्य हन्तकारोप-
 कल्पितम् । निवापभूतं भूपाल ओत्रियायोपकल्पयेत्” ॥
 हन्तकारोपकल्पितं हन्तपदेनोत्सृष्टं निवापभूतम् इति पितृ-
 दानं निवापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानाद्यभवात्
 पितृदानसदृशमित्यर्थः । सादृश्यञ्च आहोति कर्त्तव्यतायोगेन
 स्वधा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिचीतिभ्यां विशेषविहि-
 ताभ्यां प्रागुक्तयोतिष्टोमोयश्रुत्या सामागानां प्रत्यक्षुलत्वस्ये-
 तरेषामुदङ्मुखत्वस्य विधानात् दक्षिणामुखत्वस्यापि निवृत्तिः ।
 निरुपपदस्य नामार्तिदेशस्योकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतदपि
 आहो नं सहैकप्रयोगेण कार्यम् । “नित्यश्राद्धमदैवं स्यात्
 तुभ्यै सह गीयते” । तेन देवश्राद्धस्योप, मनुष्यश्राद्धं
 किन्त्यद प्रधानं तेन जीवत् पितृकेषु मनुष्यश्राद्धमात्रं कार्यं
 मनुष्याय सनकादयः । तर्पणादौ तथा निर्णयात् । तत्रार्थ-
 वाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं “नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि
 ऋष्यावाहनवर्जितम् । अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्यंष्टु

स्मृतम्” ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अप-
 णस्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपौर्णमासाति-
 देशवत् इति आहविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तदि-
 कौर्त्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि व्यक्तस्तत्रैवार्थः । लिखित-
 जातूकर्णौ । “नित्यग्राहं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्”
 इति । होमबाधे हुतशेषाह्वाधात् पात्रालम्भनबाध इति
 आहविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नौकरणादिकं
 प्रत्युक्तं तद्यथा “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नीकरणादिकम् ।
 ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यग्राहे त्यजे-
 देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
 नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याग्रेनित्यं पञ्चामप्यन्वहं
 गृही” ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
 “पिण्डनिर्वर्षपरहितं यत्तु ग्राहं विधीयते । स्वधावाचन-
 लोपोऽथ विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सोम-
 नस्यं तथास्त्विति” ॥ एवं “नित्यग्राहमदैवं स्यादध्यं पिण्ड-
 विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दाढभोज्यवतोऽङ्गमम्” ॥
 इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अगस्त्यविषय-
 मिति । पार्वणानन्तरं नित्यग्राहे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
 पुराणे । “नित्यक्रियां पितॄणाम् कुर्वन् केचिद्विच्छन्ति मत्तमाः ।
 न पितॄणां तथैवान्ये जीषं पूर्ववदाचरेत्” ॥ एवं नित्यग्राह-
 मभिधाय विष्णुपुराणम् । “दद्याथ भिक्षाव्रितयं परित्राट्
 ब्रह्मचारिणाम् । स्नेहया तु मरो दद्यात् विभवे मत्तवारि-
 तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः मम्याता भिक्षुकाय च । चतुरः
 पूजयेच्चेतात् नृपक्षणात् प्रमुच्यते” ॥ अकारः पूर्वज्ञातिदि-
 भोजनेन समुच्यार्थः । मम्यामिभिधादाने तु “यतिद्वयो जपं
 दद्यात् भैक्षं दद्यात् पुनर्जपम् । तद्भैक्षं मेदया तुभ्यं

तज्जलं सागरीपमम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चाण्डालो वाक् पापो वा शत्रुर्वा पितृघातकः । देशकालात्ययगतो भरणीयो मतो मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् । “व्याधितस्त्राण्डौगस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते” ॥ अत्र भिक्षाद्यदाने भोजननिषेधार्त् मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बोधायनः । “अहरह- ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशकेभ्यो अथैवं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चायं गोभ्यो दद्यात् अस्तौ वा स्तिपेत्” इति । विष्णुपुराणम् । “यत्फलं सोम- यागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सन्दन् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्र- स्तदवाप्नुयात्” ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः । “पञ्चयज्ञांश्च यो मोक्षाय करोति गृह्णाग्रमी । तस्य नायं न च परलोको भवति धर्मतः” ॥ देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गोतमः । नित्यं स्वाध्यायं पितृतर्पणञ्च यद्योत्साहमन्यदिति” तर्पण- ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावह-वैकल्येनाप्यनयोरवश्यानुष्ठेयत्वमिति कल्पतरुप्रभृतयः । आह्वयग्नौ केवलावीर्त्तर्गः कार्यः तथाप्य- ग्नौ द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा यद् पितृनुहिष्ठ इदमन्नं पितृभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं मनुष्येभ्यो हस्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोप्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । “सौरभेयः सर्व- हिताः पवित्राः पुण्यरागयः । प्रतिगृह्णन्तु मे प्राप्तं गावस्त्रि- मोक्षसातरः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां प्राप्तं सदैव हि” ॥ अत्र सदैवहीत्युक्तेर्मित्याधिकारः । महाभारते । “घाससृष्टिं परगवे साजं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा ह्ययमाहारं स्वर्गः

लोकं स गच्छति” ॥ अत्र फलश्रवणात् काम्याधिकारोऽपी-
त्याचारदर्शनादयः । अत्र गोर्निभक्षदाने फलातिशयः ।
मन्त्रश्च उक्तो भविष्ये । “वृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्वा-
ङ्गिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न सशयः ॥ पञ्च-
भूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे । प्रतौच्छेद मया दत्तं
सौरभेयि नमोऽस्तु ते” ॥ गवा अङ्गि यद्भुज्यते तत् गवाङ्गि-
कम् ।

अथ भोजनम् । विष्णुपुराणम् । “स केवलमघं भुङ्क्ते यो
भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
कारणात् । इन्द्रियप्रौढजननं हृथा पाकं विवर्जयेत्” ॥ तथा
“स्ववासिनो दुःखिगर्भिणो हृद्बालकान् भोजयेत्” सस्कृताक्षेन
प्रथमं चरमं गृह्यौ । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्क-
तम् । मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः । अग्रात्वाग्नीमलं
भुङ्क्ते अजपो पूयशोणितम् । अहुत्वा च कृमि भुङ्क्ते अदत्त्वा
विषभोजनम् । असस्कृताक्षभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सकृत् ॥
भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते । इह चारोग्यमतुलं
बलवृद्धिस्तथा नृप” ॥ तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत
प्रयतो गृह्यौ । अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं प्रोचणोदकैः ।
न कुम्भिताहृत नैव क्षुण्णसाधदसंस्कृतम्” ॥ रत्नान्याह गरुड-
पुराणम् । “तेषु रत्नौ विषध्यालव्याधिप्लान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥ यज्जं सुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः
पुष्परगाः ॥ कर्केतनकुरु विस्त्रौ रुधिराक्षसमन्वितम् । तथा
स्फटिकं विद्रुममणिश्च यद्वाद्दुहिष्टं संप्रहे तज्ज्ञेः ॥ विष्णु-
पुराणे “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र
फलमांसेभ्यः शुष्कमाकादिकात्तथा ॥ तद्वद्दरिकेभ्यश्च गुडं

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतीहृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वरं ।
 नाशेयं पुरुषोऽश्रौयादन्यत्र जगतीपते । । मध्वन्नदधिसर्पिभ्यः
 शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्रौयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं
 रसम् । लवणान्क्तौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रव्यं
 पुरुषोऽग्रन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशौ तु
 वलारोग्येण मुञ्चति ॥ अनिन्दं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नम-
 कुत्सयन् । पञ्चयासान् महामौनं प्राणायाम्ययनाय तत् ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गाय-
 त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं सूपश्च भूयिष्ठम् चतुस्त्रयं
 विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “सुनिभिर्हिरण्यमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिधा सार्धं प्रहरयामास्तः” ॥
 अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्येतरदिनमात्रे तत्राप्यायुर्वेदीये
 विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न सङ्घयेत्” ॥
 याममध्ये रसस्तिष्ठे त्रियामे तु रसक्षयः” ॥ प्रागुक्तद्वयवचनात्
 तथापि पञ्चमयामार्हो मुख्यकालः । महामौनं हुङ्कारादि-
 रहितम् । तथा चात्रिः “मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव
 नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतचरेत्” ॥
 प्राणादिपदेन धृत्यमाणप्राणायामसमानोदानध्यानानां क्रमेण
 तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः ।
 विष्णुः । “न तृतीयमयाश्रौयादापद्यपि कदाचन” ॥ इति
 भगवद्गीतासु । “आयुः सत्त्ववलारोग्यसुखमौतिविवर्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुम्ह-
 नवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःख-
 योक्तामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं प्रीतिपर्युषितञ्च यत् ।
 चञ्छिदमपि चापेक्ष्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥ महाभारते ।

“इन्द्रव्रतसहस्रस्तु यश्चरेत् कायशोधनम् । पिवेद् यथापि
गङ्गामास्तस्य साम्यं न यात्यसौ” ॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुरा-
णम् । “ध्रुवाद्य च पौत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्” । देवी-
पुराणम् । “ये चैव सृत्तिकास्तस्मात्तौर्यादाहृत्य भुञ्जते । ते
सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः” ॥ मनुः । “चायुष्यं
प्राप्नुवो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो
भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” ॥ नियमत्वेनम् । अनियमे
तु नोदङ्मुखः । हारीतः । “नोदङ्मुखोऽश्रीयत्” इति
निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः “प्राङ्मुखोऽन्नानि
भुञ्जीत शचिपौठमधिष्ठितः । विशधवदनप्रोतो भुञ्जीत न
विदिङ्मुखः” ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह
आपस्तम्बः । “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमना-
युष्यं मातुरुपदिशति” । केचित्तु । “कुहून्नानं गयायाह”
तिलैस्सर्पणमेव च । न जीवत् पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुख-
भोजनम्” ॥ इत्याचाररत्नाकरधृताः जीवत् पितृकस्यापि
निषेध इत्याहुः । व्यासः । “पश्चार्द्रं भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो
मोनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पश्चार्द्रता मता” ॥
व्यासः । “अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयत् सहतः स्वजनैरपि । को
हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् ॥ भस्मस्तम्ब-
जलहारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्” ॥ जलादिना पङ्क्तिभेदा-
करणे तु शङ्कः । “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ॥ भोडात् भुञ्जीत
यः पङ्क्त्यासुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरद्दिप्रः चचः
सान्तपन्तथा” ॥ सान्तपनं द्वादशाध्यमत्रैकपुराणं देयम् ।
एतज्ज्ञानकृतः सकृदिति प्रायश्चित्तविवेकः । एतत् समानार्थ-
मित्यभिधाय गोमिलः । “भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं

परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथो-
 च्यते" ॥ आपस्तम्बः । दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलसू-
 लेभ्यः" । मनुः । "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" ।
 अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्ये अतिसायं सूर्यास्तमितसमय एव
 प्रातराशितः दिनभोजनेनातिवृत्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-
 त्यर्थः । आपस्तम्बः । "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम
 उपसृष्टेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ॥
 भोजनशालायां भोक्तुकामः सम् आसनस्थो वा अन्यत्र स्थितो
 वा न उपसृष्टेत्" ॥ बौधायनः । "उपलिप्ते समे स्थाने
 शूचौ लघ्वासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाह-
 चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डनम्" ॥
 इति । "भक्त्या मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनिनः । तेषान्तु
 यच्चरन्वांसि हरन्त्यन्नामि तद्धनात्" ॥ आपस्तम्बः । "भिक्ष-
 कास्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासिन चैकेन
 यश्चमयेन शृङ्गति" ॥ तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-
 ऽपि ब्रह्मभुजः । "तास्त्रपात्रे न भुञ्जीत भिक्षकास्ये मलाविले ।
 पलायपक्षपत्रेषु गृही भुञ्जीन्द्वं चरेत्" ॥ नव्यवर्द्धमान-
 धृतान्निपुराणम् । "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे तास्त्रभाजने ।
 करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणचरेत्" ॥ पृष्ठे कदलि-
 पत्रादिपृष्ठे । पैठौनसिः । "तास्त्ररक्तसुवर्णाश्मशङ्कशक्ति-
 स्फटिकानां भिक्षमभिक्षम्" इति न दोषः । अत्र पापाणपात्रं
 भोजने विहितम् । "तैजसानां मणिनाञ्च सर्वस्याश्रमस्य च ।
 भक्षनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" ॥ इति मनुना
 पापाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यक्षने
 चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिय ब्रह्मचारी च विधवा
 च विषर्जयेत्" ॥ अतिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । सुखेन चान्नमग्राति तुल्यं गोमांसभक्षणेः” ॥
 सुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके
 “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां
 धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” ॥ बौधायनः । “भोजनं
 हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । वहिर्जानु न कार्याणि
 तद्वदाचमनं स्मृतम्” ॥ हारौतः । “मार्जनाच्चैवलिकर्म-
 भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यात्” । पराशरभाष्ये बृहस्पतिः ।
 “न पिबेद्य च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन
 च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “पाद-
 प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेद्दर्शनं
 नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेष्व प्रणमेच्चैव
 सर्वदा ॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं
 नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ विष्णुपुराणे । “नागः
 कूर्मश्च क्रकरी देवदत्तो धनञ्जयः । वहिस्था वायवः पक्ष तेषां
 भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-
 येत्” ॥ इति शिष्टपठितवचनामागादिभ्यो बलिदानमिति
 प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्यो दत्त्वं भोक्तव्यं तथा च भग-
 वद्भोतापि । “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-
 भाविताः । तैर्दत्तान् प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” ॥ यज्ञैः
 संवर्द्धिता वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् हव्यादिद्वारा दास्यन्ति
 अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर
 एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
 होतव्या जठरे वङ्गौ स्तेन पाणितलेन तु” ॥ तेन पादोदके-
 नापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्या । स्वदत्तनैवेद्य-
 भक्षणस्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । “आपोमानश्च
 गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयश्च यत् । अमृतोपस्तरणमसौति वि-

पुनरन्नमयस्य च ॥ अत्र चास्तरणार्थं तु प्राशयेत योऽमृतं
सकृत् । अमृतीपस्तरणमसि स्वाहेति स च उचरेत्” इति ।
सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसीत्येतदनन्तरं स्वाहा-
कारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपुराणे । “हस्तेन लङ्घयेन्नात्र नोटकेन
कदाचन । दम्भाद्यो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनास निहतं भवेत् ॥
इतश्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्य-
स्वाहा मणवसंयुताः ॥ पश्चाद्भुतौस्तु जुहुयात् प्रलयान्नि-
निभेषु च” ॥

प्राणाहुतिसुद्रामाह यौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लम्बा
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्विः । तर्जनीन्तु वक्षि-
ष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥ समाने सर्वहस्तेन समुदाया-
हुतिर्भवेत्” ॥ स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चा-
द्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवलः । “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो
भोजनदयम् । पवित्रमथ जुह्व्य सर्पिराहुरधापहम्” ॥
काशौषण्डं “दभं पाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकौटादिसम्भूतस्ततोऽग्नौ यात् सदभं कः ॥ यावदेवात्रम-
ग्नौ यावत्क्रयात्तद्गुणगुणात् । अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स
भुङ्क्ते केवलामृतम्” ॥ मनुः । “स्वाध्यायभोजने चैव दक्षिणं
पाणिमुचरेत्” । उचरेदस्वाहाह्विः कुर्यादित्यर्थः । वीधायनः ।
“पाचम्य सहते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्द-
मग्नौ यात्” । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक् सृष्ट्वेत्यर्थः । काशौ-
षण्डम् । “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्ताः भूमौ बलिद्वयम् ॥ आपोशानं विधानेन
कृत्वाग्नौ यात् सुधीर्द्विजः” ॥ इति अथवादुभयं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपस्त्वनं प्रणमेदमृतञ्च यत् ।

आपोशामञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरण-
मसीति विष्णारन्नमयस्य च” ॥ अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरण-
मिति विशेष । ततश्च । तैजोऽसोतिनमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः ।
भविष्योत्तरे । “स्रातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्नि श्रियं हरेत् ।
भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्माच्च व्याहरेन्निधु” ॥ मौने विशेष-
माह । आपस्तम्ब । तत्र मौनमुक्तम् । “त्रविद्यवृद्धैर्मुनिभि-
रन्यैराश्रमिभिर्यद्भुज्यतेर्दन्तैर्दन्तान् सन्ध्यायाम्तर्मुख एव यावद्
यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति” मन्त्र-
लोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपुराणे “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते
यस्तु हुङ्गारमयुतः । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमासवद्भवेत् ॥
करेण च पिबेत्तोयं यावन्मासं न भक्षयेत् । मासलितकरे-
त्तोयं तुल्यं गोमासभक्षणम्” ॥ अत्र मासलितकरेण जनपान-
निषेधात् मासलितकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्तव्यं प्रत्यापोशाने
तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मासलितकरं प्रक्षाल्य पुनरमलित-
करेण प्रत्यापोशनं कर्तव्यम् । यट्त्रिंशत्तमम् । “पिबती
यत् पतेत्तोयं भाजने मुखेन सतम् । अभस्य तद्भवेदन्नं भुक्ता
चान्द्रायणश्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः ॥
यासि यासि मलं भुक्ता पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु
हस्ते तु माद्वयो ज्ञानदुर्बलः ॥ तोयं पिबति वक्त्रेण स्याऽसौ
जायेत मान्यया । उद्धृत्य वामहस्तेन पत्तोयं पिबति द्विजः ।
चुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन
केवलवामहस्तेन । अतएव “पौतगेयस्तु यत्तोयं तत् पिबेच्च
द्विजोत्तमः” । इति “पौतगेयं पिबेद्येव” इति ब्रह्मपुराणात्
अविशेषात् सर्वे निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिस्रकस्कं घनं
चौरं दधि घोरं घृतानि च । न त्वज्जद्वंजग्धानि गन्धु-
गाणं कदाचन” ॥ महाभारते । “पानीयं पायसं सर्पि-

दधिघोररुतान्यपि । निरग्रं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-
चित्” ॥ एतच्च त्याज्यम् अशक्तौ कस्याचिन्न देयमित्यर्थः । निरग्रं
निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं
प्रोक्षणीदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणदोष-
माह मनुः “आलस्यादन्नदोषाश्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” ।
अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टहारकः अदृष्टहारकः दृष्टादृष्टहारकः ।
दृष्टहारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टहारकः स्मृत्युक्तः । उभयोक्तान्तु
बालवत्सा-विवत्सा-दुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टहारकः । अतएव मनु-
नैवोक्तम् । “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” ।
इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं
पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्नुषु वर्जयेत्” ॥
आयुर्वेदोक्तद्रव्य गुणा यथा । “व्याधिर्मिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-
श्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं
निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट्” ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्वान्
दधि नूतनश्चेत्युक्तेः । “रसो विरुद्धो स्वादुश्चो कटुश्चो रस-
पाकतः । अम्लतिक्तौ कषायामौ रसवीर्याविपाकतः ॥ रचेदन्नं
विषान्नित्यं तत् परीक्षोच्यते यथा । म्रियन्ते मक्षिकाः
स्पर्धादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

अथ ऋतुगुणाः । “मासैर्द्विसंख्यैर्मार्गाद्यैः क्रमात् षडृतवः
स्मृताः । हेमन्ते कुपिताहायोः स्वादुश्चलवणानूषान् ॥ गोधूम-
पिष्टमांसेषुचौरोत्यविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शीचे
तप्तोदकं नरः ॥ शक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ।
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्राहृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः
कार्यः शिशुरेऽपि विमेषतः । वमन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्नि-
मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं नस्यादि कवलपद्मञ्जनम् ।

व्यायामोद्धर्तनं धूमं शौचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुराण्यवगोधूम-
 चोद्भजाङ्गलमांसभुक् । गुरुण्यस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज-
 येत् ॥ स्वादुशौतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः
 सशाल्यम् भजन् शीघ्रे न सौदति ॥ मध्याह्ने शीतले स्वप्यात्
 निशि वातदिमाश्रिते । लवणास्त्रकटूणानि व्यायामश्चात्र
 वर्जयेत् ॥ वर्षास्वग्निवले ह्रीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः
 संवर्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं मुहान्
 दिव्यं कौप जलं शुचि । वृक्षांस्तलवणं स्नेहं सशुष्कं चोद्भमेव
 च ॥ मदीजलौदनन्वाहःस्वप्रायासात्तपांस्त्यजेत् । शरदि
 कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालि-
 मुद्गसरोजलम् । तुयारक्षारसौहित्यदधितैलरसात्तपान् ॥ चम्ब-
 तीक्ष्णदिवास्वप्न प्राचीधातान् दिवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः
 स्वस्वाधिक्यमृतावृत्तौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-
 क्रमः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्तते ॥ अजा-
 तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतपेणा-
 दभिभवाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाञ्च विधारणादति-
 शुचः शैत्यादतिव्यासतः । रुक्षक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः
 प्रकोपं व्रजेद्वायुर्धोरिघरागमे परिणते चाग्नेऽपराह्णेऽपि च ॥
 कटुम्लीणविदाहितीक्ष्णलघणकोधोपयासात्तपस्त्र्यसम्पर्कतिला-
 तसौदधिसुरासूतारनालादिभिः । भुङ्क्ते जीर्यति भोजने
 च शरदि शीघ्रे सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथार्द्धरात्र-
 समये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेषुमक्ष-
 द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुङ्गिमपतनकाले श्लेष्मणः
 सप्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे घसन्ते । पाध्वान-
 म्नाभ्ररीक्ष्यं स्फुटनविमथनक्षोभकस्यप्रभेदाः । कण्ठघ्नमाव-
 कादौ असंखिलपनभ्रंशशून्यप्रभेदाः । पारुष्यं कर्षणादौ विषयः

परिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमेहो निप्यन्दोद्धृत्तानि ग्लपनमशयनं
ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामी विषादभ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षो विच्छेपोत्क्षेपशोषग्रहणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यामोऽरुणो वा तृडपि च महतो आपरिक्षेपशङ्का ।
विद्यात् कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्वात् कषायो रसश्च ।
विस्फोटान्नकधूमकाः प्रलपनं स्वेदश्रुतिर्मूर्च्छनम् । दीर्गम्यं
दरणं सदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा दृप्तितमः
प्रवेशदहनकटुस्त्वक्तिकारसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता
कर्माणि पित्तस्य वै । दृष्टिस्तन्द्रा गुरुतास्त्रैमित्यं कठिनता
मलाधिक्यं स्नेहापत्युपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकश्चिरकर्तृत्वं
शीथो निद्राधिक्यं रसो कटुस्वादू वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् । द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-
लिङ्गकः । पक्वामयकटौसक्थिश्रोत्राक्षिस्पर्शनेन्द्रियम् । स्थानं
वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा
नासिका रुधिरं रमः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-
र्विषेपतः । रूपालोचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-
त्वन्नं विभजते रसकिट्टावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः केशः
पर्वाण्यामाशयो रसः । मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमूरः
परम् ॥ स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक् तं स्वस्वोपधिर्जयेत् ।
उष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं
रसमामं प्रचक्षते । ग्रामेन तेन संस्पृष्टा दोषो दृष्ट्या च धूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः । रुचः शीतो
नधुः श्लेष्मण्यलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्त्रेऽमुष्णस्तीक्ष्णञ्च
पित्तमन्त्रं द्रवं कटु । गुरुः शीतमृदुस्निग्धमधुरस्यैथ्यकृत्
कफः ॥ विपरीतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशाम्यति । क्रियायास्तु
गुणान्नामे क्रियामन्यां मधीनयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगार्थं न

क्रियासहरोदितः । गुणान्ताभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरिता
क्रिया ॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः
स्थिरांसु ॥

अथ षड्रसगुणाः । मधुरः प्रीणनो बल्यो वृंहणोऽनिल-
पित्तहा । रसायनो गुरुः सिग्धयक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकृद् व्रणहा रुच्यः कण्ठीदावर्तनाशकः । अग्नौ रुचिकरो
हृद्यः प्रीणनो बल्लिवर्धनः ॥ वातहा रसनोद्वेगी सिग्धोष्णो
रक्तमांसदः । क्लेदनस्तर्पणः पक्ता लघुव्यापि कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोदीपनो रसः । सिग्धो रुचिकरः
स्थन्दो दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥ कटुर्जिह्वास्थ नासाक्षि रेचनो
रुचिराङ्गकत् । उष्णस्तीक्ष्णः लघुः कण्डूक्षमिशुक्लकफापहः ॥
लघुः शोषी पङ्क्तिकरः श्लेष्मा कर्पणकः पटुः । तिक्तः पित्त-
कफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डू-
क्षमिहरो लघुः । कषायः शोषकस्तम्भो व्रणग्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा । शीतलः पित्तहा
बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥ उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्म-
हरो लघुः । शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः । तयो-
रस्त्वं कटुष्णश्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः । कटुतिक्तकषायाणां
विपाकः प्रायसः कटुः । अग्नौष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं
तथा । कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बलविड्वातलो लघुः । स्वादुर्गुरुः
सृष्टमनो विपाके कफशुक्लनः । पाकेऽम्लः सृष्टविस्मृतपित्त-
कृच्छुकृत्कृत्लघुः ॥ गारुडः । “कटुतिक्तकषायाय कोपयन्ति
समौरणम् । कटुग्नलवणाः पित्तं स्वादुम्ललवणाः कफम् ।
अतएव विपर्यस्ताः समायेपां प्रयोजिताः । क्षुप्तो मधुरो-
न्नेयो रसो धातुविवर्धनः । स्थौन्यास्तत्रविषमप्रय कटुदीपन-
पाचनः” ।

धातुप्रकृतिमाह । “कृषो रुक्षोऽल्पकेशश्चेक्षितोऽनव-
स्थितः । बहुधाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । अकाले
पतितो गौरः प्रसेदो कोपनो बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षो
पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुवहाङ्गः स्वप्रलः स्निग्ध-
मूर्देजः । स्वप्ने जलाशयालीको श्लेष्मप्रकृतिको नरः । संमिश्र-
लक्षणैर्मेधा द्वित्रिदोषात्मजा नराः । दीपान्यतरसङ्कावेऽप्यधि-
कात् प्रकृतिः कृता । पानाद्वारादयो यस्य विरुद्धाः प्रकृते-
रपि । सुखित्वायोपकल्पान्ते तत्साम्यमिति कथ्यते । मन्द-
स्तौक्ष्णोऽतिविषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तामिश्राधि-
क्यात् तत्साम्यान्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्यं विषमे
धातुनिग्रहः । तौक्ष्णे पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।
प्रभवः सर्वरोगाणाम् अजीर्णश्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं
प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम्” ।

अथ धान्यादिगुणाः । “शालयो मधुराः शीता लघुपाका
बलप्रदाः । पित्तघ्नाल्पानिलकराः स्निग्धा बद्धास्पवर्धसः ।
मधुरश्चाग्नपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरद्व्रीह-
मव रूक्षश्च पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोषणो रुक्षो वातलः
श्लेष्मापित्तहा । तथा च कङ्कुनीयाराः कोरदूपाः प्रक्षौर्त्तिताः” ।
गारुडे । “वृंहणाः सामिषा भक्षाः पैष्टिका गुरवः स्मृताः ।
तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्तोयस्त्रिन्नाश्च दुर्जराः । पायसः कफ-
क्षतुल्यः कृशरो वातनाशनः । अत्युष्णा मण्डकाः पथ्याः
शीतला गुरवो मताः । सुन्नः कृषाधो मधुरः कफपित्तामजि-
तघ्नः । ग्राही शीतः पटुः पाके चक्षुषो नातिवातलः । मासो
बहुमनो हृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो
‘मेदभांसकफप्रदः’ । गारुडे । “मसूरो मधुरः शीतः संप्राही
कफपित्तनुत् । वर्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्दसः ।

तिक्तः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः । बल्यो मेधाग्नि-
दृष्टो ग्राही केय्योऽग्निनापहः । स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोष्णो
व्रणलेपहितस्य सः । समाधुर्थ्यात् तथीणाश्च स्नेहाच्चानिल-
नाशनः । कषाय भावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा ।
शीण्यात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः । शूकधान्यं
शमोधान्यं लघु संवत्सरोपितम् ।

अथ शाकगुणाः । “पटोलं कफपित्तासृक्प्वरदुष्टव्रणा-
पहम् । विसर्पणजलव्याधिं त्रिदोषाणां विनाशनम् ॥ पटोल-
पत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा । फलं तस्य त्रिदोषघ्नं
मूलं तस्य विरेचकम् ॥ वास्तूकः शुक्रलो हृद्यो दीपनुत्पाकतो
लघुः । सद्यारः क्षमिहा मेध्यो रुच्योऽग्निवक्त्रवर्धनः ॥ वय-
संस्थापनो ब्राह्मो मेधायुः स्मृतिवर्धनो । निम्बः पित्तकफ-
च्छर्दित्रणहृत्तासकुष्ठनुत् ॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितोष्णमाम-
त्रिदोषकृत् । तदेव घृतपक्वश्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत् ॥
नानौशाकश्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम् । पिच्छिलं गुरु-
विष्टम्भिकफवातप्रकोपनम् ॥ तच्छृङ्गयणं जलशुक् पित्तश्लेष्म-
कफापहम् । पालङ्गी कफपित्तघ्नौ रुचा वातविवर्धनौ ॥
तण्डुनोयमसृक्पित्तविघ्ननुत् स्वादुपाकतः । कलायशाकं रुचन्तु
पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ कफपित्तहरी ब्राह्मो मेधा स्वरकरी
मता । हिलमोचौ सदा तिक्ता कुष्ठघ्नौ कफपित्तजित् ॥ यश्चा-
ङ्गुलः सरस्तोष्ण आमवातापहो लघुः ॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति
रोगारोगो हि देहस्य विनाशहेतुः । तस्माद् बुधैः शाकविव-
र्जनञ्च कार्थं तथाम्लेषु त एव दोषाः ॥ स्निग्धं निष्पीडित-
रस स्नेहाक्तश्च प्रशस्यते । सर्वं शाकमचाक्षुष्यमजाहेयममैशु-
नम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचौ पुनर्णवाः ॥ वार्ताकुरेपा
गुणसप्तयुक्ता वज्रिप्रदा मादतनाशिनी च । शुकप्रदा शोणित-

वर्दिनी च कृष्णासकाशरुचिनाग्निनी च ॥ सा बाला कफ-
पित्तघ्ना पक्वा सूक्ष्मा च पित्तना । सदा फंला त्रिदोषघ्नी
रक्तपित्तप्रणादिनी ॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं कफा-
पहम् । पक्वं लघुष्णं सचारं दीपनं वस्त्रिशोधनम् ॥ सर्व-
दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम् । कुष्माण्डनालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ सचारा मधुरा रुचा रुचा वात-
कफापहा । अलावुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाग्निनी ॥
वातश्लेष्मकरो रुचा दुर्जरा मलभेदिनी । अलावु नालिका
गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ कारवेक्षः स कर्कटो रोचनः
कफपित्तनुत् । भिड्वाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम् ॥
वपुषं सूत्रले रुचं बालं पित्तहरं स्मृतम् । शूरणी दीपनी
रुच्यः कफघ्नी विपदो नष्टुः ॥ विमेषादर्शसां पथ्यी भूकन्द-
स्वतिदोषलः । मानकं स्वादु पित्तघ्नं गुरुशोथहरं कटु ॥ कश्ची
मदा कटुः सामवातकृत् गुरुपित्तना । कदल्या बलकम्बूलं
वातपित्तहरं गुरु ॥ कुमुदीत्यलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः ।
कपायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे ॥ मांसं वातहरं हृष्यं
हृष्टं बलवर्धनम् । प्रौणनं गुरुहृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
मत्स्यास्तु घृहणाः सर्वे गुरवः शक्रवर्धनाः । वस्या स्निग्धोष्णः
मधुराः कफपित्तकरा मताः ॥ अध्वव्यवायकायामदौताग्नी-
नाञ्च पूजिताः । वातोद्भवा न बाधन्ते रोगा मत्स्याग्निनः
सदा । सुद्रमत्स्यास्तु लघवो प्राहिणो ग्रहणीहिताः ॥

अथ लवणगुणाः । “सैम्बवं दीपनं हृद्यं घातुथं रोचनं
मधु । स्निग्धं हृद्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं लक्षणेभ्यः ॥ सासुद्रं
मधुरं पाके नात्युष्णमवदाहि च । भेदनं स्निग्धमीषञ्च शूलघ्नं
नातिपित्तलम् ॥ लोफप्रचारिलवणं पाचनं दीपनं परम् ।
कफवातक्षमिहरं मेहनं पित्तकोपनम् ॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेष्मपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतोष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविवन्ध-
नुत् । लघुष्णं पाचनं स्निग्धं दौपनं कफवातजित् ॥ जीरकं
रुचिकृत् हृष्यं गन्धाक्षं कफवातजित् । पाके तु कटुतोष्णोष्णं
लघुपित्ताग्निवर्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-
हितम् । कषायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । काशच्छर्दि-
हृषा मोहनाशनं वह्निदौपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्णं विरुद्धा-
नाह शूलनुत् । आर्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं हृष्यमेव च ॥ कफा-
निलहरं स्वर्णं विरुद्धानाह शूलनुत् । शण्ठी तु कफवातघ्नौ
सस्त्रेडा लघुदौपनी ॥ विपाके मधुरा हृष्या कटुका दौपनीपरा ।
हरिद्रा कफपित्तघ्नौ कण्डूदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित्
प्लोहत्वग्दोषविषमेहनुत् । पिप्पली मधुरा हृष्या कटुका
दौपनीपरा । स्निग्धाणां मारुतश्लेष्मकाशखासांशं नाशयेत् ।
मेदनं पिप्पलीमूल दौपनं कृमिनाशनम् ॥ चविक्रा गज-
पिप्पल्यौ पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरौचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुचं
रोचनदोनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ।
स्वर्णं शुक्रहरं काशपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानो कोष्ठ-
शूलघ्नो हृद्या पित्ताग्निकारिणो । रोचनो कफवातघ्नो
पाचनो कृमिनाशिनो ॥ किष्किडीनगुणा तस्या यमानो क्षेद्र-
मन्धवा । सर्पपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ रसे
पाके कटुस्निग्धकृमिकुष्ठापहा मतः । गुडुच्युष्णप्राद्विबल्वा
त्रिदोषघ्नौ रसायनौ ॥ दौपनी ज्वरघट्कर्दिकामला वात-
रक्तनुत् । वासकः काशवेस्वर्णरक्तपित्तकफापहः” ॥

अथ फलगुणाः । “दाडिमं हृद्यमम्लीयं वातघ्नं घाहि-
दौपनम् । हृष्यं कषायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कशु-
कीलवदरमग्नं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु
मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुद्धरति ॥

शष्पचूर्णन्तु दृढहृदिकफघ्नं दौषनं लघु । पुराणं दृढप्रशमनं
 अमघ्नं वज्रिदौषनम् ॥ आम्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु
 पित्तलम् । पक्कं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ पित्त-
 विरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदौषनम् । आम्रपेयो कषायोष्णः
 भेदिनी कफपित्तजित् ॥ कण्ठाफलं सुमधुरं कषायं स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ॥ 'कदलं
 मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तघ्नं रुच्यं हृद्यं
 श्लेष्मकरं गुरु ॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमम्लं जटाम्बिकदौषनम् ।
 काशश्वासारुचिहरं दृष्टान्नाम्रं कण्ठशोधनम् ॥ जम्बीरं मधुरं
 किञ्चित् अत्यम्लं पित्तकटु गुरु । दुर्गन्धिदुर्जरं वज्रिकफवात-
 विवर्धनम् ॥ दृष्टान्नामूलकफोत्क्रेशच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 तिलिङ्गीफलकं बालं वातनुत् कफपित्तकृत् ॥ पक्कं तत्-
 दौषनं रुच्यं नात्युष्णं कफवातनुत् । आम्रातं तर्पणं रम्यं
 मधुरं हृद्यं गुरु ॥ स्नेहलं श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि
 क्षीर्यति । विश्वं बालकषायोष्णं पाचनं वज्रिदौषनम् ॥
 संग्राहि तित्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् । पक्कं सुगन्धिमधुरं
 दुर्जरं ग्राहि दौषनम् ॥ फलेषु परिपकेषु षड्गुणं समुदाहृतम् ।
 विश्वादन्यत विज्ञेयं विश्वादासं गुणोत्तरम् ॥ कफवाताम-
 शूलघ्नो ग्राहिणो विश्वपेषिकी । नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्नं
 स्वादुशीतलम् ॥ बलमांसप्रदं हृद्यं हृद्यं वस्तिशोधनम् ।
 विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।
 दृढहृदिदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान् ॥
 नारिकेलोदकं पक्कं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम् । वातघ्नो लवणैः
 पथ्या पित्तघ्नो घृतमंयुता ॥ नागरेण कफं हन्ति सर्वरोगान्
 गुडान्वितान् । पिथा पञ्चरमायुष्यः सप्तपथा लवलीममा ॥
 मधोष्णा दौषनी दोषशोयकुष्ठप्रणापहा । तद्वहात्रोविशेषेण
 हृष्टा शीतैरवोध्यतः ॥

अथ तोयगुणाः । “अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तीयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विसृज्यते ॥
अजीर्णं भेषजं वारि जीर्णं वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्तासोपरि नो निशि ॥ तीर्यं सप्तगुणं प्रोक्तं स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्पृष्टरसं हृद्यं दृष्ट्वा प्रणाशनम् ॥ पिच्छिलं
कृमिमंक्लितं पर्णशैवालकर्मैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बुमदमूर्च्छघ्नं पित्तकृदिज्वरा-
पहम् । अमभ्रमीणदाहदृढमदात्ययविषापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्तिहम् । कफवातामदोषघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ क्षिणति श्लेष्मसंघातं मारुतश्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पौतमुष्णोदकं निशि ॥ कथ्यमानन्तु
यत्तीर्यं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्हावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादद्वीनं वातघ्नमर्द्धद्वीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानौयं लघुदोषनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाप्यान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तीर्यं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छां पित्तोष्ण-
दाहेषु विषे रक्ते मदाक्षये ॥ अमकमपरोक्षेषु भ्रमके वमथी
तथा । ऊर्ध्वं रक्तपित्ते च शीतमग्नः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूले
प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्वानेस्त्रिमिते कोष्ठे सद्यः
ग्रहे भवज्वरे ॥ ह्रिकायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिचर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे शयथो क्षये ॥ सन्दाग्नावुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानौयमग्नमाचरेत् ।
नारिकेलोदकं हृष्य स्वादु शीतं हिमं गुरु । कृष्णापित्ताग्नि-
हर दोषन वस्तिशोधनम् ॥ विशेषादग्निवर्धय नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ वामस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बुतरुणं

तृणाघ्नं पित्तनाशनम् ॥ नारिकेलजलं क्षीरं विष्टम्बि गुरु-
पिच्छिलम् ॥

अथ क्षीरगुणाः । “क्षीरं स्वादुरसं स्निग्धमौजस्वं घातु-
वर्धनम् । वातपित्तहरं हृद्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ गोक्षीरं
जीवनं बल्यं रक्तपित्तानिलापहम् । आयुष्यं पुंस्त्वक्तृ पथ्यं
हृद्यं मेध्यं रसायनम् ॥ माहिषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं
गुरु । निद्राकराभिहृष्यच्च स्वादु वह्निविनाशनम् ॥ शृतोष्णं
कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत् । आममामकरं प्रीतं
कषीणममृतं पथः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं हृद्यं बलप्रदम् ।
जटदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुक्षमेव च ॥ क्षीरसन्तानिका स्निग्धा
हृष्या पित्तानिलापहा । वर्ज्यं सलघण क्षीरं यच्च विश्रयित
भवेत् ॥ विषत्ताबालवत्सानां पयो दोषलमौरितम्” ॥

अथ दधिगुणाः । “गव्यं दधि तु वातघ्नं मादुल्यं शुचि-
रोचनम् । स्निग्धं विपाके मधुर दौषनं बलवर्धनम् ॥ माहिष्यं
दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम् । विपाके मधुरं हृद्यं
कफहृदिकरं गुरु ॥ दधिं यत् स्वादु तग्रेदः कफाभिष्यन्दि-
कारणम् । दध्यस्त्रमतिरुद्रक्तदूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदाहि-
मृष्टविण्मूत्रं मन्दं जातं विदीपकम् । पीनाधे चातिसारे च
शीतके विषमज्वरे ॥ परुषो मूत्रकृच्छ्रे च कार्श्ये च दधि
शस्यते । शरदग्रोष्णवसन्तेषु मायगो दधि गर्हितम् ॥ हेमन्ते
शिशिरे चैव वर्षासु दधिं शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफो-
त्पेषु न तर्हितम् ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।
यथा तथा शृतात् क्षीरात् जातं तत्र गुणोत्तरम् । वातपित्त-
हरं हृद्यं धात्वग्निवनयर्धनम्” ॥

अथ तक्रगुणाः । “तक्रं बहु कपायाम्यं क्षीपनं कफघात-
जित् । गोषोदराक्षिप्तोद्दरोगार्तो यदृष्यो मदः ॥ मूत्रपदं

हृतव्यापि ज्वरपाशा मयान् कयेत् । ससारं निर्जलं घोलं
तक्रं पादजलान्वितम् ॥ अर्द्धोदकमुदस्वित् स्यात् मथितं
जलवर्जितम् । पीनसश्वासकाशादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं
पित्तानिलहरं तक्रं दीपत्रयापहम् । उदस्वित् शैत्यलक्ष्यैव
मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदा-
नपि । न तु तक्रं कफे दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले ॥ नो
मूर्च्छाश्चमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्ये
च कर्णोत्प्रेषामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं
प्रशस्यते । वातोऽग्नौ सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबे-
त्तक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥

अथ हृतगुणाः । “हृतं सहस्रवीर्यं स्यात् बुद्धिवीर्यसहस्र-
कृत् । सर्वस्नेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्त-
रसोन्मादशोथालक्ष्मोज्वरापहम् । स्मृतिबुद्धरग्निशक्तीजः कफ-
मेदोविवर्द्धनम् ॥ गव्यं हृतं हृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्द्धनम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥ माहिषश्च हृतं स्वादु
मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत्” ॥

अथेक्ष्मादिगुणाः । “इक्ष्वो रक्तपित्तघ्ना वल्यः हृष्याः
कफप्रदाः । विपाके मधुराः सिग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥
गुडो हृष्यो गुरुः सिग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । मातिपित्तकरो
मेदः कफहृदिवलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातघ्ना रुक्
प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः सिग्धो वल्यः पथ्यो विशेषतः ॥
खण्डं हृष्यतमं हृष्य चाक्षुष्यं तृणं मृदुत् । वातपित्तहरं शीतं
सिग्धं हृद्यं सुषुप्तप्रदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासृक् मूर्च्छा हृदि-
रुपापहा ॥ मधु स्वादु रसे शीते प्रणशोधनरोचनम् । कषा-
यान्तरसं वल्यं रुच्य दीपनरोचनम् ॥ कषायाग्निरसं तेन
दाहपुण्यं व्यवायि च । पित्तमं बहुविद्यमूत्रं न च शोणमाभि-

वर्धनम् ॥ वातघ्ने पूतम वल्य रुचं मेधाग्निवर्धनम् । क्षिप्त-
 भिन्नच्युतोऽपिष्टकथितचतर्पिच्छिले ॥ भस्मस्फुटितविद्धाग्नि-
 दग्धविशिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः
 क्षते ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा
 स्त्रिघ्नं मत्स्यामासमनूपजम् ॥ बल्लोफलमकुपमाण्डमखैर्जम्बू-
 फलादृते । मास मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि
 क्षुरिकारेण क्षौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णोक्तश्चान्नं घृतं
 कांस्ये दशाहिकम् ॥ दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन
 च । विरोधान्नैव भुञ्जीत 'मतिमान् कदलोफलम्' ॥ श्रुतिः
 "विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वसन शयनं
 वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ शाम्येतालपतया वापि दीप्ताग्ने-
 स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामवस्तिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
 अट्टष्टद्वारदोपास्तु जायन्ते पापिनामिह" ॥ भालस्यादन्न-
 दोषादित्यनन्तरं मनुरप्याह । "लगुनं गृह्णन्त्येव पलाण्डुं
 करकाणि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च" ॥
 करकं कृत्वाकः अभेध्यप्रभवाणि विष्टादिजातानि । "हृथा क्षप-
 रसं यावपयसा पूषमेव च । अनुपाकृतमासानि देवानाम्नि
 हवींषि च" ॥ हृथेति देवतायनुद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते ।
 क्षपरमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "तिलतण्डुलसंपक्कः क्षपरः
 सोऽभिधीयते" । संयायो घृतक्षीरगुडगोधूमादिचूर्णसिद्धः ।
 अनुपाकृतमासानि । मन्वाकृतसंस्कृतमासानि देवानाम्नि
 यानि देवतानेयेद्यार्थमन्वानि तानि । हवींषि पुरोडासादीनि
 प्राक् होमात् । "अनिर्देशाया गोक्षीरमोद्गमैकशफलतया ।
 आविकं सन्धिनी क्षीरं विवक्षायाश्च गोःपयः ॥ चारण्यानाञ्च
 सर्वेषां मृगाणां सद्विषो विना । क्षीरक्षीरश्चैव वज्यानि सर्व-
 स्रक्ताणि चैव हि ॥ दधिमक्ष्यञ्च गुह्येषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

घानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्देशायाः
 प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाहायाः गोरिति छागमहिषोपलक्षम् ।
 तथाच यमः । “अनिर्देशाया गीःक्षीरमाजं माहिषमेव च” ॥
 एकशफमश्राद्येकशुरसम्बन्धित्वाद् सन्धिनी या ऋतुमती वृष-
 मिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवत्सायाश्च वत्सप्रहणादेव
 गोर्लाभे गोप्रहणं गोरेव न त्यजामहिष्योः । गृगाणामिति
 महिषप्रतिप्रसदात् पशुमात्रपरम् । शुक्तानि स्वभावती मधुर-
 रसानि कालवशात् अम्लतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि ।
 अभिसूयन्ते सन्धीयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच
 बृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्नोध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः
 सर्वमांसादः तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठोनरोद्धितावाद्यौ
 नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ शालीवाः सिंहतुण्डाश्च मगरुपांश्वेव
 सर्वशः । सामान्यतः प्रयच्छामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं
 भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाम्नु काम्यथा । यथाविधिनियुक्तस्य
 प्राणानामेव धात्यये ॥ प्राणस्याद्यमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्प-
 यत् । जङ्गमं स्यादरक्षेव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रीत्वा
 स्वयं वाप्युत्पाद्य परीपकृतमेव वा । देवान् पितॄन्धार्षयित्वा
 ष्यादन् मांसं न दुष्यति ॥ पाद्यादविधिना मांसं विधिक्षो
 नापदि द्विजः । नियुक्तस्य यथा न्यायं यो मांसं नात्तिमानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविगतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्र-
 कृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुतं यच्च इतपशुमांसविगिष्टं यच्चाहत्वेन
 तदभक्ष्यम् । तथाच तथैवोक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात्
 शास्त्रतं विधिना स्थितः” ॥ इति पारश्यानां प्रोक्षितत्वमग-
 न्येन कृतम् । तथाच महाभारते । “पारश्याः सर्वदैवत्याः
 प्रोक्षिताः सूर्य्यो गृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् ऋगया चैन

पूज्यते” ॥ ब्राह्मणकाम्ययात्रेकवारं यथाविधि नियुक्तः आद्या-
 दाविति शेषः । तथाच यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं
 सहस्रं ब्राह्मणकाम्यया । दैवे नियुक्तः आद्ये वा नियमे तु
 विवर्जयेत्” ॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षणे ।
 अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालौनानिषिद्धमांसाभुग्-
 विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रेत्य परलोके । याज्ञवल्करः ।
 “वसेत् स नरके घोरं दिनानि पशुरीमभिः । सम्मितानि
 दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 हयमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्” ॥ मनुः । “वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शत
 समाः । मांसानि न तु खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्” ॥
 नारदोद्ये । “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥ महा-
 भारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शक्तपक्षं नराधिप । वर्ज-
 येत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्त्तिक-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे । “कार्तिकमास-
 तत् शक्तपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पाप-
 तारतम्याद्वा निषिद्धानि” । भविष्ये । “आमिष रक्तशाकश्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुक्षौ दरिद्रयोप-
 जायते” ॥ विष्णुपुराणे । “चतुर्दश्यष्टमी चैव समाधास्याथ
 पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रीतैल-
 मांससम्भोगी पर्यस्तेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम
 नरकं प्रतिपद्यते” ॥ अथ यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 ज्ञायते तथापि । “अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।
 पक्षोपान्ते न्नियं तैलं मीनश्च परिवर्जयेत्” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणात् वासरपदपठणात् पुण्यकालोपसर्चितदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालीपक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजमार्त्तण्डे भोज-
राजधृतम् । “अर्द्धरात्रादधश्चेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे भानोरपरैऽहनि तत् क्रिया” ॥ इति वचनात्
सञ्चारक्षणावच्छिन्नपूर्वापरदिनाद्वैपुण्यकालोपक्षित-दिनपर-
मपीति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन जयन्ते यास्य स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांस्य तास्य ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षो गणाः शैनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्
पिबन्ति” इति स्वधितिना कुठारेण अयदाय खण्डयित्वा
मनुः । “मत्तकुठातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकौटा-
वपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्ट-
श्चाप्युदक्षया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चाक्षमुपव्रातं स्पृष्टाक्षञ्च विशेषतः । गणायं गणिकायञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शूक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्त्रेण गायनयोश्चैव तक्ष्णो बार्हुपिकस्य च ॥ चिकित्सकस्य
नृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उपासं सूतिकायञ्च पर्या
चान्तमनिर्दग्धम् ॥ अनर्चितं हयामांसमवीरायाश्च योषितः ।
द्विपदञ्च नगयैश्च पतिनाम्नमवसृतम् ॥ पिशुनानृतिनीयान्
क्रतुविक्रयिणस्तथा । मृष्यन्ति ये चोपयतिं स्त्रीजितामाश्च
सर्वशः ॥ अनिर्दग्धञ्च प्रेताञ्च चतुष्टिकरमेव च । राजाञ्च
तेज आदत्ते शूद्राञ्च ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुःसुवर्णकाराञ्च यग-
यस्त्राविकर्त्तिनः । विष्टा बार्हुपिकस्यासं शक्यविक्रयिणी ममम् ॥
भुक्ता चान्यतमप्यासममत्या अपणं दाहम् । मर्त्या भुक्ता
चरेत् कृष्टं रेतो विण्मूत्रमेव च ॥ नाद्यात् शूद्राय पक्षाञ्च
विद्यानयादिनी द्विजः । आददीताममेवाप्यादहतापेकरात्रि-

कम्” ॥ केशकौटावपन्नञ्च केशकौटसंसर्गदुष्टम् । कामत इति
 इच्छातः । भ्रूणघ्नावेक्षित पतितदृष्टम् । उदकयया रजस्व-
 लया । पतत्रिणावलौढं काकादिना भक्षितं घुष्टान्नं के के
 भोक्तार इत्युक्त्वाच्च सत्रादौ यद्दोषो यद्दोषो तदन्नं पर्युषितं रात्रन्त-
 रित तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः । “यत्किञ्चित् स्नेहसयुक्तं
 भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युषितमप्याद्य इविः शेषञ्च यन्न-
 वेत्” ॥ विशेषमाह स एव । “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहा-
 क्तमपि हिजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाच्चैव विक्रिया” ॥
 उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्धुपिकस्य “समर्घ्यं
 मूल्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति” । सूतिकाञ्च सूतिका-
 भोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुलजैरपि न भोक्तव्यं पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति
 तदन्नम् । अनिर्दशं जननाशौचान्नं अनर्चितमवन्नया दत्त
 हृद्यामासं देवपितृद्देशेन यन्नं ह्यतम् । अवीरायाः पतिपुत्र-
 विहीनया योपित इत्युपदानात् स्त्रीत्वभावेणैवासम्बन्धिन्या-
 निषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवम् । भगर्थ्यन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेष्वेवेति ब्रह्म-
 पुराणात् । अवक्षुतम् उपरिष्कृतक्षुतम् । अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं
 मृता शौच्यन्नम् आदत्ते नाशयति दोषाभिधानाङ्गल्लक्षणनिषेधः
 कल्पयते ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः अमत्या अज्ञानेन
 त्रयञ्च क्षपणम् उपवासः । शुद्धं प्राजापत्यव्रतम् । अथाहिनः
 ग्राहपक्षयज्ञशून्यस्य अहत्तौ अर्थान्तराभावे ऐकरात्रिकम्
 एकरात्रिनिर्वाहोपितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्
 गृहावस्थितं शूद्राचम् । तथा चाङ्गिराः । “शूद्रयैश्मनि
 विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्राचं
 तदपि स्मृतम्” ॥ निवृत्तेन शूद्रावा निवृत्तेन अपि गृह्यात्

साक्षात् घृततण्डुलादिस्वगृहागते । पुनरङ्गिराः । “यथा
यातस्ततो ह्यपः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रगृहेष्वन्नं
प्रविष्टन्तु सदा शुचि” ॥ प्रविष्टेऽपि स्त्रौकारापेक्षामाह परा-
शरः । “तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः । द्विजा-
तिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विरुध्यते” ॥ स्पृशति गृह्णातीति कल्प-
तरुः । तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् । “संप्रोक्षयित्वा
गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्” । तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-
माहङ्गिराः । “स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृह मागतम्” ॥ एतेषु स्वगृह
यागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रावदोषभागित्वं प्रती-
यते । बृहन्नारदीये । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ यः शूद्रे-
णाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः
सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि
नमस्कृतः । स सर्वयातनाभोगो यावदाहृतसंप्रवम् ॥ योऽपि द्विजः
पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमस्तु यः । स कोटिकुलसंयुक्त
आकल्पं रौरवे वसेत्” ॥ स्मृतिः । “कुण्डमाण्डे चार्थद्वानिः
स्यात् बृहत्यां न अरेहरिम् । बहुशत्रुः पटौले स्यात् धन-
द्वानिस्तु मूलके ॥ कलङ्को जायते विश्वे तिस्र्यङ्गुलीनिच
निम्बके । ताले शरीरनाथः स्यात्सारिकेले च मूर्धता ॥
तुम्बो गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बो गोवधात्मिका । शिम्बो
पापकरो प्रीक्षा पूतिका ब्रह्मघातिका ॥ वार्ताको सुतद्वानिः
स्यात्शिररोगी च मायके । मञ्जापायकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ॥ तच्च सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्ष्यं प्राप्तम् ।
अतः “तासुं श्रेताश्च वार्ताकीं न खादेद्वैष्णवी नरः” । इत्यनेन
तासुमपि श्रेतं निषिद्धं साहचर्येण श्रेतानुष्ठानात् । एवम्

“अनावं वर्तुनाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ॥ इति यदपि
 “कुसुमां नालिकाशाकं हस्ताकं पूतिकाम्नाया । भक्षयन् पति-
 तस्तु स्यादपि वेदान्तमो द्विजः” ॥ इत्युग्रनसा सामान्यतोऽभिहि-
 तम् । तत्र नालिका खेतकलम्बी । पूतिका दादण्यामधिकदो-
 षाय शूद्रविप्रयिका वा इति कल्पतरुः । शङ्खः “वाग्दुष्टं भाव-
 दुष्टञ्च भाजने भाषदूषिते । भुक्तान्न ब्राह्मणः पश्चात् त्विरात्रञ्च व्रतो
 भवेत्” ॥ एतदभ्यासे । व्रतौ यावकेन । मनुः । “व्रीणि देवाः
 पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्निक्तं यच्च
 वाचा प्रशस्यते” ॥ अदृष्टमुपघातशब्दाभिरज्ञातम् । “अज्ञातञ्च
 मदा शुचि” इति याज्ञवल्करैकवाक्यत्वात् । वाचेति उप-
 मघातशब्दाया पवित्र भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते
 इति दीपकनिका कुल्लूकभट्टो । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्वेक्षुयन्त्रयोः । असौ मास्यानि शौचानि स्त्रीषु
 घालातुरेषु च” ॥ असौ मास्यानि शौचाशौचभागितया न
 विचार्याणि कन्दुशालायां लाजाद्यर्थं धान्यादिभर्जनशालायां
 वीधायनः । “अदुष्टासन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आकराः
 शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” ॥ परार्द्धमत्रिसुनेरपि ।
 यमः । “अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणौ च प्रसूतिका । दश-
 रात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
 “नवस्यातजल गावा महिषश्चागयोनयः । शुद्धान्ति दिवसे-
 रैव दशभिर्नात्र सगयः” ॥ स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं
 न पातव्यन्तु तद्यदम् । अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा
 नाद्यादहर्निगम्” ॥ काले वर्षाकाले । शङ्खः । “स्थानमाच-
 मनं दानं देवतापिबतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा
 मेघादिनिःसृतैः” ॥ पानादौतरस्यर्थादौ हरिवंशः । “अभोम-
 मभो विद्यन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । शङ्ख-

लिखितौ । “आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि” इति,
यमः । “आममांसं घृतं चौरं स्नेहाच्च फलसन्मावाः । स्नेच्छ-
भाण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” ॥ विष्णुधर्मो-
त्तरे । “मुखवर्जश्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च
फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते” ॥ अत्रिः । “मक्षिकाः
सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च
मार्कतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन गुना वापि दृष्टं हवि-
रयश्चियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विषर्जयेत् ॥
अन्यत्र द्विरण्योदकस्पर्शात्” इति शातातपः । “तापनं घृत-
तैलानां घ्रावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनस्तु
पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु” ॥
मनुः । “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम्” । उत्पन्नं
वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकौटाद्यपनयनम् । शातातपः ।
“कौवाभिश्चपतितैः सूतिकोदक्यनाम्तिकैः । दृष्टं वा स्याद्
यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-
ताप्यविशुद्धितः” ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । “गुडानामिदु-
विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च” इति
ब्रह्मपुराणम् । “चाण्डालपतितामैर्धैः कुनखैः कुटिना तथा ।
ब्रह्मघ्नसूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-
कौटाक्तं भृङ्गस्यकनकाभ्युभिः । शुद्धमथ्यात् सहस्रेष्वं प्रभूतं
घुष्टमेव च” ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बौ प्राणिविशेषः । सहस्रेष्वं
विचिकित्सितमन्नं घुष्टं पर्युपितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सहस्रेष्वन्तु
विज्ञेयं पुरोधन्तु स्वभावतः” ॥ मत्स्यसूक्ते । “अनिवेद्य न
भोक्तव्यं मत्स्य मांसञ्च यज्ञवेत् । अन्नं विष्टा पयो मूत्रं
यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेत्त्वजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखं
मत्स्यवराहमांसानि चेति” विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-
मित्यविरोधः । अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । “यदन्नः
पुरुषो भूतं तदन्नास्तस्य देवताः” इति ।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते । “निवेदितं मङ्गलाय
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्” । फलमप्याह “उद्दास्य देवं स्वे धाम्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अथादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये” ॥
उद्दास्यानीय स्वे धाम्नि हृदये । “त्वयोपयुक्तसगन्धवासो-
ऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिभोदासास्तव मायां जये महि ।
हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकश्च निर्मास्यं
मस्तके यस्य सीऽच्युतः” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “चम्बरीषनवं
वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृणोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
हि वैष्णवैः ॥ चम्बरीषहरेर्लङ्गं नोरं पुष्पं विलेपनम् । भक्त्या
न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः” ॥ नारसिंहे ।
पादोदकफलमाह । “गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि
यानि कुरु जाङ्गलयासुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः” ॥ पद्मपुराणे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्य
सन्दिग्धं ब्रह्मादित्यादिपातकम् ॥ शालग्रामशिलातीयमपीत्वा
यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते” ॥ बह्वच-
नृह्यपरिशिष्टम् । “पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धिर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥ अग्राह्यं शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं
याति पवित्रताम् ॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत् ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवी नैव भक्षयेत् ॥ समानं चान्य-
नैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः” ॥ भविष्ये . निर्मास्यं नैव भोक्तव्यं .

रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च संमोहात् नरके पच्यते
 भुवम्” ॥ अतएव पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाघ्रायोदासयेत् सुधीः ॥ निर्मास्यं मस्तके धार्यं सर्वा-
 द्वेध्वनुलेपनम् । नैवेद्यद्योपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने” ॥
 विश्वक्सेनप्रभृतये । नन्दिकेश्वरपुराणम् । “दत्त्वा नैवेद्य-
 पुष्पाणि नाददीत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवसुहृदस्य तदा
 दानेन तत्फलम्” इति शिवदत्ते विशेषः । “ब्रह्मचारि-
 गृहस्थैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र
 कार्या विचारणा” ॥ एवञ्च तत् “हस्तकारश्च नैवेद्यं भुञ्जा
 कृच्छ्रं यतिचरेत्” ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम् । तथाच ।
 “अनुत्सृष्टेन सृष्टान्नं यासाहं यासमेव वा । विष्णोर्निवेदि-
 तान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स सुक्तिभाक्” ॥ स्त्रोत्सृष्टजला-
 शयजलोपयोगोऽपि न दोषः तथा हि । “प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो
 जलपूर्णं जलाशयम्” । इति मत्स्यपुराणे जलाशयोत्सर्गस्य
 सर्वभूतेभ्य इत्यनेन अप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामि-
 त्वाजननात्र दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्या-
 दिवत् साधारणीकृतम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्-
 सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” ॥
 इति भन्वक्षिणोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति ।
 तस्माधारणजलस्य गोतमीक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्सृष्टुरपि
 तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः । यथा गोतमः । “स्वामी
 ऋक्थक्रयसंविभागपरिश्रद्धाधिगमेषु । ब्राह्मणस्यात्विज्यलब्धं
 चद्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” ॥ इति परिग्रहोऽ-
 नन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादेः स्वीकार इति मिताचरा । हस्त्य-
 धिकारे व्यक्तमाज्ञापस्तम्भः । दायाद्यं शिलोन्मी चान्यथा-
 परिगृहीतम्” इति । अपरिगृहीतमनन्यस्वीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः । निर्विष्टं वेतनलव्णं निर्वेशो मृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः ।
 पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनञ्चैव दृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयञ्च
 विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्” ॥ आश्वमेधिके । “उदक्का-
 मपि चाण्डालं खानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो यदि पश्येत
 तदन्नञ्च परित्यजेत्” ॥ वौधायनः । “भुञ्जानेषु च विप्रेषु
 यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्ता च ब्रह्महा च
 तथोच्यते” ॥ अग्न्यत्र गमनेन पात्रं त्यजेदित्यर्थः । कूर्मपुराणे ।
 “यो भुङ्क्ते वेदितश्चिरा यश्च भुङ्क्ते विदिष्णुषः । सोपानत्-
 क्रय यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पथात् विवेदधि” । अधि
 अधिकम् । “हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत् पापमोहितः ।
 सदेवञ्चैव पेटञ्च आत्मानञ्चावसादयेत् ॥ अर्धं पीत्वा च गण्डूषम्
 अर्धं त्याज्यं महीतले । रसातलगतासागांस्तेन प्रीणाति
 नित्यशः” ॥ इति व्यासः । “ततस्तृप्तः सप्तमृताविधानमसीति”
 अपः प्राश्य तस्माद्देशात्तन्नागवसृत्य विधिवदाचामेदिति ।
 देवसः । “भुक्त्वाचामेद् यन्मोक्तेन विधानेन समाहितः । शोध-
 यश्च मृदा हस्तौ मृदद्भिर्घर्षयेरपि ॥ भोजने दन्तलग्नानि
 निर्हत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं
 तृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ वौधायनः । “पुनराचम्य दक्षिणे
 पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्त्रावयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च
 समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक्” ॥
 विस्त्रावयति जलमिति शेषः । ब्रह्मपुराणम् । “आचान्ती-
 ऽप्यग्नौ विस्त्रावयावत्पात्रमनुदृतम् । उद्धृत्याप्यग्नौ विस्त्रावया-
 वन्नोच्छिष्टमार्जनम् ॥ भुङ्क्तेच्छिष्टं समादाय सर्वज्ञात् किञ्चिदा-
 त्मनः । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि” ॥ तत्र मन्त्रः ।

“रौरवे पुण्यनिलये पशार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-
भूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्” ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् ।
विष्णुपुराणम् । “भुक्ता सम्यग्वाचस्य प्राज्ञुखोदङ्मुखोऽपि
वा । यथावत् पुनराचामेत् पाथौ प्रक्षाय मूलतः ॥ सुखः
प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभीष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
स्मरणं नरः ॥ अग्निराप्यायतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तायकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं वलाय मे
भूमेरपामन्यनिलस्य । भवत्वेतत् परिणतो मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदागव्यानयोस्तथा । अन्नं
तुष्टिकरञ्चास्तु मयास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ अगस्त्यवर्द्धिर्वडवा-
मलसं भुक्तं मयासं जरयत्वशेषम् । सुखं समेतत् परिणाम-
सम्भवं यच्छस्त्ररोगं मम चास्तु देहे” ॥ विष्णुः । “यथा
समस्तेन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन
तेनाक्रविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्यवत्ता यथे-
वासं परिणाममवैति हि । सत्येन तेन मङ्गलं जीर्णत्वमिदं
तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिभृज्य तथोदरम् । अनायास-
प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः” ॥ मार्कण्डेयः । “भूयो-
ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” । वशिष्ठः । “सुपूगय
सुपर्णञ्च सुधूर्णेन समन्वितम् । अदस्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं
वर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्ने पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णे हरेदायुः शिरा बुद्धिमप्यागिनौ” ॥

अथ पठयामाहकृत्यम् । “इतिहासपुराणार्थैः पठसप्तमको
नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु वशिः सन्ध्या ततः परम्” ॥
विष्णुपुराणम् । “सच्छास्तादिविमोदेन मन्त्रागादिविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः” ॥ सन्ध्यापासनस्तु
पूर्ववदेव । विमेषस्तु अग्निय मामन्युयेति मन्त्रेणाचमनं

सायमग्निश्चेति बोधायनोयपरिशिष्टदर्शनात् । गायत्रीजपश्च
 सप्तविंश प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा
 कर्त्तव्यः । “जपन्नासौत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्” इति
 याज्ञवल्क्योयात् । अन्यष्टममिति सांख्यायनात् । . . .
 : अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः । “पूर्वाह्णविहितं कर्म न कर्त्तं
 यत् प्रमादतः । रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तद्यथोक्तवत् ॥
 दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च ॥ शर्वर्याः प्रथमे
 यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति रत्नाकरः । याज्ञवल्क्या-
 ह्निरसौ । “उपास्य पश्चिमां स्रज्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च ।
 भृत्यैः परिहृतो भूत्वा नातिवृत्तोऽथ संविशेत्” ॥ अग्नौ होमो-
 पासनं साग्निपरम् । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं
 समुच्चिनोति । संविशेत् स्वपेत् । तथाच विष्णुपुराणम् ।
 “पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै
 पन्नया सार्द्धं बलिं हरेत् ॥ अतिथिन्नागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्
 ब्रुधः । दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥ तदे-
 वाष्टगुणं विद्यात् सूर्योदये विमुखे गते” ॥ सूर्योदये सूर्ये
 अस्तं गते सूर्येण प्रापिते । तथा । “कृतपादादिगोचस्तु भुक्त्वा
 सायं ततो गृहो । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं
 नृप” ॥ निशि भोजनं सार्द्धं प्रहराभ्यस्तरे प्रागुक्तम् ।

अथ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया सा
 च सूर्यादयात् पूर्वमुत्तोलनीया । तथा च स्मृतिः । “भास्क-
 रादृष्टशय्यामि नित्याग्नि सन्निभानि च । सूर्यावलोकितदीपानि
 नक्षत्रा वेश्मानि भाजनम् ॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं
 कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन” ॥ न
 कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिथ्यानुपपत्तेः । व्यासः ।
 ‘शयो दये विधिते तु गोमयेनोपस्नितके । प्रागुदक्प्रवने

चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने
निधापयेत् । वैदिकैर्गार्गुडेर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥ गार्गः ।
“स्वगृहे प्राक्शिराः शैते आयुष्ये दक्षिणा शिराः । प्रत्यक्-
शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” ॥ मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे
प्रबलां चित्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरं” ॥ तथा नमस्कृत्याव्ययं
विष्णुं समाधिस्यः स्वपेन्निशि” । मार्कण्डेयः । “शून्यान्त्रये
श्मशाने च एकहस्ते चतुष्पथे । महादेवमृहे चापि शर्करा
लोद्गपांशुषु ॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि । न
चापि भग्नशयने नागचौ नाशुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न
नग्नय नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे
तथा” ॥ न स्वपेदित्यर्थः ।

अथ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्करः । “पोडशर्तु-
निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्यैव पर्वस्याद्या-
यतस्तस्य वर्जयेत्” ॥ स्त्रीणां पोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्य-
कालः । तथोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्यैव भवति तत्र ब्रतादौ
गच्छन् ब्रह्मचार्यस्त्वलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा । यर्वापि
वोक्तानि । हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानम् । तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति” अत्र चतुर्थ्यां
रात्रौ यद्गर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् । “रजस्युपरते
साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्यसा” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् ।
साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्यायतस्यो
वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् । चतुर्थ्यां रात्रौ जातस्या-
प्रशस्तत्वमाहोपस्तम्बः । “चतुर्थ्यामभ्युत्तरोत्तराप्रजानि त्र्यय-
सार्यम्” इति मिताक्षरा मदनपारिजातयोः । स्नानानन्तरं
पुनरपि रजोदर्शने विरोधमाह हारीतः । “रजस्रज्ञा यदि

स्नात्वा पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट-
विद्यते । एकोनविंशतेरर्वाक् एकाहं स्नात्ततोदाहम् । विशप्रभ-
त्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् अष्टदश-
दिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वशिष्ठः । “त्रिरात्रं
रजस्वला अशुचिर्भवति सा नास्त्रयात् नाभ्यञ्जयात् नाष्णु स्नायात्
अधःशयीत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रमृजेत् नान्निं स्पृशेत्
न दन्तान् चालयेत् न मांसमश्रीयेत् न मृदाभिरौक्षेत् न
हृषेत् न किञ्चिदाचरेत् नाश्वलिना जलं पिबेत् न लोहिता-
यसेन न खर्वेण वेति” । न रज्जुं प्रमृजेत् न रज्जुं कुर्यादि-
त्यर्थः । न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण ।
अनृतावपि कामुकीगमनमाह विष्णुपुराणम् । “मृतो नरक-
मभ्येति ज्ञीयेतात्रापि चायुषः । परदाररतिः पुसासुभयत्रापि
भोतिदा । इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथो-
क्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि” । प्रोटगर्भमपि अत्यन्त-
कामाभुषेयात् । तदाह वशिष्ठः । “अथ श्वो वा विजनिष्य-
मानाः पतिभिः सह गयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वर इति” ।
विजनिष्यमानाः प्रसवित्त्रयः गयन्ते श्वेरते । नृटीरूपं कान्त-
सम् । पैठौनसिः । “त्वाष्ट्र विश्वरूपं जघान धर्मेणैन्द्रः
तं देवा अग्रहसित्त्ववदन् स स्त्रियः उपाश्रुञ्जीत वर दास्यामीति
ततोऽस्याः यतौयं व्रज्य इत्याद्याः प्रपद्यन्त एकं भूमिर्वनस्पतय-
चैकम् आषा मधवा तुष्टः प्रायच्छत वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां
ह्रियप्ररोहणं श्रोणां सर्वकालेषु सभावः” इति सम्भवः
सम्भोगः । दुष्टकाममाह “ज्येष्ठामूनानवाग्नेपारेवतीकृत्तिका-
ग्नितौ । उत्तरा वितथं न्यक्ता पर्ववर्जं प्रजेदृती” ॥ एवञ्च
“ऋतो नोपेति यो माय्यामनृतो यय गच्छति । तुष्यमाहुस्त-
योर्दोषमयो नो यय गच्छति” ॥ इति बोधायनोयमनृतो

दोषाभिधानम् अकामविषयम् । “पर्वण्यनारोग्यमनृतावपि
गच्छन् पत्नोन्त्रिराचसुपवसेत्” । ब्रह्मशातातपः । “स्त्रीणां
संप्रेक्षणात् स्पर्शत् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत
न दारेष्वृतुमङ्गमात्” ॥ संप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्थः ।
आहानन्तरन्तु निषेधमाह तुः शङ्कसिद्धिर्नो । “ऋतुस्त्रातां
तदहोरात्रं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं ब्रजेत् ।
क्षौवा अल्पवोर्याद्य दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेत-
द्विब्रजेयेत् । प्रजाकामः पितृणां नोहरेत् तन्तुं विच्छिन्द्यात्
प्रयतेताच्छेदाय ये नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः
प्रजया तिष्ठति” ॥ नोऽशब्दोनिषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्चे-
दाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप्र-
तिष्ठश्च प्रजानुत्पत्त्यः अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यमिति कल्पतरुः । एवञ्च आहदिने यदभिगमनं
प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम् । वशिष्ठः
“शूद्राच्चेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते
पुत्रा अस्त्रग्याः शूद्रवह्विजाः । ऋतुस्त्रातां च यो भाष्यो सन्निधौ
नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथीच्यते” ॥
सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्रो-
त्पत्तिपर्यन्तम् ऋत्विभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । “ऋतु-
कालाभिगमो स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्ष-
णार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति” ॥ यतितव्यमिति शेषः ।
आपस्तम्बः । “ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरौषवत्” ॥ इति “द्वावेता-
वशुचौ स्यातां दम्पतौ शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारी
शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” ॥ मैथुनशुद्धेः पूर्वं मलमूत्रोत्सर्गं
न कुर्यात् । “तैलाभ्यङ्गे तथा बान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यात् अहोरात्रेण शुद्धति” इति यमवच-
 नात् । पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । “सा यदि गर्भं नादधीत
 निदिग्धिकायाः सिंघाः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमु-
 दृत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायासुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां
 नासिकायामासिञ्चतीति । इयमौषधौत्रायमाणा सहमाना
 सरस्वती । अस्या अह पुत्रः पितुरिव नाम जनयत्यभित
 इति” सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न
 धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूल-
 मुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां सत्यां रात्रासुदकेन पिष्ट्वा
 दक्षिणनासापुटे पतिरियमौषधौत्रायमाणा” इति मन्त्रेण
 सिञ्चति । “नस्य दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्या
 गृहीत्वा प्राक्शिरः सविष्टाया इति” गोभिलस्मरणात् ।
 आयुर्वेदौघेऽपि । “पिप्पल्या शृङ्गवैरश्च भरिचं नागकेशरम् ।
 आल्येन सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते । याज्ञवल्कर ।
 “एव गच्छन् स्त्रिय क्षामां मघां मूलश्च वर्जयेत् । सदोपवी-
 तिना भाष्य सदा बह्मिखेन च । विशिखी व्युपवीतश्च यत्
 करोति न तत् कृतम्” । अत्र पूर्वार्द्धेनापि नित्यता उत्तरा-
 र्द्धेनापि कर्माहता बोधिता अन्यथा उपवीताभावदशाया कृतं
 साङ्गमेव न स्यात् । पुरुषश्च प्रत्यवायी भवेत् । अत्र वदन्ति
 करोति कृतवान् कृतमित्यकृतत्वातिदेशः । पिष्टकृत्यादौ उप-
 वीतित्वाभावात् कथं न प्रत्यवायः न च बाधकाभावे सतीति
 पूरणोपमम् । सदा पदसङ्कोचापत्तेः । न च पदाहवनीय-
 इति वाच्यं सत्युपवीते यज्ञसूत्रान्तरमादाय प्राचीनावीति-
 त्वोपपत्तेः । अतएव व्युपवीत इत्यनेन पिष्टकृत्यादावव्युपवी-
 तोपयोग उक्तः तथा चात्र समुच्चय एवेति उच्यते “यज्ञोपवीति-
 निर्वर्त्य ततः पर्युच्चणादिकम्” । इत्यत्र ततो यज्ञोपवीती

व्याख्यानात् तथाम्नौकरणदोमोऽपसव्येन वा कार्ये इत्यत्र
वाकारेण समुच्चयानुपपत्तेः ततश्च व्युपवीतपदं यज्ञसूत्रमात्रपरं
सदोपवीतिनेत्यत्रापि यज्ञसूत्रधारणवतेत्यर्थः । न च सुध्या-
धारणेऽपि तत् स्यात् । धारणे विहिते इति विशेषणात् ।
न च मध्यादिधारण कुत्रापि कर्मणि विहितं न चैव कर्माङ्ग-
त्वेन सूत्रार्थत्वेन कर्माक्षरणकाले प्राचीनावीतित्वनापि स्थित्या-
पत्तिः । उपनयनकाले यज्ञसूत्रविन्यासस्य प्राथमिकत्वात्
शौक्लर्गिकत्वेन बाधकं विना तदव्यागात् । “भस्ता इन्दो सकृत्
पुत्रं लाघण्यं जनयेत् पुमान्” । सकृदेकवारम् भव सम्यगा-
धानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिथ्यक् आहित-
करचरणां स्त्रियम् ऋत्वभिगमनानन्तर दक्षिणपार्श्वेण स्नाप-
येत् । पुरुषायिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति शेषः । दक्षः । “प्रदोष-
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वै नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु
ब्रह्मभूयाय कल्पते” ॥ इति ब्रह्मपुराणे । “इत्येतदक्षिल
प्राक्तमहोरात्राश्रित मया । ब्राह्मणानां कृत्यमेतदपवर्गफल-
प्रदम् ॥ नास्ति कदाप्यवालस्यात् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकं घोरं पशुयोनौ च जायते” ॥ इति श्रीहरि-
हरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-विरचितमाङ्गिका-
धारतत्वं सम्यग्मिति ।

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

प्रायश्चित्तस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“प्रायश्चित्तस्य सङ्ख्यात्र तथा तन्त्रप्रसङ्गको । कर्तृसंस्कार-
काङ्क्षानां प्रतिकर्मनिवर्त्तनम् ॥ गोप्रासभक्षणच्छुद्धिस्तद-
भावादगृह्यता । प्रायश्चित्तं भवेदित्यं काम्यं नैमित्तिकस्तथा ॥
काम्यादप्यङ्गहानौ स्यात् क्रियांस्तत्र फलोदयः । अथवा
लक्षणं पुण्यमज्ञानादपि सम्भवेत् ॥ प्रायश्चित्तादिजातीयात्ता-
दृक् पापविनाशनम् । गोधूमावयवे यथावयवस्तत्र साधकम् ॥
लाघवं गौरवं यौष्यं सकृदावृत्तितन्त्रतया । दानवतादिभन्नेन
पापमात्रेण नाग्न्यता ॥ चान्द्रायणादौ ग्रामानां परिसंख्या-
व्यवस्थितिः । प्रायश्चित्ते गुरो भूते कष्टपापस्य संशयः ॥ गङ्गा-
माहात्म्यविस्तारो रात्रावपि च तत् क्रिया । मातादिना
कृते पापे प्रायश्चित्तस्य क्षीयता ॥ प्रायश्चित्ते तु वक्तव्येऽनुषङ्ग-
दयमेव हि । प्रायश्चित्तोपदेयादिधोरात्राभविनिर्णयः ॥ क्रयस्य
निर्णययैव तद्वानेः कामनिर्णयः । प्रायश्चित्तस्य पूर्वोक्तत्वं
वाक्यभिदा तथा ॥ धेनुभूम्यव्ययस्या च ग्रामकृतनिर्णयम् ।
विप्रादिभ्यामिभिदेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥ एकवर्षादिभिदेन
रोधादेव निमित्ततः । अपामननिमित्तेन गोबधप्रतनिर्णयः ॥
अपवादो गोबधस्य नश्य च वर्षे तथा । चाण्डालवर्जिता-
दीनामोदनादिय . भक्षणे ॥ प्रायश्चित्तविधिभूतं कृतघ्नस्य
निवृत्त्यम् । यथमादेष्टव्योत्पत्तिस्तदाप्यादौ प्रतन्त्रतया ॥

अन्यजादेः स्त्रियाः सङ्गे भोजने च प्रतिग्रहे । चण्डालसृष्ट-
तोयादौ गोमांसादौ च भक्षिते ॥ भार्यायां मातृवचने उप-
वीतस्य भेदने । निवध्यन्तेऽत्र संचेपात् सतां सुदमभीष्टता ।
प्रायश्चित्तविवेकादावन्यज्ज्ञेयं विधत्तुः” ॥

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् । तत्र हारीतः । “प्रयतत्वाद्दोष-
चित्तमशुभं नाशयतीति” प्रायश्चित्तमिति यत्तपःप्रभृतिकं कर्म
उपचितं सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्कर्मभिः
कर्तुं प्रयतत्वात् वा शुद्धत्वादेव तत् प्रायश्चित्तं तथाच । पुन-
र्हारीतः । “यथा सारोपस्वेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालनादिभि-
र्वासांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिसुपयान्ति” ।
शुद्धिर्पापक्षयम् । यथा महाभारते । “अग्निर्गन्तान् मल-
मिव तमो ह्यग्निभयाद् यथा । दानेन तपसा चैव सर्वपाप-
मपोहति” ॥ तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिवोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्देत्येवकारार्थक-
वाशब्दात् । तथाच विश्वः । “वास्यादिकल्पोपमयोरेवार्थ-
श्च समुच्चये” । एवञ्च “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकि-
नस्त्वमे” । इति विष्णुस्तुत्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
प्रायश्चित्तस्य स्वध्वसादिजनकत्वेऽपि तदग्रे विधिवोधितत्वा-
भावात्सम्भवः ।

अथ तन्त्रप्रसङ्गको । तत्रानेकमुद्दिष्टं सकृत् प्रवृत्तिस्त-
न्त्रता । यथा दर्शपौर्णमासयोरान्नेयादौनाम् । यथान्नेयाष्टा-
कपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति उपाशुयान-
मन्तरा यजति ताभ्यामग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे
प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो अमावास्यायामिति
कर्मस्वरूपज्ञापकरूपोत्पत्तिश्रुत्युक्तानां पक्षां प्रधानयामानां

मध्ये आग्नेयाष्टाकपालेन्द्रदधिपयो यागानां त्रयाणाम् आग्ने-
याष्टाकपालोपांशु-यागान्नीषोमीयैकादश-कपाल—यागानां
त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन उपकारः सिध्यति ।
प्रयाजादयश्च समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
वह्निर्यजति स्वाहाकारं यजति इत्येवंरूपाः पञ्च । तथा
नानाब्रह्मवधसत्ये सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्म-
वधजन्यपापनाशः । यथा वधानुवृत्तौ भविष्ये । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च पुत्रक । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं जाति-
माश्रित्य लक्ष्यते ॥ चामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा पृतनापते ।
देवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके ॥ होमिनैकेन दोषाणां
सर्वेषां क्षयमादिशेत्” ॥ एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोष-
क्षयाय चामवतोष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः । तन्त्रताया हेतुश्च भट्टष्टा-
यैकैजातीयकर्मणः काष्ठदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतु-
भूतानामभेदे उद्देश्यविशेषायह इति । एवञ्च “स्नातोऽधि-
कारो भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि” । इति विष्णुक्तम् ।
“अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादिकिञ्चन” । इति
दक्षोक्तञ्च । क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्त्तव्या-
शेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यं तच्चारुणोदयस्नाना-
दपि सिध्यति । “सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादि-
कम्” । इति दक्षोक्तेः । “अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीह
यतोऽफलाः । प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतश्चितः” ॥
इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । “अस्नातस्तु पुमाच्चाहो जप्यादिह-
वनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानसुदाहृतम्” ॥ इति
अश्ववचनाच्च । प्रातरित्यारुणोदयकालपरम् । “प्रातःस्नाय्य-
कणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुवाक्यैक-
वाक्यत्वात् । “सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः”

इति तु श्रद्धास्नानप्रधानकालपरम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” । इति पराशरेण प्रशस्यते इत्येकवाक्यत्वात् एवञ्च “प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम् । दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेत् विचारयेत्” इति हलायुधधृतवचनम् गौणकालपरम् । घटिकाऽत्र दण्डद्वयम् । “त्रियामां रजनीं प्रादुस्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् तथा चामरः । त्रियामा क्षणदा क्षपा इति यद्वा सूर्योदयपदं, सूर्यकरस्पर्शपरम् । विष्णुपुराण एव अनुदितसूर्ये कर्मानधिकारमुक्त्वा अंशस्पर्श कर्माधिकारविधानात् । यथा “सत्कर्मयोग्यो न जननीनैवापः शुद्धिकरणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भास्वते । स्पृष्टो यदंशुभिलोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पतिव्रता कारणात् तस्मै शुद्धात्मने नमः” ॥ सूर्योदयात् प्रागपि प्रकाशेन तत्करस्य विद्यमानत्वात् । एवञ्च “उपस्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः” ॥ इति भरौच्युक्ताचमनेन कर्तुः संस्काराभिधानात् । शुद्धः प्रक्षालितपाणिपाद इत्यर्थः । “यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यम्” । इति गोभिलोक्तं “क्रियायाः कुरुते मोहादनाद्यभ्येव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः” ॥ इति वायुपुराणोक्तञ्च । कर्माङ्गाचमनं प्रयतेन प्रतिकर्म न कर्त्तव्यम् अतएव पाठकामस्यैव प्रयतस्याचमनं विशेष्य । मन्त्रप्रङ्गिरो वृहस्पतय आहुः । यथा “सुम्ना क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठौव्योक्तानृतं वचः । पीत्वापोऽध्येस्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्” ॥ भक्तुकामस्याप्याहापस्तम्बः । “भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचमेत्” । इति तच्च द्विजस्य ब्राह्मेण तीर्थेन । तथा याज्ञवल्क्यः । “प्राग्ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” । प्राक्प्राङ्मुख उप-

सृष्टेत् आचामेत् द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मित्ताक्षरा । स्त्रीशूद्र-
योस्तु दैवेन तौर्येन । यथा नारदः “स्त्रियास्तैदशिकं तौर्ये
शूद्रजातेस्तथैव च । सहस्रदाचमनाच्छुद्धिरितयोरेव चोभयो.” ॥
एवञ्च साधारणाङ्गमात्रे प्रधानदेशकालान्वयानियम इत्युक्तम् ।
यत्तु अङ्गानां प्रयोगविधौ क्ये हि तन्त्रतेत्युक्तम् । तत्कर्तृसंस्कार-
काङ्गभिन्नानामेव यथा आद्यभेदेऽर्घ्यादीनामिति ।

अथ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।
यथा पशुधर्मनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरो-
डाशस्यापि उपकारः सिद्ध्यति । यथा वा तप्ते पयसि दध्या-
नयति । सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिच्छार्थं प्रवृत्तौ अनुद्दिश्य वाजिनस्यापि सिद्धिः । अतएव
क्वचिदपचारे आमिच्छा पुरुषं प्रयोजयति न तु वाजिनम् ।
तस्य प्रसङ्गसिद्ध्यादित्युक्तम् । आमिच्छा घनीभूत पयः ।
तथाच भट्टवार्त्तिकम् । “पय एव घनीभूतमामिच्छेत्यभिधी-
यते” । तदवशिष्टं जलं वाजिनम् । यथा वा काम्ययाग-
निष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्निमित्तयागसिद्धिरिति मित्ताक्ष-
रोक्तम् । यथा वा दृष्टनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तद्वान्त-
रीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवे-
कोक्तम् । तथा ब्राह्मणबधोद्देशेन द्वादशवार्षिके कृते क्षत्रिय-
बधनिमित्तकतैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरनाहृतेनैव कर्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाभवमेव हेतुः ।
नन्ववगोरणक्षत्रियबधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्ग-
त्वादेरभावात् तयोः सङ्गत्वादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात्
तथात्वेऽपि कथं सङ्गत्वं इति चेत् काम्यत्वात् । काम्यत्वमाह
तावत् । “काम्यानां स्वफलार्थं च दोषघातार्थमेव च । अतः
काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥ सहजतयन्द्र-

लोकावाप्तादिफलकत्वेन काम्यानां चान्द्रायणादीनां क्वचित्
स्वफलार्थं क्वचिदोपघातार्थञ्च कर्तव्यत्वं तत्र स्वफलार्थं स्वं
चान्द्रायणादिकं फलं येषां पापानां तानि तथा तदर्थं तन्नि-
मित्तं पापनिमित्तमिति यावत् । पापज्ञानवतएव चान्द्रा-
यणाद्याचरणात् । तत्फलत्वम् अतो नैमित्तिकत्वं दोष-
घातार्थम् अतः काम्यत्वम् आसत्तिकमेणान्वयः । अतः पाप-
क्षयकाममावदधिकारिककर्तव्यत्वेन पापनिश्चयवदधिकारिककर्त-
व्यत्वेन च काम्यत्वं नैमित्तिकत्वञ्चेति द्वयोरेवावगम्यमानत्वात्
जातेष्टिवदधिकारयोः सम्बलनम् इति एवञ्च काम्यस्य सर्व-
शक्त्यधिकार्ये सर्वाङ्गीपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
प्रसङ्गविषयत्वेन काम्ये हि काम्याभिलाषसहितकुशतिलजल-
त्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रक्रममाधिकरणोक्तेन । “प्रत्येकं
नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो
वाग्यतस्त्रिसप्तदशं स्पृशेत्” ॥ इति शङ्खलिखितवचने प्रत्येकं
नियतं कालमिति तत्तत्प्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आ-
त्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहं
करिष्ये इति आदिशेदुल्लेखं कुर्यात् इत्यनेन च प्राप्तस्य
सङ्कल्पस्य बाधः । एवं तदन्ते दक्षिणायाः शुद्धये आहस्य च
बाधः । तदभिहितं भविष्ये । “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणा-
नाञ्च भोजनम् । शुद्धयर्मिति तत् प्रोक्तं वैनतेयमनौषिभिः” ॥
यत्तु शुद्धये इति प्रायश्चित्तादौ तदाह जावालः । “प्रारम्भे
सर्वकृच्छ्राणां समाप्ती च विधीयते । आहं कुर्यात् व्रतस्यान्ते
गोहिरण्यान्तदक्षिणम्” इति । वाचस्पतिमिश्र आह । तत्र
समाप्तावित्यस्य व्याख्यातत्वात् व्रतस्यान्ते इत्यस्य पुनरुक्तत्वा-
पत्तेयम् । आहविवेककारास्तु प्रारम्भ इत्यर्हानन्तरम् “आज्येनैव
हि शाखाम्नौ जुहुयात् व्याहृतौः पृथक्” । इत्यर्हमधिकं

लिखितवन्तः । प्रायश्चित्तानन्तरं पापघयार्थं आहं कर्त्तव्य-
 मिति व्याख्यातवन्तश्चेति । शान्ताग्नावित्युपादानात् साम्नेरेव
 होमः । घृतस्थान्त इति प्रायश्चित्तमात्रस्योपलक्षणम् । भविष्ये
 शङ्कये इति सामान्यतोऽभिधानात् । अन्यथा त्रेमासिकव्रता-
 द्गुण्टद्विणाविशेषस्तदनुकल्पधेनुदानादौ प्रायश्चित्तविवेकाद्यु-
 क्तोऽपि न स्यात् । “हृषभैकादशा गाय दद्यात् चरितव्रतः”
 इत्यभिधानात् । एवञ्च गृहिहेतुपार्वण्य आहं जीवत्पितृकेणापि
 कर्त्तव्यं संस्काराङ्गगृह्यविद्याद्वयत् । “जीवे पितरि वै पुत्रः
 आहंकानं विवर्जयेत् । येयां वापि पिता कुर्यात् तेषामेके
 प्रचक्षते” ॥ इति हारीतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधानसाङ्गतार्थं आह-
 विधानात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यपापक्षयज्ञापकगोपाम-
 स्यापि बाधः । यथा चरितव्रतविधौ याज्ञवल्क्यः । “घटे-
 ऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः
 मत्कृतस्य हि सत्क्रिया” ॥ अपवर्जिते प्रक्षिप्ते । “प्रायश्चित्ते
 तु चरिते पूर्णकुम्भमपां भवम् । तेनैव सार्धं प्रास्येयुः स्रात्वा
 पुण्यजलाश्रये” ॥ इति मनुः । तेन ज्ञातिना प्रास्येयुः
 क्षिप्तेयुः कृतप्रायश्चित्ता इति शेषः । गवां सत्कारस्य तद्वत्त-
 तृणभक्षणमेव । यदि तु गावस्तद्वत्तयवसं न गृह्णीयुस्तदा
 पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । “स्वगिरसा यव-
 समादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रमुदिता गृह्णीयुरथैन
 प्रावर्त्तयेयुरिति” । एनं कृतप्रायश्चित्तम् इतरथा नैत्याभिप्रेत-
 मिति मिताक्षरा । एवञ्च हारीतयाज्ञवल्क्यवचनकवाक्यतया
 वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यता-
 परम् । न तु प्रकरणादसत्प्रतिग्रहमात्रपरं ततश्चासत्प्रतिग्रह-
 मात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यानं तत् प्रदर्शनमात्रपरम् ।
 एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविषयम् । यथा मनुः ।

“उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतम् । मण्डलं परि-
 मृच्छेयुः साम्यं सौम्यैच्छसौति किम् । सत्यमुक्ता तु विप्रेषु
 विकिरेत् यवसं गवाम् । गोभिः प्रवर्त्तिते तीर्थं कुर्युस्तस्य
 परिग्रहम्” ॥ सत्यमिति नाहमेतत् पापं करिष्यामीति ।
 तीर्थं गोभिस्तृणभक्षणेन पवित्रोक्तते देशे । उच्यते । प्रायश्चि-
 त्तस्य नित्यत्वेनाहवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तथाच प्रायश्चित्तस्य
 नैमित्तिकत्वं निमित्तत्वञ्च मिताचराकदाह । नैमित्तिकोऽयं
 प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादावगतपापचयेऽपि जाते-
 टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिह्वीर्षु-
 षानुष्ठायते एतावता काम्याधिकारमात्रशङ्का न कार्या ।
 यस्मात् । “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये । निन्द्यैश्च
 स्रक्षणेयुक्ता जायन्ते निष्कृतेनसः” ॥ इति मनुवचनेऽकरणे
 दोषश्रवणेनावश्यकतावगमात् । तथाच याज्ञवल्क्यः । “प्राय-
 श्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपद्यान्तापिनः कष्टा-
 न्नरकान् यान्ति दारुणान्” ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःसहाच-
 रकान् प्राप्नुवन्ति इत्यन्तेन । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तमनुवचने नित्य-
 मिति श्रवणात् नित्यत्वम् अतएव सर्वैरेव निबन्धुभिः आह-
 विशेषस्य नित्यत्वे एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिरित्युक्तम् । तथाचोक्तं “नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिद-
 तिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥ फलाश्रु-
 तेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्तितम् । तस्मात् कर्तव्यमेवेह
 प्रायश्चित्तं विशुद्धये” ॥ इति शङ्खलिखितवाक्ये एवकारेण
 नियमादवश्यं करणं प्रतीयते । अवश्यकरणञ्चाकरणान्नि-
 वृत्तिः तदतिक्रमे तु “विहितस्याननुष्ठानाच्चिन्दितस्य च सेव-
 नात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ इति
 याज्ञवल्क्यवचने प्रत्यवायश्रुतेः । नित्यत्वम् अङ्गिरसापि ।

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जीतो वर्धयेत्
पापमसत्त्वं पर्षदिहोषन्” ॥ इत्यनेन पापवतो भुञ्जानस्य
प्रायश्चित्तार्थमनुपस्थितस्य पापहृदिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य
नित्यत्वमभिहितम् । यथा स्मृतिषागरे देवलः । “काला-
तिरेके द्विगुणं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । द्विगुणं राजदण्डश्च
दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ कालातिरेके संवत्सरातिरेके ।
“संवत्सराभिगतस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः” । इति मनुवचने
संवत्सरात् परतो द्विगुणदण्डदर्शनेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि
भवन्तीति न्यायेन एकत्र निर्णेतः शास्त्रार्थो बाधकमन्तरेणा-
न्यत्रापि तथा इति न्यायाच्च । आकाङ्क्षितत्वेन प्रायश्चित्तेऽपि
तथैव युक्तत्वात् । अधिकन्यूनकाले तु तदनुसारादेव भव-
स्येति । अतएव यथा “क्षारोपस्त्रेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालना-
दिभिर्वीर्यासि शुद्धान्ति एव तपो दानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
मुपयान्ति ध्यायमाना इव धातवोऽग्नी दीपेभ्यस्तस्मात् विश्व-
स्मात् स्नेहात् लोभात् भयात् प्रमादाद्वा अशुभं कृत्वा सद्यः
शौचमारभेत्” इति हारौतेन सद्यः करणमुक्तम् । अत्रापि
व्यवहारचिन्तामणौ विशेषः । “नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा” ॥
एवञ्च प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वे जावालोक्तं काम्यत्वं कथं सङ्ग-
च्छते । काम्यत्वं हि अनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तुं
शक्यत्वात् । तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां
द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । सैवं संयोगपृथक्-
त्वन्यायात् स च न्यायस्तुर्थाध्याये उक्तः यथा “खादिरं पशुं
बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्” इति श्रूयते अत्र
संशयः काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नैति । तत्र
फलार्थत्वेनानित्यतया खादिरताया नित्यप्रयोगादुक्ता न

युक्ता । यच्च नित्येऽपि स्वादिरत्नश्रवणं तत्काम्यस्यैव यशुबन्धनाय
यूपाश्रयज्ञापनार्थमतो न नित्ये स्वादिरतेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतु
र्थाध्यायसूत्रम् । एकस्योभयत्वेऽसंयोगपृथक्त्वमिति । तत्र संयोगः
सम्बन्धमात्रम् । एकस्य स्वादिरस्य क्रत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं रूपो-
भयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्व फलशेषत्व लक्षणसंयोग-
भेदावगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञा-
नार्थं नित्यवाक्यम् । सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
स्वादिरतेति । एवं “दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्या-
दावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रयणात् । तस्मात् प्रायश्चित्तं
नित्य नैमित्तिकं काम्यञ्चेत्यतो यत्र प्रसङ्गसम्भावना तत्र नित्य-
त्वात् काम्याभिलापदक्षिणाद्यङ्गं विनाऽपि प्रधाननिष्पत्त्या
फलनिष्पत्तिः । अतएव “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रच-
क्षते । अनुत्पत्तं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ नित्य-
क्रियां तथा चान्ये ह्यनुसङ्गफलां श्रुतिम्” ॥ इति जावाल-
भविष्यपुराणाभ्यां सङ्ख्यादिक विनाऽपि सन्ध्यादिवत् नित्य-
कर्मणा कृतेनैव पापक्षय उक्त इति । नित्यक्रियां नित्या
क्रिया यस्याः श्रुतेः ता प्राप्येति शेषः । फलमिति पाठे तु
छान्दसत्वम् । केवलवगोरणादौ प्रकारान्तरकृतप्रधाननिष्प-
त्तिरूप-वाचकाभावेन काम्यत्वात् काम्याभिलापादिरपि
क्रियते । वस्तुतस्तु काम्ये नित्ये वा वैदिकमात्रे यथा कथञ्चित्
प्रधाननिष्पत्तौ नाङ्गानुष्ठानार्थं प्रधानावृत्तिः । तथाच छन्दो-
गपरिशिष्टम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्ग तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ अतएव
नान्दोमुखश्चाहप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देश-
कालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः । अथैवं
सुसुचोर्नित्यकरणात् कथं न काम्यफलसिद्धिरिति चेन्न ।

“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेष
सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च” ॥ इति भविष्यपुराणेन
स्वर्गादिकाम्ये कामनावतएवाधिकारात् अतएव काम्यो
नैमित्तिको वार्थो नित्यमर्थं विस्तृत्याभिनिविशते न नित्य
इत्युक्तम् । द्वादशाध्याये सम्यक्संसाधनं प्रथमकल्पादिता-
करणं यस्य तत्तथा । अधिकारिणार्थिना विदुषा समर्थेन ।
निष्कामेणेति नित्यपरं मुमुक्षुपरञ्च । अतएव मार्कण्डेयपुरा-
णेऽपि फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाढ्यत्वं तदनर्थिनं मुमुक्षुं
प्रति मुक्तिदाढ्यत्वं पितृणामाह रुचिः । “पितृन्ममस्ये दिवि
ये च मूर्त्ताः स्वधा भुजः काम्यफलाभिसम्भौ । प्रदानशक्ताः
सकलेष्मितानां विमुक्तिदा येऽनभिसद्वितेषु” ॥ एवं देयता-
नामपि फलदाढ्यत्वमधिकारिभेदेनेति ।

अथाङ्गदीने काम्येऽपि फलम् । ननु काम्ये अङ्गाभावे
फलसिद्धौ साङ्गादि वैदिककर्मेणः फलावश्यम्भावनियम इत्यस्य
सर्वशक्त्यधिकरणोक्तस्य का गतिरिति चेत् समयफलविषयतया
गृहाण तथाच कल्पतरो योगियाज्ञवल्करः । “अष्टाविधि-
समायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदा-
नन्त्याय कल्पते” ॥ अष्टा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो
धर्मकार्येषु तथा आक्षेप्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धाधनस्य धर्म-
कृत्ये प्रयोजनम्” ॥ इति देवलवचनात् । अत्राङ्गप्रकर्षेण
फलप्रकर्ष उक्तः । अङ्गाप्रकर्षे तु न फलाभावः । किन्तु
फलात्पत्वमाह योगियाज्ञवल्करः । “आप्यं कृन्दय
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन
विशेषतः” ॥ मन्त्राणामित्यनुपज्यते । विशेषतो विशेष-
फलाय । “अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
शोभमन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफल भवेत्” ॥ अन्तर्जलादीनि

जलमध्यक्रियमाणानि अधमर्षणजपादीनि । होममन्त्र-
यत्किञ्चिदिति क्वचित्पाठः । अतएव प्रतिनिधावङ्गहानेरा-
वश्यकत्वेऽपि काम्यायामपि देवप्रतिष्ठाया विहितद्रव्याभावे
प्रतिनिधिमाह कल्पतरौ भविष्यपुराणम् । “काञ्चनं हरि-
तालञ्च सर्वाभावे विमिश्रयेत् । दद्याद्द्वौजौषधिस्थाने सह-
देवां यवानपि” ॥ सहदेवा मेदिन्युक्ता यथा “सहदेवा बला
दण्डोत्पलयोः शारिवौषधी । सहदेवौ तु सूर्याभ्यां सहदेवौ
तु पाण्डवौ” । प्रायश्चित्तविवेकेऽपि पापवत् पुण्येऽपि अज्ञा-
नात् ज्ञाने द्वैगुण्यमाहापस्तम्बः । “यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्नोति
दोषफलं सङ्कल्पेन भूय एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा
पुण्यक्रियासु च” । यथा ब्रह्मवधादिषु पापस्य निषिद्धतयो-
पयुक्तब्राह्मणादिज्ञाने द्वैगुण्यं तथा गङ्गास्नानादिषु पुण्यस्य
विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने द्वैगुण्यं ततश्च गङ्गादिज्ञानं
विनापि पुण्यं भवत्येव किन्तु गङ्गादिज्ञानात् यथा न तथेति
एवञ्चाज्ञानतः पुण्यकर्मणः स्वर्गादिकामनां विनापि तत्तत्फल-
सिद्धेर्न कामनाया अवस्थापेक्षा अतएव प्रासङ्गिको फलसिद्धि-
रप्युपपन्ना अतएव विष्णुपुराणे । आकाशवागपि “अनुक्तापि
वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणः” इति प्रासङ्गिकादितरत्र
ज्ञानकृतपुण्यकर्मणि तु स्वर्गादिकामनायाः सम्भवात् द्वैगुण्य-
फलार्थं कामनाद्यपेक्षन्ते धौमन्तः । व्यक्तं प्रतिष्ठाकाण्डे
कल्पतरौ विष्णुसर्पणे भविष्यपुराणम् । “दुष्कृतं सुकृतं वापि
ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । तत्सर्वमात्मना सार्द्धं मया तुभ्यं
निवेदितम्” ॥ एवं ज्ञानाभावादभिलाषादेः काः प्रसङ्गः तथा
च विष्णुपुराणम् । “भगवद्दिष्णोः पादाङ्गुष्ठविनिर्गतजलस्यै-
तन्माहात्म्यं यत्र केवलमभिसन्धिपूर्वकज्ञानाद्युपयोगेऽप्यकारक-
मनभिसंहितमप्यपेतमाणस्यास्थिचर्मसायुकेशाद्युत्तृष्टं शरीर-

अमपि तदुपरि पतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयति” इति तथा शिवरात्रिव्रते दैवदशसम्पन्नं सुखदेहसंसर्गेण अलशोफनपत्र पातादिनापि श्रीमहादेवपादादीनां प्रीतिरित्यादि दर्शनाद्याङ्गद्वौनादपि प्रधानात् फलसिद्धिः । अतएव लोके पुण्यबुद्ध्या अर्थाद्यङ्गे विनापि यथा कथञ्चित् दीयते इति व्यवहारः तथा च दानरत्नाकरे । “सर्वत्र गुणवद्दानं श्रवणाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ॥ गुणवत् फलवत् देशे स्वभावतः कृष्णसागरचरणदेशे अत्रापि स्वभूमौ परभूमौ तु तदनुसतायाम् । तथा च महाभारतम् । “नाननुज्ञात-भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते” ॥ यज्ञस्येति वैदिककर्मापलच-णम् । काले रात्र्यादौतरत्र विधानेन प्राप्नुयुस्त्वादिना । पात्रे विद्यातपस्या युक्ते । दत्तं दानं विशेषतः समग्रफलाये-त्यर्थः । तथा च दृष्टान्ततया ज्ञानकृतपापस्य भवदेवभट्टेनापि शूद्रगतवस्त्रादिदानकामस्यैव भ्रान्त्या ब्राह्मणगतवस्त्रादिदान-त्वेऽपि न कामनाकृतब्राह्मणगतदानफलम् । अपि तु ब्राह्मण-गतदानमात्रफलम् इत्यभिहितम् । एवञ्च दानादिकर्म मया कर्तव्यम् इति सम्यक्सङ्कल्पजनितेच्छापि धर्मकारणम् । “सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति याज्ञ-वल्क्यवचनात् । तथा “धर्माय पुनरारम्भः सङ्कल्पोऽपि न निष्फलः” इति तद्वैकायां यत्तु योगियाज्ञवल्क्यवचनम् । “विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृतमयद्वयं तु यत् । तद्वरन्त्यसुरा-स्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” इति तत् पूर्वोक्तग्रन्थाविधिसमा-युक्तमित्यस्य प्रशंसार्थम् । यथा व्यस्ततिथेर्निन्दा युग्मतिथेः प्रशंसार्था अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् पूर्वोक्तापस्तम्बवचनविरो-धश्च स्यात् ।

अथ विजातीयप्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः । तंथा

च प्रायश्चित्तविवेके दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्नाम्नरी-
यकस्यावगोरणस्य प्रायश्चित्तमपि सम्पद्यते इत्युक्तम् । ननु
दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदनन्तःपातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य
कथं सिद्धिः । तथा हि मनुः । “अवगूर्य चरेत् कच्छमति-
कच्छं निपातने” ॥ अवगूर्य ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यम्य
शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादितं तत्पापघ्नयकामः कच्छं
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं शंयुधिकरणे । शंयोः प्रजा-
यतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभि-
हिता । तथा च श्रुतिः । “शंयुः प्रजापतिः प्रजाविनेता
प्रजाहितैरतथ देवानां हविर्वहसाशिषोऽयाचत देवास्त्ववगोर-
णेशतयातनास्त्वित्याशिषो ददत” इति शास्त्रदीपिकादौ दर्श-
यौर्णमासप्रकरणे “देवा वै शंयुं वार्हस्पत्यम् असुवन् इव्यं मोव-
हेति किं मे प्रजाया इति ते सुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं यतेन
यातयेद् यो निहन्यात्तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत् यावतः
पांशून् ध्वनक्ति तावतः परिवत्सरान् स स्वर्गात् प्रच्यवेत् तस्मात्
ब्राह्मणायावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् इति” ।
इतिहासाम्बकं ब्राह्मणञ्च । अत्र सगयः । ब्राह्मणावगोरणा-
दिनिषेधोऽयं दर्शयः पुरुषार्थो वेति । अत्र पूर्वपक्षः । प्रकर-
णात् दर्शयोर्योऽयं दर्शोऽवगोरणादिकं न कार्यमित्यर्थः । तदुक्तं
फलाभावात् क्रतोश्चापि प्रकृतत्वात् तदर्थेता इति अत्र राधा-
न्ताय लैमिनिसूत्रम् । शंयो सर्वपरीदानादिति । शंयो
शंयुपदयुक्तमागुक्तब्राह्मणसंज्ञकयेदेवगोरणाद्यभावो न दर्शया-
नात्तं कुतः सर्वपरीदानात् प्रकरणात् साक्षात् दक्षयज्ञेन सर्व-
स्मिन् कालेऽवगोरणादीनां खण्डनात् तदुक्तम् । “कृतत्वात्तु
फलप्राप्त्यं पुरुषार्थो न तु क्रतोः इति” ॥ ननु कथमाह विना-
शिकोऽवगोरणस्य साक्षात्तरभाविशतयातनादेतत्त्वम् इति

चेन्न हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति पाणिनिस्त्वानुशिष्टलिङ्गावंगोरण-
 शतयातनयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽवगम्यते । आशुविनाशिनस्तदनु-
 पपत्त्या तद्दारीभूतदूरितापूर्वकल्पनात् । एवं पञ्चम्या तृती-
 यया विशेषणेन च साधनत्वं प्रतीयते । यथा याज्ञवल्करः ।
 “विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चे-
 न्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति” ॥ मनुः । “शरीरजैः कर्म-
 दोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैर-
 न्त्यजातिताम्” । यमः । सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेय-
 कृन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तस्य कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति
 सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः” ॥ अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
 पादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः । कर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः ।
 अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुराप-
 नादे, पतनसाधनत्वमवगम्यते । तत्र चिरध्वस्तं फलायालं न
 कर्मातिशयं विना” इति न्यायेनावगोरणादेर्व्यापाररूपं पापं शत-
 यातनादेः कारणं कल्प्यते । अत्र यद्यपि पापस्य कार्यानन्वित-
 त्वात् तत् सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । यदाह जैमिनिः ।
 “आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामिति” आम्नायस्य
 वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यप्रतिपादकत्वात् प्रामाण्यमिति शेषः ।
 एतदर्शानां कार्यप्रतिपादकानाम् आनर्थक्यम् अप्रामाण्यमिति
 तथापि “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् सुत्यर्थेन विधीनां सुस्तद्वद-
 भूतार्थानां क्रियार्थेन सह आम्नायादिति” आभ्यां जैमिनि-
 सिद्धान्तसूत्राभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसीदन्तीत्यादिभिरुक्त-
 भ्यते । इति विध्येकवाक्यत्वात् क्वचिदभूतार्थानां सिद्धान्तार्थानां
 क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमुक्तं तथा अपि
 “क्षारोपस्वेदधण्डनिर्णोदनचातनादिभिर्वासांसि ग्रथ्यन्ति ।
 एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः गुह्यमुपयन्ति ध्यायमाना इव

धातवोऽग्नी दीपेभ्यस्तस्मात् विश्वसम्भात् स्नेहात् लोभाद्भया-
दशुभं कृत्वा सद्यः शौचमारभेदिति” हारौतादिप्रायश्चित्त-
विधिवाक्यसमभिव्याहारात् पापस्य सत्त्वे प्रामाण्यम् इति
याज्ञवल्क्यः । “विप्रदण्डोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने” ।

कल्पतरुमिताक्षरयोगोक्तम् । “अथातः कृच्छ्रान् व्याख्या-
स्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्नयेदथापरं
व्रह्मं नक्तं भुञ्जीत अतः परं व्रह्मं न कश्चन याचेत अथापरं
व्रह्ममुपवसेत्” इति । अयमेव मनुना प्राजापत्यत्वेन परि-
भाषितो यथा । “व्रह्मं प्रातस्त्र्यहं सायं चरहमद्यादयाचितम् ।
व्रह्मं परन्तु नाश्रियोयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ याससंख्या
पराशरेणोक्ता । “सायं द्वाविंशतिपासाः प्रातः षड्विंशतिः
स्मृताः । अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम्” ॥

अतिकृच्छ्रमाह मनुः । “एकैकं ग्राममश्रौयात् व्रह्मणि
श्रीणि पूर्ववत् । व्रह्मश्रोपवसेदन्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः” ॥
व्रह्मणि व्रीणि नवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजा-
पत्यवत् । एवञ्चातिकृच्छ्रमध्ये कथं कृच्छ्रसिद्धिः । न ह्येक-
ग्राममध्ये द्वाविंशतिपासाः सम्भवन्ति सत्यं नियमपक्षे एवं
दीपो भवतु परिसंख्यापक्षे तु नैव दीपः । एकपासातिरिक्त-
भोजनाभावे द्वाविंशतिपासाद्यतिरिक्तभोजनाभावः सिद्ध्यति ।
एवमेतत् भवतु दण्डनिपातप्रायश्चित्तादवगोरणप्रायश्चित्तसिद्धिः ।
किन्तु पञ्चारिषो गुरुदारमममप्रायश्चित्तेनेव गुरुणा मघव-
क्कीर्णप्रायश्चित्तं कृतं भवेदिति प्रायश्चित्तविवेककृद्गुरुः कथं
मङ्गच्छते । तथा हि याज्ञवल्क्यः । “पाशादीपयोः स्मृतां
गच्छंस्तु गुरुतत्पगः । दित्वा सिद्धं यधस्ताप्य मक्षामायाभु
योपितः” ॥ तथा “अथकीर्णं भवेत्तत्वा व्रह्मपारो तु योपितम् ।
गर्दभं पशुमासभ्य नैवर्तते स विमुह्यति” ॥ अथ नरणेन वध

योगसिद्धिरिति चेन्न मरणवैकल्पिकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रत-
 प्रतिनिधिधेनुदाने एतद्यागप्रतिनिधिधेनुदानसम्भवात् गुरुप्राय-
 श्चित्तेनैव सधुपापनाशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अथ यत्र विहित-
 यवादीनामवघातादिना नाशे यवादिसाध्यत्वं पुरोडाशस्य
 न स्यादतोऽवयवपर्यन्तः शास्त्रार्थः । एतच्च यवानामपचारे
 प्रतिनिधौभूतगोधूमादिगतयवाद्यवयवेषु प्रत्यभिज्ञानसम्भवात्
 प्रतिनिधिन्यायावसर इति । अथ गोधूमादिगताः कथं यवा-
 द्यवयवाः न खल्वन्यत्रान्यावयवाः सम्भवन्ति । उच्यते । अव-
 यवाः खलु केचन यवादिमात्राणां केचन गोधूममात्राणां केचन
 उभयवर्गाणां निष्पादकाः । तत्रोभयनिष्पादकानामुभयत्र
 सम्भवात् गोधूमादिगता अपि यवाद्यवयवा यवाद्यवयवत्वेन
 प्रत्यभिज्ञायन्ते व्यवहियन्ते च । किन्तु यवादिमात्रारम्भका-
 णामसम्भवान् तदितरमात्रारम्भकाणाञ्च सम्भवात् न यागा-
 दीनां पूर्णनिष्पत्तिः अतो मुख्यालाभ एव प्रतिनिधिरिति
 अतएव जीभूतवाहनप्रभृतिभिरुक्तं यथा मुद्रापचारे माष-
 प्रतिनिधौ मुद्रानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धेऽयन्नियमो वै माषा
 इति माषा निषिद्धाः माषगतमुद्रावयवोपादानेऽपि माषाणां
 यज्ञसम्बन्धी नास्तीति वक्तुं न शक्यते माषामिश्रितानामेव
 यज्ञसम्बन्धप्रतीतेरित्यन्तेन तत्र माषामिश्रितानामिति माष-
 मात्रारम्भकावयवामिश्रितानामित्यर्थः अन्यथा मुद्गेऽप्युभया-
 रम्भकावयवत्वे माषारम्भकस्यापि तत्र सत्त्वात् यागे तदग्रहण-
 मनुपपन्नं स्यात् । अतएवोक्तं यत्र यत्र सीसादृश्यं तत्र तत्रा-
 वयवानां भूयस्त्वेन त्यागायोगात् । सुसदृशा एव गृह्यन्ते
 तस्यासम्भावे तु यत्किञ्चिदवयवसत्त्वेनापीति । परिशिष्ट-
 प्रकाशेऽपि । यत्र विहितद्रव्यावयवा एव प्रत्यभिज्ञायन्ते
 यथा गवये गवावयवास्तत्र हि प्रतिनिधिन्याय इत्युक्तम् ।

एवञ्च व्रताचरणधेनुदानयोः प्रतिनिधिन्यायासम्भवात् कथं प्रतिनिधित्वम् इति चेन्न वचनाद्भविष्यति यथा मनुः । “स्त्र्याप-
नेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृत् सुच्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” ॥ आपदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानं
प्रतिनिधिरित्यर्थः । मरणयोगादीनामपि तपस्त्वं यैर्यैर्व्रतै-
रपोहेतैत्युक्ता मरणादीनामपि मनुनोक्तत्वात् । “उमेति
चपला पुत्रि न चमं तावकं वपुः । सोढुं क्लेशस्वभावस्य
तपसः सौम्यदर्शने” ॥ इति मत्स्यपुराणोक्तवैधक्लेशजनक-
स्वभावत्वाच्च । उमेति चपलात्वमिति शेषः । अतएव शाता-
तपः । “देवतार्थे पितृणाञ्च ब्राह्मणार्थे च नित्यशः । स्वं
चिन्वतां स्वहस्तेषु योनः क्लेशः स नस्तपः” ॥ स्वं धर्मं चिन्वतां
सच्चयं कुर्वतां स्वहस्तेषु प्रतिग्रहादिषु इति कल्पतरुः । अथ
विशेषदानमाह संवत्तः । “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं
तथैव च । नाशयन्त्याश्च पापानि महापातकजान्यपि” ॥
यमः । “तिलं ददाति यः प्रातस्त्रिलान् स्पृशति खादति ।
तिलैः स्नातस्त्रिलैर्जुह्वत् सर्वं तरति दुष्कृतम्” ॥ अग्निपुराणम् ।
ब्रह्मइत्याकृतं पापमन्नदानात् प्रपश्यति । अन्नदः पापकर्त्तापि
पूतः स्वर्गे महीयते” ॥ हिंसात्मके तु दानस्य प्राधान्यं तपसः
प्रतिनिधित्वमाह मनुः । “दानेन बधनिर्णयं सर्पादीनाम-
शक्तुवन् । एकैकशयरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये” ॥ बध-
निर्णयं बधात् शौचम् । ‘वस्तुतस्तु पापक्षयसाधनत्वेनोक्तानां
कच्छचान्द्रायणादीनां यथा कथञ्चित् येन केनाप्यनुष्ठितेन
यस्य कस्यापि पापस्य क्षयः । तथा च विश्वामित्रः । “कच्छ-
चान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च रहस्ये च
सशयेऽनुक्तके स्फुटे । प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकच्छः परा-
ककः । अतिकच्छः पर्णकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धौः तत्तत्कच्छस्तु पावनः । जनोपवास
 कच्छस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥ एते व्यस्ताः समस्ता वा
 प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रय-
 त्ततः । कार्याद्यान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥ शिशु-
 चान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा । यवमध्यं तथा प्रोक्तं
 तथा पिपीलिकाकृतिः ॥ उपवासस्त्रिरात्रन्तु मामः पक्षस्त-
 दर्शकम् । षड्विंशदशविंशदिकार्यं शुद्धिफलार्थिना ॥ उप-
 पातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च
 अभिसम्प्राद्यपेक्षया ॥ जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृत् बुद्धिस्तं
 तथा । अनुबन्धादिक दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥ प्रकाशे
 बहुभिर्ज्ञाते पाप इति शेषः । रहस्ये बहुभिरज्ञाते सशये पापस्य
 अनुक्तके अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्ते प्रकीर्णक
 इति यावत् । अस्फुटेऽव्यक्तेऽज्ञाते इति यावत् आदिपदविव-
 रणं प्राजापत्य इत्यादि । सौम्यः सौम्यकच्छः व्यस्ता असमस्ता
 अनेकश इति यावत् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति तत्तथा एकशो
 ब्रतमिति शेषः षड्विंशदशविंशदौत्यत्रादिशब्दोऽयमनुक्तप्राय-
 श्चित्तपरिग्रहार्थः । अथैव समस्ता इति निर्विषय स्यात् न ह्येकत्र
 भरणद्वादशवार्षिकादिसम्भव इति चेन्न कामतः शूद्रकर्तृका
 ग्निहोत्रादिगुणयुक्तब्राह्मणवधे विषयसम्भवात् । “द्विगुणा
 चत्रियाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणा मता । चतुर्गुणा तु शूद्राणां
 परिपुद्गता महात्मना ॥ परिपुद्गतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।
 अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टहर्षने शुद्धे । दोषो गुरुतरो ज्ञेय-
 चयादीनां न संशयः” ॥ इति भविष्ये ब्राह्मणापेक्षया चतु-
 र्गुणप्रायश्चित्तश्रुते । “समो द्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथा-
 क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिमाया तद्वदेव हि” ॥
 इति दक्षवचनाच्च । अतो द्वादशवार्षिकव्रताद्यनन्तरमपि

मरणसम्भवात् । व्रतन्तु द्वादशवार्षिकादतिरिक्तकालिकं न भवति यश्च यावज्जीवनव्रतं तदपि द्वादशवार्षिकद्वैगुण्येन संकलितम् अन्यथा तत्संसर्गिणो जीवनकालानियतत्वेन प्रायश्चित्तकल्पनानध्यवसायापत्तेरेवमेव प्रायश्चित्तविवेकः । अभिसम्भेस्तारतम्यं माहृपोषणपरदारत्वादिना । जातेस्तारतम्यं ब्राह्मणत्वादिना । शक्तिर्बालत्वादिना । गुणस्य विद्यत्वादिना । अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेशः ।

अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापको विधिः । स चाद्द्वयः सन्ध्यामुपासीत इत्येवं रूपम् । नापि तद्भक्षणस्यानापश्यकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमात्रफलको नियमविधिः । स च तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीतैवेत्येवं रूपः । तथा च “स्वरुचा क्रियमाणे च यत्नावश्यं क्रिया क्वचित् । चीद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा” ॥ तथात्वे पितृमरणादपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव आपद्येत तद्भक्षणस्य समकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ॥ इत्युक्तस्वार्थान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तबाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्या एव शुक्ला सा च सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उपवासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं भट्टपादैः । “अन्यार्थयूयभाषा च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित भोजनम्” ॥ अन्यथा प्राजापत्यव्रतेऽपि ब्रह्ममद्यादयान्तमिति । “अयाचितन्तु मध्याह्ने पतुर्विंशतिशुद्धये” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचितस्यालक्ष्मी व्रतस्योपा-

पत्तिः स्यात् । चतुर्विंशतिरिति चतुर्भिरधिकाविंशतिर्यत्र
तत्तथा अयाचितन्तु स्वकीयानुद्योगेन पराहृतं दत्तं वस्तु ।
तथा च यतिधर्मे उशना । “भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक्
केनाप्यनिमन्त्रितम् । अयाचितन्तु तद्वैश्यं भोक्तव्यं मनुर-
ब्रवीत्” ॥ याज्ञवल्क्यः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-
कर्माणः । अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यो द्विपस्तथा” ॥ एतेन
तदानीमयाचितत्वेन गृहस्थितानामयाचित्वमिति निरस्तम् ।
प्राजापत्ये परिसंख्या व्यक्तमाह गोतमः । “अथापर ब्रह्म न
कञ्चन याचेत” इति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरप्यन्नादि-
जातप्राणिवधे मनूक्तवृत्तप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानु-
गमननिमित्त इव शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्नान्तरनिवृत्ति-
रवस्रीयते इति वदद्भिः सर्वप्रायश्चित्ते परिसंख्या दुर्गसिद्धोऽपि
अन्नाहभोजीत्यस्य सति भोजनेऽन्याहमेव भुङ्क्ते न आहमिति
न तु नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । यथा मया स्नान
कर्त्तव्यमिति नियमे सत्यस्नानात् व्रतभङ्ग इत्याह अतएव
सुच्छभूयस्त्वसम्युपपद्यतेऽत्र विशेषयति चौधायनः । “अष्टौ
तान्यव्रतघ्नानि आपो मूल फल पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या
च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ अतएव फलाहारादौ तथाचारः ।

अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः । “पापे गुरुणि
गुरुणि लघुनि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगु-
स्त्रायन्मुवादयः” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “एवं विषयभेदाद्वै-
व्यवस्थाप्यानि पुनरुक्तं । प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि
च ॥ अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः । गुरुणामु-
पदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” ॥ इति भविष्यपुराणात् ।
“स्वल्पसाध्ये च दुःसाध्यं आवयेत् सततं जने । यथा पापे
न वर्त्तत प्रायश्चित्तभयादिह ॥ न निर्दिशेदल्पसाध्यं प्राय-

श्चित्तं नरे बुधः । तस्मिन् संक्रमते पापं कर्त्ता तु तद्विमुच्यते ॥
इति गङ्गावाक्यावलोभृतस्कन्दपुराणवचनात् । “यस्मिन्
कर्माण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् । तस्मिंस्तु वत्तपः कुर्यात्
यावत्तुष्टिकरं भवेत्” ॥ इति मनुवचनाच्च । अभ्यस्तानभ्य-
स्ताभ्यां कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि इत्यादि विश्वामित्रवचनैः सर्व-
प्रायश्चित्तानां सर्वपापक्षयहेतुतोक्ता एवञ्च पापविशेषे प्रायश्चि-
त्तविशेषोपदेशो मुनीनां तत्तुल्यप्रायश्चित्तप्रदर्शनाय अन्यथा
प्रायश्चित्तविशेषकल्पनायामनध्यवसायः स्यात् । अतएव विश्व-
ामित्रेणापि । “कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्यात् गोवधे बुद्धिपूर्वके” ।
इत्यादिविशेषवचनेन तदभिहितं तेन प्राजापत्यादिसाध्यपाप-
क्षयस्य तदन्यूनक्षेत्रे प्रायश्चित्तान्तरसाध्यतापि अतएव ।
“प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनौम्” । इति प्राजा-
पत्यव्रतानुकल्पत्वेन श्रुतं धेनुदानं तत्तुल्यत्वेन सकलस्य पापा-
न्तरेऽपि कल्प्यते । अतएव योधायनेन सामान्यत उक्तम् ।
“बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्या-
देकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ एवं पूर्वोक्तगर्दभपशुयागसाध्य-
यायनाशस्यापि तदधिकक्षेत्रेण मरणेन प्रसङ्गात् सिद्धिः ।
अतएव ब्रह्मावधपापक्षयार्थिनो गोसहस्रदानेन तदनधिकसयै-
पापक्षयमाहाङ्गिराः । “गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रति-
यादयेत् । ब्रह्मणा वै प्रसुच्येत सर्वपापेभ्य एव हि” ॥ यमः । “गवा-
ङ्गिकं देवपूजावेदाभ्यासः सरित्प्लवः । नाशयन्त्याश पापानि
महापातकाजान्यपि” । गवाङ्गिकं गोर्दिनभक्ष्यम् अपि ना ह-
ृत्पापनाशकस्य सुतरामल्पपापनाशकत्वावगम्यते । तथा
च छन्दोगपरिशिष्टम् । “वेदाङ्गन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च
दिवोकसः । अस्मार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्त्यर्पयः ।
उपाकर्मणि चोत्तमं स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः । यियाघ्ननुग-

च्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः । समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये
 बहवोऽमलाः । न्यूनं सर्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः । एषां
 वेदादीनां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुरुतरा एव ब्रह्महत्या-
 दयो दोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ।
 अतएव अविज्ञाते गर्भबधे पुरुषशङ्कया पुंबंधप्रायश्चित्तमेवोक्तम् ।
 गुरुणा पुंबंधप्रायश्चित्तेन स्रुतः स्त्रीबंधपापचयस्य सम्भवात् ।
 यथा वशिष्ठः “ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहृदा भवति अविज्ञातश्च गर्भम्
 अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति तस्मात् पुंस्कृत्या जुह्वती”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः महाभारते । “यद्यकार्यं शतं कृत्वा
 कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दहति गङ्गाभस्तूलराशिभि-
 वानलः” ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यम् । भविष्ये । “गच्छंस्त्रिहन् स्वपन्
 ध्यायन् जायद भुञ्जन् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां
 स च सुध्येत बन्धनात्” ॥ तथा “भवनामि विचित्राणि विचि-
 त्राभरणाः स्त्रियः । आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्” ।
 ब्रह्माण्डे । “यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्व्रतयावगाहिता ।
 तेषां कुलानां स्रजन्तु भवात्तारयते शिवा” । दानधर्मे ।
 “अम्बाः क्लीषा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्यजाः । गङ्गां
 संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्” ॥ स्कान्दभविष्ययोः ।
 “स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्मबधादिकम् । दुराधर्मं कथं
 याति चिन्तयेद् यो वदेदपि । तस्याहं प्रददे पापं कीटिब्रह्म-
 बधोद्धवम् । स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीपाके मद्घोयते ॥
 आकल्पं नरकं भुक्त्वा ततो जायेत गर्दभः” ॥ ब्रह्माण्डे ।
 “ये गच्छन्ति स्वती गङ्गां परां च प्रेरयन्ति ये । इह ते सर्व-
 भोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्” ॥ यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम् ।
 “वित्तान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासी अग्निहोत्रिणः । वित्ते हि

सम्भवैदिज्या तीर्थाद्यर्थे न तु व्रजेत्” ॥ स्कान्दमन्त्रयोः ।
 “तीर्थयात्रादिकं कृत्स्नमकुर्वणोऽपि मानवः । गङ्गातीथस्य
 साक्षात्प्राप्तौ सोऽप्यत्र फलभाग भवेत्” ॥ यात्राकरणे तु भवि-
 यपुराणम् । “गङ्गास्नानसमायुक्तो विधिना स्वगृहात्ततः ।
 निर्गत्य मध्ये च नरः जुदेशे म्रियते यदि । गङ्गास्नानफलं
 सोऽपि नियतात्मा लभेत् सदा” ॥ समायुक्तः समुद्युक्तः
 विधिना यथोक्तविधिना । तथाविधकृतयात्र इत्यर्थः । तद्विधि-
 माह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
 सुमयतः सच पूर्वं गृहे स्वे । कृतीपवासः शुचिरप्रमत्तः
 संपूजयेद्, भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणैश्च
 साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतयापि
 पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं प्रकुर्वन्त-
 स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ॥ सुमयतः
 पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतीपवाम-
 स्तदुत्तरदिने गणेशं प्रहानिष्टदेवताश्च संपूज्य हविष्याऽऽ कृत्वा
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यात् तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने सुषुप्तमपि । “प्रयागे
 तीर्थयात्रायां पितृमात्रवियोगतः । कच्चानां धपनं कार्यं न
 ह्यथा विकचो भवेत्” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेगोऽपि
 तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु यात्रं
 कुर्यात्तु सपिपा । यात्रार्थमिति तत् मोक्षं प्रवेगे च न
 संग्रहः” । इति मविष्णुपुराणादिति गङ्गावाक्यायली । वस्तु-
 तस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेगे इत्येव वक्तव्यम् । यात्रा-
 प्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेगयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरमाभस्तु
 प्रत्यागतयापीति प्रागुक्त्यात् व्यक्तमाह एनायुषधृतं कुर्म-
 पुराणवचनम् । “तीर्थयात्रासमाप्त्यो तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि

च । वृद्धिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम्” ॥ ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण आहमात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एव देवान् पितृनित्यमिधानात् तत् पूजनमेव पुनः कार्यं न तूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् । “तिलोदकास्त्रलिदेयो जलस्यैस्तौर्यवासिभिः । सदानहस्तेनैकेन गृहे आहं समिप्यते” ॥ अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्यत्वं नियम्यते । तथा हि “अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति । वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति पैठौगस्युक्तेन जलैकचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्मार्हत्वात् । तर्पणकाले तौर्ये जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति स्थलीपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथवा काले तौर्यआहं तथा नरैः । प्राप्तेरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिष्टतर्पणम् । पिण्डदानं तत्र शस्तं पिष्टणाश्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् । आहं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्रद्धाहृगृध्रकाकाणां नैव दृष्टिहतञ्च यत्” ॥ ध्वाहो दण्डकाकः । अत्राकाल इति न रात्र्यादावितिः पर्युदस्तप्रतिप्रसवः । तथात्वे तदाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्तेतराप्रशस्तकालपरम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजयाः पट्प्रकीर्त्तिताः” ॥ इत्यनुसारात् । काल इति प्रशस्तापराह्लादिकालपरम् । अत्र शुचेः प्राप्नुयस्तरविहितप्रथमदिन एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसोवेलादावागमनेऽपि परदिने आहमविरुद्धम् । तथा च हलायुधधृतम् । “गत्वैव तौर्यं कर्त्तव्यं आहं तत् प्राप्ति-

हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्नात् पूर्वदक्षिणे ॥ पूर्वाह्णे
 सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निर्कोणे । पिण्डदानमिति आह्लासम्भवे
 केवलपिण्डदानमिति न पीनरुक्त्यम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह
 मत्स्यपुराणम् । “पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी क्षले-
 ऽपि वा । तीर्थंश्चाहे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” ।
 महाभारते । “यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो नास्तिको विप्रया-
 त्मकः । सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः” ॥ तथा
 “विषयेष्वतिसंरागो मानसोऽमल उच्यते । तेष्वेव हि विरा-
 गोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् । पिण्डदानं तपः शौचं तीर्थसेवा-
 श्रुतन्तथा । सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः” ॥
 भावः सात्त्विकराजसतामसान्यतममनोवृत्तिः स च निर्मलः
 सात्त्विक इत्यर्थः । एतानि तीर्थे कृतान्यपि अतीर्थान्यतीर्थ-
 कृतानि । यथा “प्रतिग्रहादपाहृतः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
 अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात्
 पुण्ये ध्यायतनेष्वपि । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” ॥
 निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु । तथा “स्वकार्ये पितृकार्येऽपि
 देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्वनमश्नुते” ॥
 शङ्कः । “तीर्थं प्राप्यानुयज्ञेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं
 फलमाप्नोति तीर्थयात्रा फलं न तु” ॥ तथा “यस्य पादो च
 हस्तौ च मनस्यैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थ-
 फलमश्नुते ॥ नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संचयः ।
 यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्” ॥ हस्तसंयमोऽव
 निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु चगम्यदेगादिग-
 मननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
 तत्तत्तीर्थफलबोधकसञ्ज्ञास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः शामि-
 त्वादिनिवृत्तिः । कीर्तिर्धर्मार्थतीर्थगमने धार्मिकत्वादिना प्र-

सिद्धिः । फलं शक्यमिति श्रेयः । एतच्च वृत्तसंयमनादि-
तौर्ययात्राङ्गं महाभारते तौर्ययात्रासुपक्रम्याभिधानात् । तौर्य-
ज्ञानादि कर्काङ्क्षु । शङ्केन यात्राप्रकरणमन्तरैव स तौर्य-
फलमश्रुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अत-
एव पैठौनसिः । “षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्धं तौर्यफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” ॥ परार्थेन वित्तमा-
दिना प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन ।

“तथा प्रतिकृतिं कृत्या तौर्यवारिणि मज्जेयेत् । मज्जेयेत्तु
यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः” ॥ प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः ।
अत्र दर्शयद्वा । शान्तिदोषिकायाम् । “सप्तभिर्मन्त्रभिर्मन्त्रि-
भिरुद्दिष्टयवेष्टितम् । प्रणवेन च मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुश-
द्विजम्” ॥ नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्मोपदेशिन्यां पाठः ।
रत्नाकरे तु गृह्यपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
केशोऽध्यायः । तन्मज्जने मन्त्रः । “कुशीऽसि कुशपत्रोऽसि
ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि स्नाते भू च स्नातो यस्यार्थं
प्रत्यवमनम्” ॥ स्कान्दे । “स्नापयेत् स्निग्धमित्रद्वौ च तौ-
स्तौर्यं नरोत्तमः । अन्यथापहरन्त्येते बलात्तौर्यं भवं फलम्” ॥
विष्णुः । “स्वयमुद्दिश्य कर्त्तव्यं स्वार्थं तौर्यं नरोत्तमैः । अक-
र्त्तृणां हरन्त्येते तौर्यं पूर्वञ्च यत्कृतम्” ॥ नरोत्तमैः स्वयं
स्वार्थमात्मोद्योग्यमुद्दिश्य तौर्यं कर्त्तव्यम् । एते आत्मोद्योग्यः मदन-
पारिजाते मार्कण्डेयपुराणम् । “मातरं पितरं जायं भ्रातरं
गृह्णद् गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” ॥
अत्रिसंहितायामप्येतत् । निमज्जेत स्वयमिति श्रेयः ।
मत्स्यपुराणे । “ऐश्वर्यलाभमाहात्म्यमश्नुते यो नरः ।
निष्कृतं तस्य तत्तौर्यं तस्माद् यानं विवर्जयेत्” ॥ गङ्गावाक्या-

वक्ष्याम् । “संवत्सरं द्विमासीनं पुनस्तथैव ब्रजेद्यदि । सुण्डन-
श्चोपवासश्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशममासाभ्यन्तरे
पुनर्गमने सुण्डनोपवासो न कार्याविति सूचितम् एवं तीर्थ-
प्राप्तिनिसिक्तकथादमपि । आकाङ्क्षायास्तौल्यात् । तदुक्तं
भट्टपादैः । “काकेभ्योरक्षतामन्नमिति बालोपदेशतः । उप-
घातप्रधानत्वात् किं श्लादिभ्यो न रक्ष्यते” ॥

स्कान्दे । “सुण्डनश्चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वज्र-
यित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा” ॥ यत्तु “गङ्गायां
भास्करक्षेत्रे मातापितृर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च
वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं
भास्करक्षेत्रे प्रयागः । तत्र पूर्ववचनं सामान्यतो गङ्गायां
निषेधकं परवचनस्तु प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां विधायकमिति
न विरोधः । सप्तमत्वन्तु गङ्गात्वभास्करक्षेत्रत्वभेदात् । अत्र
सर्वतीर्थं पुराणभारतादिप्रसिद्धदेशविशेषतीर्थपरं गिष्टपरि-
ग्रहात् प्रयागेऽकरणे दोषोऽपि । तथा च “गङ्गायां भास्कर-
क्षेत्रे सुण्डनं यो न कारयेत् । स कीटिकुलसंयुक्त आकल्पं
रौरवे वसेत्” ॥ अत्र गङ्गाप्रयागयोर्वैशिष्ट्यं स्फुटम् । प्रयागे
स्त्रीणामपि सुण्डनं न तु वक्ष्यमाणवचनाभ्यां केशानां दण्डुल-
च्छेदमात्रम् । “केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्” ॥ इति वचनात् ।
अत्र कारयेत् वापयेत् इति व्यवसात् वपनं कारयिष्ये इति
प्रयोगः । सुण्डने कृतमपि तथा च प्रयागमधिकृत्य “केशानां
यावती संख्या क्षिप्तानां क्षाण्डबोजले । तावदप्येवमहसापि
स्वर्गलोके महीयते ॥ यावन्तो नयन्तीमानि वायुना प्रेरितानि
वे । पतन्ति क्षाण्डबोतीये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ तावदप्ये-
वमहसापि स्वर्गलोके महीयते” ॥ सर्वतीर्थेष्वित्यत्र कस्यधारयः ।

न च प्रयागमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “एवं” कुरुष्व कीर्त्तय
 सर्वतौर्याभिपेक्षनम् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव
 नश्यति” ॥ इत्यत्र सप्तम्यन्यपदार्थबहुव्रीह्दिदर्शनात्तदत्रापि
 तथेति वाच्यम् । लक्षणाप्रसङ्गात् । ब्रह्मपुराणवचनेऽन्यथानुप-
 पत्त्या तथा कल्पान्ते बहुवचनानुपपत्तेश्च । न च गृहं संमा-
 दीतिवदुद्देश्यगतत्वेन बहुत्वसंख्याया अविषचितत्वमिति वाच्यं
 प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनास्योद्देश्यत्वाभावात् । किन्तु पशुना यजे-
 तेत्यत्र पक्षेकत्ववत् बहुत्वस्य विधेयत्वमिति गङ्गादिविशेष-
 निषेधानुपपत्तेश्च । न चायश्रिया वैमाषा इति वदत्यन्त-
 निषेधार्थमिति वाच्यम् । तत्र मौल्यश्चरुर्भधतीत्युपदेशेऽपि
 प्रतिनिधिना माषप्राप्तेर्युक्तो निषेधः । अथ प्रयागे मुण्डनं
 कुर्यादित्युक्ते गयादौ प्रसक्त्यभावात् कुतो निषेधः । सर्व-
 तीर्थपदस्य तीर्थमात्रपरत्वे गयादौ प्रसक्त्या निषेधः सूक्ष्मः ।
 सामान्यशास्त्रप्राप्तुपजीवित्वात् पर्युदास एव तत्त्वम् । न च
 “गङ्गायां भास्करचेत्रे पिबीथ मरणं विना । वृथा क्षिणन्ति
 यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” इति कालिकापुराणवाक्या-
 दन्यत्र निषेध इति वाच्यं पूर्वोक्तस्मृतिसमुच्चयवचनेनास्योप-
 लक्षणात्वात् । विष्णुनापि “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृ-
 वियोगतः । कचानां वपनं कुर्यात् वृथा न विकचो भवेत्”
 इत्यत्र तीर्थयात्रायामित्यधिकमुक्तम् । ततः प्रयागेऽवश्य-
 मुण्डनमन्यतीर्थेषु गयागङ्गाविशालाविरजितरेषु मुण्डने उप-
 वासवत् फलाधिक्यम् । कूर्मपुराणे । “गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा
 मुक्तिमाप्नोति मानवः । अज्ञानात् ब्रह्मलोकश्च याति नास्त्यत्र
 सशयः” ॥ तथा “गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले
 स्थले । अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे” ॥ चकारात्
 स्थलेऽपि । अतिः । “शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्ये जनार्दने” ॥ आग्नेये । “अर्हो-
दके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म
ब्रह्मसायुज्यमेति च” । अर्होदकं चरणाद्वाभिपर्यन्तम् । स्कान्दे ।
“गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं
ब्रह्म ददामि मामकं पदम्” ॥ प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनात् गङ्गा-
त्वज्ञानेन मुक्तिः तदज्ञाने ब्रह्मलोकगमनम् । इति ब्रह्माण्डे ।
“स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः । पदे पदेऽश्व-
मेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥ ब्रह्माण्डाग्नेययोः । “दृष्टा तु हरते
पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् । प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा
त्ववगाहिता ॥ अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति । स्नान-
मात्रेण गङ्गायां मथः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥ अन्यस्नानकृतं पापं
गङ्गातीरे विनश्यति । गङ्गातीरे कृतं पापं गङ्गास्नानात् विन-
श्यति” ॥ ब्रह्मपुराणे । “पठ्यादौ कृष्णपक्षे तु भूमौ सन्निहिता
भवेत् । यावत् पुण्यसमावास्यां दिनानि दश नित्यशः” ॥
गङ्गेति शेषः । तेनात्राधिकं फलमित्यर्थः । भविष्ये । “द्वादश्यां
श्रवणर्क्षे तु षष्ट्यां पुण्ययोगतः । आर्द्रायाश्च चतुर्दश्यां
गङ्गास्नानं सुदुर्लभम्” ॥ तथा “कृष्णाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं
स्यात् सर्वपर्वसु । अमावास्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनचये” ॥
शतगुणं पवत्वन पूर्वमुक्तं शतशतगुणमयुतमित्यर्थः । अन्यथा
पर्वत्वेन शतगुणप्राप्ते अमावास्यामिति वैयर्थ्यं स्यात् । तथा
“संवत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ
च भासत्रयफलं कर्मेत् ॥ नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति
मानवः । स शक्रलोकेषु चिरंस्थित्वा कालं सगोव्रजैः ॥ ततो
ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम्” ॥ तथा “परमासं
स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
समस्तकुलसंयुतः ॥ समस्तभोगसमुक्ता विष्णुलोके महीयते ।

पराहृदितयं यावत् नात्र कार्या विचारणा ॥ यश्चासमेकस्व-
परं सक्तदेवोत्तरायणे । एतदेव भवेत् पुण्यं विपुत्रे च तथैव
च” ॥ ब्रह्माण्डे । संक्रान्तिषु व्यतीपाते षडणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्” ॥

व्यतीपातमाह बृहन्मनुः । “श्रवणाश्विधनिष्ठाद्रां नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविगरेण व्यतीपातः स उच्यते” ॥
नागदैवतमज्ञेया । मस्तक मृगशिरः । गङ्गामृतघन्ये भवि-
ष्यपुराणम् । “चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया ।
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ तदा यः स्नाति
गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् । यत्र यत्र विपन्नो हि गङ्गा
भरणजन्तु सः” ॥ व्यतीपातेन चन्द्रमा इति गङ्गाधक्कावल्गु-
क्षपाठीऽनन्वितत्वाद्देयः । तथा “भात्मनो जननक्षत्रे जाङ्गवी
गाङ्गते दिने । नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्”
नक्षत्रहृदये मार्कण्डेयपुराणम् । “तत्रचत्रमहीराव यस्मिन्नस्तं
गतो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तत्रचत्रं दिनं स्मृतम्” ॥
पूर्वाह्णमुपवासनक्षैकभक्तेषु । “तत्रैवोपवसेद्वेदे यन्निशीयादधो
भवेत् । उपवासे यद्वचं स्यात्तदि नक्षैकभक्तयोः” ॥ इति स्कन्द-
पुराणात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्त याति भास्करः ।
यत्र वा युज्यते राम निशीथे यश्चिना सह” ॥ इति विष्णु-
धर्मोत्तराच्च । यस्मिन्नुदेतीति तु परिशेषात् स्नानादाविति ।
गङ्गामर्त्यावतरणमाह आदित्यपुराणम् । “वैशाखे शुक्लपक्षे
तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादयामास युगस्वारव्यवान्
कृतम् ॥ ब्रह्मलोकात् त्रिपद्यगां पृथिव्यामवतारयत् । तस्यां
कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजा-
तिभ्यः प्रयतः प्राशयेद् यवान् । पूजयेच्छुद्धं गङ्गां कैलाशश्च
हिमालयम् ॥ भगौरथश्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्” ॥

सागराणां सगरवंशभवानां “स्नानं दानं तपः आहं जपहोमा-
दिकञ्च यत् । अद्या क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्याते” ॥
आहो । “वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाङ्गवी जङ्गुना पुरा । क्रोधात्
पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् सुदारुण्यात् ॥ तां यत्र पूजयेत्
देवीं गङ्गां गगनमेखलाम्” ॥ शङ्खः । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीययां तथैव च । गङ्गातीर्थे नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकि-
ल्बिषैः” ॥ नन्दास्नानफलमाह भविष्ये । “सप्तजन्मसु यद्भुक्तं
पतितान्नश्च तैः सह । सप्तर्ग्यं कृतः पञ्च पातकानि भवन्ति
च ॥ तथानिर्वचनीयानि पापानि क्षयतामिधुः । रजस्वलायाः
स्पृष्टान्नभोजनेनापि यद्भवेत् ॥ सततासत्यभाषेण स्वर्गस्य
हरणेन च । मण्यथापि च रत्नस्य सामान्यसकलस्य च ॥ वस्तु-
नथापि हरणैर्वधैः सख्युर्द्विजातयः । मित्रहिंसा विप्रहिंसा
मातृहिंसादिभिश्च यत् ॥ जनितानि भवन्तीह रौरवादोनि-
यानि च । तेष्वनवरतं विप्रास्ताडनञ्च निवारयेत् ॥ यमस्य
किङ्कराणां वै पापमाजन्तं तत् कृतम् । बाल्ययौवनवार्द्धक्य-
दशा पापक्षयो भवेत् ॥ ब्रह्मपुरे वसेद्दृष्ट्वा हंसं परमन्ततः ।
धेनूनां कपिलानाञ्च सत्त्वं दत्त्वा द्विजगने ॥ चतुर्वेदाधीत-
काय यत् फलं लभते नरः । श्रीमन्नारायणस्येह वसते दक्षिणे
भुजे ॥ मर्त्यलोके ततो जन्म ततो गुणाययो भवेत् । भुङ्क्ते
सर्वसुखं भोगं यथायाप्नोति मानवः । नन्दाद्यानेन गङ्गायां
नात्र कार्यं विचारणम्” ॥

अथात्र प्रयोगः । तत्सद्व्येत्यादि । सप्तजन्मावच्छिन्न-
पतितान्नभक्षणपतितसंसर्गकृतपापपञ्चमहापातकानिर्वचनीय-
पापक्षयरजस्वला-स्पृष्टान्नभोजनसततासत्यभाषणस्वर्गमश्रि-
त्वापहरणसामान्यसकलवस्त्वपहरणसखिवधमित्रहिंसा विप्र-
हिंसा मातृहिंसादिजनितमहारौरवाद्यनवरतयमकिङ्करताङ्ग-

मनिवारणजन्मवात्ययौवनवार्धक्यदशा पापचयनक्षलोकाधि-
 करणकपरमहंसदर्शनपूर्वकवासाधीतचतुर्वेदब्राह्मणसम्प्रदानक-
 कपिलाधेनुलक्षदानजन्यफलश्रीमन्नारायणदक्षिणभुजवासतदु-
 त्तरमर्त्यलोकीयजन्मगुणाश्रयत्वसर्वसुखभोगयशः—प्राप्तिकामो
 गङ्गायां नन्दायां स्नानमहं करिष्ये । गङ्गायां रजो योगे प्रति-
 प्रसवमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यस्य ह्ययं श्रावणादिसर्वा नद्यो
 रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥
 यत्तु “आदौ कर्कटके देवी आहं यावद्रजस्वला । चतुर्थेऽहनि
 संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी” ॥ इति तद्रजो योगमात्रं
 बोधयति न तु स्नानादिनिषेधकम् । अतएव निगमः ।
 “गङ्गा धर्मद्रवौ पुण्या यमुना च सरस्वती । अस्तर्गतं रजो
 योगे सर्वाङ्गः स्वैव निमोलाः” ॥ ब्राह्मिकरजो योगस्तु नीरा-
 जनाद्यर्थे इति शङ्खधर इति कृत्यतत्त्वारण्यः । नारदीये ।
 “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि
 गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥ यज्ञैर्यज्ञैश्च नियमैर्दमैः सत्या-
 सतोऽपि वा । न तत् फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥
 गङ्गामेवापरस्येह दिवसाह्नेन यत् फलम् । न तत् फलं समर्थो
 न प्राप्तुं क्रतुशतैरपि” ॥ दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु । “जाह्नवीतीर-
 सम्भूतां च्छदं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः । विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो-
 नाशाय केवलम्” ॥ गङ्गामधिकृत्य वाराहे । “ब्रह्महा गुरुहा
 गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः । तस्यास्तोमैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” । ब्रह्मपुराणे । प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतु-
 दयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कदाचन । अत्र
 न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” ॥ अत्र साधारणत्वेन
 भारदातिनोक्तद्वस्तो ब्राह्मः तथा च “चतुर्विंशत्यङ्गुलाब्धं हस्तं
 तन्मविदो विदुः । यवानामष्टभिः क्लृप्तमानाङ्गुलमुदीरितम्” ॥

प्रमाणञ्च पार्श्वेन । “षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्या-
यनदर्शनात् । अनयोर्ध्ववस्थामाह कविलपञ्चरात्रम् । “षष्टि-
भिस्तैर्भवे ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टम-
ङ्गुलं मुनिसत्तमम्” ॥ कन्यसं कनिष्ठम् । यवानां तण्डुला-
नाह कालिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलञ्चाष्टभि-
र्भवेत् । अदौर्ध्वयोजितैर्हस्तचतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः” ॥ दान-
धर्मम् । “भाद्रकण्यचतुर्दश्यां यावदा क्रमते जलम् । तारुर्ध्वं
विजानीयात् तद्रुद्धं तीरमुच्यते” ॥ ब्रह्मपुराणे । सार्धं हस्त-
शतं यावत् गर्भतस्तौरमुच्यते” ॥ गङ्गावाक्यावल्याम् । “गङ्गा-
तीरे कृतं यत्रात् कीटिकीटिगुणं भवेत्” ॥ स्कान्दे । “यज्ञो
दानं तपो जाप्यं आहूय सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कीटिकीटिगुणं भवेत्” ॥ गङ्गायामिति तीरपरमिति गङ्गा-
वाक्यावली । याज्ञे “तीरे प्रतियहस्यज्यस्याज्यो धर्मस्य
विक्रयः” ॥ स्कान्दे “तीराद्भ्यूतिमात्रन्तु परितः चैत्रमुच्यते ।
अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । अत्रस्यास्तिदिवं
यान्ति ये मृतास्ते पुनर्भवाः” ॥ गच्छूतिः क्षीययुगम् । न
श्मशानं न चादेशो गङ्गायां परिकीर्त्यते” ॥ तीर्थचिन्ता-
मणौ ब्रह्मपुराणम् । “अत्र दूरे समीपे वा सदृशं योजनद्वयम् ।
गङ्गायां मरुणेनेह नात्र कार्यं विचारणा” ॥ मदिथ्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यच्चदानादिजं फलम् । गङ्गातीर्येयं
सतिलैर्दुर्लभं पिष्टतर्पणम्” ॥ अत्र निषिद्धेऽपि दिने तिन-
तर्पणम् । यथा स्मृतिः । “तीर्थं त्रिपिबिम्बे तु गङ्गाया
प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिनमिष्यितम्” ॥
निषिद्धदिनमाह तत्रैव । “रविशुक्लदिने चैव द्वादश्यां आह-
वामरे । सप्तम्यां जम्भदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्य-
पुराणञ्च “संक्रान्त्यां निषि सप्तम्यां रविशुक्लदिने तथा । आह

जम्बदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ आहपदम् अभावात्था
 आक्षेपरपरम् । “नौलपण्डविमोक्षेण अभावास्यां तिलोदके ।
 वर्षासु दीपदानेन पितृणामन्वृणो भवेत्” ॥ इति वचनात्
 तीर्थेतरप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विपुषे चैव संक्रान्त्यां
 षष्ठ्येषु च । अपाकर्माणि चोक्तर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य-
 शुक्रादिवारोऽपि न दीपस्तिलतर्पणे” इति । एवञ्च भविष्ये ।
 सतिलगङ्गातोयस्य दुर्लभत्वाभिधानेन तीर्थे तिलाभावेऽपि
 प्रतिनिधिना तर्पणं सूचितम् । “तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-
 रजतान्वितम् । तदभावे प्रसिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ” इति
 योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरज-
 तस्मृजन्तम् अतएव महाभारते । “त्रिषु लोकेषु ये केचित्
 प्राणिनः सर्व एव ते । तर्प्यमाणाः परां दृष्टिं यान्ति गङ्गा-
 जलैः शुभैः” ॥ भविष्ये । “ये नरा दुःखिताः सम्यक् सर्वे ते
 सकुशेस्तिलैः । तर्पिता जाह्नवोतीयेर्नरेण विधिना सकृत् ।
 प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा” ॥ आभ्या
 वचनाभ्यां तीर्थचिन्तामणौ केवल गङ्गाजलेन सतिलजलेन च
 वाक्यभेदो लिखितः । यत्तु “तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं-सतिलेनैव
 तर्पणम् । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठापां कृमिर्भवेत्” ॥
 इति स्कन्दपुराणीयतीर्थे तिलरहिततर्पणनिन्दा साऽपि सप्त-
 म्यादिनिषिद्धतिलतर्पणस्य तीर्थे त्रिविधे चित्यादिना
 प्राप्तप्रतिप्रसवपरा । सुवर्णादिप्रतिनिधिरेहितपरा वा अन्यथा
 तिलाभावेऽपि प्रधानस्य बाधः । वचनप्राप्तप्रतिनिधेर्बाधश्च
 तीर्थे स्यात् ततश्च वचनान्तरप्राप्तप्रतिप्रसवेनैव उपपत्तौ
 बाधकल्पनाया अन्यायत्वात् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 विविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ इति जावालोक्तस्नानाङ्गतर्पणात् । यथा “तर्पणन्तु

शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः” इति योगियाज्ञवल्क्यो-
क्तस्य पितृयज्ञस्तु तर्पणमिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तस्य च प्रधान-
तर्पणस्य सिद्धिस्तथा गङ्गादि काम्यतर्पणं सिद्धरति कामनावतः
प्रधाननिर्वाहस्य विशेषात् । एतेन गङ्गावाक्यावल्योक्तं पृथक्
तर्पणं निषिद्धम् । भाव्ये । “गयायाहं कृतं तेन उत्सृष्टं
ह्यस्तथा । येन तदोचिसंसिक्ते तीरे आहमकारि च । गङ्गा-
याञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं स्मृतम् । विशेषतः कलियुगे
गङ्गापिण्डः प्रशस्यते” ॥ ब्राह्मे । “सर्वाणि वेधां गाङ्गेयैस्तोयैः
कृत्यानि देहिनाम् । देहं त्यक्त्वा नराः शैवे पदे तिष्ठन्ति
सर्वदा” ॥ तथा “भक्त्या तज्जलपकाग्नी तज्जलं सेवते तु यः ।
अनायासेन हि नरो भोचीपायं स विन्दति” । स्कान्दे “गङ्गा-
तीरं परित्यज्य येऽन्यतोर्धाभिलापिणः । ब्रह्महत्याफलं तेषां
सततं संशयात्मनाम्” ॥ स्मृतिः “पष्टिविघ्नसहस्राणि गङ्गां
रक्षन्ति सर्वदा । निवारयन्त्यभक्तांश्च पापकर्मरतास्तथा” ॥
महाभारते । “प्रद्युम्ननगराद् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्वक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता । स्नात्वा तत्राक्षयं
पुण्यं प्रयाग इव लक्ष्यते” ॥ दक्षिणप्रयाग उन्मुक्तवेणो सप्त-
ग्रामाख्यदक्षिणदेशे । तथा “गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासा-
गरसङ्गमे । स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत्” ।
भविष्ये । “यत् पुण्यं जायते पुसा दर्शने परमात्मनः । तद्वे-
देव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः” । स्कान्दे । “गण्डूपमाच-
पानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्रच्छन्दस्य पिबेदापः तस्य सुक्तिः
करे स्थिता । त्रिभिः सारस्वत तोयं सप्तभिस्त्वय यामुनम् ।
नामदं दशभिर्मामैर्गोङ्गं वर्षेण लोयेति । वर्षेर्द्वादशभिर्योति
शालग्रामशिलाजलम् । नाभ्यन्तर्गततोयानां मृतानां कापि
देहिनाम् । तत्तत्तौर्यफलादाभिर्नात्र कार्या विचारणा ।

चेतस्यमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गेयं हरते पाप-
 माजकमरणान्तिकम् ॥ भविष्ये । “असु नारायणं देवं
 स्नानकाले स्मरेत् सदा । साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च
 विशेषतः । गङ्गायां मौपलं स्नानं महापातकनाशनम् ॥
 तस्यां स्नाने मन्त्रो विद्याकरसिखितो । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते
 गङ्गे त्रिपयगामिनि । धर्मद्वीति विख्याते पापं मे हर
 जाह्नवि । अहया भक्तिसम्पन्ने शोभातर्देवि जाह्नवि । अमृते-
 नाम्बना देवि भागौरथि पुनोहि मां” ॥ अत्र “ब्रह्मचरविशा-
 सेव सन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्का-
 रकं मतम्” ॥ इति योगियाश्रवस्त्वयोक्त्याप्यबाधः । गङ्गा-
 सागरसङ्गमे मन्त्रः । “त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितां
 वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि दुरितानि वै” ॥ गाङ्गेये ।
 “पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः । तस्मात् सर्व-
 प्रयत्नेन पूजयेदमरावगाम्” ॥ पूजाजपमन्त्राः भविष्ये । “गां
 गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतायै शान्तिप्रदायिन्यै नारायण्यै
 नमो नमः” ॥ इति तथा “गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च
 नमो नमः । इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत्” ॥ तथा ।
 “वासो हिरण्यरत्नानि पद्मपुष्पफलानि च । अन्नपानादिक-
 चापि यस्य यद्ववति प्रियम् । तत्तद्वत्तयैव गङ्गायै यः प्रय-
 च्छति मानवः । तत्तत्सुखमनन्तं हि संप्राप्येह च जन्मनि ॥
 प्रेत्यमाप्नोति निर्वाणं परमं यद्विरञ्जनम्” ॥ देवसम्पदानक-
 दानेऽपि ब्राह्मणाय दक्षिणा देया । “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
 दद्यात् कनकदक्षिणाम्” इति नन्दिपुराणादिति गङ्गावाक्या-
 बन्धो । वस्तुतस्तु देवस्यापि पात्रत्वात् तस्यैव दक्षिणा देया ।
 तथा च भविष्ये । “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्तं त्रायते यस्मादतीव नरकाणवात्” ॥ महेश्वर इति

प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् । तथा च मन्दिपुराणम् । “पात्रा-
 ष्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाद्याग्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा
 मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम्” ॥ सान्तानिकादीत्युपक्रम्य ।
 “एतेभ्योऽपि द्विजातिभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्” ॥ इति मनु-
 वचने यस्मै दानं, तस्मै दक्षिणा देया दक्षिणेति दर्शनाच्च ।
 व्यक्तं मतस्यसूत्रे । “देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च
 दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥
 दत्त्वात्वित्यत्र देयानीति वाराहोतन्त्रे पाठः । भविष्ये । “सर्व-
 तत्त्वमयीं गङ्गां परमात्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्यपावनार्थाय
 गाङ्गतां प्रणमेत् सदा ॥ यथा गौरौ तथा गङ्गा तस्माद्गौर्यास्तु
 पूजने । विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने” ॥ अतएव
 छागघातसमाचारः ।

गङ्गायां अस्थिमत्तैपः । आदिपुराणे । “मागौरथी यत्र
 यत्रास्ति तीर्थं कुलद्वये चापि युदा विपन्नः । तदा तदा तत्र
 तस्याथ भक्त्या भावेन चास्थोनि विनिक्षिपेत् । स्नात्वा ततः
 पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वान्यतिलैश्च योज्यम् । ततश्च
 नृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु
 धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेत् । उत्थाय
 भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” ॥ एतदर्हं
 तीर्थचिन्तामणो अन्यथा पठितम् । तद्यथा । “स्नात्वा तथो-
 त्तीर्थं च भास्करश्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति । “एवं
 कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महैन्द्रतुल्या” । प्रेत-
 गणोपगूढां दक्षिणां दिशं नमोऽस्तु धर्मायेति गङ्गाजलप्रवेग-
 मन्तः । स मे प्रीतो भवत्विति अस्थिमत्तैपमन्तः । इत्यनि-
 रुद्धभङ्गाः । अत्र विष्णुपुराणीये । गतप्राणमिधानात् मृत-
 शौकास्थिगङ्गासम्बन्धे पुण्यजनकमिति तेन जीवतो दन्तादि-

स्थाप्यते पश्चात्तत्सम्बन्धाय इत्याचारः । 'तत्र क्रमः ।' स्नात्वा-
 चम्यापसव्यं कृत्वाऽस्योनि पञ्चगव्येन सिक्ता हिरण्यमध्वान्य-
 तिलैश्च संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्-
 पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति वदन्
 जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्विति उक्त्वा प्रक्षिपेत् । ततो
 मज्जनं कृत्वा उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । आदि-
 पुराणम् । "मातुःकुलं पित्रकुलं वर्णयित्वा नराधमः । अस्यो-
 न्यन्यकुलोत्पस्य नीत्वा चान्द्रायणश्चरेत्" ॥ एतच्च धनसङ्गणा-
 दिना । "अस्योनि मातापित्रपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये
 कदाचित् । सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषाम् तौर्यानि
 फलप्रदानि" इत्यादिपुराणे सद्भावकस्य भावशुद्ध्यान्यकुलज-
 स्यापि कृपातिशयात् धर्मबुद्ध्यास्थिरक्षेपे फलाभिधानात् ।
 कौर्म्ये । "यावन्त्यस्योनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । ताव-
 द्द्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यावदास्थि मनुष्यस्य गङ्गा-
 तीयेषु गच्छति" ॥ इति दानधर्मे पूर्वार्धेन पाठात् कालस्यापि
 तावत्त्वं प्रतीयते यमः । "दशाब्दाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातीयेऽस्थि
 मज्जति । गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्" ॥
 मिताचरायां स्मृतिः । "आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रियाः । तेषामपि तथा गङ्गातीये संस्थापनं हितम्" ॥
 भविष्ये । "सर्वतीर्थसर्थी गङ्गां सर्वदेवसर्थी पराम्" । तथा
 "सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायाञ्च नरोत्तमः । अष्टाचरं जपेन्नित्यं
 मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । नमो नारायणायेति प्रणवाद्यष्ट-
 वर्णकः" ॥ स्कान्दमातृस्योः । "क्रोधलोभैकहृत्तोनां विप-
 रीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्यत्र जपयज्ञादिनिष्फलम् ॥
 गङ्गाया यत् कृतं सर्वं सफलं नात्र संशयः । परं ब्रह्मस्वरूपिण्यां
 गङ्गायाञ्च स्वभावतः" ॥ ब्रह्माण्डे । "सर्वभावा विशुद्धो हि

गङ्गायां कुरुते तु यः । सम्पूर्णफलमाप्नोति हेलया तस्य
 कर्मणः ॥ पापानां पापहन्तौ त्वं स्वर्गमीच्छासिहेतुता । स्वभाव
 एव गङ्गायाः शैत्यं हिमवतो यथा ॥ अन्यत्र गङ्गाः । “अथ-
 ह्मणः पापात्मा नास्तिको हिंस्रसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते
 न तीर्थफलमागिनः” ॥ अष्टिचसंशयः फलोपायेतिकर्तव्य-
 तासु निश्चयशून्यः । पुलस्त्यः । “कपटेनापि गङ्गायां स्नान-
 दानादि कर्म यत् । यो लाभस्यातिपूजार्थं कुर्यात् सोऽपि
 दिवं व्रजेत् ॥ चन्द्रसूर्यप्रदे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि ।
 महातीर्थे तु संप्राप्ते चतदोषो न विद्यते” ॥ अन्यत्र तु देवतः ।
 “सर्वशः सूतकी घृणी मत्तोन्नतरजस्वलाः । मृतबन्धुरधन्व
 धर्ज्योन्नतो स्वकालतः” ॥ इत्यनेन धर्ज्यतामाह अशुचित्व-
 मप्याह । “दन्तलग्नमसंशय्यं लेप्यं मन्येत दन्तवत् । न तत्र
 बहुशः कुर्यात् यत्र सुहृद्वरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं तृण-
 वेधात् व्रणे कृते” ॥ रक्षाकरादयोऽप्येवम् । ब्रह्माण्डे । “गङ्गां
 पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं केशं
 निर्मास्यं मलघर्षणम् ॥ गात्रसंवाहनं कौडां प्रतिग्रहमथो
 रतिम् । अन्यतीर्थरतिश्चैव अन्यतीर्थप्रसंगनम् ॥ वस्त्रत्याग-
 मयाघातं सन्तारश्च विज्ञेयतः” ॥ आचमनं मुखशोधनाच-
 मनपरम् । “गन्धादौचिस्त्रिपेक्षूष्णीं तत आचमयेत् द्विजान्” ।
 इति कात्यायनवचने । “भुक्षाचामेद्यथोक्तेन विधानेन समा-
 दितः । शोधयेन्मुखद्वस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि” इत्याचार-
 माधवीयधृतदेवसवचने च तथा दर्शनात् । न तु कर्माङ्गाच-
 मनादिपरम् । तदबाधेन चरितार्थत्वे तद्बाधा योगात् वस्त्रत्याग-
 मिति जले स्नानसाटीत्यागपरम् । स्कान्दे । “नाभ्यङ्गितस्य प्रवि-
 शेत् गङ्गायां न मलादितः । न जल्पन् मृषा वीक्षन् वदन्नानृतं
 वचः । मृषा वीक्षन्निस्तस्मिन् वीक्षमाणः” ॥ ब्राह्मे । “स्नायीत तैल-

वान् विप्रस्तटभूमिसुपेयिवान्' । तटे गात्रं प्रक्षाल्य स्नायादि-
त्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “अथाह्वास्वागता चायो नद्याः
प्रथमवेगिकाः । प्रचोऽभितास्तु केनापि याथ तीर्थादिनिः-
सृताः” ॥ तीर्थादिनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः । प्रवाह-
मध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वाद्दोषः । अन्यथा इदानीं
गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । “स्रवन्तीष्वभिरुद्धासु त्रयो-
वर्षा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ निरु-
द्धासु न कुर्वीरिषं शभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान्
सेतून् कूर्पाथ परिवर्जयेत् । उद्धृत्य त्रीन् पिण्डान् वा कुर्या-
त्प्रापत्सु नदी सदा” ॥ इति वीधायतवचने निरुद्धाया अपि
स्रवन्तीत्वश्रुतेः सुतरामेवान्तःसलिलत्वादित्यम् । योगियाज्ञ-
वल्क्यः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य
प्रयतः पथात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ शुचिरपि क्रियाङ्ग-
स्नाने स्नातोऽधिकारौ भवति देवे पैत्रे च कर्मणीत्युप-
पत्तये प्राङ्निमज्जति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जनरूपत्वात् तीर्थ-
वाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । , “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तत्राशुसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्”
व्यासः । “नाभेरुर्ध्वं हरेदायुरधोनाभेस्तपः क्षयः । नाभेः
यनजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्” ॥ नाभिमात्रे जले
स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततस्त्रिराप्तुत्येव । यद्यपि नाभि-
मात्रे जले स्थित एव कर्म कर्त्तुं शक्नोति नोपविष्टस्तथापि ।
स्थित्वेत्युपादानाद्बद्धदक एव नियमः । स्वल्पोदके तूपविष्टोऽपि
एवमङ्गानां बाधकं विना प्रधानसमदेशत्वनिधमात् । सङ्क-
ल्पादि तत्रैव । स्कान्दे । “वारुणेन समायुक्ता मधो कृष्णा
त्रयोदशौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥
वारुणं शतभिषा । “शनिवारसमायुक्ता आ मदावारुणौ

स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोटिकुलमुदरेत्” ॥ अर्द्धपुराणम् । “महाज्यैष्ठ्यान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
बुधमज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठ्यो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्राजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारिणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महा-
ज्यैष्ठ्यो प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठ्यो
प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रर्क्षे
त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य
महाज्यैष्ठ्यो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजशार्त्तण्डे । “ज्येष्ठसंवत्सरे चैव
ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठ्यो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्सरः “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षं
स्यात् शक्रदैवतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरीको याज्ञः । न तु
संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतो वर्षविशेषः । ज्येष्ठः इति विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे यदि स्यादिति पाठस्तु कात्यानिकः ।
प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः । वारुण्यादिषु पूर्णतिथौ
मध्याह्नादिसमये नक्षत्रसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णतिथिनक्षत्र-
लाभेऽपि पूर्वदिन एव ज्ञानम् । “पष्टिदण्डात्मिकायाश्च
तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमल विद्यादेकादशीं
विना” ॥ इति स्मृतेः । न च “कर्मणो यस्य यः काशस्तत्काल-
व्यापिनो तिथिः । तथा कर्मणि कुर्वीत ऋषिब्रह्म न
कारणम्” ॥ इति ब्रह्मयाम्यवल्क्यवचनात् । “मैत्रं प्रसाधनं
ज्ञानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च

वान् विप्रस्तटभूमिसुपेयिवान्" । तटे गात्रं प्रक्षाल्य स्नायादित्यर्थः । योगियाञ्चवल्क्यः । "अग्राह्यास्वागता आपो नद्याः प्रथमयोगिकाः । प्रक्षोऽभितास्तु केनापि यास्य तीर्थादिनिःसृताः" ॥ तीर्थादिनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः । प्रवाहमध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहिल्वान्न दोषः । अन्यथा इदानीं गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । "स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन्न शभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांस्य परिवर्जयेत् । उद्धृत्य त्रीन् पिण्डान् वा कुर्यादपत्सु नो मदा" ॥ इति वीधायनवचने निरुद्धाया अपि स्रवन्तीत्यश्रुतेः सुतरामेवान्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाञ्चवल्क्यः । "तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" ॥ शुचिरपि क्रियाङ्गस्नाने स्नातोऽधिकारो भवति देवे पैत्रे च कर्मणीत्युपपत्तये पाङ्निमज्जाति क्रियाङ्गस्नानस्य सज्जनरूपत्वात् तीर्थवाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । "योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राभसि द्विजः । स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थेषु द्विगुणं स्मृतम्" व्यासः । "नाभेरुद्धं हरेदायुरधोनाभेऽक्षयः क्षयः । नाभेः समजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्" ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततश्चिराद्भुत्येत्यत्र । यद्यपि नाभिमात्रे जले स्थित एव कर्म कर्तुं शक्नोति नोपविष्टस्तथापि । स्थित्वेत्युपादानाद्बृहदक्ष एव नियमः । अल्पोदके तूपविष्टोऽपि एवमद्भानां बाधकं विना प्रधानसमदेशत्वनिश्चयात् । सङ्गन्यादि तत्रैव । श्रुत्यादे । "वारुणेन समायुक्ता मधी कृणा तथोदगौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यप्रदृश्यते, समा" ॥ वारुणं शतभिषः । "गनिवारसमायुक्ता चा मदावारुणो

मृता । गङ्गायां यदि सभ्येत कोटिसूक्ष्मैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता गगौ मतमिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोटिकुलसुधरेत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्येष्ठान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
सुमज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्राजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठसप्तम्य महा-
ज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराधास्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चमके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ चतुराधास्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रे
स्वयवा मैत्रे गुरुचन्द्रे यदा स्थितो । पूर्णिमा ज्येष्ठसप्तम्य
महाज्येष्ठो प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमासेष्वपि । “ज्येष्ठसंवत्सरे चैव
ज्येष्ठसप्तम्य पूर्णिमा । ज्येष्ठमेन मतायुक्ता महाज्येष्ठो
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्येष्ठसंवत्सरः “ज्येष्ठामूलोपनि जीवे वर्षे
प्रात् शक्रदेवतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरीयो धाद्यः । न तु
संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतो वर्षविशेषः । ज्येष्ठः इति विमेषः-

पूजनम्” ॥ इति मनुवचनात् । पूर्वदिन एव कथमिति
वाच्यम् । “दिवाकारकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं
निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥ इति पराशरवचने
दिवासात्रस्य स्नानाद्वत्वात् मनुवचने मैत्रसाहचर्यात् स्नानपदे
प्रातःस्नानपरम् एवमेव कुल्लूकभट्टः । मैत्रं पुरीषोत्सर्गः ।
मित्रदेवताक् पायुसम्बन्धात् । यत्तु बृहद्विशिष्टः । “अरुग्
विचारयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति तत् पूर्वार्हे
विहिततत्तत्तिष्यादिलाभे बोध्यम् अत्र अरुगित्युपादानात्
चण्डालादिपरिस्पर्शं न रोगिणः स्नानम् । स्पष्टमाह रत्नाकरं
बृहस्पतिः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां मंग्रासे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ आपदापि च कष्टायां
कम्भये पीडिते तथा । मातापितृगुरोश्चैव निदेशे वर्तना-
त्तथा” ॥ स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतीहारे तथेति न
दुष्यतीर्थः । प्रत्युत गङ्गायामुत्तरोत्तरकालप्रायस्त्वमाह भविष्य-
पुराणम् । “प्रातःस्नानाद्दशगुणं तुल्यं मध्यदिनं तथा । सायं-
काले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ” इति । “प्रातर्निशि तथा
सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्कारम् । नारायणमवाप्नोति सद्यः
पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणोक्तवत् । “न देशनियम-
स्तत्र न कालनियमस्तथा । मोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरे-
र्नामनि सुविक्रं” ॥ इति संवत्सरप्रदीपोक्तवत् राहुदर्शनवच्च
रात्रापि गङ्गायां प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् । “दिवारात्रौ
च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः । स्नात्वाश्वमेधंजं पुण्यं गृहे-
ऽप्युद्धृत्य तज्जले” ॥ रात्रिश्चराधिकारमुपक्रम्यादिपर्यणि मा-
न्यर्धवाप्यथ । “यतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जलान् सर्वान् वनस्यामृपतीनपि” ॥ अत्रार्जुनस्य
प्रतिषेधनम् । “समुद्रे हिमवत्पार्ये नद्यामस्याश्च दुर्गते ।

शास्त्रावपि च गङ्गायां कस्य गुप्तः परियहः ॥ असंवाधा देव-
नदी स्वर्गसंवादिनी शुभा । कथमिच्छति तां रोहं नैष धर्मः
सनातनः ॥ अनिर्वार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् । न
स्पृशामो यथा कामं पुण्यं भागौरथीजलम् ॥ स्मृतिः । “न
मन्त्री न विधिसैव न मृदो न च गोमयम् । न कालनियम-
स्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम्” ॥ भविष्ये । “सर्व एव शुभः
कालः सर्वा देवस्तथा शुभः । सर्वजिनस्तथा पात्रं स्नानादौ
जाङ्गवीजले” ॥ नृहस्थरत्नाकरे देवलः । “महानिशा तु
सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत
काम्यनैमित्तिकादृते” ॥ अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नाया-
दिति वीधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । अतएव “नद्यः
पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशेषतः” । इति श्रद्ध-
वचनं तद्वृत्तमपि सङ्गच्छते । कृत्यतत्त्वार्णवेऽपि स्कन्दपुराणम् ।
“विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काल-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” ॥ एवञ्च गङ्गास्नानस्य
दिवारात्रि कर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि
दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेषः । कालमाधवीयेऽपि विशेष-
वचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादित्युक्तं तच्च “कर्मणो
यस्य यः कालः” इति प्रागुक्तत्वात् । “अहःसु तिथयः पुण्याः
कर्मोनुष्ठानतो दिवा । नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशि-
ष्यते” ॥ जावालोक्तस्य दिवाविहितकर्मोनुष्ठाने अहःसु
तिथयः पुण्याः नक्तादिब्रतयोगे रात्रिविहितकर्मणि रात्रिसम्ब-
न्धितिथयः पुण्या इत्युक्तत्वाच्च । न च रात्रौ गङ्गायां तीर्थ-
शब्दं स्यात् इति वाच्यं तस्य तीर्थप्राप्तिमात्रनिमित्तकत्वात् न
तु गङ्गात्वेन निमित्तकत्वमिति । एतेन वारुण्यादौ महाफल-
जनकत्वात् शास्त्रावपि गङ्गास्नानं कर्त्तव्यमिति महाव्यामोह

एव तस्या राहुदर्शनादिप्रतिप्रसूतेतरसर्वव्रकर्मणि पर्युदस्त-
त्वादिति निरस्तम् । ज्ञानेऽपि सुहृत्तन्मूनतिथिर्न ग्राह्या ।
यथा स्कन्दपुराणं “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैत्वके” ॥ पद्मपुराणे ।
ग्राह्या इत्यत्र भद्रेति पाठः विष्णुधर्मोत्तरे । आदादावस्त-
गामिनीति चतुर्थचरणे पाठः । घटिकात्र सुहृत्तपरा पैत्वक
इत्यनुरोधात् । भविष्ये भोजदेवधृतम् । “चैत्रकृष्णचतुर्दश्या-
मङ्गारकदिनं भवेत् । पिशाचत्वं पुनर्न स्यात् गङ्गायां स्नान-
भोजनात्” ॥ भविष्ये । “माहात्म्यं ये च गङ्गायां शृण्वन्ति
च पठन्ति च । तेऽप्यसंख्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः” ॥

गोबधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः । “कृच्छ्रांस्तु
चतुरः कृष्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु द्वयं कुर्यात्
तदहं बालवृषयोः ॥ स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥
अत्र शूद्रकर्तृकवधे अर्धश्रुतेः । “गोघ्नवद्विहितः कल्पशान्द्राय-
णमयापि वा ॥ अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥
इत्यनेन उपपातकमात्रे गोबधधर्मातिदेशात् । तत्र शूद्रस्या-
र्धमन्येषां वर्णानां सम्पूर्णमिति । एवञ्च “शूद्राणाञ्च सधर्माणः
सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ॥ इति मनूतोः प्रतिलोमजातानम-
प्यहं यत्र एकस्याव्यक्तेर्बालत्वं स्त्रीत्वञ्च तत्र यथा बालत्वादिना
अर्धं तथा स्त्रीत्वात्तदहं पादमात्रमिति यावत् । यथा मिता-
क्षरायाम् । “अर्वाक् द्वादशवर्षाद्यादगौतेरुद्धमेव च । अर्ध-
मेव भवेत् पुंसां तुरोयन्तश्च योपिताम्” ॥ न चैवं तस्याः
शूद्रत्वात्तदहमिति वाच्यम् । अनुयद्दि पादमात्रावधेरुक्तत्वात् ।
यथा दारोतः । “यथा वयो यथाकालं यथा प्राणसु ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तप्रयोक्तव्यं ब्राह्मणेर्धर्मपाठकैः” ॥ वयो बान्धादि ।
कालो पोमादिः । यथा प्राणमग्नत्वादि । “तस्मात् कृच्छ्र-

समाप्यद् पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा धनाञ्जनं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ पादं वेति पादमेवेत्यर्थः । “वा म्यादिकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” । इति विश्वदर्शनात् । अतएव “पादं वेति ततो न्यूनं प्रायश्चित्तं न कल्पयेत्” इति प्रायश्चित्तविवेकः । शास्त्रीयं प्रायश्चित्तमुदाहृत्य पद्यादनुग्रहः कार्यः इत्याहोद्गिरा । “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्म-यत्तिभिः । पद्यात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम्” ॥

अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि । यमः । “एको द्वौ वा त्रयो वापि यद् द्रूपधर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सदस्त्रयः” ॥ बृहगातातपः । “अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्राय-श्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्तो भवेत् पूतस्तत्पाप तेषु गच्छति” ॥ अतएव यमः । “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थमयुक्तवचः प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद-चन प्रमाणम्” ॥ धर्मार्थरुयुक्तवचं मौमासकसच्चिवन्धुवाक्यम् । यस्येत्यनन्तरीक्तं प्रमाण एव यो न मन्येत इत्यर्थः । मनुरपि । “मार्गं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ ऋषिजृष्टत्वादाय वेद धर्मोपदेशं तन्मूलं स्मृत्यादिकम् । यस्तदविरुद्धेन तर्केण मौमासादिना अनुसन्धत्ते विचारयति स धर्मं वेदं जानाति न तु मौमासानभिज्ञः । अतएव भट्टपादैरुक्तम् । “धर्मं प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इति कर्त्तव्यताभागं मौमासा पूरयिष्यति” ॥ इति मौमासा वेदविचारः । सा च कर्मब्रह्मभेदात् जैमिनिवाद-रायणप्रणीता द्विविधा । अतएव बृहस्पतिः । “केवलं शास्त्र-माश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारस्तु धर्म-दानि प्रजायते” ॥ वशिष्ठोऽपि । “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृहयेत् । विभेत्त्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति” ॥

श्रुतमर्थविबोधकव्याकरणमौमांसादिशास्त्राण्यष्टादश । यथा
विष्णुपुराणम् । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मौमांसाभ्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ चासुर्वेदो धनुर्वेदो
गाथर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव
ताः” ॥ चतुर्दशधर्मप्रमितिप्रधानानि चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
क्षिप्रदक्षौकिकमर्थप्रमाणयन्त्यो धर्मोऽपि प्रमाणम् । अङ्गानि
षडित्यष्टादशप्रायश्चित्तं जानतामनुपदेशे दोषमाहाङ्गिराः ।
“आर्त्ताणां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो
न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः” ॥ प्रायश्चित्तोपदेशे पुण्य-
माह स एव । “यत् पुण्यमृद्धते विप्रे स्त्रियमाणी जलादिषु ।
तत् पुण्यं तारिते पापात् प्रायश्चित्तैस्तु मानवे” ॥ अर्चां विना
न वक्तव्यम् “अनर्चितैरमाहुतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं
न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पते” ॥ इत्यङ्गिरो वञ्चनात् । व्यव-
हारचिन्तामणौ ज्योतिषे च । “नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहस्य शनिभौमदिने तथा” ॥
विष्णुः । “ब्राह्मणादौनामशौचे यः सकृदश्रमग्राति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । अशौचाप्रगमे प्रायश्चित्तं कुर्या-
दिति” । अशौचाप्रगमे प्रायश्चित्तविधानादशौचादभ्यन्तरे
प्रायश्चित्तानाम् । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ इति
दक्षवचनेनापि न प्रतिप्रसवः । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणस्तोषणीयः । यथा मिताश्रयायां पराशरः । “पापं
प्रायापयेत् पापो धेनुं दत्त्वा तथा हृपम्” । एतस्मीपक्षक्षणम् ।
“मत्स्यास्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिदत्त्वा व्रतं चरेत्” इति स्मृतेः ।
देवस्यवचने तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति । अत्र तोषयित्वेति
श्रवणात् आनतिकरत्वेन तदुपहृष्टान्न दोषः । पापिभ्यः

प्रतिग्रह एव दोषश्रुतेः । प्रतिग्रहस्त्वदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्योकार
इति प्रायश्चित्तविवेकः । अतएव प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषं
वदन्ति । क्षत्रियादिभ्यः प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणमन्तर्धाय कर-
णीयः । यथाछाद्विराः “न्यायतो सार्गमाणास्य क्षत्रियादेः प्रणा-
मिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्” ॥ गोवधे तु
स्वामिने गोमूल्यं दत्त्वा व्रतं करणीयम् । “आदौ गोपतये दत्त्वा
गोमूल्यं साधुकल्पितम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् । न चैतदग्रहणे
दोषः । “गवां विक्रयकारी च गविलीमानि यानि च । तावदप-
सहस्राणि गवां गोष्ठे कुमिर्भवेत्” इति यमवचनादिति
वाच्यम् । तदग्रहणस्य विक्रयत्वेन व्यवहाराभावान् । अव-
स्थितस्य गवादेर्मूल्यग्रहण एव व्यवह्रियते प्रतिरूपकस्थानीय-
त्वाच्च न हि प्रतिरूपकग्रहणं विक्रयः । तथा च पराशरः ।
“प्रमापणे प्राणभृतां प्रदद्यात् प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं
मूल्यं वा दद्यादित्य ब्रवीन्मनुः” ॥ प्रतिरूपकं तत्तुल्यप्राण्य-
न्तरम् । एव चौरात् स्वामिनो वा क्रीतगवादिकं गोस्वामिने
दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्यतो न विक्रयः किन्तु उपाधि विना यत्र
स्वेच्छया लाभाय वा विक्रीणीते तत्र तथेति ।

अथ चौरास्वामिविनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । “विक्रेतुर्देश-
नाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति
तस्माद् यस्तस्य विक्रयी” ॥ क्रेतुर्द्यौरत्वेनाभिगच्छत्वे सति
विक्रेतुर्देशनाच्छुद्धिः । एतदप्रकाशक्ये । यथा वृद्धस्यतिः
“प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्” ॥ मूलं
विक्रेतारम् । यस्तस्यापहृतद्रव्यस्य विक्रयी चौरस्तस्मात्
स्वामी नष्टधनः सन् “नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्वनं ज्ञातृभिः
स्वकम् । अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो” ॥ इत्युक्तं
रीत्या स्वं द्रव्यं नृपयापराधानुरूपं दण्डं “धान्यं दशेभ्यः

कुम्भेभ्यो हरतोऽप्यधिकं बधः” ॥ इति मनुक्तादिदण्डं क्रेता
 च मूल्यमवाप्नोति । कुम्भपरिमाणमाह कात्यायनः । “दश
 द्रोणा भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः” । द्रोण उक्तो
 मिताक्षरायाम् । “षट्सुष्टिर्भवेत् कुक्षिः, कृष्णयोऽष्टौ तु पुष्कलम्
 पुष्कलानि च चत्वारि षाटकः परिकीर्तितः । चतुराटको
 भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” कल्पतरौ द्वादशप्रसृतिभिः
 कुडवस्तश्चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाटकद्रोणा इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणाद-
 ष्टचत्वारिंशत् प्रसृतिभिः प्रस्थस्तश्चतुर्गुणा द्विनवत्यधिकशतेन
 प्रसृतिभिराटकः । तच्चतुर्गुणादष्टयष्ट्यधिकसप्तशतप्रसृतिभि-
 र्द्रोणः । तदशगुणादगौत्यधिकषट्शत्यधिकसप्तसहस्रप्रसृतिभिः
 खारो द्रोणविंशतिगुणात् षष्ट्यधिकत्रिंशताधिकपञ्चदशसहस्र-
 प्रसृतिभिः कुम्भः । तेन षट्प्रसृतिभिः कुक्षिः । प्रस्थपुष्क-
 लयोः पर्यायता इति कुक्षितण्डुलाय पुरुषाक्षारयाग्या इति
 गोपधन्वाक्षगच्छ । “हार्चिगत्पन्निकं प्रस्थमुक्तं स्वयमयर्वणा ।
 षाटकस्तु चतु प्रस्थयतुर्भिर्द्रोण षाटकैः । एनप्रमाणन्तु
 वक्ष्यते । प्रकाशक्रये तु स्वामिनो षष्ठे नारदहृदस्पती ।
 “वाणिग्वौयोपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाता अयात्
 क्रोतं विक्रोता यदि वा नृतः । म्यामो दत्त्वाहंभूम्यन्तु प्रष्ट-
 होत स्वकथनम् । पर्वं दयोरपहृतं तत्र म्यात व्यवहारतः ।
 अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपातनम् । एतद्वयं समाख्यातं
 द्रव्यहानिकरं परम्” ।

अथ क्रयनिर्णयः । मूल्यं दास्यामोति कृत्वा षष्ठ्याटपि
 क्रयमिदं । तथा विवादविस्तारमणौ कात्यायनः । “पण्यं
 गृहोत्सा यो मूल्यमटस्त्वैव दिशं व्रजेत् । अतुययस्योपरि-
 टातदनं सुष्टिमाप्नुयात्” ॥ अतएव वृद्धमिति । “गृह-
 चेत्यादिर्हं क्रोत्वा तुल्यमूल्याचरान्वितम् । पचं कारयते यत्तु

क्रयलीक्यं तदुच्यते” । क्रौत्तैऽपि समयविशेषाभ्यन्तरे पश्चा-
त्तापादसिद्धिः । यथा भनुः । “क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
यस्येद्वानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैवाद्-
दौत वा” । एतत् याज्ञवल्क्येतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“दशैकपञ्चमष्टादशमासत्रयार्द्धमासिकम् । बीजायो वाह्यरक्ष-
स्त्रोदीक्षा पुंसां परीक्षणम्” ॥ अत्र बृहस्पतिः “पतोऽर्वाक्
पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयस्तत्
क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्” ॥ अतस्तत् द्रव्यपरीक्षणकालात् ।
कालायनः । “अविज्ञातन्तु यत् क्रौतं दुष्टं पश्चादिभावितम् ।
क्रौतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” । काले प्रागु-
क्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षे तु बृहस्पतिः । “परीक्षेत
स्वयं पण्यमन्येषान्तु प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा
न पुनस्त्यजेत्” ॥ अत्र विशेषयति नारदः । “क्रौत्वा मूल्येन
यो द्रव्यं दुष्क्रौतं मन्यते कयी । विक्रेतुः प्रतिदेयस्तत् तस्मि-
न्नेवाङ्गविच्यतम् । द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशंश-
माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तत्” । आह-
रेत् दद्यात् विक्रेत्र इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशंशस्य इति
याज्ञवल्क्यः । “राजदेवोपघातेन पण्यदोषे उपागते । हानि-
विक्रेतुरेवासी याचितस्याप्रयच्छतः” ॥ नारदः । “उपहन्येत
वा पण्यं दद्येतापङ्गियेत वा । विक्रेतु रेव सोऽनर्थो विक्रो-
यासप्रयच्छतः । दौयमानं न गृह्णाति क्रौतं पण्यन्तु यः
क्रयो । स एवास्य भवेत् दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” ॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्न कृत्यम् । शङ्खलिखितो । “वाप्य
केशान् तृणान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि । प्रत्येकं नियतं
कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासोनो वाग्यत-
स्त्रिभवनं स्पृशेत्” ॥ घृतप्रशसासाह सत्स्यपुराणं “यस्मात्तेजो-

भयं ब्रह्म घृते तत्र व्यवस्थितम् । तेजोऽमृतमयं दिव्यं महा-
पातकनाशनम् ॥ वहिर्निशीतिपरेणान्वयः । “व्रतं निशा-
मुषे ग्राह्यं वहिस्तारकदर्शनात्” इति लघुहारीतवचनैकवाक्य-
त्वात् प्रत्येकमित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । केशधारणेच्छायां
द्विगुणव्रतादिमाह लघुहारीतः । “राजा वा राजपुत्रो वा
ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् केशानां धारणार्थंस्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणेऽपि
व्रते क्षीर्णे द्विगुणा दक्षिणा भवेत्” । विद्वद्विप्रादीनान्तु महा-
पातकादि दोष एव सुण्डनम् । “विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेष्यते
केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गंहन्तुश्चावकीर्णिनः” ॥
इति मिताक्षराधृतवचनात् । हारीतेन प्रायश्चित्तपूर्वाह्णे सुण्डन-
विधानात् । धेनुदानादावपि तथा । स्त्रीणां विशेषमाह
भवदेवभट्टधृतं “वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न
गोष्ठे शयनं तामा न चादध्याह्नवाजिनम् । सर्वान् केशान् समु-
हृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो सुण्डनं
कृतम्” ॥ पराशरस्यैतदिति मिताक्षरा । सर्वत्र इति प्रागु-
क्तमहापातकादिपरं न तु प्रयागपरं केशमूलान्युपायित्य
इति वचनात् ।

अथ बाल्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम् । तत्रोनयोऽश्वघोषि-
स्यादिम् । “अश्वोत्तर्यस्य वर्षाणि बालो वापूरुन षोडशः ।
प्रायश्चित्तादेमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” इति विष्णुशास्त्र-
तपवचनात् । “पादो बालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” ॥
इति लघुहारीतवचनान्तु जनैकादशवर्षपञ्चवर्षाधिकशानविष-
यम् । यथाहिराः “जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेत् गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विमुहये । ततो न्यूनतरस्यास्य
नापराधो न पातकम् । न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न

विद्यते" ॥ ब्रह्मपुराणे । "रोगो वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा" । दशमस्कन्धोयद्वादशाध्यायटीकायां श्रीधरस्वामि-
धृतवचनम् । पोगण्डमाह । "कीमरं पञ्चमाष्टान्तं पोगण्डं
दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाब्धोवनन्तु ततः परम्" ॥ दश-
मावधीत्यावष्टदशादित्येकवाक्यत्वात् ऊनैकादशवर्षेत्थूनयोऽश
इत्येतयोर्दशपञ्चदशपरतीति । दशवर्षाभ्यन्तरीयस्य बालस्य
पादविधानासास्यानुषङ्गान्तरमिति प्रागेवोक्तम् ।

अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । संवर्त्तः । "प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं
दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे दातव्यं सुत्वं मूल्यं न
संशयः" ॥ पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च
वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव दानं सुत्वं
तदभावे यथोचितं तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्रयम् । "द्वाविंशत्-
पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत्" इति कात्यायनवच-
नान् । षट्त्रिंशत्पणमिति कृत्वा पठन्ति । "धेनुः पञ्चमि-
राज्यानां । मध्यानां । त्रिपुराणिकी । कार्पाषणैकमूल्या हि
दरिद्राणां द्रुपकीर्त्तिता" ॥ अत्र पुराणत्रयसम्भवं गौतमोक्तं
हिरण्यादिकमेव देयं तद्यथा । हिरण्यं गौर्वासीऽश्वो भूमि-
स्तिलाष्टतमन्नमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विकल्पेन
क्रियेरमिति अन्यथा इदमनर्थकं स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः
तच्चिन्त्यं हिरण्यं गौरित्यादिना गोविकल्पकत्वेन हिरण्या-
दिकमुक्तं न तु गोमूल्यत्वेन ततश्च द्वाविंशत्पणिका इत्यादि-
वचनात् । कार्पाषणत्रयदानमेव युक्तम् । तत्र "ताम्रिकः
वार्पिकः पणः" इति याज्ञवल्क्यवचनेन "गुञ्जाः पञ्चाद्य-
मापकः । . ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्रो पलं कर्षचतुष्टयम्" इत्य-
मरसिंहीक्तेन अशीतिरक्षिकापरिमितताम्ने पणशब्दः सङ्के-
तितः स च तावत्संख्यकवराट्कैर्लभ्यत इति वराट्कैष्वपि

तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमत्यतन्मयोर्वचनम् ।
 “अशीभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । तैः षोडशैः पुराणं
 स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः” इति गौतमोक्तपरिगणनीयनिय-
 मस्तु . अनादिष्टे प्रायश्चित्तकल्याय आदिष्टे तत्तद्व्यप्राधान्यं
 हिरण्यादेरानुकल्पिकत्वमिति विशेषः । अतएव यमेन . सा-
 मान्यतो दानमुक्तं यथा । “शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन
 च । पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन दमनेन च” ॥ अतः कार्वा-
 णस्यसम्भ्यं रजतादि दीयते । यस्तु मिताचरायाम् । “गवा-
 मभावे निष्कः स्यात्तदर्द्धं पाद एव च” इति स्मृत्या निष्का-
 दिकमुक्तं तच्छततमाद्यपेक्षया तत्रापि “चतुःसौवर्णिको निष्कः”
 इति मनूक्तनिष्कस्य न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात्
 साष्टशतसुवर्णेनिष्कवत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा
 चाभरः । “साष्टे शते सुवर्णानां हेमुरो भूषणे पले दीनारेऽपि
 च निष्कोऽस्त्रो” इति दीनार उक्तो विष्णुगुप्तेन । “दीनारो
 रोपकेरष्टाविशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमो भागो
 रोपक उच्यते” ॥ सुवर्णस्वशीतिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा
 च मनुः । “पञ्चकृष्णलको मायस्ते सुवर्णस्तु षोडश” इति
 अत्र काञ्चनं व्यक्तमाहामरसिद्धः । “सुवर्णविम्बो हेम्बोऽक्षः”
 इति । एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिकारोपकः तदष्टाविशत्या
 द्वाविंशद्रत्तिकापरिमितो दीनारो निष्कः ।

अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोबधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं
 तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एतां इभ्योति इच्छया हन्ति
 तदा कामनादारेव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यद्वत्वात्तदभावे त्वबुद्धिपूर्व-
 कत्वम् । अतएव प्रवृत्त्यद्विज्ञानस्य कामनाव्यभिचारभावा-
 देव । “क्षच्छास्तु चतुरः कुप्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या
 च दयं कार्यम्” इति विज्ञानिमित्रवचनेन ज्ञानाज्ञानाभ्यां

द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्याम् इत्युक्तम् । यथा वृद्ध-
स्पतिः । “कामाकामकृतं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरु-
षापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” ॥ इत्यत्र गवयादि-
भ्रमेण यो गोवधस्तत्र गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात्
यदि गोत्वेन ज्ञानमप्यन्योद्देशक्षिप्तनाराचादिना यदि हन्ति
तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात् ।
वधनिरुक्तिरग्निपुराणे । “स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो
हननं स्मृतम् । रागाद्विपात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा” ॥

अथ विषादिस्वामिकगोवधप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुना
“गोषु ब्राह्मणसंस्थासु” इत्यनेन दण्डप्रकरणे ब्राह्मणस्वामिक-
त्वेन गोर्गुरुत्वमभिहितम् । नारदेन च । “देवब्राह्मणराजाश्च
द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् । इत्युक्तम् अतस्तद्वधे गुरुप्रायश्चित्तं युक्तम् ।
तदाह मनुः । “उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
स्तवापो वसेद्दोष्टे चर्मणा तेन संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्रूया-
दक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्मूढं रजः पिबेत् । शुश्रू-
षित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासु तथासीनो नियतो वीत-
मत्सरः ॥ आतुरामभिगृह्णा वा चीरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितं
पङ्कलग्नां वा सर्वपाणैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा
मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरक्षत्वा तु
शक्तितः ॥ आत्मानो यदि वान्येषां गृहे चैत्रे खलेऽथ वा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना
यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृत पापं त्रिभिर्मासे-
ष्येदोहति ॥ हृषभैकादशा गावश्च दद्यात् सुधरितघृतः । अवि-
द्यमाने सर्वस्य वेदविद्वरो न वेदयेत्” ॥ उपपातकसंयुक्तो

गोघ्नो न तु यागाद्यर्थं गोबधकर्त्तापि अतएव सामान्यत उक्तं
 हारीतेन-“वृथा पशुघाते प्राजापत्यम्” । इति यागाद्यर्थोऽपि
 गोबधः कलौ निषिद्धः । “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च
 कमण्डलोः । गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोबधस्तथा ॥
 नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ॥ इति हला-
 सुधशून्याणिगृहस्यरक्षाकरधृतब्रह्मपुराणवचनात् । मद्ये नि-
 पेधं स्पष्टयत्युचना । “मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यमिति” । एवञ्च
 दुर्गापूजादौ यन्मद्यदानमुक्तं तत्कलोत्तरपरम् । कृतवापः
 कृतसशिखवपनो हतगवीचर्मणा कृतपरिधानोत्तरावगुण्ठनो
 मासत्रयं गोष्ठे वसेत् । तत्र प्रथममासं यवान् यवागूकृतान्
 पिबेत् । अपरमासद्वये चतुर्थकालमश्रीयेत् । पूर्वदिने
 उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीत । सुनिमिर्द्विरशनं प्रोक्तमिति
 श्रवणात् । अक्षारलवणम् अकृत्रिमलवणं मितं- स्वल्पम् ।
 मासत्रयधर्माणां द्विधानुगच्छेत् इति । अनुः महार्थः ।
 तिष्ठन्तौचित्यादिषु बद्धीनां धर्मः कार्यः । स चात्मक्लेशकरः
 वीरासनं भिक्षाद्यनाश्रित्योपवेशनम् अभिशस्ताम् अतिक्रान्तं
 भयैर्भयमिमित्तैः सर्वप्राणैः सर्वसामर्थ्यैः । विमोचयेत्तदपसा-
 रयेत् । अतएव विष्णुपुराणम् । “शमं नयति यः क्रुद्धान्
 सर्वबन्धुरमत्तरः । भोताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्यास्पकं
 फलम्” ॥ गां न कथयेन्निवारणाभिप्रायेण पिवन्त स्तन्यमिति
 शेषः । सुचरितव्रतः सम्यक्चरितव्रतः । दक्षिणार्थं वृषभ-
 मर्दितदश गा दद्यात् तदभावे स्वल्पमपि सर्वस्वं दक्षिणार्थं
 दद्यात् । धेनुसंकननमाह । तैसाभिकतते मामयवपागं
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं यतो यमेन अम्यादिभङ्गे मासार्धवपान-
 मुक्तं तत्रैव गोभिलेन प्राजापत्यमुक्तम् । यथा भवदेवमदृष्ट-
 यमवचनम् । “यस्य भद्रं गवां कृत्वा लाङ्गूनच्छेदनं तदा ।

पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्धन्तु यवान् पिवेत् ॥ स्मृतिसागरे
 मोभिलः । “कर्णलाङ्गुलयोर्ध्वेदमस्थिमङ्गं विधाय च । प्राजा-
 पत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः” ॥ अथ यत् शुद्रस्य
 द्विजतुल्यप्रायश्चित्तमुक्तं तदस्थिमङ्गादिमात्रपरं वैश्यतुल्यशूद्र-
 मात्रपरं वा एवञ्च यत् प्रायश्चित्तविवेके मासयावकपानं क्वचित्
 द्वादशप्राजापत्यतुल्यमुक्तं तद् गोमूत्रमात्रसिद्धयावकपरं क्वचिच्च
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं तत् सिद्धानन्तरप्रक्षित-गोमूत्रपरमित्यवि-
 रोधः । मासद्वयचतुर्थकालभोजने त्रिंशदुपवासास्त्रिंशता
 नक्तैर्दशोपवासाः । तथा च शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्त्रिंशच्च
 निरन्तरोपवासाः पञ्चदश प्राजापत्यतुल्याः । मासोपवास
 धेसुसंकलने उक्ताः । अथैकान्तरितत्वादितिकर्तव्यतायोगाच्च ।
 एकादशप्राजापत्यतुल्याः तत्र त्रिंशन्नक्तभोजनं चतुःप्राजापत्य-
 तुल्यं मिलित्वा त्रैमासिकव्रतं सप्तदशप्राजापत्यतुल्यं तदभावे
 सप्तदशधेनवो देया इति बहुसम्प्रता व्यवस्था । भवदेवभट्ट-
 सम्प्रता तु द्वादशधेनव इति पूर्वोक्ता च दक्षिणा देया । तद-
 शक्तो एकपञ्चाशत्षट्त्रिंशद्वा कार्पापणा देया । दक्षिणायान्तु
 ह्यधममूल्यं कार्पापणपञ्चकं गोदशकमूल्यं कार्पापणदशक-
 मिति । पञ्चदशकार्पापणाः एतच्च ज्ञानत इति । अज्ञान-
 तोऽर्द्धम् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा गौरेका दक्षिणा देया ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः । श्वामभावे
 दातव्य गोमूल्यञ्च न संशयः” ॥ इति सर्वज्ञवचनात्तन्मूल्यं
 कार्पापणमेकं वा दद्यात् एतच्च शस्त्रसुष्टिसोऽद्रसगुडविषामन्या-
 दिभिः प्रायिकमृत्युफलकैर्हने धीध्यम् । तथा वृद्धस्यतिः ।
 “शस्त्रादिना तु गां हत्वा मानव व्रतमाचरेत्” । स्त्रीशूद्र-
 बालवृद्धानामर्द्धम् एकस्त्रीभयपरत्वे पादः । एवञ्च ब्राह्मणा-
 दीनां सगुणत्वनिर्गुणत्वादिना कालदेशादितारतम्येन च अणु-

गुरुप्रायश्चित्तान्तरं बोध्यम् । “समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यश्च
यथा क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तददेव हि” ॥
इति दक्षवचनात् । “समसत्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वैदपारगे” ॥ ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिर-
सोक्तः यथा । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतेः ।
नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः” ॥

क्षत्रियसम्बन्धिन्या गोवधे तु देवस्त । “गोपः परमासान्
तद्वर्मेणा परिहृतो गोघ्रासाहारी गोव्रतो यवाशौ गोभिरभि-
सञ्चरन् विप्रमुच्यत इति” । गोघ्रासाहारी गोघ्रासाहर्ता
कर्मण्यनिति साधुः । परमासयावकमक्षणं द्वादशप्राजापत्य-
तुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्-
ज्ञानादशानादहं स्त्रीशूद्रबालहृद्धानामर्घम् एकस्त्रोभयपरत्वे
पादः ।

वैश्वसम्बन्धिन्या गोवधे तु । शातातपः । “पञ्चगव्येन
गोघातो मासैकेन विशुद्धाति । गोमतींश्च जपेद्विद्वां गवां
गोष्ठे च संवसेत्” ॥ पञ्चगव्यमाह शातातपः । “गोशक्तत्
द्विगुणं भूवः सर्पिर्विद्याश्चतुर्गुणम् । क्षीरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्ये
तथा दधि” ॥ तथाष्टगुणम् । यमः । “आहुत्यं प्रणवेनैव सत्याप्य
प्रणवेन च । प्रणवेन समाहोद्य प्रणवेनैव तत् पिबेत्” ॥ उत्ताप्य
मिश्रीकृत्य एतद्वैकल्पिकं द्रव्यपरिमाणानन्तरम् । मन्त्रान्तरञ्च
अन्यगोरवासोक्तम् । गोमतीविद्यामाह । प्रायश्चित्तकाण्ड-
कल्पतरौ यमः । “गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनौम् । ताम्नु मे गदतो विप्राः शृणुष्व’ सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलुगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठा-
भूतामां गावः स्वस्त्ययनं स इत् ॥ यममेव परं गावो देवानां
इविरुत्तमम् । पापनं सर्वभूतानां चरन्ति च इवीषि च ॥

इविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु
गावो होमप्रयोजिकाः ॥ पावनं सर्वभूतानां गावः शरण-
मुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥ गावः
स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः त्रीम-
तीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो
नमो नमः । ब्राह्मणायैव गावश्च कुलमेकं दिधाकृतम् ॥
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति इविरन्यत्र तिष्ठति ॥ मन्त्राज्ञाने
मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्मतम् । “जपहोमादि यत्किञ्चित्
कृच्छ्रोक्तं सम्भवेन्न चेत् । सर्वे व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या
प्रणवेन च” ॥ गवां गोष्ठ इति श्रवणकुण्डलवत् तात्कालि-
कगोसत्त्वावबोधाय गोमतीजपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजा-
पत्यपञ्चकतुल्यम् एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशू-
द्रवान्तहृद्धानामर्धम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । शूद्रसम्ब-
न्धिन्या गोवधे तु विश्वामित्रः । “कच्छांस्तु चतुरः कुर्यात्
गोवधे बृद्धिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तदर्धं वान्तहृदयोः ।
स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥ कच्छान् प्राजापत्यानि ।
तच्चतुष्टयाशक्तौ चतस्रो धेनवः । द्वादशकार्पापणा वा ।
एतज्ज्ञानकृते अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं तदशक्तौ द्वे धेनू षट्-
कार्पापणा वा देयाः । स्त्रीशूद्रवान्तहृद्धानामर्धम् । एकस्यो-
भयधर्मपरत्वे पादः । स्वामिकृतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेका-
नुसारादुक्तः । व्यवस्था तु तदुपदेशकं वस्त्रादिना परितोष्य
आद्या । पत्रदाने तु शूद्रेणाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकंगवीषधजन्य-
पापक्षयाय प्राजापत्यव्रतं प्रायश्चित्तं करणीयम् । तदशक्ता-
येकधेनुदानं तदशक्तौ कार्पापसव्यम् । दक्षिणा च यथाशक्ति
दातव्या । पतस्सर्वे पूर्वदिने मणिष्यदपनं कारयित्वा दत्तं
प्रायश्चित्तं उपोष्य करणीयम् । प्रायश्चित्तानन्तरं मार्गपविधिना

शुद्धार्थं ग्राहं कर्त्तव्यम् । दशान्यूनब्राह्मणेभ्यो भोज्यादिकं
 देयम् । एतत्सर्वं गोस्वामिनं मृत्वादिना परितोष्य करणौयम् ।
 असुकस्य मतमेतदेवमन्यत्राप्यूहेन लेख्यम् । विशेषदक्षिणोक्तौ तु
 सैव लेख्याः । केशरक्षणे तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं दक्षिणा च द्विगुणा ।
 योषितां सुण्डने तु अङ्गुलिद्वयपरिमितसर्वकेशाग्रच्छेदनं कर-
 णौयमिति लेख्यम् । प्रायश्चित्तकरणे तु असुकपापक्षयकाम
 इदं काञ्चनमिति वाक्ये विशेषो बोध्यः । नारायणश्च कर्त्तव्यः ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायण-
 मवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणे पाप-
 क्षयश्रुतेः । गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गर्भिणीं
 कपिला दोम्भ्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा
 द्विगुणं गोव्रतचरेत्” ॥ गर्भिणीवधे तु विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत् । एकैकन्तु चरेत्
 कृच्छ्रं यथा पूर्वं तथा परम्” ॥ कृच्छ्रपदं व्रतपरम् । द्विगुणं
 गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादसुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्र-
 सम्मिती । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
 सम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं
 विशुद्धये” ॥ मध्यमवचनं भवदेवव्याख्यातम् । यथा सगुहा-
 यभिघातेन गोर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदीत्यत्रगर्भमात्र-
 पाते यद्योक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्राय-
 श्चित्तपादद्वयं सकृसगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपाद-

इत्या गभर्मचैतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेवा गोघ्नस्य निष्कृतिः” ॥ दोग्ध्रीं
 बहुक्षीराम् । वृद्धस्पतिः । “अतिवृद्धामतिक्रियामतिबालाञ्च
 रोगिणीम् । इत्या पूर्वविधानेन चरेद्वै व्रतं द्विजः” ।
 पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तवैमासिकादिना अतिवृद्धा वृषच्छेद-
 नासमर्था अतिक्रिया क्षयत्वेन दोहनवाहनायोग्या अति-
 बाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया । तथा च
 वृद्धद्विराः । “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवा-
 र्षिकी । अतः परन्तु सा गोः स्यात्तरुणी दन्तजम्बनि” ॥
 अतएव वक्ष्यते “द्विपादस्तु द्विडायने” इति संवर्तः । “व्याप-
 नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारै
 च द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां
 वधे प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तन्त्रता पापभेदाभावात् ।
 एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरपापमिति प्रायश्चित्तमपि
 तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तदविवक्षायामपि
 गोद्वयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्त-
 द्वैगुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहादिना क्रमकृते तु
 प्रायश्चित्तावृत्तिः । यथोपपातकानुवृत्तौ यमः । “गोघ्नवद्वि-
 दितः कल्पयान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः-
 शुद्धिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोबधतदन्योपपातकयोः प्रकृति-
 विकृतिरूपयोः सवर्त्तापस्तम्बौ । “एकाक्षेद्वहुभिः कापि दैवा-
 द्वापादिता भवेत् । पादं पादश्च इत्यायायरेयुस्तौ पृथक्
 पृथक्” । इत्याया यत्र यदिद्वितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं
 प्रत्येकं कुर्युः । एकावेदित्युपलक्षणम् अतो बहुभिर्दयोर्वह्ण-
 नाञ्च हनने प्रतिपूरणं पादद्वयं त्रयं वा कल्पनीयमिति मित्ता-
 क्षरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्य

बधे व्यापन्नानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य
 द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्त्र-
 ताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति । एत-
 द्वाकामतो बधे द्रष्टव्यम् ।। देवादिति विशेषोपादानात् काम-
 कृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं
 युक्तम् सविष्णं फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसम्बन्धात् ।
 “एकं घृता बहूनाश्च यथोक्ताद्विगुणो दमः” ॥ इति प्रत्येकं
 दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मित्ताचरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे
 “स्यात्त्वकामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” ॥ इत्यङ्गिरो वचने-
 नाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपाद एव युक्तः ।
 सधे तु सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सप्तसुपासीरन्निति श्रवणात्त-
 येति । एकं घृतमिति परवचनन्तु गोवधातिरिक्तविषयम् ।
 गोवधे एकाचेदित्युपदेयेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्य-
 तिदेशानवमरात् । तदवसरत्वे प्रत्येकं पूर्णं प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
 स्यात् न पूर्णं प्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके एकं
 घृतां बहूनामिति मनुष्यबधे उक्तं बहुभारत्युपादानात् हाभ्यां
 घनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथैकहायगादि गोवधप्रायश्चित्तम् । बृहस्पतिः । “एक-
 वर्षं गवि हते कच्छपादो विधोयते । अयुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्
 द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायने त्रिपादः स्यात् प्राजापत्य-
 मतः परम्” ॥ इदमपि प्रायश्चित्तनाधवेन अयुद्धिपूर्वकाधम-
 गूढस्यामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन ; यत्-
 स्त्रात्रिकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्येव तत्र पादादिकमूहनीय-
 मत एवातिशयानामित्यत्र तस्येवोक्तम् अतः परम् अतुर्हा-
 यने इत्यर्थः बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः ।

अथ रोधादिनिमित्तक गोवधप्रायश्चित्तम् । अद्विपादः ।

“रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं
 वापि निमित्तो यत्र लिप्यते । पादचरेद्रोधबधे द्वौ पादौ
 बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ।
 निमित्तौ लिप्यत इति यथा कथञ्चित् मरणनिमित्ततारतम्येन
 “यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात्
 पापविशेषेण लिप्यते तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पाद-
 चरेदित्यादि । रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः ।
 बन्धनमथयावन्धनमकालबन्धनञ्च । योजनं हस्तशकटादौ
 योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विप्रये च्यवनः ।
 “प्राजापत्यद्वय गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धनयोक्तृबधे पाद-
 द्वया नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिसवनं
 गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारयेत् व्रतान्ते
 ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधनबन्धनयोक्तृबध इत्यादेरयमर्थः
 रोधनिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदन-
 मात्रम् । बन्धननिमित्तबधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां
 लोम्राश्च छेदनम् । योक्तृनिमित्ते च बधे प्राजापत्यपादद्वयं
 नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारबधे संपूर्णं
 प्राजापत्यम् । नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति कल्पतरुः ।
 एतद्विषय एव मिताक्षराधृत संवर्त्तवचनम् इत्येकवाक्यत्वात् ।
 तदयथा । “पादेऽङ्गलोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
 त्रिपादे च । शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” ॥ अत्र प्राजा-
 पत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशरवचनम् ।
 “रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि । योजने पाद-
 हीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने । छच्छ्रमश्नामताडने” इति
 वार्द्धस्यत्वात् । दण्डोऽत्र हस्तप्रमाणो ग्राह्यः । तदधिकं तु
 द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् । यथाऽङ्गिराः । “अङ्गुष्ठमात्रः

स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः । सार्द्धं सपलाशश्च दण्ड-
इत्यभिधीयते । अस्त्रादूर्ध्वं प्रक्षारेण यदि गां विनिपातयेत् ।
द्विगुणस्तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ । सपलाशः
सपत्रः । एतद्वचनविषय एव चानोक्त प्राजापत्यद्वयमिति
एतच्चाज्ञानतः । यथा वृहस्पतिः । “पादश्चरेद्रोधबधे कृच्छ्राच्च”
बन्धघातने । अतिवाहे च पादो न कृच्छ्रमज्ञानताडने ॥
अज्ञानञ्च क्षीणायामक्षीणत्वभ्रमः । क्षीणज्ञाने तु प्रायिक-
मरणं ज्ञात्वा प्रवर्तकस्य चान्द्रायणपादादिकम् । यथा हारीतः ।
“नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने । अतिदोहातिवाचाभ्यां
कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इत्येति शेषः । कृच्छ्रं व्रतं तेन
चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः । इति शून्यपाणिं महामहोपाध्यायाः ।
मधदेवभट्टस्तु । निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं
तदपि युक्तम् अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चि-
त्तस्यानध्यवसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं
व्रतमाचरेत्” । रोधादिनात्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति
वृहस्पत्युक्तस्य प्रथमादि-पदान्मुष्टि-लोद्गुलविषयान्धादौनां
प्रायिकमृत्युफलानां ग्रहण रोधादिनेति यथा कथञ्चिन्निमित्त-
मात्रस्य बन्धादेरिति शून्यपाणिव्याख्यास्तराच्च । तस्मान्निपा-
तनपरम् उभयपरम् एतच्च रात्री रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरि-
क्तविषयम् । “सायं सप्तमनार्यन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः” इति
अङ्गिरो वचनात् । बन्धने मिताचाराया विशेषमाह ध्यामः ।
“न नारिकेलैर्न च शास्तालैर्न चापि मौञ्जैर्न च बन्धशृङ्गैः ।
एतैस्तु गावो न हि बन्धनीया वद्वा तु तिष्ठेत् परशु गृहीत्वा ।
कुशैः काशेय बध्नीयात् स्थाने दीपविषर्जिते” ॥

अथापामननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः ।
“गोतानि संहता चैव उद्धृत्य नयतापि वा । शून्यागाराद्युपेक्षायाः

प्राजापत्यं विनिर्देशेत् । अपालनात् प्रणश्येत्तु गौश्वरन्ती
 कथञ्चन । जलोघपल्लवे मग्ना नागविद्युदताऽपि वा । श्वभ्रे
 वा पतिता कक्षात् श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत्
 छच्छं गोस्वामी व्रतमुत्तमम् । सशिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्य-
 मथगाहनम् । शृङ्गैर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गुलश्रेवणादिभिः ।
 आर्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसे-
 द्वात्रौ दिवो ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततर्थात् कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दर्शिणाम्” । अत्र गोस्वामी-
 त्यभिधानात् उत्सृष्टवृषवक्षतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्त-
 कतद्वधे तदुत्सृष्टेर्दोषो नास्ति इति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावे-
 नान्येषां सम्भ्रायमानमीपादानिकस्त्वत्वं निराकरोति कल्प-
 तरुधृतब्रह्मपुराणम् । “अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्त्रोक्तिभिः
 पदैः । ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत्
 कश्चिदन्यो न नयेद्विभक्त्यश्च यथाक्रमम् । न वाद्यं न च तत्-
 चौरं पातव्यं केनचित् क्वचित्” ॥ वक्त्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः
 स्वाम्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावादान्यादि-भक्षणे
 मोक्षत्वमप्याह याज्ञवल्क्यः । “महोत्तोत्सृष्टपशवः सूतिका-
 गन्तुकादयः । पालो येपाश्च ते मोक्ष्या दैवराजपरिभ्रुताः” । महो-
 त्तोऽनिर्वाय्यः महावल्लीवर्तः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रा-
 दिनिष्ठफलोद्देशेन चक्राद्यद्वितास्त्यक्तपशवः । सूतिका अनि-
 र्गतदशाहाः । आगन्तुका ग्रामान्तरादागताः । आदिगण्डात्
 उग्रमसोक्ताश्च यथा । “अदण्डा इक्षिनोऽग्राश्च पजापाला हि
 ते क्षृताः । अदण्डाः कायकुण्डाश्च वृषभः कृतज्ञघणः” ॥ कुण्डः
 सञ्जः । अत्र कायकुण्डगण्डाभ्यामत्यन्तासमं घट्यते । वृषभः कृत-
 ज्ञघणः । प्रागुत्तोत्सृष्टपशुः एते सपासा विपासा वा सर्वेया

मोच्याः । तथा च मनुः । “अनिर्दशाच्चं गां सूतां वृषान्
 देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्डान् मनु-
 रन्नवोत्” । एतद्भिन्नानां तेषाञ्च पालोऽस्ति तेषां मोच्याः ।
 अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः । दैवराजपरिभुताः । गर्जादि-
 न्यवशात् सेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति
 तदा न दोष इत्यर्थः । पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः । “दिवा
 वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तदृष्टहे । योगक्षेमोऽन्यथा
 चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्” । दिवा पशूनां पालहस्तन्य-
 स्तानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
 पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि रात्रौ
 वपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्ह-
 णीयतां प्राप्नोति इति कुल्लूकभट्टः । स्मृतिसागरसारे वृद्धद-
 द्विराः । “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः । रात्रौ
 वपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषमाक्” ननु दण्डप्रकर-
 णोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न दण्डवत् प्रायश्चि-
 त्तानि भवन्तीति श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्राप-
 वर्त्तते युग्य वैगुण्यात् प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
 द्विंसायां द्विंशतं दमः” । इति मनुवचने यत्र सारथेरकौश-
 लात् यानमन्यथा गच्छति तत्र द्विंसायामनुशिक्षित सारथि-
 नयोगात् स्वामी द्विंशतं दण्डं दाप्यः सादिति कुल्लूकभट्ट-
 व्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनी दोषात्त-
 स्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत् गस्यं विनश्येत्तु चेद्री तावत्
 क्षलं समेत् । पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति”
 याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् गस्यं विनश्यति । ताव-
 देव पालकात् प्राप्तव्यं पालकायन्तो पालकस्ताव्यः पूर्वोक्तं
 दण्डादिकमर्हतीति दर्शनाच्च । गोवधप्रायश्चित्ते पालकद्वयाः

सम्भवे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा ।
 स्त्रोक्षपाशके स्वयं कर्त्तव्यम् । सशिखवपनमित्यत्र नैमि-
 त्तिकेन सशिखवपनेन सदा बद्धशिखेन तु इत्यस्य “गायत्र्या
 तु शिखां बद्धा नैऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । छुटिकान्तु ततो बद्धा
 ततः कर्म समाचरेत्” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यत्वस्य
 बाधो न दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चम-
 सस्य बाधवच्च । “सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचा-
 रिणा” इति कात्यायनकृतछन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेक-
 श्रुतिमूलकत्वात् तद्वृत्तपारस्करौघे । पर्युत्तशिरसमिति सूत्रेऽपि
 तथैवार्थः तद्भाष्यकृता हरिशर्मणापि परिश्र्वतोभावेभोत्तशिरसं
 मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च “एते लूनशिखास्तस्य
 दशनैरधिरोक्तैः । कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा
 इव” । इति विष्णुपुराणोद्येन सामगा इति विशेषणान्यान्येषां
 लूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपन-
 प्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेः । त्वणसामगयोरौपस्यन्तु हरिण-
 सुखहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गायकत्वेनेति
 शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना सदोषवीतिना भाव्यमित्य-
 स्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मण-
 गवानुगमनं सुख्यम् एतेनापालनकृतगोवधे प्राजापत्यं करणी-
 यमिति अत्रेति कर्त्तव्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे
 हलायुधः । वृषभो गौय दक्षिणा ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
 पार्श्वः । “गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश” । प्राजा-
 पत्यद्वयाशक्तौ धेनुदयं तदशक्तौ पट्कार्पायणाः । एवञ्च वृषभूल्यं
 पञ्च कार्पायणाः । गोमूल्यं कार्पायणैकः । शूलपाणिप्रभृति-
 भिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः । एतच्च शूद्रस्वामि-
 केतरवधविषयम् । शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात् साक्षाद्वधे यत्-

किञ्चिद्विष्णुककुच्छद्वयस्य निबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेनापासन-
 कृतवधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं तत्तुल्यं ककुच्छद्वयं युक्तमुत्-
 पश्यामः । अतएव एतद्विषय एव स्मृतिसागरसारे वृद्धद-
 द्विराः । “अरक्षिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्ध-
 माचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम्” ॥ व्रतार्धं काम-
 कृतव्रतार्धं नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं
 पालमतिक्रम्य गर्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
 सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताहोर्मरणे
 प्रायश्चित्तमाह विष्णुः “पल्ललीघवृकव्याघ्रश्वापदादिनिपातने ।
 श्वभ्रोद्धमनसर्पादौर्मृते प्रादोऽनमाचरेत् ॥ अपालने तु ककुच्छं
 स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे” ॥ प्रादोऽनं प्राजापत्यमेव उत्तरवचने
 ककुच्छश्रवणात् । तथा “पादघाताप्रसक्ते देयो वत्से स्वामिन्य-
 रक्षिते” । अपासके अपासदम्यावस्थे विचारणपर्यन्ते इति
 यावत् । एवम्भूते वत्सेऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना मृते सति
 स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्राय-
 श्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः ततश्चापासदम्यावस्थवत्सा-
 पालननिमित्तकबधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोक्तव्यम् । अत्र
 “विभृयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राताशक्तः
 कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुली स्थितिः” ॥ इति भारद्वाजैक-
 गृहिरूपतया स्थितानामविभक्तानां ससृष्टानाञ्चापालनाहो-
 प्रणाशस्तत्रैकतमकृतेन प्रायश्चित्तेन सर्वेषां पापनाशः “एक-
 पाकेन वसता पितृदेवद्विजार्चनम् । एक भवेद्विभक्तानां
 तदेव स्यात् गृहे गृहे” ॥ इति वृद्धस्यतिवचनेन “भ्रातृणा-
 मविभक्तानामेको धर्माः प्रवर्तन्ते । विभागे सति धर्मो द्वि-
 भवेदेवा पृथक् पृथक्” ॥ इति भारद्वचनेन च एकव्यवसि-
 नामेकतमकृतवैदिककर्मभावेण सर्वेषां फलभागित्वात् । यच्च-

थेकृतमकृतपञ्चमहायज्ञैस्तादृशानां सर्वेषां पञ्चसूनापायनाशो
न स्यात् तदुक्तं भनुना । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्र्ययज्ञस्तु
तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
पञ्चैतान् यो महायज्ञात्र ह्यपयति शक्तिः । खगृहेऽपि
वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥ सूनादोषैः “पञ्चसूना
गृहस्थस्य चुक्षौ पेपण्युपस्कारः । कण्डनौ चोदकुम्भश्च बध्यते
यास्तु वाहयन्” इति श्लोक्तैः । सूना हिंसास्थानानि चुक्षौ
पाकस्थानं पेपण्यौ दृपदुपलादि । उपस्कारः सम्भार्जन्यादि ।
कण्डनो सुपक्षीदूषलादि । एताः सूनाः स्वस्वकार्ये प्रापयन्
पापेन युज्यते पुरुष इत्यर्थः । अन्यथा च दम्पत्योर्मध्यर्ग
धनम् इत्यनेन तत्र गवि पक्ष्याः स्वामित्वात्तस्या अपि प्राय-
श्चित्तान्तरं स्यात् । ननु “पान्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे
च सूरिभिः । शरीरार्द्धं रम्यता जाया पुण्यापुण्यफले समा”
इति वृहस्पतिवचनाज्जायापत्योर्विभागो न विद्यते तथा पुण्या-
पुण्यफलेष्वित्यापस्तम्बवचनाच्च । एवम्भूतविषये भर्तृकृतादेव
प्रायश्चित्तात्तन्नाथ इति चेद् भ्रात्रादीनाम् अप्येकपाकेन वस-
तामिति प्रागुक्तवचनद्वयात्तथेति तु साधारणधनदानेन प्राय-
श्चित्तं कृतं तत्र सुतरां सर्वेषां पापक्षयः । अतएव विवाद-
कल्पतरुप्रभृतिषु वृहस्पतिः । “वह्मनां सम्प्रतो यस्तु दद्यादेकं
धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्वेरेव कृतं भवेत्” ॥ तथा च
“पापमेवाययेदद्यान् इत्येतानात्ततायिनः” इत्याद्युक्तं पाप-
क्षयायाग्नमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यम् । “अथ-
मेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपापनाम् । तेनैवा ये विपाप्मा
त्वं भविता नाव संशयः” ॥ तत्रैव भगवदाख्यं “भीमसेनानुमौ
चेव तथा माद्ववतीसुतो । इष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयीष्टवति
पार्थिव” ॥ उपसंहारेऽपि वैशम्पायनः । “गतरा चावभृद्ये

राजा विपाषा भ्रातृभिः सह । सम्भ्राज्यमानः शुशुभे महेन्द्र-
स्त्रिदशैरिव” ॥ अभिमक्तानां पालकानामप्येकं प्रायश्चित्तं
विभक्तानाञ्च पादं पादम् । एका चेदिति प्रागुक्तत्वात् बहूनां
गवामपालने तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं व्यापमानां बहूनाम् इति
प्रागुक्तत्वात्तत्रापि विभक्त बहुकर्तृके तु द्विपादं प्रत्येकं प्राय-
श्चित्तमिति । गोवधे लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि यथायोग्यं
द्रव्यतत्त्वामिसगुणत्वात्तन्निर्गुणत्वदेशकालविशेषप्रयोजका-
दिभेदेन व्यवस्थेयानि ।

अथ गोवधापवादः । पराशरः । “धूर्त्येषु बह्मनेषु
दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु
ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव मृती वा सद्य एव च ॥ एवं
गतानां धूर्त्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि । उत्थितस्तु पदं गच्छेत्
पञ्च सप्त दशार्थवा ॥ आसं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति
स्वयम् । पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ यदि
व्याधिप्रयुक्तानां हृषाणां हलयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन
वा मूर्च्छया पतनं भवति पतन्तर गमनप्रासादौ कृते मरणं
भवति तदागमनप्रासप्रहणतोयपानैस्तदानौत्तनमरणे हेल-
भावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते । यदि तु पूर्वव्याधि-
रहित एव प्रहारजनितव्याधिना प्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा
प्रायश्चित्तमस्त्येव सर्वतः । “यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भ-
विमोचने । यज्ञे कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
शौषधं स्नेहमाहारात् दद्याद्गो ब्राह्मणेषु च । प्राणिनरं प्राण-
हृत्यर्थे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नेरपकुर्व-
ताम् । द्विजानां गोहितार्थे वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ मूढगर्भः
अन्तर्मृतगर्भः । सुध्वैचित्ते इत्यनेन तथार्थत्वात् । शास्त्रवत्कारः ।
“क्रियमाणोपकारैः तु मृते विप्रेण पातकम् । विपाके गोहृषा-

‘शास्त्रं मेघजाग्निक्रियासु च’ ॥ विशेषमाहाङ्गिराः । “शृङ्गभङ्गे-
ऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं चरेत् वज्रं सुखा
सा यदि गौर्भवेत्” ॥ द्विजानां गवाश्च हितार्थमित्यर्थः । अत्र
प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य बाधनिकत्वात्
गललग्नानुमरणेनात्मघातादि । एवं “गोपालको गवां गोष्ठे धूमं
यस्तु न कारयेत् । मक्षिकासौमनरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते” ॥
इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वालय तत्रैव स्थितस्य देवात्त-
दग्निना मरणे दोषाभावः । तत्रास्थितस्य तु अपालनमिमि-
त्तगोबधजन्यदोषः । मिताक्षरायां पराशरः । “कूपे खाते
च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः । आमदाहे तथा घोरं प्राय-
श्चित्तं न विद्यते” ॥ इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित्
दाहादिना मृतविषयम् । इतरत्रापस्तम्बोक्तम् । “कान्ता-
रेष्वथवा दुर्गे गृहदाहावटादिषु ।” यदि तत्र विपत्तिः स्यात्
पाद एको विधीयते” ॥ इति श्रेयम् एतद्वचनं यमस्येति भव-
देवभट्टः । चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारो बोध्यः ।
न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना । अतएव मनुः ।
“चिकित्सायाञ्च सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपोऽप्यत्र
प्रायश्चित्तमाह । “दोग्ध्री दमनातिदोहान्नामापाशदामध-
प्टाभरणयोजनात् । तैलपानीपधविनियोगादप्रापन्नानां प्राय-
श्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिधेयं सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्य-
कृच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं
तिलधेनुं चेति” । अत्र गोधेनुतिलधेनुदानानां शक्त्यपेक्षो
विकल्पः । तिलधेनुमाह रत्नार्णवे वराहपुराणम् । “तिलधेनुं
प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनौम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि
मुच्यते नरकाक्षरः ॥ चतुर्भिः सैतिकाभिश्च प्रस्य एकः प्रको-
र्तितः । तौ षोडश भवेद्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत् ॥ इत्युदण्ड-

मयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासागन्धमयी तस्या
जिह्वा गुडमयी तथा ॥ पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्वण्टाभरण-
भूषिता । ईदृशीं कल्पयित्वा च स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥ कांस्यो-
पदोद्वां रौप्यसुरां पूर्वधेतुविधानतः । तिलधेनुं ततो दत्त्वा
द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥ आत्मानं तारयेद् दुर्गात् नारकात्
कामभाग्मवेत् ॥ सेतिका कुडवः । स च द्वादशप्रसूति-
परिमितः । चतुर्भिरिति प्रस्यैरिति शेषः । कांस्योपदोद्वां
कांस्यक्रोडाम् । एतच्च गोः शक्तिमनपेक्ष्यैव दमनादितो मरणे
बोध्यम् । यत्तु व्यासेन “घण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यदि गोर्म-
वेत् । कृच्छार्हमाचरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥ विरेक-
वमनाभ्याश्च सघाते योजने तथा । लता सङ्कुलपाशेन मृते
पादौ नमाचरेत् ॥ इत्युक्तं तद्गौररण्यप्रवेशेन लतादिवद्व-
ण्टादिदोषमरणे ज्ञेयम् । पुनर्व्यासः । “शौषधं लवणञ्चैव
स्नेहं पिण्याकमेव च । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पश्च
दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपन्नाना कृच्छ्रपादो विधीयते । शौषधे
तु न दोषोऽस्ति स्नेच्छया पिबते यदि ॥ अन्यथा दोयमाने
तु प्रायश्चित्तं न संशयः” ॥ अन्यथा इच्छां विनातिरिक्तौषधे ।
तेनानिच्छया स्वल्पदाने दोषाभावात्तथा व्यवहारः । भवदेव-
भट्टहरिनाथोपाध्यायवृत्तं सर्वार्थवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे
च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति परमासान् प्रायश्चित्तं
न विद्यते” ॥ अत्र परमासोत्तरमरणे तद्दोषोपशमनाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे वधप्रायश्चित्तं भवति एवञ्च शृङ्ग-
भङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । वधप्राय-
श्चित्तेनैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदप्रगमसिद्धेः । परमासोत्तरन्तु
शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तं आसार्हयवपानं प्राजापत्यं वा
कर्तव्यमिति । धर्मनिर्मोचनादिनिमित्तविहितप्रायश्चित्तसु-

काऽहनादौ तदपवादमाह तुः परागराद्विरमौ । “अन्यत्राह-
नमन्मभ्यां वाहनिर्मोचने कृते । सायं संयमनार्थस्तु न दुष्पे-
दाधवमयोः” ॥ अहनं त्रिगुणादिकरणम् । सप्त स्थिर-
विष्टकरणम् । वाहनिर्मोचनं वाहनादिना चर्मनिर्मोचनम् ।
मंसः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु
गोषु विपक्षासु प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ देवद्रोणौ स्वयम्भुनिष्ठा-
व्यवस्थामगच्छरं विहारी गवां मैथुनम् आयतनं ; सोमानिवन्ध-
स्यामम् । अत्र कूपायतनकर्तुरेव प्रायश्चित्ताभावो न तु गोष्वा-
मिनः । सर्वथैवापासने तस्य दोषश्रुतः । स्मृतिसागरमारे
गोभिस्तः । “सुष्कमोपकरो विप्रोऽनु व्रतं चान्द्रायणचरित् ।
प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्यार्हं विशुद्धये ॥ इमेवांशकटैर्वापि
वाहयेत् यो ह्यप स्रयम् । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्विगुणं योयितां
गवाम् ॥ ह्यपमस्तु समुत्सृष्टं कपिस्तां वापि कामतः ॥ योज-
यित्वा हस्ते कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् । विक्रयैर्गां विनि-
मयेदंश्वा गोमांसखादके ॥ व्रतं चान्द्रायणं कुर्यात् वधे
साक्षादधो भवेत्” ॥ सुष्कमोपकरो वीजमाशकरः । याज्ञ-
वल्क्योक्तदण्डविधौ मृत्युनिवृत्त्येदयोस्तुल्यत्वाभिधानात् प्राय-
श्चित्तेऽपि तथेति स्वरसः । यथा सुद्रपशूनां दुःखादौनुपक्रम्य ।
“निवृत्त्य छेदने मृत्यो मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतैषु
स्थानेषु द्विगुणो दमः” ॥ मध्यमो मध्यममाहमो दण्डः ।
न तु चत्वारिंशदधिकपञ्चमसप्तपणकस्तेनैवोक्तः । यथा “मागौति-
पणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसः । तदर्हं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्ध-
मधमः स्मृतः” ॥ मूल्यमिति पशुस्वामिने च मूल्यम् । महा-
पशूनां गवाश्वादीनाम् एतेषु पूर्ववचनेतद्वचनोक्तेषु । गोमांस-
खादके जवनादौ । अत्र गवामपण्यत्वेन उपपातकत्वादपि
चान्द्रायणं युक्तं तथाच गोतमः । “पशवश्च हिंसा संयोग

इति” । अस्यार्थः यत्र विक्रीताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र
 तेषामपण्यत्वमिति प्रायश्चित्तविवेकः । अपण्यानाञ्च विक्रय
 इति मनुनोपपातकगणने पठितम् । विष्णुना च “उपपात-
 किनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” । इत्यनेन चान्द्रायणं
 विहितम् । तत्र पापस्य लघुत्वाच्चान्द्रायणपदं शिशुचान्द्रायण-
 परम् । तत्पादोनधेनुचतुष्टयेन संकलितं प्रायश्चित्तविवेकेन ।
 एतद्विषय एव “चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कच्छचतुष्टयम्”
 इति समूहत्वे बोध्यं वधे त्वज्ञानबधोक्तं सार्धधेन्वष्टकम् एत-
 दपि गुरुत्वात् ब्राह्मणस्वामिकविषयम् । ते नान्यत्र गोमांस-
 खादकसम्बन्धि-विक्रयादिमात्रे त्वज्ञानकृततत्तत्स्वामिकबध-
 प्रायश्चित्ताच्च वधे सम्पूर्णमिति । रङ्गः कृतेषु प्रकीर्णोपपात-
 कानुपातकमहापातकेषु गायत्र्याः शतसहस्रायुतत्रयजपः ।
 तथा च मिताक्षरायाम् । गायत्रीमधिकृत्य शङ्केनोक्तम् । “शतं
 जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रं जप्ता च तथा
 पातकेभ्यः प्रसीधिनो ॥ दशसाहस्रजपेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
 स्रक्तं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी” ॥ कल्पतरी-
 यमः । “गायत्र्याः पादमर्द्धं वा ऋचः सर्वर्चमेव वा । ब्रह्मा-
 हृत्या सुरापानं सुवर्णहरणस्तथा ॥ गुरुदाराभिगमनं वशा-
 न्यत् पातकं महत् । सर्वमेतत् पुनात्याह स्त्रियं देवस्वतो
 यमः” ॥ वीधायनः । “पूर्वाभिव्याहृतिभिः सर्वपात-
 केष्वाचामेत् । तस्मादेवाचमनात् सर्वघ्मात् पापात् प्रसु-
 च्यते” ॥ अपहारे तु जावालः । “अश्वरीभूमिकन्याश्च
 हृत्वा चान्द्रायणश्चरेत् । क्षुद्रपशूनपहृत्य प्राजापत्यं समा-
 चरेत्” ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकम् । प्राजापत्ये धेनुरेका ।
 वाक्तादीनामर्द्धादि । “अनाहिताग्नितास्तेयं मृणानाश्चानप-
 क्रिया” ॥ इत्यनेन मनुना उपपातकगणने महापातकानुप-

पातकास्तेयेतरस्वर्णस्तेयस्य निर्देशादावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः
स्त्रीशूद्राणामर्षश्च मागुक्तत्वात् ।

अथ निमित्तिनो नरवधापवादः । मिताक्षरायाम् । आक्रो-
शादिजनितमन्युनात्मानं । खड्गादिना प्रहृत्य मरणादर्थाक्
आक्रोशनादिकर्त्ता धनादिमा सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः
आवयति । नात्राक्रोशकस्यापराध इति तदा न दोषः ।
यथा विष्णुः । “उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवयेत् पुनः ।
तस्मिन् कृते न दोषोऽस्ति द्व्योर्च्छावणे कृते” । द्वयोरिति
बह्वनामुपलक्षणम् । उच्छावणम् उद्घोषः ।

अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । यद्यपि द्रवद्रव्यस्य
कण्ठदेशादधो नयनमात्रं पानं तच्च एकस्मिन्नेव प्रयोगे अनेक-
धैव भवति तथापि न तथाविधोऽभ्यासोऽपेक्षितः । यतः
पिबति धात्वर्थस्याभ्यासो ह्यभ्यासः । एकफलोद्देशेन प्रवृत्त-
कृतिव्याप्यानां चैकोपक्रमाणा व्यापारनिचयानाम् अप्येक-
धात्वर्थत्वम् । यथा एकफलोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमाणां स्थाली-
मार्जनादीनाम् शीदनपरीक्षणपर्यन्तानां व्यापारनिचयानाम्
एकपचिधात्वर्थत्वम् । यथा वा प्रहारलक्षणां भिन्नत्वेऽपि
एकफलोद्देश्यकैकप्रयत्नोपक्रमत्वेन एकमेव हन्ति धात्वर्थत्वम् ।
अन्यथा पशुयागे प्रतिप्रहारं प्रहृतं रक्ष इत्येवमादिमन्त्रा-
वृत्तिप्रसङ्गात् । तेनात्रापि एकफलोद्देशेन एकप्रयत्नोपक्र-
माणाम् अपि व्यवहाराणामेकस्मिन् प्रयोगे सकृत्पानत्वं
नाभ्यासः । प्रयोगभेदे त्वभ्यास एवेति सिद्धमिति सुरापाने
भवदेवमद्वैतवच्चाण्डालाद्यन्नभक्षणेऽपि सकृदभ्यासविचारः प्रयो-
गभेदादेवाशनभेदं व्यक्तमाह कात्यायनः । “सुनिभिर्द्विरशनं
प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तमस्विन्यां
सार्द्धं प्रहरयामास्त” । यद्यपि अन्नादीनां कण्ठादधो नयनमेव

भक्षणं न तु निष्ठीवनाय शृण्णादेः कपोलधारणं तथा विधे
 प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि
 प्रायश्चित्तं ब्रह्मवधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः “चरेद्भूत-
 महत्वापि घातार्थेऽपि समागतः” । अत्र हननप्रतिषेधेन
 तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं
 तथात्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचरितान्नादिमंयो-
 गस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्राय-
 श्चित्तं मिताचरायामप्येवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रन् द्वि सुरां
 कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते वक्तुं गण्डूषस्य
 प्रवेशनम्” इति । अत्र वक्तुं गण्डूषस्य प्रवेशनेन घानाति-
 देशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च “विप्रदण्डोद्यमे
 कच्छन्त्विति कच्छन्” निपातने” । इति याज्ञवल्क्यदण्डोद्यमे
 दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्हवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भा-
 वनारहिते अर्हं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । विवेककृतापि प्रागुक्तं
 चरेद्भूतमहत्वापीत्यत्र तथा च व्यवस्थापितम् । तत्र भक्षण-
 प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “अन्यावसायिनामन्नमग्नौयादु यस्तु
 कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तत्तत्कृममथापि वा ।
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वेदेऽकस्तथा । सागधायो गवौ
 चैव ससैतेऽन्यावसायिनः” । अत्र कामत एव चान्द्रायणतत्त-
 कच्छयोर्विप्रमशिष्टत्वेन दृच्छाविकल्पा सम्भवात् अथापि वित्य-
 नेन भवदेवमदोक्तसमुच्चया योगाच्च । कामतश्चान्द्रायणमका-
 मतस्तत्तत्कृमिति व्यवस्थितो विकल्पः । चण्डालाद्युत्पादि-
 माहमनुः । “चत्रियादिप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्रहिनासुतौ । शूद्रादायोगधः क्षत्ता
 चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्य-
 शइराः” । तथा “क्षत्रुर्जातस्तथोग्रान्तु श्वपाक इति कीर्त्यते ।

अत्रियादिप्रकन्यायां कुराचारविहारवान् ॥ अत्रशूद्रवपुर्जन्तु-
 रुग्रो नाम प्रजायते ॥ एतच्चान्द्रायणं सकृद्भोजने आपस्तम्बेन
 प्रमादत इत्यभिधानात् । यथा “चाण्डालान्नं यदा भुक्तं
 ब्राह्मणायैः प्रमादतः । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्षे वर्षे विधी-
 यते ॥ चान्द्रायणं चरेद्दिपः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् । यद्भ्रातृश्च
 त्रिरात्रश्च वर्षयोरनुपूर्वशः” ॥ यद्यपि प्रमादोऽनवधानता इत्य-
 मरः । तथापि सा न गृह्यते अङ्गिरसा कामत एव चान्द्रा-
 यणविधानात् अतएव प्रमादतः सकृदित्यर्थः । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः । चान्द्रायणाशक्तौ धेनुवृत्तं देयम् । कापालि-
 कान्नभोजने तत्रारोगमने च ज्ञानाज्ञानाभ्यां कच्छचान्द्रायण-
 दयविधानात् यथापस्तम्बः । “कापालिकावभोक्तृणां तत्रारो-
 गामिनान्तथा । ज्ञानात् कच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवदयम्” ॥
 कच्छाब्दम् अर्द्धं व्याप्य कच्छं प्राजापत्यमित्यर्थः । अस्य
 प्रायश्चित्तविवेके कैवर्त्तदितुल्यत्वाभिधानात् । ज्ञानाज्ञानाभ्या-
 मष्टधाभ्यस्तभोजने इदं प्रायश्चित्तम् अभिगमे तु द्विरभ्यस्ते
 ज्ञेयम् । “व्रह्मं प्रातस्त्र्यहं सायं व्रह्ममद्यादयाचितम् । व्रह्मं
 परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ इति मनुवचनात्
 प्राजापत्यस्य द्वादशाहसाध्यत्वेन मासे सार्धप्राजापत्यदयात्
 वर्षे विंशत्प्राजापत्यानि । तदशक्तौ विंशद्देनवः । “प्राजा-
 पत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे दातव्यं
 तुल्यं मूल्यं न संशयः” ॥ इति संवर्त्तवचनात् धेनुमूल्यन्तु
 कार्पापणत्रयं प्रागव्यवस्थापितम् । “स्यात्स्वकामकृते यत्तु
 द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरी वचनात् । ज्ञानात् यत् प्राय-
 श्चित्तम् अज्ञाने तदर्हप्राप्तेरत्रापि चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः ।
 अर्थादेकस्मिन्नष्टौ धेनवः । तन्मूल्येऽपि सार्धसप्तधेनुमूल्यं सार्ध-
 द्वाविंशतिः कार्पापणा देयाः । एवं “जलाग्न्युदभ्यनभ्रष्टाः

प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चित्तघातच्युताश्च ये ॥
 सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मवर्हिण्यताः । चान्द्रायणेन शुभ्रे यु-
 स्तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा ॥ इति समवचनाचान्द्रायणार्हतुन्यत्वा-
 न्ननुक्ततप्तकृच्छ्रे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्ती सपादैकादश
 कार्पाषणा देया इति । एतच्च क्षत्रियादीनां पादपादद्वयान्या ।
 एतच्चाभस्वभक्षणप्रकरणे विष्णुः । “विप्रे तु सकल देयं
 पादोनं क्षत्रिये मतम् । वैश्येऽर्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु
 शस्वते” ॥ एवञ्चापस्तम्बीक्त क्षत्रियादीनां सान्तपनादि आप-
 द्विपयम् आपद्युक्तत्वेनापि प्रायश्चित्तं क्लृप्तदर्शनात् यथा परा-
 शरः । “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्र गृहे यदि । मनस्तापेन
 शूद्रे तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” । अन्यत्र मनुना प्रायश्चित्ताधिक्य-
 मुक्तम् । तद्यथा । “राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम्”
 इत्यभिधाय “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्वा क्षपणं त्रयम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विस्मृचमेव च” ॥ सान्तपने
 धेनुद्वयं कामाकामाभ्यां सान्तपनप्राजापत्ययोर्विधानात् । यथा
 मनुः । “जातिभ्रशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया ।। चरेत्
 सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया” ॥ कृच्छ्रं व्रतम् ।
 षड्रात्रे धेनुरेका । षड्रात्रप्राजापत्ययोस्तुल्यत्वाभिधानात् । यथा
 मत्तक्रुद्धातुराणामित्युक्त्वा मनुः । “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्वा
 क्षपणं त्रयम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतो विस्मृचमेव
 च” ॥ अज्ञानात् त्रयमुपवासं विधाय ज्ञानात् द्वैगुण्येन
 षड्रात्रप्राप्तौ प्राजापत्यं विदधाति । एव त्रिरात्रे चतुर्विंशतिः
 पक्षाः प्राजापत्यानुकल्पधेनुमूल्यार्हत्वात् । एवञ्च प्रायश्चित्ते
 शूद्रस्य त्रिरात्रोपवासविधानात् । “वैश्याः शूद्राश्च ये मोहा-
 दुपवासं प्रकुर्वते । त्रिरात्रं पञ्च रात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते” ॥
 इति प्रायश्चित्तेतरकाम्यपरम् । पुष्टिर्नैतत्फलमिति रुद्रधरः ।

मनुः “वण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्य-
 भ्रान्तो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” ॥ अन्त्या स्नेह्या
 जवनश्वपचादयः यात्रवलक्यदौपकलिकायामपि । अन्तेभवा
 अन्त्याः यतोऽधमजातयो न सन्तीत्युक्तं प्रतिगृह्य अट्टार्थ-
 त्यक्तद्रव्यं स्वीकृत्य तद्व्यन्तु वैदिककर्मानर्हमपि यथा
 हारीतः । “पतितदुष्कृतिभ्यः प्रतिगृह्योत्तमस्वर्ग्यमयज्ञियं न
 तेन पुण्यार्थमाप्नोति” मिताक्षरायां यमः “योऽदत्तादायिनी-
 हस्तालिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा-
 स्नेनस्तथैव सः” ॥ अदत्तादायिनश्चौरस्य पततीति प्रायश्चित्ते-
 तरवैदिककर्मानधिकारी सन् नरकभागी भवति । यथा
 गोतमः “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः यतनं परत्र चासिद्धिः तमेके
 नरकमिति” । हरिश्चरणादौ तु विशेषवचनादेवाधिकारः ।
 तथा च नारदीयम् । “सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं
 स्नानमाचरन् । अध्ययनाध्यापनादोनि वर्जयेत् संस्मरन् हरिम्” ॥
 एवञ्च “पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सद्भिर्नानु-
 सन्नाथो भानुप्राप्तोऽभिग्रस्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो
 भवति” इति देवलवचनेन महापातके यातित्याभिधानात्
 यत्रापि तथाविधानात् तदोयप्रायश्चित्तमद्विरसोक्तं षड्दंष्ट्रा-
 जापत्यं युक्तम् । यथा “षड्भिर्वर्षैः कच्छचारो ब्रह्महा तु
 विशुद्ध्यति” । वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि पूर्वसुक्तानि षड्भि-
 र्वर्षैः साग्रीतिशतं प्राजापत्यानि तदशक्तायग्रीत्युत्तरधेनुशतं
 देयम् तन्मूल्यं वा चत्वारिंशदधिकपञ्चशतकार्पाषणा देया इति
 गुरुत्वादेतस्य भोधनप्रतिषेधयोरज्ञानादष्टचत्वारिंशदभ्यासवि-
 प्रयता । यतः सकृदज्ञानात्तसकच्छविधानेन तत्र पादोन-
 धेनुचतुष्टयं तस्याष्टचत्वारिंशद्गुणेन साग्रीतिशतं धेनवो भव-
 न्तीति तद्भोजनस्य निन्दितासादनं तथा इत्यनेन उपपातकगणे

मनुना निर्दिष्टत्वात् तदभ्यासे प्रायश्चित्ताधिक्यं “गोप्यवदि-
 दितः कल्पसाम्प्रदायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः
 शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ इति यमवचनात् अतो न तन्त्रता । भोज-
 नसाहचर्यात् प्रतिग्रहेऽपि तथा । अभिगमे तु सकृदज्ञाना-
 देव पातित्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । युक्तसायं चाण्डालास्य-
 स्त्रोगमनस्यानुपातकत्वात् यथा मनुः । “गुरुतत्पत्रतं कुर्यात्
 रेतः सिद्धा स्वयीनिषु । सस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारौष्वन्य-
 क्षासु च” ॥ विष्णुरपि । अन्यजागमनादौनुपक्रम्य । “अनु-
 पातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शृङ्गान्ति
 तीर्थानुसरणेन वा” ॥ अश्वमेधप्रायश्चित्तन्तु राज एव तत्र
 तस्यैवाधिकारात् तथा चापस्तम्बः । “राजा सार्वभौमोऽश्व-
 मेधेन यजेत नाप्यसार्वभौम इति” अश्वमेधावभृद्यस्त्राने विप्र-
 स्थाप्यधिकारः । तथा च कल्पतरुवृत्तं भविष्यपुराणम् ।
 “यदा तु गुणवान् विप्रो हन्याद्विप्रन्तु निर्गुणम् । अकामत-
 स्तादा गच्छेत् स्नानञ्चैवाश्वमेधिकम्” ॥ ततश्चावभृद्यस्त्रानं
 क्षत्रियविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकीकृतं हेयम् । स्त्रिया अपि
 तुल्य प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “व्रतं यच्चोदित पुसां पतित-
 स्त्रीनिषेवणात् । तच्चापि कारयेत् मूढां पतिता सेवनात्
 स्त्रियम्” ॥ ज्ञाने तु तत्तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणेऽपि न व्यव-
 हार्यः । “प्रायश्चित्तेरपेत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो-
 ऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।
 पापभावे कथमव्यवहार्य इत्याह वचनादेवेति तथाचोक्तम् ।
 किमिदं वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति ।
 पापस्य हे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका चेति ।
 तत्रैकतरशक्तिविनाशे व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्त्येति भावः ।
 तथा च मिताक्षरायामापस्तम्बः । “नास्त्यस्मिन् लोके

प्रत्याशक्तिर्विद्यते कल्पायन्तु निहन्यते" इति । अतएव पापा-
न्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं यावदवस्योक्तम् । "शरणागतबालस्त्री-
हिंसकान् सवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहिता-
निमान्" ॥ अत्र च कामतो महापातकादिदृष्ट्यापकर्तुर-
व्यवहार्यत्वं दर्शनात् कामतो बहुगुणयुक्तशरणागतादिदन्तू-
णामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतरदन्तूणाम् । अन्यथा विषम-
मिष्टतापत्तिः स्यात् अतएव शत्रुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्य-
पुराणम् । "यदि त्वमिच्छसे धैरं पुरुषेष्वपकारिषु । स्त्रियः
किमपराध्यन्ते गृहपञ्चरकोकिलाः ॥ किं त्वया न श्रुतं
लोके त्वदध्याः शत्रुयोषितः" ॥ यद्यप्येवं तथापि स्त्रीहिंसका-
निति हीनवर्णोपभुक्ताघातकेतरपरं "हीनवर्णोपभुक्ता या
त्यान्या वध्यापि वा भवेत्" । इति बृहस्पत्युक्तेः "यकामतः
स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवश्चरेत् । कामतो द्विगुणं प्रोक्तं
प्रदुष्टाय न किञ्चन" ॥ इति व्यासीक्तेः वैश्यवत् वैश्यहत्वा
व्रतवत् एतेन यद्यपि व्यभिचारिस्त्रीवधे अल्पोऽय एव प्रायश्चित्तम् ।
तथापि वाचनिकोऽयं व्यग्रहारप्रतिषेध इति मिताचरोक्तं न
युक्तिसहम् "केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ पापे गुरुषु गुरुषु
स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भु-
वादेभ्यः" ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च हीनवर्णोपभु-
क्तायाः परित्यागविधानेनात्यन्तपातित्वाज्ज्ञानतस्तदुपभोक्तुः
पत्युरपि गुरुपापसंसर्गित्वेन सद्यः पातित्यम् । ज्ञानवित्पुप-
क्रम्य "याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतन्त्येते पतितेन न सम्यगः" ॥ इति देवलवचनात्
अज्ञानतस्तु वारहयेन यत्तु यतितस्वस्त्रीगमनस्य लघुत्वं प्राय-
श्चित्तविवेककक्रियुक्तं तदत्याज्यापरम् । अतएव तैरेव स्त्रिया-

दिना पतितेत्युपक्रम्य उक्तम् । तत्राज्ञानतो वत्सरेण पातित्यं
 “संवत्सरेण^१ पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनाद्
 यौनात् एकशय्यासनाशनात्” ॥ इति हारीतवचनात् ।
 ज्ञानतो वत्सराहनेति । तदसंसृष्टहोषाभाव एव “बान्धवोऽपि
 पृथग् भूत्वा तत् पापं नाप्नुयात् क्वचित्” इति देवमवचनात्
 याज्ञवल्क्यदोषकलिकायां कृतज्ञमाह स्कन्दपुराणम् । “ब्रह्मणे
 च सुराये च चोरे च गुरुतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः
 कृतज्ञे नास्ति मिष्कृतिः । भर्तृपिण्डापहर्ता च पित्रपिण्डा-
 पहारकः । तस्माद् गृह्यत्वा विद्याञ्च दक्षिणां न प्रयच्छति ।
 पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यथैतान् घातयेच्चरः । कृतस्य दीपं
 वदति सकामान्न करोति यः । न स्मरेच्च कृतं यस्तु चायमान्
 यस्तु दूषयेत् । सर्वांस्तानृषिभिः साधे कृतघ्ना न ब्रवोन्मनुः” ।
 तस्मात् पितादिगुरोः कृतस्य सत्कर्मण इति शेषः । सका-
 मान्न करोति कृतस्य कर्तृनिति शेषः यत्तु विष्णुवचनम् ।
 “चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः” इति
 तद्वलादोजनविषयम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । बलात् प्रवर्त्त-
 मानस्य विषयज्ञानमस्यैव स्मरसिकत्वाभावात् तथा कारित्व
 किन्त्वज्ञानकृतपापात्तत्र युक्तं पापाधिक्यमित्याशयः । त्रिरात्र-
 भामान्नविषयं परवसिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः । “यता-
 त्मनोऽप्रमत्तस्य दादयाहमभोजनम् । पराको नाम कच्छोऽय
 सर्वपापापनोदनः” । तेनात्रामाने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरोप-
 भागविधानात्, अज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पनेति । पराके
 पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् यथाद्विराः
 “पङ्भिर्वर्षैः कृच्छ्राचारौ ब्रह्महा तु विशुद्ध्यति । मासि मासि
 पराकेष्विभिर्वर्षैर्व्यपोहति” । अथ पङ्भिर्वर्षैः सायीतिशत-
 प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि । तथा प्रतिमासि एकैकपरार्केष्व

षडे द्वादशपराकाः षड्विंशत्ये षट् त्रिंशत्पराकाः ततश्च षट्त्रिंश-
 त्पराकाशौत्युत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैक-
 कार्यकारित्वात् तुल्यत्वम् । षट्त्रिंशत् अशौत्युत्तरशतं पञ्च-
 गुणं भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यं पराकः । शुष्काक्षे
 पक्षाक्षे प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । यथा “यस्तस्य
 भुङ्क्ते पक्षाक्षं कृच्छ्राक्षं तस्य निर्दिशेत् । शुष्काक्षभोगिनः
 पादमित्याह भगवान्मनुः” ॥ तस्याविज्ञातचाण्डालसहितै-
 कवेश्मस्यसङ्घौकरणरूप-मूलपापकर्तुर्द्वितीय संसर्गिणः तथा
 चापस्तम्बः । “अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
 न वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं
 पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां
 तथा संसर्गदूषणे । येस्तत्र भुङ्क्तं पक्षाक्षं कृच्छ्रं तेषां विनि-
 र्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुङ्क्तं तेषामर्धं विधीयते । तेषामपि
 च यैर्भुङ्क्तं कृच्छ्रपादो विधीयते” । अत्र तृतीयसंसर्गिण एव
 प्रायश्चित्तदर्शनात् तुर्यसंसर्गजदोषो नास्ति । प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवम् । शङ्खः “शूद्राक्षं ब्राह्मणो भुङ्क्ता तथा रज्जावता-
 रिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री मृगजोविनः । चाण्डा-
 लाक्षं भूमिपात्रमजजोविश्वजोविनाम् । शौण्डिकाक्षं सृति-
 काक्षं भुङ्क्ता मासं व्रतो भवेत्” । अत्राजजोविश्वजोविनामिति
 श्रवणात् “मार्जारकुक्कुटकागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्न-
 रकं याति तमेव द्विजसत्तम” इति विष्णुपुराणवचनमपि ।
 जोषिकार्यपोषणपरम् । तं रोमपूयवहं नरकम् । व्रतो याव-
 केनेति प्रायश्चित्तविवेकः । मासयावकाहारे धेनुद्वयम् गोदधे
 उक्तम् । एतच्छूद्रावादावभ्यासावभ्यासाभ्यां यदासम्भवद्विष-
 यम् । शौण्डिकाक्षेत्वग्रामतः सकृदोजने धेनुद्वयम् । यत्तु
 मनुवचनम् । “श्ववतां शौकिण्डामास्य वेश्मनिर्जकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य क्षीपपतिर्गृहे । भुक्त्वा चान्यतमस्याचं-
ममत्या क्षपणं त्राहम्” इति । विरात्रोपवासविधायकं तदा-
मात्रविषयं नष्टुप्रायश्चित्तत्वात् तत् हृत्तिहीनद्विजपरमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । चाण्डालान्नेन तु प्रायश्चित्तलाघवात् सक-
दक्षानादापद्रुक्तोत्तारितादिविशिष्टविषयम् । तथा चोत्तारादपि
पापक्षयमाह मनुः । “अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धि-
मिच्छता । अज्ञानाद् भुक्तमुत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” ।
प्रमादाद्भुक्तं वमितव्यम् । तदसम्भवे यथोक्तप्रायश्चित्तैः शोध-
नीयम् वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव विष्णुसूत्रे तथा
दर्शनात् तद् यथा । “आमयाद्वाशने विरात्रं पयसा वर्त्तत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेदिति” ॥
आमयाद् गर्हितैर्यत् क्रियते पयसा क्षीरेण तवाप्यायुर्वेदीक्त
परिभाषा । “पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाभिधीयते । विशेषो
यत्र नोक्तः स्यादेव तत्र विधिः स्मृतः” । एवम् उच्छिष्टे यः
पराक् उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसकृदापदादिष्वप्ये बोध्यः ।
विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथा चाङ्गिराः । “चण्डा-
क्षपतितादीनामुच्छिष्टाद्यस्य भक्षणे । द्विजः शुद्धेत् पराकेण
शूद्रः कृच्छ्रेण शुद्धति” । यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः ।
“अन्यानां भुक्तशेषान्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं
तदर्हन्तु ब्राह्मणविशां विधिः” । चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रं
तप्तकृच्छ्रम् एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलात्कारा-
नुत्तारेऽप्यनेतरताम्युन्माद्युत्सृष्टपरश्च तवाज्ञाने आपस्तम्बेन
उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् अङ्गिरसा अन्यथावसायिनामि-
त्यादि प्रागुक्तपक्षे सामान्यतस्तप्तकृच्छ्रविधानात् अनुच्छि-
ष्टेऽपि तथात्यादेव सर्ववानुच्छिष्टादुच्छिष्टे हेतुत्वं बोध्यम् ।
प्रायश्चित्तविवेके सप्तर्गप्रकरणेऽप्येवं चतुर्विधविशेषादि ज्ञेयम् ।

अङ्गिरो वचने पतितपदस्य सर्वधर्मवह्निष्कृतवाचिनः प्रायश्चित्तगौरवेण चाण्डालजातिसाहचर्येण च जवनादिस्नेच्छजातिवाचित्वं न तु ब्रह्महत्यादिपतितवाचित्वं तत्र सकृदुच्छिष्टाशने स्वल्पप्रायश्चित्तत्वात् । अतएव ब्रह्महत्यादि उच्छिष्टाशने ज्ञानान्मासत्रयादेव साम्यं प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः संसर्गिप्रकरणे उक्तम् । अत्र तु ज्ञानेन द्वादशवारात्तथेति जवनादीनास्तु सर्वधर्मैराहित्यमुक्तम् इति वंशे । “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरीर्वाक्यं निश्चय्य च । धर्मं जघान तेषां वै वेगान्धत्वं चकार ह । भर्तुं शकानां शिरसो सुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्तथैव च । पारदा मुक्तकेशाय पङ्कवाः श्मश्रुधारिणः । निःसाध्यायवपट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका जवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा । कोलिसर्पाः समहिषा दर्वाद्योलाः सकेरलाः । वशिष्ठवचनाद्वाजन् सगरेण महात्मना” । शकानां शकदेगोहवानां क्षत्रियाणाम् एवं जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देगोहववाचो चवर्गं दत्तौयादिः । जवनो देशवेगिनोरिति त्रिकाण्डशेषाभिदर्शनात् । तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वमयुरिति । यौधायनः । “गोमांसप्लादको यय विशदं बहुभापते । सर्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते” । अतएव चाण्डालेन सह स्नेच्छानां साम्यमाह देवमः । “दामौकृतो वलात् स्नेच्छेद्याण्डालाद्यैश्च दस्युभिः । अगुमं कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम् ॥ परोद्विड्पराडाणामामिषस्य च भक्षणम् । तत् स्त्रोणाच्च तथा सङ्गृह्णाभिस्य सह भोजनम् ॥ मामोपिते द्विजातो च प्राजापत्यं विप्रोधनम् । चान्द्रायणत्वाद्विज्ञानेः

पराकस्त्वथ वा भवेत् ॥ चान्द्रायणं पराकं वा चरेत् संवत्सरो-
 पितः । संवत्सरोपितः शूद्रो मासाहं यावकं पिबेत् ॥ मामं
 विप्रोपितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्धयति ॥ विप्रोपितो विप्रे-
 येण प्रकर्षणं उपितः । “ऊर्ध्वं” संवत्सरात् कल्प्य प्रायश्चित्तं
 द्विजोत्तमेः । संवत्सरेद्यतुभिर्धै तद्भावं सोऽधिगच्छति । ऋासो न
 विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः” ॥ तदिह स्नेच्छचाण्डालाद्यैर्दस्यु-
 भिर्यटा नाहिताग्निर्द्विजातिकृच्छ्रमार्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्र-
 विड्बराहमांसभक्षणस्नेच्छस्त्रीसंसर्गतदौयस्त्रीसहभोजनादिकु-
 त्सितं कर्म बलात् मासैकं कारितः तदा तेन प्राजापत्यम् ।
 साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यं चतुर्यवैश्याभ्यां पराकव्रतम् अम-
 ग्निना ब्राह्मणेन तु संवत्सरेकदास्यकरणे चान्द्रायणं कार्यम् इत-
 राभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैककरणे कृच्छ्रपादं संवत्सरेकदा-
 स्यकरणे मासाहं यावकपानम् । संवत्सरादूर्ध्वं वत्सरचतुष्टयं
 यावत् भागहारेण प्रायश्चित्तमूढनीयम् । तदूर्ध्वं तत्समत्वेन
 पतितत्वात् प्रायश्चित्ताभावात् मरणमिति यत् प्रायश्चित्त-
 विवेकोक्तं तत् पापाधिक्यसम्भवेन प्रायश्चित्तताघवात् अनुप-
 नोत्तादृशार्थाभ्यन्तर-मानविषयम् । “चतुर्यादत्सरादूर्ध्वमष्टमं
 यावदेव हि । शिगोघ्नं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्यन्निवात्यवाः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणौषमप्येतत्परमिति । अथ जातमात्रस्याहि-
 ताग्नित्वसम्भवः तथा च जावानः । “जाते कुमारैऽरणिं
 मयित्वा तस्मिन्नायुष्यहोमान् जुहोति तस्मिंश्चूडाकरणोप-
 नयनव्रतादेशगोदानक्रियाम्हाग्निसेवैर्नमुदाहयेयुः सगालाग्नि-
 रिति” । यत्तु कुमारवचनम् । “जातमात्रः शिगुस्तावत्
 यावदष्टो ममावयः । स हि गर्भः समो ज्ञेयो ध्यतिमात्रप्रद-
 र्गकः ॥ भग्यामध्यं तथा पिबे वाच्यायाथ्यं तथानृते । तस्मिन्
 कामे न दोषः स्यात् स यावदोपनीयते” ॥ इति तदुक्तमिति

रिक्ताल्पपापहरम् । अष्टवर्षप्रदणम् । अनुपनीतस्यापि पर-
स्ताद्विषाधम् उपनयनपदञ्च पञ्चवर्षाद्युपनीतस्य वर्षकाष्टकेभ्यः
प्रागपि दीपप्रापनार्थं प्रायश्चित्तविवेकेऽपि “सुरापाननिषेधो-
ऽयं जात्याश्रय इति स्थितिः । न पिवेद् ब्राह्मणो मद्यं निषिद्ध-
मपि चापरम्” इति कुमारवचनान्तरदर्शनात् पूर्ववचनं मध्ये-
तरपरम् इत्युक्तं तथा च दृष्टमिति ।। “स्यात् कामाचार-
भक्षोक्तिः महतः पातकादृते” । ततश्च “पतितामन्तु यो
भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत् । पानीयपानतस्यापि कुशवारि पिवे-
न्नृदम्” ॥ इत्यङ्गिरो वचनमपि । शूद्रान्नं ब्राह्मणी भुङ्क्ते
इति शङ्खवचनसमानविधयम् । अतएव सप्ताहोदकवासोऽपि
धेनुद्वयेन सहलितः प्रायश्चित्तविवेककृतेति । एवञ्च तत्तत्-
पानीयपानेऽप्यज्ञानादौ तत्तद्भोजनप्रायश्चित्तपादो बोध्यः ।
गायत्र्यादिरहिताऽप्रश्नाद्वहारकाऽन्यजपुरोहितादिरुपपत्तित-
ब्राह्मणाश्चमक्षणपर वा अङ्गिरो वचनं तेषां बधेऽत्यन्तलघुप्राय-
श्चित्तश्रुत्याऽत्यन्ताल्पप्रायश्चित्तमवापि ।। तथा च कल्पतरौ
भविष्यपुराणम् । “यदात्यन्तगुणैर्हीनो गायत्र्या च विवर्जितः ।
निहतः कामतयैव तदा यत् स्यात् निबोध मे ॥ इत्ता यदा-
समर्थयेत् तच्चेद परिकल्पयेत् । वशिष्ठेन यदाभ्यातं ब्रह्म इत्या-
व्यपीडनम्” ॥ द्वादशरात्रमुपवसेदित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्त-
विवेककृताप्यत्र “ब्रह्महा वत्सरं कच्छ” चरेत् पूर्वं तु वत्सरं ।
हिरण्यमणिगोष्ठ्याद्यतिलभूमिसर्पोऽपि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्”
इति सुमन्तूक्त प्रायश्चित्तमुक्तं तत् समर्थपरं भोजनवत्तदभि-
गमनरूपसंसर्गेऽप्येवम् ।

अथान्यजसौगमनभोजनप्रायश्चित्तम् । तत्र संवत्सः । “नटी
शैलुषिकीश्चैव रजकी वेणुश्रीविनीम् । गत्वा चान्द्रायणं
कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम् । कामतस्तु यदा तच्छेदरे-

चान्द्रायणद्वयम्” ॥ ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणं चान्द्रायणे धेन्व-
 एकम् । शैलूषिकः “हृत्त्यन्वेषो नटानान्तु स तु शैलूषिकः
 स्मृतः” । इति ब्रह्मपुराणोक्तम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । यत्
 यमवचनं “रजकधर्माकारस्य नटो वरुड एव च । कैवत्तमेद-
 भिक्षाय समेते चान्द्रजाः स्मृताः ॥ एतेषान्तु स्त्रियो गत्वा
 भुक्ता च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु
 गच्छति” ॥ इति पातित्याभिधायकम् । तत्र रजकादीनां
 प्रागुक्तमनुवचने शौण्डिकतुल्यत्वात् । शौण्डिके प्रागुक्तशङ्क-
 वचनेन मासयावकपानव्रतविधानात् । तत्र प्राजापत्यद्वय-
 संकलनात् । बह्वनामेकधर्माणामिति वीधायनवचनात् । एते-
 श्वपि तथाकल्पनात् अज्ञानतः सकृद्वोजने प्राजापत्यद्वयं तत-
 श्चाज्ञानात् यत् पातित्यमभिहितं तत् नवतिवारभोजने
 ज्ञेयम् । पातित्याश्च द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताहंता ज्ञानतस्तु
 कृतेऽपि द्विगुणप्रायश्चित्तेऽव्यवहार्यतां अन्यथा तत् संसर्गिणि
 प्रायश्चित्तव्यवस्था न स्यात् । प्रतिग्रहेऽप्येवम् । अभिगमने तु
 चतुर्विंशतिवारात्पातित्यमज्ञानात् ज्ञानात्तु साम्यमिति । चा-
 ण्डालसृष्टोदके त्वङ्गिराः । “यस्तु चाण्डालसंसृष्टं पिबेत्तोयमका-
 मतः । स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः” ॥ सान्त-
 पनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशीदकश्च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृत्
 घृतम् । प्राश्यापरिहृत्युपवसेत् कृच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥ एत-
 द्वादसाध्यं तदशक्तो षडुपवासव्रततीयभामात् पुराणो देयः ।
 चाण्डालादि सृष्टान्नमक्षणेऽपि प्राजापत्यम् । “अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुङ्गवशखलावधूतकुनिकुण्ड-कुनखिसृष्टानि भुक्ता
 कृच्छ्रमाचरेत्” इति शङ्खवचनात् एतत् सकृदज्ञानविषयम् ।
 एव प्रायश्चित्तमधिकृत्य “वाकस्याशक्तस्य वा तत्पिताऽनुध्याय
 मनसा सर्वकर्माणि कुर्वीत पितुरभावे सत्याचार्याः” इति

पैठीनसिवचनात् । “रोगी हृदस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्ब्रतं सदा” इति ब्रह्मपुराणाद्याशक्तौ प्रायश्चित्तमन्येन कार्यम् अनु-
ध्याय तदौयं पापं मनसा सहस्येत्यर्थः ।

तदयं संक्षेपः । चाण्डालाद्यन्नभक्षणेद्यमे कण्डादधीनय-
नसम्भावमारहितेऽर्धं प्रायश्चित्तम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणे तत्त-
त्कर्मज्ञानात्तदशक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयम् । सपादैकादश
कार्पापणा वा देयाः । चान्द्रायणं ज्ञानात् तदशक्तौ धेन्वष्टकं
सार्द्धं द्वाविंशति कार्पापणा वा देयाः । पराकी बलात्कारे
तदशक्तौ पञ्च धेनवः । पञ्चदश कार्पापणा वा देयाः । सर्वत्रो-
च्छिष्टे तु ब्रतद्वैगुण्यम् चापदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावक-
व्रतम् । तदशक्तौ धेनुद्वयं षट् कार्पापणा वा देयाः । तत्रो-
च्छिष्टास्ते पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरुद्घनीया । शुष्कास्ते
सर्वत्रार्द्धं जलामाश्रयोः सर्वत्र तुरीयांशः अज्ञानतः चाण्डाल-
स्पृष्टोदकपाने द्वादशाध्यं सान्तपनं तदशक्तौ कार्पापणैको
देयः । अज्ञानतः चाण्डालस्पृष्टान्नभक्षणे प्राजापत्यं तदशक्तौ
धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा देयम् । एतच्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
दीनां तु पादपादहानिः स्त्रीबालवृद्धरोगिणामर्द्धम् ।

अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम् । सुमन्तुः । “गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यं चरेदिति” । इदमज्ञानतः सकृद्भोजनविषयम्
एतत् प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनमाह विष्णुः । “ग्रामकुक्कुट-
नरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः
संस्कारं कुर्यादिति” प्राजापत्ये धेनुरेका कार्पापणत्रयं वा
देयम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रकरणे उपनयनं चान्द्रायणसम-
मिति शूलपाणि महामहोपाध्यायसङ्क्षेपनात् संस्काराशक्तौ
धेन्वष्टकं सार्द्धं द्वाविंशतिकार्पापणा वा देयाः । यद्वः । “ग्रामप्र-
कुक्षरीष्टौ च सर्वं पञ्चनखस्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं

कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्” ॥ तथेति भुक्तेत्यर्थः । एतच्च चिर-
कालाभ्यासे संवत्सरव्रते पञ्चदश धेनवः । पञ्चचत्वारिंशत्
कार्पापणा वा देयाः । अभ्यासे तु प्राजापत्यमात्रावृत्तिः ।
तत्तुल्यव्रतान्तरं वा । संस्कारस्तु सकृदेव । हारीतः । “मत्स्य-
कण्टकशम्बुकशङ्खशुक्लिकपटङ्कान् । पीत्वा नवोदकश्चैव पञ्च-
गव्येन शुद्ध्यति” ॥ नवोदकं नवखातजलं वर्षोदकञ्च । तथा
च ब्रह्मपुराणम् । “नवखातजलं गावो महिष्यम्भ्यामयोनिभ्यः ।
शुद्ध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः” ॥ मिताचरायां
स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत् त्रयम् ।
अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” ॥ काले
वर्षाकाले । शङ्खः । “स्नानमाचमनं दानं देवता पिबितर्प-
णम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्दिनिःसृतैः” ॥ पाना-
दौतरस्पर्शादौ च हरिवंशः । “अभौममभौ विसृजन्ति मेघाः
पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धिः” जावालः । “केशकीटावपन्नञ्च
स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । शूद्रोदक्या शूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन
शुद्ध्यति” ॥ भुक्तेति शेषः । अवपन्नं केशादिभिः सह
पक्वम् । स्त्री शूद्रा पञ्चगव्येन तन्मात्रपानेन व्रतरूपत्वात्
तेन तत् पीत्वोपवसेत् । तदशक्तौ अष्टौ पणा देयाः ।

अथ भार्यायां मातृत्वादि वदतः प्रायश्चित्तम् । यथा
स्मृतिसागरे यमः । “क्रोधाग्नीहाददग्ने भार्यां मातरं भगि-
नीमपि । प्राजापत्यव्रतं कुर्यात् सर्ववर्णेष्वयं विधिः” ॥
त्यागानन्तरसंश्ले मत्स्यतन्त्रं “क्रोधाद् यदि त्वज्जेह्यार्यां वयः-
स्याञ्च गुणाधिक्याम् । ऋषिचान्द्रायणे कृत्वा पुनः संश्ले-
मादिशेत्” ॥ ऋषिचान्द्रायणमाह यमः । “स्त्रीं स्त्रीन्
पिण्डान् समशीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हरिश्चान्नस्य वै मासं
ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ॥ ऋषिचान्द्रायणे पादोनधेनु-

अतुष्टयम् । याज्ञवल्क्येनाप्यत्र दण्डविधानात् । प्रायश्चित्तं
सूचितम् । यथा “अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् ।
वृद्धत्क्षुद्रपशूनाश्च पुंस्त्वस्य प्रतिरोधकृत् ॥ साधारणस्याप-
लापौ दासौगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्रसुहृद् भ्रातृदम्पत्या-
चार्यशिष्यकाः ॥ एषामपतितानान्तु त्यागी च शतदण्डभाक्” ॥
अयुक्तं शपथं कुर्वन्निति स्वभार्यां प्रति यदि त्वां गच्छामि तदा
मातरमेव गच्छामौत्ययुक्तशपथकर्त्तृति शूनपाणिमहामहो-
पाध्यायाः ।

अथोपवीतच्छेदनप्रायश्चित्तं कामरूपीयनिवन्धे स्मृति-
सागरे आपस्तम्बः । “ब्राह्मणेन यदा दैवाच्छिन्नं यज्ञोपवी-
तकम् । मनस्तापेन शुद्धिं स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ प्राणा-
यामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनम्” ॥ वृद्धन्मनुः । “उप-
वीतं ब्राह्मणस्य क्षिन्नं शूद्रेण कामतः । अन्यदादाय मन्त्रेण
जपन्नुपवसेद्दिनम्” ॥ अनादेशे गायत्रीमिति वचनात् ।
अनिर्दिष्टे शतमिति वचनाच्छतावृत्तिगायत्रीजपं कृत्वा उप-
वसेत् ऋष्यशृङ्गः । “चाण्डालैः खपचैर्वापि क्षिन्नं यज्ञोपवीत-
कम् । मुनिभिस्तु विनिर्दिष्टं महासान्तपनद्वयम्” ॥ महा-
सान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशोदकश्च गोचीरं दधि मूत्रं
शक्नुदष्टम् । प्राश्यापरेह्युपवसेत् कुच्छं सान्तपनं चरन् ॥
पृथक् सान्तपनद्वयैः षडङ्गः सोपवासकः । सप्ताहेनैव कृच्छ्रो-
ऽयं महासान्तपनः स्मृतः” ॥ सप्ताहसाध्यमहासान्तपनो
धेनुद्वयसमान इति प्रायश्चित्तविवेकः । वृद्धस्यतिः । “शूद्रेण
तु यदा क्षिन्नमुपवीतं द्विजम्भनः । दण्डं त्रिंशत् पणं दत्त्वा
प्राजापत्येन शुद्ध्यति” ॥ प्राजापत्यं धेनुदानसमं तत्तुल्य
कार्पापव्ययम् । हारीतः । “चाण्डालपुत्रश्च म्रेच्छान्य-
जकापालिकैस्तथा । क्षिन्नयज्ञोपवीतो यः शीऽतिहृष्टेण
शुद्ध्यति” ॥ अतिहृष्टे द्वे धेनू ।

अथ रेतो मूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम् । वृहस्पतिः ।
 अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां
 शुद्धौ चान्द्रायणचरेत् ॥ गोतमः । “अमत्या पाने पयो
 घृतसूदकं वायुं प्रति त्राहं पिबेत् सप्तसकृच्छः । ततः संस्कारः
 मूत्रपुरीषरेतसां प्राशने चैवमिति” ॥ वायुं तप्तदुग्धवाप्यम्
 अयं द्वादशाहसाध्यस्तप्तकृच्छः । चान्द्रायणतप्तकृच्छयोर्ज्ञाना-
 ज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तुभययैव । चान्द्रायणे धेनुष्टकं
 तप्तकृच्छ्रे धेनुचतुष्टयम् । उपनयनं चान्द्रायणसमम् । प्राय-
 चित्तविवेककृतापि चाण्डालान्नभक्षणप्रायश्चित्ते तस्या संकल-
 नात् । उपनयने विशेषयति मनुः । “वपनं मीखला दण्डो
 भैक्ष्याचार्या व्रतानि च । नियर्त्तत द्विजातीनां पुनः संस्का-
 रकर्मणि” ॥ स्वाध्यायाद्यपेक्षा नास्तौत्याह धर्मः । “विप्रस्य
 चतुर्विधस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विद्यां कार्यं
 नानध्याये न संक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं
 भवेत्” ॥ अपिना दक्षिणायनकृष्णपथयोः समुच्चयः । मल-
 मासादिदोषोऽप्यत्र नास्ति प्रायश्चित्तरूपत्वेन प्रतिप्रसूतत्वात् ।
 तथा च दक्षः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
 यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ सर्वर्तः ।
 “विष्णुमूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥ एतद्वलात्का-
 रविषय इति प्रायश्चित्तविवेकः । वस्तुतस्तु अज्ञानादनात्कारे
 आधिक्यं प्राक् प्रतिपादितम् । अत्र ऊनैकादशवर्षीयबाल-
 विषयमिदम् । चतुर्विधादो पादपादहानिः ।

अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तचाण्डालैः स्पर्शचेन वा । प्रमादात्
 स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु
 द्रुपदा वा शतं जपेत् । तिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन

शुद्ध्यति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
 अर्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा ॥ प्राजापत्यं
 ज्ञाने अर्धोच्छिष्टो येनाद्यप्रासः आस्ये निश्चितः । न तु
 निर्गोणः । दक्षः । पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
 संस्पर्शे यदि गच्छेत्तु शबोदकान्यजैः सह ॥ दिनमेकं चरेन्मूत्रे
 पुरीषे तु दिनद्वयम् । दिनद्वयं मैथुने स्नात् पाने स्नाच्च
 चतुष्टयम् ॥ काश्यपः । “श्वशूकरान्त्य चाण्डालमद्यमाण्ड-
 रजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कच्छं सान्त्तपनं चरेत्” ॥
 एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्त्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्मपुराणे । “उच्छि-
 ष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टन्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात्
 शुभा संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु
 तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥ अनु-
 च्छिष्ट ब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । काश्यपः । “रजस्वला
 संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणौ यदि । एकरात्रं निराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणौ तु
 या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ रजस्वला
 तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणौ च या । पञ्चरात्रनिराहारा
 पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणौ
 यदि । षड्रात्रेण विशुद्धेत्तु ब्राह्मणौ कामचारतः । अकाम-
 तस्त्वरेदर्धं ब्राह्मणौ सर्वजातिषु” ॥ एतेन रजस्वलायाः
 ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं
 कामतः । अकामतस्तदर्धं नक्तव्रतं असवर्णरजस्वलास्पर्शे
 त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अकामतस्तदर्धम् । एतच्च-
 तुर्याहानन्तरं कर्तव्यम् । “चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा
 चेद्रजस्वला । अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शृङ्गति । तां निशां तु व्यति-
 क्रम्य स्वजात्युक्तान्तु कारयेत्” ॥ इति वचनान्तरदर्शनात्
 एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने हृद-
 स्यतिः । “पतितान्त्यग्रपाकेस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला । तान्य-
 हानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्के त्रिरात्रं
 द्वितीये द्वादशमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्के चतुर्थे नक्त-
 माचरेत्” ॥ चतुर्थेऽङ्कोति शुद्धिज्ञानात् पूर्वं व्याघ्रः । “रज-
 स्वला यदा स्पृष्टा अजम्बुकखरैः क्वचित् । निराहारा भवेत्ता-
 वत् यावत् ज्ञानेन शृङ्गति” ॥ अत्रापि हृदस्यत्कृदिनभेद-
 व्यवस्था । हृदशातातपः । “रजस्वले तु येनार्यावन्योऽन्यं
 स्पृशतो यदि । सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम्” ॥
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्चमाह जावाल ।
 “अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्या विशेषतः । पञ्चगव्यं
 पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः” ॥ तदग्रतो पुराणैकं दात-
 व्यम् । चच्छिष्टशूद्रादिस्पर्शे हृदस्यतिः । “शना चोच्छिष्टया
 शूद्रा संस्पृष्टा द्वादशमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्के परतो
 नक्तमाचरेत्” ॥ परतश्चतुर्थदिने स्नायात् पूर्वमिति ज्ञेयम् ।
 इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविराचितप्रायश्चित्ततत्त्व समाप्तम् ।

ज्योतिस्तत्त्वम् ।

ममी गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भास्करं जगदीश्वरम् ।

ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“राश्यादिनिर्णयस्तत्र चन्द्रादेश प्रतिक्रिया । प्रकीर्णं सर्वतोभद्रं वासाद्युपयमन्तथा ॥ गर्भाधानं सवः पुंसां सौमन्तो जातभद्रता । जातनामकनिष्क्रामक्रियात्राशनचूडकाः ॥ कर्ण-
वेधस्तथा विद्यारम्भोपनयनिर्णयः । गृहाद्यं क्षपिराहुत्यं यानं कृतं नृपासनम्” ॥

अथ राश्यादिनिर्णयः । “मेघहृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या-
तुलाय हृषिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च
राशयः कथिताः” ॥ राशिकथनम् । “पश्चिन्या सह भरणी
कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेघः । हृषभः कृत्तिकाशेषं रोहि-
ण्यर्धे च मृगशिरसः ॥ मृगशिरसोऽर्धे चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं
मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेषं इस्ता-
चित्रार्धं कन्यकाख्यः तौलिनि चित्रार्धे स्वातीविशाखायाश्च
पादत्रयं अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा ।
मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्राव्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परि-
श्रेयं श्रवणा चार्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्धे शत-
भिषापौर्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती
मीनः” ॥ राशिनक्षत्रभेदकथनम् । “राशिनानामानि च चित्रं

भम्बुत्तं गृहनाम च । मेघादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विवि-
 क्तयेत्” ॥ राशिपर्यायकथनम् । “क्रिय-तापु-रि-जित-म-
 कुलीर-लेय-पायेय यूक-कौर्पाण्याः । तौक्षिक चाकीकेरो
 ऋद्गो गन्धान्धमं चेत्यम्” ॥ “परुषसित-हरित-पाटल-पाण्डु-
 विचित्राः सितेतरपिपङ्गौ । पिङ्गलकर्षुरवभ्रूमलिनारुचयो
 यथासंख्यम्” ॥ मेघादीनां वर्णभेदकथनम् । “मत्स्यो घटो
 नृमिथुनं सगदं सबौषं चापीनरोऽम्बुजघनो मकरो मृगाश्च ।
 तौलीसशस्य दहनाप्लवगा च कन्या श्रेयाः स्वनामसदृशाः
 स्वचराश्च सर्वे” ॥ मेघादीनां विशेषनामकथनम् । अम्बु-
 जघनः अम्बाकारजघनो न त्वञ्जारुदजघनः । उत्तरतः चतु-
 यरणत्वकथनात् । राश्यधिष्ठातृदेवताकथनम् । “क्रूरोऽथ
 सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च पीजोऽथ युग्मं विषमः समश्च । चर-
 स्थिरद्वयात्मकनामधेया मेघादयोऽग्नौ क्रमशः प्रदिष्टाः” ॥
 राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः । दैवज्ञमनोहरे । “पुण्यस्य
 पुष्करस्यैव साधनास्यस्तथैव च । श्रुत्या हृत्वा हृत्वा भवन्त्येते
 नित्यं द्वादश रागयः” ॥ पुण्यादिविवेकः । “मिथुनतुला-
 घटकन्या द्विपदाख्याद्यायपूर्वभागश्च । मृगघनुराद्यन्तार्धे
 वृषाजसिंहाद्यतुयराः” ॥ द्विपदचतुष्पदकथनम् । “कर्कट-
 वृश्चिकमीना मकरान्त्यार्धे च कौटसंज्ञाः स्युः वृश्चिकराशि-
 र्मुनिभिः सरोरुपत्वेन निर्दिष्टः” ॥ कौटसरोरुपकथनम् ।
 “द्विपदवयवाः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः । सलिलनिलया
 भक्ष्या वय्याः सरोरुपजातयः ॥ मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय
 सरोरुपान् । अकथितगृहेषूच्चं वयं जनव्यवहारतः” । सरो-
 रुपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि परिग्रहः । राशीनां
 वय्यावयवकथनम् । “गाम्यामिथुनतुला स्त्री चापाक्षिघटा
 निशाषु वृषमेघौ । मकरादिमार्गे सिंही वन्यो दिवसेऽजवृषभौ

च । जलजो कर्कटमीनो मकरान्धार्षश्च शिवमते कुम्भाः” ॥
 ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् । “इत्यास्तिमिगोविघटा मि-
 थुन धनुः कर्किभृगसुखाद्य समाः । हसिककन्याभृगपति-
 वणिजो दीर्घाः समाख्याताः” ॥ राशौर्णां हस्तदोर्धकथनम् ।
 “प्रागादिककुभां भाषा यथासख्यं प्रदक्षिणम् । मयाद्या राशयो
 ज्ञेयास्तिराहन्तिपरिभ्रमात्” ॥ दिग्धिपकथनम् । “स्वजा-
 तोयाऽनेकसंख्याप्रस्तारे वामतो गतिः । हन्तिः पुर्तिश्च गुणने-
 युतो तन्मात्रयोजनम् ॥ यावद्गन्तुश्च शक्नोति तावद्गच्छति
 हारकः । लब्धं तत्संख्यकं प्राहुर्हीने तन्मात्रखण्डनम्” ॥
 अङ्गप्रस्तारकथनम् । “यदोदेति तदा लग्नं राशिः स्यादन्वष्ट-
 क्रमात् । अयनांशास्तन्मानं तद्रूढमिति नोच्यते ॥ राक्षीय-
 श्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु । रामाऽगवेदै ३ । ४७ ।
 जलधिस्तु मैत्रे ४ । १७ । र्वाणोरसैः ५ । १६ । पञ्चखसागरैश्च ५ । ४० ।
 वाणः कुवेदै ५ । ४१ । विपयोऽह्युग्मैः ५ । २८ । क्रमोत्क्रमा-
 न्मेपतुलादिमानम् । ते दण्डास्तैः पलैर्लग्नं रविभुक्ताशकाः
 क्रमात् । रात्रौ तत्सप्तमर्द्धांशाः प्रविष्टा दिवसे तथा । लग्न-
 दण्डपल द्विघ्नं तत्संख्यं क्रमतः पलम् । विपलञ्च रवेर्भोग्य-
 मेवं कल्पनमस्तमे” ॥ लग्नविवेकः । “अर्काङ्गुला तु शूच्यग्रा-
 काष्ठो द्यङ्गुलमूलिका । शङ्खसञ्ज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परि-
 कल्पयेत् ॥ मध्याह्नहोमैरादित्ययुक्तेच्छायाङ्गुलैर्हरेत् । षट्-
 पूरितदिवादण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥ पूर्वाह्णच्छाययातीतं
 पराह्णच्छाययैथ्यकम् । शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्राः १० । १ ।
 ३ । ५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
 छाया माध्याह्निको मता ॥ अयनाशजमासान्तं व्युत्क्रमेणा-
 दितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारे हृदोतरे तथा” ।
 प्रकारान्तरन्तु । “पश्चाच्च रामयुग्मैकशून्यैकयुग्मवद्भयः ।

चतुःपञ्चत्तवो ५ । ४ । ३ । २ । १ । ० । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ६ । माघात्छायापादा दिनार्द्धके । अयनांशजमासान्ते विषाद-
 गणनक्रमात् । दिने दिने भागहारो मध्यच्छायापदे मतः ॥
 षष्ठेः षड्यंशकोव्यङ्गिरङ्गुलेर्व्यङ्गुलिस्तथा । सद्युनं दिशतं चीनं
 मध्यपादैश्च षड्गुणैः । छायापादैश्च मध्योने षड्युतेर्दिगुणै-
 र्हरेत् । याज्ञमादिपदार्हन्तु लब्धा दण्डा गतैश्चकाः । प्राक्-
 पश्चिमदिनार्द्धात् शेषात् षष्टिगुणात् पलम् ॥ दिवादण्डादि-
 ज्ञानम् । “मृगसंक्रान्तिकः पूर्वं पद्याक्षारादिनान्तरे । एक-
 वर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्या-
 दयन रवेः । एव चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् व्युत्क्रमेण
 च तद्वत् स्यादुदयानं रवे भुवम् । कर्किसक्रमणे तद्वदभितो
 दक्षिणायनम् । अयनाशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रवि-
 संक्रान्तितो सेपतुलयोरभितः पुनः । विषुवं मीनकन्यार्द्धं
 त्वैकाक्षोन्द्रशकाब्दके । दिनमनायमीनार्द्धाम्नेषार्द्धं पालिकं
 शतम् । ततो ह्यर्द्धपर्यन्तमशीतिः पलभानिनी । मिथुनार्द्धं
 चतुस्त्रिंशत्पलानां संहति क्रमात् । कर्कटार्द्धेन्तु षट्त्रिंशत्
 मिहार्द्धेन्तु द्वाशीतकम् । कन्यार्द्धश्च दिनवतिः क्रमात् वृथ्यति
 वासरे । कन्यार्द्धाद्रजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण द्वि । दिने
 दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः । एकमानं दण्ड-
 पद्या त्यक्तान्यमाननिर्णयः । षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात्
 षोडशांशके । पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥ दिन-
 रात्रिमानम् ।

पलदण्डयोः प्रमाणन्तु । “दशगुर्वक्षरोच्चारः कालः प्राणः
 पडात्मकैः तैः पल स्यात्ततः पद्यादण्ड इत्यभिधीयते” । तेन
 च “मासान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सोः कान्तं वक्त्रं
 हतं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् । चुत्कामः प्राट्येतथेतौ

राहुः क्रूरः प्रायात्तस्माद्धान्ते इम्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या” ।
 अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठादृण्डः । “सामर्थ्यं तनुकल्पते
 समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने
 योधश्च सच्चिन्तयेत् । बभ्रुं बाह्यसुखालयानपि ततोधीमन्त्र-
 पुत्रांस्ततः षष्ठेऽथ चतविद्धिषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वध्मं च ।
 रन्ध्रायुर्मृतयोऽष्टमे गुरुतपोभाष्यानि चित्तं ततो मानाश्चासद-
 कर्मणां दशममे कुर्यात्ततश्चिन्तनम् । प्राप्ता रावथचिन्तयेद्भव-
 गृहे ऋक्फेत्तु मन्त्रिव्ययी । सौम्यस्वामिभुते चणैरुपचिति-
 शेषां चतिस्त्वन्यथा” ॥ रन्ध्रं पापमिति भट्टोत्पलः । द्वादश-
 भावविवेकः । “अरातिव्रणयोः षष्ठे त्वष्टमे मृत्युरन्ध्रयोः” ।
 अथर्ष्यं द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम्” ॥ अरात्यादिभा-
 वापवादः । अर्होनेन्दर्कसौराराः पापाः सौमास्तथा परे पाप-
 युक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदो । पापसौम्यविवेकः ।
 दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्धदृष्टिश्च नवमे
 पञ्चमे परिकीर्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता ।
 सप्तमे परिपूर्णा च फलमेव प्रकल्प्यते । तृतीयदशभावार्किः
 पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोणगान् गुरुयैव चतुर्थोऽष्टमगान्
 कुजः । सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सूरार्युगलदशमराशौ
 दृष्टिपादत्रयाहः । सहजरिपुचतुर्थेऽष्टमे चार्धदृष्टिः स्थिति-
 भवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः” । ग्रहाणां राहोश्च दृष्टिः ।
 भेषो वृषो मृगः कन्याकर्किर्मौनतुलाधराः । भास्करादेर्भव-
 न्पुच्छा राशयः क्रमशस्त्वमे । रविर्मेपे वृषे चन्द्रो गुरुः कर्क
 बुधः स्त्रियां शनिर्युके मृगे भौमः शुक्रो मीने च तुङ्गिनः ।
 त्रिंशद्भागे दिगोरामा अष्टाविंशस्तिथिस्तथा । यश्च वै सप्त-
 विंशाश्च विंशतिथौ च संप्रकाः । स्त्रोच्चाच्च सप्तमं नौचं प्राग्व-
 द्भावैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तःसूक्ष्मसंज्ञः स्यात् नौचान्तस्तु सुनी-

चक्रः । परिपूर्णवत्तः सूक्ष्मे शुनौचे दुर्बलो ग्रहः । सूक्ष्मशुनी-
चयोरन्तर्भाग द्वारात् फलं तथा” । उच्चनोचकथनम् । “सिंहो
वृषश्च मेघश्च कन्या धनूधटो घटः । अर्कादीनां त्रिकोणानि
मूलानि राशयः क्रमात्” । मूलत्रिकोण कथनम् । रवि-
भौमजौवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः । नखरविदिक्
तिथिनखराशेन्दोर्दिग्भां शकाः सूचात्” ॥

मूलत्रिकोणांशव्यवस्था । “उच्चं नृयुग्मं घटमं त्रिकोणं
कन्यागृहं शुक्रशनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्गो धरणीसुतश्च
राहोरिपुर्विशतिकः परांशः । सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं
मौनो गृहं शुक्रशनीविपक्षौ । सूर्यारचन्द्राः सुहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट्शिखिनः परांशाः । बाहुकेत्वोरुच्चादिक्षेत्रं
होराथ द्वेक्षाणोनवांशोद्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्ग-
स्त्रयादि प्राथ्याफलप्रदाः” । इति षड्वर्गः । “कुलशक्रवृधे-
न्दुकैसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किंभासुजेष्णानां क्षेत्राणि
स्युरक्षादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः स्युरण्डरीचिवः
द्वितीयाः शशिनो युक्षुव्यत्ययादगणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां
ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्वेक्षाणाधिपाराशो द्वेक्षाणा-
स्तय एव हि । मेघकेशरिधनुषां मेघाद्याश्च नवांशकाः । मृग-
कन्या वृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां
तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्कटश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवां-
शकाः । चराणां प्रथमे चाशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे
व्यात्मका नाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां
वर्गोत्तम इति स्मृतः सर्वेषां मेघपूर्वाणां स्वर्चाद्या द्वादशां-
शकाः । कुलार्किर्गुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् ।
पञ्चपञ्चाष्टसप्तैषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु । त्रिंशांशाव्यत्यया देते
युग्मराशिषु कीर्तिताः” । इति षड्वर्गकथनम् । “अजोगो-

प्रतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशामंज्राः स्मृताश्चैते
 शेषाद्यान्ते दिनात्मकाः । निशा संज्ञा विमियुनाः स्मृताः
 पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदयाह्येते मौनयोभयसंज्ञकः ।
 निशादि संज्ञाकथनम् । “पृष्ठविदग्गलाभाय लग्नादुपचयाः
 स्मृताः । पञ्चमं भवमं स्थानं त्रिकोणं केवलं स्मृतम्” । उप-
 चयत्रिकोणकथनम् । केन्द्रं चतुष्टयं कण्टकञ्च लग्नास्तदश-
 चतुर्थानां संज्ञा” । केन्द्रपर्याय तत् स्थानयोः कथनम् । पन-
 फरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः । तृतीयपष्ठनवमसप्तम्यद्यापो
 क्षिप्तं विदुः” । पनफरापो क्षिप्तं तत् स्थानकथनम् । “पातालं
 द्विषुक्क्षेत्रं सुहृदम्भयतुर्थकम् । त्रिविकोणञ्च नवमं दुष्टिकं
 स्यात् तृतीयकम् । धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
 द्युनं द्यूनं तथास्ताव्यं पट्कोणं रिपुमन्दिरम् । कर्मस्थानञ्च
 दशमं खं मे शूरणमास्पदम् । छिद्राख्यमष्टमं स्थानं रिपुफाल्यं
 द्वादशं स्मृतम् । चतुर्थमष्टमञ्चैव चतुरस्रं विदुर्वुधाः” ॥ चतु-
 र्यादिपर्यायः । “हेलिः सूर्यचन्द्रमाः शीतरश्मिर्द्वेन्द्रा विजृम्भो
 बोधनयेन्दुपुत्रः । पारोधकः क्रूरदृक्चायनेयः कालो मन्दः
 सूर्यपुत्रोऽसितयः । जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसां पतोऽज्यो शुक्रो
 भृगुर्भृगुसुतः सित चास्फुजिध । राहुश्चामो गुरुसुरयः शिषो
 च केतुः पर्यायमन्यमुपनम्य वदेष लोकात्” । यष्टमं संज्ञाकथ-
 नम् । “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नाल्युघाडो रक्तगौरो
 महीजः । दूर्वाश्यामोऽज्ञो गुरुर्गौरगावः श्यामः शुक्रो भास्करिः
 कृष्णदेहः” । यष्टाणां वर्णकथनम् । “सूर्यः शुक्रः चमापुत्रः
 मैत्रिकेयः शनिः शमी । सोम्यस्तिदग्गमन्यो च प्राण्यादि दिग-
 धीग्नराः । प्राण्यां सोम्य सुराचार्य्यं याम्यां भास्करभूमिज्ञो ।
 प्रत्यक् सौरिकटोऽथान्त मितेन्दु दिग्गमान्वितो” । दिग्वन्ति-
 कथनम् । “सोमार्कजीवाः पुरुषाः क्षीवो श्रीमजभानुज्ञो ।

स्यात्स्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते । पुंश्रद्धादिनि-
 र्णयः । “चन्द्रार्कजौषाप्तसितौ कुजार्कौ यथाक्रमं सस्वरज-
 म्नामसि । कटुलवणतिक्तमिश्रितामधुराम्नौ च कषायकोऽ-
 र्कतः” । गुणरसाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्रवागो शो चन्दिने
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे कर्णे” ।
 जात्यधिपकथनम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः
 सितः । सामवेदाधिपो भौमः अग्निलोऽथर्ववेदराट्” । वेदा-
 धिपकथनम् । मधुपिङ्गलहृक्चतुरस्रतनुः पित्तप्रकृतिः सवि-
 ताख्यकचः । तनुहत्ततनुर्वहुवातकफप्राघः शशी मृदुवाक्
 शुभहृक् । भूमिजस्तरुणमूर्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलकृश-
 मध्यः । सिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमाकृतकफप्रकृ-
 तियः । वृहत्तनुः पिङ्गलमूर्धजेक्षणी वृहत्स्थितिः श्रेष्ठमतिः
 कफात्मकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्मा
 सितवक्त्रमूर्धजः । मन्दोऽनसः कपिलहृक् कृशदौर्धगात्रः
 स्थूलद्विजः परुषलोमकघोऽनिलात्मा । रथ्यादीनां क्रमेण
 स्वभावकथनं मित्राणि सूर्याष्टशिभौमजीवाः सूर्येन्दुजो
 सूर्येशशाङ्गजीवाः । आदित्यशुक्रो रविचन्द्रमौमा बुधार्कजौ
 चन्द्रजभार्गवौ च । एकैकविभक्त्यन्तैः सूर्यादेः क्रमेण मित्र-
 कथनम् । “सितासितौ चन्द्रमसौ न कश्चित् बुधः शशी सौम्य-
 सितौ रवौन्दू । रवौन्दुभौमा रवितस्त्रमित्रामित्रारिशेषस्तु
 समः प्रदिष्टः ॥ बुधः कुजेव्यास्फुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ भौम-
 सुरेज्यमन्दाः । अग्निः कुजेष्णौ सुरराजमन्त्रौरथ्यादितोऽमौ
 समसञ्ज्ञिता स्युः” ॥ एकैकविभक्त्यन्तैः शत्रु समकथनम् ।
 “चतुर्यदशवित्तान्यविलाभस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्यु-
 जस्य कौशदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ॥ तत्कालमित्रादिविवेकः ।
 हितसमरिपुसञ्ज्ञा ये तिसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि

तत्कालमिवैः । रिपुसमसृष्टदास्या ये निसर्गोपदिष्टा
 अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीयाः । अधिमित्रादिकथ-
 नम् । स्त्रीष्वे स्थिताः श्रेष्ठबला भवन्ति मूलत्रिकोणे स्वगृहे
 च मध्याः । दृष्टेक्षिता मित्रगृहाश्रिता वा वीर्यं कनीयः
 समुपावहन्ति । लग्नांशाधिपयोर्गृहक् बलं तद्गृह् तयोरपि ।
 पतितत्प्रियबुधसौम्योच्चस्यैर्युतवौचितो बलौ राशिः । “अल्प-
 बलौऽन्यैर्मित्रैर्मध्यबलः सर्वायुतेक्षितस्त्वबलः । जीवन्नपतिभि-
 र्दृष्टोयुतो वातिबलो भवेत् ॥ मित्रैर्मित्रबलो ज्ञेयो राशिः
 पापैस्तु दुर्बलः । स्त्रीष्वत्रिकोणक्षितमस्वगृहादिवर्गसंख्याः
 समे शशिमितौ विषमेऽवमेवाः । पुंस्त्रीनपुंसकस्त्रगाभसुखा-
 न्यमध्यमस्थाः शुभेक्षितयुतास्थिति वीर्यवन्तः” ॥ ग्रहाणां
 बलकथनम् । मार्कण्डेयपुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु मृत्येषु
 सृष्टत्सु तनयैषु च । भार्यायाश्च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां
 वृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न
 कुत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्” ॥ भविष्यपुराणम् ।
 “महिंसकस्य दान्तस्य धर्माजितधनस्य च । नित्यश्च नियम-
 स्यस्य सदानुग्रहिकाग्रहाः” ॥ ज्योतिषे । “रविर्मासं निशा-
 नाक्षः सपाददिवसद्वयम् । पञ्चदश भूमिपुच्छो मृधोऽष्टादश
 वासरान् ॥ वर्षमेकं सुराचार्ययाष्टाविंशदिनं भृगुः । शनिः
 सार्द्धद्वयं वर्षे स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥ एवं प्रमाणात् सकलाः
 स्वराशिं भुञ्जते ग्रहाः । वक्रग्रीष्मगतियेत् स्वात् भीमादिप-
 ष्चकेऽन्यथा ॥ केतूपल्पवभीममन्दगतयः पष्ठत्रिंशत्या गुभाः
 चन्द्रार्कवपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः । जीवः
 सप्तगवद्विपञ्चमगतौ युग्मेषु सोमात्मजः शक्रः षड्दशमसप्तवर्ज-
 मितरे सर्वेऽप्युपान्तो गुभाः” । गोचरगृहिः । राजमार्कण्डे ।
 “वक्रातिचारोपगताग्रहेन्द्रा यत्र स्थितास्तस्य फलं प्रदद्युः । चनि-

ष्टमिष्टं नियतं नराणां भौमादयो यानविवाहजन्मसु” ॥ गीचरे
 तु । “वक्रातिचारोपगमे ग्रहाणां कृत्स्न फल राशिगतं वदन्ति ।
 शुभाशुभौ जीवबुधौ न तस्मिंस्तयोस्तु पूर्वं फलमादिशन्ति ।
 तारावलादिन्दुरद्येन्दुवीर्यादिवाकरः संक्रममाण उक्तः । ग्रहास्तु
 सर्वे सवितुर्वलेन मङ्गीसुताद्याः शुभदा निरुक्ताः । नाडौनक्षत्र-
 दिवसे रविभीमशनैश्चराः । संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य
 क्लेशोऽमिजायते । गोमूत्रसर्पपैः स्नानं सर्वोपधिजलेन च ॥
 विगुहं काञ्चनं दद्यात् नाडौदोषोपशान्तये । सुरामांसो
 वचाकुष्ठं शैलेयं रजनौदयम् ॥ शठौचम्पकमुस्तश्च सर्वोपधि-
 गणः स्मृतः” ॥ कथायावयवग्रहणे मत्स्यपुराणम् । “एषां
 पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि
 कथायाख्यो गणः स्मृतः” ॥ । प्रत्यायुर्वेदोक्तपरिभाषा । “अङ्गेऽ-
 प्यनुक्ते विहितन्तु मूलं मागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । द्रव्येऽप्य-
 नुक्ते विहितन्तु तोयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥ धूम्रुरबीज-
 सलिलैः स्नायात् संक्रान्तिं शान्तये । तथा सर्वोपधीभिश्च
 विष्णुसन्त्रांश्च संजपेत्” ॥

अथ रविसंक्रान्तिगणनम् । “नवाष्टशक्रहोनेन शकाब्दा-
 ङ्गेन पूरिताः । भूर्वाणचन्द्रावैकाग्नि कुरामौ वेदयुग्मके ।
 १ । १५ । ३१ । ३१ । २४ । अङ्का अनुपलादिस्तु पथ्या लव्या-
 ङ्गमित्रिताः । दण्डात् खाग्नी इयेषु च । ३० । ५७ । पला-
 दित्वा ततः पुनः । सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः
 परे । मेघसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्प्रताः । भुजौ षडि-
 पूरामाग्नौ । २ । ५६ । ३३ । कालौ जातिर्गजावनौ । ६ । २२ ।
 १८ । रामचन्द्रोऽग्नियुग्मश्च ३ । १ । २३ । तर्कोऽङ्गदृक् नषा-
 शुगौ । ६ । २८ । ५८ । द्वावङ्गदृक् वेदवाणा २ । २८ । ५४ ।
 अविर्वाणशरी सुराः । ४ । ५५ । ३३ । पञ्चागवेदी शून्येन्दु ।

६ । ४८ । १० । एकं शैलभुवो शराः १ । १७ । ५ । द्वौ षडङ्गो
तथाकाला । २ । ३६ । ६ । अथौरामाः शरावनी । ४ । ३ ।
१५ । पञ्चाम्नौषु तथा रुद्रा ५ । ५३ । ११ । मेघसंक्रमवारतः ।
अद्वैर्यीज्या हृषादेस्तु वाराद्या संक्रमे रवेः । नृगकर्कटसंक्राम्नी
हे तूदगदक्षिणायने ॥ विषुवतो तुला मेघे गोमध्वे तथापराः ।
धनुर्मिथुनकन्यासु मौने च षडङ्गौतयः ॥ हृषहृषिककुम्भेषु
सिद्धे विष्णुपदौ स्मृता । मूर्द्धि सप्तमुखे त्रीणि हृदये पञ्च
विन्यसेत् ॥ त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके
भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे ॥ हृदये च घनाध्यक्षोऽर्थ-
प्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं त्रिषुवत् फलम् ॥

षड्मूर्द्धि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं कर-
पादेषु पयो विषुवभक्रमात् । मानं मूर्द्धि मुखे चैवं हृदये
सुखसम्भवः । दोः पदोर्दक्षयोर्भागस्त्रासय वामयोः स्वभे ॥
जलविषुवफलम् । “गौर्वे पञ्चमुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशौनाभौ गुदे च पादयो रक्षाः । उत्तरायणमाज-
्ञेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् । गौर्वेऽथ लाभो वदने सुखानि
दत्ते करेऽहो हृदये च सौख्यम् । नाभौ शमं वामकरेऽर्ह-
नाभौ गुह्ये भयं वामपादे प्रदासः ॥ उत्तरायणफलम् । “गौर्वं
त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । षष्ठौ पादद्वयेऽप्यष्टौ
दक्षिणायनभक्रमात् । गौर्वं मानं मुखे विद्या हृदये वित्त-
सम्पदः । प्रदासः स्यात् करे वामे मिथालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चिन्नाभश्च दक्षिणे ॥ दक्षिणायन-
फलम् । “नृचे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत् । चत्वारि
दक्षिणे बाहो त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहो च
हृदये पञ्च निर्दिशेत् । अणोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्द्धि द्वौ चेक्ष-

गुदे” । फलम् । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव
 च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्” । विष्णुपदो-
 फलम् । “मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रीडे
 वाणस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे
 मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वमे
 स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता
 स्यादन्धनं वामे हस्ते स्वात् स्त्रीयमे नृणाम् । सम्मानं नेत्रयो-
 र्चैव अपमानञ्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफल-
 श्रुतिः” । षडशीतिफलम् । “शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधि-
 रपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशर-
 मितं वक्षसि प्रीतिसंघम् । पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि
 जलधिर्वासहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजमे
 वाक्पतेः संक्रमर्त्तात्” । गुरुमक्षारफलम् । गौचरपोडायाम-
 पि राशिर्वलिभिः । शुभप्रदुष्टः । पीडां न करोति तथा
 पापैरेवं विपर्यासः” । गौचराप्रवादः । “दिनकररुधिरो
 प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातो । रविसुतशशिनौ
 विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्” । राशिभिर्भा-
 गात् फलम् । “सप्तमोपचयाद्यस्य चन्द्रः सर्वत्र शोभनः । शुक्ल-
 पक्षे द्वितीयस्तु पञ्चमो नवमस्तथा । सितशनिकुजजौवाकास्तु
 ह्नुर्मराणां व्ययसुखनवमस्योऽपोष्टदाताय तेषाम् । सुसुतनि-
 धनगणैश्च मृत्युपुत्रार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्वात् वामवेधेन
 शुभः” । वामवेधत्वञ्च दूनजन्मेति एवमत्रेति वक्ष्यमाणवचना-
 ध्यामेकार्थत्वादोध्यव्यम् । “उपचयकरयुक्तः सध्यगः शुक्लपक्षे
 शुभमभिलषमाणः सौम्यसध्यस्थितो वा । सुखिवशिष्टद्वयुक्तः
 कारकचेंऽपि चेन्दुर्जयधनसुखदाता तत् प्रहर्त्तान्यथातः” ।
 सध्यग उत्तरायणचारी । उपचयकरस्य पञ्चाद्वर्त्तो वा अत-

एवोक्तम् । “भानां यथा सम्भवमुत्तरेण पञ्चाङ्गुहाणां यदि
 वा शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयाणे याम्येन यातो न शुभः
 शशाङ्कः । यो यस्य दशममृहमः स तस्य वशी भवति निय-
 मेन । स्वर्चतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आस्थिताः ।
 जन्मकालवशगास्ते तु कारकाः कर्मगास्तु तेषां विशेषतः ।
 सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्षमशुभमशुभे च । कृष्णे गोच-
 रशुभदो न शुभः पक्षः शुभोऽतोऽन्यः” । भीमपराक्रमे । “शुक्ले
 यत्ने प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि तारा-
 शुद्धौ शुभं विदुः पक्षम्” । वादरायणः । “श्रीतांशुर्मिष्टमन्नं
 जनयति सततं जम्बराशौ नराणां इधं दैत्येन्द्रमन्त्री दिवसकर-
 कुजौ शत्रुपक्षस्य हृदिम् । हानिं कुर्यादसूनां किरणपति-
 सुतो धन्वनं सोमपुत्रो नित्यं निर्हृतबुद्धिं प्रवन्नरिपुबलं वित्त-
 नाशश्च जीवः । भेदं मितजने करोति दिनकृत् क्लेशाययं
 चन्द्रमाः । सौरिवित्तविनाशमृच्छति मदा लामं ददातौन्दुजः ।
 हानिं भूमिसुतः करोति महतीं भोगान् भृगोरात्मजा ज्ञानं
 दौषयति इतीयमवने जीवो नृणां निर्हतिम् २ । छतीये तिष्ठन्तः
 श्वरकिरणभोमार्कतनयाः स्थिरस्थानप्राप्तिं ददति मृगुसुतय
 परमाम् । विनाश शत्रूणां जनयति शशी चन्द्रतनयः परं
 हृत्सस्तापं विदग्धपतिमन्त्रौ च कुरुते । ३ । सुक्ष्मां मास्त्रविरो-
 धिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिराः घोरां दुःखपरम्परां दिन-
 करः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः । सोम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां
 रोगक्षयं भार्गवो भीमः शत्रुभयं चतुर्थमवने सौरिय वित्तज-
 यम् । ४ । दोर्भाग्यं गगनाब्धनः चितिसुतयोदिमन्तां चेतमो
 दोषोत्पत्तिमनुत्तमां रविपुतः सिन्धेर्वियोगं रविः । दोर्भाग्यं
 विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्तिं परां भार्गवः कुक्ष्यात् पक्षमराशि-
 गोचरगतो जीवो नृणां निर्हतिम् । ५ । स्थिताः षष्ठे रामो

दिनकरमहौजाकैतनया बुधसुन्दरैव प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
 समृद्धिं शत्रूणां मनसि च विषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्यात्
 युवतिलतवैरश्च परमम् । ६ । स्त्रीलाभं शशलाङ्कनोऽर्कतनय-
 योद्विम्बतां चेतसो भौमद्यापि धनक्षयं सुरगुरुर्वस्त्रादिकाः
 सम्पदः । सौम्योऽरोगकरो भवेत् प्रकुपितो रोगाश्रयं भार्गवः
 सूर्यस्यापि करोत्यनिष्टमतुलं राशौ स्थितः सप्तमे । ७ । इतवह-
 भयमारसुन्दरः सौम्यमुग्रं धनहरणमघार्किर्भार्गवस्यार्थलाभम् ।
 मरणमथ पतङ्गस्थाननाशं सुरेज्यः सृजति निधनसंस्थो नेत्र-
 रोगश्च चन्द्रः । ८ । धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्या-
 द्रोग सौम्यो धरणितनयोभार्गवस्यार्थलाभम् । त्रामं सोमो
 जनयति नृणां शोकविद्वेषमर्कः स्थानं मानं पशुसुतयुतश्चापि
 जीवः प्रकामम् । ९ । सौम्योऽन्तःशान्तिमुखां जनयति दशमः
 सूर्यसूनुः प्रकामां ख्यातिं भौमः समृद्धिं पशुपतिमुकुटोदघृष्ट-
 पादः शशाङ्कः । प्राधान्यस्यार्थलाभं दशशतकिरणः कर्मगः
 कर्मसिद्धिं मित्राणां दैत्यपूज्यः क्षतिमपि कुरुते प्रीतिभेदश्च
 जीवः । १० । जीवावनेय रविमौरिसुरारिपूज्यसुन्दरश्च चन्द्र-
 तनयश्च विधुन्तुदयः । एकादशे च भवने सततं नराणां भौमा-
 न्यमानधनधान्यकरा भवन्ति । ११ । जीवः सहस्रकिरणश्च
 शनैश्चरय वक्रय वक्रचरितश्च मिशाकरश्च । कुर्युर्मियोगबध-
 न्मभयं नराणां शुक्लेन्दुजो धृतिकरो रविसंख्यराशौ । १२ ।
 वक्रकोपे । “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्याद्वितीते भयं
 द्रुपिक्वे श्रियमातनोति द्विबुके मानक्षयं यच्छति । दैत्यं
 पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमः । षोडशमष्टमगः
 करोति नितरां कास्तिक्षयं धर्मगः । कर्मद्विजनकस्तु कर्मणो
 वित्तलाभकृदघायमंस्थितः । द्रव्यनाशजनितं महापदं
 यच्छति व्ययगतो दिवाकरः । १३ । जन्मन्यये दिगति विम-

गुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्द्रव्यं सहजभवने कुक्षिरोगं चतुर्थः ।
कार्यभ्रंशं तनयगृहगोवित्तलाभश्च पष्ठो द्यूने द्रव्यं युवति-
सहितं मृत्युसंस्थोऽपि मृत्युम् । मृत्युभयं कुरुते नवमः
शशौ दशधामगतस्तु महत्सुखम् । विविधमायगतः
कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयाम्” । च’ “प्रथम
गृहः क्षौणोत्तुनः करोत्यरिजं भयम् । क्षपयति धनं वित्त-
स्थाने तृतीयगतोऽर्थदः चरिभयकरः पातालेऽधून् क्षिणोति
च पञ्चमो रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः । जनयति
मरणस्थः शस्त्रधारा धराजो दिशति च नवमस्थः कार्यपौडा-
मतीव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूमिलाभं व्ययभवन-
गतोऽसौ व्याध्यनर्थार्थनाशान्” । मं । “बुधप्रथमधामगो दिशति
बन्धमर्थं धनं वध रिपुभयान्वितं सहजगद्यतुर्थेऽर्थदः । अनि-
र्हृतिकरो भवेत् तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो
बहुविधां शरीरापदम् । अष्टमे शशिसुते धनलब्धिर्धर्मगोऽति-
महतीं तनुपौडाम् । कर्मगो सुखमयायगतोऽर्थदो द्वादशे
भवति वित्तविनाशः” । तु । “भयं जन्मन्याय्यो जनयति
धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयोऽङ्गे क्लेशं दिशति च चतुर्थोऽर्थ-
विषमम् । सुखं पुत्रस्थाता शुभमपि च कुर्यादग्निगृहे द्यूने
भूभृत् पूजां धननिचयनाशश्च निधने । धर्मगतो धनवृद्धिकरः
स्यात् प्रीतिहरो दशमोऽमरपुण्यः । स्थानधनानि ददाति
स चाये द्वादशगस्तनुमानमपौडाम्” । ह । “जन्मन्यरिचय-
करो भृगुजाऽर्थदाऽर्थे दुश्चिक्वगः सुखकरो धनदद्यतुर्थे स्यात्
पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोऽरिहृद्वै शोकप्रदो मदनगा निधनेऽर्थ-
दाता । जनयति विविधास्वराणि धर्मेण शुभकरो दशम-
स्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरस्तु लाभमस्थो व्ययभवनेऽपि
धनागमं करोति” । शु । “वित्तभ्रंशं दिनकरतनयो क्षमराशिं

प्रपन्नचित्तक्लेशं द्वितीयो रिपुहननकृतं वित्तलाभ तृतीयः ।
 पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रमृत्युार्थेनाशं पृष्ठस्थानेऽर्थ-
 लाभे जनयति मदने दोषसंघातमार्कैः । शरीरपोडां निधने-
 ऽथ धर्मे धनचयं कर्मणि दोर्मनस्यम् । उपान्तमो वित्तमनर्थ-
 सन्ते शनिर्ददातीत्यवदत् सुवित्तम् ॥ श । “जन्मान्त्यपञ्च-
 वसुरभ्युचतुर्द्विसप्तराशौ स्थितो यदि भवेदसुरः कदाचित् ।
 अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्यहानिं रोगप्रवासमरणाग्निभयं
 करोति” ॥ रा । “एकादशत्रिदशपष्ठगतौ नराणां सम्मान-
 भोगनृपमानसुखार्थदाता । आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाच्च
 नित्यं सौख्यादिकं दिशति पुण्यमयञ्च केतुः” ॥ के । इति
 शङ्काणां गोचरफलम् ।

अथाष्टवर्गः । “जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् ।
 स्वादिनकृतं शुभदः क्षितिपञ्चसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १ । २ ।
 ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विभावरिभर्तुस्त्यङ्गदशेष-
 गतो । ३ । ६ । १० । ११ । ऽथ कुजाद्रविष । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । ९ । १० । ११ । दथ सोमसुताक्षिशरर्तुनवादिषु यातः ।
 ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । १२ । दैवगुरोर्विषयर्तुनवेगगती ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । ऽथ सुरागिगुरोः समयाचसभास्करयातः ।
 ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् १ । २ । ४ ।
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ जग्नरुहात् त्रिस्तताङ्गदशादिषु
 यातः” । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखाः । ४८ ।
 “चन्द्रः शुभोऽर्काक्षिजामाद्रिदस्तावलाशागिवस्य । ३ । ६ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । स्ततः ज्योत्स्नामत्वेगाशागिवस्यः । १ । ३ ।
 ६ । ७ । १० । ११ । आज्ञाचिवक्रोषु यज्ञादिगौगेष्वथ । २ ।
 ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । ज्योत्स्नामत्विशानागदस्तावला-
 शागिवस्यः । १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । लोवात्

कुट्टवेदशैलेभकाष्टाशिवस्थोऽय १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० ।
 ११ । शुक्राक्षिवेदेषु शैलग्रहाशशिवस्थः । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ ।
 १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवायर्तुशम्भुस्थितो । ३ । ५ ।
 ६ । ११ । ऽथोदयाद्यव्यवाहर्तुकाष्टाशिवस्थः । ३ । ६ । १० ।
 ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । “कुजोऽर्काच्छुभो वक्रिवाणर्तुदिक्-
 शम्भुगो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतो रामकालेशग । ३ ।
 ६ । ११ । स्वतः स्वात् कुट्टवेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् । १ ।
 २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानायपुत्रादगुणेष्वङ्गद्रोप-
 यातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्टाशिवार्कपि-
 यातो । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादमेहो गजेशा-
 र्कमस्थः । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनाग-
 ग्रहाशशिवस्थो । १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नात्
 कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुज-
 रेखाः । ३८ । “जः शुभोऽर्कतः शरर्तुगो शिवार्कगो । ५ । ६ ।
 ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिङ्गहेश्वरेषु गः ।
 २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुट्टक्कतागनागगो
 दशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ततः स्वतः
 कुवक्लिपञ्चपन्नवादिकेषु गः । १ । ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ ।
 १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो । ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ
 शुकतः कुषाहुवक्लिवेदपञ्चनागगो शिवेषु । १ । २ । ३ । ४ ।
 ५ । ८ । ९ । ११ । पङ्कतः कुट्टक्कतागनागादिपञ्चकस्थितोऽय ।
 १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नतः क्षिति-
 द्विवेदकाननागदिक् शिवेषु गः । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० ।
 ११ । युधरेखाः । ५५ । “सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुषमा-
 नलवेदनगादिकपञ्चगती । १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 ११ । ऽथ विधोर्द्विशराश्रलगो शिवगो । २ । ५ । ७ । ८ । ११ ।

वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । इय वुधात् क्षितियुग्मकृतेषु रसप्रहदिक्गिरि-
 शोपग । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । स्तदनुस्वत एक-
 यमानलवारिधिपर्वतनागदशेशगतो । १ । २ । ३ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । इय सिताद्यमपञ्चरसप्रहदिक्शिवगो । २ । ५ ।
 ६ । ८ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषु रसार्कगतः । ३ । ५ ।
 ६ । १२ । स्वय लग्नगृहात् कुयमाब्धिश्चरर्तुनगादिगिरिशोप-
 गतः । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । गुरुरेखाः ।
 ५६ । “भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्यगो । ८ । ११ । १२ । इय
 चन्द्रतः क्षमादिपञ्चकाष्टगो शिवार्कगतः । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ८ । ८ । ११ । १२ । कुजाक्षिवेदकालगो शिवार्कगो । ३ । ४ ।
 ६ । ८ । ११ । १२ । इय वुधासिवाणकालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः । ३ ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिक्षदेशग । ५ । ८ । ८ ।
 १० । ११ । स्ततः स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक् शिवोपगः । १ ।
 २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगो
 दशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । इय लग्नतः कुपञ्च-
 काष्टगो शिवस्थितः । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । ११ ।
 शकुरेखाः । ५२ । “शुभः पङ्कुरकात् क्षायमाब्धिधिशैलाष्टदिक्
 शम्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो रामकालेश-
 गतः । ३ । ६ । ११ । क्षासुताहक्रियाणर्तुकाष्टा शिवार्कोपगो
 । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । इय अतः कालदन्तावमादि-
 म्यितो । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । १२ । जीवतो वाणकालेश-
 मात्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । स्ततो दैत्यपूज्याटनेष्टः
 शिवार्कोपयातः । ६ । ११ । १२ । स्वतो वीतिहोत्रेषु कालेश-
 यात । ३ । ५ । ६ । ११ । स्ततो लग्नतः क्षागुणाब्धिपञ्च-
 दिक्षदेशस्थितः । १ । २ । ४ । ६ । १० । ११ । शकुरेखाः । ५८ ।

“राहुः शुभोऽकडिजवक्त्रिवेदत्तुरभ्युगो । २ । ३ । ४ । ६ । ८ ।
 अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गम् । १ । ३ । ४ । ६ । स्ततः कुजा-
 द्द्विवाणाङ्गरभ्युगतीऽय ३ । ५ । ६ । ८ । बुधाच्छशिपञ्चवक्त्रि-
 वाणरभ्युग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । स्ततो जीवाद्व्यवाह-
 वेदाङ्गरभ्युग । ३ । ४ । ६ । ८ । स्ततः शुक्रात् पञ्चवक्त्रिवाण-
 रभ्युगत २ । ३ । ५ । ८ । स्ततः सोरात् पञ्चवाणर्तुग । २ । ५ ।
 ६ । स्ततः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरभ्युगोऽय । १ । ४ । ५ । ६ ।
 ८ । लग्नाद्देवरभ्युदिग्रुदसूर्यगतः” । ४ । ८ । १० । ११ । १२ ।
 राहुरेखाः । ३८ । “सृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन राहोरष्ट-
 वर्गः । सूर्यादेकद्वित्रतुःसप्ताष्टदशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । सोमाक्षिषड्दशैकादशेषु । ३ । ६ । १० । ११ ।
 भोमाक्षिषष्टषडैकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ । बुधात् षडष्ट-
 नवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । गुरोः षष्टषडैका-
 दशद्वादशेषु । ५ । ६ । ११ । १२ । शुक्रात् षडैकादशद्वादशेषु
 ६ । ११ । १२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
 १० । ११ । लग्नादेकत्रित्रतुःषड्दशैकादशेषु” । १ । ३ । ४ ।
 ६ । १० । ११ । एवं लग्नरेखाः । ३७ । “इति निगदितमिष्टं
 नेष्टमन्यद्विषेयादधिकफलविषाकं जन्मभातस्य दण्डः । उप-
 चयगृहमित्रस्त्रीसगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृहनीचारातिभे नेष्ट-
 सम्पत् । यावती यावती रेखा सप्तम्यामष्टवर्गके । तावती
 द्विगुणौकृत्य अष्टाभिः परियोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा
 अष्टाभ्यन्तरविन्दवः । अष्टाभिस्तु समो यच्च तत्सम परि-
 कीर्तितम् । रेखापञ्चाङ्गुले देया विन्दवयेतरस्य तु । रेखा
 विन्दु समानो चेत् समस्तस्य निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं श्रेयं
 तद्विन्दोरयाशुभम् । शीरानन्दस्तया श्रेयो भोगो राज्यं
 भवेत्तया । मतिनीऽय विपक्षेव हानिर्मुक्त्युर्भवेत्तया । दयादि-

रेखा इत्यादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां वक्ररी-
 शेयः सार्धसप्तदिनं सते । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु
 विन्दुषु” ॥ इत्यायुर्दायः । इत्यष्टवर्गः । मन्दो । “अष्टवर्ग-
 शुभैः ग्रीमान् कर्म कुर्यान्नभयरेः । गोचरस्थेऽदप्राप्तौ तद-
 प्राप्ते च वेधगैः ॥ अतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकमंषि ।
 अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ सततं दिशति
 नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् । भावफलं प्रथमांशं
 दृष्टिफलान्यर्धभुक्तेषु” ॥ इत्यष्टवर्गार्थकथनम् ।

“लाभविक्रमश्चशत्रुतः स्थितः शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
 खेचरेः सुततपो जलान्त्यगैर्व्याकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ।
 द्यूनजग्निरिपुलाभश्चित्रिगद्यन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा । स्वान्त-
 जग्न्यमृतिवन्मुधर्मगैर्विध्यते न विबुधैर्यदि ग्रहेः । विक्रमाय-
 रिपुगः कुजः शुभः स्यात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः । चेन्न विद-
 दनस्तुरप्यसौ किन्तु धर्मघृणिना न विध्यते । स्वाश्वशत्रु-
 नृतिस्त्रायगः शुभो अस्तदा न खलु विध्यते यदा । आत्मज-
 त्रिनवकाद्यनैधनप्रान्त्यगैर्वैविधुभिर्नभयरेः । स्वाध्यायधर्मो-
 ततयद्युनस्थितौ नाकनायकपुरोहितः शुभः रिप्फरन्मुखजल-
 त्रिगैर्यदा विध्यते गगनचारिभिर्न हि । आसुताष्टमतपो-
 श्वयायगो । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १२ । ११ । विद-
 द्वास्फुजिदशोभनः स्मृतः नैधनास्ततनुकर्मधर्मधीलाभदैरि-
 षडजस्यखेचरेः । ८ । ७ । १ । १० । ९ । ५ । ११ । ६ । ३ ।
 एवमत्र खचराव्यधान्विताः सत्फलं न हि दिशन्ति गोचरे ।
 वामवेधविधिना त्वशोभना अप्यसौ शुभफलं दिशन्त्यत्रम् ।
 नो विदन्ति खचराव्यधक्रमं ये ग्रहक्रमविदो हि गोचरे । ते
 मृपावचनभाषिणी जना यान्ति हास्यमपकीर्तिलाब्धिताः” ॥
 सप्तानां यज्ञाणां दक्षिणवेधनामवेधौ “ऋचसन्धिगताः खेदा

राशिसन्धिगतास्तथा । एष्यर्चादेः फलं दद्युर्वक्त्रे च विप-
 रीतकम् ॥ लम्बेयो यदि वक्त्रो स्यात् पुंसः कार्येषु वक्रता ।
 लम्बेयोऽस्तं गते मर्त्यो दुःखादिष्याधिसंयुतः ॥ असत्फलः
 सोम्यनिरीक्षितश्च शुभप्रदस्याप्यशुभेक्षितश्च । ती निष्फलो
 द्वावपि खेचरेन्द्रो यः शत्रूणां स्वेन निरीक्षितश्च ॥ सुमीचगे-
 ऽस्तगीऽपि वा रिपोर्गृहे स्थिते ग्रहे । वृथाफलं प्रकीर्तितं
 'समस्तमेव सूरिभिः' ॥ वराहस्तु "सूर्याच्छत्रयुतिषु च दलं
 प्रोक्तां शुक्रार्कपुत्रौ" । दलं 'ग्रह' फलस्येति शेषः । "जम्ब-
 राशेः शुभः सूर्यस्त्रिपष्ठदशलाभगः । द्विपञ्चनवगोऽपौष्टस्त्रयो-
 दशदिनात् परः ॥ रविगृहो गृहकरणं रविगुरुशुक्रौ व्रतोदाहो ।
 चौरं तारकशुक्राशेषं चन्द्राग्नितं कर्म ॥ सदा सर्वेषु कार्येषु
 चित्तशक्तिर्विशेषतः । मितेन्दुपुष्पजीवानां वाराः सर्वत्र गोमताः ।
 भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि । कुर्यान्मङ्गलपौष्टि-
 'कानि नृपतेर्गोत्राभिषेको तथा ॥ सिद्धा भेषजवह्निकर्मकरणं
 चारोग्यकर्माणि च । विद्याज्ञानवरयज्ञानि हवनं शिष्यं रणं
 साहसं शिष्टालक्षणे दिने दिनपतेर्लग्ने स्थिते वा रवौ । रक्त-
 श्वावविषासकर्महुतभुक् कार्ये विवादं रणं कुर्याद्भुविधिं
 सुदुष्टदमनं सितुप्रभेदं तथा । वृषच्छेदनभेदनानि मृगयां
 चौर्यं तथा साहसं सैनान्यं लपिकर्मधातुकरणं भोमप्य जग्ने-
 ऽङ्गि वा । स्याप्य समाप्यं कृतुदामकार्यं गृहे प्रवेशो नगरे
 पुरे वा । भोमोत्तकार्यं गजवाजिवन्धो दिने प्रसिध्यन्ति
 शनेयरस्य" ॥

वारफलम् । "कृतसुनिधमगरमङ्गलरामर्तुषु भास्करादि-
 यासाहं । प्रभवति हि वारवेला न शुभाशुभकार्यकारणाय" ॥
 वारवेला । "कामप्य वेभारवितः शराक्षिकामानमागाम्यधयो
 मजेन्दु । दिने निशायाशुवेदनेतनगेषु रामाविषदन्तिमो

च” ॥ कालवेला । “वेदा ४ नक्षत्रेषु ५ ग्रैला ७ मुनि ७
 नयन २ रसा ६ युग्म २ षट् ६ कामवाया ५ वाण्य ५ शोनाच्चि ३
 वेदा ४ वसु ८ मुनि ७ हरद्वक् ३ चाग्निवेद ४ इयानि २
 षष्ठाष्टकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रिचण्डिष्वरोक्तः पूर्व-
 वाराह्यामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति कालः” ॥ वार-
 कालकुलिकवेलाकथनम् । विज्ञेयतः कुलिकवेलाप्रयोजनस्तु
 “जपित्वासितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये” । इत्यनेन नक्ष-
 दुर्गामन्वाभिचारकर्मणि सारदायासुक्तम् । तद्द्वौकाकारराघव-
 भट्टस्तु । “मन्वर्कदिग्वसृतुवेदपक्षैरकार्मुहर्तैः कुलिका भवन्ति ।
 दिवा निरेकैरथ यामिनौषु ते गर्हितः कर्मसु शोभनेषु”
 निरेकैः पूर्वोक्तमन्वादिमुहर्तैरेकोनैरित्यर्थः । “यात्रायां मरणं
 काले वैधव्य पाणिपीडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म
 ततस्त्यजेत् ॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयसुत्तर ज्ञयनमाहुरद्वयं तदा-
 मरम् । भवति दक्षिणमन्यज्जुत्रयं निगदिता रजनौ मरुताश्च
 सा ॥ सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे
 तु” सौम्यायनेन शुक्तः कृष्णो याम्यायनेन सम उक्तः । फलतः
 कर्मतोऽपि पक्षयोर्गर्गादिभिर्मुनिभिः । “नन्दा भद्रा लया-
 रिक्ता पूर्णा च नाम सदृशफला । न्यूनसमेष्टाः शुक्ले कृष्णे
 तिथयः प्रतीपास्ताः । सदैव दर्शे पितृकर्म मुक्ता नान्यद्विद-
 ध्यात् शुभमङ्गलानि । तिथिफलम् ।

“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्व्यवत्यवमदिनम् ।
 त्रिदिनस्पृक्षति यत्र यस्पर्शनादङ्गः” ॥ अवमत्राहस्पर्शौ । कोर्म
 पादोऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यत्र स स्याद्दिनत्रयः” ।
 वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिक फलम्” ॥ साहस्रिकं
 फलमिति मातृस्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिमासे दिभपाते

धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुते कुर्याच्चो
माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥ इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिन-
क्षये । “वग्रहस्पृशं नाम यदेतदुक्तमत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।
विवाहयात्रा शुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनस्पृशे तु ॥
आद्याशतसः क्रियपूर्वकाणामेयां चतुर्णामपि पञ्चमी स्यात् ।
पराः परेयां परतस्तथैषा सकूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” ॥ नेपे
चेत् पापग्रहसादा प्रतिपददुष्टा हृषे चेत् द्वितीया मिथुने
द्वितीया कर्कटे चतुर्थी चतुर्थं पञ्चमी । एवं सिंहादौ पछा-
दयः ।

“अश्विनो भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । नृग-
शीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ ॥ अश्लेषा च मघा पूर्व-
फल्गुन्युत्तरफल्गुनो । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा
चानुराधिका ॥ ज्येष्ठा मूलं तथापाटे पूर्वोत्तरपदादिके ।
श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्र-
पदा रेवती भानि च क्रमात्” ॥ नक्षत्रकथनम् । “अश्वि-
यमदहनकमलजशशिशूनभृददिति क्षीयफणि पितरः । योऽ-
न्यर्थमदिनहत्तष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रो निर्वर्ततिस्तोयं
विश्वविरिञ्चो हरिर्वसुर्वरुणः ॥ अजपादो हि ब्रह्मः पूषा
चेतोश्चरा भानाम्” ॥ विशाखायाः शक्राग्न्योर्मितितदेवतत्वम्
अभिजितो भिन्नत्वेन अष्टाविंशतिता तत्र वक्ष्यते । नक्षत्रा-
धिपकथनम् ।

“उग्रः पूर्यमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीत्युत्तराणि स्वभूर्पातादि-
त्यहरिवयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः । चित्रा मित्रसृगा-
न्यमं मृदुगणस्त्रीक्ष्णो हि रुद्रेन्द्रयुक् । मिथोऽग्निः सविताग्निः
शुभकराः सर्वे सक्तत्वे गणाः” ॥ गणकथनम् । “अग्नेपवर्हि-
यमपित्रयविशाखयुतां पूर्वाग्र्यं शतभिषा च नक्षत्राण्युडुनि ।

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्यार्थभूमिष्वननेषु च
 भूषितानि” ॥ अधोमुखनक्षत्रकथनम् । “रविः स्थिरः
 शीतकरश्चरश्च महीज उग्रः शशिश्व मित्रः । लघुः सुरेण्यो
 भृगुजो मृदुश्च शनिश्च तीक्ष्णः कथितो मुनीन्द्रेः ॥ शशाङ्क-
 तारयोः शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मसु । प्रहाणामपि सर्वेषां
 तच्छुद्धौ फलदाढ्यता” ॥ औपतिस्समुच्चये । “ताराचन्द्रबले
 प्राप्ते दोषाद्यान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति मित्र
 दृष्ट्वा गता इव ॥ जन्मसम्पत् विपत्तयेः प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रं परममित्रश्च जन्मभास् पुनः पुनः ॥ सर्वमङ्ग-
 लकार्याणि त्रिषु जन्मेषु कारयेत् । विवादव्यादभैषज्ययात्राक्षौ-
 रादि वर्जयेत् ॥ यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्वस्य नाशो
 भवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहकारम्भणे ॥
 क्षौरे रोगसमागमो बहुविधः आर्क्षेऽर्धनाशस्तथा । वादे बुद्धि-
 विनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्ममे ॥ पापाख्या तु त्रिविधा
 पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रिभुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाश-
 संज्ञा क्रमात् कथिता” ॥

“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् ।
 सप्तमदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥ आद्यास्तु
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडक्षः स्यात् नवनक्षत्रो नृपतिः
 स्वजातिदेशाभिपेक्षैर्त्तैः” ॥ ज्ञात्यर्चस्तु । “पूर्वात्रयं सानल-
 मपजानां रात्रान्तु यौथेन सहोत्तराणि । सपौष्णमित्र पित्र-
 दैवतश्च प्रजापतेर्भक्ष कृषीवलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजि-
 दश्विभाति तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्” ॥ देशः देश-
 नामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि । “ईडादेहार्थहानिः स्याज्ज-
 न्मर्त्त उपतापिते । कर्मर्त्तं कर्मणां हानिः षोडामनसि
 मानसे ॥ मूर्तिद्रविणवन्धुनां हानिः सांघातिके तथा । सतसे

सामुद्रिके मित्रभृत्यार्थसंचयः ॥ वैनाशिके विनाशः स्यात्
देहद्रविणसम्पदाम् ॥ नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिमे कुल-
नाशः स्यादभ्यनक्षाभिषेकमे । देशमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरेरेवं
शुभैः शुभम् ॥ यस्मिन् राजाभिषिक्तो भवति तदाभिषेचनि-
कभम् । अ इ उ ए कृत्तिका श्री व वि वु रोहिणीत्यादिदेश-
भम् ॥ सर्वेषां पौडायां दिनमेघमुपोषितोऽनलं जुहुयात्
सावित्र्या क्षीरतरोः समिद्धिरमरद्विजानुरतः” ॥

अथ ग्रहणम् । “भविष्यादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो
रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥ यस्मिन्
ऋक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशो । पूर्णिमा प्रतिपत्तन्धौ
राहुणा ग्रस्यते शशी” ॥ तस्मात्तमारभ्य परतो वा । “कृष्ण-
पक्षे तृतीयायां मासर्क्षे यदि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्ये
राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्क्षे वैशाखव्येष्टादौ विशाखा
व्येष्टादि एतदपि भविष्यादान्तरे सति राहोः पादभोगश्च
मासद्वयेन । “रविभौमनवांशे च निरभ्रं ग्राममादिशेत् ।
बुधमौरिनवांशे च मलिनं क्षुद्रवर्णम् ॥ गुरोरंशकमासाद्य
दृश्यते सबलाहकः । शनिशुक्रनवांशे च ग्राहट् काले मह-
ज्जनम् ॥ अन्यत्राव्यक्तभूतो तौ दृश्येते ह्यादिताम्बरौ” ॥ तौ
चन्द्रार्कौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः “खेते क्षेमसुभिस्तत्राह्वण-
पडाच्च निर्दिशेद्राहो । अग्निभयमनलवर्णं पौडा हुताग्र-
वृत्तीनाम् ॥ हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामौरितो ध्वंसः ।
कपिले शीघ्रगमस्त्वन्तेच्छ्वसोऽथ दुर्भिचम् ॥ अरुणकिरणा-
नुरूपे दुर्भिचं वृष्टयो विहगपौडा च । धूम्राभे क्षेमसुभिस्त-
मादिशेन्मन्दवृष्टिश्च । कापोतारुणकपिले श्यामाभे च क्षुद्रयं
विनिर्दिशेत्” ॥ कापोतः शूद्राणां व्याधिकारः कृष्णवर्णश्च ।
“विमलकमलपौताभौ भवेद्वैश्वदेवो सुभिचाय । सार्चिस्त्र-

त्यग्निभयं गैरिकरूपे च युवानि ॥ दूर्वाकाण्डश्यामे चारिद्रे च
 विनिर्दिशेत् मरकम् । अग्निभयसम्प्रदायो पाटलकुसुमोपमो
 राहुः ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मगेपाह्वचतुर्थं दशमे
 विधौ । त्रिजन्मनि त्रिनिधने न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ दृष्टस्तु
 जनयेद्भीतिं क्लेशं रोगं धनक्षयम् । दैवात्तत्र विधुं दृष्ट्वा
 दद्यात् स्वर्णं द्विजातये” ॥ ग्रहणग्रहपरिपोडितनाडीनक्षत्र-
 दोषोपशमनाय । “सह गतपुष्पेः स्त्रायात् फलिनी फल-
 चन्दनीगौरं” । गतपुष्पा गोलुका इति ख्याता फलिनी
 प्रियङ्गुः फलं जातीफलम् उशीरम् धीरणमूलम् । “ताम्रपात्रं
 तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यमर्पिषा । मास्करग्रहणे दद्यात् नाडी-
 दोषोपशान्तये ॥ घृतकुम्भोपरिनिहितं शङ्खं नवनौतपूरितं
 दद्यात् । नाद्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त नराधिप । ग्रहणं चन्द्र-
 सूर्यस्य ग्रहेवाष्टमसंस्थिते ॥ वलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां
 पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम्” ॥
 वराहसंहितायां “ग्रस्तावुदितास्त्रिमितौ शारदधान्यावनौश्वर-
 क्षयदौ । सर्वग्रस्तौ च दुर्मिक्षमरकदौ पापसंहृष्टौ । मुक्ते
 सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽर्थसंचयं कुरुते । नौहारी रोगभयं
 भूकम्पः प्रचुरनृपमृत्युम् । उल्कामन्त्रिविनाशं नानावर्णा-
 चनाशभयमतुलम् । स्तनित गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरि-
 पोडाम् । परिवेशोरुक्पौडां दिग्दाहो नृपभयञ्च साग्नि-
 भयम् । रुक्षो वायुः प्रवलधौरसमुत्थ भयं धत्ते । निर्घातः
 मुरक्षापो दण्डश्च क्षुद्रयं स्वपरचक्रम् । ग्रहयुद्धे नृपयुद्धं केतुश्च
 तथैव निर्दिष्टः । अविकृतसलिलनिपातैः सप्ताहान्तः सुभि-
 क्ष्यमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वे नाशमुपयाति ।
 राशौ यत्र विधुस्तुदेन तरणियन्द्रोऽथवा अस्यते तस्मादेदद्भुतर-

शशङ्कर रसाः कल्याणदा रागयः । मध्यस्या रविशायकाङ्क-
दशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मान्नौ तुरगाष्टमः खलुः नृणा
यच्छन्ति नेष्ट फलम् । करग्रहे नाशितमन्वितश्च मोक्षव्य-
मुत्पातनिषीडितश्च । ऋक्ष तथोपग्रहदूषितश्च विवर्जयेदुह-
इनादिकार्यम् । उपग्रहो वक्ष्यते सर्वतो भद्रे । “विवाहे
विधवात्वश्च गमनेन निवर्त्तनम् । कश्चिन्निष्फला श्रेया
वापितं न परोक्षति । यत् किञ्चित् कुरुते कर्म तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् । केचिदाहुर्पृष्ठस्तिष्ठेत् यस्मिन् पादे शुभप्रदः ।
सपादः पौष्यते श्रेयाः पादास्तु शुभलक्षणाः । शिवभुजगमित्त-
पितृवसुजलविश्वविरिञ्चिपद्मजप्रभवाः । इन्द्राग्नौन्दनिशाच-
रवरुणार्थमयोनयश्चाङ्गि । ६ । ८ । १७ । १० । २३ । २० । २१ ।
० । ४ । १८ । १६ । १८ । २४ । १२ । ११ । बद्धीऽजोऽहि-
र्ब्रह्मः पूषा श्वास्तकाग्निधातारः । इन्द्रदितिगुरुहरिवित्त्वष्ट-
निलाख्याः क्षणा रात्रौ । ६ । २५ । २६ । २७ । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ७ । ८ । २२ । १३ । १४ । १५ । अष्टः पञ्चदशांशो-
रात्रेशैवं सुहृत् इति संज्ञा । नक्षत्रे यदिष्टितं तत् कार्यं
तन्मुहूर्त्तऽपि । वववालवकौलवतैतिलगरवणिजाः सविष्टयः
सप्त । शकुनि चतुष्पन्नागाः किन्तु प्रस भ्रवाणि करणानि ।
शुक्लादितियिगेपार्द्धात् पञ्चमे तत्तुरीयके । आद्यन्तार्द्धात्
क्रमेण स्वरष्टाहृत्या षवादयः । एकादश्याद्यतुर्थ्याश्च श्रेषार्द्धे
शुक्लपचके । अष्टमी पौर्णमास्योश्च पूर्वार्द्धे विष्टिरीरिता ।
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशस्याश्च परार्द्धतः । सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः
पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः । विहाय विषरोद्राणि विष्टि सर्वत्र वर्ज-
येत् । विष्टिशेषे त्रिदण्डे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ।
कर्मप्रकाशे । “नाशस्तु पञ्चवदन मलकस्तथैकावक्षो दशैक-
सहितानियतं चतस्रः । नाभिः कटिः पडय पुच्छलता च

तिस्रो विष्टेर्ध्रुवं निगदितोऽङ्ग विभाम एषः । मुखे कार्यध्व-
 स्तिर्भवति मरणश्चाथ गलके धनग्लानिर्वक्षस्यथ कटितटे बुद्धि-
 विलयः । कलिर्नाभौदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुःशरीरं
 भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः । मनुवसुनितिथि युग-
 दशशिवगुण सख्यासु तिथिसु” । १४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० ।
 ११ । ३ । पूर्वान्ना । “चायाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुर-
 स्त्वशुभदा” । पूर्वान्ना पूर्वान्नादि दिङ्मुखी भवतीत्यर्थः ।
 “एकेन हौना द्विगुणा तिथिस्तु सप्तावशिष्ट करणं ववादि ।
 पूर्वेपरेऽप्येवमयं विशेषो द्विसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च । किन्तु
 प्रसन्नं करणं प्रदिष्टमादेस्त्रिधेरादिदले सदैव । उपान्त्यशेषे
 शकुनिस्तु दर्शं पूर्वं चतुष्पादपरे च भागः” । करणकथनम् ।
 “इन्द्रकमलजमित्रार्थमभूत्रियः सयमाववादेः । कलिहृष-
 फणिमाकृता पतयः शकुन्यादेः” । ववाद्यधिपकथनम् “पौष्टि-
 कस्थिर शुभानि ववास्त्रे बालवे द्विज द्विताद्यपि कर्मकौलवे
 प्रमदमित्तविधानं तत्तिले शुभगताश्रयकर्म । शरे च वौजा
 श्रयकर्षणानि वणिज्यपि स्थैर्यवणिक्रिया च । न सिद्धि-
 माप्नोति कृतञ्च विष्ट्या विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः । मन्त्रो-
 यधानि शकुनो च सपौष्टिकानि गोवि प्रराज्यपितृकर्मचतु-
 ष्यदे सु । सौभाग्यदाकृणकृति भुवकर्मनागे किन्तुघ्नान्नि
 शुभपौष्टिकमङ्गलानि । विष्कुम्भः प्रीतिरायुधान् सौभाग्यः
 शोभनस्तथा । अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूनस्तथैव च ।
 गण्डा हृदिर्ध्रुवस्यैव व्याघातो हर्षणस्तथा । वज्रश्चासृक् व्यती-
 पातो वरीयान् परिधः शिवः सिद्धः साध्यः शुभः शक्रो ब्रह्मेन्द्रा
 वैधृतिस्तथा । परिधस्य त्यजेद्वे शुभकर्म ततः परम् । त्वजदौ
 पञ्च विष्कुम्भे सप्त शूले च नाडिकाः । गण्डव्याघातयोः षट्
 च मयहर्षण वज्रयोः वैधृति व्यतिपातो च समस्तौ परिवर्ज-

येत् । शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः । न
मकनगुणसम्पन्नस्यतेऽल्पैरक्षोभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु ।
प्रभवति हि न दोषो भूरिमावे गुणानां सलिलस्रव इवाम्नेः
सप्रदोमेभनस्य । गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिदुःखः
क्षप्रयति यदि नान्यस्तद्विरोधो गुणोऽस्ति । घटमिव परिपूर्णं
पद्मगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम् ।

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह । “चक्रं शत-
पदं वक्ष्ये ऋक्षांशाक्षरसम्भवम् । नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्ष-
राश्यांशकास्तथा । तिर्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेद्बुधः ।
जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । अथ क इ डा
ऐशान्यां म ट प व ता हरिति चाम्नेय्यां न य भ लघ्वा नैऋत्यां
ग स द च ला वायव्याम् । पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान्
प्रयोजयेत् । पञ्चस्वरसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु । अथ-
र्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सन्ध्यक्षर युता स्त्रया । सजातीयैक्यमा-
स्याय पञ्चस्वरविनिर्णयः । ऋदृलृतोरप्यकारेण ज्ञेयसस्य परि-
ग्रहः । कुर्वात् कुपुभुदुस्थाने चीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुघ-
डका भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुष्यण्डा भवेत् स्तम्भे
जम्भे चाम्नेय सप्तके । भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैऋते ।
दुयभाडा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे । एव स्तम्भचतुष्कञ्च
ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ट्यानि क्षत्तिकादोनि प्रत्येकं चतुर-
क्षरेः । साभिजित्यशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यदृ-
क्षांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः । तत्रस्थो वेधयेत्
सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विधं शुभं ज्ञेयमशुभं
पापखेचरैः । मित्रैर्मित्रफलं तत्र निर्वधेन शुभाशुभम् । यद्वाच्यं
सर्वतो भद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफल सर्वं तदिहापि
विविक्तयेत् । पञ्चस्वरा अइउए ओकारास्त्रैर्योगे धिष्ट्यानि

नक्षत्राणि । अथ चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अइउए ३ ।
 बबिबु । ४ । बेवोककि । ५ । कुघडछ । ६ । केकोहडि । ७ ।
 हुहेहोड । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिसुमे । १० । मोटटिटु ।
 ११ । टेटोपपि । १२ । पुपणठ । १३ । पेपोररि । १४ । बरे-
 रीत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोययियु ।
 १८ । येयोभभि । १९ । भुधफठ । २० । भेभोजजि । २१ ।
 जुजेजीख । २२ । खिखुखिखो । २३ । गगिगुगे । २४ । गोश-
 शिख । २५ । शेषोददि । २६ । दुयकृज । २७ । देदोचचि ।
 २८ । चुचेचोक्त । २९ । लिलुलेलो । ३० । ऋल्लयुक्त अकार-
 युक्तेन ज्ञेयः । ऋस्वेन दीर्घा ज्ञेयः तासव्ययकारेण दन्त्य
 सकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् ।

अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः । “कर्म कुर्यात् फलावाप्तैश्च
 चन्द्रादिशोभने बुधः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं नास्तः कालमपे-
 क्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं सवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुनांश्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणचंवारे योगे तिलान् हेममण्डिञ्च लग्ने ॥
 योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमथौ
 तिथिषारयोश्च । तारावलाय सवणान्यथ गाञ्च राशेर्दद्यात्
 द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायाः” ॥ वामनपुराणे । “विष्टयो
 व्यतीपाताय येऽन्ये दुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम स्मरणादिप्लो-
 र्मांश्च यास्ति महात्मनः ॥ सवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूर्योदरे
 मन्मालिष्य । तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये ॥
 एकं त्रिपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पत्नानि सवणस्य । क्रमशो
 जन्मनि विपदि प्रत्यस्मिन्प्राप्त्यतारासु । पतन्तु लौकिकै-
 र्मातैः साष्टरत्तिदिमापकम् ॥ तौलकत्रियतय ज्ञेय ज्योतिर्घ्नः
 स्मृतिसम्प्रतम् । विपत्तारे गुडं दद्यात् शार्कं दद्याच्चिजन्मनि ॥
 प्रत्यरो सवणं दद्यात् मिधनं तिलकाञ्चनम्” ॥ राजमातङ्ग

ग्रहदोषे द्रव्यधारणमाह । “दोषो न स्यादग्रहाणामशिशिर
 किरणे ताम्रमिन्दो च ग्रह पृथ्वीपुत्रे प्रवाल शशधरतनये
 शातकुम्भ भुजेन । देवाचार्ये च सुक्ता मणिरसुरगुरौ सीसक
 सूर्यसूनौ राहौ सार गिरीणा कमलजतनये राजपट्ट विभर्तुः” ।
 शातकुम्भ सुवर्णम् । राजपट्ट कर्पूराणीति प्रसिद्धम् । गिरीणा
 सार लौह गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिका
 ण्डशेषात् । “यद्यदग्रहस्य यद्व्य तत्तस्मिन् विषमे स्थिते ।
 दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्य स्वयञ्च विभृयात् सदा” ॥ बुद्धिप्रकाशे
 “त्रिशूली क्षोरिकामूल गोजिह्वा वृद्धदारकम् । ब्रह्मयष्टी
 सिद्धपुच्छी वाय्वाल चन्दन मितम् ॥ अश्वगन्ध क्रमात् सूर्या
 हृद्यादोषोपशान्तये । ताम्रादौनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे
 भुजे” ॥ त्रिशूली विल्व गोजिह्वा अनन्तमूल वृद्धदारक वौर
 ताडक सिद्धपुच्छौ रामवासक । “श्वेत वास सिता धेनु
 शङ्खो वा क्षौरपूरित । देधो वा रजतश्चन्द्रश्चन्द्रदोषोपशान्तये ॥
 सिद्धार्थलोध्ररजनीद्वयमुस्तधान्य लामञ्जक मफलिनी सवचा
 च मासी । स्नान कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सव रविप्रभृतय
 शुमुखी भवन्ति” ॥ लामञ्जक वौरणमूलम् । “सग्राम मङ्गटे
 दुर्गे क्षौरव्याघ्रादिपौडिते । कान्तार प्राणसन्देहे विषवज्जि
 जलेषु वा ॥ राजादिभ्यश्च मन्त्रासे ग्रहरेगादिपौडिते । स्मृत्वा
 त पुरुष सर्वैरापदा विप्रमुच्यते” ॥ त नरसिद्धम् । “देव
 ब्राह्मणपूजनात् गुरुवच सम्पादनात् प्रत्यह साधूनामथ भाष
 णात् श्रुतिवच त्रेय कथाकीर्तनात् । होमादध्वरदर्शनात्
 शुचिमनोभावाज्जपादान्तो नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषमैव
 ग्रहा पौडनम्” ॥ शर्ग । शतमिन्दुस्वरं भीमो द्वात्रिंशट्
 भृगुनन्दन । पञ्चपञ्चाशतो लौह सौरस्तु सप्तमसति ॥
 तथाकां द्वादश दुध पौडश परिकीर्तितम् । हरान्त क्रूर

खचरा दटते च शुभग्रहाः” ॥ पञ्चाशतः पञ्चसार्द्धमतद्वयमिति
 यावत् । अथ नवानां ग्रहाणां दानानि । “सूर्यं धेनुञ्च
 ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च
 तिलतण्डुलान् ॥ कुजे हृषः प्रदातव्यौ रक्तवस्त्रं गुडौदनम् ।
 बुधे कर्पूरसुहृञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ पौतवस्त्रद्वयं जीवे
 हरिद्राक्कनकानि च । अश्वः शुक्रे सितो देयः शुक्लधान्यानि
 यानि च ॥ शनी च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहिमुत्तमम् ।
 राहो च महिषीष्ठागौ माषाश्च तिलसर्पपाः ॥ अजामेधौ च
 दातव्यौ केतौ चाश्वञ्च मिश्रितम् । स्वर्णं गोविप्रपूजाभिः सर्वेषां
 शान्तिरुत्तमा” ॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा “तिथिदिनकरणार्त्त-
 लग्नवीर्यं प्रति रयमाह पराशरः क्रमेण” । रथोवेगः । “तिथि-
 रेकगुणा प्रोक्ता वारश्चैव चतुर्गुणः । ऋत्वं स्यात् षोडशगुणं
 योगश्चैव शताधिकः ॥ सहस्रेणाधिकः सूर्यश्चन्द्रौ लक्षगुणा-
 धिकः । वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ लग्न-
 सात्मा चन्द्रमाय मनःकर्म्मफलं प्रति । तस्माल्लग्नच्छाडाश्च
 नराणां फलमादिशेत्” ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते । “तिथिरेकगुणा
 प्रोक्ता नचत्रञ्च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारश्चाष्टगुणः
 स्मृतः” ॥ एवञ्चाश्वभचन्द्रादौ प्रतीकारविधानात् प्रभवति हि
 न दीपो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवगप्रकरणे
 कृष्टाभीष्टे तुल्यसख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्यः ।
 “वाच्या षड्क्तियोंऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं
 प्रदिष्टा” इति वादरायणवचनात् षड्क्तिः परौपाकः । ये
 ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजसार्त्तण्डे । “चन्द्रान्नि-
 धनगाः पापलग्नानां निधनोपगाः । कर्तुं फलनाशः
 स्याद्भग्नभाण्डे पयो यथा ॥ इन्द्रधनुमान् पापान् वर्जयेद्भूधन

विलग्नश्च चन्द्रश्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु” इत्यादि-
ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत्
प्रतीकारकरजतदामादिपूर्वकं मन्त्राश्चाद्यादिकरणे तन्निष्पत्ति-
र्भवति न तु शास्त्रादौ आह्वकरणे आह्वानिष्पत्तिरिव कर्मा-
निष्पत्तिरिति । किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-
जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन
पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराय प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथोक्तं भगवत्या रुक्मिण्या भविष्यद्दिवाहे श्रीभागवते । “चक्रुः
सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविद्वे
जुहाव अइशान्तये ॥ छिरण्यरूप्यवासांसि त्रिणांश्च गुड-
सिञ्चितान् । प्रादाद्धेनूश्च विप्रैभ्यो राजा विधिविदं धरः” ॥

“अग्निचक्रं मराकारं लिखित्वा सौरिभादितः । नाम
ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥ एकं मुखे दक्षहस्ते
पञ्चवारि षट् पदद्वये । हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके
अथम् ॥ हयं नेत्रद्वये गुह्ये हयं तत्र न्यसेदुधः । मुखे हानि-
र्यथो दक्षे भ्रमः पादे त्रियो हृदि ॥ वामे भीर्मस्तके राज्यं
नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे । ताम्राष्टहादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः
अग्निः ॥ तदा सौख्यं वपुष्यन्तु हृत्शोर्षे नेत्रदक्षयोः । तृती-
येकादशे पष्ठे यदा सौख्यकरः अग्निः ॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो
गुह्ये षष्ठोऽङ्घ्रिवामयोः । यस्य पौडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे
फलं त्विदम् । लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपे-
त्ततः ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् । तुष्टिं
याति न सन्देहः पौडां त्यक्त्वा शनैश्चरः” ॥

अथ प्रकीर्णकम् । “गुरोर्युगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहेये
शुक्ले । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्त्रे जीवाष्टविशके ॥ पूर्वराशा-
षमायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राग्वाशिगन्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपञ्चके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नौचस्थल्ये मन्त्रिस्तुचे । भानु-
लङ्घितके मासि क्षये राद्युयुते गुरौ ॥ पोषादिकचतुर्मासे
धरणाद्वितवर्षणे । एकेनाह्ना चैकदिने द्वितोयेन दिनत्रये ॥
तृतीये तु सप्ताहे माहृत्यानि निजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ
चूडोपनयनोद्वहान् ॥ तौर्धस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेव-
णम् । परोक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे
च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकृपादेः परिधर्जयेत् ॥
द्वात्रिंशद्विवसाद्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्वास्ते
पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् पर्योः पक्ष गुरोर्वा-
हिकबालते । पक्ष हृदो महास्ते तु भृगुर्वालो दशाङ्गिकः ॥
पादास्ते तु दशाहानि हृदो बालो दिनत्रयम् ॥ अत्यन्ता-
शक्तौ राजमार्त्तण्डे । “दाले हृदो च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्च त्रिंश-
सरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाल-
भृगौ परिणीता युवतिरसाध्वौ भवेदवशम् । हृदो तस्मिन् सन्ध्यां
सन्ध्यास्ते भृत्युमभ्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामेकर्त्तविषयी
यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ॥
गुर्वादित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नक्षत्रभेदविषयम् । रवि-
अहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यमिद्वान्तः ।
“एकादशामरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तांशः भूमि-
पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः
प्राग्यात्यदृश्यताम् । पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राग्वद्वत्तया ॥
प्रागस्ते तूदयः पश्चात् स्वल्पत्वात् दशभिर्भृगोः । एवं बुधे
द्वादशभिस्तुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशीघ्रगतिद्यार्कात् करीत्यस्त-
मयीदयौ” ॥ कश्चित् प्रतिपच्छेपेऽपि चन्द्रदर्शनम् । “अन-
भायाश्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि । रवेः सार्द्धदशांशेऽपि
दृश्यतामेति चन्द्रमाः” ॥ शतानन्दः । “माघ्यां यदि मघा

आस्ति सिंहं गुरुरकारणम्” ॥ अत्रैव माण्डव्यः । “श्रुति-
 धेधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे जीवे
 कार्योर्वर्ज्यो विवाहस्तु” ॥ रविभवनस्थे सिंहस्थे विवाहे
 विघ्नो यक्ष्यते । भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
 पाणिग्रहं ग्रहे । प्रयाणे सप्तरात्रं तु त्रिवारं व्रतबन्धने ॥ अनिष्टे
 त्रिविधोत्पाते सिद्धिकास्तूदर्यने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-
 द्वाहादिमङ्गलम्” ॥ व्रतबन्धने उपनयने । भृगुः । “काम्ये
 राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां षडहस्तथा । शूद्रस्थार्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ गर्गः । “दिग्दाहे दिनमेकं तु ग्रहे
 सप्तदिनानि च । भूकाम्ये च सप्तद्वये त्र्यहोणि परिवर्जयेत् ॥
 उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्चदिनानि च । यज्जपाते दिनमेकं
 वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥ भोजराजः । “ग्रहे रविन्द्रीरवनि-
 प्रकाम्ये केतून्मोल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति
 तज्ज्वास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ ग्रहणकाले भूक-
 म्योल्कापातकरकापातवज्रपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमशु-
 दम् । किञ्चिद्भूततत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये त्र्यहमिति
 मिश्राः । काश्यपः । उल्कालक्षणम् । “बृहच्छिखा च
 सूक्ष्माया रत्ननीलशिखोज्ज्वला । पीरुषी च प्रमाणेन उल्का
 नानाविधा मता” ॥

अथ निर्घातः । गर्गः । “यदान्तरोत्ते बलवान् मारुतो
 मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ॥

अथ केतुः । “केतवश्च शिखावन्ति ज्योतीषि स्थिरतरा-
 ण्युत्पातरूपाणि” । दीपिकायां “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे
 शुक्रे मलिम्लुचे ॥ याभ्यायने हरौ सुते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥
 प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्तण्डः । “उक्तानि
 प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सामेक्ष्यनिरपेक्षाणि
 मौमास्यानोद्-कीविदैः” ॥

अथाकालवृष्टिः । कृत्यचिन्तामणौ । “मार्गामासात्
 प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाथैव यावत् प्रवर्षणविधौ
 नेति कालवदन्ति । नाडौजङ्घः सुरगुरुमुनिर्धन्वि वृष्टेरकालौ
 मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” ॥ स्मृतिसारे
 ज्योतिषम् । “एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्पतौ ।
 विवाहव्रतयज्ञादि तदा सर्वत्र वर्जयेत्” ॥ भौमपराक्रमे ।
 “वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्ये तु तत्-
 कार्यः न दोषः कालसोपजः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहा-
 द्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो मृत्युमाप्नुयात्” ॥
 मुहूर्तामृते । “अतियन्वाहं हि चन्द्रोऽनिष्टफलः कृष्ण-
 यक्ष्मोपरतः । अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं
 कुरुते ॥ ग्रहेण विहोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विनो-
 मगोऽपि । करोति पुसा सकलार्थसिद्धिं विहाय पाण्डिग्रहणं
 हि पुण्यः ॥ पुण्यः परकृत इति न च पुण्यकृतं परः । अपि
 द्वादशगे चन्द्रे पुण्यः सर्वार्थसाधकः ॥ ध्रुवममृतकरेऽष्टमेऽपि
 पुण्यो विहितमुपयाति सदैव कर्मसिद्धिम्” ॥ वशिष्ठः ।
 “क्षौणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरोविलग्ने मदनेऽथवा स्यात् ।
 आसन्नमृत्युं तमुदौरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युमृच्छ प्रपन्नः ॥
 लग्नदोषाश्च ये केचित् ग्रहदोषास्तथापरे । ते सर्वे विनश्य-
 यान्ति लग्ने गुरुभृगू यदा” ॥ श्रौतव्यवहारनिर्णये ।
 “विष्टावद्भारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे । निधने जन्मनक्षत्रे
 मध्याह्नात् परतः शुभम्” ॥ तथा “रेवती रविवारेण हस्ता
 सामेन संयुता । पुण्याऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधमयुता ॥
 स्वाती च गुरुणायुता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी । मूलन्तु पङ्कमङ्गेन
 सर्वकार्येषु शस्यते” ॥ भौमपराक्रमे । “अश्विनी सह सूर्येण
 सोमे नृगशिरास्तथा । अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकी-

र्तितः ॥ चतुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे । वारुणं
शनिरयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्तितः ॥ दीपिकायाम् । भूमि-
पुत्रार्कयोरङ्गिनन्दामरुद्धारुणार्द्रान्यचित्राहिभूलाग्निभिः । भा-
र्गवैणाड्योरङ्गि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोऽस्युता ।
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगोपेन्द्रगुर्विन्द्रयास्याभिजिह्वा-
जिभिः । गौष्पतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता यदा विश्वशक्ताग्नियुक्
पित्रादित्यम्बुभिः । सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा ब्रह्मादिमा-
धिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्रिभिरेव समेताः सर्वसमी-
हितसिद्धिनियुक्ताः । त्रयमृतम् । “ध्रुवगुरुकरभूला पौष्ण-
भान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनो भाद्रयुग्मे दिवसकर-
तुरङ्गो शर्वरौगाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे
दहनविधिगताश्चा मेत्रभं मीम्यवारे । मरुटदितिमपुष्या-
मेत्रभं जीववारे भगयुग जयुगश्चोविष्णुमैत्रे सिताह्ने ज्ञमन-
कमनयोनी सौरिवारेऽमृतानि” ।

अमृतम् । राजमार्तण्डे । “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे
भद्रा गुरौ जया । बृधमन्दो च नन्दायां शुक्ले रिक्तामृता-
तिथिः । आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बृधानुराधा शनिरो-
हिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवतो च शुक्राग्नौ चामृत-
योगवर्गाः । यदि विष्टिष्यतोपातो दिमं पाप्यशुभं भवेत् ।
हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा” । कस्य मते यैष्ट्या-
दियोगहननेऽमृतयोगस्य न सामर्थ्यम् । तथा राजमार्तण्डः ।
“हन्यमृताण्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हनया मियतम् । न
भजति पुनरिह शक्तो वैष्टति विष्टिष्यतोपाते । वाराः कुरा-
स्त्रिभिर्भद्रापादैकषण्डितशुभम् । एतत्तदममयोर्गं विपुष्कर-
मुदाहृतम् । विपुष्करं तु यत् किञ्चित् शुभं वा यदि वा शुभम् ।
लायते त्रिगुणं सर्वं प्राप्नोतातस्तु क्षारजः । सामोदातिर्जयो

वृद्धिः पुत्रजन्म तथैव च । नष्टं दत्तं मृतं वापि तत् सर्वं त्रिगु-
 णायते । सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम् । अमृतं
 सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत् । तद्दिनन्तु भवेद्दृष्टं
 मधुमर्पिर्यथाविषम्” । वराहः । “दुःस्वप्ननाशको वारो नक्षत्रं
 पापनाशकम् । तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगो वृद्धिवर्द्धकः ।
 चन्द्रः करोति सौभाग्यमंगकः । शुभदायकः करणाक्षभते नक्षत्रे
 यः मृणोति दिने दिने । आरूढो हिरदे रथे च तुरगे पाषाण-
 काष्ठाटिके नौकायां तरणे उपान हि कथाशक्ते तथा क्रोधने ।
 उच्छिष्टे दिनरात्रिशेषसमये नक्षत्रवारादिकं दैवज्ञो न घटेत्
 घटेद्यदि पुनः श्रोता श्रियं नाप्नुयात्” । आर्त्विज्ये वर्ज्यम-
 धिक्कृत्य भविष्ये । “तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा
 विभो । सूतको जौविकार्यश्च यस्य मूल्येन पाठयेत्” । अत-
 एव यमः । नक्षत्रैर्जीव्यते यस्य सोऽन्यकारं प्रपद्यते” । ज्योतिषे ।
 “सर्वत्र कार्ये बुधशुक्रजीवाः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तुतिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः” ।
 शतानन्दरत्नमानायाम् । “न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशे-
 षतो भौमशनैश्चरार्काः । शुभपापग्रहक्षेत्रं केवलं फलदं
 तथा । ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः । तारापतिं
 विलम्बं वा दुरितग्रहमध्यगम् । विवाहादिषु कार्येषु त्यजे-
 च्छिरजिजौविषुः । कार्यारम्भे विलम्बादष्टममिन्दुं विवर्जयेत् ।
 क्रूरं सपापं पापवर्गस्थं लग्नं चन्द्रश्च वर्जयेत् । बलनिर्द्वा-
 रणा देव सर्वत्र फलनिश्चयः । निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपा-
 नश्च वैधृतिम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाहमपि वर्जयेत् ।
 मन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजाकीर्ज्यवारैः प्रशस्ताः सूर्ये
 शाश्वान्निषडहगमुनिमिततिथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः” । राज-
 मार्त्तण्डे । “मासारुद्रादिशो रामा षट्पक्षमुनयस्तथा । दद्यन्ते

तिथयः सप्त रव्यादि सप्तभिर्ग्रहे । द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा
 भौमेन चैकादशो भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टः तृतीया
 बुधे षष्ठौ नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रे द्वितीया तथा सर्वारम्भ-
 विनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमो । पापोऽर्काहे विशा-
 खात्रययममुडूपस्थाङ्ग चित्रा चतुष्क तोय विश्वाभिजिङ्ग त्वष्ट
 कुजदिवसे स्वत्रय विश्वरुदो ज्ञाहे मूलाविशाखा यमधननुर-
 गान्त्यानिजैर्वेङ्ग पितृ रोहिण्यार्द्रायमेन्दूशतभमथ भृगोरङ्गि-
 पुष्यात्रयेन्दो सौराहे हस्तयुगमार्यमयमजनयुक्पौष्णपुष्याध-
 नानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्ते खगटपतिदिने सोम्यवारिण्यभापि” ।
 मिहिदग्धपापयमघण्टयोगा । “रव्यादि दिवसे युक्ता विशा-
 खादिचतुष्टयतुः । उत्पाटानृत्यवः काला अमृतानि यथाक्र-
 मम्” । उत्पाटादियोगः । “वाजिचित्रीक्षराषाढा मूलपा-
 शीज्यभान्तकाः । सूर्यादिवारसमुक्ता योगाः करकचाः
 स्मृताः” । करकचा योगः । “षाटित्य भौमयोर्नन्दा मद्रा
 शुक्रशशाङ्कयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ।
 यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यो द्वादशनाडिकाः । अन्येषा पापयो-
 गाना मध्याह्नात् परतः शुभम्” । यमघण्टादौना वज्र्यकाल-
 निर्णयः । राजमार्त्तण्डे “द्वितीया भौमधनुषाचतुर्थी वृष-
 कुम्भयोः । मेषककटयोः षष्ठो कन्यामिथुनकेऽष्टमौ । दशमौ
 हृषिके सिंहे द्वादशौ मकरे तुले । आद्या धनु सु सफरीषु ।
 परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धा । कार्मुके
 च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरी घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या
 दग्धा कृष्णा भूयादियु । राश्लोचन्द्रस्य च रवे स्थित्या वाच्य
 फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धा मेषादियु च राशिषु
 शुक्लास्ताविपमे राशौ समे कृष्णाः प्रकौर्त्तिताः । एभिर्जातो न
 स्त्रीवेत यदि शुक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्राया

मरणं भवेत् । निष्फलं कथिवाणित्यं विद्यारम्भे च मूर्खता ।
 गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
 व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्याद्विच-
 च्छणः” ॥ इक्ष्वाश्विषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं यथा
 “पष्ठो मेघकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमौ सिंहे वृश्चिक-
 राशिगे च दशमौ तौ लौ मृगे द्वादशौ चापे चाथ भवेद्विका
 यदि ह्यपे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति सुनय-
 म्यन्या सदा कर्मसु । त्यज रविमनुराधे वैश्वदेवस्य सोमे शत-
 भिषमपि भोमे चन्द्रजे चाश्विनौ च । भृगुशिरमपि जीवे
 सप्तदेवस्य शुक्रे रविसुतमपि हस्ते वर्जनौयाद्य सप्त । अयोगेषु
 च सर्वेषु पूर्वधामं परित्यजेत् । अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धि-
 हता इमे । करकचामृत्युयोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे । शुभे चन्द्रे
 प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव” । शुभचन्द्रेण करकचा भ्रान्तिः ।
 त्र्योपतिः । “विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा भक्षत्रवारप्रभवाद्य
 ये वै । ह्नाङ्गवङ्गेषु स्वशेषु वज्याः शेषेषु देशेषु न ते
 विरुद्धाः” ॥

अथ सर्वतो भद्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्य-
 दीपनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 उर्ध्वं गा दश यिन्यस्य तिर्यग्नेखास्तथा दश । एकाशीतिपदं
 चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि स्वराः कीदृश्वीशादौ
 विदिशि क्रमात् । प्रदक्षिणक्रमानुज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशा-
 रदैः । क्षात्तिकादौनि धिष्ठ्यानि पूर्वोशादि लिखेत्ततः । सप्त
 म्नाह कर्मणैव अष्टादिर्गतिरसंन्यया । अथकहडाः पूर्वस्यां
 भटपरताहरिति दक्षिणस्यां नयभजस्ता वारुण्यां गणदचला-
 योत्तरस्यां षुः । अथस्तयो ह्यपाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो बुधैः ।
 राशयो द्वादश स्याप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कीदृके-

श्वेवं नन्दादि तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं
 तत्तिथिक्रमात् । इत्येव सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया ।
 यस्मिन्नृत्ते स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् । ग्रहदृष्टिवशेनात्र
 वामदक्षिणसंमुखे ॥ भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं क्रूरगृहेण भम् ।
 शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनैयं प्रयत्नतः ॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वाभा-
 दृष्टिश्च शीघ्रगे । संमुखौ मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ॥
 सूर्यसुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्के द्वितीयगे । समास्तृतीयगे
 ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ॥ वक्रा स्युः पञ्च पष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा
 नगादृगे । नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥ द्वाद-
 शैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥ रविस्थित्यशकस्त्रिंशा वधेः
 संख्यात्र कल्प्यते । न तु राश्यन्तरस्यार्थात् द्वितीयादिनिरू-
 पणम् ॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करो । गते-
 रेकस्वभावत्वादेयां दृष्टिवयं सदा ॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः
 सौम्या वक्रा महाशुभाः । स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रूराश्च
 शीघ्रगाः ॥ घडकाः पण्ठाद्यैव धफडाक्षभजास्तथा । एतन्निकं
 त्रिकं विद्धं विधौः कपभटैः क्रमात् ॥ घडका रौद्रगे वेधे
 यण्ठाऽस्तगे ग्रहे । धफडा पूर्वाषाढायां यभजा भाद्र उत्तरे ।
 रवौ शसौ खपौ चैव जयौ णनौ परस्परम् ॥ एकेन हि द्वयं
 ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे । अवर्णादिस्वरद्वन्द्वे त्वेकवेधात् द्वयो-
 व्यधः ॥ युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥ सका-
 रादियुग्म-वर्णात्मकवेधवदनुस्वार-विसर्गयोरेक-वेधादुभयवेध
 इत्यर्थः । “कोणस्थ ऋक्षयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
 अकरादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन
 फल पुसा प्रजायते ॥ उद्देगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मृत्युः क्रमेण
 च । ऋक्षे भ्रमोत्तरे हानिः स्वरे व्याधिर्भयं तिथौ ॥ राशौ
 विधे महाविघ्नः पञ्च विधो न जीवति । एकवेधे भयं युद्धे

शुभवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भूतो मृत्युर्वेधे चतुर्वेधैः ॥
 दृष्टिवये उदाहरणमाह “भरण्यकारहपभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च
 भम् । विशाखां हरिभं विध्वेद् ग्रह आग्नेयसंस्थितः” ॥ उदा-
 हरणान्तरमाह “वं शुभमौखरं कन्या रेफं स्वातीसुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणीस्थोऽभिजिहमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः
 क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्वापो द्रव्यहानिश्च भूसुते । रोग-
 पीडाकरः सौरी राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मिश्रफलं पुंसां
 रतिनाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 श्वघ्नस्ये बलं पूर्णं पादोनं मित्रगो ग्रहे । अर्धं समग्रहे प्रोक्तं
 पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बल स्थानवशात्
 समम् । एतदेव फलं विद्धि सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥ स्थान-
 विधिसमायोगात् यत् मुख्यं जायते बलम् । तत् सख्यं वेध्य-
 वस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात्
 किञ्चित् शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रो-
 च्छनोचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येव धनं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 वक्रग्रहे फलं द्विजं विगुणं स्त्रीष्वसंस्थिते ॥ स्वभावजं फलं
 शोधे नोचस्योर्हुं फलो ग्रहः । तिथिराश्वजनक्षत्रं विद्धं क्रूर-
 ग्रहेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति
 विवाहे च यात्राया न निवर्त्तते ॥ रोगादिमुच्यते रोगी वेध-
 येना कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्देधः क्रूरप्रेषरसग्राहः ॥ वक्र-
 गत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो
 दुर्गं अस्त्रिः प्रजायते ॥ कविप्रवेशन तत्र योधाघातश्च तत्र वै” ॥
 कवियोरयोदा । “यत्र पूर्वाटिकाट्यायां हृषराग्रादिगो रविः ।
 भादिगस्तमिता ज्ञेया ग्रेषास्तिष्ठः सदोदिताः ॥ दृग्मान्म्याः
 मरुताः प्राच्यां ज्ञेया दाम्यामथाग्निगाः । नैऋतस्याश्च वारुण्यां

वायव्यां सौम्यगा मताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्ति-
थयो दिशः । ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्न-
स्तिथौ भीतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् । याता युद्धं विवादश्च
हारं प्राप्तादहर्भ्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् । स
प्राक्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयी दैवहृती नरः । करौ कीष्टे तथा
दन्धे चातुरङ्गमहावंले । वर्ज्याद्यास्तं गता योधा यदौच्छे-
द्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ जयस्तिथौ तेजः प्रदातिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवे-
द्विद्धं यत्नम् क्रूरखिचरैः । तद्दुष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं
भवेत् । यद्वाविद्वन्तु यत्नम् फलं लग्नसंभावतः । ज्ञातव्य-
मीक्षिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् । शौर्योदये सौम्य विल-
ग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु
तदन्यथात्वं मिथं विमित्थैरधिकं बलाक्यैः । केन्द्रोपगा नवम
पञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभस्याय पष्टसंस्थाः । सर्वार्थ-
साधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः
स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च
केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि
तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्नधिपः कार्ये लग्ने कार्याधिपो यदि ।
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्ये कार्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य-
पश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यपो स्यातां यदि
लग्नपकार्यपो । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रक्षेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं यद्वच्चतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितौ दूतो
यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं
समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद

यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । आस-
 प्रवेशकाले चेद् दूतो जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति
 निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-
 स्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षबाहौ गतो मतः । यात्रा-
 दानविवाहेषु वस्त्रासह्यारभूषणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च
 प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमथुने ।
 व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडौ प्रशस्यते । क्रूरैरुभयतो बिडा
 यस्याचरतिथि स्वराः । राशिर्धिष्टश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गे देवालयं पुरम् । क्रूरै-
 रुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये
 रेवत्याश्च पुनर्वसौ । विद्धे सति क्रमाद्देधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ।
 तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः । सर्वे महार्घ्यतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम् । क्रूरवेधसमायोगे यस्योप-
 ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्वाथ रणादपि । सूर्यभात्
 पञ्चमं धिष्ट्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यश्चाष्टमं प्रोक्तं सन्नि-
 पातं चतुर्दशम् । केतुमष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कर्म्म त्रयोविंशच्च वज्रकम् ॥ निर्घातश्च चतुर्विंश-
 सुक्ता षष्टावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु
 सर्वदा ॥ जन्मभं कर्म्म आधानं विनाशं सामुदायिकम् । सांघा-
 तिकमिदं धिष्णं षट्कं सार्वजनौनकम् ॥ जातिदेशाभिपे-
 कैश्च नव धिष्णानि भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः
 क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्म्मसंज्ञकम् ।
 एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् ॥ षष्टादशश्च नक्षत्रं
 सामुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकश्च विज्ञेयं धिष्णं षोडश-
 मिव हि ॥ षट्त्रिंशं राजजातश्च जाति नाम्ना स्वजातिभम् ।
 देशभं देशनामर्त्तं राज्यभं चाभिपेक्षभम् ॥ मृत्युः स्यात्कर्म्मभे

विद्धे कर्मभे लेश एव च । आधानार्त्तं प्रवासः स्यात् विनाशे
बन्धुविग्रहः ॥ सामुदायिकभेरिष्टं दानि सांघातिके तथा ।
जातिभे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकभे ॥ देशर्त्तं देशभङ्गः
स्यात् क्रूरैरेषं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
मान्यथा ॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः । क्रूरैरे-
कादिपञ्चान्तैर्युधि वेधे फलं भवेत् ॥ तिथिं धिष्णोऽस्वरं राशिं
बलञ्चैव तु पञ्चमम् । यदिने वेधयेच्चन्द्रस्तदिने स्यात् शुभा-
शुभम् ॥

अथ बालादिचक्रम् । “ऋवर्णश्च लृवर्णश्च त्यक्त्वा कीष्ठेषु
पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् ॥
कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ढजणोज्झितान् । तिर्यक्
पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकीर्तयेत् ॥ अकारादिक्रमात्
ज्यस्य मन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्ककुजौ विभुघ्नौ च गुरुः
शुक्रः शनिस्तथा ॥ चाराः कीष्ठेष्वथो लेख्या अक्षरे सप्तभानि
च । पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च ॥ प्रसुप्तो बोध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णो यत्र
तिष्ठेन्नरस्य च ॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात् ।
किञ्चिद्बालभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥ सर्वसिद्धिं युवा
धत्ते वृद्धे हानिर्मुक्ते क्षयः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षर-
लक्षणः प्राह्यस्तस्यादिमो वर्षः इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥ तिथि-
वारर्त्तभेदेन प्रत्येक बालकादिना । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं
पुसां दिने दिने ॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
युनि त्रये शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतिष्ये । अन्यत्राप्येवमूह्यं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम् ॥

अथ विवाहः । “प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽप्ये समे क्रमात् ।
विवाहे योपितां चन्द्रार्कज्यशुद्धिर्नृयोपितोः ॥ सभर्तृकक्रिया-

रभो भर्तुर्गोचरशुद्धितः । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुद्धाप्रोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहसौजाय्यकेषु
सुतयः शुभमादिशन्ति । आघाततः प्रभृतितः समवत्सरैषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रयदन्ति सर्वे वाक्यादयो ज्योतिषि जन्ममाघात् ॥
युमाय्यकेषु युवतेरपि जन्ममाघात् । मासत्रयं विषङ्गे
परमव्यशुद्धिं प्राहुः समस्तसुतयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममाघात् ॥ राजमार्तण्डे । “माङ्गल्येषु विवा-
हेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविष-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तोदकविधी दम्पत्योर्द्विनवाष्ट-
राशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैष्टतिदिन विष्टिश्च
रिक्तां तिथिं क्रूराद्यायणचैत्रपौषरहिते मृगश्रके मातुषे” ।
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैष्टतो विधवा नारी विष-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शीकार्त्ता हर्षणे
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
म्भोऽप्यहिदशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्मापिनयनगोदान
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आघाते
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवर्णे वेश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे सदोक्षादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । पुरी प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिनित्यं गते । राजग्रस्ते तथा शुद्धे पितृणां प्राणसंशये । अतिप्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन तु । अथनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य धूडादावयनस्य परिग्रहः दिनमाणादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेयमद्भिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” । कृत्यञ्जितामणौ । “वापीकूपतडागयागगमनचौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्णदेधन मद्वादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरदस्तंगतेभार्गवे” । हृद्द्राजमार्त्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तंगते सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । यात्राञ्चेति चकारो वचनान्तरीक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्मान्तरं समुच्चिनोति । “बाले शुक्ले हृद्दे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे । बाले जीवे हृद्दे जीवे सिंहादित्ये शुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे भासि सुराचार्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव हृद्देऽप्यती । कामिनो विधवा प्रोक्ता तष्मात्तौ परिवर्जयेत् । अतीचारं गतो जीवः पूर्वम् नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते” । देवलाः । “बाले हृद्दे तथैवास्ते कुरुते

रश्मे भर्तुर्गोविन्द इति । यावोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वगङ्गाप्रोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजादिकेषु
सुनयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतितः समवत्तरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदम्तु विस्मयवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्भर्तुर्विधवे युग्मे विवाहे सा पति-
यता ॥ मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे चास्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्मादिकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विषहने
परमशुद्धिं प्राप्नुः समस्तसुनयो विपत्ते तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात् । राजमार्तण्डे । “माहृत्येषु विवा-
हेषु कन्यासवरणेषु च । दश मासाः प्रगल्भते चैत्रपौषविष-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तादकविधौ दम्पत्योर्दिनवाष्ट-
राभिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्ता च व्यतिपातवैधृतिदिनं विटिष्ठ
रिक्ता तिथिं क्रूराद्यायणचैत्रपौषरहिते जन्मांशके मानुषे” ।
योगविज्ञेये दीपविज्ञेयानाह रत्नमालायाम् । “कुभीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैधृतौ विधवा नारी विष-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकात्तर्षा चर्पणे
तथा । शूलौ च व्रणगूलं प्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
भोऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकीर्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चोडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आषाढे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवणे वैश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे मदोन्मादिनौ चन्द्रश्चैव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरो प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ चरित्ते शशिनित्-
 त्वयं गते । राजप्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नामुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्क-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
 द्वावयमस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्धशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकामाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 मद्भिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता” । कृत्यत्रिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागमनक्षौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 धेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तंगतेभागंवे” ।
 बृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते
 सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राश्च परिवर्जयेत्” । यात्रा-
 खेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्विकनिषिद्धकर्माग्निरं समु-
 धिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि सुराचार्येऽति चारणे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव वृद्धस्यतौ ।
 कामिनो विधवा प्रोक्षा तस्मात्तो परिवर्जयेत् । अतीचारं
 गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरिकनाशनम् ।
 प्रागुक्तः शिशुरहस्तितयः सितः स्यात् । पञ्चादशाहमिति
 पञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्भेर्जविस्तु
 पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः
 “बाले वृद्धे च सन्ध्यागे चतुःपञ्च त्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे
 चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । वक्रौ चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ
 दैवपूज्ये च सुते गुर्वदित्येऽधिमासे दिवसकर रिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपौषे । विष्ठां केतूदमे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोढा सुमिथतमरणं देवकन्यापि भर्तुः” ॥ अक-
 मधिकृत्य राजमार्त्तण्डे “बाले च दुर्भंगा नारी वृद्धं नष्टप्रजा
 भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुरावपि ॥ सिंहे
 गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु
 पित्रादिषु वशिष्ठगर्भादयः प्राहुः । गुरौ हरिस्थे न विवाह-
 माहुर्हारीतगर्गप्रसुखा सुनीन्द्राः । यदा न माघी मघसंयुता
 स्यात् तदा तु कन्योद्धनं वदन्ति” ॥ अत्रैव माण्डव्यः ।
 “मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवैत् । तदाब्दे
 कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ हारीतः । “अतीचारं
 गते जीवे वृषे वृथिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र
 कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “अतीचारं गते
 जीवे वृषे वृथिककुम्भयोः । तत्र चोद्वाहिता कन्या सप्रणीयात्
 कुलद्वयम्” ॥ सङ्केतकीसुद्यां भीमपराक्रमे “यदातिचारं
 सुरराजमन्त्रो करोति गोमन्मयमीनसंस्थः । न याति चैद्यपि
 पूर्वराशिं शुभाय पाण्डिप्रद्वेषं वशिष्ठः ॥ अतीचारं गते जीवे
 स्थिरराशौ च संस्थिते । तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं परा-
 शरः ॥ वाणिकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे
 तु तत् कार्यं न दोषः कासलोपजः” ॥ यत्तु “कन्यावृथिक-

‘शेषेषु मिथुने च भये हये । अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि-
 बुधैः सदा” इत्येतदमूलं हेतुनिर्णयेऽप्युक्तं दौषिकायां “त्रिकोण-
 जाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा
 प्राङ् शमे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥ देवीपुरा-
 णम् । “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि
 च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” ॥ भोजराजः । “यो जन्म-
 मासि क्षुरकस्मेयात्वा कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं
 स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो बधवन्धनानि ॥ जातं दिनं
 दूषयते वशिष्ठस्याष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमामं
 किल भागुरिष्य चोडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ॥ श्रौतिसमुच्चये
 “स्नानं दानं तपोहोमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् । उवाच कुमा-
 रीणां जन्ममासि प्रशस्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ “जन्ममासि च
 पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये । जन्ममे जन्मराशौ च कन्या
 हि ध्रुवसन्ततिः” ॥ गर्गः । “ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चोरं
 परिणय व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुष्टिदोष यत्नतः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वं तथा च “जन्ममासि न च जन्ममे
 तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् । आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ।
 ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” । अथ जन्ममासादौ पुत्र-
 मावस्य निषेधः ज्येष्ठमासि तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः । “कृत्ति-
 कास्यं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्तरेषु च सर्वेषु
 दिनानि दश वर्जयेत् । रवत्युत्तररोहिण्योमृगशिरौ मूलानु-
 राधा मघा-इस्ता-स्वातिषु । तीक्ष्णपष्ठमिथुनेषु यक्षु पाणि-
 यदः । सप्ताष्टन्यवदिःशर्भरहुपतावेकादशद्विंशं कुरेत्याय-
 पडटगैर्न तु भृगो पठे कुजे चाटमे” ॥ ज्योतिर्विहितनक्षत्रा-
 दधिकं धित्वायवशा-धनिष्ठाग्निनीलनक्षत्रपारस्करयोक्तं यथा
 “कुमार्याः पार्थिवं गृह्णीयाद्यप्युत्तराष्टिषु उत्तरफल्गुन्यादि-

त्रयोत्तराषाढाचित्रयोत्तरभाद्रपदादित्रयेषु नवसु गद्यत्रैथि-
त्यर्थः । भोमपराक्रमे “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाये भवतु-
ष्टये । ऊढा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णु-
भाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता
कन्या भवत्येव सुदुःखिता” ॥ एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदि-
विषयमापदिषयं वा बोध्यम् । “आद्ये मघा चतुर्भागे नैऋत-
स्याद्य एव च । रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्ण-
वेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाथचूडायां
विद्वसृचं विवर्जयेत्” ॥

विद्वत्तन्तु “तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १०
ऊनविंश १८ भ २० एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २०
संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूयेदशयोगभङ्गः” ॥
कर्मकालौननक्षत्रसूर्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चद-
शादन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्मयोग्यमित्यर्थः ।
सप्तविंशाधिकत्वे सप्तविंशतिमपह्नाय शेषात् फल अन्यथैक-
संख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । “आद्यपादे स्थिते सूर्ये
तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽ-
न्यथा” ॥ व्यक्तमाह स्वरोदये । . “आद्यांशेन चतुर्थांशं चतु-
र्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्” ॥

अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । “एकामृद्धिगतां
त्रयोदश तथा तिर्य्यग्गताः स्थापयेत् । रेखायक्रमिदं बुधैरभि-
हितं खर्जूरिकं तत्र स्तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्धि भन्तु कथितं
तत्रैवरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात
एकगर्भः” ॥ व्याघातादौति व्याघातयोगसंख्याद्वययोदशा-
ष्टम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दोषिकायां “कृत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

अहयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥ सप्त सप्त विलिखेत्
प्ररेखिकास्तिर्यग्गूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता
समान्वितं चैकरेखगखगेन विध्यते ॥ वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे अव-
षादो लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेचरे विज्ञेया
रोहिणी विद्या ॥ लिप्तिका दण्डः । “यस्याः शशी सप्त-
शलाकभिन्नः पापैरपापैरयवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव तु रोद-
माना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति” ॥ सप्तशलाकवेधः ।

अस्यापवादो यथा राजभार्तृण्डे । “विषमदिग्धेन हतस्य
पत्रिणा मृगस्य सांसं शुभदं चतादृते । यथा तथावाप्युडुपाद
एव प्रदूषितोऽन्यन्त्रिपदं शुभावहम् ॥ ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च
तिर्यक् पञ्च तथैव च । हे हे च कोणयोरिखे साभिजित्
कृत्तिकादिकम् ॥ शम्भुकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्न च त्वं परिवर्जयेत् ॥ न त्वापाते च ये
दोषा ये च सप्तशलाकके । ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्च-
शलाकके ॥ अथ चक्रान्नये कश्चित् पादवेध इहेष्यते” ॥ तदुक्तं
रत्नमालायाम् । कैश्चित्तत्रापीष्यते पादवेध इति । इति पञ्च-
शलाकचक्रम् ।

रत्नमालायाम् । “कृत्तं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीक्षुतुस्तृतीय
शुक्रः षष्ठ चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वया । पश्चात्
सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्ण-
मूर्त्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नैतरत् । नत्वापातोऽयम् । “पापात् सप्त-
मगः शशी यदि भवेत् पापेन वा संयुतो यन्नात्तं परि-
वर्जयेत् मुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे
सुतवधः चौरिषु रागोद्भवोऽप्युद्वाहे विधवा व्रते च मरणं शूलश्च
पुंस्कर्माणि” ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाडात् सप्तमं त्यजेत् । विवाह-

यात्राचूडासु गृहकर्म प्रवेशने" ॥ यामित्रवेधः । "भून-
त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्च सोम्य गृहगोऽथ तदो-
चितो वा । यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः
शुभमनेकविध विधत्ते" ॥

भोजराजः । "त्रिपङ्दशैकादशगो दिनेशः सुतार्थसोभा-
न्यशुभप्रदः स्यात् । वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः गेपेषु वग्
दुःखशुचः करोति" ॥ रविशुद्धिः । "कन्यामद्यत्रशुद्धो स्याद्वि-
वाहः शुभकर्मणाम् । पद्यात् भर्तुर्विशुद्धा तु यात्रा पुण्योत्त-
मादयः" ॥ विद्याधरौविलासि । "पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्यो-
पिताममृतद्युतिः । अतः पुंयोपितोः शस्तं वल्लभमर्कशशाङ्क-
णम् ॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वोक्ष्य । तौगम-
किरणश्च पुंसः श्रेयैरवलैरपि विवाहः ॥ द्वितीयपुत्राङ्गतः
प्रभाकरः त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः । न जन्मसप्तव्यय-
रभ्युगस्तथा करोति पुंसामपि तादृशं फलम्" ॥ तथा त्रयो-
दशाहात् परतः । "त्रयोदशदिनान्यर्को दशपङ्कधरणीसुतः ।
मार्द्धं दिनश्च यौतांशुर्मासमैकादशं तमः ॥ सौरिः पादाधिकं
वर्षं मासानष्टौ दृढस्यतिः । भवनार्द्धं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्य-
शुभाः फलम् ॥ कष्टं व्रतादिके दद्युर्न तथा श्रेयभागगाः ।
लग्ने तत् पञ्चमे तुर्ये दशमे नवमे तथा ॥ गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो
विवाहे वर्द्धते सुखम्" ॥ अयमेव सुतद्विवेकयोगः ।

"गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारो विवाहादिके,
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुता पिण्डोक्तते भास्करे । शर-
द्धास्तमिते वसन्तसमये भानी गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते
च नियतं प्राहद शरत्कालयोः । लग्नं यदा नास्ति विशुद्ध-
मन्यद्गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य-
युक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ नास्तिन् ग्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अव्याहतः सतमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुर्जे न
 योगः । मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माधमासौ तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे । वैशाखे
 सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्र-
 बहुला पाणिग्रहे कन्यका । विवाहपटले । “व्यूढा धनुषि
 च कुलटा तत्पूर्वाह्णे सतीत्यपरे जगुः” ॥ ज्योतिःसारसग्रहे
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानल-
 दग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ महाभारते । “रात्रौ
 दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
 द्विजयेष्ठा दौपमन्वं प्रतिश्रयम्” ॥ व्यासः । “रिक्तासु विधवा
 कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा
 रिक्ता तिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
 वञ्चिता” ॥ स्मृतिः “धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्ति-
 हेतवः । परौक्षन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्” ॥ मनुः ।
 “अश्वङ्गाङ्गी सौम्यभार्गी हसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेश-
 दशनां मृदङ्गौसुहृहेत् स्त्रियम्” ॥ शातातपः “हंसखनां
 मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः
 सुखमेधते” ॥ भविष्ये “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताभोज-
 समत्विषः । तादृशाश्चरणा धन्या योषिता भोगवर्चनाः” ॥
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो येषां ते तथा
 मनुः । “गोहृहेत् कपिला कन्या नाधिकाङ्गी न रोगिणीम् ।
 मालोमिकां नातिभोक्त्रीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ नर्त-
 वृत्तनदी मङ्गीं मान्यपर्वतनामिकाम् । न दक्षहि प्रैश्वनाम्नीं
 न च भौषणनामिकाम्” ॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते । “गङ्गा
 च यमुना ज्ञेय गोमती च सरस्वती । नदीस्त्रासा नाम वृद्धे

मान्ति तुलसी अपि ॥ देवती चाग्निनीमेव रोहिणी शुभदा
भवेत् ॥ कृत्यविस्तारमथो । “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले
वा स्यादुदुःशीला स्याधलीलेक्षणा च । कूपी यस्या गण्डयोः
सन्धित यीनिः सन्दिग्धां बन्धकीं तां वदन्ति” ॥ नन्दिकेश्वर-
पुराणे । “श्यामा सुकेशी तनुलोमरालो सुभ्रूः सुग्रीवा सुगतिः
सुदन्ता ॥ वेदो विमध्या यदि पद्मजाक्षी कुलेन हीनापि
विवाहनीया । पृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी क्षोत्रा समा-
कीर्णसमाङ्गयष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि
योग्या न विवाहनीया” ॥ हारोतः । “तस्मात् कुलनक्षत्र-
विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्” ॥

नाडीनक्षत्रमाह स्वरोदये । “अश्विन्यादि त्रिखंशकं
सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् त्रैय विवाहादि-
शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगीतरा ।
हस्तेन्द्रभूतवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ याम्यः सौम्यो
गुरुर्पोनिषित्वामित्रजनाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा मद्रा मध्य-
नाडी व्यवस्थिता ॥ कृत्तिका रोहिणी सर्पे मघा स्वातो
विशाखके । उत्तरा श्रवणा पीणं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥
अश्वरादिनाडीवेधर्त्तं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादितुण्ड
तुय्यञ्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरोक्ष्येहेधं कन्यामन्त्रे
सुरे गुरौ । पश्य श्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-
नाडीस्थधिष्णानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजा-
नीयात् शुवादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्म-
र्त्ततो व्यधः । प्रनष्ट जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्ततो वदेत् ॥
द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्त्तयोर्वेधो
न कर्त्तव्यः कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्ना-
शाय चाङ्गना । तस्मात्ताडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मध्यनाद्यो भयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे
कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रध
देवता । तत्र द्वेधं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादियेत् ॥ प्रभुः
पण्याङ्गनामिवं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडी गता
भव्या भभव्या वेधवर्जिताः ॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” । स यथा
“एकराशो च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे
चैव तृतीयैकादशे तथा” ॥ समशङ्कणाद्विषमसप्तके दोषः ।
तथा च । “घोटके सप्तके मेघतुले युग्मद्वयो तथा । सिंह-
घटो सदा धन्यो मृतिं तत्रावह्नीच्छिवः” ॥ श्रीपतिव्यवहार-
निर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि
नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय” ॥ राजमार्त्तण्डे ।
“न राजयोगे यद्वैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न
नाडीदोषो न च घर्षदुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति” ।
राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाद्यादिप्रतिप्रस-
वात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् । “अग्ने भाजफणिद्वयं
श्व हृषभूष्णेपोन्दुरुमूपिकषासुर्गैः क्रमशस्ततोऽपि महिषो
व्याघ्रः पुनः सौरभो” । व्याघ्रेणो मृगकुक्कुरौ कपिरथोरभ्र-
द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटोयोनिश्च भाना-
मियम् । गोव्याघ्र गजसिंहमश्वमहिषं श्वैश्च वभ्रूरग वैरं
वानरमेधकश्च सुमङ्गलद्विडालोन्दुरुम् । लोकाना व्यवहार-
तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपभृत्ययोरपि सदा
धन्यं शुभस्यार्थिभिः । मकरसमेतं मिथुनं कन्या कलसौ
मृगेन्द्रमौनौ च । हृषभतुले चलिमेपी कर्कटधनुषो च मित्य-
विधौ” । षट्काष्टकाविति शेषः ।

अरिषडष्टकमाह । “मकरः करिकुलरिपुणा वान्या

मयेण सह ऋषस्तुलया । कर्किघटौ ह्यधनुषौ हथिकमिथुने
 चारिविधौ ॥ यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं विदग्धैरपि ॥ पुंसो गृहात्
 सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मं स्थिता सुतवती पतिवत्सभा च ।
 द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्ते स्थिता धनवती
 पतिवत्सभा च” ॥ षडष्टकादौ तारानियमंमाह भीमपरा-
 क्रमः । “सौष्ट्वे ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा-
 ताराषट्सुमित्रमित्रज्वलनक्षेमायसम्पद् यदि । षट्काष्टे
 नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोपितोः प्रौत्यायुः सुखबुद्धिपुष्टि-
 जनकः कार्यो विवाहस्तदा” । गगः । “मरणं तारविरोधे
 ग्रहरिपुभावे चिरेण । रोगादिनरनार्योः षट्काष्टके वैर-
 मवश्यं भवेदाशु” ॥ ध्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
 ताराविपत् प्रत्यरिर्नैधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽनुतो
 हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु । नक्षत्रमेकं यदि भिन्न-
 राशिर्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ॥ विभिन्नगृहं यदि
 चैकराशिस्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी । एकर्चा च यदा
 कन्या राश्याका च यदा भवेत् । धनपुत्रवती गारी साध्वी
 भर्तृप्रिया सदा ॥ षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयं कांस्यं सरुध्यं
 नवपञ्चके तु । द्विर्द्वादशाख्ये कनकाक्षताम्बुं विप्रार्चनं हेम
 च नाडिदीपे ॥ मरणं नाडीदीपे कलहः षट्काष्टके विप-
 त्तिर्वा । अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्द्वादशे टारिद्रम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ । “इस्ता स्वातिश्रुतिमृगशिरः पुष्यमैत्रा-
 श्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूर्वाम्निस्तः शिवभभरणौ रोहिणी चोत्तराश्व प्राहुर्मर्त्याद्वयः
 मुहुगणं नूनमेतं सुनोन्दाः ॥ चित्राश्लेषा निर्वृतिं पितृभे
 वासवं वासवर्चं शक्राग्न्योर्भे वरुणदहनर्चं च रक्षो गणोऽयम्” ॥

फलमाह श्रीपतिः “स्वकुले शीतमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥ राक्षसी च यदा
कन्या मानुषश्च वरो भवेत् । तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्व-
स्यापि वा” ॥ राजमासण्डे । “यदि स्याद्राक्षसी भर्ता
कन्यका मानुषी भवेत् । विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं
विवर्जयेत्” ॥ युद्धजयार्णवे । “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा
भात्र सगयः । रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किमौनालयो विप्राः चेत्वाः सिद्धतुला हयाः । वैश्या
युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा ह्यपमृगाह्वनाः ॥ सर्वाः परिणयेद्विप्रः
चत्वियो नवभाग्भवेत् । षडाययो भवेद्वैश्यस्त्रिस्तः शूद्रे
प्रकोत्तिताः ॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारो हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्पि कुले जाता नासौ भर्तारि रज्यते” ॥

अथ नववध्वागमनम् । दीपिकायां “स्त्रीशुद्धालि घटा-
जसद्युतरथौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमं शुभदिने
यात्रा प्रवेशीयते । त्यक्त्वा हस्तु निरशकं नववधूयात्राप्रवेशी
यतिः कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं” “बुधः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न
भवति यदा संमुखी वापि शुक्रः । मेषे कुम्भेऽलिनि च भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ।
भर्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्ये कीटघटा-
जगे शुभदिने पक्षे च कृण्यते । हित्वा च प्रतिलोमगौ
बुधसितौ जीवस्य शुद्धो तथा चामीता गुणशालिनौ नववधू
नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुर्गाले दुर्भिचे राट्टविप्लवे ।
पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति” ॥ तथा “काश्य-
पेषु वशिष्ठेषु भृगवादित्यद्भिरःसु च । भारद्वाजेषु वास्येषु
प्रतिशुक्रो न दोषभाक्” ॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । “पुष्यादित्यसमीरणादिति वसुस्यपुत्तरा रेवती तारानायकरोहिणीषु शुभदो मेघानि-कुम्भे रवौ वारेष्विन्द्रमितिन्दुवित्सु शुभदे तारे पशस्ते विधौ कन्यामन्मथमीनतीलिमृगमे स्यादङ्गना ह्यागमः” । नारायणपद्धतौ “वृत्ते पाणिपद्मे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वा स्तहिरागमनं विदुः” ॥ ज्योतिःसारमंथहे “विवाहमासि प्रथमं वध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिदं चिन्त्यं युग्माद्यष्टं विचक्षणैः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “श्रव्यं हन्त्य-एमे वर्षे श्वशुरश्च दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति हिरागमे” ॥ मत्स्यसूक्ते “भुक्त्वा पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वाभिगृहे यदि । दीर्घायं जायते तस्याः शपन्ति कुल-नायिकाः” ।

अथ प्रथमराजयोगः । नारायणपद्धतौ । “आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता । वैश्या मङ्गलवारि च बुधे श्रीभाग्यमेव च ॥ बृहस्पती पतिः श्रीमान् शुक्रं चापत्यमेव च । शनी बन्धा विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये याम्यभुजङ्गरोद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोका-प्यथभेऽदितौशे सा बन्धकीन्द्रोनलमे दरिद्रा । पुष्यं दुष्टं निन्दिते मे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गमानाश्च पूर्वम् ॥ तत्-संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् । ज्येष्ठे स्वादिधवा नारी आघाटे धनसंयुता । यावणे च सृतापत्या भाद्रे च बहुरोगिणी ॥ आश्विने च सृतापत्या कार्तिके कुल-नाशिनो । मार्गशीर्षे धर्मशीला पौषे च रतिविह्वला ॥ मघे पतिव्रता नारी फाल्गुने बहुपुत्रिणी । चैत्रे च मदनोन्मत्ता वैशाखे प्रियवादिनी” ॥ इति भाष्यफलम् । “लक्षिकादीनि ऋचाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋचाणि

कीर्णेषु च त्रय लिखेत् ॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्य फल तेनैव निर्दिशेत् । स्त्री वन्ध्या सुभगा चैव विपुत्रा पुत्रिणी तथा ॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् । आद्ये रजसि सभूते स्त्रीणामृक्षफल भवेत् ॥ इति नक्षत्रफलम् ।

अथ गर्भाधानम् । “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रिवती कृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा त्रितय त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेद्वतौ” ॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । ‘चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमा- वास्याश्च पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ शौनक “पुनश्चत्वारिणि चैतानि तिथौ हस्त पुनर्वसु । अभि- जित् प्रोष्ठपञ्चैवानुराधापाटश्रवणयुक् ॥ हस्तो मूल अवण पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्येषु पुनर्माय गण शुभद । रोहिण्यन्तकचित्राहर्द्विशाखा शतवर्जिते । मे पुष्यहाहे स्त्री शुद्धा फलवन्धनमिष्यते ॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव मूलपुनर्वसु स्यादापाटयुग्महरिभाद्रपदद्वयश्च । एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयश्च भेषु । नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जया स्मृता । रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्त्राक्षात्ता परिवर्जयेत् । स्त्रीणामृतुर्भवति षोडश वासराणि तत्रादित परिवर्जयेत् निशाचतस्र । युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्यं कुर्यान्निषेकमथ तासुपि पर्व वर्जम् । मूलर्चं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नय्यते । तस्य पुंस वनादौ तु पुंसत्रये प्रयोजनम्” । यथा याज्ञवल्क्य । “एव गच्छन् स्त्रियं चामा सघा नूनाश्च वर्णयेत् । शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लघण्यं जनयेत् पुमान्” ॥ चामाम् आहार- लाघवादिना स्त्रीणाम् । फलश्च “युग्मासु पुत्रं, जायते स्त्रिया युग्मासु रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी सविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुसीशधके शक्ते स्त्री भवत्यधिक स्त्रिया”

इति मनूक्तम् । एवञ्च “युग्मायामपि रात्री चेत् शीघ्रितं प्रसुरं
 तदा । कन्या पुंषद्ववति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव
 युग्मरात्री च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् काला-
 च्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥ पौडा राशौ भौमदृष्टे गशाङ्गे मासं
 मास योषितामार्त्तवं स्यात् । वंशे शान्तं यच्च रक्तं जवामं
 तद्गर्भाय वेदनागन्धहीनम्” ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् ।
 “पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नचपा स्वामिषु तद्युनेषु
 शुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोण-
 कण्टकविधुष्वायत्रिपष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गण्डसमये
 पुंशुद्धितः सङ्गमः । मूलमघास्त्रिमौनाभाद्यं द्येष्टान्त्य-
 सर्पाणाम् । अन्यं गण्डपद त्यक्त्वा पौडशाङ्गे ऋतौ व्रजेत् ।
 अशक्तौ तु भुजबलभीमे “अन्त्य पौष्णेन्द्रसर्पाणासाद्यं पितृस्त्रि-
 मूलगम् । गण्डं दण्डत्रय ख्यातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ।
 पुमान् विंशतिवर्षयेत् पूर्णपौडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते
 गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनैः धम्
 स्मृतम् । मासेशैः सितकुजगुरुरविशनिर्सौम्यलग्नपञ्चशोनेः
 कलुषैः पौडा गर्भस्य पौडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः” ॥ कालुष्यं
 मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहास्थिति नौचगृहयोग उपग्रह-
 योगादि । मासेशजन्मनचत्रे पापग्रहयोगः पौडा तेषां जन्म-
 च्चाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । मासेश-
 शान्त्यादौ कृते न गर्भपौडा । अथ मश्यात् पुत्रादिज्ञानम् ।
 “विवाहलग्न विषमचंसंख्य. सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
 स्यादिग्रहाणामवलोक्य वीर्ये वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा” ।

अथ पौडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । “या सूता पौडशे
 वर्षे तत्र वा धृतगर्भिका । नृत्युस्तस्याः सपुत्रायाः पितृयापि
 च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुगुलुर्वंशलोचना । तालिगेन

तिष्ठानाजा गर्भिणीस्नानसुत्तमम् ॥ गौरीं सपूज्य तत्पश्चात्
सक्रमेच्छिवसन्निधौ । छागी गर्भवती देया दैवज्ञायाथ गीयुगम् ।
काश्यपात्रस्थितं चन्द्र सितवस्त्राजसयुतम् । वस्त्रैः कृणुष्व
शतपुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापमार्जयेन्नारी भोजयेद्
ब्राह्मणास्ततः ॥

अथ पुंसवनम् । “कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे मभद्रे
तिथौ भाद्रापाढनृमेश्वरेषु नृदिने वैध विनेन्दौ शुभे । अक्षोणे
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे वृद्धिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुगमसूर्य-
गुरुभेदूद्यत्सु मासत्रये” ॥ नृदिने पुंयह्वारे । वैधो दशयोग-
भङ्गः । वृद्धिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चामृतम् । “रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुग्मूलानुराधा-
मघाहस्तासूत्तरफलगुभेषु मृगुजे औवार्कवारि तथा । लग्नर्चे
दुपशोभने च नियत सत्यञ्च रिक्ता तिथि न देय मासि तु
पञ्चमे सुकरणे पञ्चामृतं योजिताम् । दुग्धं सशर्करं चैव घृतं
दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । “पष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गौज्यकुजदिन-
कृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपितृपवने
पौष्णविष्णुत्रियुगमे । तिष्याश्रयादित्यरौद्रे युवतिहरिभक्त्यै
वृद्धिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म” । त्रियुगमे पूर्वोत्तरत्वेन युगमरुपासु फलगुण्या
पाढभाद्रपदासु । “भृगाजरहिते लग्ने नवाग्ने पुष्यद्वये च ।
केचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” ॥ शङ्खशिखितौ
वस्त्रदानं नववध्वै । “मघाष्टकेऽम्बुवितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये
धातृयुगे गुरुद्वये । मासे च पष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रियाः शुद्धरात्र-
मन्दाह वृद्धिर्धटौ शुभा” ॥ गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न
वालमस्रव इति । भुजवली “श्रीफलञ्च करे दत्त्वा स्थित्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमश्च शान्तिं चैवान्न कारयेत् ॥
 ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विदुमम् । शुवाक रजतं
 हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवखातोदकं
 त्यजेत् । अभ्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत् ॥ इह
 द्राजमार्तण्डे । “या नार्थः कृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन ।
 ऋद्धे निधाय तं बालं पुनः सस्कारमर्हति” ॥ अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टं “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वफालाच्चेत् कथञ्चन ।
 इत्येतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥ इति सामान्यत उक्तम् ।
 देवनः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” ।

अथ लातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । “जातः सदन्तः
 पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अस्यां
 द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्न-
 भोजी सुभगः सुताख्ये षष्ठे सुखो पण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-
 ऽधिकः स्याद्वलवान् युनाख्ये मासेऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः ।
 सुरप्रतापो नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे द्वादशे च
 सुखी च सुभगी भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-
 र्गन्धकैस्तथा ॥ स्रोतसु सक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ।
 स्नानं सक्रमस्यस्थः शम्भोर्दर्शनमन्ततः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-
 मशुभे दन्तदर्शने” ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसंस्कारमाह सांख्यार्थनगृह्यम् । “काका-
 दग्न्या मेचकधातव्या बृहत्याः कोपातव्याः कालह्नीतकस्येति
 मूलानि पेपयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-
 मपहृत्यै” इति । काकादनी काकजह्वा मेचकधातकौ
 काकमोचिका कोपातकौ घोषकः कालह्नीतकाः यष्टि-
 मधुकेति कल्पतरुः । अतएव चरित्रम् । “एष मानुष्यको
 यत्रो मानुषैरेव साध्यते । अयता येन देवं हि मदिधैः प्रति-

हन्यते । मन्त्रधामैः सुविहितैरीषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन
 चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते” । इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् ।
 “अस्ति गोदावरीतीरे जम्भला नाम राजसौ । तस्याः स्मरण-
 मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुज्जिख्य तिर्य्य-
 गूर्धक्रमेण हि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये मुनौ त्रयम् ।
 नवमे सप्त दद्यात्तु वार्षं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्
 दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाद्वाद्वा
 त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोटेषु सर्वतः ।
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे
 नार्थ्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु
 वै शतम् । द्वाभसतिस्तु सन्ध्यायां चतुःपष्टौरणाद्वनि । विपे
 विशो धान्यकोटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च बालानां
 रीदने परिकौर्त्तिता” भौमपराक्रमे “वायु” शिशोर्जन्मपितुः
 परोक्षं ज्ञपाकरे प्रश्रुति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्केऽष्टमधर्मगे
 वा जातः परोक्षे पितरौति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाय-
 भूमौ यामित्वमस्येऽप्यथवा महीजे । चन्द्रे च शुक्लेन्दुजमध्यगे
 वा विदेशसंस्थे पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभप्रद-
 युतेचिते । दुर्घट्टेचितयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं
 वास्तुनि केन्द्रोपगात् यद्वादमति वा दिग्नगच्छात् । दौघोऽर्का-
 दुदयाद्वर्त्तिरिन्दुतः स्नेहनिर्देशः । लग्ने यादिरशाग्रस्तदभि-
 सुखं स्रुतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्वलि-
 प्रदाहलोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यवस्थिते
 सहस्रांगो । दीपयरस्विरादिषु तथैव वाच्यः प्रभवकाले ।
 लग्नस्य यस्तु वर्णो निर्दिष्टो वर्त्तिस्तेन निर्देश्या । यावान् भागः-
 स्यमुपगतो दीपवर्त्तय । तस्यास्तावद्भागं स्यमुपगतं लग्नरागैः
 प्रसूतिः । इन्द्रोर्भागवशाद्वागि दीपे तैलस्य संस्थितिः । केचित्

पूर्णादिभेदेन वदत्येवं मनीषिणः । मये चापमृगेन्द्रयोः किंन
 शिशुः प्राची शिवा जायते गोकन्या सकरैषु दक्षिणशिरा
 जातो भवेन्नियतम् । मौने दृष्टिकर्किणोर्यदि तदा कौवेर-
 मूर्द्धा भवेत् कुम्भार्चं घटयुग्मयोर्यदि तदा पायात्यमूर्द्धा नतः ।
 युग्मायुग्मलग्नयशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सुधवा
 ज्ञेया कमात् गृह्य विचक्षणैः । वृद्धजातके । “मेषकुलीर-
 तुलानि घटेः प्रागुत्तरतो गुरुमौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च हृषेण
 निवासो दक्षिणभागकरो मृगमिहौ । वास्तुदेशे प्रागादिगृह-
 प्रसवज्ञानम् । द्वा द्वौ राशौ मेघात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृह-
 विभागे । कोणेषु द्विशरीराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनाभिः ।
 गृहस्य प्रागादिदिग्विभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्य-
 तनुः स्यात् वीर्ययुतग्रहस्तुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसं तु नवांशपवर्णः
 काटिविलग्नविभक्तभगावः । लग्नादयो राशयः कादिषु शिरः
 प्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य ज्ञेयं तदधिपातद्द्वैर्ध्यादिभेदात् तद-
 ज्ञाना तथा । यथाह सत्यः । दीर्घपतिदोर्घगृहस्थितोऽवयव-
 दीर्घं कृद्भवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेव मन्येषु वाच्यम् । कटक्-
 श्योवनसाकपोलहनवो वक्त्रश्च होरादयस्तो कण्ठाशकबाहुपा-
 श्वेहृदयक्रोहानि नाभिस्ततः । वस्ति शिश्नगुदे ततश्च हृषणावरू-
 ततो जानुनौ । जङ्घाङ्गौ ह्यभयत्र वाममुदितैर्द्रेकाणभागे-
 स्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्रेकाणभागेस्तत्र प्रथमे शीर्षे
 दयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्या-
 दयः उदितैरुदय प्राप्तेर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशि-
 भिर्वाममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागेर्दक्षिणं
 तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिण चतुः द्वादशश्च वाममित्यादि
 ज्ञेयम् । “तस्मिन् पापयुते व्रण शुभयुते सौम्यं हि लक्ष्मादि-
 शेत् । स्वर्चांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादम्यथा गन्तुकः ।

मन्देष्वानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूमवः सूर्ये काष्ठ-
चतुष्पदेन हिमगौ शृङ्गजो न्यैः शुभः” । तस्मिन् द्रेक्षाणे ।
द्रेक्षाणस्थितग्रहफलनिर्णयः । “श्रीर्षमुखबाहूदयोदराणि
कटिवस्तिगुह्यसंघकानि । ऊरुजानुकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजायाः । इति कालनरस्याङ्गे सदसद्व्यययोगतः ।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत् । न लग्नमिन्दुश्च गुरु-
निरौचते न वा शशाङ्कं रविणा समायुतम् । सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । भग्नपाद-
र्चसंयोगात् द्वितीया द्वादशौ यदि । सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजो भ्रुवम् । जारजयोगः । “गुरुचेत्रगते चन्द्रे
तद्युक्ते वामवेश्मनि । तद्देक्षाणे नवांशे वा जायते न परेण
सः” । जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः ।

“यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पितृ-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्काच्च बलयोगात् । सत्त्वं रजस्तमो
यस्तु त्रिशांशे रविस्तादृक्” । एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिग्रहात्रिंशांशके रविस्थित्या सात्त्वि-
कादिज्ञानम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “तामसा राजसायैव
सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः । मनुष्या भृगुशार्दूल वासपित्त-
कफाधिकाः ।

अथ गण्डयोगः । “अश्विनौमघमूलानां गण्डा आद्या-
स्तिनाडिकाः । पन्थाः पौष्णोरमेन्द्राणां पक्षैव यवमा जगुः ।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशाच पिष्टसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा
क्षये रेवतोतुरगक्षयोः । सन्ध्यारात्रि दिवाभागे गण्डयोगो-
द्भवः शिशुः । आकाशं आकाशं तातं विनिश्चिन्ति यथाक्रमम् ।
मर्त्येषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादगमं
तापि यावत् पाप्मांसिको भवेत् । कुटुम्बं चन्दनं कुष्ठं गार-

घनमयापि वा । दृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ।
 सङ्घातेन मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः । पितृयुक्तं दिवा-
 जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् । स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सम्ययो-
 रुभयोरपि । कांस्यपात्रं दृतेः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ।
 दद्याद्देतुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् । मूलायाः प्रथमे
 पादे पितुर्वपुः प्रणश्यति । द्वितीये नियतां पौडां मातुः
 कुर्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ।
 व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमशेषास्त्रपि पूर्ववत् । बल्लौकमृत्तिकां
 दद्यात् नद्याय तटमृत्तिकाम् । गोविषाणमृदश्चैव दन्तिमृदश्च
 निक्षिपेत् । तीर्थान्धः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ।
 दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयो-
 र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम् । दिवागण्डे निशाजातो
 निशिगण्डेऽथवा दिवा । नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति
 पर्वतम् ॥ इति गण्डनिर्णयः । “मधुरचूलिकामूलमादि-
 त्यग्रहणोद्धृतम् । बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत्” ॥
 मधुरचूलिका अपामार्गः । “शङ्खोत्पलवचा कुष्ठं कृष्णलीह-
 विधारणम् । सर्वोपद्रवतो बालश्चेडादपि च रक्षति ॥
 अर्कदुग्धं निशा शुण्ठो गोघृतेन विलेपनम् । सर्वोपद्रवदायेभ्यो
 बाल रक्षति सन्ततम् ॥ मागधिकासैन्धवसुरभिपित्तमधुमरिच-
 रचितमतिप्रकटम् । भूतहरमञ्जनमिदं दुर्धरग्रहदर्पविदार-
 णम् ॥ सुरभिपित्त गोपित्तं मागधिका पिप्पली । दारु-
 हरिद्रा पुष्ये प्लक्षरसेन मर्दयित्वा रचिता ॥ अञ्जनगुटिका
 ग्रहहृन्द्बन्दिता भूतत्रिद्रावणौ प्लक्षरसेन कुष्माण्डरसेन ।

अथ पताकौषेधः । “तिर्यग्गूर्ङ्गता रेखास्तिप्तो देयाः
 पताकया । युताः कार्या ब्रह्मविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥ दक्ष-
 स्थोदतरेखातो वामं मेधाधराशयः । पश्चाष्टयुग्मविशाख

षड्दशैन्द्राग्निसागराः ॥ कर्कटान्मीनपर्यन्तमङ्गा देया यथा-
क्रमम् । बालस्य जन्मकालौनग्रहलग्नमजादिषु ॥ विन्यस्य
चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्ल-
ग्नाद्यालस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वङ्गा दृष्टिकाल-
वत् । बलाधिके दिनं मध्ये मासो हीने च दायनम् ।
कर्किर्मीनधनुर्भ्याश्च हरिः कोटघटेन च । स्त्रियास्तौलिमृ-
गाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया । धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे
धनुषा स्त्रिया । मीने कर्कितुलाभृदभ्यां मौनस्त्रीधनुषात्मजे ।
तुलाकर्किमृगेर्द्वन्द्वे कोटकुम्भाष्टपेषु च । मिहवद्देध एतेषु
वामदक्षिणसंमुखे । राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविहस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के
सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशदवन्तायाश्च षड्विंशतिस्तुला-
धरे । हृषिके सिद्धवत् श्रेय भूनन्विंशच्छरासने । षड्विंशं
मकरे श्रेयं कुम्भे सप्तदश स्मृता । नवयुग्मे तथा मीने मेघे
षड्दशभिस्तथा । वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्गुललोचने ।
त्रितयाद्वादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये । एकाद्वात् द्विष्ट-
हाद्वाहा कचित् दृष्टेयं सम्भवः । वारेशादक्षयामेषु रात्र्यङ्गोः
पञ्चषट् क्रमात् । अधिपाः सूर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति
हि । वरीर्ज्येन्दुभृगुक्षमाजशनिचरवयो मिश्रि । रविशुक्रश-
रात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तूद्याः परेष्वेवं तथा
ऋक्षाद्यतुर्यहाः । पापदण्डे भवेद्विष्टिः शुभदण्डे शुभं
भवेत् । शुभपक्षस्य दण्डे तु कर्मोत्पत्त्याशुभं भवेत् । चार-
णात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् । यस्यार्क्षयामस्त
स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । षट्षट् परीत्य दण्डाय त्रयो रात्रौ
मतास्तथा । आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशो सोमे शनीज्यो
कुजो भोतेऽर्कः सितसोमजो च शशिर्जो सोमः शनिर्वाक्पतिः ।

जीवेऽङ्गाररवो भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्तण्डजाः । काले जीव-
मङ्गीलतिग्मकिरणा रावौ च दण्डाधिपाः । यामार्काधिप-
संख्यातो द्वितीयस्तु तदर्हतः । तदर्हास्तु तृतीयः स्यात्तदर्हास्तु
तुरीयकः । अङ्गामाये तु राहुः स्यात्तदर्हो बहुसंख्यकः । भग्ना-
दस्य परित्यागाद्विवादण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौघ-
न्द्रसुरासुरज्ञा कुजरविदनुजज्ञाः श्रेन्दुसुरासुराद्य । गुरुमशिर-
विदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्ह-
यामे” । दनुजो राहुः । अर्हयामे । दिनार्धप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डो सततशुभकरावाटिशेषौ
तथेन्दोः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रग-
स्तम् । आदिदण्डस्तर्धैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्ये हि शस्ताः ।
दण्डायत्वार एते क्वचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः । प्रति-
दण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं क्वचिच्छुभम् । रवौ च वेदा
वसवः सुधांशौ कुजे चराणां शशिये तथाङ्गाः । शनाहृतुर्दिक्
च हृहसतौ स्याद्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्ड-
संयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभप्रह दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते । बालस्य
कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो दण्डनाथो हि वेध-
चेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ।
पापस्य दण्डमात्रे तु तद्व्योगवेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्यदि समन्वितम्” । इति पताकौषेधः ।

“पाषाणिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्यो-
दये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् । “षष्ठे-
ऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंहृष्टः । षष्ठाभिद्य शुभैर्दृष्टो
वैपैर्मिथ्यैस्तदर्हैर्न” । चन्द्ररिष्टम् । “सुतमदमनवात्यलम्न-
रन्ध्रेऽप्यशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेव-

पूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा” । पापयुतचन्द्र-
रिष्टम् । “यूनचतुरस्रसंस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः ।
विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यग-
चन्द्ररिष्टम् । “क्षीणे शशिनि विलम्बे पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-
संस्थेर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चेतत्” ॥
क्षीणचन्द्ररिष्टम् । “नाग ८ । गो ८ । सिंह २४ । जातौ २२ ।
इषु ५ । क्ष्मा १ । अश्वि ४ । ब्रह्म २३ । धृति १८ । नखाः
२० । क्षाग्नि २१ । दिक् १० । चेत्यजाद्यशे तत्तुल्याद्देविधौ
व्यसुः” । मेघादीनां त्रिशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भीमे
विलम्बे शुभदैरदृष्टः पष्टेऽष्टमे धार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं
हन्ति वदेन्मुनोन्द्रः सरे यसारौ न शुभे क्षितौ च” । त्रिविध-
भौमरिष्टम् । “कर्कटधामनि सौम्यः पष्टाष्टमराशिगोविलम्ब-
र्चात् । चन्द्रेण दुष्टमूर्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” ॥ बुधरिष्टम् ।
“वृहस्पतिभौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्तिः । वर्ष-
स्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्” ॥ वृह-
स्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शक्रो द्वादशरिपुरन्द्रगोऽशुभैः
सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं यङ्मिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्” ॥
शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो
लग्ने । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुद्धस्तु मारयति” ॥ त्रिविध-
शनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति
पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥
घटसिंहहृदिकीदयकृतस्थितिर्जीवितं हरति राहुः । पापैर्नि-
रौच्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः” ॥ राहुरिष्टम् । “केतुर्य-
स्मिन्मृच्छेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रोद्रे सर्पमुह्यते वा
प्राणैः संत्यजते चाशु” ॥ केतुरिष्टम् । लग्ने ये द्रेकाणां
निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुतान्

स्वपति दृष्टाः । द्रेकाणरिष्टम् । “गौनकर्कटयोरन्यौ हृषि-
कस्याद्यमध्यमौ । सर्पाद्यत्वार एवैते द्रेकाणा निगडाद्य ते ॥
तुलामध्यान्तसिद्धाय कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । हृषाद्यमकरा-
द्यन्ता द्रेकाणाः पाशधारिणः ॥ लग्नाधिपजन्मपती पष्ठाष्टमरिप्-
फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरो राशिप्रमितैर्वेदेष्टव्येः” ॥
जन्मपतिर्जन्मराश्याधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् । “श्रीम्याः
पष्ठाष्टमगाः पापैर्धक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्युदास्ते यदि न
शुभैस्तत्र संदृष्टाः” ॥ श्रीम्यग्रहरिष्टम् । “एकः पापोऽष्टमगः
शत्रुगृहौ शत्रुवोचितो वर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधा-
रसो येन पीतोऽपि” ॥ पापग्रहरिष्टम् । “हीरायाः सप्तमे
सौरिर्हिंवुकस्यय भास्करः । अस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽ-
ल्पायुर्भवति प्रिये ॥ वसुपष्ठगते जीवे सप्तमसप्तगते शनौ ।
द्वादशस्यो यदा भानुवर्षमेक न जीवति ॥ प्रतिपद्यत्तराषाढा
नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदष्टम्यामेकादश्याश्च रोहिणी ॥
द्वादश्याश्च यदाश्लेषा त्रयोदश्या यदा मघा । एभिर्जातो न
जीवेत यदि शक्रसमौ भवेत्” ॥ इति शिशुरिष्टम् ।

“लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्वत्तवत्तरः । तदा मातृवर्ध
कुर्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि ॥ केन्द्रत्रिकोणगः पापो मातृहा
सप्तवासरात् । सपापात् भार्गवात् पापो हिंवुके मातृनाशकृत ॥
चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः । मातृनाशो भवेत्तस्य
पठः पापो भवेद् यदा” ॥ इति मातृरिष्टम् । “कर्मस्थाने
स्थिते श्रीम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः । कुजे च सप्तमस्थाने
म्रियते पितृसन्नकः ॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव हि
वीक्षितः । शुभैरयुतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्” ॥ इति
पितृरिष्टम् । “लग्नाच्चतुर्थो रविजाऽथ भीमः कर्मस्थितो
मातृवियोगदुःखम् । ददाति शौघं खलु सप्तमे च तातस्य

मृत्युं यदि लग्नसंस्थः ॥ दिवाकरेन्दोः क्षरगौ कुजार्कौ
रोगप्रदौ पुंगवयोपितस्तदा । व्ययस्त्रगौ मृत्युकरौ युतौ यदा
तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ ॥ यमवक्रौ द्युने चार्कात् पुंसौ
रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात् । तन्माध्यगयोर्मृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-
योद्यापि ॥ इति माता पिष्टहायोगः ।

“एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्मयूखविमली-
कृतदिदिभागः । निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं
विगतरोगभयं करोति” ॥ सर्वरिष्टभङ्गः । “सौम्यग्रहैरति-
बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नश्च सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम् । सर्वा-
पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरितै-
र्ग्रहाणाम् ॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्चगतः स्थितः शुभस्यांगे ।
प्रकरोति रिष्टभङ्गं विधेयतः शुक्रसंहृष्टः ॥ सौम्यद्वयान्तरगतः
संपूर्णस्त्रिध्वमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहस्ता भुजङ्गलोकस्य
गरुड इव । खोच्चस्थः स्वर्गहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-
ऽपि वा संपूर्णः शुभवौक्षितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा ।
शत्रूणामवलोकनेन रहितः पापैरयुक्ते चितो रिष्टिं हन्ति
सुदुस्तरां दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा ॥ शुक्रः पञ्चसहस्राणि
बुधः पञ्चशतानि च । सप्तमेकन्तु दोषाणां हन्याद्येवोदिते
गुरुः ॥ सप्ताष्टपञ्चाः सौम्या हरन्ति शशिनः कष्टफलम् ।
पापैरमिश्रचाराः कल्याणघृत यथोन्मादम् ॥ पक्षे सिते भवति
जम्ब यदि क्षपायां कृष्णे तथा हनि शुभाशुभदृष्टमूर्तिः । तं चन्द्रमा
रिपुविनाशगतोऽपि यत्नादापस्तु रक्षति पितृव मिश्रं न हन्ति ।
तुक्ताकोदण्डमोनस्यो लग्नस्यय शनिर्यदा ॥ सर्वरिष्टिं निह-
न्याय शेषे जातो भवेद्दरुणः । राहुस्तिपठनामे समानात्
सौम्येर्निरीक्षितः सद्यः नाशयति सर्वरिष्टिं माहृत इव नृज-
वह्नातम् । अजहृपभककैलने रक्षति राहुः समस्तारिष्टिभ्यः ।

भौमाकिं दशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुज्जचन्द्रशुक्राणां यथेष्टित-
फलप्रदा ॥ वराहः “स्वशाकहीनशाकाभ्यात् प्रत्यब्दं पञ्च
वासरान् । तिथींश्च चन्द्रशिष्टिर्नो ह्यगुणौ च कृताश्विनौ ॥
दण्डपलविपलान्यनुपलानि च सावने । वर्त्तयित्वा ऋथशेष-
भोग्यास्तु गणनक्रमात्” ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्वदशाभि-
र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेष
पूरयित्वा तु विंशता ॥ अद्वैहत्वा दिनं लभ्य तच्छेषे षष्टि-
पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः
षड्वर्षमध्ये तु वेदा ३ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च
दिक्दिन पञ्च मासकाः ॥ कुजस्य ज्ञस्य रुद्रास्तु मासादिक-
दिशसाः शनेः । ऋतुमासाद्युविंशत्य गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥
राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासको । एवं ग्रहाणां
मन्येषामूह्यायैवान्तरोदयः ॥ यद्गृहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं
कालमासवान् । तत् सख्यं स्वान्तरे तस्मै च दद्यादिति
निश्चयः ॥ स्वान्तरग्रहणे स्वाशं स्वाग्नेन पूरयेत् सदा” ॥ दशा-
फलन्तु । “उद्दिग्गचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगद-
पीडितपक्षघातैः । सद्योभितस्त्रजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा
भवति कष्टकरो नराणाम्” ॥ २ । “सौख्यं विभर्त्ति वर-
वाहनयानरत्नकोर्त्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितश्च । मिष्टान्नपान-
शयनासनभोजनानि चान्द्रौ ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” ॥
३ । “शस्त्राभिघातबधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताञ्जर विकलताश्च
मृहे करोति । शीराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकौर्त्तिप्रताप-
धनहा च दशा कुलस्य” ॥ ४ । “दिव्याङ्गनावदनपद्मजपट्-
पटस्य लौलाविलासशयनासनभोजनश्च । नानाप्रकारविभ-
वागमकोपवृद्धिः क्षिप्र भवेद्दुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ॥ ५ ।
“मिथ्यापवादबधबन्धनकार्येहानिमात्सर्ययुक्प्रियमुखद्रविणै-

विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापद-
दशासु शनैश्चरस्य” ॥ श । “रस्य गृह विनयमश्नुयमानवृद्धिं
प्राप्नोति सोख्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुख-
भोगबहुपयुक्तं यावत् वृद्धस्यतिदशा पुरुषो हि तावत्” ॥ ह ।
“बुद्ध्याविहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपा-
र्त्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति
जीवनसंशयाय” ॥ रा । “मन्त्रप्रभावनपुण्यं प्रसदाविनाशः
श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः
स्यात् शौक्रीदशा भवति नियलराजलक्ष्मीः” ॥ शु । रवेः
स्थूलदशावर्षाणि ६ । तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४ । तत्फलम् ।
“उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभीतिमहाभि-
घातान् । दुःखप्रवासवधवन्धनभयानि श्वैव भानोर्दशा प्रकुरुते
खलु राजपौडाम्” ॥ रर । सोमस्य मासाः १० । तत्फलम् ।
“गदसङ्कटसन्नामं खेच्छाहानिं धनक्षतिम् । कुरुते रजनौ-
माथो भानोरन्तर्दशा गतः” ॥ रच । कुजस्य मासाः ५ ।
दिनानि १० । फलम् । “स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कौर्त्ति-
सुत्तमाम् । ददाति भूसुतोऽभीष्टं भानोरन्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रम
बुधस्य मासाः ११ । दिनानि १० । “ददुं विचर्षिकाश्चैव
बभ्रदुष्टादिबाधकान् । चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोरन्तर्दशां
गतः” ॥ वुर । शनैर्मासाः ६ दिनानि २० । फलम् । “सन्तापं
वित्तनाशश्च बन्धुनाशं पराजयम् । मोरिः करोति वैकस्यं
भानोरन्तर्दशाङ्गतम्” ॥ रश । गुरोर्वर्षादि १ । ० । २० ।
“धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्चितः । कुष्ठादि-
व्याधिहन्ता च भानोरन्तर्दशां गतः” ॥ रह । राहोर्मासाः ८ ।
“अशुभाशुभवोद्देगं व्याधिभौतिसुतक्षयान् । कुरुते सिद्धिका-
सुन् रवेरन्तर्दशाङ्गतम्” ॥ ररा । शुकस्य वर्षे १ । मासौ २ ।

“कोष्ठप्रोवाशिरीरोगज्वरान् शूलादिदाहणान् । शोकं करोति
भृगुजः सूर्यस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ २३ ॥ एवं रवेर्वर्षाणि ६ ।
चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५ । तस्यैवान्तर्दशावर्षे २ । मासः १ ।
फलम् । “कुर्व्यादिभूतिवरवाहनमातपत्रक्षेमप्रातायमलवीर्य-
समन्वितानि । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रोदया
प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्रो” ॥ च४ । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ८ ।
दिनानि १० । फलम् । “पित्तशोणितपोडाञ्च चौराणाञ्च
भयं तथा । मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ च५ ।
बुधस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “सर्वत्र द्रव्यलाभञ्च
गजाश्वगोधनानि च । चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां
गतः” ॥ च६ । शनेर्वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “बन्धु-
स्तेषां नृपाद्भौतिं व्यसनं शोकशङ्कुलम् । विनाशं कुरुते यौरि-
थन्द्रस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ च७ । गुरोर्वर्षे २ । मासाः ७ ।
दिनानि २० । “दानसौम्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारमूषणम् ।
कुरुते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ च८ । राहो-
र्वर्षे १ । मासाः ८ । “वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
कुरुते राहुरत्यर्थं चन्द्रपाकदशाद्भूतः” ॥ च९ । शुकस्य वर्षे २ ।
मासाः ११ । “सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीः प्रवर्धते । सुक्ता-
लङ्कारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गते सिते” ॥ च१० । रवेर्मासाः १० ।
“ऐश्वर्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिचयम् । नृपतेजो रविः
कुर्यात् विधोः पाकदशाद्भूतः” ॥ च११ । एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५
कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८ । तस्यान्तर्दशा मासाः ७ । दिनानि ३ ।
दण्डाः २० । “क्रूराभिघातवधवन्धुभयानि धत्ते चित्ताल्लव
विकसगून्धमृडाग्रमञ्च । चौराग्निभोतिधनहानिनरेन्द्रपोडाः
कुर्यादिनाशनिधनञ्च दशा कुजस्य” ॥ च१२ । बुधस्य
वर्षे १ । मासाः ३ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “परमैश्वर्य-

मतुलं नानाविधसुखाश्रयम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-
जान्तर्दशाङ्गतः ॥ मघु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ ।
दण्डाः ४० । “रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-
जनकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ” ॥ मघ । गुरोर्वर्षे १ ।
मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “पुष्यधूपान्नवस्त्राद्यै-
र्देववाङ्मन्यपूजनम् । नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ” ।
मघ । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । “कार्यार्थनाशं सर्वत्र
बन्धचौरादिसाध्यसम् । कुरुते सिद्धिकापुत्रो भीमस्यान्तर्दशां
गतः” ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० ।
“धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्रवरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां
लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते मृगौ” ॥ मघ । रवेर्मासाः ५ । दिनानि
१० । “नानारदश्च सौम्यश्च भूमिलाभमयापि वा । नृप-
पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ” ॥ मर । सोमस्य वर्षे १ ।
मासाः १ । दिनानि १० । “धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्य-
मेव च । लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ” ॥ मच ।
एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ ।
तस्यान्तर्दशा वर्षे २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० ।
फलम् । “दिव्याङ्गनावदनपद्मजघट्पटल लीलाविलासवरभोग-
सुखोदयश्च । नानाप्रकारविभवागमकोपवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-
दशा विपुलाश्च सिद्धिम्” ॥ बुबु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “वातश्लेष्मकृता पौडा विरहो बन्धुभिः
सह । विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ” ॥ बुध । गुरोर्वर्षे
२ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “व्याधिशत्रु-
भयैस्त्यक्तो धनाढ्यो नृपवत्समः । क्षमेद्दार्ढ्यां सुपुत्रश्च बुधस्या-
न्तर्गते गुरौ” ॥ बुह । राहोर्वर्षे १ मासाः १० । दिनानि २० ।
“वन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागश्च बन्धनम् । करोति बह-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः” ॥ तमो राहुः । घुरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “धनाढ्यं बहुपुत्रश्च धर्मवृद्धिं धनागमम् । कुरुते दानवाचार्य्यो बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । रवेर्मासाः ११ । दिनानि १० । “श्रिया परमयायुक्तं गजवाजिधनान्वितम् । प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ घुर । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “कण्टकादिप्रवेशश्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च । निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाद्भूतः” ॥ बुध । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “कफपित्तसमुद्भूतां शिरःषोडशं भयावहाम् । मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाद्भूतः” ॥ वम । एवं बुधस्य वर्षाणि १७ । अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १० । तस्यान्तर्दशा मासाः ११ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “मित्र्याप्रवासवधवन्धनिराश्रयत्वं घौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिमुपाम् । आगानिराममथवार्जनकार्यहानिं पद्मोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्” ॥ शश । गुरोर्वर्षे १ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “देवतानुरतं गार्त्तं नामाप्सिं करोति च । तुङ्गमोप्यममायुक्तं पद्मोरन्तर्गतो गुरुः” ॥ शह । राहोर्वर्षे १ । मासः १ । दिनानि १० । “नृपाङ्ग्यं क्ष्वरं घोरं दुःखञ्च प्रागमंगयम् । धनक्षयश्च कुरुते शनैरन्तर्गतं तमः” ॥ गरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “सुहृदभ्युधनेः पूर्वो भार्या वित्तममन्वितः । स्वर्णं सुखञ्च ममते सौरस्यान्तर्गते मिते” ॥ गगु । रवेर्मासाः ६ । दिनानि २० । “परदारभिगमनं करोति श्वरदोषितिः । लोवनस्य च सन्देहं शनैरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ गर । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “शोनागं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तगटं गमौ । वगुदेवञ्च कुरुते पद्मोरन्तर्दशाद्भूतः” ॥ गघ । कुजस्य मासाः ८ ।

दिनानि २६ । दण्डाः ४० । फलं “देहक्षैण्यं महारोगं नाना-
दुःखानि भूमिजः । धननाशञ्च कुरुते शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
शम । बुधस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः
४० । “आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः । करोति
चादरं लोके शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ श्रु । एवं शनैर्वर्षाणि
१० । गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८ । तस्यैवान्तर्दशा वर्षाणि
३ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः १० । “राज्याखटं
तनयवित्तविनाशभोगान् पर्याप्तिसौख्यधनधान्यसमाश्रयञ्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दद्यात् गुरोः कुरुते
श्रियञ्च” ॥ हह । राहोर्वर्षं २ । मासः १ । दिनानि १० ।
“बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् । कलहं कारये-
द्वाहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ हरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः
८ । दिनानि १० । “कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं धन-
क्षतिम् । स्त्रीवियोगञ्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः” ॥ हय ।
श्वेर्वर्षं १ । दिनानि २० । “बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं
राजवश्रभम् । कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
हर । सोमस्य वर्षं २ । मासाः ७ । दिनानि २० । “भोगाढ्यो
बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः । नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-
र्दशाङ्गतः” ॥ हृष । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “तीक्ष्णरोषो रिपोऽहन्ता राजवञ्चीमदयनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः” ॥ ह्रम । बुधस्य
वर्षं २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “सुखो-
त्सुस्यः सुखोदुःखौ शत्रुहृदिः पुनः पुनः । देवार्चनपरो नित्यं
जीवस्यान्तर्गते बुधे” ॥ ह्यु । शनैर्वर्षं १ । मासाः ८ ।
दिनानि ३ । दण्डाः २० । “वैश्याजनाययात् सौख्यं भवे-
द्वित्तविवर्जितः । सुतनोतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ” ॥

वृश्च । एवं गुरोर्वर्षाणि १८ । राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२ ।
 तस्यान्तर्दशा वर्षा १ । मासाः ४ । “भार्यादिदूषणनिदान-
 विवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमस्य । अप्राप्तसौख्यधन-
 काञ्चनहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” ॥ राश ।
 शुक्रस्य वर्षे २ । मासाः ४ । फलम् । “शिरोरोग कुदेष्टु
 कुर्याद्भार्याश्च चञ्चलाम् । बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्त-
 र्गते भृगौ” ॥ राशु । रवेर्मासाः ८ । “शिरोरोगभयं घोरं
 नृत्यशोकश्च दारुणम् । वृहदग्निभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गते
 रविः ॥ राश । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ८ । “स्त्रीपुत्रकलह-
 ष्ट्वैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् । करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्त-
 र्गते विधुः” ॥ राच । कुलस्य मासाः १० । दिनानि २० ।
 “विपशस्त्राग्निचौरैर्म्यो मियतं दारुणं भयम् । पातस्यान्त-
 र्गतः कुर्याद्वरस्य भूमिनन्दनः” ॥ राम । बुधस्य वर्षे १ ।
 मासाः १० । दिनानि २० । “ज्वरक्षुदचिपीडाश्च कलहं
 स्वजनैः सह । भृत्यापत्येषु विद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः” ॥
 रावु । शनेवर्षे १ । मासः १ । दिनानि १० । “स्त्रीपुत्रैः
 कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता । भवेत्तु बहुधा दुःखं
 राहोरन्तर्गते शनौ” ॥ राश । गुरोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि
 १० । “व्याधिदुःखमयेख्यलो देवब्राह्मणपूजकः । कार्य-
 सिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ” ॥ राह । एवं राहोर्वर्षाणि
 १२ । शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१ । तस्यान्तर्दशा वर्षाणि
 ४ । मासः १ । फलम् । “मन्त्रप्रचाररुचिरप्रमदाविज्ञास-
 मशानदाननृपपूजनकीपतामान् । इत्ययवान् परिपूर्णमनो-
 रथश्च गौक्षो दशा सृजति नित्यलज्जलक्ष्मीम्” ॥ शुक्र ।
 रवेर्वर्षे १ । मासौ २ । “देहस्त्रीमन्त्रपातान्तस्त्रीमतापो-
 धनान्वितः । त्यागः एवादात्वैः सर्वभर्गवान्तर्गते रवौ” ॥

शुभ । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ११ । “सम्माननाशो रोगश्च कर्मनाशश्च नित्यशः । शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्” ॥ शुच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० । “उत्तापौ धनधान्यादौ कल्यय सुमनाः सुखौ । भूमि-
लाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे” ॥ शुभ । बुधस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “सर्वत्र लभते सौख्यं मान-
सञ्चयभूषणम् । भार्या सुशीलतामेति भार्गवान्तर्गते बुधे” ॥ शुभ । शनेर्वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “शुच्यय-
मवाप्नोति मित्रहृदय जायते । चौरादित्तस्य लाभः स्याच्छुक्र-
स्यान्तर्गते शनौ” ॥ शुभ । गुरोर्वर्षाणि ३ । मासाः ८ । दिनानि १० । “राजपूजा सुख प्रीतिः कन्याजननमेव च । भार्गवा-
न्तर्गते जीवे चौरान्नष्टञ्च लभ्यते” ॥ शुभ । राहोर्वर्षे २ । मासाः ४ । “बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्बन्धुनाशो रिपोर्भयम् । शरीरदैन्य-
माप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः” ॥ शुभ । एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१ । इत्यन्तर्दशाफलम् ।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम् । “ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा पष्टिलब्धं भुवं भवेत् । भुवश्च गणयेद्बीमान् रव्यादिक्रमतो यथा ॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांगौ कुजे च बाणा नव चन्द्रपुत्रे । शनौ रमादिक् च बृहस्पती च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥ रवे-
रन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः । चन्द्रस्य षोडश प्रोक्ताः कुजस्य च दश स्मृताः ॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनेः क्रमात् । गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः ॥ एष एव विधिः प्रोक्तो भृगीर्हाविशतिः क्रमात् । एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च ॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्सर्वं दिनमाप्तवान् । तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ भुवाणि भुवाङ्गाः वेदाङ्गैः पूरयित्वा यत्संख्यं तत्संख्यदिनं रवेः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः ।

अथ वर्षपताकी । “रविचन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीवि-
 स्तमो भृगुः । चन्द्रेणाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्दपाः ॥ कृत्ति-
 कादित्तिराहृत्तिर्यथा केतो मघा भवेत् । स्वनक्षत्राहर्षफलं
 ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्ताप-
 व्याधिपीडितः । कान्तारसङ्घटं शोकं करोति च भयान्वितम्” ॥
 र । “चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं
 लाभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्” । च । “भीमे सदा कार्य-
 हानिः क्रूरकर्माणि योजनम् । चर्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च
 दिने दिने” ॥ म । “बुधे बोधश्च कार्यश्च कन्यालाभो महा-
 सुखम् । राजसम्मानभाङ्गित्यं धनलाभो दिने दिने” ॥ बु ।
 “जीवे विद्या सुखं मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं
 कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्” ॥ ह । “शुक्रः पौरुषमाख्याति
 पुष्टिकर्मसुखानि च । सुक्ताख्यप्रवानश्च राजसम्मानमेव च” ॥
 शु । “शनौ रोगभयं शोकं बन्धनं भयमेव च । अर्थहानिं
 कुवाक्यश्च प्राणनाशं करोति च” ॥ ग । “रक्तस्रावो भवेदङ्गे
 राक्षो द्वेपो जनस्य च । विदेशगमनश्चैव वज्रिवारिभयं तथा” ॥
 रा । “राजकार्यभयं चौर्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षे
 भवेद् घातस्तेषामन्तर्दिनानि तु” ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः ।
 “दिनत्रयं विंशदण्डान् स्वदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेभ्यरात्
 समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रमसः
 खवाणाः ५० कुजेष्टयुग्मे २८ विदिषट् च पञ्चकं ५६ शनै-
 गुणान्नो ३३ गुरुतोऽग्निकालो ६३ राक्षोः श्वेदा ४० भृगुतः
 खगोमाः ७०” । राक्षोरित्येकदेहत्वात् केतुपरमपि तेन राह-
 केत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । “लग्ने द्विपाये पतित-
 क्षिपाये सहरोऽधमः । आत्महा स्याच्चतुष्पाये भवेदके तु
 पाप्यता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरोक्षिते । विसम्ने

वा नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगे बलयुत दशायाम् ॥ कुल-
सुख्यः कुलश्रेष्ठो वन्धुमान्यो धनो सुखो । क्रमात् नृपसमो
भूयात् अर्काद्यैः स्वग्रहस्थितैः ॥ नृपादियोगः । "सूर्या-
द्वयगैर्व्योशिर्द्वितीयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वेशिः । उभयस्थितैर्ग्रहेन्द्रे-
रुभयचरौणासतः कथिता" ॥ व्योश्यादियोगः । "रविवर्जं
द्वादशगैरनफाचन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरधुरा-
केमद्भुमसंज्ञितोऽन्यः" ॥ अनफादियोगः । "मन्दहगस्थिर-
वचनः परिभूतपरिश्चमो भवेद्दोषो । उदृष्टवचाः स्मृतिमान्
स्तब्धगतिः सात्विको भवेद्देशी ॥ सुभगो बहुभृत्यधनो वन्धूना-
माश्रयो नृपतितुल्यः । नित्योक्ताष्टो दृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-
धर्याम्" ॥ व्योश्यादिफलम् । "सञ्छीलं विषयसखान्वितं
प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां भुनफायां धौधनकोत्तियुक्तमात्मा-
र्जितैर्बलैश्च बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्दिग्धचित्तमपि दौर्धुरे ।
भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्भुमे विद्यात्" ॥ अनफादि-
फलम् । "एते न च यदा योगाः केन्द्रश्च ग्रहवर्जितं शशाङ्क्य ।
केमद्भुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तग्रहादृष्टे लग्नादतोव वसुमान्
वसुमान् शशाङ्कात् सौम्यग्रहैरुपचयोपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां
समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायाम् अन्येषु सत्स्वपि फलेष्विदमुत्-
कटेन लग्नचन्द्रोपचयस्य शुभग्रहैर्वित्तज्ञानम् । अधमसमवलि-
ष्टान्यर्ककेन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
अहनि निशि च चन्द्रे स्वेऽधिमित्रांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्त-
वान् स्यात् सुखी च । सूर्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्य चन्द्रवशेन
विनयादीनामधमादिनिर्णयः । प्रायः शुभाः समेता धनभोग-
यमोऽन्वितं भूयतियुष्टम् । यापाश्च दुःखतप्तं कुर्वन्त्यधनं खदु-
र्भगं दीनम्" ॥ ग्रहयोगफलं "बुधगुरुभरगवदृष्टो विद्वान्
दीर्घायुर्यपरिपूर्णः । सुवचाः सुगरीरधरः सुतधनसौख्यान्वितः

ख्यातः । रविशनिनीहितदृष्टो जातो मलिनोऽलसश्च रोगार्तः ।
निर्धनो विरूपदेहः प्रैष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेचितः
पण्डितशान्तमूर्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्त-
शुचिः सुशीलो जातः सुपूर्णां भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति
भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सौरिः कुलाचल-
कुलिशः कुक्षितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिर-
जीवी च सुशीलोऽपि बहुप्रजः । गोभनाङ्गो महाप्राज्ञश्चन्द्र-
दृष्टो भवेन्नरः ॥ इत्यादिप्रहसंष्टष्ट' प्रायेण शुभावहं भवति
लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापैरिष्यते सद्भिः ॥ लग्ने
सर्वप्रहृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभक्षेत्रे त्विदं वाच्यं
पापक्षेत्रे रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगो दुर्बलः शत्रु-
पीडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परबधूरतः" ॥

अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलम् । "स्त्रौलितो मृदुवाक्यश्च
स्थूलशेफाश्च शिल्पवित् । सच्छौलश्च मुरूपश्च दुःखो सूर्यादि-
वीक्षणः ॥ सौम्यप्रहस्य वर्गे जातः सुखभास्विनोतरुचिराङ्गः ।
'धीधर्मस्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिमुभगः ॥ जातश्च पाप-
वर्गे दुःखी मलिनोऽलसश्च रोगार्तः । प्रैष्यः खलोऽतिदीनो
मूर्खस्तेनोऽर्थहीनश्च" ॥ इति षड्वर्गफलम् ।

युद्धजयार्णवे । यस्मिन्नुत्ते स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि
मस्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे
हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे
द्वे पादयोर्जलधिं न्यसेत् ॥ चरणक्षेत्रे यो जातः सोऽल्पायुर्भवति
प्रिये । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥
नाभौ स्वल्पधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्योर्जातो
भवेत्सौरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्धयोर्भगिभोगी च सुखे
धर्मरतो धनी । 'मूर्द्धि' राजा भवेद्देवि वालानां जन्मतो

वदेत्" ॥ खरोदये । "मुखे शौर्ध्रे शतं वर्षं भवतिः स्कन्दयो-
र्द्वयोः । पञ्चाशौतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥
वाङ्मोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जह्वयोः पादे निर्धनस्याल्पजीवनः" ॥ इति जातकचक्रम् ।

"चतुरादिभिरेकस्थैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बली ।
बहुवीर्येस्ता बह्व प्रथमा वीर्याधिकस्थैव" । ग्रहैः प्रव्रज्या-
योगो भवति तेषां मध्ये यो बली स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः ।
प्रव्रज्यायोगः । "तापसबुद्धस्त्रावकरक्तपटान्जीविभिस्तुचरका-
णाम् । निर्घन्यानाञ्चाकर्ता पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-
स्तपस्वी चन्द्रो बुद्धः सध्यासौत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः
लग्ने सूर्योऽचिरोगी शशिन बलयुतो रूपवान् वित्तयुक्तो
भीमे व्यङ्गः सुवाग्मो शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे
दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरी कण्डूति-
गात्रस्तमसि च नियतं वसितो धर्मज्ञानः" ॥ १ ॥ "वित्तेऽर्के
सैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भीमे नित्यं प्रवासी
कृषिसुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे लक्ष्मोप्रमोदी
विलसति भृगुजे दर्पितः औनिकेतः । सौरे दीनोऽतिनित्यं तमसि
च नियत चौरिकावित्तजौवी" । २ । "भ्रातर्यर्के सधर्मः स
भवति नियत भ्रातृहा रात्रिनाथे । हिमो भीमेऽनुजाना सपदि
बधकरो भूमिकावृत्तिजौवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति
सुरगुरो कामदेवस्वरूपः । शुक्ले राज्याधिकारी रविजटमुजयो-
र्भातृहन्ता धमाढ्यः" । ३ । "अर्के बन्धो सुदुःखो स्वजनपरि-
हृतः शीतगो जानुरोगी । भीमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते
भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे रत्नोपजौवी विदग्धरिपुगुरो सर्व-
सौख्याधिकारी । सौरी गेहे निवासी भवति शशिरिपो मन्द-
कर्मा कुचेलः" ॥ ४ ॥ "पुत्रस्येऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः

सिंहराशौ सुपुत्रः । सोमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशो-
 काकुलोऽसौ । सौम्ये सुखः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
 सुपुत्रः कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः” । ५ ।
 “पष्ठेऽर्के शत्रुशङ्कारिपुगणरहितः क्षौणधन्द्रे गतायुः । पूर्णे शत्रुश्च
 हन्यात् भवति धरणिजे हीनदेहोऽतिदीनः । सौम्ये शास्त्रार्थ-
 युक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी । दैत्याचार्येऽतिरोगी
 रविजदनुजयोः पापभुङ्गित्यदुःखी” । ६ । “पत्रग्रामर्के च
 जायापतिरतिविमुखो शीतरश्मौ सुपुत्रः । सुख्यो भूयास्त्रोऽसौ
 भवति धरणिजे हीनभार्य्यश्च नूनम् । सौम्येऽसुखः सुदेहस्त्रिद-
 शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः । शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
 र्हीनभार्य्यश्च हीनः” । ७ । “मृत्यौ चार्के स्वमृत्युर्भवति च
 नियतं शीतरश्मौ गतायुः भूमेः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शून-
 रोगी विकर्मा । जीवे तीर्थेषु मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
 स्त्रौघगोऽसौ, सौरौ शूलौ गतायुर्भवति विधुरिपी वेदमुक्तो
 गतायुः” । ८ । “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
 पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
 हारी । सौम्ये धर्मः सुशोखस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
 शुक्रे तोर्यानुरागो रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी” । ९ ।
 “कर्मस्थर्के प्रतापो प्रचुरधनयुतः शीपदौ क्रोधदृष्टिः, सोमे
 श्चेकान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः । नित्यो-
 त्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानी, दिव्यस्त्रीशो-
 ऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च” । १० । “आग्ने
 चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भोमे नित्यं
 च रोगो शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुक्तः । जीवे श्रीमान्
 प्रदाता करितुरगपतिभागवे शास्त्रविज्ञश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
 दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः । ११ । “अर्के संस्थे व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी । सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति
 धरणिजे द्युतरक्तो विबुद्धिः । सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकर-
 रहिते देवपूज्योऽतिमानौ, शुक्ले शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः
 क्रूरकर्मा कुचेलः” । १२ । इति लग्नादिस्वग्रहफलम् । वृह-
 ज्जातके । “तौष्ठांशुः शशिना समं प्रकुरुते यत्राश्मकारं
 नरं भोमेनाधरतं बुधेन निपूणं सौभाग्यं सौख्यान्वितं क्रूरं
 वाक्पतिनाऽन्यकार्यनिरतं शुक्लेण वङ्गायुधैर्लब्धस्व रविजेन
 धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा” । १ । “कूटस्थोऽसवदन्तप्रण्य-
 मशिवं मातुः सवक्तः शशौसङ्गः सुनृतवाक्यमर्थनियुक्तं सौभा-
 ग्यकौल्यान्वितम् । विक्रान्त कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं
 साङ्गिराः वस्त्राणां ससितः क्रयादिकुशले सार्कः पुनर्भूयतम् ।
 मूलादिस्नेहकूटे व्यवहरति वणिक् बाहुयोद्धा ससौम्ये पूर्य-
 ध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः मातृविद्यो द्विजो वा । गोपो
 मङ्गोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखात्तो सत्य-
 सन्धः सुविद्वतनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये रङ्गचरो
 वृहस्पतियुते गौतमप्रियो मृत्यवित् वाग्मी भूगणपः सितेन
 शशिना मायापटुर्लङ्कः । सहिदो धनदारवान् बहुगुणः
 शुक्लेण युक्ते गुरो । श्रेयःसुखकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽश्मका-
 रोऽपि वा । ऋषितसितसमागमेऽल्पवर्च्युवतिसमायय संप्र-
 वृद्धचित्तः । भवति च लिपिचित्रपुस्तकवित्ता कथितफलैः
 पुरतोऽपरेऽपि कल्प्याः” । इति द्विप्रहयोगफलम् । “नाना-
 गमग्रन्थविशेषबोधं व्याख्यातनामा नृपपूजितश्च” । “साधुः
 सधर्मो भवति लग्नस्थिते चन्द्रसुते चिरायुः । तुङ्गिफलमाह
 “सुविक्रमः सत्यवचाः मरुपः प्रियंवदो धर्मोपरो मरेंद्रः ।
 सौम्यो तु तुङ्गोपगते विलम्बे विनक्षयः कान्तिधरो गरिष्ठः ।
 रुचिरतर प्रमदाजमरुतः शुक्ले निर्मलविद्यायुक्तः । लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्तिः धर्मरतः पृथुमाहमहृत्तिः । प्रचण्डरूपः
 पुरुषः प्रणापी प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सदृष्टुः पित्तप्रधानः
 प्रणतप्रियश्च बुधे विनश्ये भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म
 वेगिस्थाने च सदृष्टे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारककर्त्तृ ग्रहेषु
 च” । मृत्याचार्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारककर्त्तृ प्रागुक्तकार-
 ककर्त्तृ । “धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लग्नाधिपः पश्यति
 चेद्विलग्नं मृत्युं यदा पश्यति मृत्युनाथस्तदा तु तीर्थं नियतं
 मृतिः स्यात् । पष्ठाष्टमकण्टकगोगुरुक्षेत्रे मौनसंज्ञनगने वा ।
 शेषैर्दलेर्जम्भनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः” । जन्ममरणकाल-
 योर्मन्त्रिनिर्णयः । “वयो पष्ठा यदैकत्र राशिलग्नविवर्जिता ।
 भुक्ता च विविधान् भोगान् म्रियते जाह्नवीजले । सूर्यादिभि-
 र्निधनगैर्हुतवहसन्निलायुधज्वरामयजः । दृष्टुत्कृतस्य मृत्युः
 परदेगादौ चरादिभे निधने निधनस्य ग्रहबलेन निर्णय-
 निर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तद्वातुकोपजो मृत्युः ।
 निधनयुगाधियाविंशद्रेक्षाणेशश्च मृत्युवीजम्” । ग्रहधातवश्च ।
 “स्नायुस्थसृक्त्वगश्च शुक्ररसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्र-
 सुरेक्ष्यभीमाः” स्नायुवस्तिबन्धनम् । “रविः पित्ती, शशौ
 वातकफात्मा पित्तिकः कुजः । वातपित्तकफौ च कफौज्यो
 मृगुनन्दनः । कफवातात्मको श्रेयः शनिर्वातात्मकस्तथा” ।
 बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । “पापद्रेक्षाणे दाहो
 हाविशे शुभद्रेक्षाणे क्लेदः । शेषो मिश्रद्रेक्षाणे विष्टान्त्यो व्याड-
 वर्गेषु” ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । “व्याडाः कुम्भालि
 मध्याद्याः कर्किसौनान्त्यसम्भावो । सिहायन्त्वौ मृगाद्यश्च
 तुला मध्यान्त्यसम्भावो” ॥ व्याडद्रेक्षाणाः । “स्त्रीपुंसोर्जन्म-
 फलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रलग्नस्यम् । तद्वलयौगादपुराकृतिः
 सीभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भीमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

क्रूरैस्त्वगी सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति । क्रूरैस्ते
विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ॥ क्रूरैःष्टमेऽपि विधवा सत्-
स्वर्थे सा स्वयं म्रियते । भोजे लग्नेन्द्रोः स्त्री दुःशीला शील-
सद्युता युग्मे ॥ शून्येऽबले कदर्यः पतिश्चरि हस्ते प्रवासो
स्यात् ॥ इति स्त्रीणां शुभादि । भविष्ये । “यस्य पाणि-
तले रेखा कनिष्ठान्मूलमुत्थिता । गतामूल प्रदेशिन्याः सञ्जीवे-
च्छ्वरदांशतम् ॥ दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते ।
सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र सशयः ॥ त्रिपिटा विरला
शुष्का यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै । स भवेद् दुःखितो नित्यं बल-
हीनश्च वै गुहः ॥ श्वेतैर्नखैर्विरुद्धैश्च पुरुषा दुःखभागिनः ।
कुशीलाः कुनद्या श्रेयाः कामभोगविवर्जिताः ॥ नखैस्ताम्रै-
स्तथैश्वर्यं पुण्यितैः सुभगो भवेत् । चतुरस्रमुखी धूर्ता मण्ड-
लास्या शठा भवेत् ॥ अग्रजा वाजियक्ता च महावक्ता च
दुर्भगा । अधना स्त्री कृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ॥
ऊर्ध्वग्रीवा स्थिरापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता । स्पष्टे रेखात्रयं
यस्याः ग्रीवाया चतुरङ्गुलम् ॥ नायिकाश्चनरत्नाढ्यं सा दधाति
विभूषणम् ॥ अग्यत्र तु । “तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेनने
मध्यरेणयोः । शृण्वन्ते जारजो श्रेयो लक्षणे रिति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोद्वाहनिर्णयः । रेखाभिर्वङ्गुभिः
क्लेशं स्वस्थाभिर्धनहीनता ॥ रक्षाभिः सुखमाप्नोति हृष्टाभिः
प्रेषतां व्रजेत् । तर्जनीन्मूलाभ्यां रेखायां क्षिद्रता यदि ॥
प्रापन्मृपिकमाज्जरसर्पदंष्ट्रो भविष्यति” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी मत्तेमहत्वा च गति प्रशस्ता ।
एकैककूपप्रभवाश्च रोमाः सङ्गतक्षुतं हास्यमनुत्तमम् ॥
न्यान्तस्य यानमशनश्च बुभुक्षितस्य पानं तृप्ता परिगतस्य भयेषु
रक्षा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहु रिति

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पति-
देवता । अनघणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संक्षेपतस्ते
कथितं मयैतद् यल्लक्षणं चारु नितम्बिनौनाम् । प्रायो विकृ-
पासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ इति
देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म । मनुः “प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंभो जात-
कर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनश्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्” ॥
नाभिवर्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्धनं छेदनेऽय-
द्दे इत्यमरः । वैजवापः । “जननोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म
यथाविधि । दैवादतोतः कान्येत् पतौते सूतके भवेत्” ॥
एवञ्च “मृदु भवचरत्तिप्रभेधेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्लेऽथवा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं दैवा-
त्कानोत्कर्षे वेदिनव्यं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमि-
त्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ पटौपूजा । विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिकावासनिलया
जन्मटा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि
कीर्तिता ॥ पष्ठेऽङ्गि रात्रियागन्तु जन्मदानाच्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा पष्ठौ निशां तत्र विशेषतः । राम ! जागरणं
कार्यं जन्मदानां तथा बलिः” ॥ रामेति सम्बोधनम् । तत्रा-
शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुं स्तात्कालिको शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति” ॥
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवा-
शौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति पुंलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये-
दिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसहित-
योडशमातृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । “कृग-
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम्” ॥ देवीं पठो गिरिं मन्यानदण्डम् ।
 साष्टनामान्याह बहुचरुष्टुपरिशिष्टम् । “गौरी पद्मा शची
 मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्हृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता” ॥ ताद्याभिधाय
 भविष्ये “पूज्याद्यित्तेऽथवा कार्ये वरदा भयपाणयः” । मातर
 इति सर्वासा विगेषणम् अतएव गौर्यै मात्रे नम इत्यादि-
 प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्वहु-
 त्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । “सर्वविघ्न-
 हरो देव एकदन्तो गजाननः । पठोगृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं
 दीर्घायुष कुरु ॥ आयाहि वरदे देवी महापठोति विमुक्ता ।
 शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे” ॥ इति पठ्या आवा-
 हनम् । ततः पठो पूजयेत् । “गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः
 सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाप्स्यं वासो रक्ष्यतां यहि ते
 नमः” ॥ इति वि.पूजयेदिति भोजराजः । “गणेशयैव
 नन्दा च पूतनामुखमण्डिका । विवानिका शकुनिका शुष्क-
 नन्दा च जम्बिका ॥ आचार्यका रेवती च विम्विपिष्ठा ततः
 परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽथर्वा रचार्ये साष्टका यदाः” ॥
 कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः । “अथ देवि सगम्मातर्जगदानन्द-
 कारिणि । प्रसोद मम कस्यापि नमोऽस्तु यहि देवि ते’ व
 वरप्रार्थनं “द्वयं देहि ययो देहि भाग्य भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामाय देहि मे ॥ धाति त्वं
 कार्त्तिकेयस्य महापठोति विमुक्ता । त्वत्प्रसादादविघ्नैर्न
 श्विरं लोवतु वासकः ॥ देवतानामृपोपाच सर्वेषां हित-
 कारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महापठि नमोऽस्तु ते’ इत्यनेन
 दान व्यजगम्य कृत्वा समर्पयेत् । मन्यानदण्डं पूजयेत् ।

“मन्यानमन्दरोऽसि त्वं मयितः सागरस्वया । तथा ममापि
पुत्रस्य मन्यविघ्नं नमोऽस्तु ते” ॥ ततः षट्क्षत्तिकाः पूजयेत् ।
ताय । “शिवो सन्भूतिनाम्नो च कीर्त्तिः सन्भूतिरेव च ।
अनसूया चमा चैव पङ्केताः क्षत्तिकाः स्मृताः” ॥ मार्कण्डेय-
पुराणम् । “अन्यस्युपशुन्ये च निर्यूपे क्षत्तिकागृहे ।
अदोपशस्त्रमुपले भूतिसर्पपवर्जिते ॥ अनुप्रविश्या जातमप-
हृत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनौ बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥
सा जातहारिणी नाम सुधोरा पिशितायना । तस्मात्
संरक्षणं कार्यं यत्नतः क्षत्तिकागृहे” ॥ यूपो ब्रह्मकागस्तथाः
पशुच्छागः छागनागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् । याज्ञ
“पायस सर्पिषा मिथं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न
रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन” ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे
बाह्वर्नि पिता नाम कुर्यादिति । एकादशे इति मुख्यः
कल्पः असमयस्य चेपायोगादिति न्यायात् अतएव भट्ट-
भाष्ये श्रुतिः । “न श्वः समुपासीत को हि समर्थस्य
श्वो वेदेति” लिङ्गपुराणे । “श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे
चापराहितम् । न हि प्रतीचते मृत्युः कृतमस्य न वा
कृतम्” ॥ एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोद्भूतकर्मंतरकर्म-
परम् । गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सवत्सरं
वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः । “यादौ घोष-
वदधरं यवरत्नान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घं विसर्जनोपरहितं
नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋक्षे तिथ्यकरास्त्रिसौख्यवस्तुभे चित्रा-
नुराधोत्तरं पोष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुमं समैरक्षरैः” ॥
दोषिकास्वरसात् स्वातौ शतभिषा अथवा अत्र ग्राह्या गोभि-
लसम्मत पूर्वार्धे तेन नारायणलनार्दनादि नाम कुर्यात् । यत्त

नामकरणम् । “कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम
कुर्यादन्वो वा कुलहृद्भः” इति कल्पतरुधृतशङ्खलिखितवचने
नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभि-
सम्बन्धेन नामाभिधानं तत्पञ्चतपदचक्रानुसारात् स्वमक्षत्रपदा-
नुसारात् ज्ञेयम् । पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः । यत्र तु
न तथाकृतं तत्र नामाक्षरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र
कुलहृद्भ इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः ।
“स्त्रीणां सुष्ठोद्यमकूरं विस्मृष्टार्थं मनोहरम् । मातुल्यं दीर्घ-
वर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत्” ॥ गोभिलः । अयुग्मान्तं
स्त्रीणामिति । यथा यशोदा वसुदादि । नारायणपद्मती ।
“नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये । त्राय-
पष्ठसमधिष्ठितपापे जीवशक्रगणिसौम्यदिनेषु” ॥ प्रसादप्राप्त-
नाम्नाप्येवम् । व्यासः । “न स्त्रायादुक्तवेत्तोते निर्वर्त्त्यापि
च मङ्गलम् । अनुव्रज्य सुहृद्भून् पूजयित्वेष्टदेवताः” ॥

अथ निष्क्रामणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “चतुर्थे मासि
कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्” । दीपिकायाम् । “पादौ-
धोमुखवर्जितानुपपद्यते हृद्येष्वरिक्ते तिथौ वारे भोमगनीतरे
घटतुक्ताकन्यामृगेन्द्रोदये । मष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासि
तृतीये विधावक्षीये शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रामणं कारयेत्” ।
अधोमुखानि भानि च । “अत्रैषवर्द्धियमपिवापिगाप्युक्तं
पूर्वाययं गतमिवा च नवाप्यङ्गुलि । पतान्यधोमुखगणानि
शिवानि नित्यं विद्याधर्भूमिष्वननेषु च भूषितानि” । चतुर्थ-
मासोति अग्नेदियशुर्वेदिनोः । यथाह विष्णुः । “चतुर्थ-
मास्यादित्यदर्शनमिति” । गौनकोऽपि । “चतुर्थे मासि
पुष्ट्यर्थं गृह्णे निष्क्रमणं शिशोः” । पारम्परः । “चतुर्थे

मासि निष्कल्पिका सूर्यमुदोचयति तच्चतुरितोति" । मासि
 दृतीय इति तु कन्दोगानां गोभिन्नेन जननाक्षरं दृतीयशुक्र-
 पक्षदृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रामणविधानात् यथा
 गोभिन्नः । जननाद् यस्य तृतीयो व्योत्स्नस्तदृतीयायामित्यादि ।
 व्योत्स्नः शुक्रपक्षः । अथैव कृत्यचिन्तामणिः । "तस्मात्
 सप्तविधामतोऽर्कगगिभोरर्घ्यं विभं दापयेत्" । अर्घ्यमन्त्रश्च ।
 "एहि सूर्य महस्रांगो तेजोरानि जगत्पते । पशुकर्म्यय मां
 भक्षं गृहाणार्घ्यं दिवाकरः" ॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च । "क्षीरो-
 दाप्यैवमभूत अविनेयममुह्य । गृहाणार्घ्यं शगादेद रोहिष्या
 संहितो मम" ॥

अथाश्वप्राशनम् । "ततोऽश्वप्राशनं पठे मासि कार्यं
 यथाविधि । अष्टमे वाद्य कर्त्तव्यं यद्देष्टं मङ्गलं कुले" ॥ पष्ठ
 इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ । "अश्वस्य
 प्राशनं कार्यं मासि पष्टेऽष्टमे सुधैः । स्त्रीभान्तु पञ्चमे मासि
 सप्तमे प्रजगौ सुनिः ॥ द्वादशे ममसौ मन्दा रिक्तसु पञ्च-
 पर्वसु । बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामश्वभक्षणम्" ॥ भुज-
 बलभीमे । "पठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तोत्तरे या तिथौ
 सोम्यादित्यमितेन्दुजौवदिवसे पक्षे च कृण्वेत्तरे । प्राजेशा-
 दिति पोष्णवैष्णवयुगेर्हस्तादि पट्कोत्तरैरग्नेयाव्यतिसिद्धप्रभेय
 नितरातन्नादि भक्ष्यं शुभम्" ॥ युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येक
 सम्बध्यते । तथात्रापि तिथ्यादिविद्वद्भ्यश्च विवर्जयेत् ॥ वृष-
 हन्धधनुर्मीनकन्यालग्नेऽश्वभक्षणम् । त्रिकीणाष्टकयूकास्त्य-
 भद्रा यद्वत्तथा फलम् ॥ दुष्ट शशधरी लग्नात् पठाष्टस्योऽश्व-
 भक्षणे" ॥ मार्कण्डेयः । "देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य
 च । अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाज्य-
 कनकोपेतं प्रापयेत् पायसं ततः । क्षतप्राशनसुक्लं मातु-

धीक्षन्तु तं न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽयं विन्यस्य शिल्पभाण्डानि
सर्वम् । आस्ताणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु सचणम् ॥
प्रथमं यत् स्पृशेद्दासः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । जीविकार
तस्य वास्तस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ भवात्रम् । दौषिकायाम् । “वयोदर्शी जन्मदिनश्च
मन्दां जन्मर्क्षतारां सितवासरश्च । त्यक्त्वा चरौज्येन्दुकरान्य-
सैत्रध्रुवेषु च आदिविधानमिष्टम् । भेषूपा हि शिवान्येषु
विभौमग्रनिवासरे । अक्षमाग्रमवत् कुर्व्यान्मवाक्षफलभोजनम् ॥
सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे विजन्मान्विते मन्दा मन्द-
महौजकाव्यदिवसे पीपे मधौ कार्तिके । भेषूपा हि शिवेषु
विष्णुशयने कृष्णे शशिन्याष्टमे आहं भोजनकं नवान्नविहितं
पुत्रार्थनाशप्रदम् । ज्येष्ठामेषाद्वेगे सूर्ये मृगनेवातिशयात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं आहं जन्मचन्द्र तिथौ न च” ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“प्राञ्चौयाहधिसयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ॥

अथ जन्मतिथिः । “जन्मर्क्षधुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भुवं
जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुत्थसम्मान-
सुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥
अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे । तस्य सर्वोदधिस्त्रानं
ग्रहविप्रसुरार्चनम् ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृक्षे तु काष्ठ-
नम् । जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारो भीमग्रनैयरी । मासः
सकल्पसो नाम मनो दुःखप्रदायकः” ॥

अथ चूडाकरणम् । मनुः । “चूडाकर्मा द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽष्टे तृतीये वा कर्तव्यं स्मृति-
चीदनात्” ॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाष्टस्य प्राधान्यं
किन्तु तृतीयाष्टस्य । तथा च “चूडाकार्ये तृतीयाष्टः सर्व-
गृह्यादिसम्मतः तत्कालेऽप्योचद्वयं मुख्य इत्यवगम्यते” ॥ शङ्क-

लिखितौ । “तृतीयवर्षे चूडाकरणं पञ्चमे वा” इति । ज्योतिषे ।
 अयुरमान्दे चूडाभौमशनेश्वरे । “षर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्म-
 मासेन्दुमेतरे । रिक्ता दर्शाष्टमौ षष्ठौ प्रतिपदार्जते सिते” ॥ दक्षो-
 ऽपि सामान्यतो दोषमाह । “षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभे पक्षे चतु-
 र्दशौ । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे चुरे ॥ मेषसिंह तुला
 कर्कित्वसिकेतारलग्नके । श्रवणादिचयस्नाती चित्रा पुष्याश्विच-
 न्द्रमे । आदित्यरेवतौ हस्ताज्येष्ठामूले च चोडकम् । पौष्णाश्वि-
 पुष्यवसुवामवासुदेवब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादिति चित्रभेषु । वारेषु
 सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां क्षीरं करोति कुशलं गतु मानवा-
 नाम्” इति वचनात् रोहिण्यामपि चूडाकरणम् । अत्रापि
 तिथ्यादिविहसृत्तं वर्जयेत् । “सूर्ये दक्षिणभार्गगामिनि हरी
 सुते निरंशे रवौ क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशा-
 सन्ध्ययोः । भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निपिहसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिगौ
 क्षीराद्रोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ राज-
 मार्त्तण्डे । “मानं हरेत् क्षीरमिहायुषोऽर्कः शनेश्वरः पञ्च-
 कुजस्तथाष्टौ । आचार्य भृग्विन्दु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैका-
 दशसप्तपञ्च” ॥ जीवादिवारे क्षीरं प्रशस्तम् । भोजराजः ।
 “उत्तरशिखिसन्निधाने च चूडाकरणं जगुः शुभं यवगाः । चैत्रे
 मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरिदिवाकरवारविनिर्मोके
 तु” ॥ गर्गः । “जन्मर्त्ते जन्ममासे च युग्ममासे च वत्सरे । न
 दुर्व्य त् प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैवपीययोः” ॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु
 ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूडानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । नित्य-
 क्षीरे तु राजमार्त्तण्डः । “न स्नानमात्रगमनोत्सुकभूपिता-
 नामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनानाम् । सन्ध्या निशा-शनि-
 कुजार्कदिनेषु रिक्ते क्षीरे हितं प्रतिपदङ्घ्रि न चापि रिष्ट्याम् ॥
 प्राचोमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षीरमनुत्कटस्थः ।

उत्तराक्षितययाम्यरोहिणौरौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रु-
कर्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमाकरः । प्रेतकार्यं
पतितप्रेतसम्पदानकदासी घटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमा-
णवचनविरोधः स्यात् “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशेष-
प्रतः । अक्षौरिभेऽपि कर्त्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥ मातुं चोरे हन्ति
गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
शनैश्चरः” ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । “आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां
दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदीक्षणेऽपि क्षौरमिष्टम-
खिलेषु चोडुषु ॥ देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरशपरिहये । क्षुरि-
कर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे” ॥ हृदगार्ग्यः । “केशवमा-
नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरौमहिक्रमम् । दितिर्मादितिश्च स्मरतां
क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” ॥ अत्र क्रमो घराहपुराणे ।
“श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखच्छेदमनन्तरम्” ।

अथ कर्णवेधः । माण्डव्यहृद्द्राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणियु ।
“यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । पट्कर्णं तं विजा-
नीयात् गर्हितश्च त्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याय
वत्सरे । कर्णवेधौ दितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा ॥ पट्-
कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शङ्का समेऽपि च । कर्णो वेधो न
दीपः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे “न जन्म-
मासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न इरौ प्रसृते । रवौ च
दुष्टे न च कृष्णपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥ दौण्डि-
कायाम् । “नो जन्मेन्दुभमास सूर्यरविजक्ष्माजाहमुक्तायुते
शस्तेऽर्के नष्टयुग्मविष्णुसृद्धमे स्वात्युत्तरादित्यभे । मौम्येऽन्याय-
त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरौजोऽष्टे शुक्तिवेध इत्य-
सितभे लग्ने तु काले शुभे” ॥ अत्रापि तिस्रद्रादिविद्वृत्तं
वर्जयेत् । गर्गः । “कर्णवेधवती कुर्यादुदयार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशस्थिते भागौ नैव कुर्याद्विषयम्” ॥

अथ विद्यारम्भः । विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे
 अग्रसुप्ते जनार्दने । पष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमोम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते
 काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं नक्ष्मो देवी-
 ष्ठापि सरस्वतीम् । स्रविष्ठा सुवकारांश्च स्वाक्ष विद्यां विशी-
 यतः” ॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने । स्वाहेत्यनेन
 हरिं त्रिःपूजयेत् । “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो
 नमः । वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च” स्वाहेति
 ब्रह्मपराणीयेन च त्रिःपूजयेत् । लिखनविधिमाह नन्दि-
 पुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनगृहे । लेखयेत्
 पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥ पूर्वदिग्बदनी भूत्वा लिपिञ्चो
 लेखकोत्तमः । निरोधो हस्तबाह्वोश्च मसोपत्रावधारणे” ॥
 मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षोपेतान् असम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
 समान् । अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स परः स्मृतः” ॥
 नाधौयीतेत्यनुवृत्तो मनुः । “रुधिरं च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण
 च परीक्षते” । रुधिरस्त्वं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि ।
 दौषिकायाम् । “लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृषोष्णशशिषु च
 हरिवोधे शक्रजोवार्कवारे । उदितवति च जीवे केन्द्रकोष्णेपु
 सीम्येरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” ॥ भट्टनपारिजाते ।
 “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करो । मरणं शनि-
 भौमाभ्यामविद्या बुधसौमयोः” ॥ “विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रे-
 ष्ठभोष्टार्थदायो कर्तुं चायुयिरमपि करोत्यशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे ज्ञायाश्चनावपि
 च सुनयः कीर्तयन्त्येव मायाः ॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लङ्गने तत् स्थेऽर्के-
 ऽपोन्दुहहितः । गुर्वर्केन्दूद्गुण्डी च विद्यारम्भः प्रशस्यते” ॥
 बृहस्पतिः । “माशुखो गुरुरासौनो वरुणामिसुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाग्रीभिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् ।
 “स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । शिवधर्मे ।
 “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यपायेष्व-
 बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिः सन्धकरणादिः नन्दि-
 पुराणम् । “प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्याद्यतिविरामणम्” । विरा-
 मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । “समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादेव
 विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
 लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयो । धर्मवान् धन-
 सम्पन्नो गुरुयास्तु निरामयः ॥ इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यञ्च
 विभावितैः । शिष्टैः परम्परं शास्त्रं चिन्ताभोज्य विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानसम्भवंः । युक्तिभिश्च अरे-
 ह्याख्यां चिन्तेयापि स्वयं कर्तैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां
 शृणुयामियतो नरः” ॥ विष्णुपुराणम् । “पुत्रैरध्यापिता ये
 च ते पतन्ति स्वभोजने” । सूत उवाच । “प्राग्लभ्यहीनस्य
 नरस्य विद्या मूलं यथा कापुरुषस्य दन्ते । न यस्मिन्त्यादयते
 शरीरे चन्दस्य दारा इव दर्शनोयाः” ॥ लिङ्गपुराणम् । “यो
 गुरुं पूजयेच्चित्तं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्मात्
 स प्राप्नुते सर्वसम्पदः” ॥ दुर्वासाः । “सञ्ज्यायां गज्जिते मेघे
 गात्रविक्लां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 विद्यायशो बलम्” ॥ अधीतध्यायिने दानमावश्यकम् । तथा
 च श्रुतिः । “योऽधीत्यादिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स
 कार्यहः स्यात् त्रेयसो दारमात्रपुत्रात्” । इति । तदा-
 नञ् । अध्यापनेन व्याख्यया विनिर्ग्यापेक्षेन च मन्त्रशतौत्य-
 तोधीनद्विनिर्वन्धः क्रियते । तथा च विष्णुपुराणम् । “प्रादि-
 नासुपकाराय घटवेद परतः च । कर्मणा मनसा वाचा नरेव
 मतिमान् भवेत्” ॥ बृहस्पतिरपि । “पद्यानतिमिरीपेताम्

सन्देहपटनान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राभिन-
 भलाकया ॥ इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते स इति च सः ।
 पाण्डुार्मिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ॥ धात्राक्षराणि
 सृष्टानि पद्मारुढान्यतः पुरा । उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-
 फलोऽस्मृतौ ॥ एवञ्च । एकलब्धेनानुपदेष्टापि दीणाचार्यो
 गुरुः कृतः । अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा महा-
 भारते । “अख्यसनुमं प्राप्य कृत्वा द्रोण मभीमयम् । तस्मिन्ना-
 चार्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ॥ इवञ्च योगमातस्ये परं
 निश्चयमागतः” ॥ अङ्गलिखितौ । “न वेदमनधोत्वान्यां विद्या-
 मधोयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ अङ्गानि च “शिक्षाकल्पो
 व्याकरण छन्दो ज्योतिषमेव च । निरुक्तश्चेत्यङ्गानि वेदानां
 गदितानि षट्” ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः । त्रिष्वम्ब
 गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
 शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्वत्त्वं यदस्त्वा सोऽनृणौ
 भवेत्” ॥ नन्दिपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं
 प्राप्य वै दृढम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा
 भवेत् ॥ विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स
 याति नरकं क्षीरमक्षयं भीमदर्शनम्” ॥ अतएव गृहस्थादौ-
 नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः “यथा विद्यया न विरोधेत
 पुनराचार्यमुपेत्य साधयेदिति” ॥ विष्णुः । “यश्च विद्या-
 मासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति
 यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति” । देवलः । “इष्टं दत्त-
 मधौतं यदि नृणां श्रुत्वा कौत्सेनात् । आद्यानुद्योत्तमाभ्याश्च भक्त-
 तेजो विभिद्यते ॥ तस्मादात्मकतं पुण्यं हया न परिकीर्त्तयेत्” ॥
 अनुकीर्त्तनं कथनम् । आद्या परमसा अनुगीर्त्तनं धनव्ययेन
 पद्यात्तापः ॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं हया रक्षादि

प्रयोजनं विना । वैष्णवास्मृते भविष्यपुराणम् । “उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति द्विजान् । किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्म-
कामार्थमिच्छता” ॥

अथोपनयनम् । उपनयनकालश्च । “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाञ्छे
ब्राह्मणस्योपनायनं रात्रामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् ।
ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥ सैके द्वादशे ।
तत्राशक्तौ प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् । “गृह्योक्तकर्मणा
येन समीपं नीयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगं बालस्यो-
पनयं विदुः ॥ रक्तस्त्रावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् ।
उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्” ॥ कृत्यचिन्तामणौ ।
“जम्भोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशिष्टैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरो वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥
उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभौमकृत्यचिन्तामण्योः
“स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्ण्यचित्रादरिष्विन्दो तोय-
पतो भगे दितिसुते भाद्रपदे सागर । केन्द्रस्य ऋगुजेऽद्विरः
शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्तव्यं व्रतकर्ममङ्गलतिथौ वाराः
सितार्कज्यष्ठाः” ॥ तोयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तर-
फलगुनी सागर पूर्वाषाढा दोषिकायाम् । “जौवाकेन्द्रदुषडी
हरिशयन षड्भिस्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह
शुभदे चौरिभे नादितो च । गृक्रार्कज्यर्चलग्ने रविमदनतिथिं
प्रीङ्गा पष्ठाष्टमेन्दुं नो जौवाम्नातिघारेऽर्कमितगुरुदिने काल-
गुडो व्रतं स्यात्” ॥ रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् ।
कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविणशोभाप्यः फाल्गुने च दृढ-
व्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे श्रोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे

गहननौतित्र आषाढे ऋतुभाजनः । शेषेऽन्येषु रात्रिः
 स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥ राजमार्तण्डे । “पुनर्वसो
 कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । वृद्धगर्गः । “स्मृतिपूर्णा-
 ननध्यायान् सप्तमो च त्रयोदशो पक्षयोर्माघमासस्य द्विती-
 याम्” ॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लतृतीया आषाढशुक्लदशमी
 मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन
 निषिद्धेति । पञ्चमशुचिरभार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
 शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् । सामगानां
 कुजवारेऽप्युपनयनं श्रौततिरत्नमात्मकृत्यचिन्ताभणिष्टत वात्स-
 वचनात् यथा । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिं
 वारेऽस्य धोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नौधस्थितेऽरिष्टद-
 गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकमहोनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य दोषिकायाम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो
 यशुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिकोऽथर्ववेद-
 राट्” । वेदाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्लधागीशो क्षत्रिये
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जनैः” ॥
 वर्णाधिपकथनम् । पराजयकक्षणे वक्ष्ये यावद्याम् । अत्रापि
 विवाहवश्ययोगमङ्गवर्जनम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाष्टो
 हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च
 वैश्यस्य परिकीर्त्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निव-
 र्त्ते” ॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते । “पतिता
 यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्य वश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषा प्रोवाच वदता वरः” ।
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगण-
 नाभ्यामविरुद्धार्थता तथा च माण्डव्यः । व्रतबन्धविवाहे च
 वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वकमेके प्रसूति-

पूर्वं सदानीये तु । यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-
षोडश विंशतिषेदतीता-अवरुद्धकाला भवन्ति इति द्वादश-
वर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम् ।
षोडशोपरि तु ब्राह्महोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-
नयनम् ।

अथ समावर्त्तनम् । भोमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतो-
दिते । ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते" इति समा-
वर्त्तनम् अद्याग्नियज्ञम् । "वर्द्धिग्रहं कुजगुरुजदिनेश्वारे
माघादि षट्सु च मृदुध्रुववर्द्धिभेषु । कुम्भाजभांशकविसम्प-
न्नशुद्धकालं लम्बस्थगीतगुप्तितौ च विहाय कुर्यात्" ॥ अग्नि-
यज्ञशुद्धिः । अथ सव्यासप्रहणम् । जीवार्केन्दूदुशुद्धौ ध्रुव-
मृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्ये सुवीर्ये स्थिरभवन-
विलम्बस्थितेऽर्केज्यवारे । प्रव्रज्यास्थेषु योगीश्वरभगगनगै-
र्वीर्यहीनैः सुवीर्ये जीवे धर्मेऽम्बरे वा स्थिरभवननरांशो-
दये मोक्षदीप्ता" । इति सव्यासकरणम् । "शुभग्रहा-
र्कवारेषु मृदुक्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिदिलम्बेषु शुभं शान्ति-
कपोष्टिकम्" ॥ शान्तिकादिशुद्धिः । ज्ञानप्रहणं रत्नमा-
लायाम् । "गोतांशो बुधराशियस्थे शुभेयूदयवर्त्तिषु । ज्ञानस्य
प्रहणं कार्यं हित्वा पापमहोदयम्" ॥ राजमार्त्तण्डे । "वसु-
पुनर्वसुपूर्वभुजहमेः करनियाकरयद्भरदैवतैश्च सह वाक्पतिभिः
सह चित्वायां गुणगणाज्जनमेभिरभौषितम्" । गुणाज्जन-
विधिः ।

"ग्रामाघरं रसेर्मिश्रं बाणघ्नं ऋचदारितम् । गेयाहो
ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम् ॥ दीर्घप्रस्तारहस्ताहं
त्रियुतं वसुभिर्हरेत् । तच्छेप्रादेन बोद्धव्या वास्तुजातिविच-
क्षणैः ॥ एकाहो वर्त्तमाने तु विप्रजातिलभेत् ध्रुवम् । बाह्यपः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च नीचसंपन्नकः ॥ जवमो नर्त्तको हाडो
 भवन्त्येते यथाक्रमम् । धननागकरो विप्रः क्षत्रियो युद्धदायकः ॥
 धनदा च भवेद्देश्यः शूद्रः पीडाकरः स्मृतः । नीचः सम्मान-
 दाता च जवमो धनदायकः । नित्यानन्दकरो नर्त्तको हाडो
 च सर्वलक्षणः ॥

अथ गृहादि । “सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निग्राह्य
 तोषावधि यत्नस्ताम् । कुर्यादिशस्यामयवा नृमाणं खात्वां
 यवा पञ्चवशाद्विधितः ॥ दूर्वां प्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः
 शुचिं देवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शस्यस्य तत्त्व
 भवने तदौशः ॥ ततः पञ्चादिमो वर्णः सन्ध्याख्यो यत्नतोऽथवा ।
 क्रमात् पुण्यापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥ प्रणवो धरणी-
 धारिणी करो च तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो
 बह्निप्रियात्मकः ॥ बह्निप्रिया स्वाहा । “मन्त्रेणार्गेण कठि-
 नीमभिमन्त्रा विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तया पञ्चाहिले-
 खयेत् ॥ वक्त्रत एहाः शपया नव चेत् पञ्चाक्षराणि जायन्ते ।
 प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शस्यमाख्यान्ति ॥ प्रश्ने वकारः
 परतो नरास्थि ब्रवीति शस्यं मरकमदायि । क्षीणौषदण्डोर-
 गहेतुमृत्युप्रद वकारः खरशस्यमन्त्रो ॥ याम्यां चकारः पुव-
 गास्थिवैश्वप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शस्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि-
 गृहस्थितानां सङ्घट्टय वक्ति सुनिश्चित तः । एः पाणिदिश्य-
 स्थिशिशोर्व्रवीति मृत्युं प्रवासाद्भवेव शस्यम् ॥ होवायुकीणे
 नररूपमस्थिदारिद्रमित्रक्षयकृद्विधत्ते । धनपदिशि शकारः
 प्राह विप्रास्थिवित्तक्षयकृदय पकारो वक्ति कृष्णास्थिशमो ॥
 तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृह्णतायस्यापि
 गुप्तस्य देवैः । यो मध्यभागे भक्षित कपालं कालायसं चाह
 कुलक्षयाय ॥ यदादपास्यान्यधुना मसाय सर्वत्र तस्य कथयामि

शल्ये । इन्द्रको जलेशाने शल्य सार्द्धकरे कटौ । वज्रस्त-
ककुबेरेशु पुरुषे मध्यवातयोः” ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवौपुराणम् । “पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दीपदं
भवेत् । प्रासादे दीपदं शल्यं भवेत् यावत्कलान्तकम् ॥ गृहा-
रन्ध्रेऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र
प्रासादे भवनेऽपि वा” ॥ वाटीव्यवस्था इस्तोऽप्यत्र कफोन्मुप-
क्रममध्यमाङ्गुलपर्यन्तः । मध्यमाङ्गुलीकुर्यरयोर्मध्ये ग्रामा-
णिकः कर इत्यभियुक्तकारणादिति कल्पतरुत्राकरो । भौम-
पराक्रमे भोजराजः “स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपत्रौकरेण वा ।
मापयेद्भर्मावन्तु गृहकर्मणि कोविदः ॥ रूपाष्टकै ८१ विनि-
हतो भवनस्य बन्धः कर्तुः खन्यन्मिह युग्मशरैकनिघ्नं १५२ ।
एकीकृतं रसनिशाकरयुग्ममक्षशेषं ततो भवति पिण्डपदं
गृहस्य । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजेर्गु-
णितम् । रविभूधरत्रिंशत्योगहृतं भवनायव्ययस्थिति ऋक्ष-
पदम्” ॥ रूपाष्टकैकाशौत्या विहिततः १पूरितः । भवनस्य
बन्धो दीर्घप्रस्तारमिलितहस्तः खन्यन् तत्संख्यान युग्मशरैक-
विघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरयत्तपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्गेन मिलितं
रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तशेषं षोडशाधिकद्विघ्नतहृता-
वशिष्टं संख्यान पिण्डपदसंघं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमा-
हृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजेः षष्टिदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं
गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्योगहृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिमिहृतं गृहस्य यथाक्रमम् प्रायव्ययस्थिति
ऋक्षपदं भवतीत्यर्थः । “रुद्रहस्तमिते बन्धे भरण्या योगतो
यथा । प्रायादयो भवन्त्येव वसुषट्तिथियुजिताः” ॥ ८ । ६ ।
१५ । २ । अथ यथैव दौयते पथात्तदेवायातौति । यत्र
तु श्रेयो नास्ति तत्र हारकाहः श्रेयः “श्रेयाद्देन फले बोध्ये

शेषाभावे तु हारकात् । अक्षादेश फलं बोध्यमिति तन्मविदां
मतम् ॥ इत्युक्तत्वात् । “व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमाया-
धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा
द्वादश गन्धर्वाश्चत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभाग परित्यज्य
नरभागे गृहं शुभम्” ॥ सारसंप्रदे । “न कोणेषु गृहं कुर्यात्
नाप्यन्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं
भवेत् ॥ मध्ये च सर्वनायः स्वात्तस्मादेतद्विवर्जयेत् । पूर्वप्रवो
हृदिकरो धनदयोत्तरप्रवः ॥ दक्षिणप्रवतो मृत्युः धनहा
पश्चिमप्रवः” ॥ वास्तुनः प्रागादिनौचत्वफलम् । “प्रागादिस्थे
सलिले सुतहानिः शिष्टिभयं रिपुभयं च । स्त्रौकर्मणः स्त्रौदोध्यं
नेस्त्वं वित्तात्मेजविहृदौ च ॥ भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्वात्
सर्वकामिकः । उडम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
पूर्वोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये । जम्बोरपुगपनसा-
म्भ्रककेतकीभिर्जातोसरोजतगरपत्रमल्लिकाभिः ॥ यत्रारिकेल-
कदलीदलपाटलोभिर्युक्तं तदाश्रमपदं त्रियमातनोति ।
शोभना दाडिमाशोकपुन्नागविस्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाङ्गयं
प्राज्ञेः चौरिणा च पशोर्भयम् । कण्टकश्चरिमयं कुर्यात् गृह-
भेदश्च शारमलिः ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः
क्रमात् । यहिष्यं यस्य न चतुर्षु तत्र तस्य शुभं गृहम्” ॥ स्वन-
क्षत्रेण गृहदिङ्निर्णयः । “वास्तु प्रमाणेन तु गात्रकेण
वामेन प्रेते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य
भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति मित्राः ॥ भद्रादिके वासवदिक्-
शिराः स्यात् मार्गदिकेषु त्रिषु याम्यमूर्धे । प्रत्यक्शिराः
स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्यैष्ठादिकौर्वेशिराः सनागः । मूर्ध्नि
खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थचयं विद्यात्
सर्वसम्पत्तयोदरे । एकं नागोडुसंशुद्धौ द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे

त्रिंशत् पूर्वतो हौनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्वृत्तिगभारी
तु वदन्त्येकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशान्ता स्यात् आग्नेय्याच्च
महासनम् ॥ आयुष्करन्तु नैऋत्यां वायव्यां कोपमन्दिरम् ॥
मत्स्यपुराणे । “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे मृत्युस्तथैव च ॥ आपादे धनरत्नानि
पशुवर्जमवाप्नुयात् । आवणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे
तथा ॥ पद्मोनाश इषे मासि कार्तिके धनधान्यभाक् । मार्ग-
शीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥ माघे चाग्निभयं
विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं
कृष्णे तस्करतो भयम्” ॥ विशेषयति भोजः । “कर्किकुम्भ-
हरिनक्षत्रातेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेष्टप-
हयिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति
दुर्मतिव्याधिशोकधनहानिमश्रुते । मौमचापमिष्टुनाद्भनागते
कारयेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहद्वारम् कुर्यात् पौषे
शुचापि । यदि कुर्यात् सोऽध्विरेण सहतीमापदं व्रजेत्” ॥
महाभारते । “मिथिहेऽपि हि काले तु स्वानुकूले शुभे दिने ।
वृषवस्तगृहद्वारे मासदोषो न विद्यते ॥ त्वेदन संघट्टेव
काष्ठादोनां न कारयेत् । अथवादौ बुधः पट्के न गच्छेद्विषां
दिग्म् ॥ अग्निपौडा भयं शोको राजपौडा धनक्षयः । संघटे
वृषकाष्ठानां कृते पश्चादिपक्षके ॥ शीरिहसौद्रवं दारु गृहेषु
न निवेशयेत् । कृताधिवामं विहगैरनिलान्नपौडितम् ॥
जनेर्विभन्नश्च तथा विद्युंसिखांतपौडितम् । धेनुदेवानयोत्पस्य
वज्रभम्नं उममानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दारु गोपनिर्व्यभि-
तकान् । कण्टकिनोऽमारतरुन् वर्जयेत् गृहकर्मणि । यटा-
ग्रत्यो च निर्गुण्टो कोविदारविभीतको । प्रचक्र गार्गसोऽयं
पसायश्च विवर्जयेत् ॥ विक्षारात् दिगुपोऽप्यायं दारं बुद्ध्या-

तया गृहम् ॥ गृहकारभस्तु व्यवसादावप्याह राजमार्तण्डः ।
 “आदित्येज्यभरोहिणी-मृगशिरस्त्रिभाधनिष्ठोत्तरापोष्यौषिण्यु-
 यतानुराधपवनैः शुभैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिवसेऽथ
 पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तादिने वदन्ति सुनयो
 वैष्णवादिकार्यं शुभम्” । मातृस्थे । “चन्द्रादित्यबलं कृत्वा
 लम्न शुभनिरीक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलसुत्तरत्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 ष्ठास्तानुराधा च गृहकारभे प्रशस्यते ॥ वज्रव्याघातशूले च
 व्यतीपातेऽतिगण्डके । विष्णुभगण्डपरिघवर्जं योगीषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रसादेऽप्येवमेव
 स्यात् कूपवापीषु चैव हि” ॥ कल्पतरौ देवीपुराणम् । “यस्य
 देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरश्चिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः” ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्वा पूरश्चिलान्यासे स कालः पूजित
 इत्यर्थः । मातृस्थे । “चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा
 माघवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” ॥
 प्रतिष्ठासमुच्चये ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायने-
 ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवीपुराणम् । “महिषासुरहन्त्राय
 प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । “गृहेषु यो
 विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा कार्म्यो
 देवतायतनेष्वपि” ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभवन्द्रादिविषयम्
 अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । “उपं विशाखा-
 मदितिष्व शक्रं भुजङ्गमग्निश्च विहाय रोहम् । आस्य स्रलम्न-
 स्थिरमन्दरेषु कुर्याच्छुभैर्युक्तनिरीक्षेतेषु ॥ नक्षत्रहा भवेयुश्च
 यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दोषस्तदा चयं याति तमः सूर्यादये
 यथा” ॥ राजमार्तण्डे । “पूर्णिमातोऽष्टमी यावत् पूर्वास्तं

वर्जयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
 अमावास्याष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतस्य
 याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥ दौपिकायाम् । “गणेशं
 गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ प्रहान् । पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च
 क्रूरभूतांश्च बाह्यतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्देहस्याथ देवताः” ॥
 ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । “शिखि चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः-
 कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृगुराजश्च-
 मृगः पित्रगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुषोवः पुष्पदन्तो जला-
 धिपः । असुरः श्रेयपापी च रोगो हि मुख्य एव च ॥ भस्माटः
 सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्री
 जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्येमा सविता चैव विवस्वा विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्त्रिम । चरको च विदारो
 च पुतना पापराक्षसी ॥ स्कन्दार्थ्यमा जम्भकाश्च पिलिपिच्छ-
 स्तथाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहहारणे प्रपूजयेत्” ॥
 महाकापिलपञ्चरात्रे “जलाधारगृहायश्च यजिहास्तु विमेषतः ।
 ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ताः पञ्चागच्छयस्युताः ॥ सर्वेषां किल
 वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । अक्षपुण्यं हितान् सर्वान्
 प्रासादादीह कारयेत् ॥ अनिष्यत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म-
 धर्मिणोः” ॥ तत्तद्देवताभेदेन वलिमन्त्रोभयविशेषागुक्ता ।
 “स्वर्गोपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्स्त्रिमं वलिं
 ह्वयं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरो भूतवेतासो ये चान्ये
 वलिकाद्विपः । विष्णोः पारिषदा ये च तैऽपि गृह्णन्स्त्रिमं
 वलिम् ॥ पित्रभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो वलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
 अभावादुक्तमार्गस्य कुगपुण्यादिभिर्यजेत् ॥ आशुचितकरं

वास्तुसुत्तानमसुराकृतिम् । स्मरित् पूजासु कुड्यादिनिवेद्यै-
 त्वधराननम् ॥ देवीपुराणे । “मध्यभागे ततः कुर्यात् वासु-
 देवस्य पूजनम् । त्रियस्य पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्घ्यैः सुरसत्तम । ततः सपूजयेत्तस्मिन्
 सर्वलोकधरां महीम् ॥ सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-
 भूषिताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्” ॥ तथा । “एवं
 प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अपूजिता विनिघ्नन्ति
 गृहारम्भेषु कारकम् ॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्मापि
 पूज्यते । शिल्पाचार्य्यै देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे । स्वाहा
 ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम” ॥ ज्योतिषे । “तद्वस्त्रायत-
 नावगर्तमतुलं कर्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शादलगोमयैः शुचितरं
 कृत्वास्वपूर्णं सुरान् । संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वाम्न-
 शाब्दायुत दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तोष्यतेः ॥
 वास्तोष्यते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक । गृहाणार्घ्यं मया
 दत्तं गृहारम्भं करोम्यहम् ॥ मम सर्वेद्वितार्थाय विष्णु-
 लोकाय वै नमः । गर्ते तस्मिन् मलिनभरिते निशलं वारि-
 भक्तुः स्वैर्यं प्रकुर्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्तयोगात् ।
 वामावर्तं भवति विपदे स्वामिनाशश्च कुर्यात् भूमिच्छेदाद्
 ब्रजति मृगतां वित्तनाशं लभेद्वा” ॥ देवीपुराणे । “ततो गर्तं
 खनन्मध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः शन्यात्
 सुसमितम् । आचार्य्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । तस्मिन् शक्तानि
 पुण्याणि पक्षिपेदोमितिस्मरन् । तदागर्ते परीक्षेत दधिभक्ता-
 न्वितं क्षिपेत् । ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्नानरोप-
 णम् । द्वारं नवमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम्” ।

हारस्य विशेषमाह “तृतीयतुर्ययोः प्राच्यां याव्ये तुर्ये च पश्चिमे । तुर्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिचतुर्थेषु चोत्तरे” । वामात् प्रदक्षिणमिति गृहाभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रयोगः । कृतस्नानादिः शुभे लभ्ये वास्तु-दक्षिणभागे चतुरङ्गुलछातइस्नामात्रगते बहुतरनूतनदृषणो-मयोपलितजलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-ऽन्तेन स्वं स्वं नाम्ना पूजयेत् । गणेशाय इन्द्राय वज्रये यमाय नैऋताय वरुणाय कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्यः चैत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने पर्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्याय सत्याय भृगाय आकाशाय वायवे विष्णवे पूष्णे वितथाय गृहक्षताय यमाय गन्धर्वाय भृङ्गराजाय ऋगाय पिबभ्यः दीवारिकाय सुग्रीवाय पुष्यदन्ताय वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये सुख्याय भस्मा-टाय सोमाय सर्पाय अदित्ये दित्ये आपाय सावित्रे जयाय रुद्राय अर्यम्ने सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयक्षणे पृथोधराय आपवन्ताय ब्रह्मणे चरक्यै विद्यार्थ्यै पूतनायै पाप-राक्षस्यै स्कन्दाय अर्यम्ने जम्भकाय पिलिपिञ्जाय वासुदेवाय । नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत् । त्रियै वासुदेवगणाय पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमन्त्रस्तु । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्योपरिशायिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरिषि मे” ॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् “शुभे च शोभने देवि । चतुरस्रे महौतले । शुभदे शुभगे देवि । गृहे काश्चापि रम्यताम् ॥ अभ्यङ्गे चाद्यते पूर्णे सुनेखाङ्गिरसः सुते । तुभ्य कृता मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु । वसुधारे वरा-रोहे स्थानं मे दीयतां शुभे ॥ त्वत्प्रसादात्सहादेवि ! कार्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
 श्रिताः । तेभ्यो वलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनसुत्तमम् । भूतानि
 राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु वलिं सर्वे
 वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः” । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तवलिं दद्यात् ।
 ततः “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानौह
 वमन्ति तानि वलिं गृह्णीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
 वास परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानौह नमोऽस्तु तेभ्यः” । तत-
 स्तरिमन् गर्तं दधिदूर्वापुष्पफलाभ्रपङ्कवसुखेनाम्बपूर्णघटेन
 एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । “शिल्पाचार्याय
 देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे” । स्वाहेत्युचार्य विश्वकर्मणे नम
 इति पूजयेत् । ततः “वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय यात्रि-
 कात् । इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च” । क्षमध्वमिति
 विसर्जयेत् । ततस्तदर्घ्यजलपूरितगर्तं प्रणवेन शुक्लपुष्पं क्षिप्वा
 शुभाशुभं पश्येत् निखल चेत् कर्तुः स्वैर्यं जनयति दक्षिणाव-
 र्त्तात् हितं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादितनाशं
 जघुतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकाया गर्तं पूर-
 येत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि प्रदक्षिणाचतुरः कौलकान्
 “विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वस्मिंश्च
 तिष्ठन्तु आयुर्वृक्षकराः सदा” इति मन्त्रेण चतुष्कोणेषु दृढं
 रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
 आग्नेयां गर्तं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
 मन्त्रः । “यथाचलीगिरिर्मैरुर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
 गृहस्तम्भस्तथात्वमचली भव” ॥

‘अथ गृहप्रवेगः । “स्याप्यं समाप्यं क्रतुयूपकाष्टं गृह-
 प्रवेगो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेगो नगरे पुरे वा दिने
 प्रयच्छानि गनेयरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहप्रवेगोदि-

तच्च यत् । सत्सर्वं योजयेद्देशमवेशे दैवचिन्तकः” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तिरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः प्रविशेश गृहं गृहो । अनु-
नितः सुखौसग्वौसपत्नीकस्तथैव च ॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विमेष” ॥
महाभारते “पारावतमयूराय शुका वै सारिकास्तथा । गृह-
स्थेन सदा पीष्टा आत्मनः श्रेय इच्छता” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“गोगङ्गाश्चाविशालास्तु तत् पूरौपस्य निर्गमम् । अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे” ॥ गृहसुपक्रम्य गोभिलः । “वर्ज-
येत् पूर्वतोऽश्वत्थमक्ष दक्षिणतस्तथा । न्यग्रोधमपराह शादुत्त-
राद्याप्युडुम्बरम् ॥ अश्वत्थोऽग्निभयं कुर्यात् अक्षौ ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्यग्रोधी राजसं पीडा कुक्ष्यामयमुडुम्बरा.” ॥
अथः पकटी प्रमायुकान् प्रकटयित्वा नमायुः पित्तमित्यमरः ।
इति गृहारम्भप्रवेशो ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिस्यविशाखहस्तचित्रोत्तराग्निपवनादि-
तिरेवतौष । जम्बार्च जीवबुधशुक्रदिनोत्तवाटो धार्ये नव
वसनमौश्वरदेवतुष्टो । नववस्त्रपरोधानम् ॥ पुण्याकोदिति-
पित्ररमित्रशशभृदित्तधुश्वत्थपु सुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममणौन्
दध्यादिसुहे करो । पुष्टेज्ये ममये शुभे ध्रुवसुराचार्यादितो-
जोऽङ्गना नो रत्नं विभूयात् प्रबालकमणौन् शुभं हिता
स्वामिने” । इति रत्नधारणम् । पूर्वं क्तोपुसाभान्येन विधाय
पश्चात् स्त्रिया विमेषनिषेधः । “मूलेन्दुपूर्वांशवद्याम्यपित्र-
मपांमिश्रकानितगूलितमयः । अष्टादिसम्भारणमेषु कुर्यात्
तियो विमन्ने च शुभे शुभाहे” इति अष्टादिधारणम् । “मैत्रे-
न्दुपौष्ण-पिष्टभादितिवाजिचित्रा हस्तोत्तरात्रयहरीत्यविधाष्ट-
भानि । एतेष्वभौष्टययनासनपादुकादि-सम्भोगकाय्येसुदिन

मुनिभिः शुभाहे” । औपतिसंहितायाम् । “हस्तादिति
ब्रह्मगुरुत्तरेषु पीष्णाश्विमुखेन्दुमचित्रभेषु । वारेन्दुनीवेष्व-
सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि” ॥ चिन्तामणी
हारीतः । “हरिकरमरुदनुराधाविधातृपीष्णादितिदयोत्तरमे
भोजनविधिग्रय्यासनभोगारम्भो हितार्थाय” इत्यलङ्कारादि-
धारणम् ।

“पुण्या भैत्रकरोत्तरस्ववरुणमङ्गाभ्युपितेन्दुभैः शस्तेऽर्कं
शुभवारयोगतिथिषु कूरे स्ववौर्येषु च । पुण्येन्दौ जलराशिरी
दशमगे शुक्ले शुभांगोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदी
क्षीवेन्दुपुत्रोदये । वारुणमूलविशाखसौम्यध्रुवहस्तापीष्णपुष्येषु ।
तदगुल्ललतादीनामारोपणं प्रशस्तम्” ॥ वृक्षादिरोपणम् ।

अथ पुष्करिण्यारम्भः । मत्स्यपुराणे । “प्राप्य पक्ष शुभं
शुक्लमतीते चोत्तरायणे । भाषादे हे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव
च ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदे तथा । हस्ताश्विनी
रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-
ष्ठादिषु शस्यते” ॥ अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ।
भविष्ये । “प्रतिपक्ष हिताया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी
त्रयोदशी चैव पूर्णमासी च कीर्त्तिता ॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव
शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-
कर्मणि” ॥ व्यवहारसमुच्चये । “प्रतिष्ठा सर्वदेवानां कैशवस्य
विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कृष्णपक्षे
च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते । द्वादश्याकादश्याराका शुक्ले
कृष्णे च पञ्चमी ॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठाया हरेः शुभाः ।
ध्रुव सप्त ऋदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने
वासरे च । त्रिदशमदनजश्रैकादशे शीतरश्मी विबुधकृति-
रभौष्टा नादिनक्षत्रहीने” ॥ देवताघटनम् । प्राञ्जेशवासव-

करादितिभास्विनोयु पौष्णामरेण्यशशिभेष्टु तथोत्तरासु । कर्तुः
शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्या हरे शुभतिथौ विधिवत्
प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्लेषकृत्तिकभगदैवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघ-
रोहिणौमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेष्टु पुनर्वसौ च कार्या-
भिषेकतर्कभूतपतिप्रतिष्ठा ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुव-
मृदुनक्षत्रगणे रवि शुभपारेषु सुतिथौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभे
चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे । दीक्षाकरणम् । भुजवले । “युगादा-
वयने पुण्ये कर्त्तव्य विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने
पुण्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीक्षणे ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी” ॥ पद्मपुराणे ।
“प्रतिपदनदस्योक्ता पवितारोक्षणे तिथिः । श्रिया देव्या
द्वितीया च तिथौनामुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वयवान्या च
चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य
च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाद्याष्टमी तिथिः । मातृणां
नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषौणाच
द्वादशी चक्रपाणिनः” ॥ चक्रपाणिन इति उण्यवहार
इत्यस्मात् । “त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम
चापि सुनिश्चेष्ट पीर्णमासी तिथिः स्मृता” ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

“शुभहरिधटलग्ने देवराट्पुग्विशाखाविनयनविधियाम्य-
हम्बसर्पान्यभेष्टु सुकरणतिथियोगे शुक्लजीवाकवारि तरणिघटन-
मिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ” । नौकाघटनं “शुभाहे विष्णुयुग्मे-
न्दुभगमैवाग्विपाणिषु । चाननं घटनस्यागात् नावः शुभ-
तिथौन्दुषु” ॥ निष्यद्य नौकाचलनम् । “अश्लिष्टकरेण्यसुधा-
सुधाभिधिपूर्वामित्रधनाच्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथौ-
न्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभपारे” ॥ नौयाद्या । हारौतः ।
“जम्भाधाने निधनगे प्रत्यरो च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्षीणाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसां
 नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं श्रेयमेवमन्यत्र
 पण्डितैः ॥ तद्यत्र चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा
 नूनं भवेन्मृत्युः सुधासम्पीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-
 नलक्ष्यविषयगुणर्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-
 ग्निरुद्रानिलदहनाः । भूतगतपक्षयसवी द्वौ त्रिंशच्छततार-
 कामागम् ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । “चाद्रौ शेषा
 स्वाती पूर्वा ज्येष्ठासु च यस्य रोगजन्म स्यात् । धन्वन्तरि-
 णापि चिकित्सितस्य तस्यासवी न स्युः” कौशिकः । “कृत्ति-
 कासु यदा व्याधिर्नृणां संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत्
 पीडा विरात्रं रोहिण्योषु च ॥ नृगशीर्षे पञ्चरात्रमाद्रायां
 सुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥
 नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गु-
 न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ इस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्ध-
 मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥
 मैत्रे चैव दशमहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूले न जायते
 मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्द्वितीया द्वौ मासौ
 श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमास वारुणाच्च दशमहकम् ॥
 न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । रेवत्यां दिनवि-
 शत्या चाहोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां
 नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥
 ‘नक्षत्रं प्रतिकर्त्तव्यं नक्षत्रपथजानता ।’ क्षीरह्वयस्य समिधो
 जुहुयादग्निदेवते ॥ तिलमथतान् याम्ये घृतमेवाग्निदेवते ।
 प्राजापत्ये जुहुयात्तु ग्राम्यबीजकरप्लवकम् ॥ क्षीम्ये गव्यं पयो
 रौद्रे सर्पिर्मधुसमन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य घृताक्तासिद्धि-
 तण्डुकाः ॥ पायस सर्पिषा चैव इहसत्यधिदेवते । सास्यो-

पथिष पत्रश्च सर्पिः सर्पाधिदैवते ॥ पितरो देवता यस्य
 दृताक्तास्त्रिलतण्डुलाः । अचता नाव्ययुक्ताश्च भगे सर्पिस्त-
 थोत्तरे ॥ सावित्रे दधिहोमो त्वष्ट्रे चित्रोदन इविः । यवाः
 स्वात्याश्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहु-
 यात्तदेव चेन्द्रदैवते । यथोपपन्नमसश्च जुहुयाच्चैर्कृते तथा ॥
 अर्धदैवते शालिवीजं वैश्वदेवे तु रूपकम् । रक्तामां तण्डुला-
 नाश्च होतव्य विष्णुदैवते ॥ न्यप्रोधोदुम्बराश्वत्थसमिधो वसु-
 दधते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इष्यते ॥ अजैक-
 पादे होतव्यं प्राजापत्येन ततसमम् । अहि ब्रह्मे तु मद्यवे
 पिष्टकाश्च प्रशस्यते ॥ पौष्णे फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं
 शतम् । सावित्र्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ ज्ञात्वा
 चेव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम् ॥ भीमपराक्रमे । “कृत्ति-
 कायां पिष्टककागमुखे दध्युदकश्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टक-
 गोमुखे शाकम् ॥ मृगशिरसि पिष्टकमृगमुखे मापो देयः ।
 आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसो पिष्टकवराहमुखे
 पटोलम् । पुष्ये पिष्टककागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्ट-
 कवराहमुखे दृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिस्राः ।
 पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे सुहृत्तिलपूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां
 पिष्टकधनौषर्दमुखे शाकम् । ज्येष्ठायां पिष्टकमहिषमुखे
 पुष्करमूलम् । चिन्तायां पिष्टकव्याघ्रमुखे तगरपुष्पम् । स्वात्यां
 पिष्टकमार्जारमुखे तिस्राः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे
 गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुसुमम् । ज्येष्ठायां
 पिष्टकमूपिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिलम् ।
 पूर्वाषाढायां पिष्टककुम्भीरमुखे यवा । उत्तराषाढायां पिष्ट-
 कवृषमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषोमुखे रक्तम् ।
 धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-
तण्डुनाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे
गुडभक्तम् । अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोहदे कृते ज्वरो
नश्यति । एतद्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः सदोप-
माख्यपताकैः प्रपूज्य कार्यम् । “उरगशतभिषाद्राज्येष्ठयास्य-
त्रिपूर्वास्वपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति
चतुर्थी द्वादशौ भूतपक्षौ निगदित इह जन्तोर्नाशकान्तः प्रविष्टः ॥
चरराशौ विलग्नस्ये द्विदेहाहं च पश्चिमे । रोगस्य प्रगमः प्रश्ने
विपर्यासे विपर्ययः ॥ शुभयज्ञाः सौम्यनिरोक्षिताश्च विलग्न-
सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिपङ्दशा येषु निशाकरः स्यात् शुभं
वदेद्रोगनिपौडितानाम् ॥ पापर्क्षेषु प्रग्नलग्ने पापसंयुतवौचिते ।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्” ॥ मरणसूचकयोग-
द्वयम् । “मन्दः पापसमेतो लग्नाश्रवमः शुभैरयुतदृष्टः ।
रोगार्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव” ॥ परदेशस्थस्य
रोगज्ञानं मृत्युज्ञानञ्च । “मूलमघाद्राक्षेष्वा भरणी विशाखाग्नि-
दैवतेषु नरः । गरुडप्रियोऽपि दष्टो न प्राणिति दम्भशूकेन ॥
पाशाङ्गनालेपनलावणैस्तु दैवविषं समुत्सारयति” ॥ दष्टस्य
गारुडीमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडी पुनर्नवा ।
“अर्कजटावल्कलमसृण चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-
मद्विकनकगोनाशहयारिविषाणां विद्रावणम् ॥ ओषसलिल-
मसृणवर्त्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मण्ड-
लिविषं भारुतविकृतमिव घनहृन्दम्” ॥ ओषसलिलं काष्ठीकं
काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । “लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-
पतण्डुसजलेन । मण्डनिविषमतिविषममपि पीतं निवा-
रयति ॥ यः पिबति पुण्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-
मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि हृदिको

धर्मम्" ॥ श्वासातपीयकर्मविपाके । "महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रीणि पापसमुद्भवम् ॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरा-
र्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य
परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छादिभिः शमः ॥
कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणौ तथा । मूत्रकृच्छाश्मरी-
काया अतीसारभगन्दरी ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातो-
ऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापीद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयकृत्स्नोदशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजीर्णस्वरच्छर्दि-
भ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्तावुदविसर्पाद्या उपपापीद्भवा गदाः ।
दण्डावतान कश्चिन्न वपुः कम्पविधर्चिकाः ॥ धर्मौकपुण्ड-
रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अथ चाद्या नृणां रोगा
अतिपापीद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोग-
सङ्गराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥
महापापे तु सर्वे स्यात्तदहंस्तूपपातके । दद्यात् पापे तु पष्ठायं
कक्ष्यं व्याधिवलावलम् ॥ लघुमुखावचं पुण्यं प्रदद्याद्देवता-
र्चने । दद्याद्दिजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ गोदाने
वत्सयुक्ता गोः सुशीला च पयस्विनी" ॥ गोदानमधिकृत्यादि-
पुराणे । "परोगस्यैव जायेत तेजस्वी च भवेत्तरः" ॥ मनुः ।
"दोषधान्यगदो विद्या देवौ च विविधा स्थितिः । तपस्यैव
प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्" ॥ ऋगदो नैवज्यम् ।
शातातपः । "यथा निदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽस्पृशे हेतावन्तिमो दोषकर्मजः" ॥ सारावस्थाम् ।
पय्याग्निना शोतवतो नराणां सद्वृत्तिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुरत्र चिर्यं सदा तृप्तमुनिप्रसादः" ॥
व्यासमाह याज्ञवल्क्यः । "वर्षाधारस्तेजयोगाद् यथा दोषस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंग्रहः ॥
 यथा चाविकलवर्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दीपनाशस्तथा
 सत्यप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् नौदुर्गवत्तु युष्माप्यसेवित्वा-
 दिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथाशास्त्रं निर्णीतो
 यथा व्याधिविकल्बितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः
 कर्मजो बुधैः” ॥ तद्विकल्बितायां भारतीयभट्टाचार्यः । “दानै-
 र्देयादिभिरपि हिनदेवता गोमुखवर्चनाप्रणतिभिश्च लपेद्भ-
 योभिः । इत्युक्तपुण्यनिचयेरुपचोद्यमानाः प्राक् पापजा यद्वि-
 रुजः प्रशमं प्रयान्ति” ॥ अतएव हेमाद्रिधृतटानखण्डे तत्त-
 द्भोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वपां रोगाणां शमकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
 कर्मलोद्भव” ॥ कर्मदोषोभयजव्याधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधीभिः कर्मक्षये दोषपरिक्षये च । मिहयन्ति ये
 यत्नवतां कथञ्चित्तत्कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” ॥ अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघं
 यस्माद्विगुणं परिपच्यते” ॥ केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
 रनिलादिदोषैरुपद्रुतैः स्वेषु परिश्वलद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 भृतां विकारास्तो दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ॥ दृढस्थितिः ।
 “अज्ञातोपधमन्वस्तु यद्य व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं
 समादत्ते सदण्डयथौरवद्विपक्” ॥ नन्दिपुराणे । “अथैकं
 गौरुजं कृत्वा जन्तुं यादृशतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किञ्च
 दत्तं भवेद्भुवि” ॥ किञ्च दत्तं भवेदिति सर्वदानफलं लभते
 इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । “प्रायुष्ये कर्मणि क्षोणे लोकोऽयं
 दूयते मया । ओषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः ।
 त्रायन्ते मृत्युनोपेत जरया वापि मानवम्” ॥ इति काल-
 वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । “दैवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्तितुम्” इति । “न गृह्णन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गता-
युषः । दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृदाकामरुन्धतोम्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तिरे । “हरिं गोहिजचन्द्रार्कसुराग्नीन प्रतिपूज्य च ।
शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्य विद्वान् भेषजमारमेत् ॥ ब्रह्मदक्षा-
श्विर्द्रेन्द्राभूचन्द्राकर्णिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूत-
सघास्य पान्तु ते ॥ रसायनमिवर्षीणा देवानाममृतं यथा ।
स्वधेवोत्तमनागानां भेषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वयं भक्षणे तु ते
इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “इन्द्रो-
दये गुरुबुधेन्दुमितेषु तेषां वारे रवेश सुविधौ सुतिथौ सुयोगे
भेषूपपन्नगविशाखशिवेतरेषु कर्त्तव्यविष्टिरहितेष्वगद शुभाय” ॥
औषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुण-
विष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलम्नेषु” ॥ वस्ति-
यर्मपुटः विरेचन विरेक । वेधी व्रणादिवेध । “पौष्णा-
श्विनौ द्रविणशक्रसमीन्द्रपुष्याहस्तादतौन्दुहरिमूल हुताश-
मित्रैः । चित्रान्वितैर्भृगुबुधेन्दुरवौज्यवारे भेषज्यपानमचिरा-
दपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बहुलमृगीति वचनात् ।
रत्नमालायाम् । द्युनशत्रुनिधमव्ययशुद्धौ सदृग्हेषु नितरा बल
वत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कौर्त्तिता नियतमौषधसेवा’ ।
द्युनादिषु पादयोगे क्षणशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे ।
भीमपराक्रमे । “भेषज्यपाने गुरु सोमशुक्रा शुभ विलग्न दिवसो
रवेश । तिथावरिके करणे च शस्त्रे योगे च लग्ने द्विशरीर
सङ्गे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्त्रमौषधभक्षणे” इति
वचनाद्गोहिण्यामपि । “ध्यादित्येषु चरेषु शक्रादिनक्षत्रपुण्योप-
चन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्दावशस्त्रे तथा ॥
केन्द्रस्येष्वशुभेष्वकामतिथिषु स्नान गदो मुक्तिः । शस्त्रं तत्र
न शोभनाविधिभुजङ्गर्त्तन्दु सदाधरा” ॥ रोगिसन्नामम् । “सेवा

चक्रे सप्तशौर्षे सप्तपृष्ठे तथोदरे । पादयोः सप्त ऋचाणि
 साभिजिन्ति न्यसेद्बुधः ॥ स्वामिभाद्रृत्यमं गच्छ' मृत्युभात्
 स्वामिमं ततः । निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकोदरे" ॥
 सेवा चक्रम् । "ध्रुवलघुमृदुवर्गं वासवे विष्णुदेवे विकुञ्जरविज-
 वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु । दितनुहषभपञ्चास्योदये चन्द्रशुद्धौ
 सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्" ॥ राजदर्शनम् ।
 मत्स्यपुराणे । "राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात्तु तथा पश्चात् आसन्नस्तु विगर्हितम् ॥ स्वयं तथा न
 कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापने चैव परमेव
 प्रयोजयेत् । परार्थमस्य वक्तव्यं सुख्ये चेतसि भार्गव । स्वार्थं
 सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन" ॥ अस्य राज्ञः । "अज्ञा-
 प्यमानं चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः । अहं किं करवा-
 णीति वाच्यो राजा विज्ञानता । नातिवक्ता न निर्वक्ता न च
 मात्सरिकस्तथा ॥ आत्मसम्भावितस्यैव न भवेच्च 'कथञ्चन ।
 आराधमासु सर्वासु मृत्यवच्च विचेष्टिते । कथासु दीर्घं चिपति
 वाक्यमङ्गं करोति च । विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम् ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि-
 परिप्रश्नौ संप्रापयति चासनम् । इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा
 रविकुलोद्भव । यदप्यल्पतरुं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ पुरु-
 षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्प्रदम् । कामं क्रोधं मदं मानं
 लोभं हर्षं तथैव च । जीतव्यतरिपङ्कगं सत्वरं पृथिवो-
 चिता । न राज्ञा मृदुना भाव्यं मृदुर्हि परिभूयते । न भाव्यं
 दारुणेनापि तीक्ष्णादुहिजते जनः । अदोर्धसूत्राय भवेत् सर्व-
 कर्मसु पार्थिवः । दौर्धसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम् ।
 रोगे दर्पे च मान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव
 कर्त्तव्ये दीर्घसूत्रः प्रशस्यते । मृत्यैः सह महीपालः परीशः

सञ्च वर्जयेत् । भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम् ।
 पौरुषं देवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्यस्य
 पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेर्हृदिसमायोगात् दृश्यन्ते
 फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
 महाभारते । “लामेन हर्षयेद् यस्तु न व्यथेद् यो विमानितः ।
 असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् । बलवान् शूर
 अलान्ग्रायेवानुगतः सदा । सत्यवादी मृदुर्दान्तः स राजव-
 सतिं वसेत्” ॥ नयमाह हरिवंशे नारदः । “अनुक्ते वापि
 सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् । न्यायश्च प्राप्तकालश्च परा-
 भवमजानता । वक्तव्यं सर्वदा सहिष्प्रियश्चापि यद्वितम् ।
 आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सहिरेवादृतं पुरा । यस्योत्तापकरं पश्चात्
 आरब्धं कार्यमोदयम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां
 गयः । कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः
 पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि । कुसौहृदे क्व विश्वासः
 कुदेशे न प्रजौव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ।
 अपकारिणि विश्वव्यं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
 यस्तु न चिरं स तु जीवति । न विश्वसेद वैश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वसेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं भूलान्यपि निहन्तति । राज-
 सेविषु विश्वासं गर्भसङ्हरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
 चिरं स तु जीवति । शत्रुशेषभृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिष ।
 पुनर्वर्हेन्ति सभूय ततः शेषं न शेषयेत् । अद्रोहं समय कृत्वा
 मुनीनामग्रतो हरिः । जघान् नमुचिं पश्चादपां केनेन पार्थिव ।
 कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
 जघानादो जामातापि शतक्रतुः । न चामखे निवस्तव्यं सर्वैरे
 वर्हिते रिपोः । पातयेत्तं समूलं हि मटौकूलमिव द्रुमम्” ।
 विष्णुपुराणे । “अल्पहानिस्तु सौढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ।

उपायतः समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः” ॥ ज्योतिषे ।

“अन्यकं तदनुमन्दलोचन मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रौहि-
णौप्रभृतिभ चतुर्विधं नूनमथ गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके
मिकट एव इतस्य चौरैर्द्रव्यस्य लब्धिरिह कैकरके प्रयत्नात् ।
द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनाच्च न प्राप्तिकृत्तमविमोचनमे
कदाचित्” । मत्स्यपुराणे । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा
बाहुमहस्रभृत् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
यस्तस्य कीर्तयेन्नाम कस्यमुत्पाद्य नित्यशः । न तस्य वित्त-
नाशः श्यामपृष्ठश्च सभते पुनः” ॥ कथं प्रातः ।

अथ परीक्षा । “नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुमहितरवौ जम्ब-
मासिऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मन्मास्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराश्च
चाथ । नाडीनक्षत्रहोने गुरु रविरजमौनाथ ताराविशुद्धौ प्रातः
कार्या परीक्षा दितनचरगृहाणोदये गस्तलग्ने । अष्टम्याश्च
चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहय जनिभौम-
दिने भवेत् । प्रायश्चित्त अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्ता-
त्रयं तथा । ज्येष्ठावारुणपौष्णे च नाट्यारम्भे शुभोगणः” ।
नाट्यारम्भ ।

अथ कृपिकर्म । तत्र कूर्मचक्रम् । “प्राङ्मुखो भगवा-
न्देव कूर्मरूपो व्यवस्थितः । आक्राम्य भारतं वर्षे नव भेदं
यथाक्रमम् । मध्यपागमि याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः
क्रूरबेधयुतैस्तैस्तु पीड्यन्ते तच्चिवामिनः । पूर्वापरं भवेद्बेधो-
बेधसोत्तरदक्षिणे । इगानरचमोर्वेधो वेध आग्नेय मारुते ।
ताम्रवयान्वितं तत्र मौरिं यत्नेन चिन्तयेत् । नाभिशीर्षचतु-
ष्पादकक्षपुच्छे च मस्थितम् । अतिहृष्टिरनाहुष्टिः यत्नभा
भूपिका खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ।
एव देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्चतो वदेत्” ॥ तथा च “यत्र यत्र

ध नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां
दिशं तत्र पौडयेत् । सौरिर्बलाधिको दुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभा-
वहः । एकदा पौडयेद् यत्र भागुजः कूर्मपञ्चके । तत्र स्थाने
महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं
शान्तिपौष्टिकम् । कूर्माङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वता-
मस्याः शूरसेनाः समाधुराः । पञ्चालशालमाण्डव्यकुरुक्षेत्र-
गजाद्वयाः । मरुनैमिषविन्धाद्रिपाण्डराघोपाः सयामुनाः ।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशीणौ
च थारेन्द्रोगौडराट्टकाः । वर्धमानतमो लिप्त प्रागज्योतिषोदया-
द्वयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकीशलाः । कलिङ्गौद्रान्य-
किष्किन्या-विदर्भशवरादयः । दक्षिणेऽवन्ति-माहेन्द्रमल्लया
ऋष्यमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाक्षीसिंहलकीडनाः । का-
वेरी ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः । नैऋते द्रविडानर्त्त-
महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवगः पल्लवः सिन्धुः पारसीकादयो
मताः । पश्चिमे हैहयास्ताद्रित्तेच्छवासश्चकादयः । वायव्ये
गुज्जराट्य नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चीननेपालह्रनकैकेय-
मन्दराः । गान्धारहिमवत्कौश्लगन्धमादनमालवाः । कैलाश-
मद्रकाश्मीरस्तोच्छदेशाः खशादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-
हारश्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः” ॥ इति
कूर्मचक्रम् । देवतः । “सिन्धुसौवौरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्त-
वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गौद्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” ॥ तौर्थ-
यात्राव्यतिरेकेणेति द्रष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः । “उपरा
बहुना भूमिः पत्न्यान्तस्कराहताः । सर्वे वाणिजिकाश्चैव
भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ शस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा रुद्धि-
शीलिनः । भविष्यन्त्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥
पुरुषात्पुं बहुलोक तद्युगात्तस्य लक्षणम्” ॥ तत्र ग्रामादिषु

स्वनामफलम् । ज्योतिषे । “अवर्गोऽष्टाविधुः के च षट्चे
वेदाष्टवर्गके । एकं ते सप्त पे वर्गे ये द्वयं त्रे च चतुर्थः ॥ इत्य-
मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नान्निवर्गात्
स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् ॥ एकीकृत्याष्टभिर्भुक्ते शेष-
संख्या ध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा हवभो रामभो
गजः ॥ ध्वाङ्गश्चक्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्ग-
श्चधूम्रहवभा गजः सिंहो ध्वजः श्वरः ॥ यथोत्तरबला एते
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभो योधे पुरे देशे मित्रनारौ गृहेषु
च ॥ बलात् प्रायो भवेत्क्षामो न लाभो बलवर्जितात् ।
अ गुरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ॥ त भुजङ्गः प आशुः
स्यात् य वर्गे भः श मेघकः । नामादिवर्णतो ज्ञेया षष्टौ वर्गाः
क्रमादमौ ॥ यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः ।
ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यज्यास्तद्ग्रामवासिनः ॥ एव दुर्गं रणे
त्यज्या न कर्त्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने दण्डिर्भङ्गश्च जायते” ॥
व्यासः । “धनिनः ज्योतिषो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च
यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्” ॥ मत्स्यपुराणे । “फाल्गु-
कृष्टे तथा देशे सर्ववौजानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र
रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्ध्वर्जनीयेतरा मता” ॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये । “लाङ्गलं दण्डिका यूपं
योक्तृद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-
भादितः ॥ दण्डिका हलयूपानां द्विदिस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तृयोय त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चाशके द्वयम् ॥ दण्डस्थे च गवां
हानिर्यूपस्थे स्वाभिर्भो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्तादौ क्षेत्रा-
रमादिनर्चके” ॥ इति लाङ्गलचक्रम् ।

अथ वीजोत्तिचक्रम् । “सूर्यभादुरागः स्याप्यस्त्रिनाद्योका-

न्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने चोचकं
विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥ उदरे धान्यवह्निः स्यात् पुच्छे
धान्यक्षयो भवेत् । इति रोगभयं राज्ये चक्रे बीजोमिसम्भवे ॥
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । विनाडीकान्तरक्रमादिति
यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । विनाडीषु चश्विनौ-
भरणौकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्या मृगशिरस पादा
पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः कार्यः एवं क्रमेणान्या
लेख्याः । चोचकं शस्त्रशून्यताम् । ईतयः । “अतिष्ठष्टिरना-
ष्टिः शलभा मूपिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पडेति
ईतयः स्मृताः” ॥ इति बीजोमिचक्रम् ।

अथ हृषचक्रम् । “हृषचक्रं हृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि हृषनामर्चपूर्वकम् ॥ सुखाक्षिकर्ण-
शौर्षेणु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ॥ त्रीणि पृष्ठे द्वय पुच्छेऽष्टौ
पादे तूदरे त्रिकम् । हस्तप्रवाहबीजोमिप्रारम्भादिदिनर्चकम् ॥
यदङ्गेयं स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभागुभम् । चास्ये हानिः सुखं
नेत्रे कर्णे भिक्षाटन तथा ॥ शौर्षे हृतिस्तथा शृङ्गे सौम्यं
स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभ पुच्छे भ्रमः पादे सुखं
हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं हृषचक्रफलं बुधैः” ॥ इति हृष-
चक्रम् ।

दौषिकायाम् । “पूर्वाग्नियाम्यफणिपितृशिवान्यभेयु रिक्ता-
ष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । द्वाह्वाभिगोसमुदाये विकु-
लार्किधारे शस्तेन्दुयोगकरलेयु हस्तप्रवाहः । हस्तप्रवाहवद्बीज-
वपनस्य विधिः स्मृतः । चित्रायाम् शुभे केन्द्रे म्रियर स्रमनु-
जोदये” ॥ भीमघराक्रमे । “पानि कृण्वं वहीवहं दक्षिणे
सोहितं न्यसेत् । उत्तरामिसुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥

हले तु योजिते यत्र चेत्रे यासं करोति गोः । तत्र स्याद्विगुणं
 गस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥ कृत्यचिन्तामणौ वनभद्रः ।
 "सुखदः प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी । आरोग्यदा
 तृतीया च चतुर्थी कौटुकत् सदा ॥ पञ्चमी श्रौपदा नूनं
 षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्थानदा भोग्या हृषं हन्ति
 सप्ताष्टमी । नवमी गस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एका-
 दशी तथा कुर्याद्वनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव
 निष्फला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत् ।
 सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः । प्राजेशविष्णुतिथ्येषु
 पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी धातपौष्णेषु मूनादितीन्दुभे तथा ।
 वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगीमौन-
 युग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां पुष्पनैवेद्यैः क्षेत्रपालश्च
 पूजयेत् । सालङ्कारो हनधरः स्रग्मिष पूजितं हलम् । दध्या-
 ध्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रश्च प्रनेपितम् । कर्पं प्रावर्त्तयेत्
 प्राज्ञो नूतनेन हलेन च । अस्तावितिथ्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णु-
 वारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यासुत्तरासु च । वारे
 जीवज्ञशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवति गो मीने
 गस्तं स्याद्द्वीजवपनम् ॥ राजमार्त्तण्डे । "प्राजेशश्ववर्णो-
 त्तरादिति मघा मार्त्तण्डतिथ्याश्विनी पौष्णानुष्णमरीचयः शत-
 भिषा स्वातिर्विशाखा तथा । जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने
 वारे स्थिरस्योदये गस्यानां वपने भवन्ति लवने गस्तौ तिथौ
 रोपणे" । देवनः । "शुक्लसोमसूर्यशुक्लाः चम्याः सम्पत्कराः
 शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेघा
 पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृथिकः । कर्कटे न भवेत् सौम्यं
 तुलाया न प्ररोहति । केशरो गस्यघाती स्यात् पायिर्वोपद्वं

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्तो-
मन्मथमोनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च
शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा
विधानतः ॥ पृथोश्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दीयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णो हृषी-
मिथीकृत्यो नवनौतैर्घृतेन वा । मुखपाशे तयोलिप्यात् फालाग्रं,
कनकैः स्पृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणाघ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः शोमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्न-
शृङ्गश्च चुरभग्नश्च वर्जयेत् । विकलं क्षिप्रलाङ्गुलं कपिलं
हृषभं तथा ॥ हलप्रवाहन कार्यं मौरुभिः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्द्वैः क्षेमं कुर्द्वैर्न शुभं वदेत् ॥ हृषभा यदि मुह्यन्ति
तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥ कृषिरिति शेषः “तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरी रेखा तृतीया
चार्यदायिका ॥ पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ।
अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं
द्विजं देवं कुर्याद्वनप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्टृष्टफालाग्रं क्षिप्ररेखां
न कारयेत् ॥ अर्त्तं ध्या वसवयेन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः ।
परागरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाद्यामाने
तु कुम्भो उत्पद्यते यदि । शृङ्गिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेय
भयं भवेत् ॥ लाङ्गुलं म्रियते चापि प्रभुस्तत्र विभ्रश्रति ।
दंशाभद्रो यदा कर्तुः शशयो जीवितस्य च ॥ सुतनायो युगा-
भङ्गे समीने म्रियते सुतः” ॥ समीने योक्तवन्धनकाष्ठदये ।
“योक्तच्छेदे तु व्यामदः शस्यद्वानिय जायते । हले प्रवाद्या-
माने तु गोरेकः प्रपतेद् यदि । प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं स
प्रपद्यते । स्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गे विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह-
मुक्तमात्रस्तु ततो गोः प्रपतेत् यदि । यत्साक्षीटेन नर्दन्ति

ततो ग्रस्य' चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविलिप्तस्य बीजस्योन्नयतः
 शुचिः । इन्द्र चित्ते निधायाथ स्वयं मुष्टिद्वयं वपेत् ॥ कृत्वा
 चान्योन्यप्रोत्साहं नर्तको दृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य
 इमं मन्त्रमुदोरयेत् ॥ त्वं वै वसुधारे सौते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कृपिं मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-
 ग्रस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन
 च धनेन च स्वाहा ॥ कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । "चैत्रे च
 क्षणपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां
 कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च" ॥ काश्मीरा
 पृथ्वी । "षष्ठ्याश्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्ना-
 ताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य
 सर्वोपधियुतैर्जलैः । गन्धैर्वर्जैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्यकैस्तथा ॥
 स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्मास्यैश्च पूजयेत् । तस्मिन्नेदित-
 शिष्टन्तु प्राशितव्यं गृहे गृहे ॥ अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति
 ऋतुमेदिनी" ॥ तथा "ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभो-
 गृहे । इन्द्र प्रचेताः पर्जन्यः शेषस्यन्द्रार्कवङ्कयः ॥ बलदेवे
 हले भूमिर्हृषभं रामलक्ष्मणौ । रघोघ्नो जानकी सौता युगं
 गमनमेव च" ॥ सौता लाङ्गलपद्धतिः । युग युगकाष्ठम् ।
 "एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु
 संपुज्याः क्षुधारम्भे सद्योत्सवे ॥ अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च मास्यै
 रत्नैः पृथक् पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं क्षयं स्नातः क्षलद्भुतः" ॥
 तथा । "इमा बीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह" ॥ बीज-
 यपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा हारीतः । "कनिष्ठायाः पश्चात्
 प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्" इति ।
 राजमासंख्ये । "नित्यं दश हले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च हले

धनम् । नित्यं विद्वत् भक्तं नित्यमेकदशे ऋणम् ॥ होम-
 तर्पणे स्नातहोमसनकादितर्पणे पराशरः । "वैशाखे वषट्
 श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणी रवौ । अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे
 शुभम्" ॥ ज्योतिषे । "पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-
 फल्गुनो । विशाखा गतभिषा वाय धान्यानां रोपणे वरा ॥
 सदोसा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । सूर्यं ज्ञात्वे पुनस्तु
 द्वे पाशयस्त्रेव दुष्यति ॥ आरामे गृहमध्ये वा भोदात् सूर्यप-
 मायपन् । पराभवं रिपुर्योति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा
 नीली पलाशय चिन्ता श्वेतापराजिता । कौविदारश्च सर्वत्र
 सर्वं निक्षन्ति मङ्गलम्" ॥ निशा हरिद्रा । कौविदारको
 रक्तकाञ्चनः । "द्वेमाग्नसा हस्तबीजं स्थातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
 वसुधेति सुगोतेति पुष्ट्यदेति धवेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं
 द्रुमोऽयं वर्धतामिति । अरिष्टागोकपुष्पागवकुलाम्बुप्रियङ्गवः ॥
 माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिप्पु-
 मर्दमेकं द्वौ चम्पकौ चोष्णय केगराणि ॥ तालाष्टकं शीफल-
 सप्तकञ्च पञ्चान्वरोपी नरकं न पश्येत्" ॥ दानरत्नाकरे देवो-
 पुराणम् । "ये च पापा दुराचाराः शीतहृदयेदकारिणः ।
 तेष्वप्यवोष्णादिनरके पश्यन्ते ब्रह्मणो दिगम् ॥ गृताष्टौ शीघ्र-
 मानाम्बु ब्रह्मण्योसिता भुवि । तस्मिन् देगे भयं नित्यं
 राजानो न विरायुयः । न च नन्दत्यय लोके यत्र शीफल-
 भेदिनः" ॥ शीतहृदयः । "अग्निहोत्राभक्तैर्नापि सन्त्य-
 ग्येषु ब्रह्मयेत् । न प्याधिकोऽङ्गिराणां भयं नत्र भयेत्
 कश्चित् ॥ मिहिः प्रथमतस्तद्विहितमृदुताममोरेण वमोर्देये
 शोमद्रामभङ्गपादाः कुम्भमिनः माद्वतर्दं मानायतनहस्तशाम-
 राणां मध्ये परमपरपणोर्द्विभाद्रुमं पञ्चमसुमं वायुवेगं परमज-
 प्रमदमं शोमहनुमतामाद्यापयन्ति चतुर्वज्राप्रपञ्चयेन्ने पाता-

भोऽग्नीगान्धौहतीपाण्डरमुण्डीधूलौ शृङ्गारतस्याक्षधरा कृता-
फडिङ्गा पलावानरा गरुडा इमदुकमद्विधादिरोगम् । शृणु-
यतक्षयमपि विलम्बं माचरतः विलम्बं कारयत तदा बुभानू
शतखण्डं कारयामीति । मां धीं ध्रीं श्रीं श्रीरामाय नमः” ॥
इति शस्त्रेषु बन्धयेत् ।

अथ सुष्टिग्रहणम् । दीपिकायाम् “याम्याजपादादि-
धनानलतोयशक्रचित्रेतरेषु कुजार्कजवारवर्जम् । शस्त्रेन्दु-
योगकरणेषु तिथौ विरिक्तो धान्यच्छेदिः स्थिरनरस्वभृगोदयेषु” ॥
बलप्रदः । “रेवतोहस्तमूलेषु अवणे नागयाम्ययोः । पितृ-
देवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं भृगोदये” ॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सप्तमौ मासमुक्तौ च यवधान्ये
सुकाण्डके । छिन्द्यात्तिलञ्च निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्” ॥
पराशरः । “न सुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्दृष्टपौषयोः ।
ईशाने खवनं कुर्यात् सार्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥ पौष्णे पुष्ये शुभाहि
वा पूजयित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा इव्यभोज-
नम्” ॥ वीधायनः । “व्याश्रमजाधान्यानां गवां चैव रजः
शुभम् । अथाशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविश्वरवायसाम्” ॥
समूहिनो संमार्जनौ । कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम् । “वटश्च
सप्तपर्णश्च गभारी शाल्मली तथा । औदुम्बरी तथा धात्री
या चान्या क्षीरधारिणी ॥ स्त्रीनाम्नौ कर्पकैर्नित्यं मेधिः
कार्या फलप्रदा” ॥

अथ बीजसञ्चयः । “हस्ता चित्रादितिस्त्राती रेवत्वां
श्रवणहये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्ले बीजं धार्यं श्रवासरे ॥ माघे
वा फाल्गुने वापि सर्वबीजानि संगृहेत् । शोपयेत्तापयेद्गोद्रे
रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥ ततश्च पुटिकां बद्धा शोपयेच्च पुनः
पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न भृशेत् ॥ दीपा-

मिना च संस्पृष्टं हृष्ट्या चोपहतश्च यत् । वर्जनौयं तथा बीजं
यत् स्यात् कीटसमन्वितम् ॥ याम्याग्निरुद्राहि विश्वाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थायनमेषु शस्तं
मृगस्थिरद्वग्गृहोदयेषु ॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठात्रुत्तरेशु
च कारयेत् । मीने लग्ने शुभे चन्द्रे निर्धनकूरवर्जिते ॥ क्षेप्तव्यं
कीष्ठके धान्यं गर्गी वदति सर्वदा । धनदाय सर्वलोकहिताय
देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ नम ईहायै ईहादेवौ सर्वलोकवि-
वर्द्धिनौ कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा । लेखयित्वा इमं
मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥ पुराणसर्वस्वे । “मन्त्रं
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् । पञ्च धान्यराशेस्तु
मूषिकादिनिवृत्तये ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवासु
नारीषु । व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥
त्रिषुत्तरे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च । एतेषु षट्सु विज्ञेयं
धान्यनिष्क्रमणं बुधैः ॥ श्रवणात्रय विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-
सूनि पुष्यस्य । अश्लिन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनौ कथिता” ॥
धान्यादिस्थापनम् । “कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणासुप-
क्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च” ॥ अत्र
प्रयोगः । पौर्णमास्यन्तचैत्रीकृष्णपक्षस्यां पृथ्वी रजस्तला तां
दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-
युरष्टम्यां तां स्थापयित्वा ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने बीज-
वपनदिने वा सर्वोपधिगन्धबीजरत्नफलश्वेतसर्पपैः पृथ्वीं स्थाप-
यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषश्च पद्याद्भोक्तव्यम् ।
अथ हस्तप्रवाहदिने बीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचात्तो
गर्त्तं क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवग्रहान्
पृथ्वीं च पूजयेत् । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्थीपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे” ॥ इति मन्त्रेण

क्षीरेणार्घ्यं दद्यात् । ऐशान्यां पुष्पनेत्रेभ्यः प्रणवादिनमोऽन्तेन
 ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा
 इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय
 तदर्घ्यं भवस्तु । "शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो बलवत्सो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः" ॥ प्रचेतसे पर्जन्याय
 शेषाय चन्द्राय चर्काय वक्रये वलदेवाय हलाय भूमये हवभाय
 रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविं-
 शति पूजयेत् क्षेत्रपालमग्निं द्विजञ्च पूजयेत् । अग्निं प्रद-
 क्षिण्योक्त्यन्तं ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आश्वपत्न्यौदनद-
 धीनि गर्भं निक्षिप्य नृत्तिकाभिः पूरयेत् कष्टौ हृषी नवनीतै-
 र्घृतेन वा सुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाहकान् गन्धा-
 दिना भूषयित्वा हलं माल्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः
 फालाद्यं प्रक्षिप्य हेन्ना फालाद्यं घर्षयित्वा कर्षयेत् वस्त्रिन्द्र-
 पृथुरामेन्दु पराशरवलभद्रान् स्मरेत् । एका तिस्रः पञ्च रेखा
 हलेन कार्याः भग्नगृह्णतुरलाङ्गूलाः कपिलाद्य हृषा न योक्तव्या
 हलप्रवाहकाय समर्थाः कर्त्तव्याः हलानि नवानि दृढानि
 कर्त्तव्यानि हवभयुदादिकं न शुभटं हवभाणां नर्दनेन चतु-
 र्गुणं शस्य मूत्रपुरोपोष्यार्गं तथा । बीजवपने त्विदमधिकं
 सुवर्णजलसंयुक्तं बीजमुष्टितयम् इन्द्र ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन
 तीर्थेन यजेत् उभयत्रैव प्रादुसुखः जलपूर्वकलसं गृह्णीत्वा
 "त्व वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं
 एषि मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षे-
 त । रूपेकाम्नु भवन्तधरा धान्येन च धनेन च" स्वाहेति
 प्रार्थयेत् ।

अथ पटिसंवत्सरगणना । "शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ ।
 मः शमाहनन्दाम्रियुगैः ४२८१ समेतः । शराद्रिवसिन्दु

१८७५ । हत सलब्ध पञ्चावशिष्टा प्रभवादयोऽप्य । वर्षं
वर्जन्तु यच्छेष सूर्ये सपूर्ये खोर्मिभि । ६० । हत व्युत्क्रमत
खान्निहतेऽपि मासकादयः ॥ अस्यार्थः । शकेन्द्रकाल
शक राजाब्दकाल पृथक् भाकतिष्ठ २२ । द्वाविंशत्या पुरित
शशाङ्कनन्दाश्वियुगैरकनवत्यधिकशतहयाधिकचतु सदस्रै सम
तोऽहः शराद्रिवस्त्रिन्दुहृत पञ्चसप्तत्याधकाष्टादशशतैर्यावत्
सत्यं वर्तुं शक्नोति तावता हत कर्तव्य सलब्ध पूर्वशकाब्द
शरेत्यादिना लब्धसख्यया युत कार्यं पञ्चास्रशेषे पञ्चादेपोऽहः
पूर्ववत् पञ्चाहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादय एकावशिष्टे प्रभव
द्वाव्यवशिष्टे विभवादि वर्षवर्जन्तु यच्छेष वर्षातिरिक्त शरा
द्रिवस्त्रिन्दुहृतावशिष्ट तत् सूर्यैर्द्वादशभि सपूर्ये खोर्मिभि
पञ्चाहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन पट्टिहृतावशिष्टा अङ्गा दण्डा
पट्टिहृतलब्धाशके खान्निहते विंशता हृतेऽवशिष्टा अशका
लब्धा मासा स्थितिः । प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु
विंशतिब्राह्मणे द्वितीया वैष्णवी स्मृता । तृतीया रुद्रदेवत्या
श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्” ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच ।
“पञ्चद्व कथयाम्यत्र क्रूरा सौम्याय ये प्रिये । सवक्ष्यमफल
मुख्य प्रभवादौ वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च
मादनौ । बहुचोरास्तथा गावो व्याधिरागविवर्जिता ॥
प्रशान्ता पार्थिवाद्यैव प्रभवे परिकीर्तिता । १ । “सुभिन्न
क्षेममारोग्य सर्वे व्याधिविवर्जिता । प्रशान्ता मानवास्तत्र
बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टा जना सर्वे विभवे च वरा
नन” । २ । “रीगा बहुविधाद्यैव मनुष्या वाजिकुक्षरा । सर्वे
एव प्रनश्यन्ति शुक्रे यद्ये चरामन” । ३ । “अमृतस्य चाण्डालस्यैव
धनधान्यसमाकुलम् । नित्योत्सव प्रजावृद्धि प्रमोदे जायते
प्रिये” । ४ । “नीरोगाश्च निरादाधा मानवा विगताद्विष ।

बहुचौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्गं
जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा
नित्योत्साहा वरानने" । ६ । "सुभिच्च क्षेममारोग्यं वर्षा-
कालं सुशोभनम् । शस्यहृदि विजानीयात् त्रीसुखे सुर-
वन्दिते" । ७ । "बहुचौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् ।
जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । "महार्घं
जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्दृढिर्यूनि-
सवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि
कौत्तिता । बहुचौरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने" ॥ १० ।
"सुभिच्च क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च
इक्षुरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिच्च क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः
पार्थिवाः प्रिये । तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥
१२ । "राट्प्रभङ्गश्च दुभिच्च तस्करोपपौडनम् । जानीया-
द्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि
मेदिनी निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये" ॥
१४ । "कोद्रवाः शालिसुह्राश्च शत्रुमापास्तयेव च । महार्घं
जायते सर्वं हृषे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकासुह्रमापाश्च
अन्यञ्च विदलं प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" ।
१६ । "सुभिच्च क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो
भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिहृष्टश्च जायेत
धान्यस्याथ प्रपौडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुर-
वन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।
सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र सशयः" । १९ । "दुर्भिच्च
जायते घोरं सर्वापद्रवसंयुतम् । अनाहृष्टः समाख्याता व्यये
सवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मघो जलं नैवीपजायते ।
महार्घं सर्वजिह्वे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

मुद्राय कङ्गमापास्तयेव च । सुलभं जायते सुखं जगद्वै सर्व-
धारिणि" । २२ । "अनग्निप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपौडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः" । २३ । "सर्वाः
प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽक्षि-
रोगाय पापादि विज्ञाते जनाः" । २४ । "उपद्रुतं जगत् सर्वं
तत्स्करैर्मृषिकैः खगैः । पौडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे
प्रिये" । २५ । सुभिन्नं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।
बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं भन्दने प्रिये" । २६ । "अल्प-
तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि
विजये नात्र संशयः" । २७ । "क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च
नटनर्तकाः । पौडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः" । २८ ।
"सरीगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत्
सर्वं मन्त्रये सुरवन्दिते" । २९ । "ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-
शस्यमहाघता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः" ॥
३० । "पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्त्रिते । हेमलम्बे
प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः" । ३१ । "तत्स्करैः पार्थिवै-
स्तेव अभिभूतमिदं जगत् । अघो भवति सामान्यो विलम्बे
तु भयं महत्" । ३२ । "विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भय
मप्लवम् । विकारौ सर्वतोप्रायो भम वाप्यन्तु नान्यथा" । ३३ ।
"क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्भिन्नं सर्वरौधर्षं
व्यवहारो विपर्ययः" । ३४ । "दुर्भिन्नं जायते सर्वाः मेदिनी
दुष्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तोयानि पौडिता मानवा भुवि" ।
३५ । "सुवर्णकूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा
वणिजस्तुष्टाः सुभिन्ने शुभकृत् प्रिये" । ३६ । "सुभिन्नं क्षेम-
मारोग्यं वृष्टा गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः
सर्वाः सुलोचने" । ३७ । "विषमस्थं जगत् सर्वं व्याकुलं सप्त-

दाहृतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्” । ३८ ।
 “सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विश्वावसो वरारोहे
 कार्पासस्य महार्घता” । ३९ । “पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
 खण्डमण्डले । प्रपोष्यन्ते जनाः सर्वाः भयभोताः पराभवे” ।
 ४० । “वृणधान्यानि पौद्यन्ते श्रीर्मे वर्पति वासवाः । प्रवर्ज्ये
 पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते” । ४१ । “जायन्ते सर्व-
 शस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
 च शुभं वदेत्” । ४२ । “सुभिन्नं क्षेममारोग्यं सुखञ्च निरुप-
 द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम्” । ४३ ।
 “तृणपूर्णो भवेन्नेधो वर्पते च दिने दिने । निरुपद्रवाश्च
 राजानः सर्वसाधारणे प्रिये” । ४४ । “वासवो वर्पते देवि !
 देशे चाखण्डमण्डले । अहिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधिकृषि-
 नाशकृत्” । ४५ । “अभिभूतं जगत् सर्वं क्लेशैर्वहुविधैः प्रिये ।
 मारुतैः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने” । ४६ । “निष्पत्तिः
 सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये । प्रमाथिनि जलोद्धारौ
 जलदो मोदते प्रजाः” । ४७ । “निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
 शस्यमहार्घता । वृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः” ।
 ४८ । “कोद्रवाः शालिसुहाश्च पौद्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वो-
 पधीनि धान्यनि राक्षसे निहुराः प्रजाः” । ४९ । “दुभिन्नं
 जायते घोरं धान्योपधिप्रपौडनम् । अनले च समाख्यातं
 गाय कार्या विचारणा” । ५० । “देशभङ्गः सुदुर्भिन्नं समासात्
 कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपञ्चाक्षि दुर्भिन्नं नर्मदातटे” ।
 ५१ । “गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटमर्त्तकाः । वासवो
 वर्पते देवि शस्यञ्च न हि जायते” । “तिलसर्पपमापादिका-
 र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्य-
 गेपतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यपञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् । पार्थिवामोषका
 दीना काचयुक्ते प्रपीडिता” । ५२ । “तोयपूर्णा स्मृता
 मेघा बहुशस्या च मेदिनी । निहुरा पार्थिवा देवि सिद्धाये च
 वरानने । ५३ । ‘अल्पतोयघनायैव कौटका प्रवला स्मृता ।
 विरुद्धा पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये” । ५४ । “दुर्भिन्न
 मध्यम प्रोक्त व्यवहारो न वर्तते । भवेद्दे मध्यमा वृष्टिर्दुर्मती
 समुपस्थिते” । ५५ । “दुर्भिन्न जायते लोका सर्वे द्रविण
 वर्जिता । प्राणिना जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” । ५६ ।
 “महिषौगोहिरण्यादिताम्रकास्याद्यशेषत । तत् सर्वं देवि
 विक्रोय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चय ॥ रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि
 नराधिप । मानवा क्रूरचेष्टाश्च सग्रामे रुधिर भवेत्” । ५७ ।
 “दुर्भिन्न मरण घोर धान्योपधिप्रपीडनम् । पापरीगो भवे
 देवि रक्षाण्योऽमरधन्दिनि” । ५८ । “रोगी मरणदुर्भिन्न
 विरोधीत्तरसङ्कुलम् । क्रोधे तु विषम सर्वं समाख्यात हर
 प्रिये” । ५९ । “मेदिनी लभते देवि सर्वभूत घराचरम् ।
 देशमङ्गय दुर्भिन्न क्षये सत्तोयते प्रजा ॥ सौराष्ट्रे मालवे
 देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा । दुर्भिन्न जायते घोर क्षये संवत्सरे
 प्रिये ॥ कौमुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम् । विन्ध्याया
 सैन्यवञ्चापि विनश्यति न सञ्चय ॥ सिङ्गल मध्यदेशश्च
 कालङ्गर तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर
 वर्णिनि” । ६० । वराहमहितायाम् “नक्षत्रेण सहोदयमस्त
 वा याति येन सुरराजमन्त्री ।* तत्सर्वं कर्त्तव्य वर्षे भासक्रमे
 णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि चाग्नेयाङ्गद्वयानुयोगौनि क्रम
 शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्यमुपान्त्यश्च विज्ञेय नक्षत्रेण गुरुमुज्यमान
 नक्षत्रेण । आग्नय कृत्तिका पञ्चम फाल्गुन वर्षम् अन्त्यमा
 श्विनम् उपान्त्य भाद्रम् । अन्त्योपान्त्यो विभी क्षेयो फाल्गु

नच विभो मतः । श्रेया मासाहिमा श्रेया कृत्तिकादिष्वव-
 स्थया । हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । समायैवा-
 दयो श्रेया स्त्रिमैः षष्ठान्त्यसप्तमाः” इति सहर्षणकाण्डाच्च ।
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे तदेकवाक्यतया पूर्व-
 वचने पौर्णमासी लाभः । यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्ति-
 कादिष्वम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्यो-
 रेकतरस्मिन् ^{गुरौ} ^{स्तोदयेऽन्यतरलाभे} कार्तिकं वर्षम् एवं
 मार्गशीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्सं-
 गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिको-
 त्तरं मार्गशीर्षं ततः पौषमित्यादिक्रमादिति रिति । फलानि
 च । शकटानलोपजोविकपौडा व्याधिशोकः हृदिस्तु रक्त-
 पीतककुसुमाना कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥ “सौम्येऽब्देऽनाहृष्टि-
 र्मृगास्तुगलभाण्डजैश्च शस्यनाशः । व्याधिभयं मित्रैरपि
 भूपानां जायते वैरम्” ॥ २ ॥ “शुभकृज्जातः पौषो निवृत्त-
 वैराः परस्परं भूपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घ्यः पौष्टिककर्म-
 प्रसिद्धिः” ॥ ३ ॥ “पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दश्च सर्वभूतानाम् ।
 आरोग्यवृष्टिर्धान्यार्घ्यसम्पदो वित्तलाभश्च” ॥ ४ ॥ “फाल्गुने
 वर्षे विद्यात् कश्चित् कश्चित् चैमहृष्ट्यादिशस्त्रानि । दौर्भाग्य
 प्रमदानां प्रवलायौरा नृपाद्योया ” ॥ ५ ॥ “चैत्रे सन्दा हृष्टिः
 प्रियमैव चैममवनिपा नृदवः । हृष्टिश्च कोपधान्यस्य भवति
 “पौडा च रूपवताम्” ॥ ६ ॥ “वैशाखे विगतभया धर्मपराः
 प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्व-
 शस्यानाम्” ॥ ७ ॥ “ज्येष्ठे शान्तिकुलधर्मयोगो श्रेष्ठा नृपाः
 स्वधर्मज्ञाः । पौष्कान्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कशमौजानि” ॥
 ८ ॥ “आषाढे जायन्ते मस्यानि कश्चित् हृष्टिरन्यत्र । योग-

क्षेमं मध्यं शस्यव्यया भवन्ति भूपाः” ॥ ८ ॥ “आवणे वर्षे
क्षेमं शस्यानि पाकमुपयाति । चुद्रा ये पार्थिवास्ते पीड्यन्ते
ये च तद्भक्ताः” ॥ १० ॥ “भाद्रपदे चत्वीजं निष्पत्तिं याति
सर्वशस्यश्च । न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिन्नं क्वचिच्च दुर्भि-
न्नम्” ॥ ११ ॥ “आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः
प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थवाङ्मूलम्” ॥
“रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्वदेवो न विंशतिः । ११ । १७ । ८ । १५ ।
७ । १३ । १८ । सप्तभिः श्रेयितच्छाकात् क्रमाद्वर्षादिकं
वदेत् । वर्षा धान्यं तृणञ्चैव शीतं घर्मं समीरणम् । प्रजा-
वृद्धिं तत्क्षयश्च राजविग्रहमेव च” ॥ रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्व-
देवो न विंशतिः । एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्रयोदशो न-
विंशतयः । तत्र सप्तभिर्हृतेशकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रसंख्या
वर्षा मैत्रसंख्ये धान्यमित्यादि । सालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां
क्षयविग्रहौ ज्ञेयौ । एवं द्वावशेषे मैत्रसंख्या वर्षादि । एवमन्यत्र ।
“जीवार्कबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री
जलाधीशः शस्यपोऽद्रिहतात् शकात्” ॥ अत्रापि सालान्यायेन
सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो वर्षा-
धिपः शनिः शस्याधिपः द्वावशेषे रथ्यादिरेवमन्यत्र । राजफले
शौनकः मार्तण्डे । “परिशोषमेति सलिलं सोमे पयो विस्तरं
क्षीणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः । पृथ्वी
शस्यवती गुरौ ऋगुसुते शस्यश्च नानाविधं भन्दे प्राणिकबन्ध-
शङ्खधवला वर्षाधिपे निश्चितम् । लग्नेशो जम्भराशीशो यक्षिन्
वर्षे नृपो भवेत् । उच्चस्थो वा हर्षितो वा क्रूरोऽपि शभ-
मादिशेत् । त्रिषु ते शाकवर्षे तु चतुर्भिः श्रेयिते क्रमात् ॥
प्रावर्त्ते विद्धि संवर्त्ते पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । प्रावर्त्तो निर्जलो
भूधः संवर्त्तय वह्नदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः । पूर्वापादां गतो भानुर्जीमूतैर्यदि दृश्यते । तदा
 त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्धति ॥ भुजबलभौमे । “व्रजति
 यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ
 भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् ।
 यावन्मार्त्तण्डसूनुसरति धनुरयो मन्मथं मौनकन्ये तावद्भिन्न-
 षोडा भवति च भरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्तूर्य-
 शब्दाश्वशिरपटले नर्तयन्ते पिशाचाः प्रभाः शून्या भवेयुर्नर-
 पतिरहिता ह्यस्त्रिकङ्कालमासा । वक्रं करोति रविजो धरणी-
 सुतो वा मूलर्चहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । क्वोपमद्भपतनादि
 च सैनिकानां सर्वत्र लोकभरणं जनधौतदेशः । यदा च
 सौरिः सुरराजमन्त्रिणां समेत्य तिष्ठेत् क्वचिद्वचमण्डले । तदा-
 इवद्भान्मुककोशलेषु त्रिभागशेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां
 यावदेकर्त्तुं वाक्पत्यवनिजो पदे । तावत् क्षुद्रोगसंप्रामात्
 प्रजानां क्षयमादिशेत् । आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिदि मार्गात्तु
 चैवकं गर्भोनीहारजलदैरिति प्राष्टृपरीक्षणम् । यत्रचत्रं
 गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पश्चादध्याश्रवतिशतके चाङ्कि
 तस्य प्रसूतिः” ॥ वराहः । “पञ्चम्यादिषु पञ्चषु कुम्भेऽर्के
 यदि भवति रोहिणीयोगः । अधमतमाधममध्यममतिमहद-
 भासां पातः । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि
 भवति तदा स्यान्नर्जला वृष्टिरव्ये । अविरतजलधारासान्द्र-
 विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याथ्यते सोमवारे । अवनितनय-
 वारे वारिवृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रमोदः ।
 जलनिधिरपि सौरे शुष्यते काम्बुवृष्टिः सकलमिदमुदारेणाम्बु-
 वेद्यं पृथिव्याम् । आषाढ्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभोवा-
 तिवातः सुवृष्टिम् । शस्यध्वंसं प्रकुर्यादिह दहनदिशो मन्द-
 वृष्टिर्यमेन । नैऋत्यां निष्कशा स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

प्रायुकोपः कौशिक्यां गच्छपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी गम्भु-
 नापि । रवेः कर्कटसंक्रान्तौ द्रेकाष्टत्रयभेदतः । आदिमध्या-
 न्तभेदेन वर्षायाः कास्तनिर्णयः । विंशद्योजनविस्तोर्यं
 अतयोन्नममापतम् । आदकस्त भवेन्नानं मुनिभिः परि-
 कोर्त्तितम् । युग्माजगोमीनगते गग्राहे रविर्दंदा कर्कटर्कं
 प्रयाति । जनं गतादं हरिकार्मुकेर्षेः पदन्ति कन्या मृग-
 योरगौतिम् । कुत्तोरकुम्भासि तुले गग्राहे षड्भिय युक्तां
 नवतिं वदन्ति । समुद्रे दशभागाः स्युः षड्भागाद्यापि पर्यते ।
 पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः । दशादिभिस्तु
 भागाद्देः पूरयित्वा गतादिकम् । विंशत्या हारस्तथाद्वाः
 समुद्रादौ प्रकोर्त्तिताः । यदा १०० । तदा स ५० प ३० पृ २०
 यदा ५० स २५ प १५ पृ १० यदा ८० स ४० प २४ पृ १६
 यदा ८६ स ४८ प २८ रेखाश्रयम् । पृ १८ । रेखैका एव-
 माटका ज्ञेयाः । साहेदिनद्वयं कृत्वा पौषे पौषादिना बुधः ।
 गणयेत् कालिको हृष्टिमहृष्टिं वानिलक्रमात् । मतान्तरञ्च
 चापि च मौने परिहृत्यग्राहे । ज्येष्ठे शुभे कर्कटके च सिंहे
 कन्यातुनायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमासः ।
 शुचेर्निर्गन्गे प्रथमेऽतिहृष्टिः गस्थानि समीप्युपयान्ति सिद्धिम् ।
 आद्ये द्वितीये तिस्रमुत्तमाया भागे तृतीये खलु शारदानि ।
 चित्रास्वातीविशाखास ज्येष्ठे मासि निरभ्रता । तस्मैव आवर्षे
 मासि यदि वर्षति वर्षति । शुभे शुक्ले नवम्याश्चेत् उदेत्यर्को
 निरभ्रकः । परिवेशी मध्यदिने चास्त्रं यातो घनाहृतः । वयं
 द्विकमथैकं वा हृष्टिमिष्टां समादिशेत् । अश्लेषायां गन्धो भानु-
 र्यदि हृष्टिं न शुध्यति । मघापञ्चकमासाश्च करोत्येकार्षवां
 मद्यौम् । चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्के हृष्टिर्जनपदे यदि । विष्णुलाः
 सर्वसंक्षेपाः कर्पकाणां भवन्ति च । हृष्टे शुभागे प्रथमे सुहृष्टि-

भवेत् द्वितीये तिलकौटसर्पाः । दृष्टिस्तु मध्यापरभागदृष्टि-
 निम्बिद्रदृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते । स्वातीमैत्रेन्द्रसद्रेषु प्राजापत्यो-
 त्तरासु च । मध्वरन् जसदान् वृन्ति भौमः संवत्सकानपि ।
 चित्रां गते भृगो जीवे सौरियुक्तेऽम्बुवर्षणम् । शुभायुक्तसिंह-
 कुजे शीघ्रं याति महाघनः । पापवर्षशुभायुक्त तुनाशुक्ते
 महार्घता । प्राहपि शीतकरो नृगुपुत्रात् सप्तमराशिरतः
 शुभदृष्टः । सूर्यसुताश्रवपञ्चमगो वा सप्तमगय जलागमनाय ।
 त्रौपतिव्यवहारनिर्णये । “माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां
 फाल्गुनस्य च । चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखपञ्चमेऽहनि मेघस्य
 गर्जितं शुक्ला जलदस्य च दर्शने । चारभ्य चतुरो मासान्
 सम्यग्वर्षति वासवः ॥ सप्तम्यां स्वातियोगे यदि भवति नभो
 दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्राहडेपा बहुजलविपुला सर्वशस्यानु-
 कूला । वर्षप्रश्ने सलिनराशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति
 यदि वा केन्द्रगः शूलपक्षे । सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरसुदकं पापदृष्टो-
 ऽल्पमम्भः प्राहट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि ।
 प्रग्रात् सद्यो दृष्टिज्ञानम् । “यद्येकराशौ वसतः सितेन्दुजो
 पयोऽतिपूर्णं कुरुते वसुन्धराम् । तयोश्च मध्ये यदि पद्म-
 बान्धवो न संशयं शोषमुपैति मेदिनी । विनोपघातेन पिपौ-
 लिकानामण्डोपसंक्रान्तिरद्विव्यवायः । द्रुमादिरोहश्च भुजङ्ग-
 मानां दृष्टिर्निदानानि गवां भूतानि । रथ्यायां शिशवः सेतून्
 रथान् भेकांश्च कुर्वते पवनश्च यदा शीतो वात्यायाश्च विव-
 र्त्तेनम् । गवां निरीक्षणं व्योम्नि तदाश्वेव प्रवर्षति” ॥ भौम-
 पराक्रमे । “तदृशिखरेषु गताः कृकलासा गगनतलस्थिरदृष्टि-
 निर्गताः । यदि गवां निरीक्षणमूर्द्धं निपतति वारिपतन-
 मचिरेण । यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि
 धिततं दिवोन्मुखाः दिवातलं सुदित पिनाकिदिद्युखा तथा ।

क्षमा भवति जलोघसङ्गता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति
 मण्डूकशिवादिघातका मयूरकण्ठद्युति सूर्यमण्डले दिनत्रय
 वा विपतन्ति भूतले” ॥ हहस्पति । “कुपौढ कृपिवाणिज्य
 प्रकुर्वीता स्वयं कृतम् । आपत्काले स्वयंकुर्वन्नैनसा लिप्यते
 द्विज ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भाग देवतानाञ्च विशकम् ।
 त्रिशङ्कागञ्च विप्राणां कृपि दत्त्वा न दोषभाक्” ॥ तथा
 “मूषित घातित यत्र सोमायाश्च समन्तत । अकृतोऽपि भवेत्
 माघी ग्रामस्तत्र न सशय ” ॥ हारीत । “अष्टागव धर्महल
 षडगव जीवितार्थिनाम् । चतुर्गव नृशसाना द्विगव ब्रह्म
 घातिनामिति विष्णुधर्मोत्तरे पाठ । “अङ्ग पूर्वे द्वियाम वा
 धर्त्याणां वाहन स्मृतम् । विश्रामेनाध्यभागे च भागे चान्ते
 यथासुखम्” ॥ उग्रना । “गोभिः प्रणाशित धान्यं यो नर
 प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवौकस ” ॥
 ज्योतिषे । ‘दशपूरोरव मूल्य पक्षादौ सत्तयेदध । एकमूले
 सम विद्याच्छेपे धान्यमध क्रय ॥ हस्ताशतभिषा पूर्वादि
 त्रयोहिण्य । उत्तरादित्रयकृत्तिकाभूलारेवत्य दृशेत्याद्य
 चरात् सूचिता ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्
 यदि । तदा धान्यस्य मूल स्यादेकद्वित्रिगुण क्रमात् ॥ दर्शो
 पौषस्य रात्रौ चेत् ज्येष्ठामूलाजलानि च । क्रमान्मूल्यविहृदि
 स्यात् धान्यानां वत्सरे तथा ॥ सक्रान्ति ऋच तिथिवारयुक्त
 द्रव्याच्चर रामद्वत भवेत्तु । एके समर्ध समता । द्वितीये शून्ये
 महार्धं मुनयो वदन्ति ॥ यमादिशक्राग्निहुताग्रपूर्वां नेष्टा
 क्रये विक्रयण प्रशस्ता पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाता क्रये
 द्विता विक्रयणे निषिद्धा” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “अधमाणि
 यानि ऋचाणि चराणि च मृदूनि च । वापिन्ये तानि
 शस्यन्ते तिथि रिक्ता विवर्जयेत् ॥ प्रतिपदादशीपष्टौनक्षत्राणि

ध्रुवाणि च । कुपीदे पर्जन्योयाति दिनं सूर्येष्टतम्य च” ॥ त्रयः
विक्रयनक्षत्राणि । “दगाष्टमीभूततिथिप्रजेगपूर्वोत्तराकेगव-
याम्यचित्राः । कुराहविष्टिष्यतिपातयोगा नेष्टा गवां विक्रय-
चाक्षनादौ ॥ चाजं यमद्वन्द्वमद्विषयसु शक्रद्वयं वायुसुगं
महेगः । कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो भूदो गणे चाद्यमृषं
न देयम्” ॥ धनप्रयोगनिषेधः ।

अथाद्भुतम् । अद्भुतसागरे आचर्यणाद्भुतवचनं प्रकृति-
विरुद्धमद्भुतवचनम् । प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबो-
धाय देवाः सृजन्तीति । तेनापज्ज्ञानाय भूम्यादीनां पूर्वं
स्वभावप्रत्ययो देवकर्तृकोद्भूत इति । एवञ्च बुधोदयपर्वणि
ग्रहादीनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्वाक्यं
तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-याज्ञस्यत्ययोः । “अतिलोभादसत्यादा
नास्ति क्वादाप्यधर्मतः । नरापचाराश्रितसुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचाराश्रितमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतां-
स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव विविधा लोके उत्पाता
देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्बोधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । “नोत्पातं दर्शयेदिति” ।
तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम् । यथा दीपिकायाम् ।
“प्राग्द्वित्रिचतुर्थधामेषु द्युनिगोरद्भुतेषु सर्वेषु अनिलाग्निशक्र-
वरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभाभेय । अर्धेस्त्रादिचतुष्कचन्द्र-
तुरगादित्येषु वायुर्भवेत् देवेष्व्याजविशाखयाम्ययुगले पित्राहये
चालनः । विश्वादित्रयधाद्वैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सप्तो-
पान्त्यभृगन्त्यभूत्ययुगले शानेष्वपामीश्वरः । पवनदहनो नेष्टो
योगस्तयोरतिदुष्करः । सुरपवरुणौ शस्तौ योगस्तयोरति-
शोभनः । सुवरुणमरुग्निशः शक्रस्तथाग्निसमायुतः । फल-
विरहितः सैन्द्री वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः । यन्मण्डलेऽद्भुतं

जात शान्तिस्तद्देवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डल
द्वयजाद्भुत” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “ग्रहर्चवैकृत दिव्यमान्तरौच
निबोध मे । उल्कापातो दिशा दाह परिवेशस्तथैव च ॥
गन्धर्वनगरश्चैव हाष्टय विह्वता तथा । एवमादौ नि लोके
ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभव भीम भूकम्प
मपि भूमिजम् । जलाशयाना वैह्वत्य भीम तदाप कौत्तितम् ।
भीम चाल्पफल ज्ञेयं चिरण परिपच्यते । नाभम मध्यफलद
मध्यकानफलप्रदम् । दिव्य तौव्रफल ज्ञेयं शौव्रकारि तथैव
च । शौताण्णताविपर्ययासो ऋतूना रिपुज भयम् । पुष्पे
फले च विह्वत राज्ञो मृत्यु तथा दिशेत् । अकालप्रभवा नार्य
कालातीता प्रजास्तथा । विह्वता प्रभवाश्चैव युग्मप्रसन्न
तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा वय । पशव
पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपा । विनाश तस्य देहस्य कुलस्य
च विनिर्दिशेत् । प्रदोषे कुकुटारावो हेमन्ते चापि कोकिला ।
अर्कोदयेऽर्काभिसुख श्वारावो नृभय दिशेत् । उलूको वमते
यत्र निपतेद्वा तथा गृहे । ज्ञेया गृहपतमृत्युर्धननाशस्तथैव
च । गृध्र कङ्क कपातश्च उलूक श्येन एव च । चिल्लश्च
चम्राचिल्लश्च भाम पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्यत गेह
तस्य विपद्यते । पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्यु स्याद् गृहमधिन ।
पक्ष्मा पुत्रस्य वा मृत्युद्रव्यञ्चापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृह
दत्त्वा दत्त्वा तन्मूष्यमव वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्ति
ज्ञेया प्रयोजयेत् मासास्थोनि समादाय श्मशानाद् गृध्र-
वायसा । श्वाशृगानोऽथवा मध्ये पुरश्च प्रविशन्ति चेत् ।
विकिरन्ति गृहादौ च श्मशान सा मङ्गी भवेत् । घोरण
हन्त्यते लोक परचक्रसमागम । सयामय महाघोरो दुर्भिघ्न
मरकन्त्यथा । अहुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रव । अकाले

फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्” । मत्स्यपुराणे । “अतिवृष्टि-
 रनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभय मतम् । अनृतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टि-
 र्ज्ञेया भयाय च । निरम्ने वाय रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
 इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च । टिग्दाहपरिवेशी
 च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं विद्यादेशोपद्रवमेव च” ।
 भाभो वनकुक्कुटः । कंसनिधनसूचने हरिवंशः । “वक्रमङ्गा-
 रकचक्रे चित्रायां घोरदर्शनः । चनत्यपर्वणि मङ्गौ गिरौणां
 शिखराणि च” ॥ बाणोत्पाते स एव । “दक्षिणां टिग्मा-
 स्याय धूमकेतुः स्थितो भवेत् । वक्रमङ्गारकचक्रे कृत्तिकासु
 भयङ्करः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
 लोकाः श्रुधापोडिताः विप्रा वेदद्वतास्तथाप्रचलिता वद्धाग्निनी
 दुःखिताः । शौणो मन्दफला नृपाश्च विकलाः मयामघोरा
 मङ्गौ प्रेताघातदुरन्तपोडिततरा देवेज्यराज्ञोर्युतो । रक्ते
 गास्त्रोदयोगो मासास्त्रिवगादिभिर्मरकः । धान्यद्विरण्यत्वक-
 फनकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
 सुपयाति तद्भगरम् । उपलं विना जलधरैर्विकृता वा यदा
 प्राणिनो हृष्याः । छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामौति संजन-
 नम्” । बुधकौशिकसंवादे । “बल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य
 प्ररोहणे । शौर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भानौ चैश्वर्यमेव च । कर्ण-
 योर्भूषणावाप्तिर्नैऋत्योर्वन्मुदर्यनम् । नासिकायाश्च सौगन्ध्यं
 वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
 भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोधेनहृदयः । स्तनमूले च
 सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्धनम् । गृहे नित्यं मङ्गौलाभः पार्श्व-
 योर्वन्मुदर्यनम् । कटिद्वये वस्तलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ।
 जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुढे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोस्तु बाह्व-
 नावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्यसच्चयः । वामदक्षिणयोः पादोर्ध्वमणं

नियतं भवेत् । बल्ल्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
 व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्देवं प्रजायते । बल्ल्याः प्ररोहणं रात्रौ
 शरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपौडा विप-
 र्ययो । पतनानन्तरञ्चेवारोहणं यदि जायते । पतने फल-
 सुत्कष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणञ्चोर्ध्वक्ते
 अधोवक्ते च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते
 ध्रुवम् । सृष्टमात्रेण यः सद्यः सत्त्वं जन्ममाविशेत् । पञ्चगव्य-
 प्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम् । बल्लोरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण
 वेष्टयेत् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदये पूर्णकुम्भके । पञ्चगव्यं
 पञ्चगव्यं पञ्चामृतं स पल्लवम् । पञ्चहृत्कषायञ्च निक्षिप्या-
 वाहयेत्ततः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात् ।
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः । तिलैर्व्याहृतिभि-
 र्होममष्टोत्तरसहस्रकम् । बल्लो गृहगोधिका । मृत्युञ्जय-
 मन्त्रस्त्यम्बकमन्त्र इति विद्याकरः । गर्गसंहितावाहुंस्यत्ययोः ।
 “ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम्” । ये तु न
 प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः । दान्भिक्षाद्वा विमो-
 हाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” । अत्र निमित्तनिश्चयवतो-
 ऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् । “भिन्नमण्डन-
 वेजायां ये भवन्त्यङ्गताः कश्चित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते
 सति नान्यथा । निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्” ।
 एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् । अन्यथा वेनामण्डन-
 सन्देहे शान्तिर्न स्यात् । अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । “यत्र
 यत्र च सकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो
 गायत्र्या समुदाहृतः । गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमु-
 च्यते । शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रोमचतैः शुचिः । हन्तु-
 कामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचिः । सावित्र्या शान्तिहो-

मांश्च कुर्यात् पर्यसु नित्यगः । प्रणवव्याहृतिभ्याश्च स्वाहान्ता-
होमकर्मणि । प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके” ।
विश्वामित्रेणापि निमित्तमन्देष्टे कृच्छ्रादीन्युक्तानि यथा ।
“कृच्छ्रवान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे” । मार्कण्डेयपुराणम् । “दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नक्षत्रग्रहसामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परम्पराभिरक्षाभिर्ष्वदोषेषु
लायते” । तथा । “तस्माच्छान्तिपरः प्राप्नो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तोऽथ षड्पीडासु कारयेत् । भूदो-
हानुपवासांश्च शस्तवैत्याभिषन्दनम् । कुर्यात् होमं तथा दानं
आहं क्रोधविवर्धनम् । अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदुपतीं वाचमतिवादास्तथैव च । षड्पूजाश्च कुर्यात्
सर्वपीडासु मानवः । एवं शान्त्यन्तरेणापि धीराणि द्विज-
सत्तम । प्रयतानां मनुष्याणां षडर्चोत्थान्यनेकशः” । लोक-
वादाय तथैवोक्ता यथा । “आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादीनाञ्च
सौष्टदात् । पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः” ।
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौपधमन्त्रा-
दयः विषहरीमङ्गलचण्डिकागीतादयः चैत्यपूजादी चैत्र-
पालदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । “स्तौभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति” । धर्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पीड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृद्धः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः ।
“अनेकशास्त्रचैत्यञ्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्” ॥ उपतौमकल्याणीम् । अति-
वादस्य पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । “काकस्यै-

करवशावः प्रभाते दुःखदायकः । काकी मैथुनकासक्तः श्वेती
 वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव च ॥ वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्त्तः पतितो विद्वङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आङ्गुरार्थ्याः ॥
 गृहे पश्चिविकारेषु कुर्याच्चामरतर्पणम् । देवाः कपोता इति
 वा ज्ञप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥ गावश्च देवा विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्तुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं
 नृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत्” ॥ द्विजैः पश्चिभिः अपि नाऽन्यै-
 रपि । भुजवलभीमे । “एकोष्ठपञ्चयोगावः सप्ताक्षा नवं
 दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिधातकाः” ॥
 मात्स्यपुराणे । “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्फुरणं भवेत् ।
 अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं
 चैव ज्ञेयं विष्फूर्जितं तथा । विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां
 फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नीपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात्” सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । “दुःखप्रानिष्ट-
 दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यादिति” । मात्स्ये । “नमस्ते
 सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्ध्यर्थं गृहाणार्घ्यं
 नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽङ्घ्रिरसां
 नाथ वाक्पतेऽथ बृहस्पते । क्रूरग्रहेः घौडितानाममृताय
 नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कीन्तेय यात्रासभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् बृहस्पतेः पूजां सर्वान् कामान् समश्नुते” ॥ वैष्ण्वामृते
 व्यासः । “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान्
 दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेकशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः” ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते
 बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
 विजातीयजनने वा काककङ्कटध्रुवकश्येनभासभिल्वकपोतानां
 गृहप्रवेगे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-
 द्वारारोहणे वाङ्मतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय
 प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अहुताय अग्नये स्वाहा सोमाय
 विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय मृत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स्थालीपाकवृत्तान्यदिति” ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
 “रक्तपादः कपोताख्यो अरण्योकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां
 विशेषच्छाला समीपञ्च व्रजेद्यदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा वस्त्रोक्त-
 स्योद्गमादिषु” ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-
 ज्याहुतीः अहुतदोषप्रशमनार्थाः समाज्याहुतीः । अहुतायामग्नये
 स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकत्तव्यतायां प्रायश्च-
 चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “पश्चात्
 घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-
 भवतीति गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-
 भवतीति” । तथाचोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके देवेष्वपि
 निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “यस्त्वेपोमन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्
 तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं
 कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यगान शान्तिः शान्तिरिति” अपवर्गे
 समाप्तो । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्या आहूतिः प्रकरण-
 समाप्त्यर्था । वार्हस्पत्ये । “शमयन्त्या समाहाय कम्पादिकृतं
 निमित्तमाश्लेव । अतिवर्षणोपवासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” ॥
 वराहः । “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृक्षभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकेर्विद्यादेभिः समासोक्तैः” । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “वज्राशनिमहौकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वनाः । परि-
वेशरजोधूमरक्ताकास्तमयोदयाः । हुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-
पुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदहृदिद्यु शिवाय मधुमाधवे । तारो-
ल्कापातकलुषं कपिलार्कन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं
धूमरेणुमिवाकुलम् । रक्तपद्मारुणा सन्ध्या नभःक्षुब्धार्षवो-
पमम् । सरितां चासुसंशोयं दृष्ट्वा प्रोक्षे शुभं वदेत् । शक्ता-
युधपरौघैशौ विद्युच्छुष्कविरोद्धणम् । कम्पोदत्तनवैकृत्यं रसनं
दरुणं क्षितेः । नद्युदपानसरसां दृष्टर्क्ष्मा भवनप्रवाः । पतन-
श्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्” ॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-
नायाम् । “क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीश्रुभरणं क्वचित्”
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीश्रुद्गमो न भयावहः । “दिव्यस्त्री-
भूतगन्धर्वं विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च
दिवास्वरे ॥ गीतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृद्धि-
रसोत्पत्तिरपोषाः शरदि स्मृताः ॥ शीतानिलतुषारत्वं गर्दनं
मृगपक्षिणाम् । रक्षोयक्षादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च शक्तभा वनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयो-
स्तत्त्वं ह्येमन्ते शोभना सताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपा-
द्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वास्त्रगाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
विष्वागर्भोद्भवाः स्त्रीषु गीजाश्चमृगपक्षिणाम् । पत्रादुरसता-
नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः
स्वर्त्तौ शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-
दारुणाः ॥ उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभापन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥ पूर्वञ्चरति
देवेषु पथाद्गच्छति मानुषान् । नादेयिता वाग्वदति सत्या
ह्येषा सरस्वती” ॥ हृदस्पतिः । “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पात-

मविदित्वा तु ये नृणाम् । आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तैऽपि
यत्नतः” ॥ विनेया दण्डनोयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । “ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु षड्विंशतु-
षड्विंशेषु च । प्रशकाले शुभे जाते परान् यायाचराधिपः” ॥ ऋक्षेषु
षट्सु नाडीनक्षत्रेषु । दुर्गहवतान्तु “अर्थो ज्ञानर्थतां याति
दुर्भगाणां यथा विभो । विषमे तत्समुद्भूतमस्माच्चामृतकाङ्क्षया” ॥
अस्मात् समुद्रमथनात् । भागुरिः । “दिगौशं हृदये ध्यात्वा
गन्तव्याग्रामुखः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहप्रवेगे समुपस्थिते ।
स्वस्तोति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्” । राजमार्तण्डे । “ब्रजे-
दिगौशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराञ्च तद्वत् । सुशुक्ल-
मास्याम्बरभृन्मरेन्द्रो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिता-
म्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगौशः ।
कृत्वा प्रदक्षिणशिखं शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचित-
कार्यसिद्धिः” विष्णुपुराणम् । “माघस्यपुष्परत्नाद्यैः पुण्यामन-
भिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राप्तः सदाचारपरो नरः ॥
गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सौम्रः सौमान्तरं भृगुः । शरत्पेपाङ्गर-
हाजो वशिष्ठो मगराद्विद्धिः” ॥ यात्रानन्तरं वराहः । “संत्यजे-
डौजनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं यथानं
व्याधिषीडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवाद-
येत्” ॥ हस्तयात्रायां राजमार्तण्डे “प्राच्यामहानि मुनयः
प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव
पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्याम् ॥
एतच्चायुक्तमित्याहुर्द्वीराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां त्रिपञ्चसप्ताहा
पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वाञ्छितार्थफलावाप्तौ यात्रापरिसमा-
प्यते । जन्मर्चे चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैश्चरे ॥ प्रस्थितेऽपि
न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधी ॥ आयुक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च वधवन्धने ॥
 विष्णुपुराणम् । “वर्षातपादिके कृतौ दण्डी रात्रयटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ नोद्धं न तिर्यग्-
 दूरं वा निरौचन् पर्यटेत् बुधः । युगमात्रं महौष्टं नरो
 नच्छेदिलोकयन् ॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्यात् चैत्यं ह्यथ तथैव
 च । प्रश्ने मनोरमाभूमाङ्गस्त्वद्रव्यदर्शनश्रवणे ॥ यदि वादरेण
 पृच्छति दैवज्ञं निर्दिशेद्विजयम्” ॥ यात्रापञ्चविधिः । “स्तन-
 चरणतलोष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि
 भूपः । स्पृशति यदि कराग्रैर्गण्डकट्यशकं वा द्युतिगतिशुभ-
 शब्दान् व्याहरन् यास्ति यत्नम्” ॥ प्रश्ने स्पर्शादिभिर्जयज्ञानम् ।
 व्यासः । “चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने । चूडाकृतौ
 प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते ॥ आरोग्यमृत्तेन धनं क्षणेन
 कार्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्रयाच । राशुद्गमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः
 प्रायः शुभानि क्षणदाकरेण” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “सिंहे
 धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । यात्राद्वाहगृहारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत्” ॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः । “मार्ग-
 शीर्षे शुभे मासि याद्याद्यात्रां सहौपतिः । फाल्गुनं वाथ
 चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम्” ॥ इति मनुवचनात् । “श्रावणे
 भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पीपे तु यात्रा
 भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्रौ” इति राजमार्तसंज्ञाच । “शुक्लाद्या
 स्याच्छुभे चन्द्रे कुजार्कभगुराशिगे । तत्पक्षे शुभदा यात्रा
 कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा” ॥ यात्रायां पञ्चशुद्धिः । “वह्यष्टमी
 द्वादशोषु न गच्छेत् त्रिदिनस्पृधि । पूर्णिमाप्रतिपदशरित्ताव-
 मदिनेषु च ॥ तथा यामद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ।
 अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरी न पुंसाम् ॥
 कली न चन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरी नित्युक्ता ।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः । द्वितीयायां शुभः
 पन्यासृतौयायां जयो भवेत् ॥ बधवन्धनसंक्षेपश्चतुर्थ्यां नात्र
 संशयः । पञ्चम्यामौषितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपौडनम् । नवम्यां मृत्युसंयो-
 गाच्च गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्या-
 मरोगिता । द्वादश्याच्च न गन्तव्यं सर्वसिद्धा त्रयोदशी ॥ चतु-
 र्दश्यां पञ्चदश्यां गमनञ्च निषेधयेत् । संत्यजेद्विषये यात्रां
 सूर्यावाकीन्दुवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य
 च । सूर्यदिनेऽध्वनि नाशयन्द्रे शक्तिचयोऽर्थदानिश्च । ज्वलना-
 मृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौक्रे
 स्त्रौवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यवधवन्धरोगान् प्राप्नोति दिने-
 ऽर्कपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि याधिन्यां भवति ॥
 सौम्येऽप्यनुपचयस्ये न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्रादित्य-
 दिने न वारुणदिशं न ज्ञे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न
 शक्रककुभं यास्यां गुरो न व्रजेत् ॥ शून्यानीति विलङ्घ्य यान्ति
 मनुजा ये सौख्यवित्ताशया भ्रष्टागाः पुनराप्रतन्ति यदि ते
 शक्रेण तुल्या अपि । दिगौशांष्टे शुभा यात्रा पृष्ठांष्टे मरणं
 ध्रुवम् ॥ गर्गोऽपि । “दिगौशवारे गमनं प्रशस्तं विष्टाय
 सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ
 विशेषतोऽर्कावनिभूयनीनाम् । गुणयति तिया हर्षेऽनिष्टे
 दिवागमनं हितम् । मिथि च भगुणैः शस्तं यानं तिथिगुण-
 यजिते” ॥ भतिथिगुणयजिते । “भतिथि कथितान् दोषान्
 प्राप्नोत्यतः प्रतिनोभगः ॥ गुणमपि तयोयं स्यात् सम्यग्जगाद
 भगुमुनिः । याम्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥
 अष्टमूर्यो रगादिस्यो पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां
 परिसामागां कर्षादो तो स्थितो यदा ॥ अन्यथा बधवन्धा-

दिक्केशमाप्नोत्यसंशयम्” ॥ योगिनौ तु । “प्रतिपन्नवमौ
पूर्वं रामारुद्राश्च पावके । शरत्रयोदशौ याम्ये वैदामासाश्च
नैऋते ॥ षष्ठी चतुर्दशौ यश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे । द्वितीया
दशमौ यत्ते ऐशान्यामष्टमौ कुहः ॥ योगिनौ नवदण्डास्तु
शेषा वज्यरं विशेषतः । दक्षमंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कार-
येत् । वामे शुभकरो देवो पृष्ठे सर्वार्थसाधनी” ॥ राहुभ्रमण-
चक्रम् । “पश्चादर्के विधौ वज्री सौम्यां च वायवे कुजे ।
रज्जो दिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुर्भ्रमति
यामार्द्धदश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वज्रिकोणे तु ततः
सौम्यामतो रुपे ॥ ततो ‘प्राच्यामतो वायौ तस्माद् याम्यां
ततः शिवे । रवावेवमन्यवारिपृष्ठमिव क्रमेण हि ॥ द्यूते
युद्धे विवादे च यत्रायां समुखस्थितम् । राहु’ विवर्जयेत् यत्राद्
यदौच्छेत् कर्मणः फलम्” ॥ राहुसांमुख्यनिषेधः । “अश्वि-
हस्तगुरुमैत्रदेवतैः पौष्णविष्णुवसुशोतरश्मिभिः । यानसेभि-
रतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्वाति
विशाखा भरणी पितृशकृत्तिकाः । नातिशुभदा प्रयाणे
शेषाणि शुभाशुभानि धिष्ट्यानि ॥ दग्ध शत्रुपुर सदग्निभ-
सुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याश्च विशाखभे च न गमः पूर्वाक्ष-
काले शुभः । मध्याह्ने न शिवाङ्गिमूलबलभिज्ञेष्वङ्गिशेषेऽश्वि-
नोहस्तापुष्यमरुत्सुचित्तशशिमैत्रान्त्ये न रात्रादितः । रात्रे-
र्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पितृषु शेषे निशो हय्यादित्रितयादि-
तिष्वपि जल मध्याह्नरात्रान्त्ययोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु
शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वद्वारिकसन्नितानि गुरुभ
हस्ताश्विमैत्राणि च । पूर्वार्द्याग्निमघानुराधवसुभादोन्यत्र
दण्डोऽन्तरे वायुग्न्योर्न स लङ्घ्य ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्यावि-
दिक् । लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेजोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफलगुणो” । अतिदण्ड-
 भग्नं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम् । “दिशोरष्टमभागश्च विदिको-
 णश्च कथ्यते । मैयाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु, खाः
 गङ्गाः । शोषोदये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विक-
 सता चलचित्तता च । यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-
 र्वर्त्मभ्रमो भवति दिक्प्रतिज्ञोमलग्ने । केचिदाहुर्न यायात्तु
 श्रुत्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे । अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदीच्यां
 हस्तमे न तु । गुरुहस्ताश्विनौवाणि सर्वदिक्षु शुभं युञ्जि ।
 अतो दिग्भेददोषोऽत्र वराहादेरसम्मतः” । नैशाजान्निविशा-
 खवाय्वह्निमघायाभ्येः परार्द्धं न सञ्चित्राद्यन्तकजं परप्रथमजं
 पित्रानिले चाखिले । राहुकूरयुगस्तसन्निधितयोत्पातप्रदुष्टं
 ग्रहेर्द्वाद्योयुग्ममसहिने निशि तिथावृत्तेऽप्यनिष्टे गमः । “ऋते
 द्वाद्यैः संयुतेऽन्तः प्रकोपो लक्ष्मोभ्रमो राहुणार्केन योगः ।
 केतूल्कानां पौडिते देहनाशः केशो भीमे सोऽणरश्मरात्मजे
 च । उपपट्टास्य ऋतेषु वज्रयेहमनं नृपः । उपपट्टगतस्त्रो-
 यजन्मर्त्ते न व्रजेत् कश्चित्” । उपपट्टास्य सर्वतो भद्रचक्रे
 प्रागुक्ताः । “पूर्वोक्तजन्मकर्मादि नाडीनक्षत्रदोषवान् । याता
 शश्वशं याति विशुद्धो शत्रुनाशकः । यात्रार्यां गोभनास्ताराः
 समाः कर्मान्त्यसंयुताः । यात्राभङ्गविधावसत्यश्च भवेत् सोऽर्का-
 त्रिकोणे विधौ । भौमाज्ज्ञादिषु वा बलिन्यथ सुते गन्तव्य-
 दिक्पालतः” । सुते इत्यत्र शुभे इत्यपपाठः । “यात्रादिगोयाद्-
 यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे यद्गो यौर्ययुतोऽवतिष्ठेत् । यात्रोद्यत-
 स्तत्र न याति याता तयोर्वनोयाचयति स्व काष्ठाम्” इत्यनेन
 विरोधात् । “सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्रामङ्गे गतस्य च । व्यसनं
 प्राप्नोति भद्रद्वारतोपातविनिर्गतोऽथवा मृत्युम् । वैधृतिगमने-
 ऽप्येवं त्रयस्त्रिंशद्विंशतिदिगन्त्येकं” । व्यसनान्याह मनुः । “कास-

जेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वत्मनैव तु । मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परोवादस्त्रियो
मदः । तौर्यत्रिकं दृथाद्या च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं
साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पादस्थं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
त्रिणीति दश । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविकरणम् । साहसं
साधोर्वन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या भ्रन्ध-
गुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविकरणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च । भौमपराक्रमे ।
“न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवेष्टतौ । चन्द्रतारा
बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः । गरवण्णजविष्टिविवर्जि-
तानि करणानि यातुरिष्टानि । गरमपि कैयिहदितं वण्णस्तु
वण्णिक्रियास्त्रेव । पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्णे पूर्वतो
व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेत् यास्यां चर्द्धरात्रौ च पश्चिमाम् । नव-
म्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिन तथा । व्यतीपातो न दुष्येत्
यस्याको दक्षिणे स्थितः । रागो रागो द्वादशेन्दोरवस्थाः
प्रोक्ताः कैयित् सुरिभिः प्रोपिताद्याः । यात्रीदाहाद्येषु कार्येषु
नून सप्तातुल्यं तत्फलं चिन्तनीयम् । प्रवासनटारस्य मृताज-
यास्याङ्गारतिक्रोडितसुप्तभुक्ताः । ज्वराह्वया कम्पितमूर्च्छिते
द्विपट्कमस्या हिमगोरवस्थाः । चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-
माह “अग्रादिभुक्तोऽधटासमूहादेदा ४ इताहाण समुद्र
४५ । भुक्तात् सव्यार्कशिपे शशिनः क्रियाद्या भवन्त्यवस्था
गतगम्यरूपाः । सप्तादाः शून्यमृदण्डा एकावस्था भवेत्ततः ।
स्नानस्नहोनान्यगुणान्वितापि प्रीति न यात्रा मनसः कर्माणि ।
स्नानदुतारूपगुणान्वितापि प्रमदमोहा वनितैव पुंसः । मौने
कर्कित्यतिनि च हृपे जगत्कासस्यपापे वामे वा दिग्द्युतिम-

बलिनां जन्मलग्नाष्टमे वा । वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां
 पृष्ठलग्ने पापान्तस्थे न शुभमवल जन्मलग्नानधीने” । वामे
 विपरोते । “घटमिथुनकुलीराद्यापगो मोनकन्याः खलु शुभ-
 भवनत्वाद्वाशयः सप्त सौम्याः । अलिघटमृगमिंहाजास्तु पापा-
 न्ययत्वान्मुनिभिरभिहितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः” । अन्यत्र ।
 “लग्ने कार्मुकमेघतौलिमिथुने कार्यं विनग्नं नृणां पञ्चास्ये
 मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं वृश्चिके । मिहे वा यदि गोध-
 टेषु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं
 कन्याभूपे मन्मथे” । तथा । “नेष्ट दिशन्ति मकराणि कुलो-
 रलग्ने मेघे धटे धनुषि दीर्घकरी हि यात्रा । युग्माङ्गना
 भूपहपे ध्रुवमर्थलाभो ज्योतिर्विदः सकलसिद्धिसुपैति लक्ष्मीः” ।
 यात्रायां सामान्यलग्नविवेकः “मौने च कुटिलो मार्ग भवति
 तदग्रेऽन्यरागिलग्नोऽपि । मौयानमाप्यलग्ने कार्यं तेषां
 नवांगे वा” । दिगादि बलिनो यथा । “ऐन्द्रां मानुपराश-
 यस्तु पगवो याम्ये सवौर्या अस्तिर्वारुण्यां वनयुक् तथैव बलिनः
 पानीयजयोत्तरे । सर्वे मानुपरागयो दिनवनारात्रौ स वौर्या-
 यतुष्पादाः शेषगणाम्नाथैव बलिनः सन्ध्यादये कौर्त्तिताः । स्व-
 रागिलग्नोऽमन्तग्नयोय स्रगवुभाच्छ्रुगृहोदये वा । तद्वा-
 शिगेर्धां गमनं विनग्नं तुल्यं नराणां विपमचणेन । उपचय-
 कारस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रगम्यते लग्ने । चन्द्रे वाप्युक्तेन तु
 विपरोतस्य सौम्यस्य । यानं भं जम्भरागैरुपचयमुदयारिबि-
 नाभश्च येगिर्मित्रं वग्नं स्वजन्मस्वभुष्टद्वयोर्द्वेषहेर्निरगम् ।
 स्यान् सौम्यस्य जम्भराभिमतफलदस्यापि यत्र भूवय याम्यां
 त्यक्ताभिजिह्वं शुभफलदग्नतेन्दोय या कारुहोरा स्वाधिपते-
 दिगि राशिः भव इति यथैः सदा कथितम् । तत् प्रथमो विनि-
 दन्यादचिरेण सहीपतिः गन्तुं सर्वद्वारः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः । सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको मुहूर्तः स्यात् ।
 अष्टमो दिवस्यार्धे त्वभिजित्संज्ञकः घण्टाः । स ब्रह्मणो वराश्रित्यं
 सर्वकामफलप्रदः । चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दीयान्नि-
 कृन्तति । अभिजित् बुधे शस्तं याम्यान्तु गमने तथा । अन्य-
 दिग्गमने शस्तं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वारप्रवृत्ते घटिका
 द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः घराप्ताः । दिने निशाया
 मृत्युवाणवृत्त्या निजाहतायां पतयः प्रकल्प्याः । रेखा पूर्वा-
 परयोर्वारः सूर्योदयात् परस्तात् प्राक् । देशान्तरयोजनमि-
 तविघटीभिः पादहीनाभिः । हादशाङ्गुलिकाच्छहोः समरा-
 विदिनार्धके । छायापादानुसारेण रेखा स्वदेशयोजनम् ।
 सुमेर्वादिस्तु लङ्घान्ता भूमिरेखास्ति तद्गतः । रोहितकमवन्तो
 च तथा सन्निहित सरः । रेखादेशे वाङ्मुभातामपास्य स्वदे-
 शजाम् । हत्वा पट्या योजनानि स्वदेशान्तजानि वै ।
 तत्काले तु नवद्वीपे दिग्वाङ्मुलशराङ्गनाः । तच्छोधनाद्भव-
 त्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम् । तत्पादहीनतो दण्डाहसु-
 त्रिंशत्पलाधिका । वारप्रवृत्तेन तस्मात् कालहोरा-
 विरेचनम् । दिनाधिपाद्यानिजपटपट्टाः सूर्योस्फुजिजेजन्दु-
 शमोक्ष्यभीमाः ॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव
 तथा च सूर्यसिद्धान्तः । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाष्ट-
 पास्तथा । मध्यमपटभुक्तिय सावनंन प्रकीर्तिता । उदया-
 दोदय भागोर्भूमिसायनवासराः ॥ भीमेति पितृदेवदिन-
 व्याहृत्ययम् । यत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वारद्वय
 सावनगणनां लोकाव्यवहारोऽपि तथेति । “तिर्य्यगधः सृष्ट-
 वदना होराः स्युः सूर्ययोगतः क्रमगः । वाञ्छितफलदोह-
 मुन्नी हे शिपे चायमे यातुः ॥ यात्रायां होराफलम् । “मृदुपट्ट
 च द्रेकाणि रत्नमाण्डान्वितेऽपि वा । फलपुण्ययुते यायाच्छुभ-

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा
 पण्डितैरात्रौ पञ्चभिरङ्गि षड्भिरुदिता यात्राद्वयामात्मिका” ॥
 देवश्चममोदरे । “हृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेघादौ लग्नमेव
 हि । परियोज्य समं मित्या विभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये
 मृत्युर्द्वये हानिरेकाङ्के विजयी भवेत्” ॥ इत्येकाङ्कौ । भीम-
 पराक्रमे । “दिनं तिथिं वारशुक्तं स्वमन्त्राद्वयोजितम् ।
 सप्तभिश्च हरेद्भागं ज्ञेये यात्रां विनिर्दिशेत्” ॥ प्रथमे शीभना
 यात्रा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्याच्चतुर्थे
 सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे मार्गविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च ।
 उक्तं प्रत्ययमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखो ॥ अतिवल्लिनीन्दो
 शुभगे गमनं यद्वाहिवर्जयेन्नृणात् । सप्ताहश्च न यायाच्चि-
 विधोत्पातेष्वनिष्टेषु” ॥ वराहः । “देहः कोपो योऽधो बाह्य
 मन्त्रः शत्रुमार्गोऽध्यायुः । कर्मपाप्मिर्मन्त्रो यात्रालग्नान्नावा-
 यिन्याः ॥ शिलाभवर्जं रविसौरिभीमा विघ्नन्ति नो कर्मणि
 सूर्यभीमौ । पुण्यन्ति सोम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुर्मृत्यु-
 विलम्बमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणार्थंगो नेष्टः क्षीणः पूर्णः शुभः शशी ।
 सदेववरायगः शस्तो न शस्तोऽन्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दु-
 मङ्गीजराहुरविजैः संप्रस्थितौ लग्नगेः क्षुत्तृष्णा विषमव्ययामशु-
 भवेद्रोगांश्च नागाविधान् । जौघः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
 यात्रोदयस्थौ यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः कृतै-
 र्नाभ्यते । कोपस्थाने नराणामसुरगुरुषुधे धर्मकामाथलाभौ
 वस्तोत्पत्तिश्च जीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयश्च । षड्-
 बन्धं सुदीर्घं क्षितिसुतसहितः कोपहानिश्च भानुयन्द्रः कुर्यात्
 प्रयाणे प्रियजनसहितं राहुरत्यातसुखम्” ॥ २ ॥ “प्रस्थाने
 भूमिपथ्य क्षितिसुतरविजो भानुना संप्रयुक्तो मुक्तयन्द्रात्मजो
 वा सुरगुरुरथवा । शीतरश्मिर्यदा वा । आद्यस्थाने स्थिताः

स्युर्नरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रून्शेषान् परि-
 चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः” ॥ ३ ॥ “वन्धुस्थानगतो ददाति
 विपुलं भोगं गुरुभोगैः शत्रूणां क्षयमोहते नरपतेः सौख्यं
 तथा चन्द्रजः । हानिं कोपगतां करोति रविजः स्रेष्ठक्षयं चन्द्रमा
 राहुभूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्” ॥ ४ ॥ “जीवः
 पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
 कुमुदवनमुद्धत् सूर्यश्चन्द्रोऽथ भीमो दिन-
 करतनयः सिद्धिकास्तुनयुक्तः । सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
 भयकराः पार्थिवानां भवन्ति” ॥ ५ ॥ “षष्ठस्थाने स्थिताये-
 दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्देत्यमन्वी रजनिकर-
 सुतः सैहिकेयोऽथ जीवः । कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
 सिध्यते तच्च कार्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमयनो सर्वकामा-
 र्थदात्रो” ॥ ६ ॥ “नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनयां राहुस्तथा
 भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
 सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्यार्थसिद्धिं नृणाम् । चन्द्रः
 त्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोत्तमे भूभुजाम्” ॥ ७ ॥ “सूर्यो
 मृत्युं विधत्ते हिमरुधिरथवा शोकसुखं प्रदत्ते भीमो रोगश्च बन्धं
 रजनिकरसुतो भव्यदः क्लेशकृत् । मृत्युं जीवोऽष्टमस्यः खलु
 दनुजगुरुः सूर्यपुत्रश्च कुर्यादग्ने शस्त्रादिपादा वधमिह नियतं
 शस्त्रघातश्च राहुः” ॥ ८ ॥ “शुक्रोऽतिसौख्यं नवमी बुधस्तु
 जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम् । चन्द्रार्कसौराः सप्त भूमिजेन
 कुर्वन्ति रोगान् सुबहुन्नराणाम्” ॥ ९ ॥ “कर्मस्थाने स्थितो-
 ऽर्कः प्रचुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
 विजयदः सौम्यशुक्रो तथार्थम् । नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
 विजयदः सर्वकार्येषु भीमो राहुर्वैकृत्यसुखं जनयति सरुजं
 दीर्घवासित्वमार्कः” ॥ १० ॥ “भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्या-

ग्रहविलोकिते ॥ रत्नभाण्डान्वितौ ज्ञेयौ धनुर्मध्यतुलादिभौ ।
 द्रेकाणः कर्कटादयश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः ॥ नवभागे च
 तिग्मांशोर्वाहननाशो विलम्बसंप्राप्ते । कृच्छ्रात् स्रगृहगमनं
 प्रभावमृदुता चन्द्रांशे ॥ कीजेऽग्निभयं वीधे मित्त्रप्राप्तिर्धना-
 गमो जैवे । भोगविहृद्विष्य शौके भृत्यविनाशो रविसुतांशे ॥
 यत् प्रोक्तं राश्यादये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम् ॥ यच्च
 नवांशकविहितं तस्मिंशांशोदयेऽपि स्यात् । “पापः क्षीणो
 विधुरविदिनं यस्य जन्मर्षपौडा होरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं
 प्रत्यनिष्टः । नीचस्थास्तं गतपरजिता लम्बजन्मेशशत्रुसंज्ञे
 नेष्टाः खचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्” ॥ यात्रायां लम्बस्थ-
 ग्रहनिर्णयः । शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिशेधश्च । होरालम्बम् ।
 तथा च होराराश्याद्विलम्बयोः । विशाखानलतोयानि वैष्णवं
 भगदैवतम् । पुष्यः पौष्णं यमः सर्पौ जन्मर्चाण्यर्कतः क्रमात् ॥
 अस्तं गतादित्यमाह । “दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीत-
 रश्मिसहितानां कुसुतादीनां युष्टं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम् ।
 रश्मिर्लोहितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः । अपसव्यकृतो
 यश्च दक्षिणस्थः पराजितः । उदयार्गगतिः सिग्धो विमलो
 विमलप्रभः ॥ वृहद्रूपोऽतिशक्तश्च विजयी कथितो ग्रहः ।
 विपुनः सिग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः सर्वं
 जयिन उदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो जयौ शुक्रः । ग्रहस्य यो
 यस्य हतस्य वश्याः पौडां समृच्छन्ति त एव तस्य । संप्राप्त-
 योर्यस्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं सुनीनाम् । क्रूरोऽप्य-
 नुकूलस्यः गस्तोलग्नेऽशुभोऽपि नानिष्टः । केन्द्रविकीर्णेषु
 शुभाः प्रशस्तास्तैश्चैव पापा न शुभप्रदाः स्युः । पापोऽपि
 कामं वलवान्वियोज्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवान् यात्रा । स्थानेऽर्कः
 स्वस्य सुनीरुदयमुपगतः गस्त इन्दुः स्वकोवे भीमः शीरे बुधा

देव्य शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः । सौम्यः स्वस्थानसंस्थः
 शनिरपि तरणे रक्षकालनकाले ॥ तालः स्यात् कारको वा
 सुहृदपि शुभकलनजन्मेशयोर्यः ॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-
 दादः । तालानाह । “लग्नसमये शशाङ्काद्ये ह्यपचय-
 स्थिताः ग्रहाः केचित् । ते सर्वे तालाद्याः क्रूराः सौम्याश्च
 संचिन्त्याः ॥ लालाटिनि दिग्धीशे दिग्वलिविहगे ललाटगे
 वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम् ॥
 यात्रार्हलग्नं पूर्वस्यां तत्क्रमेण च खेचरान् । न्यस्य यात्रार्ह-
 दिक्स्थित्या पुरः खेटान् विलोकयेत् ॥ एतत् सप्त क्रमेण
 यथा । “लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्भृगुसुते कर्मस्थिते भूमिजे
 राहौ धर्मविनाशयो रविसुते द्यूनेऽरिभूत्वोर्विधौ । बन्धौ ज्ञे
 सहजार्थयोः सुरगुरोरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते
 चयभुजः प्रागादिकाष्टां गताः । लग्ने सौम्यगुरुप्राच्यां याम्यां
 खे कुजभास्करो ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ
 विधुं सितम् । एवं दिग्वलिनीं याने त्यजेद् यत्राललाटगान् ॥
 लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे द्यूनेऽरि भूत्वोर्द्विबुके विविक्ते ।
 प्रतीपगा येषु सितेन्दुपुत्री प्राच्यादिकाष्टासु न यातु रिष्टौ ॥
 नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगे वा । प्रस्थिते
 नरपतिः प्रबली वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥ एवंविधेऽपि
 शुक्ले यायाद् यदि चन्द्रजीऽनुकूलस्यः । प्रतिबुधयातस्य न
 परिव्राणे ग्रहाः शस्ताः ॥ राजमार्तण्डे । “सौम्यां लग्नगते
 बुधे शिवदिशं वाचस्पतावद्भमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे
 याम्यां प्रयातो नरः । आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-
 स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विपां वश्यताम् ।
 नाशीचसूतकीलवदिवसाश्च यियासतां शुभदाः । उद्देगस्तपने
 सुखं शशधरे रोगो महोनन्दने लाभश्चन्द्रसुते गुरौ च कथितः

किंभोमैव्रजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः । स जयति
रिपुदर्पं स्नेच्छया वैरिशङ्को विचरति गृहमध्ये मिहपोतो
यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविस्तुतरुधिराकां बुद्धिमोहं नराणां विद-
धति कुसुदेष्टः स्त्रेषु भेदेषु भेदम् । स जयति रिपुदर्पं भृत्यद्वी-
नोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥
“तिष्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलि-
योगं वा स्वीकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यासुषां प्रतीच्याश्च
गोधूलिं वर्जयेत्तृपः । दक्षिणे चाभिजिज्ञैवसुत्तरै च निशां
तथा” ॥ व्यासः । “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्रातःकालोऽति-
वर्त्तते । अविशेषेण वर्णानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्त-
सन्धं रजनोविरामं वदन्त्युपायोगमिह प्रवीणाः । आहुः
प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलक्षते हस्ततन्त्रस्थितेव ॥ सन्ध्यात-
पारुणितपयिमदिग्विभावे ध्योन्नि स्फुरद्विरत्नतारकसन्निवेशे ।
रुद्धे गवां सुरपुटोद्गमितैरजोभिर्गोधूलिरेव कथितो भृगुर्जिन
योगः” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानिरूपा भानोरर्द्धोदयं
यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्ध्योपयोः सन्ध्यागोधूल्यो-
रैक्यम् । अतएवोक्तं “सन्ध्यामुद्धर्त्तमाग्यातं कामहहो समा-
श्मृता । साभगवत्सहजेषु यमारो सोम्यशुक्रगुरवो वनयुक्ताः ॥
गच्छतो यदि ततोऽप्य धरित्री सागराम्बुवसना वशमेति” ॥
धरित्रीयोगः । “केन्द्रोपगतेन गुरुणा वीक्षिते त्रयायचतुर्थ्यमे-
सिते । पापेरनवाटसप्तमगैर्यसुकिं न यदाप्रयाहतः” ॥ किं वसु-
योगः । “अग्निनि चतुर्थ्यष्टह समुपेते बुधमहिर्होऽस्तगते
भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेण
दिनेव” ॥ दिनाभसरयोगः । “मितेन्दुजो चतुर्थ्यंगो निगा-
करय सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः पञ्चाम्यरौन् दिना

रणात्” ॥ विनारणयोगः । “एकान्तरर्क्षे भृगुजार्त्तं कुजाद्वा
सौम्यो स्थिते सूर्यसुतादगुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिराद्गतस्य
वेगाधिको भृत्य इवेश्वरस्य” ॥ अरिप्रध्वसयोगः । “गुरुदृष्टे
रिपुदाश्रितोऽर्को यदि निधनेन च शीतमयूखः । भवति
गतोऽव शशौष नरेन्द्रो रिपुवनिताननतामरसानाम्” ॥ शशि-
नरेन्द्रयोगः । “लग्नारिक्कर्मद्विबुक्केषु शुभे क्षिते च द्युनान्त्य-
लग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भय न भवति प्रभवैत् ससुद्रं
तद्यश्मनापि किमुतारिसर्मागमेषु” ॥ शिलाप्रतरणयोगः ।
‘मूर्त्तिवित्तसहजेषु सस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिग्गरश्मयः । यस्य
ग्नसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः” ॥ अरि-
ग्नभयोगः । “शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
ग्नगतोऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैमतेयवदरीन्
धनिगृह्य” ॥ अरिधनतैययोगः । “त्रिपण्वान्त्येव्वज्रः
ग्राह्यान्निर्वक्तो यस्य गुरुष्व केन्द्रे । तस्यारियोपाभरणैः
प्रयाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये” ॥ अरियोपाभरण-
योगः । “वर्गोत्तमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुराद्यै-
रिदृष्टे शृपाद्वा विंगतिः स्मृताः” ॥ राजयोगः । “मेषादि-
तादशराशौनां स्वीयनवांगस्ये लग्ने चन्द्रे च यत्र कुवापि स्थिते
चन्द्रवर्जितेचतुरादिभिर्महोर्क्षिते” ॥ अयमर्थः । द्वादश-
राशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्वीयनवांगस्तत्र कुम्भं वर्जयित्वा
एकादशैव स्थिता एव चन्द्रस्यापि हयिकवर्जनात् एकादशैव
रामानि स्युरिति द्वाविंगतिः कुम्भलग्ने दीपदर्शनात् त्यागः ।
यथा । “न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यवना
वदन्ति । हयिकरांगयन्द्रस्य मोक्षगृहमिति चन्द्रपक्षे हयि-
कवर्जनम् ॥ सर्वगंगनभ्रमणैर्दृष्टे लग्ने भवति सहीयानः ।
क्षिभि, शुभैः सर्वविंगतभयो दीर्घजीवी च” । जातकोत्त-

मित्तं कुभोजनम्” ॥ भोजने क्षीरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् ।
 पूर्वादिप्राशनविधिः । भुजवत्तभीमः । “सर्विस्तिन्नौदन-
 भवैः पयसा च भुक्ता पूर्वादिवारणरथाश्चनरैर्गंतस्य । सोढुं
 प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानग-
 न्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्थुरेकतः । एक-
 तस्तु मनो यातुस्तद्धि शुद्धं जयावहम् । रिक्ताः कुम्भोऽनुकूलस्थः
 शस्तोऽम्भोऽर्थोऽयियासतः । चौर्यविद्या वणिज्यार्थसुद्यतानां
 विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्त्रिधा गजहृद्दितशब्दिताः ।
 अनुलोमातडिच्छस्ता शक्रवापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा
 क्षेत्रे परिवेशप्रवर्षणे । जनजानि च पुण्याणि देवदूर्वाद्रिगो-
 मयम् । रुप्यताम्र यवाः शस्ताः शवारुदितवर्जिताः । अनु-
 लोमी हृषो नर्दन् धन्या गोर्मह्विपस्तथा । गमनप्रतिषेधाय
 गावः प्रत्युरसिस्थिताः । प्रागुदौच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः
 सर्वत्र पूजिताः । धूमिताभिमुखी हन्ति स्वरदौष्टादिगोश्व-
 रान् । मुक्तिप्राप्तिश्च सूर्याश्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गार-
 दौष्टधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो परा” ॥ दग्धादि दिङ्निर्णयः ।
 “विध्ययथायतः पक्षौ धुन्वन् ध्वांचो भयङ्करः । प्रत्युरस्युप-
 सपेक्षु ससृग्श्च भयङ्करः । ध्वांचः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापात्रा-
 नुलोमगः । वामे श्वशिवो कुम्भा दक्षिणे गोशृङ्गद्विजा” ॥
 दीपिकायाम् । “नृहयातपवारणेभ्यश्छाध्वज देहामयसूचयन्
 जयाय । सभयो विचरन् विना निमित्तं न शुभः श्वाभिमुखो
 भवन् निष्ठनगाम् । दन्द्दरोगार्दितास्त्रस्ताः कलहामिपका-
 द्विष । आपगान्तरितामत्तान् पाद्याः शकुनाः क्वचित् ।
 क्रीडादृष्टे शकुनचरित निष्कलं प्राङ्मुखाः । तत्रानिष्टे प्रदम्-
 शकुने सामयेत् पञ्चवदा । प्राणायामासृपतिरशुभे पीडयेत् ।
 दितोये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमुतो यद्यनिष्टिस्ततोय” ॥ मध्य-

पुराणे “दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गल्यविनाशनम् । केशवं पूज-
येद्दिहान् स्तवेन मधुसूदनम् । द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतोषे
प्रविशेद् गृहम् । एहोति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पथाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः । उत्तानशखा-
सनपादुकादि निष्ठुतिदुर्दर्शनमैथुनानि । नेष्टानि शब्दाश्च
तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः । विसर्जयति यद्येक
एकश्च प्रतिषेधति । सविरोधोऽग्नभायातुर्याहो वा बलवत्तरः ।
अनुत्तोमगते प्रदक्षिणसुरभौ देहसुखेऽनिले गतः । तिमिरा-
लिंगमस्तिमाहिरप्रसभं हन्ति बलानि विहिषाम् । ध्वजात-
पत्राच्छुभसन्निपातक्षितौ प्रयागे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो
षाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्मूपतेः क्षयाय । षोषादि
चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत् । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां
ब्राह्मणानुपमन्यते । स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव
च । ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् । यात्रा-
काले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निसेवते । रोगार्तः क्षौणकायश्च स
निवर्त्तते वा न वा । कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-
ष्ठते । नासौ प्रतिनिवर्त्तते दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः । कटुतैल-
गुडक्षीरपक्वमांसाशनन्तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहादराधितः
स निवर्त्तते” । वराहपुराणे । “दृणोदकाब्जेषु घनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः स हृषाः स वत्साः । क्षीरं प्रमुञ्चन्तु मुखं स्वपन्तु
श्रोतातपव्याधिभयैर्वियुक्ताः । इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं
ममाहितः । गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन्
भामुत्सृजन् । महाभयेषु सर्वेषु विषमेषु समेषु च । प्रयाण-
काले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्” । मत्स्यसूक्ते “बलिकर्मणि
गात्रायां प्रवेष्टे नववेश्मनः । महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः” । ध्वनिरुध्वनिः । दीपिकायाम् । “सिद्धा-

तत्कादर्शपयोऽप्लवनानि बह्वैकपञ्चामिपपूर्णकुम्भाः । उद्योप
 भृङ्गारनृबद्धमानपुंयानवौणातपवारणानि” । भृङ्गारः कनका-
 लुका । “दधिमधुष्टतरोचनाकुमार्याध्वजकनकाभ्युज तव
 पौठशङ्खाः । सितवृषकुसुमायुधानिमौनद्विजगणिकासजनाय
 चारुवेशाः । ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभस्यद्विरदमृदङ्गाङ्ग-
 चामरायुधानि । सरक्तकुरु विल्वपद्मरागस्फटिकमणिप्रमु-
 खाय रत्नभेदाः । स्वयमथ रचितान्य यज्ञतो वा यदि कथि-
 तानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकला ततो धरित्रौ
 शङ्खशृगालभनश्रुतेरुपास्य निर्गतस्य तु दाराद्यैः” शिरस्य-
 भिघातनम् । “छत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम् ।
 करीशगर्भिणी वापि भग्नभाण्डावलोकनम् । कार्पासौषध-
 क्षुब्धान्यलवणक्षौवास्थितैलं वसापङ्गाङ्गारगुडादिचर्मसक्तः
 क्लेशायः स व्याधिताः । यान्तोन्मत्तजटौर्ननं तृणतुपक्षत्तृषा-
 मतकावयो सुण्डाद्यक्तविमुक्तकेशपतिताः कापायिण्याशुभाः ।
 कुटुम्बकलहा गृहज्वलनमात्तैवं योपिताम् । विडालममरं
 क्षुत्त खलितमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपिता मद्दिपयीय
 युद्धं भवेत् । प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नये” ॥
 यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि । स्वप्नेऽपि
 तानि शुभाशुभानि विङ्क्षेपनं पुनर्धन्यम् । एकस्यां यदि
 चेद्रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्” । तथा च मत्स्यपुराणे
 पुरुरवसा कृतम् । “कृतकृत्यो यथा कामं पूजयित्वा जना-
 र्दनम् । सप्रसू देवदेवस्य भवेदयत्त धार्मिकः” इति । दुःस्व-
 प्नाकथनं धन्यं पुनः प्रस्थापनस्तथा । प्रातः ध्यानं तिमैर्दोषो
 ग्राह्यणमाद्य भोजनम् । स्तुतिश्च वायुदेवस्य तथा तस्य च
 पूजनम् । अक्षुब्धं भुजस्यन्द तथा दुःस्वप्नदर्शनम् । शशुणाद्य
 समुत्थानममृत्य शमयाय मे । अमृतरूपो भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाश्रित्य प्रार्थयेद्दोषसूचने । चिन्ता-
दुष्टेन शोकेन व्याधिप्लेनेन वा पुनः । कामशुष्केण चित्तेन
स्वप्ने न फलभागभवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-
हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापीद्वयानि च । एव-
मेषां सूचकत्वं न कारकत्वम् “आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा
यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगो अरोगी सुखमाप्नुयात् ।
दोषमन्त्रं फलं वस्तु कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नास्ते
नभते चोत्तमां गियम् । उपानहौ च कृत्स्नं सन्ध्या यः प्रति-
पश्यते । असिं वा निर्मलं तीक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो निम्बिनः स्त्रियः । यद्वदन्ति नरं स्वप्ने
तत्तथैव भविष्यति । आरौहणं गोद्वयकुक्षराणां प्रासादशैलाग्रव-
नस्पतीनाम् । आरुह्य भोक्तां प्रतिगृह्य वीणां भुक्ता रुदित्वा भुज-
मर्चयन्नामः । भक्षणश्चाद्र्दमांसस्य मत्सरस्य पायसस्य च । दर्शने
रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं
क्षौरस्य शोभनम् । क्षीयतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् ।
धरणी हृदिकस्यैव जलौका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः
व्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्तानि सुगोभनानि कार्पा-
भमन्त्रास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिर्मितानि
गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं धन्यं वज्रिदाहो
मृदादिषु । शुक्लपीताम्बरा नारो शुक्लपीतानुलेपना । अद-
गूहति यः स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारो
रक्तकृष्णानुलेपना । अदगूहति यः स्वप्ने व्याधिं मृत्युञ्ज
निर्दिशेत् । वराहर्षणरोद्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं
पश्चिमांशानां तेजस्य जगरस्य च । मर्त्तनं हसमन्त्रैव विवाहो
गीतमेव च । तन्मोवाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् ।
दिव्यान्तरीचभोमानामुत्पातानास्तु दर्शनम् । स्वप्ने पश्यति

चात्मानं रक्ताम्बरविभूषणम् । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
शीरनम्रता । उष्णवाचरणं पातो दोलारीहय निन्दितः” ॥
इति स्वप्नफलम् ।

“सर्वतः क्षुतमशोभनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति ।
केचिदाहुरफलं बलात् क्षतं वृद्धपौनसितवालक्षितम् ॥ वित्तं
वृद्धेण कार्यसिद्धिरतुलाशक्ते क्षुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विपि कलिर्लाभः समुद्रानये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसन्तिलं
दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं
स्रष्टुने । क्योटीरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । विष्णोरित्यधिकृत्य “नाम संकीर्तनं नित्यं
क्षुतः प्रसन्नस्तितादिषु । विद्योगं शौघमाप्नोति सर्वाङ्गा नात्र
संगयः” ॥ अतएव विष्णुपुराणम् । “स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते । पुरुषन्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं
हरिम्” ॥ युद्धयात्रायाम् । “यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्दिशेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम् ।
राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशैरभो-
ग्यानि मृतपक्ष्यगतानि च ॥ मृतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवार्ध-
मध्यगम् । जीवपक्षे क्षपामाशे मृतपक्षे रवो स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा
युक्तौ जीवपक्षे व्यवस्थितौ ॥ तत्र क्षेमं जयोक्ताभौ यात्राकाले
न सशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ ॥
तदा हानिर्भयो भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्यः स्यादमृतोपमम् ॥ मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलाबलम् । युद्धकाले यदा शौघं यात्रायोगेन लभ्यते ॥ उत्प-
पत्त्यौ तु तदा शौघं तत्कालेन्दुदिवाकरौ । इष्टा नाथो हता
धिष्ठोः पृष्ठभागास्तथेयके ॥ अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन योगात्तत्काले-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्ययेष्टकालिकः । अहो-
 रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्ट्यमण्डले ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले विशेषतः । दण्डैश्च पञ्चभौराशावेवं स्युर्द्वादशं
 क्रमात् ॥ लग्नवद् भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेषक्रमात् क्रमः” ॥
 इष्टा नाश्वः कर्मकालीनदण्डसंख्या सूर्योदयावधि गतरात्रि-
 प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः षष्ठ्या
 यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राद्भुक्तः सप्तविंशा-
 धिकयेत्तमपढाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः
 शेषस्तत्रोदयावधि कर्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-
 नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य-
 पक्षे सूर्यभुक्तनक्षत्राद्भुक्तो लब्धाद् इति विशेषः । “प्रवामः
 सुस्थता मृत्युर्द्दास्यं जायाज्वरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रौडा
 सुप्तिर्भुक्तिश्च मेपतः । एताश्चेद्वादशावस्था शशाङ्कस्य दिने
 दिने । शुभाशुभेषु कार्येषु फलं नाभ्यनुरूपतः” ॥ इति तत्-
 कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्टव्या ।
 हरिवंशे “मरणं सहमानानां युद्धातां विजयो ध्रुवम्” ॥ विदे-
 शगतभ्रात्रान्वेषणार्थं न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
 “ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति
 तथा तत्र कार्ये विजानता” ॥ ततः समस्तापृथिवीं द्रष्टुं
 गतानां हर्ष्यन्नादीनां तदनुगामिनाश्च तद्भ्रातृणां सदसाग्ना-
 दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेष्वपि । “ततःप्रभृति
 न भ्रातुः कनौयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति
 तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथापरिते शुभदे च चन्द्रे घापेषु
 केन्द्राष्टमवर्जितेषु । ग्राम्ये स्थिरे वा निजमे सुलक्ष्णे गृहं
 विगोदा न निहत्तभूपः । परविषयपुरातो साधुदेवद्विजसं
 कुलजनवमिताश्च क्षाधिपो नोपरुभ्यात् । विहगतुरगशस्त्रा-

मार्त्तभीतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्त्तं दृष्टसैन्यो विशेषः ।
पुष्टैः शुकेन्दुजौघैः ध्रुवलघुवलभिदिष्णुमैत्रेन्दुपौष्णैः सप्तर्गने
पापजन्मोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्दारसौम्यैः । त्रायारिस्थै-
रथाष्टव्ययगृहरहितैः सदृगैः केन्द्रकोणे वीर्याढ्ये चतुर्यांशे
सुदिनतिथिशुभेन्दो नृपस्याभिप्रेकः ॥

अथ छत्रचक्रम् । “आदौ चक्रं खमालिख्य छत्रत्रयं सुशो-
भनम् । अखिन्यादिलिखित्तत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अखि-
न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण तु । उत्तरे पूर्वदक्षे च
एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचीमध्यरेखापादैशान्यन्तं द्वाया-
धिपः । आग्नेय्यन्त नराधीशो नैऋत्यन्तं गजाधिपः ॥ अक्षा-
ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु । एषां छत्रविभागेन
ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूभृतामृच्च यत्र कृत्रे व्यव-
स्थितम् । तच्छत्र तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं
कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतदग्रहः । आसनं कौलकं रज्जु-
नवभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य कृत्रे स्थितः सौरिः भद्रं तस्य
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदाम्यहम् ॥
चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिस्तु जायते । दुर्भिक्षञ्च भवेद्दोरं
प्रजापीडा न संशयः । कलसस्ये भवेद्युद्धं रणे भद्रो महद्भयम् ।
घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थेऽर्कतनये
पट्टराज्ञी विमश्यति । चलच्चित्ती भवेद्वाजा भयभोता च
मेदिनी । यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतदग्रहः । तदा
तस्य भवेद्भद्रश्छत्रस्यापि न संशयः । आसनस्य भवेद्वाश
आसनस्ये शनैश्चरे । युवराजक्षयः कौले वन्धनं रज्जुसञ्चिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्त्रः शनिरुक्तफलो न हि । वक्रगः क्रूरः
युक्तस्य सर्वक्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्या यदा
जीवेन्दुसंयुताः । उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरश्चतुष्टयश्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वश्चक्रविनाशाय सूचितं
पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कश्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षि-
णाशापतेः कृत्रविनाशो भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु
यत्र यस्य च सम्भवः । चक्रग्रहसमायोगात्कृत्रभङ्गं विनि-
र्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भीम-
शो गुरुराह च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा दानिकराः
क्रूरास्तथा सौम्याः शुभद्वराः । क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरचन्द्रः
पूर्णस्तथाशुभः । सौम्याः क्रूराः यदा कृत्रे दृष्ट्या वै कृत्र-
संस्थिताः । कृत्रभङ्गी भवेत्तस्य परचक्रागमेन च । नृपनामार्च-
गौराहुः केतुर्वा यदि संस्थितः । कृत्रभङ्गी भवेत्तस्य विष-
दानेन भूपतेः ॥ मृगयां साहसं यात्रां दृष्ट्वाखगजवाहनम् ।
विषदृष्ट्वा त्यजेद्राजा कृत्रस्थे क्रूरखेचरे ॥ एवं ज्ञात्वा यदा
राजा करोति ग्रहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्मे तेन शास्त्रो
भवेन्नृपः ॥

अथ सिंहासनचक्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहा-
सनत्रयम् । सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकश्च भरात्मकम् ॥ अश्विनो-
मघमूलाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे
मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं
नृपतित्रयम् । इतरेषु च वाद्येषु नृपनामर्चतो वदेत् ॥ शुभा-
शुभमिदं सर्वं यच्च यस्य गनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन
एकैकस्यामनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासन-
न्तथा । ग्रहेर्वेधवयाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ अथ
आधारगे राजा अभिषिक्तो यमासने । पराधीनगतं राज्यं
कुर्वते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋद्धेण मोतिमुक्तो भवे-
न्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥ पट्टं ऋद्धे
यदा राजा चपविद्धो नृपायते । पूर्वराजस्थितेस्तुल्यविरं पाशः

यते मङ्गोम् ॥ सिंहरूपो भवेद्वाजा सिंहर्चेणासने स्थितः ।
 संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते
 धिष्ये तेजस्रौ भीषणाकृतिः । चलच्चित्तो महाक्रोधो प्रजा-
 पीडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाडिके ।
 शुभावस्था शुभे सन्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समा-
 योगे उपविष्टो य आसने । उच्छ्वाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं
 करोति सः ॥ क्रूरग्रहगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं
 भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋक्षगः सौरि-
 रनाहृष्टिं करोति च । दुर्भिर्घ्नं रौरवं तत्र प्रजापीडा च
 जायते ॥ आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदा भवेत् । अथवा
 व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः
 पट्टराश्रौ विनश्यति । प्रियो वायु कुमारी वा मन्त्रिवन्धु-
 चयोऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने चापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
 तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमी नृपः ॥ अनिराह्वर्कमा-
 हेया यदा चन्द्रेण समुताः । यस्यासनगता एते तस्य राश्री
 भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
 आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः । एवं शुभफलं दद्या-
 देवमन्त्रो न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो
 गुरुः ॥ इति बन्धवटोयहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचित ज्योतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम् ।

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमौखरम् । सुनौन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ मलिम्लुचे दायभामे
रुस्तारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमौ-
त्रते ॥ दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनो-
त्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते ॥ प्रतिष्ठायां परौक्षायां ज्योतिषे
वास्तुयज्ञके । दीक्षायां माह्निके कृत्ये चैत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥
सामग्राहे यज्ञ, ग्राहे शूद्रकृत्यविचारणे । इत्यष्टाविंशतिस्थाने
तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ प्रणम्य भारतीयकान्तमज्ञानध्वान्त-
भास्करम् । सता सुदे स्मृतेस्तत्त्वे तत्त्वं भाषे मलिम्लुचे ॥
मासशब्दं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च । प्रकृतौ विकृते-
धर्मः पञ्चादिकालनिर्णयः ॥ चान्द्रसावननाक्षत्र सौराणाञ्च
निरूपणम् । तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः ॥ मिह-
कादौ न यात्रा स्याद्दशाष्टौ व्यसनानि च । देवस्य नक्षत्रं
कर्मसिद्धये देवपौरुषौ ॥ कालश्च हेतवः कष्टौ रिपुरर्घ्यप्रदा-
नकम् । पगस्यस्य सुनेर्वाच्यमुत्तरायणशक्तयोः ॥ चूडोप-
नयनं सन्ध्याकालेऽतीतेऽपि सा भवेत् । सौमन्तोन्नयनं जाते-
ऽप्युपनायोत्तराध्वि ॥ स्नाने च कार्तिकादेस्तु सौरचान्द्रवि-
कल्पनम् । तदगत्तो प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा ॥ स्नान-
तर्पणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्यास्ततिस्तथा । पौर्णमास्यन्तमासेन
भूतकानामभक्षणम् ॥ सौरेण साधवस्नानं नाक्षत्रस्य प्रयो-
जनम् । चान्द्रमौरोक्तकार्याणां वाक्ये मामो तथाविधौ ॥
अन्यत्र सुख्यचान्द्रः स्यादयोक्तेष्वस्य साधकम् । मासशब्दस्य
दर्शान्तमकल्पे साधकाक्षरम् ॥ तिथेर्नक्षत्रदिनत्वञ्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता । अर्थशास्त्रस्य भोगानां त्रिपुरुषत्वनिर्णयः ॥
 त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो लग्नमानादिनिर्णयः । मासत्रयवत्-
 रैरायुर्न तादृ प्राक् तिथौ तथा ॥ पाश्चात्तिकाब्दिके ग्राहे
 चैवादेशान्द्रवाचिता । हेतुव्यायचर्चात्र मेघादिराशिनिर्णयः ॥
 शक्तिप्रादुर्भावमानश्च चैत्रादेरब्दवाचिता । महाज्यैष्ठौ विचारोऽत्र
 संवत्सरनिरूपणम् ॥ लक्षणं मलमासस्य तद्युगमस्यैकहायने ।
 विचारः सावनाहेन सहचारप्रवर्तनम् ॥ चयमासा द्विमासत्वं
 संक्षेपो मलमासके । दोषाकालविधानश्च दोषा प्रतिप्रसूतिका ॥
 शूद्रस्योद्धारयुद्धान्तनिषेधश्च स्तिथ्या अपि । सूतकेऽपि च
 पूजादिरथोच्ये विष्णुकीर्तनम् ॥ अधिमासे विवाहादिनिषे-
 धस्य निरूपणम् । सपिण्डौकरणश्राद्धात् सिद्धिः स्यादाब्दि-
 कस्य च ॥ गृहदौःस्थ्यफलस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः ।
 स्नात्तं शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलितुचे ॥ दत्तनष्टस्त्रणदानं
 गजच्छाया निरूपणम् । शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः
 पृथक् क्रिया ॥ मघानिमित्तके श्राद्धे पुत्रो पिण्डं विवर्जयेत् ।
 अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धकृतं भवेत् ॥ पार्वणसन्-
 दानादौ ये चात्र त्वेति मापणम् । पर्युदासो गयायान्तु काल-
 दोषा प्रतीक्षणम् ॥ नवामश्राद्धकालश्च त्रिलम्बादिविवेचनम् ।
 कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्यं व्रतं तथा ॥ ऋतुभेदात्तयो-
 त्याते दोषाभावविनिर्णयः । काम्य कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्तव्यं
 सुसुचुषा ॥ महादानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम् ।
 व्रतं यत्कालमासाहं पितृपक्षमृतक्रिया ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षौष-
 श्राद्धसम्यक् निरूपणम् । मलमासे त्वमावास्या प्रत्याब्दिकविवे-
 चनम् ॥ सपिण्डनस्यापक्षर्यां गर्भकत्यादिहेतुकः । सन्यास-
 प्रतिषेधश्च क्लृप्तौ चतुर्विंशोर्भवेत् ॥ पुत्रैतरेण कर्तव्यमेकोद्दिष्टं
 नृताहति । न पार्वणं कदाचित्तु दर्शादिकमृतस्य च ॥ मल-

मासान्तरेऽपि स्यान्नममासमृताम्बिकम् । निबन्धान् बहुधा-
लोच्य निबध्यन्ते सतां सुदे” ॥

अथ मासशक्यम् । तत्र लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र
हृयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमी स्मृतो मध्ये
समाप्तो पितृसोमको” ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । “तथाहि
अमावास्यायाममावास्यया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत” इति श्रुतिविहितदर्शपोर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-
ज्ञापकश्रुतीयं समामनन्ति यथा “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्याश्चाश्रुतो भवति सप्तंशुयाजमन्तरा यजति
ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति” । ताभ्याम्
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-
याजाग्नीषोमीय एकादशकपालयागास्त्रयः पौर्णमास्याम्
आग्नेयाष्टाकपालैन्द्र-दधि-पयो यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-
त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासौपदानि प्रतिपत्-
सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्गारभः प्रतिपदोर्गः तथा
च “हे ऋ वै पौर्णमास्यो हेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतोपरेद्युः” । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यो पौर्णमासौ
प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ शतपथब्राह्मणेऽपि
“पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमह्यं जतौति” । स्मृतयश्च यथा
गोभिलः । “पक्षान्ता उपवसन्त्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः” ।
पारस्करः । “पक्षादिषु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपोर्णमास-
देवताभ्यो जुहोतैति” तथा कल्पसूत्रम् । “दर्शपोर्णमासाभ्यां
मास यजन्ते पक्षादौ यद्यविस्तृतावच्छिन्निति” । अन्यार्थः ।
यावज्जीवकयोर्दर्शपोर्णमासयोः प्रकृतौभूतयोर्विकृतौभूतौ मास-
साध्यो दर्शपोर्णमासौ कोण्डपायिनामयनौयो पक्षादौ यष्टयो ।

अत्र पक्षादी यद्विस्तृतसर्वस्मिन्निति । नमासीत्यनेन विकृति-
 गतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतीभूतयोरपि दर्शपौर्णमासयोः
 पक्षादिकालत्वमवधारितम् । यथा ज्योतिष्टोमे । द्वादश-
 शतगोदक्षिणा विभागः षोडशत्विजां तद्विकृतीभूते सत्रात्मके
 द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनोदोचयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णी-
 यते । तत्र विभागं मनुरप्याह । “सर्वेषामर्द्धिनो मुख्या-
 स्तदर्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयनस्तृतीयांशाश्चतुर्थार्धैकपादिनः” ।
 दक्षिणा गोशतविभागाय श्रोतकात्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वाद-
 शाद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र-
 इतरैभ्य इत्यत्र षोडशानामृत्विजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो
 वर्गा इति तेन दर्शपौर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र
 शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौ ह्येते नमासादिः मध्ये मासमध्ये
 कृष्णप्रतिपदि अग्नौपोमौ ह्येते इति कृत्वा स्मृतौ एवममा-
 वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति श्रुत्यक्तपिण्ड-
 पितृयज्ञाङ्गान्नौकरणहोमौयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्र-
 प्रकाशौ पितृसोमकौ समासौ मासममासौ अमावास्यायां
 ह्येते इति कृत्वा स्मृतादिति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्त-
 कोर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयताया
 मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसौरादीनां गौणतायामपीति ।
 अत्र “पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्तयः । यागकालः
 स विज्ञेयः प्रातर्युक्ती मनोपिभिः” ॥ इति बोधायनवचनेन
 ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपौर्णमास्यंशोऽनि-
 यततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त श्रुत्यादेः छन्दोग-
 परिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि
 समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तदघटिकेति । तथा च
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

क्षरम् । 'पूर्वाह्ण एव कुर्वीत विद्वांस्यन्ये मनौषिणः' ॥ विद्वां-
 क्षितीयाविद्वा पश्चादावेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोग-
 व्यवच्छेदपरम् । तथा कालादर्शकालमाधवीयप्रभृति दाक्षि-
 ण्यात्य वैदिकग्रन्थेषु गगैः । 'प्रतिपद्यमविष्टायां यदि चेष्टिः
 समाप्यते । पुनः प्रणीय कृन्नेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः' ॥
 प्रणीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । 'आवर्त्तने यदा सन्धिः
 पर्वप्रतिपदोर्भवति । तदङ्ग्याग इष्येत परतयेत् परेऽहनि' ॥
 पूर्वाह्णपराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्द-
 पुराणम् । 'आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे ह्यपराह्णस्ततः परम् । आव-
 र्त्तनादासरस्य क्षायायाः परिवर्त्तनात्' ॥ प्राक् पूर्वाह्णः । अत-
 एवोक्तम् । 'अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे महरद्वये । अत ऊर्ध्वं
 न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन' ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधा-
 विभक्तदिनाभिप्राये तु लोकाधिः । 'पूर्वाह्णे मध्यमे वापि
 यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहर्योग इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथ या रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभूते याग इष्यते' ॥ उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरम् ।
 किन्तु कृतेऽन्याधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति उप-
 वासशब्देनान्याधानसुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः
 यथा उपाणिन् शोयस्यमाणे देवता वसन्ति एव विद्वानग्नि-
 सुपस्तृणाति । इहमातातपः । 'सन्धियेदपराह्णे स्यात् पादः
 प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्वागे तुरीयेऽपि न दुष्यति' ॥
 ननु चाम्द्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं
 यथा 'चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण मह युज्यते । सन्निकर्षा-
 दपारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्बुधेर्मासयान्द्र इत्य-
 भिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्युताः ॥
 आदित्यराशिभोगेन सौरी मासः प्रकीर्तितः । सर्वर्षपरि-

वर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात्
दर्शात् । अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमार-
भ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालचान्द्रः । एतेन
सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं
निरस्तम् । विंशदहोरात्रात्मकः सावनः आदित्येकराशि-
भोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति
चतुर्विधा मासाः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “चान्द्रः शुक्लादि
दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं
मासः सभास्करः । सर्वर्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥
मैव चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासीजेष्वित कर्मसु ते कीदृशा
इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोप-
पत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात् ।
अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव
शक्तिः ।

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
“आष्टिके पितृकृत्ये च मासचान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ
स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ॥ प्रथमादिपरं यात्रा-
ग्रहचारपरम् । यत्कमसूर्यभोग्यराश्यन्त्रेण यच्च विशेषोद्-
गयनादिविहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्य-
माणत्वात् तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सवभृति-
हविर्प्रायश्चित्तायुर्दायाशीचरर्भाधानपुसवनसौमन्तोन्नयननाम-
करणावप्रशन्ननिष्क्रमणचूडादिपरम् । तत्र चूडादावैकत्वेन
सौरसावनग्रहणं पञ्चादुपपादयिष्यामः । तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे । “अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोक्यञ्च यस्याहवहारकर्म” ॥
अध्वायनम् अध्वगमनं यावेति यावत् । सवत्सरप्रदीपे । “सिद्धे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे । यात्रीद्वाद्दृष्टहारम्भक्षीर-
 कर्माणि वर्जयेत् ॥ एतन्मासद्वयं यात्रानियेधो राजेतरपरः ।
 राज्ञः कार्यानिरोधात् सर्वदा यात्राविधानात् । यथा मनुः ।
 “मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं
 वापि चैत्रं वा मासं प्रति यथावलम्बम् ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
 यदा पश्येत् भव जयम् । तदा यायाद्दिग्दृष्ट्यैव व्यसने चोत्थितो
 रिपोः” ॥ व्यसनान्याह स एव । “कामजेषु प्रसक्तो हि
 व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव
 तु ॥ नृगयाक्षो दिवास्वप्नं परीवातस्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं
 हृथाद्या च कामजो दशकी गणः ॥ पेशुन्य साहसं द्रोहं
 ईर्ष्यामूयाथदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
 ऽष्टकः” ॥ अक्षो द्यूतक्रोडा । तीर्थत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
 त्रीणि । दश पेशुन्यमविज्ञातपरदोषाविस्करणम् । साहसं
 साधोर्वन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा ईर्ष्याऽन्यगुणा-
 महिष्णुता । अमूया परगुणेषु दोषाविस्करणम् अर्थदूषणम्
 अर्थानामपहारः दयानामदानाच्च । अतएव दीपिकायाम् ।
 “देवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्देवान्वितो नृपः । योज्या देवा-
 न्वितामात्या देवहीने तथात्मनि ॥ व्यसनी विनष्टधर्मा
 त्रिविधोत्पातघोडितो यय । पुरुषः स देवहीनः कथितो
 देवान्वितोऽन्यः” ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः । “देवे पुरुषकारे
 च कर्मसिद्धिर्ध्वस्थिता । तत्र देवमभिध्यक्तं पीरुष पीर्व-
 देदिकम्” ॥ अभिध्यक्तं फलोन्मृगोभूतम् । मनुरपि । “युक्ते
 देवे च युज्येत जयप्रेषुर्व्यपेतभीः । साम्ना दानेन भेदेन
 समस्तैरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारौ न युद्धेन कटा-
 क्षम । अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युद्धामानयोः । परा-
 जयस्य संघाते तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् । त्रयाणामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये । तथा युजेत संयत्तो विजयेत
रिपून् यथा” ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान् । कष्टरिपुमाह
स एव । “प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च । कृतञ्च
धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं वृधाः” ॥ कालोऽपि फलहेतुरि-
त्याह मत्स्यपुराणम् । “देवं पुरुषकारस्य कालस्य पुरुषोत्तम ।
व्रथमेतन्ननुयाणां पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृपेवृष्टि-
समायोगाद्दृश्यन्ते फलमिद्वयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवा-
काले कथञ्चन” ॥ सत्राणि गवामयनादीनि मासवत्सर-
माध्यानि । लौक्यं व्यवहारकर्म भूतिवृद्ध्यादिकं मासेन
यास्यसि मासेन दास्यसौत्यादिकम् । अगस्त्याध्यं दानं सौरेण
सिंहराशौ विधानात् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अप्राप्ते भास्करे
कन्यां शेषभूतेस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेश-
निवासिनः” ॥ नारसिंहे । “शङ्के तीर्थं विनिक्षिप्य सितपुष्पा-
ञ्जतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ।
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव । मित्रावरुणयोः पुत्र
कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनन्तु । “वातापिर्भक्षितो येन
वातापिच महासुरः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसौ-
दतु” ॥ गन्धादिकन्तु । अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशे-
षानुद्देशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति
गन्धादावपि प्रयोगाद्भक्तार्थमत्वात् इति रत्नाकरः । तत्पदार्थ-
मन्त्रस्तु । “लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृहा-
णार्घ्यं मया दत्तं मेवावरुणि वल्लभे” । आश्वनायनः । उद्ग-
याने अपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मापनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके” । विवाहे विषय-
भेदमाह गृह्यपरिशिष्टम् । “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरौ-
क्षणं नाधर्म्येषु” ॥ व्यक्तं भुजवले । “अहशुद्धिमद्दुष्टिं

मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति
 कथयन्तानाम् ॥ ननु “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्नेवाष्टकाश्च
 च । मार्गे च फाल्गुने चैव आपादे कार्तिके तथा । पक्षयो-
 र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालदृष्टो कुर्वीत व्रत-
 बन्धशुभक्रियाम्” । इति भुजबलीकृतं कथं सङ्गच्छता उपन-
 यनभ्याम्बुलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि
 उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-
 षितम् असमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु
 उदगयनादीनां यथासम्भव नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति
 हरिश्चर्या । गोभिलेनापि “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि
 प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति यामद्वयात्मकपूर्वाह्नमध्य-
 धिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन
 खण्ड्योक्तानां प्रौष्ठपद्याम् अपकर्मकरणस्यामायास्यायामप-
 राद्धे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विद्व-
 विहितस्य ऋतुकामगर्भस्यन्दन-पूर्वकालपष्ठमासादि विहिता-
 धानपुंसवनसोमस्तीक्ष्णयनादीनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थात्तुप-
 पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवाच्यं तत्तद्विशेष-
 विधानादेव सिद्धेर्नायं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-
 मादरार्थमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तौ केवाच्चिन्नोपः यथा अष्ट-
 कापिण्डपितृयज्ञादीनां विद्याकराद्विकृत्येऽपि । “अकाले
 चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातीतञ्च यत्
 कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” । यत् कर्म यच्चिन् काले विहितं
 तत्कालामावेऽपि नाङ्गास्तरामाव इव तत्कर्मोत्तुष्टानं नित्य-
 कर्मसु यथायत्नोत्पदेयस्य कृतिषाध्यात्ममात्रविशेषत्वात्
 कालमभ्यानुपादेयत्वाच्च तथेति । तदुक्तम् “अङ्गत्वेऽपि च कालप-
 त्तत्वाभ्योऽप्याहवत् कृतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म-

विधीयते" ॥ वचनात् कालातिपत्तो केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तदयथा सांख्यायन-
 यज्ञम् । "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत
 उत्तरापरामिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षददर्शनात् अतिक्रान्तायां
 महाव्याहृतौः सावित्रोः स्वस्थयनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-
 मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्" इति । उत्तरापरामिमुखो वायु-
 कोणामिमुखः कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-
 गष्टमभागमिति यावत् । व्यासः । "सन्ध्याकाले व्यतीते तु
 न च सन्ध्यां समाचरेत् । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
 समाचरेत्" ॥ जपे स्मृतिः । "कृत्वोत्तानौ करो प्रातः साय-
 णाधौ मुखौ करो । मध्ये तिर्यक्करो प्रोक्तौ जप एव सुदा-
 हृतः" । पितृदयितायामप्येवम् । यत्तु काशौखण्डम् । "विधि-
 नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत् । अयमेव हि
 दृष्टान्तो बन्ध्या स्त्री मैथुनं यथा" । इति तदकृतप्रायश्चित्त-
 पत्रम् । हरिहरपद्धतौ । "यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्य-
 न्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि" ।
 यद्देति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् आगामिक्रिया-
 मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
 सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । "संस्कारा अतिपत्येरन् सकालाच्चेत्
 कथञ्चन । इत्थैतदेव कुर्वीत ये दूषणयनादधः" । एतदिति
 महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम् । अधः पूर्वम् । वृद्धद्राज-
 मार्तण्डे । "या नार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन । अद्दे
 निधाय तं बाल पुनः संस्कारमर्हति" ॥ देवलः । "सकृच्च
 संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः
 संस्कृतो भवेत्" ॥ संस्कारक्रमनियममाह नारदः । "येषान्त

न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
 पैतृकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितर्ये स्वांशानुदृत्य वा
 पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 क्रमाद् भ्रातृणां येषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वा-
 पर्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयकः । विवाहे तथा
 दर्शनात् । कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावात् तथा नियमः ।
 बृहद्वाजमार्त्तण्डकृतचिन्तामण्योर्माण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा । “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । कर्ण-
 षट्कं विजानीयात् गर्हितं तच्चयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये
 शुद्धिर्यस्याय वत्सरे । वर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ल्येष्टादि-
 भावना ॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च ।
 कर्णो वेध्यो न दोषः स्यादन्यथा मरणभवेत्” ॥ भ्रातृभिरिति
 बहुवचनादन्येषां पक्षणम् । अतएव नारायणपद्धतौ “अष्टौ
 संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्ये
 वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यत्रान्यो वैत्युक्तम् । न च प्रागुक्त-
 गोभिलसूत्रे उदगयनादावसमाम्भकरणम् एकैकस्यानुगुण्यद्योत-
 नार्थं समुच्चयोपलब्धौ महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्या-
 नात् दक्षिणायनकृष्णपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ता-
 भ्रूलायनवचनेन चोदकर्मोपनयनयोर्विशिष्य उदगयनशुक्ल-
 पक्षयोर्विहितत्वात् । भोजराजेनापि । “माघादिमासषट्-
 केषु शार्ङ्गिणः शयनावधि । चूडकर्म प्रकुर्वन्ति सुनयो व्रतमेव
 च” ॥ इति व्रतमुपनयनम् । कल्पचिन्तामणौ दक्षिणायन-
 निषेधोऽपि । “रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायनम् ।
 व्रतवन्धादिकं तस्मात् चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥ तत्कथमुपन-
 यनादिके विशिष्य मार्गादिकृष्णद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते ।
 दक्षिणायने वैष्णव्योपनयनविधानात् कृष्णपक्षे प्रायश्चित्ता-

मनियतमापद्येत । सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-
 युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि
 “अशौचव्यपगमे नामधेयम्” इति विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तर-
 टिगपरमेकादशपदं पूर्वोक्तसूर्यसिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकथ्य-
 सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्माद्गर्भा-
 धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्तस्माच्चर्यात् सीम-
 न्तोन्नयनादावपि सासवर्षगणनायां तथेति अतस्तुडोपनयना-
 दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु मोरेणेति मिथम् ।
 एवमेव इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेनः पापवौजगर्भ-
 समुद्भवं शुक्रशोणितसम्बन्धं ग्राह्य्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं
 याति नित्यत्वेऽप्यानुपपन्नमेतत् । उपनयनीत्तरावधिमाह
 याज्ञवल्काः । “आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च षत्सरात् ।
 ब्रह्मचरविशां कालोपोपनायनिकः परः” ॥ आह अभि-
 विध्यर्थः । मर्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वेनाभिविधेरेव
 बलवत्त्वात् एवमेव भट्टभाष्यसरनाभवदेवभट्टमिताक्षराकुल्लक-
 भट्टकल्पतरुस्मृतिसारप्रभृतयः । शून्याणिरपि याज्ञवल्कर-
 टीकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादार्थकतामाह यम-
 वचनात् । यथा “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
 ब्राह्मणस्य विज्ञेयेन तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवे-
 देषां प्रोवाच षडतो वरः” ॥ कुल्लुकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरुधृत-
 मप्येतत् । अत्र ब्रूमः । “ओपनायनिकः कालः परः षोडश-
 वार्षिकः । द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्वाच्चतुर्विंशतिः परः” इति
 कल्पतरुधृतव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिक षोडशवर्षे
 वाप्यभूतः स्थित इति यावत् । तमधीष्टो भूतो भूतो भावोति
 ठक् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदवृद्धिः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो
 गुरुः भूतो भूतिगृहीतो दासः । राजमात्तंष्टे कृत्यचित्ताः

मणौ च मार्कण्डेयः । “विप्रस्य षोडशाद्वर्षाद्राशौ द्वाविंशतेः
 परम् । वैश्वस्याष्टत्रिकादब्दात् सावित्री पतनं भवेत्” ॥
 षष्ट्रिकाश्चतुर्विंशतेः । विष्णुधर्मोत्तिरे । “षोडशाब्दा हि
 विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्वस्य
 परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥
 आभ्यां षोडशवर्षाद्युपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतन-
 मभिहितं तद्गर्भजप्रसूतिगणनाभ्यामविरुद्धम् । तथा । च
 कृत्यचिन्तामणौ माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरि-
 कल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदानी-
 तु” ॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिवाक्यैकवाक्यतया न्यायसिद्ध-
 तया च आपोडशादित्यादावाहोऽभिविध्यर्थतैव तत्रापि गर्भा-
 तिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव । यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य
 पेठोनसिवचनम् । “द्वादश षोडशविंशतियेदतीता अवसृष्टकाला
 भवन्तीति” । तत् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायास्यत्वप्रापन-
 परमिति गुरुपाण्डुपाध्यायाः अत्र महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं
 तदुत्तरं ब्राह्मप्रायश्चित्तमिति मैथिलास्तु । “विवाहादौ स्मृतः
 सोरो यज्ञादौ सावनी मतः । शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेव
 मासविधिः स्मृतः” ॥ शेषे सोरादिविषेयोलेखरहित इत्याहुः ।
 गङ्गावाक्यावस्थां दधः । “चान्द्रेण त्रियुक्त्यन्तु यथाविहित-
 माचरेत्” । कर्त्तिकादिस्नाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनामुष्ठानं
 यथा कृत्यकोमुष्यां पितामहः । “कर्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे
 सासि विधेयतः । कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमादतः”
 पञ्चपुराणम् “तुलामकरमेवेषु प्रातःस्नानं विधीयते । इविष्ये
 मद्यधर्म्यं महापातकनाशनम् ॥ अत्रोदितानुदितहोमवदि-
 कल्पेनामुष्ठानमिति हेमाद्रिः । कर्त्तिके मन्थसु । कर्त्ति-
 केऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जगद्गते । प्रोत्सर्पे तत्र देवेभ्य

दामोदर मया सह" । मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । "संप्राप्ते
 मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्तव्यो नियमः कश्चित्
 व्रतरूपो नरोत्तमैः" । आरब्धकार्तिकादिकास्यस्नाने तु
 व्याध्यादिनाऽस्नानार्थं पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानु-
 कल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो
 युक्तश्चेतत् । "जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्मिणाम्" इति सम्भूय-
 वाणिज्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्वो मिश्रवक्षकः । तं निर्लाभं
 कृत्वा त्यजेयुर्वद्विष्टकुर्युः । गारुडे । "गङ्गायां योऽवगाहन्ते माघे
 मासि नराधिप । चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् ।
 दिने दिने सुवर्णानां सहस्रान्तु विशाम्यते । तेन दत्तं हि
 गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः" ॥ पद्मपुराणे । "मकरस्थे
 रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोस्पदेऽपि जले स्नान
 स्वर्गदं पापिनामपि" ॥ स्कान्दे । "मकरस्थे रवौ माघे न
 स्नात्वगुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं
 व्रजेत्" ॥ अनयोः सूर्यादयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा
 च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः "प्रातःस्नाय्यरुणकिरणप्रस्तां
 प्राचीमवलोक्य स्नायात्" । दक्षोऽपि । "सम्यास्नान निशान्ते
 तु मध्याह्ने तु ततः पुनः" । यस्तु पद्मपुराणम् । "माघे मासि
 रटन्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं
 पतन्त पुनौमहे" ॥ इति तद्रटन्यास्यचतुर्दशीविषयम् । यथा
 यमः । "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्या चतुर्दशी । तस्या-
 सुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्" ॥ स्नाता स्नानकारी ।
 "अनर्काभ्युदिते काले माघे क्षणचतुर्दशीम् । स्नात्वा मन्त-
 र्यतु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थं
 तज् अतो न सुदयवेलायामित्यनेन विरोध इत्याहुर्मासिन्य

“परवचनाद्वैद्योर्मध्ये सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-
फलम्” इति समुद्रकरभाष्यधृतात् । किन्तु उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायामित्यर्थः । किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-
प्रातःस्नानकालोत्तरायधित्वमुक्तम् । तथा वराहः “तेजः परि-
हानिरूपा भानोरर्होदय यावत्” । अतएव “यो माघमास्युपसि
सूर्यकराभिताम्ने स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे । उद्धृत्य
सप्तपुरुषान् पिष्टमाहवंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरो-
ऽसौ” ॥ इत्यत्र ऊपसि इत्यभिधाय सूर्यकराभिताम्न इत्युक्तं
सूर्योदयात् प्रागपि तत्कारसम्भवात् न तु सूर्याभिताम्न इत्युक्तं
विधिमाह पाद्मे । “माघमासमिमं पुण्यं साम्यहं देव
माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरि ॥ दुःख-
टारिद्रानाशाय त्रीविण्णोस्तीपणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य
माघे पापप्रणाशनम् ॥ मकरस्त्रै रवौ माघे गोविन्दाद्युत-
माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भय ॥ एतन्नान्यं
समुच्चार्य स्नायान्मोनं समाहितः । यासुदेवं हरिं कृष्णं
त्र्योधरस्य स्मरेत्ततः ॥ दिवाकार जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु
ते । परिपूर्णं करुष्वेदं माघस्नानं महायतनम् ॥ चान्द्रप्राने

चन्द्रग्रहाणादौ तु तदभावात् ज्ञानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति
 छन्दोगाह्निकादयः मध्याह्नज्ञानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु “तर्प-
 णन्तु शुचिः कुर्वीत प्रत्यहं स्नातकी द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
 भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” इति शातातपोक्त प्रधानतर्पणस्य
 प्रकृतौभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सचाग्निहोमस्य तत्राहृतर्पणे
 सम्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विष्कृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा
 श्वोतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं विष्कृतौभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् ।
 किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्-
 पदार्थक्रमवाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा ज्ञानानन्तरं
 सम्यकाल आगते तर्पणमकृत्वैव सम्यानुष्ठानं युक्तमिति
 विद्याकरवाजपेयो व्यवहारोऽपि तथेति साध्याधिकारे गारुडे
 “मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निम-
 ज्जेत द्वादशांशं लभेत सः” ॥ मार्कण्डेयः । “सितासितेषु
 यः स्नायात् साधे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः
 कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि धष्टिकोऽयस्तथापराः ॥
 साधे मासि प्रयागे तु गङ्गायासु न सङ्गमे ॥ वैष्णवान्मृते
 स्कन्दपुराणम् । “पौष्यान्तु समतीताया यावद्भवति पूर्णिमा ।
 माघमासस्य देवेश पूजाविष्णोर्विधीयते” ॥ पौर्णमास्यन्त-
 माघसुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
 ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं
 भुञ्जा धरेत्तान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं चतुर्विद्-
 गूढ एव च” ॥ तथा “वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिवेद्वा गर्हितश्च
 यत् । वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्” ॥ वैशाख-
 आगन्तु सौरिण यथा भविष्ये “गवामर्हमधृतानां सस्यं दत्त्वा तु
 यत् फलम् । तत्फलं समते राजन् निधे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥
 नाचममासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । “नक्षत्रसत्त्वाप्ययनादि

चैन्द्रीमसिनेन कुर्याद्गणनात्सकेन” । नक्षत्रसत्राणि माससाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सीमायनास्य-
सत्राणि इति समयप्रकाशः । एव जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फल नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दौर्षिकायाम् “जन्मन्युत्ते
यदि स्याता वारो भौमशनैश्चरौ । स मासः कल्मषो नाम
मनोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादेभिधान्द्रसौरसावननाक्षत्रमा-
सेषु कर्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्मोत्तरायुक्तवचनानि न तु शक्ति-
ग्राहकाण्येति सिद्धम् । अतस्तत्त्वकर्मसङ्ख्ये “मामपच-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य
फलभागभवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणाक्तेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषणं किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च हेतुनिर्णये दर्शनाद्यादौ कृष्णादिरेव मामो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र मावत्सरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रमाणतिथिकर्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
साधारणतया तत्तत्तिथिनियत ब्रह्मपुराणास्यर्गादित्युक्तम् ।
आहचिन्तामणावपि याज्ञादिकर्मणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धुभिरादरणादित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णावयोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्वकर्मणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदाश्वयुक्-
कृष्णपक्षीययादेऽपि मुख्यचान्द्रत्वेन भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीनां व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजनं
यत्किञ्च निर्देशः । अथ किञ्चाद्यादौ सौरिग्राहितात् प्रसङ्गः स्यादने-
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुख्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
स्य तिसारं ब्रह्मपुराणम् । “तिथिज्ञाने च कृष्णादि प्रते शुक्लादि-

मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥
 सौरः सूर्यसक्रमः । संकल्पे मासादिवदयोऽपि “ब्राह्मणा-
 नुपामन्त्रयेत् श्वोऽद्येति वा आहमाचरिष्ये” इति गृहलिखित-
 दर्शनात् । अद्यकृष्णाष्टमो देवोमिति वचनात् अद्यचन्द्राकं ग्रहण-
 मिति भविष्याच्च एतेनाहः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ
 चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-
 ल्लेखे मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-
 मारभ्येत्युल्लेखः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-
 न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात् ।

अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि । मत्स्यपुराणे ।
 “प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नौललोहितः” । इत्यादि चतु-
 र्दशकल्पानुक्ता “कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पौर्णमासो प्रजापतेः ।
 षोडशो नारसिंहस्तु” इत्यादिना कुनविशत् कल्पानुक्ता “पितृ-
 कल्पस्तथान्ते तु या कुह्वर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य
 विधीयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ॥
 अत्र ब्रह्मणोदशान्ते मासपदशङ्केतादन्येषामपि तथैव युक्तम् ।
 श्रुतिरपि “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति
 मामान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्वापरत्वेन विदधाति । सवत्सर-
 प्रदीपे । पटविश्रम्भतः “तत्र पक्षावभौ मासे शुक्लकृष्णौ
 क्रमेण हि । चन्द्रहृदिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रात्मकः । पक्ष-
 त्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्ण-
 पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” । पक्षतिः प्रतिपत् । अमर
 कोषे “पक्षो पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ” । अत्र
 यदि दर्शान्तमासे मासपदस्य गतिर्न भ्यात् तदा चान्द्रमास
 इत्येव विदध्यात् । मासविशेषवाचनस्यैवादयोऽपि चान्द्रे

शक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-
 चन्द्रस्यायं वृद्धिक्लासहेतुर्नैववभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य-
 मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिहलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-
 यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । “मूर्धन्यान्तो माषो-
 माने ब्रोह्मन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमासचन्द्र-
 कालयोस्तथा” इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादश-
 भिस्तत् स्यात्तिथिश्चाद्रमसं दिनम्” । द्वादशभिर्भागैर्यदुयाति-
 तदेव यान तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण
 कृष्णपक्षे विमलकृष्णत्वं सन्निकर्ष इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंश-
 शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिभारसंयहयोर्विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “त्रिंशंगकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-
 द्विप्रकृष्टस्तु भाग द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-
 रित्यभिधीयते” । तेनाकार्षेयया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-
 गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककनाक्रियान्तचक्षणा ।
 तत्र प्रथमकनाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिः । सा च
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला क्लासरूपा चेत् कृष्णेति न च “षष्ठमाशे
 चतुर्दश्याः क्षीणे भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः
 क्लृप्तं भवेदनुः” इति कन्दोगपरिमिष्टवचनाश्चतुर्दश्याः शेष-
 यांशे पञ्चदश्याः कलायाः चत्वारश्चात् एवं दशान्तयामे आद्य-
 कलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दश्यादयं पारिभा-
 शिकचयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तवं अतिशयोक्तिः शास्त्रोक्तगण-
 नाविरोधात् उपलब्धयोगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिजः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः आभावात्” इति । परः
 सन्निकर्ष उपपद्येधो भाषापक्षसमभूतपातन्यायेन एकांशावच्छे-
 द्दिन एकरात्रवस्थानं स च दशान्तचक्षेऽप्यभिचारो तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम् । “स्मृत्य-
 र्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम् । परस्परविरोधे तु
 न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणोतराज-
 नीत्यादिविषयस्य यदाह । “अनागमन्तु यद्भूतं पित्रा पूर्व-
 तरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमाद्विपुरुषागतम्” ।
 पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । “अनागमन्तु
 यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्भगतान्यपि । चोरदण्डेन तं पाप दण्ड-
 येत् पृथिवीपतिः” । इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रति-
 पत्तो धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च
 अर्थशास्त्रस्य विपुरुषोयेतरपरत्वेन सङ्कोचः । वृहस्पतिः ।
 “माहन्तो गोधयेऽक्षिमागमश्चापि संमदि । तत्सुतो भक्ति-
 मेकैकां पीत्रादिषु न किञ्चन” । भुक्तिगोधनमाह कात्यायनः ।
 “सामसो दोर्ध्वकान्तश्च निश्छिद्रोऽन्यतरोज्झितः । प्रत्यर्थि-
 सन्निधानश्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” । विपौरूपे विशेषमाह
 व्यासः । “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तो विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरूपः” । इति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । वक्ष्यमानोपाध्यायधृत ज्योतिर्वचनम् । “एकातिथिः
 कापि तदादि भूतातिथिस्मृतौयेति तिथिप्रवृत्त्यः । मासः
 सचान्द्रस्तिथिनाग्नि यस्माच्चान्द्रो कलामास्य सदा प्रवृत्तः” ।
 एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशो यदि द्वितीया भवति
 तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः
 एव द्वितीयादि प्रतिपदन्तस्मृतौतीयादि द्वितीयान्त इति तस्य
 चान्द्रत्वं हेतुमाह यस्माच्चान्द्रो कलां वृद्धिचयार्हत्वेन प्राप्य
 तिथिनाग्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्तिथेरैकैककलाक्रिया-
 रूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे प्रभास-
 श्रृङ्गम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता सदाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिषोर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने" । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अभानान्नो महाकला प्रोक्ता
चयोदयरहितत्वान्नित्या सक्स्त्ववत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्च-
दशकलाः षोर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति
षोडशैव कलास्तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ । "तन्मन्ते
कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः" । कलिकाः कलाः ।
सूर्यसिद्धान्ते । "नाडीपद्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्नामः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ ऐन्दवस्तिथि-
भिस्तद्वत् सक्रान्त्या खौर इत्यते" ॥ तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिन-
त्रिंशता मासी नाक्षत्रमामः । तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशि-
विशेषावस्थानवगेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः
स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च
सिद्धान्तसन्दर्भे "सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नषष्ठगुणांशाद्या-
स्तदेनभवेत्" दण्डाः षष्टिस्वलग्नषष्ठगुणांशाद्याः सावनमह-
स्तदेनच तेन सावनैनयोः पर्यायता । ऐनमित्यनेन स्वलग्न-
मित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमामं प्रतीयते । षष्ठगुणांशास्त्रिंशंग
प्रथमान्त-तृतीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दौपिकायाम् ।
"रामो गवेदैर्जसधिस्तु मैत्रेर्वाणो रमैः पञ्चखसागरैश्च । वायुः
कुवेदैर्विषयोऽह्युरमैः कमीत्क्रमाम्नेपतुसादिमानम्"सप्तानां
दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणोक्तानि पलविपल-
रूपाणि षोऽर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिकवशात् किञ्चि-
दधिकन्यूनानि च ततश्च दिनं दिनं यानि यानि भुक्तानि
तानि रव्युदयमग्नय रात्रिशेषप्रविष्टानि चरुगिष्टानि दिवसो-
यानि । एवं तत्सप्तमलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धोनि ज्ञात्वा प्राद्यन्तलग्नमानयुक्तम-
ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य प्रातःकालविभागादि-
निर्णयः । अतः साधनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो
भवतीत्यनयोर्भेदः । नाक्षत्रमासफलन्तु । आयुर्दाये स्मृतं
प्राज्ञैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्” इति तद्वदिति त्रिंशता एवं
यत्किञ्चिद्विंशत्तिथ्यात्मकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स “एकाहेन
तु पाश्चात्सा यदा स्वरूपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरस्यैव
स्यातां पाश्चात्सिके तदा” ॥ इति कात्यायनेनोक्तस्य “पाश्चा-
त्सिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकीये
तु दिवसे द्वादशापि च” इति हेमाद्रिमाधवाचार्यभृतपैठीन-
स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमासपरिचायकः । पूर्वोक्तयुक्त्या
शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकीये दिवसे मृताहे
एव पूर्वतिथौ पाश्चात्सिकाब्दिकविधानात् एकाहेन तु पाश्चात्सा
इत्यत्रापि तथार्थत्वात् पूर्वमृततिथिं विहायापरमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा । अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-
विवक्षया प्रागुक्तसमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-
निर्दिष्टः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वमृत-
तिथिमादाय मासवर्षगणनेन मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्-
पूर्वदिने मैथिलानां यत् पाश्चात्सिकद्वयकरणस्तद्वेयमिति
मिहान्तर्दिष्टमणौ चान्द्रे भासि अन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
यथा । “मस्यन्ते परमौयन्ते स्वकालावृद्धिहानितः । मास
एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥ मासयन्द्रप्य वृद्धिच-
याभ्यां स्वकालायन्द्रसम्यन्धिकाला मस्यन्त इति मासाः । तस्मात्
रूपयोगद्वयास्तुष्टारोतोत्ताम् मासादिमध्यसमाप्तिकीर्तनात्
प्रयोगोपाधिसङ्कतामासपदस्य दर्शान्त एव सुप्यत्वं सौरादिषु
अक्षय्या गोष्ट्या वा प्रयोगोपपत्तेर्न रुदिमत्तिरूपेणेति । तदुक्तं

भट्टपादैः “लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्प-
नोया तु लभते नात्मानं योगबाधतः” ॥ न च सौरादिव्यपि
चन्द्रादिक्रियाया अथभिचारास्तुहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-
हितोपाधिचतुष्टयसङ्कृताद्योगद्वयात् प्रवृत्तिरस्तु मासशब्द-
स्येति वाच्यं लघुहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिकौत्सनस्वरसादुपा-
धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति ।
वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया वृद्धिस्तयरूपाया असा-
धारणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियाणां
तथेति । अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः । तथा च
शारीरकटीकायां वाचस्पतिमिश्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-
देशा भवन्ति । यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माप्यङ्गुरः शाखिवीजनन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्गुर इति
न क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तद्विदर्श-
नत्वञ्चन्द्रक्रियाया असाधारण्येन पौर्णमास्यन्तेऽपि कथं न
प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात्
किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौढपदूहं कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-
स्तथा त्वं मौण्यावसोयते इति । एतत् सर्वं क्रियैव काल
इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्वत्र तत्तत्-
क्रियोपलक्षितः काल इति विरोधः । तथा च विष्णुपुराणे ।
“कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्घर्षणात्मकः । कलनात् सर्व-
भूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥ कलनात् लयकरणात् ।
तथा च विष्णुः । “ये समर्था जगत्प्रधिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः” ॥

अथ चैवादिशब्दानां चान्द्रवाचिता । लघुहारीतः ।
“चक्रवत् परिवर्त्तते सूर्यः कालवशादयतः । अतः सांख्येयं

आहं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौष-
माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः” ॥
चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्यः कालवशाच्चक्रवत् गते-
र्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिसुपभुज्जानो
रविर्मेपादौ मन्दगत्या कामप्येकां तिथिं द्विस्पृशति तुलादौ
शौघगत्या कामप्येकां तिथिं न स्पृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
उत्तरत्र कमणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमास-
चिह्नितं कर्त्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिथेर्द्वित्वलोपयोरभावात्
अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुद्वारौतेनैव इन्द्रास्मौ-
त्यादिना निरुपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्गतमभिधाय
चक्रवदित्यभिधानात् एतेन “पार्वणे त्वष्टका आह्वे चान्द्रमिष्टं
तथाष्टिके” इति पारस्करौघे पार्वणादिमाहचर्यात् आष्टिक-
आहमपि कृष्णादिमासेनेति पाद्यात्यमतं निरस्तम् । हेतु-
वन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुवन्निगद्यते इति
हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यग्नौ क्रियते इति श्रूयते ।
अत्र हिगण्ड्य श्रुतेः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादग्नौ क्रियते शूर्प-
होमे हेतुरुद्दिष्टः तथा च यद् यदग्नौ क्रियते तदग्नौ तेन तेन
होतव्यमिति प्राप्तेराहान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं व्यतोयथा
श्रुत्याऽवगम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
यत्तु हेतो हिगण्ड्य श्रुतिरिति तन्न न हि मासादर्थ्यादिना
गण्यमग्नौ कर्त्तुम् अथ अग्नौ प्रणाल्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्तिता
हेतुवचनप्यानपेक्षप्रवर्त्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधातुं
पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि
लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि मासादग्नौ क्रियते वादं श्रुतिर्हि
अनुवादकत्वाद् यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थक-
त्वात् । ततश्चात्र यन्मतुपलिखनं तत्प्रमादकतमिति मन्तव्यम्

अतएव भट्टवार्तिकेनापि ये हेतुवन्निगद्यन्ते द्विगन्धादिभिर्न तु
परमार्थहेतव इत्युक्तम् । एवञ्च यद्यपि “मृताहनि तु कर्तव्यं
प्रतिमासन्तु धत्तरम्” । इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकथादेषु
तत्तन्मासीयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निगदसिन्त-
नीयः दव्यादेस्तु वचनानुपात्तत्वाद्वाकाङ्क्षावसर इति । अतः
सांवत्सरं आहमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकथादजन्यतिथि-
कृत्यतत्तन्मासीय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माप्येत्थं तत्र शुक्ला-
देरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तद्विरामार्थमाह पौषमाघा-
द्यमेव हीति सपौषादिः कौटुक् तस्य चान्द्रे वा कथं शक्तिरित्य-
त्राह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नौ इत्याद्युक्तमेवेति-
आह विषेककृत् तच्च मनोरमं लघुहारोत्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य
हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना
तथा च श्रुतिः । “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
ध्यते” इति । “अत्राश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कीर्त्तितो
मेघः । शुषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धं भृगुशिरसः । मृग-
शिरसोऽर्धं चार्द्रा च पुनर्वसोऽंशकास्त्रयो मिथुनम् । यादः
पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः । सिंहोऽथ मघा पूर्व-
फल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेष इस्ताचित्रार्द्धं च कन्यकाख्यः ।
तौलिनि चित्रार्धं स्वातीपादत्रयं विशाखाः । अश्लिनि विशा-
खायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथम-
आष्युत्तरांशको धन्वौ । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठा-
र्द्धम् । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः । भाद्र-
पदाथेषस्तथोत्तरारैवतीमौनः” इति । राजमार्त्तण्डोक्तं हपराशि-
भोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती
श्रुतिशान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात् ।
तथा हि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराश्ववस्थानममावास्यास्येति वृषस्थरवा-
 वेव रोहिणीयुक्तामावास्यायाः सम्भवात् । कृत्यचिन्तामणौ
 व्यासः । “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्ते-
 ऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” । येषां शुक्लप्रतिपदादि
 दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्यक्रियाद्यसमये मीनमेषा-
 दिस्थो रविर्भवेत् । ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
 संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः । न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम् ।
 किन्तु द्विचैत्रादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
 नोपदेशिकौ शुक्लादि मासे चैत्रादि शक्तिरभिहितेति । तदुक्तं
 “शक्तियहं व्याकरणोपमानकोपाप्तवाक्यादवधारतश्च । वाक्यस्य
 शेषाद्विहतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृत्ताः” । अतएव
 “पट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः” । इति एक-
 लक्षणशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमामेऽपि वसन्तादेर्मास-
 हयात्मकत्वार्थम् । चातुर्मास्यादि व्रतान्तरालिकमलमास-
 कर्तव्यत्वार्थश्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिसृतिविरोधात् ।
 तथा च श्रुतिः “द्वादशमासाः सवत्सरः कश्चिद्वयोदश मासाः
 सवत्सरः” इति त्रयोदशेत्यधिमामे स्मृतिः । “यद्यिदं ब्रह्मे
 द्वादशैकस्य यय्य” इति । यथो मास इति यव्या मासाः
 स्रमेक, सवत्सर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दयोर्मामवर्षे-
 पर्यायतोक्ता । यत् नृसिंहपुराणम् । “पञ्चमासान् हरो
 श्रुते देशे तत्र भयं भवेत् । ब्रह्महा च भवेद्राजा संप्रामे भय-
 माप्नुयात्” इति । तस्मिन्मिथुनार्कमलमासप्राप्ते तस्याप्यापा-
 टत्वात् तत्र हरिशयने सति दोषाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
 प्रकृतापाट एव हरिशयनम् । “तत्र यदिदितं कर्म उत्तरे
 मासि कारयेत्” इत्येकमूलत्वात् । यत्र तु मिथुनार्कं हरि-
 शयनं तत्र कर्कटादौ मनुमासप्राप्ते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः ।

चान्द्रापाढादिष्वेव शयनादि विधानात् । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “शेते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके
परिवृध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । सौरपरत्वे कर्कटादि शयनादौ
सदेत्यनुपपत्तेः । ततश्च व्यासवचनान्मौनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्त्यैत्रो मास इति एवं वैशाखादिरपि ।
एतेन मौनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वान्मौनस्थरव्यादीनां लघु-
त्वात् “नाष्टहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति
न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति
न्यायात् । अतएव प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुबह्वन्त्य-
पीत्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-
यैत्रादि पदप्रयोगः सगोप्यः । लक्षणया वा वेदितव्य इति
चान्द्रबहुभयत्रोपदेशिकशक्तेरभावात् एव नानार्थतापि न तथा
चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्ती नचत्रेण युक्तः कालः । साध्विन्
पौर्णमासोति संज्ञायामिति सूत्राभ्या पाणिनेः स्वरसोऽवग-
म्यते । अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्याहृत्यर्थं
मासाहमाससंवत्सराणाम् इय सज्जेति अभिधाय पौषमासः
पौषाऽहमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-
कृतापि लिखितं तत्र पुष्ययुक्ता पौर्णमासौ पौषौ साध्विन्
मासे इति पौष एव माघादिः अभिधानञ्च “पुष्ययुक्ता पौर्ण-
मासौ पौषोमासे तु यत्र सा नाम्ना सपोषा माघा-
द्याद्यैवमेकादशापरं” । एवमहमासेऽपि संवत्सरे तु विश्वपो
वराहसंहितादैवज्ञमनोहरकृत्याचन्तामणियु नक्षत्रेण महोद-
यमस्तं याति येन सुरमन्त्रोत्सृज्यं वक्तव्यम् वर्षं सामक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आम्नेयाद्भयानुयोगीनि क्रम-
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्यञ्च विज्ञेयम् । नचत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेय कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम्

अस्यमासि नम् उपान्त्यं भाद्रम् । “अन्योपान्त्यौ त्रिभौ
 ज्ञेयो फाल्गुनश्च त्रिभौ मतः । शेषामासादिभाज्ञेयाः कृत्ति-
 कादि व्यवस्थया” इति वचनात् । “इ इ चित्रादि ताराणां
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । मासाथेन्द्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः पष्ठान्त-
 सप्तमाः” । इति सङ्घर्षकाण्डाच्च । पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्ण-
 मासीसंयुते तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीसामः यथा
 मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
 तथा वर्षाणां वृहस्पतेरस्तीदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन
 कृत्तिकारोहिण्योरैकतरस्मिन् वृहस्पतेरस्तीदयैकतरकामे का-
 र्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरैक-
 तरस्मिन्नस्तगतौ गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत्
 कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमादिति ।
 एव महाज्यैष्ठ्या ज्यैष्ठसंवत्सराभिधानम् अनया दिना ज्ञेयम् ।
 यथा राजमार्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठ-
 मासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठ्यामेव सभा युक्ता महाज्यैष्ठ्यो प्रकौ-
 त्तिता” । संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः । न तु संवत्सर
 परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशे-
 षपरः । तदवगमकन्तु “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाध्या-
 दिषु वत्सराः । सम्परोदानु पूर्वाद्य तयोदापूर्वका मताः” ।
 संवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “संवत्सरे तथा दानं तिष्ठस्य
 तु महाफलम् । परिपूर्वं तथा दानं यदानीञ्च द्विजोत्तमाः ।
 इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके । उदारुवत्सरे दानं
 रजतस्य महाफलम् । ज्योतिर्विदस्त्रिव्यमध्यात् प्रभवादेष
 सम्भवम् । ऊचुस्तद्वत् समाध्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्”
 इत्यमध्यादुगुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादिवर्षेऽप्येते । गङ्गा-
 वाक्यावल्यामपि ज्यैष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः । किन्तु ज्यैष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तत्रान्यथा व्याख्यात ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता यदि ज्येष्ठौ पूर्णमासवत्सरं स्यात् तदा महा-
ज्येष्ठो भवति सवत्सरस्तु सवत्सरपरिवत्सर इत्यादि
पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्येष्ठ इत्यस्य सव-
त्सरविशेषेण स्यान्नर्थक्यात् । एतेन तद्वद्वा कैश्चित् सवत्सरे
यदि स्यात्त्विति परिकल्प्य पठितामिति तद्वेयम् । तथा चाङ्गुत-
सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्तावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरबृहद्भाग्य-
वराहसंहितावचनानि “ज्येष्ठामूलोपगं जीवे वर्षे स्याच्छक्र-
दैवतम् । पौडाकर धर्मभृता सम्यक् अष्टमहौमृताम् ॥ ज्येष्ठ
मूले च नक्षत्रे चरेद्यदि बृहस्पतिः । ऐन्द्र संवत्सर स स्यात्
सर्वभूताशिवप्रदः” ॥ शक्रदैवत ज्येष्ठं वर्षं ज्येष्ठाया शक्र
दैवतत्वात् । एवमेन्द्रोऽपि “ज्येष्ठे जातिकुलश्रेष्ठेष्ठानृपा
सर्वधर्मज्ञाः । “पौषान्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” ।
शमौ शिम्बा तत्प्रभवमुद्रकलायादौनि । “माषादयः शमौ-
धान्ये शूकधान्ये यवादयः” इत्यमरः । शेषवचनं कृत्यचिन्ता-
मणावपि इत्यञ्च चैत्रादौना वर्षवाचित्वात् तद्व्याहृतये सङ्कल्प-
वाक्येऽप्यमुके मासौत्यचते । एव पक्षपदं तिथिपदञ्च शुक्लगुण-
हितौयादिसप्तकानां व्याहृतये । अतएव भविष्यपुराणादौ
“माघे मासि सिते पक्षे सप्तमो कार्तिभास्करा” । इत्युक्तम्
अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया ।
विद्याकरवाजपेयिनापि विहितविहितत्वसन्देहे क्रममात्र-
विरोधिरूपादविहितकरणाद्विहितकरणेऽपि महान् दोष
इति करणमेव न्यायमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसराम ।
न च सौराऽपि पौषमाघादौ तादृशो व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
पुष्यमघादियोगस्य सौरं पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः ।
“सूर्याचन्द्रमसार्थं परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्ववस्थानरूपपरम-
विप्रकर्षनिघमात् स च पुष्यकृत्तिकस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
भवेत् पडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भावति तत्र
सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
सौरे । तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम् ।
अतएव लघुहारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव होत्युक्तं न च
चैत्रादीति पौषमाघाश्विनेषु सौरेषु सर्वथा योगासम्भवात्
चैत्रादो कदाचित् सौरेऽपि योगासम्भवात् तर्हि सप्तयोगा-
द्योगिकथैत्रादिशब्दोऽस्तु किं मौनस्यरविप्रारब्धेत्यादिना कूटि-
कल्पनया मैवम् अन्त्यापान्त्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
योगस्य व्यभिचारात् । न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
वशादपचक्षपि सूपकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
दोषितोक्त युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन कृतहितवाच्ययोग्य-
ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु वृदात्तादिस्वरसंभेदज्ञापनाय यदुक्तं
भट्टपाटिः “यत्रार्थस्य विमर्वादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते । स्वरसंस्कार-
मात्रार्थो तत्र स्यात् पाणिनिस्थितिः ॥ अथ सा वैशाखस्या-
मावास्या या रोहिण्यासम्यध्यते” इति श्रुतेर्वैशाखे एक एव
चान्द्रः श्रौतः सौरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रौतास्तथा च
श्रुतिः । “तपस्तपस्यो जैशिराहतुः मधुश्च माधवश्च वाम-
स्तिकाहतुः शुक्रश्च शुचिश्च पैष्माहतुः । अथैतदुदगयनं देवा-
नाम्दिनम् ॥ नभाय नभस्यश्च वार्षिकाहतुः इषश्च ऊर्जश्च
गारुडाहतुः सहाय मृदस्यश्च हैमस्तिकाहतुः अथैतदक्षिणायनं
देवानां रात्रिः” इति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तदघटकः तप-
स्तपस्यादौनामपि सौरपरतेति । अतो भूयसासनुरोधेन
वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते मौनस्यरविप्रारब्धेत्यादौ
सौरागमभाषिणा चान्द्रावगतिरिति सौर एव मुख्य इति

जीमूतवाहनोक्तं युक्तमिति तथा च “विरोधी यत्र वाक्यानां
 प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणमत्त्वं तु न्याय एव प्रव-
 र्त्तकः” इति तत्र “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
 ध्यते” इति श्रुत्या चान्द्र एवौपदेशिकी शक्तिः क्लृप्ता सौरे तु
 तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्यायद्वारा शक्तिः कल्प्या सा च
 क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुते-
 रयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं “मासः
 पञ्चदशेनोक्तो ह्ये मासावर्कबाहुतुः । ऋतुत्रयश्चाप्ययनं द्वे
 अयने वर्षसंज्ञिते । तथा कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायन-
 मुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं भकरस्थे दिवाकरे” दक्षिणमयनं
 गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे
 प्रमाणाभावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केष्वयननिरूपणं श्रुत-
 स्मार्त्तकर्मार्थं धनुरर्कादौ सूर्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादि-
 निरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न
 विरोधः । सौरप्रतीतिसापेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि “सौना-
 दिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे” । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे
 लाघवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न
 तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽच-
 पादादिशब्दानामिन्द्रियचरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभौ-
 तकरश्म्यादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । “न चाल्पत्व-
 बहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमच-
 पादादिशब्दवत् । विभौतकेऽप्यत्रशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
 तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्” ॥ शकटाङ्गं चक्र-
 द्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरे वैशाखादिपदानामिकैकस्य बहु-
 प्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा
 सप्तर्षिं प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समप्रन्तु तदा सूर्योदये सर्ति ॥

प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नाशोन्मूल-
मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” ॥ इत्यनेन मासर्तवत्सराणां
चान्द्रत्वसुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाङ्गानो-
र्वर्षर्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनै-
र्वत्स” ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः । दिनै-
स्तिथिभिः कृत्यगत्ताकरेऽप्येवम् ।

अथ मलमासः । ननु यथा सौरे तिथिद्वयलाभे कर्मणि
संशयः । तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विचैत्रादिना मृत-
तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह
लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्नं हृयेते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्यतु
रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिज्जुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः” ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आहं यथा-
विधि । तथैवाभ्युदय कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ यदा तं
दर्शान्तमाममतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्त्यक्षणहत्तिरागिस्थः सन्
सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यान्तरसंयोग गच्छेत्त-
द्याद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिज्जुचो ज्ञेयः मनी सन् स्तोचति
गच्छतीति मलिज्जुचः अस्य मलित्वं कठशाखाश्वलायनब्राह्म-
णाभ्यामपि स्फुटी भविष्यति । द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्मार्ह-
त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि आहमित्यादिप्रद-
र्शनमात्रं वक्ष्यमाणवचनजातात् ज्ञोतिपे । “अमावास्याद्वयं यत्नं
रविमक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति
कर्कटे” । अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविमक्रान्तिभ्यां
क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान-
न्त्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-
नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगमात्रः उत्तरसंयोगोत्पत्तियेति क्षणद्वये हत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात् । एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-
मतानुसारिणा यदत्र दूषणन्तर्हेयमिति आहविवेकेऽपि
“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्” इत्यत्रामावास्या-
पदेन तदन्तो लक्ष्यते । संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधौयते प्रथमा-
वास्यान्त्यक्षणे प्राक् क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य
लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षणे प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्श-
ान्तक्षणे च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-
देर्मासस्य दर्शान्तद्वयक्रोडौकृतस्य एकराश्ववस्थितेन रविणा
लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैवा प्रक्रिया सम्भ-
वतीत्युक्तम् । तन्मते तु अन्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ
अमावास्यान्त्यक्षणाद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्थ-
रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु
तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमासस्य
मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य मिथुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन हिरा-
पाटत्वादि-प्रसङ्गश्च स्यादिति ततश्चामावास्याद्वयमित्यस्य
पूर्वोक्तव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-
हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य
तथात्वे वर्षे षष्ठां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य
वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च
रविलङ्घितत्वाभावे तृतीयाब्दे मलमासपातनियममङ्गः स्यात्
तदानीं जातस्य मृतस्य वा कर्मणि मासविशेषामध्यवसायः
स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहन्येत ।
गुरुचरणास्तु “हे ह वै पौर्णमासौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-
दाद्वयस्य द्रजेतापरेदुः” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिविधर्म-
योगेनाजहत्स्वार्थलक्षण्या अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपद-
मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः । अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणविशेष-
भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः । शुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे । तेन पूर्वामावास्याया
उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात् । “मिथुनस्यो
यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्” । इत्यत्रामावास्याद्वयमिति
कर्मता न स्यात् । तस्यार्को दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिग
इत्यभिधानच्चासङ्गतं स्यात् पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-
मावास्यान्तक्षणवृत्तिराशिस्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेदिति
स्रोक्तव्याख्याप्यनुपपन्नः स्यात् । एवमन्यान्यपि वचनानि
व्याख्येयानि । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ । “रविणा
सहितो मासव्याहः स्यातो मलिम्लुचः । तत्र यद्विहितं कर्म
उत्तरे मासि कारयेत्” । पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-
र्यदि न स्यात् सितामिती । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि
कारयेत्” । अत्र मलमाससंक्रमणस्य रवेस्तदा भवति यदा
तन्मास सेतुपूर्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्वस्थितस्य तन्मासानन्त-
रमेव राश्वन्त्यसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं
तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-
राशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-
स्यापि मलमासता स्यात् । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरि-
च्छिन्न रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्द्विहितं सर्व-
कर्मसु । तस्यार्को दर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । अत्रैकराशि-
स्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मिथयोः
पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
“दिवसस्य अरत्यर्कः यष्टिभागमृती तदा । करोत्येकमह-
च्छेदे तथैकैकश्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधि-
मासकम् । यौगो लनयतः पूर्वं पश्चादन्ते तु पश्चिमम्” ।

मलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्वटकाद्दिवसपदयोरपि तथात्वात्
 तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “तिथिनैकेन
 दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनी
 दिवसः स्मृतः” । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्य-
 त्वात् तत्त्वस्वन्धिनं सावनमिति माधवाचार्यः । सूर्यसिद्धान्ते
 “तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” इति । समयप्रकाशे ज्योतिषे
 “तिथिः शशाङ्कदिनम्” इति एतेन विष्णुधर्मोत्तरवचनमात्र-
 प्रदर्शना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना
 सिद्धातु । दिवसपदञ्च तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं
 तद्वि सूर्यावच्छिन्न चतुर्यामि शक्तं तथैव हृदयवहारादित्युक्तं
 हेयं परार्द्धेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्हृदयवहारा-
 च्छास्त्रोपपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य
 तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्य-
 भिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्तिथे-
 र्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण
 वर्षे द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षादर्द्धतृतीयानामष्टानामन्ते
 अर्धं तृतीयं शेषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं
 माधवादि विकपतितं पञ्चाङ्गान्ते तु पश्चिमं श्रावणादि-
 विकपतितं मलमासचन्द्रार्कौ जनयतः । ग्रीष्मे माधवादि
 षट्के इति यदुक्तं तद्वत्तत्माह मिहिरः । “माधवादिषु
 षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । हिरापादः सविज्ञेयः श्रेते तु
 श्रावणेऽच्युतः” । हिरापादो हिरापादादिः । श्रावणे सौर-
 श्रावणे । तथा च ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भातुरमावास्या-
 द्वयं स्पृशेत् । हिरापादः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ।
 अमावास्याद्वयं तदन्यद्वयं स्पृशेत् संयुक्तात् न तन्मध्ये
 राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादित्रिकेऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादि षट्कमात्रे
 कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्तण्डः । “कन्यासिद्धकुलीरेषु
 यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा धर्मे कुलीरे माधवः
 स्वपेत्” । माधवादित्तिकग्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमप्ये-
 तदर्थम् इदन्तु सार्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं
 क्वचित्तिथीनां क्वासबाहुल्येन दण्डपक्ष्यधिकन्यूनदर्शनादुक्त-
 कालन्यूनधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकम् ।
 यस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-
 क्षयस्य भटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तर-
 सम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
 अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भटित्यनुप-
 लभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बे-
 नैव रविलङ्घनप्रतीतेरिरेणैव मलमासो भवतीति तथा च
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
 एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ मासद्वये माष्टमासे
 तस्मात्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु
 गर्हितः” ॥ इदन्तु नियतम् । एकस्मादधिमासान्तृतौयाब्दे
 ऽधिमासान्तरमिति । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां
 गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेघं न गच्छति” ॥
 इति राजमार्तण्डवचनात्तुलादिपण्मासे तिथिहृदयभावाद्दर्पे
 दादग्रहद्विरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विपुवतोर्भानुर्यान्वहानि
 तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदश” ॥
 इति गृह्यपरिगिटवाक्ये विपुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषा-
 दिपण्मास एव तिथिहृदिकता अहर्गणने । मेषादिपण्मासे
 मन्दभुक्त्या सप्तदिनहृदिस्तुनादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयक्वासः इति
 तथा च । ज्योतिषाणां “मेषादोनामहर्हन्दं पक्षां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम् । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु लिखेत् पृथक्” ॥ चन्द्र
 एकः भङ्गस्य वामांगतिः । इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाह
 बोध्याः । तेन दिनहृदिक्रमसञ्चयाभ्यां मेषादिषट्के एव
 एकादशादिति विहृदिः । एवञ्च “गतेऽद्दितये सार्धे पञ्चपक्षे
 दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” ॥ इति
 राजमार्त्तण्डीकः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-
 मासः । स सौर मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-
 सम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-
 काण्डम् । “सौरेणाद्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । साव-
 नेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते” ॥ सौरसंवत्सरे दिन-
 षट्काधिकः सावनः संवत्सरे भवतीति । सौरमासाष्टका
 धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्द्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वाक्षि-
 विष्णुधर्मोत्तरीकसमानविषयतास्येति । यत्तु पञ्चपञ्चाश-
 दधिकवर्षतशकाद्दे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-
 ऽतिचारेण हयिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या
 अमावास्यायां धनुः संक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिवासोऽशु-
 कभङ्गेन निश्चितः । पूर्वदशितविषये हयिकस्य रथ्युधसंक्रान्त-
 भार्गवोर्पक्षोपोऽपि । अस्मिन् ऋद्धे वेगाखसप्तमासाभिरमित्यु-
 क्तम् । तत् सत्यं किन्तु तुलादिद्यादौ दृश्यमानोऽपि नाद्यम-
 धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मयम् । अतएव
 तत्र प्रतिपदि हयिकसंक्रान्तो तन्मासस्य तुलास्य रथ्यारथ्यत्वेऽपि
 यां तिथिं समनुप्राप्येति “यदा पक्षातिथाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं
 भवेत् । अत्रियाणामसम्भारां तदा पक्षति भिदिनी” ॥ इति
 ज्योतिःशास्त्रात् हयिकस्य रथ्यारथ्यत्वात् । तन्मासस्योऽपि
 यद्वेसान्यायेन प्रत्यभिज्ञानादवति भार्गवोर्पक्षद्वयता ।
 अतिचारपदाच्च सस्यानमतोत्य चरतीति अमावास्यायै हयिक-

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवसोयते । वैशाखे तु तत्राधिमास-
पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचाराभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-
सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विनाधिमासपाते
तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् मोक्षरे
शौत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति । यदा पुनरमावा-
स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माधवादिषट्केऽधिमास-
पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि हसिकसंक्रान्तौ भूताया-
मपरा अपि संक्रान्तयो विषुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा
पूर्वाधिमासात् सार्द्धद्वितीयवर्षसञ्चितैरधिमासस्यावश्यभवात् ।
अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते ।
अतएव नाशङ्कितं कैचिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन
आहस्य निकनोऽप्येवं युक्तश्चेतत् तथाहि ज्योतिषे “दशानां
फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् । नपुंसकत्वं भवति
न पौषस्य कदाचन” ॥ नपुंसकत्वं मसमासत्वम् । तथा
चोक्तम् । “असंक्रान्तौ हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते” ॥ श्राण्डिल्योऽपि
प्रायशो न शुभः सोम्यो ज्येष्ठयाषाढकस्तथा । मध्यमो चैत्र-
वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिसकृत्” ॥ सोम्यो मार्गशीर्षः
अधिकोऽधिमासः । यस्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः
“घटकन्यागते सूर्ये हसिके वाय धन्विनि । मकरे वाय कुम्भे
वा नाधिमासं विदुर्वुधाः” ॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मस-
मामपाते ज्ञेयम् । घटस्तुला एतद्वियये पौष्म इति माधवा-
दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम् । अतएव एकवर्षीया
संक्रान्तमासावधिमासमानुसङ्गितमेदेनीपात्तो तथा च काठ-
कण्ठम् । “चूडां मोक्षीवन्मन्त्रं अन्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥ चूडां मोक्षी-

अथ नक्षत्राणां धेयं महालयम् । राजाभिपेकं काम्यञ्च न
 कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥ महालयम् कन्यार्कं आदम् । एत-
 द्विप्रय एव “यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्च आधकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ इत्यत्र तु क्रमा-
 दित्यनेन तच्छ्रावं तुलार्कं विहितम् । भीमपराक्रमेऽपि ।
 “अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि
 सुते कुर्यान्नो माङ्गल्य विवाहश्च” ॥ दिनपाते दिनचये तत्
 स्वरूपं कौर्मपात्रेऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दि-
 नचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वद्भि तिथीनां
 त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहसिक फलम्” ॥
 साहसिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । तथा च
 मत्स्यपुराणम् । “शतमिन्दुचये पुण्यं सहस्रन्तु दिनचये” ।
 कौर्मपात्र-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनवहार-प्रवृत्तिः
 सूर्योदयावधिरेव सूर्यसिद्धान्तेऽपि “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता” ॥
 अथ दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनीकं
 व्यवहारोऽपि तादृगीव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारयोगे व्यस्त-
 तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिनमाह
 सूर्यसिद्धान्तः । “उदयादौदयाद्भानोर्मिसावनवासराः” ।
 भीमेति पित्रादिदिनव्याहृत्यर्थम् । यत्तु रेखा पूर्वापरयो-
 रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
 होरादिघापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विहितम् । “नैवा-
 स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमगार्थं हि
 दर्शनादर्शनं रवेः ॥ येयैव दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
 स्मृतः” ॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-
 कर्मसु स एव कास इति । यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागते

मलमासनिषेधः । स तदुत्तरमेघगतमलमासान्तरपाते बोध्यः ।
 अन्यत्र तु माधवादिषु घट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च
 आश्विन एव मलमासः । न तु चैवान्ततुलादिषु तथा च पिता-
 महः “मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि । दैवं पेत्रं
 तदा कर्म तुलार्कं कर्तुरक्षयम्” ॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मास-
 द्वयस्य रविलङ्घने तदेकतरस्य मेघादिगतत्वे स एव मलमासः ।
 घटकन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु घट्केषु पतितत्वाच्च ।
 अत्रैव विषये शातातपः । “त्रयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं
 चतुर्दशः कापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षे-
 ऽधिकं तत्र परोऽधिमासः” ॥ तथा च श्रुतिः । “द्वादशमासाः
 संवत्सरः” इति । कालमाधवीये जावालिः । “एकस्मिन्नपि
 वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु
 मलिन्नुचः” ॥ प्रकृतः शुद्धः कर्महं इति यावत् । वर्षकृत्ये
 “मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र
 पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः” ॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य
 रविलङ्घने तस्य मेघाद्यसृष्टत्वे तु पूर्वं एव मलमासः क्रम-
 सञ्चितत्वादन्यथा क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माध-
 वादिघट्कपतितत्वाच्च । तथा च ज्योतिः पराशरः । “कार्त्तिक-
 कादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिन्नुचौ । सर्वकर्महरः प्रोक्ताः
 पूर्वस्तत्र मलिन्नुचः” ॥ राजमार्तण्डे । “अमावास्याद्वयं यत्र
 मासि मासि प्रवर्त्तते । उत्तरयोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलि-
 न्नुचः” ॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारोतवाक्यमति-
 व्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विजिघ्रशीय-
 त्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुमाप्येत्यादिवाक्यात्तत्तत्तिथेस्तत्त-
 द्वांशरविसंक्रमणारम्भार्हत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन
 तत्तन्मासानां तत्रानारम्भेऽपि शङ्खवेलात्यायेन प्रत्यभिज्ञानाः

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मीनादिस्थो रवि-
रित्यादिध्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः । यत्र तु दर्शे
कन्यासक्रान्तिर्भूता तुलासक्रान्तिस्तु प्रतिपदि एव प्रतिपदि
वृश्चिकधनुःसक्रान्ती ततश्च वक्रगत्या दर्शे मकरकुम्भमीन-
संक्रान्तयः प्रतिपदिमेवसक्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयो मीने भानुलङ्घितः । तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारब्धत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः । ततश्च योग्यता-
न्ययणेन परस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तत्क्षयणस्य ना-
व्याप्तिः । एवञ्चोत्पातिके तदनुरोधाम्न व्यवहारः किन्तु
शौल्बर्गिककालानुरोधादेव । तथा च सवत्सरप्रदीपे । “उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्यातिक्रमः कचित् । न तत् स्याद्व्यव-
हाराद्भूमित्याह भगवान् हरिः” ॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुलायाममावास्यायां वृश्चिकादिषु मेघपर्यन्तेषु प्रतिपदि
सक्रान्तौ तुलायां कार्तिक एव मलमासः । तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलान्यायो नास्ति कथमिति वाच्यं क्षय-
मासयुताश्चे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलान्यायानुसरण तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याय्यत्वात् । यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तियो मक्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्य गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
ररण्यस्थदण्डेऽपीति । अथ तत्र दृढदण्डत्वेन भ्रमिजनन-
योग्यतोभयसाधारणौ विद्यते प्रकृते तु कौटुम्भीतचेटेकशक्ति-
मत्त्वेनेति ब्रूमः । भा च शक्तिः फलवन्तोभेया क्षयमासयुताश्चे
तु क्षयोत्तरावेशाख्यस्तदुत्तरी ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैत्र-

पूर्ववर्ती फाल्गुनश्चात्पूर्ववर्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य दर्शान्तस्य कश्चिदपि शास्त्रे मासद्वितयत्वानभ्युपगमेन च यां तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तत्र मक्षि-
 स्तुच इति धटकन्यागत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादि-
 वचनपर्यालोचनया च यथायथ शास्त्रगम्यापीति । यदि
 ज्यौमूतवाहनोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमात्रयोश्च-
 तावच्छेदक स्यात् तदा यस्मिन्नप्ये कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां
 तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु ह्यधिकसंक्रान्ति-
 रमावास्यायामेव मेधावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि हृष-
 संक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भातुलहितः कार्तिकः ज्यः वैशाखो
 मलमास इति कार्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणा-
 सङ्गतिः स्यात् । तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य
 ह्यिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनैव विधानं प्रकृते तु
 तदास्तौति । वृणारणिमणिस्यलेऽपि वाङ्मननयोग्यताया-
 मेकशक्तिमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम् । एवञ्च एकस्मिन्नपि
 पापध्वसे प्रायश्चित्तस्यानेकधोक्तीर्त्तनमपि सङ्गच्छते । न च
 तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वंसे तदभावात् । एतत्
 भवे "मौनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽष्टे
 चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः" ॥ इति व्यासवचनादव-
 सोयते । तथा चोक्तं भट्टपादैः । "सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं
 कर्तुं परोक्षकैः । न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणैर्न निवर्त्तनम्"
 इति । ननु एकस्य ज्यमासस्य मेघगतरविसंक्रान्तिः
 यस्मिन् अग्निमासे भवति तच्चेतम् । एवं वैशाखाद्या
 हृषादिसंक्रान्तियोगिनेति ब्रह्मगुप्तप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्त-
 त्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य व्यासवचनादिविरोधा-
 त्त्वलक्षणपरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च । न च "वक्षुरान्तर्गतः

पापी यज्ञानां फलनाशकत् । नैऋतैर्धातुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राध्यासि-
रिति वाच्यं द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् “तत्र
यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यदिहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य ऋष्यमासे आठकश्रुतावितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरोपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिन्नुचादिनामकत्वात् । यद्वा सद्यपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्मानर्हत्वात् रत्नकोपे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । अथमासस्य द्विमासत्वे तत्र मृतस्य
कर्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्वं मासः किं वोत्तरो मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्वमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते अथमासमृतस्य सप्तदशश्राद्धा-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तत्रैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्व्यक्तयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्तभेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशमाध्याये विनित्तो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतो कपालधर्माकाङ्क्षायाम् आग्नेयाष्टाकपालो भवति षोडश-
मास्यामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्मोपदेयस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षया प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्मोपदेयत्वमिति । न च तत्र “तिथ्यर्हे
प्रथमे पूर्वं द्वितीयाहं तदुत्तरः । मासाविति बुधैश्चिन्त्यो अथ-
मासस्य मध्यगौ” ॥ इति वाक्यद्वयस्या भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दाक्षिणात्यसम्प्रदायकसुरेव न तु सुनेरिति न तत्रास्या ।
 तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्तिथेः परार्धस्य रात्रिपतितत्वे
 परमाधीय पूर्वार्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-
 न्नाद्यादेर्लोपः किन्तु उत्तराधिमासपते चयमासीयतिथिपूर्वार्धे
 मृतस्य सप्तदशान्नाद्यानुपपत्तिः । किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुती
 सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्यानत्वात्तदन्यस्य
 षोडशेः प्रतिनियतस्यानत्वं प्रतीयते । तच्च षोडशस्य मार्ग-
 शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि । एकस्य
 द्वित्वे तन्निग्रममङ्ग इति । अन्ये तु मासघटकानां त्रिंशत्तिथीनां
 पूर्वस्मिन्नर्धे पूर्वासु पञ्चदशतिथिषु पूर्वं मासः द्वितीयेऽर्धे
 परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्ता शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-
 पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः । तदतिमन्दं धनुषि चये
 पूर्वार्धे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य षोडशशुक्लपक्षमृतस्य च
 कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपते चयमासपूर्वार्धे-
 मृतस्य सप्तदशान्नाद्यानुपपत्तेश्च । केचित्तु “यस्मिन्नाग्निगते
 भानो विपत्तिर्यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्ड-
 दानोदकक्रिया” ॥ इति वचनं चयमासमृततिथिविषयतया
 व्याख्याय तुलादौ चये तत्र मृतस्य सौरकार्तिकादावेव आह-
 माहुः । तदतोऽयं मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तत्तिथ्यप्राप्ती
 प्रत्याब्दिकश्राद्धलोपापत्तेः । यस्मिन्नाग्निगते भानाविति तु
 आद्यसवत्सरान्तावधिमासविषयम् । अथ “आहविघ्ने समुत्प-
 पन्ने मृताद्याविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपदे
 विशेषतः” ॥ इत्यत्र विदेर्लोभपरत्वमभ्युपेत्यैकादश्यामेव
 तत्रापि आहमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे
 वाक्यभेदापत्तेः विदितपदार्थप्रयोगप्राप्त्यर्थेण ज्ञातस्यैव प्रथमो-
 पस्थितत्वात् तत्परतया औत्सर्गिकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निष्ठायामित्प्रतिषेधाद्विदितप्रयोगानुपपत्तेः
न च तिथ्यर्हे इति वाक्यं क्षयमासौयजन्ममरणमासमात्रव्यव-
स्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावात् तस्याप्येतेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथौना पूर्वाह्णे
शुक्लपक्षे पूर्णमास्यन्तपूर्वमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यं द्वितीयाह्णे
कृष्णपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यमिति । क्षय-
मासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च लौक्य-
वाहनोक्त एव प्रकारः आह्लादी युक्तः । अतएवात्र समय-
प्रकाशश्चाहविवेकमैथिलसग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् ।
ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे सक्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्ध-
तया तन्मासविहितकर्मादृतायाः सर्वप्रामाण्यसिद्धतया तत्रा-
व्याप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योग्यताविवक्षया तत्र समा-
धानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वमिदं किम-
नार्थवाक्यादरेणोक्तं दिक् । न च “मेघादिस्थे सवितरि यो
मासः प्रपूर्यते चान्द्र । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधि-
मासोऽन्यः” इति भाष्यवाच्यार्थद्वयतज्ज्योति शास्त्रोक्तलक्ष्यमाद-
रणौयम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः
स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । “मिथुनस्थो यदा भानुरमा-
वास्याद्वयं स्पृशेत् । हिरापादः स विज्ञेयः श्वेते तु श्रावणे-
ऽच्युतः” । इत्याद्युक्तहिरापादादित्वानुपपत्तिश्च स्यात् । प्रत्युत-
द्विन्येष्टत्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विदाक्यं पूर्वाह्ण-
व्यासवचनविरोधादनादेयं प्राथिकत्वाभिप्रायेण वर्णनीयं वेति ।
क्षयमासलक्षणमाहज्ज्योतिःसिद्धान्त भोमपराक्रमौ । “असं-
क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः चयाण्यः
कदाचित् । क्षयः कार्त्तिकदित्रयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्ये-
ऽधिमासद्वयं स्यात्” । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वं

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्वोपदर्शित-
 तकाठकगृह्यभौमपराक्रमवचनैरुक्तमिति । तदयं सचेपः ।
 शुक्लपतिपदादिरमावास्यान्तो रविचङ्छितो मासो मलमासः स
 च माधवादौ भौतसर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि अयश्चा-
 निष्टकृत् माधवादि कार्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
 माधवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव
 माधवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
 मलमासः तद्विचस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आपाटादौर्हित्वं
 भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु “यस्मिन्मासे न
 सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
 विशत्तमे भवेत्” । इति काठकगृह्ये द्विसक्रान्तमासस्य चया-
 परपर्यायस्य मलमासत्वाभिधानं तदेकमात्रसक्रान्तिरहितत्व-
 गुणयोगाद्गोचरम् । मलमासवर्द्धिवाद्याद्यनर्हत्वायम् । तथा च
 बार्हस्पत्यज्योतिर्ष्ये । “एकत्र वर्षे द्वाधिमासयुग्मं यत्का-
 र्तिकादिनितये चयाख्यम् । तद्वर्त्तनीयं विसयं प्रयत्नाद्विवाह-
 यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यस्मिन् मासे न सक्रान्तिः सक्रान्तिद्वयमेव
 वा । ससर्पाहस्यतीमासावधिमासश्च निन्दितः” । अत्र सस-
 र्पोऽसक्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्वकर्मानर्हतायां तदपवादेन
 मङ्गल्येतरकर्माहः सन् सम्यक् सर्पतीति माधवाचार्यः ।
 अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तथेति ससर्पाहस्यती भानुलङ्घित-
 चयमासयोर्नाम्नो कठशाखाश्वलायनब्राह्मणम् “अर्द्धमासा वै
 अधस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाह
 क्रतुमुपायन् वयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् सृष्टोदतिष्ठन्
 तस्मात् सोऽनायतन इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
 वयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति” । अस्यार्थो जयस्वामिना
 व्याख्यातः । ते चार्द्धमासास्तयोदशं सलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

द्वादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्तस्मिन्मलमासे सृष्ट्वा
संमार्ज्यं किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातोरित्यध्याक्रियते अरातोः
पापानि संमार्ज्यं उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवन्नि-
त्यर्थः । तत्र पापनिर्माज्जनार्थवादात् सम्भवत्कालान्तरं कर्म
तत्र न कर्त्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादादिधिकल्पनायाः
प्रतीतिबाधेनैवोचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-
लमासेन पर्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैवादिवत्
प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः । इतरानुपजीवतीति मासान्तरेषु
चन्द्रक्षयवृद्धिभ्यां तस्योपजननात् । आश्वलायनब्राह्मणं "प्राच्यां
दिशि वै देवा सोमं राजानमक्रोणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रीयते त्रयोदशाम्नासादक्रीयन् तस्माच्चयोदशो मासो नानु-
दियते पापो हि सोमविक्रयीति" । अस्या यमर्थः यतोऽधिमासः
सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवक्षानुवियते विद्यमानोऽपि
कर्मोपहृतत्वादसमिधेत्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत् । अत-
एव पैठोनिभिः । "श्रोतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।
त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कौर्त्तिताः ॥ तस्माच्चयोदशे
मासि कुर्यात्तान कथञ्चन । कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्यादात्मविना-
शनम्" ॥ द्वादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य
त्रयोदशत्वसुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं
साङ्गिकं तथा च "अचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्-
सरम्" इति गृह्यपरिशिष्टे "मलं पदन्ति कालस्य मासं काल-
विटोऽधिकम् । नेहेताव विशेषेज्यामन्यवावश्यकादिधे." ॥
विशेषेज्यां वैशाखाद्युत्तरेण विहितयागम् । आवश्यकतात्
निरवकाशात् । तथा च कालमाधवीये कालकण्टहपरि-
शिष्टे "महामयाष्टकायाहमुपाकर्मादिकर्म यत् । अष्टमास-
विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मने" ॥ अष्टमासविशेषेति चैव-
वैशाखादिमासोत्तरेण विहितमित्यर्थः ।

अथ दीक्षाकालः । सा च मन्त्रमासे न कार्या यथागस्त्य-
संहितायाम् । “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ।
अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः ॥ विशुद्धदेशकालेषु
शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सङ्कल्पोपोष्यकर्त्तव्यमङ्गरारोपणं
सुते ॥ कुर्यान्मन्दोमुखं ग्राहमादौ च स्वस्तिवाचनम् ।
स्वगृहीतप्रकारेण तदेतद्विदधीत वै ॥ मधुमासे भवेद् दुःखं
माधवे रत्नसञ्चयः । मरणम्भवति ज्येष्ठे भाषाढे बन्धुनाशनम् ॥
समृद्धिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामाश्विने ।
मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सौख्यं
मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्नेधा विव-
र्जनम् ॥ फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् । गुरौ
रवौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसोमयोः ॥ अश्विनोभरणीस्वाती-
विशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तराश्विष्वेवं कुर्यान्मन्त्राभिषेच-
नम् ॥ शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा
पञ्चमी चैव द्वितीया सप्तमी तथा ॥ त्रयोदशी च दशमी
प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ॥
गुरुशुक्रोदये शुभे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च
शम्यते सर्वकर्मसु ॥ सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
तत्र यद्यप्युक्तं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥ न मासतिथिवारा-
दिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातोष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले
गुरोर्नृपु ॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनाधासेन सैव्यतः” ॥ मनुं
मन्त्रम् । अङ्गरारोपणमागमप्रमिष्टम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति ।
मधुमासेत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-
शुद्धदिवसे । तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम् । “एवं नक्षत्र-
तिथ्यादौ करणे योगवामरे । मन्त्रोपदेगो गुरुणा माधकप्य
यमावह” ॥ सोदये शशितारयोरिति कश्चन्द्राद्यतारयोरा-

सुक्लसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु समय-
शुद्धन्तरो लक्षणम् । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । ज्ञान-
मालायाम् । “रविसक्रमणे चैव सूर्यस्य षड्दशे तथा” ।
तथा । “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्यं कथञ्चन” । तत्त्व-
सारे । “यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न
व्रतं होमो न स्नान न जपः क्रिया ॥ दीक्षायाः कारणं किञ्चित्
स्नेह्याते तु सद्गुरौ” ॥ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् ।
“ध्रुवमृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सद्गुरौ दीक्षा
स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे” । ध्रुवाणि
व्रीण्युत्तराणि रोहिण्यो च । मृदूनि चित्रानुराधा मृगशिरा-
रेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कोणं नवपञ्चकम् ।
धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे । “रोहिणी अवषाद्रा च धनिष्ठा
चोत्तराश्रयम् । पुष्यः शतभिषाकेऽर्को च दीक्षा नक्षत्रमिष्यते” ॥
अर्को हस्तः । रत्नावल्यां “योगाय प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
शोभनो धृतिः । हृदिर्ध्रुवः सुकर्मो च साध्यः शुक्रय षड्यणः ॥
वरीयांस शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रय योऽहम्” ॥ तथा “शुभानि
करणानि स्युर्दीक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्यादीनि विष्टिश्च
विशेषेण विवर्जयेत्” । शकुन्यादीनि शकुनिनामचतुष्टयं
किन्तुघ्नानि । “कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपक्षदिने तथा” ।
कृष्ण कृष्णपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः सिते सदा” ।

अथ दीक्षायां प्रतिप्रसवः । राघवभट्टप्रतमारमयहे । “गिण्य-
स्त्रिजम्बद्विषसे मङ्गलान्तौ विषुवायने । सत्तौर्घेऽर्कविषुवासे
तन्तुदामनपर्वणोः ॥ मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीश्च
शोधयेत्” ॥ तन्तुपर्यं परमेष्ठरोपबोधदानतियः आवदो
पूर्णिमा । दामनपर्वं दमनभञ्जनतियैवशुक्लचतुर्दशी ।
कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् । “यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
 निष्ठा तेषां हि तामसौ ॥ करालभैरवश्चापि यामलं याम-
 माश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
 मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥ तस्मात्
 सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्तन्ति न कदाचित् पद न्यस्तव्यम् ।
 आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां
 काममद्यापि वा । चिन्ता चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणमिमुक्तये ॥
 तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुद्ध्यति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः
 सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति” ॥ भुवनेश्वरीपारिजातेऽपि ।
 “मायावीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु
 केवलो मन्त्रो मायावीजोऽन्वलीकृतः ॥ मायावीजात् भवेत्
 प्राणो वीजश्चेतन्यवीर्यवत्” ॥ नारदीये । “यदृच्छया श्रुतं
 मन्त्रं कृद्भेनापि हठेन वा । पत्रेक्षितं वा गायत्र्या च तसुपेत्य
 त्वनर्थक्यम् ॥ प्रविश्य विधिवद्दीक्षाभिमर्षिकावसानिकाम् ।
 श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदौषितं मनुम्” ॥ अन्यत्रापि ।
 “देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणौ । सुर्वनुष्ठाः क्रियाः
 सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो भुवम्” ॥ नारदीये । “कुर्वन्नाचा-
 र्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः । शुद्धभावी महीसाहो
 बोद्धा श्रिय इति स्मृतः ॥ न तूपदेशः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तु-
 दस्तया” ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे ।
 “तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च” । अन्यत्रापि “यथा
 देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरो । यथा गुरो तथा स्वात्म-
 न्येप भक्तिक्रमः स्मृतः” ॥ पिङ्गलामते । “नाध्यातो नार्चितो
 मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति । नाजप्तः सिद्धिदो लोके नाहुतः
 फलदो भवेत् ॥ पूजा होमौ जपं ध्यानं तथा कर्मचतुष्टयम् ।
 प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयमेव सिद्धिमिच्छति” ॥ होम-

सरोत्तरे । “चीर्णाचारव्रतो मन्वी ज्ञानवान् सुसमाहित ।
ब्रह्मनिष्ठो यात स्यातो गुरुः स्याद्भौतिको हि सः” ॥ एतानि
राघवभट्टवृत्तानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवमुद्गन्तनिषेधः । नृसिंहतापनीये ।
“सावित्रीं प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्री
प्रणव यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-
गच्छतीति” ॥ नेच्छन्तीति पर्यन्त पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-
भट्टवृत्तम् । “स्वाहाप्रणवसयुक्त शूद्रे मन्त्र ददाद्भिज्ज । शूद्रो
निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥

अथ दौर्धितस्याशौचे जपाद्यधिकारः । मन्त्रमुक्तावल्याम् ।
“जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पाप
यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्” ॥ राघवभट्टवृत्तं नारद-
वचनम् । “अथ सूतकिं पूजा वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्य मागस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजा-
क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामी न चेत् कामी
नित्यं पूर्ववदाचरेत्” ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्ता
“यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नान्न न तूचरेत् । मनो हि सर्व
जन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम्” ॥ इति तन्मुखोच्चारणशौच
परम् । रामार्चनचन्द्रिकावृत्तमन्योत्तरेऽपि । “अशुचिर्वा शुचि-
र्वापि गच्छस्तिष्ठन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव
सदाभ्यसेत्” ॥

अथाशौचे विष्णुकीर्तनम् । यथा “चक्रायुधस्य नामानि
सदा सवत्स कीर्तयेत् । नाशौच कीर्तने चास्य स पवित्रकरो
यतः” ॥ सवत्सरप्रदीपे । “न देशनियमस्तत्र न कालनियम
स्तथा । नोच्छिष्टादो निषेधाऽस्तु हरेर्नामानं लुब्धकः” ॥
तेन “नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कीर्तयेत्” । इति विष्णु
नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः । भौमपराक्रमे । “अधि-
मासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं
भाङ्गत्वं न तु विशेषेज्याम्” अत्र विवाहादिकीर्तनं निरव-
काशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्यानन्य-
गतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधि-
कारे काठकगृह्यम् । “कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमि-
त्तिकीं क्रियाम्” । ब्रह्मसूतिः । “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्
प्रथतः सन् मलिन्नुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतग्राहं तथैव
च” ॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसम्प्रापञ्चमहा-
यज्ञादि । काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्रव्यदानशिव-
पूजादि । व्यक्तं भविष्ये । “कुर्यात् प्रात्याहिकं कर्म प्रयत्नेन
मलिन्नुचे । नैमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यद्वेत्” ॥
न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्ययायस्वरूपम् । तथात्वे गज-
च्छायाप्रेतग्राहयोरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तथा च काल-
माधवीये मत्स्यपुराणम् “वर्षे वाहरहः ग्राहं दानञ्च प्रति-
वामरम् । गोभूतिनहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिन्नुचे” ॥
एवञ्च “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” इति याज्ञ-
वल्कीर्णं सङ्गच्छते । काठकगृह्यपरिशिष्टम् । “प्रहृतं मल-
मासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगतं मलमासेऽपि
तत् समाप्यमसंग्रहम्” । ब्रह्मसिद्धान्ते । “आरब्धं कर्म यत्
किञ्चित्तत् कार्यं हि मलिन्नुचे” । नैमित्तिक मासदिनसंवत्स-
रादिविशेषनियमशून्यावश्यकत्वेनैकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।
अतएवाचारमाधवीये वीधायनेनास्यागन्तुत्वात्तेनोपादानमक-
रणे दोषाभिधानश्च कृतं यथा “यस्य नित्यानि सुप्तानि तथै-
वागन्तुकानि च । विपदप्रसूतोऽपि न स्वर्गे गच्छेत्तु पतितो हि

स” ॥ तच्चाभ्युदयिकादि । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आह-
मभ्युदयार्थकम् । पुत्रजननि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरेः”
इति माकण्डेयपुराणात् । अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन
नाडौच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता । अभ्युदयार्थकम् । अभ्यु-
दयप्रयोजनकम् । तथा च शातातपः । “पूर्वाह्णे दैविकं आहं
कार्यमभ्युदयार्थिना” । तेनात्रात्मशब्दप्रयोगो भ्रान्तानामिति ।
जातकर्मद्यपि मलमासे कार्यम् । “जातकर्मन्त्यकर्मणि
मध्याह्नं तथैव च । मध्याह्नयोदशीआहं आहान्यपि च
षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं आहं दानं तथा जपम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा” ॥ हेमाद्रि-
माधवाचार्यधृतयमवचनात् । मध्याह्नयोदशीआहस्य मल-
मासकर्त्तव्यतार्या निरवकाशत्वं वीज तदष्टौयमासान्तरे तद-
लाभात् । यत्तु गर्गवचनम् । “नामान्नप्राशनं वीडं विवाहं
मौष्णिवन्धनम् निष्क्रमम् । जातकर्मणि काम्यं वृषविसर्जनम् ।
अस्तु गते शुभे शुक्ले बाले वृद्धे मलिन्मुचे । उपायनमुपारम्भं
व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा । तन्नामकरणाव-
प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकानाकृतानां वेदितव्यम् ।
तदाह स एव । “नाम कर्म च जातेऽष्टि यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥ स्मृतिः । “आह-
जातकनामानि ये च संसारमाश्रिताः । मलिन्मुचेऽपि कर्त्तव्या
काम्या इष्टौघं वर्जयेत्” ॥ सस्कारमाश्रिताः अवप्राशननिष्क्रम-
णादयः । इति माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वह्नदह-
नोदकदानपिण्डदानास्तिस्रश्चयनादीनि । नवआहं “चतुर्थे
पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रव-
आहमुच्यते” ॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थादियहणं सरणदिना-
वधीति । षोडशआहानि तु । “द्वादशप्रतिमास्थानि आहं

पाशमासिके तथा । सपिण्डौकरणश्चैव इत्येतत् आहपोडशम्”
 इति कर्मप्रदोषोक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डौकरणे
 किमिति प्रकृते मासि प्रतिसांवत्सरिकं न क्रियते । इति चेन्न
 “पूर्वसवक्षरे आहं षोडश परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाब्धिकमिष्यते” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टवचनात् । सकृत्
 कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । एवमपकृष्य सपिण्डौकरणे
 मृताह्ने प्रत्याब्धिकं न क्रियते । सपिण्डौकरणेनैव प्रत्या-
 -ब्धिकमिहेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रातःसंवत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ॥
 प्रतिसवत्सरं आहं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेको-
 द्दिष्टविशेषेणेति सामान्यादिभेदेन आहस्य नानात्वात् । एतेन
 सपिण्डौकरणापकर्षपक्षे वर्पान्ते सांवत्सरिकं कार्यं बाधका-
 भावादिति श्रौतवाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । बालग्रहभूत-
 ग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसह्रोगाभिभवाद्भुत-दुःखप्रग्रहदौ-
 स्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि ।
 “शान्तिस्वस्त्ययनेर्देवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च”
 इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीक्षायां सप्तहत्वे-
 नानन्यगतिकत्वात् । अतएव “आत्मानं सततं गोपायीत”
 इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौःस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेय-
 पुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाश्च
 ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथात्पुण्यानां
 सर्वत्रेवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते
 भयम्” ॥ तदयमर्थः । यस्य दोषेजोवनादिजनक बलवत्-
 पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्यन्मुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तत्प्रति-
 हतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातक पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनु-
 गुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पौडामावहतीति ।

सहृद्यगृह्यपरिशिष्टम् । “यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनि-
 वारकम् । एव देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥
 शान्तिर्धर्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदुःस्वप्नादिसूचितैद्विकानिष्टहेतु-दुरि-
 तनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं
 यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशौर्नि-
 मित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । “अभि-
 वादयेत्तु यः पूर्वमाश्रिपं न प्रयच्छति । तददुष्कृतं भवेत्तस्य
 तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि
 धर्मवित् । सुरा पिवेति वक्तव्यमेव धर्मो न लुप्यते ॥ स्वस्त्यीति
 ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मामिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्येषु
 शूद्रे त्वारोग्यमेव च” ॥ स्वस्त्यीति प्रत्यभिवादनेतरपरम् ।
 भन्वादिविरोधात् । “यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसन-
 वर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्त्यीत्यभिसंज्ञिता” ॥
 आश्रिपः प्रकृतत्वात् सा आशौः । अङ्गिराः । “अप्रणामकृते
 शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति वे द्विजाः । शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मण-
 स्तदमन्तरम्” ॥ ब्राह्मण इत्यनुवृत्तौ मिताक्षरायां दारीतः ।
 “चत्विषस्याभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेदेव वैश्यस्यापि शूद्रस्याभि-
 वादने त्रिरात्रमुपवसेत्” इति । अहोरात्राद्युपवासश्रवणा-
 न्मुन्यन्तरोक्तविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादि-
 विषय भ्रमकृतनमस्कृतविषय वा । यथा मनुः । “यदि
 विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रास्ततः
 पापैः प्रमुच्यते” ॥ स्मृतिः “मातुः पितुः कनौयांस न नमेदय-
 साधिकः । नमस्कुर्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” ॥
 मृत्यर्थसारे । “स्त्रियो नमस्या वृद्धाय वयसा पत्युरेव ताः” ।
 यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो वृद्धाः यतः कनिष्ठा अपि नमस्याः ।
 तत्रास्त्यवन्दने वृत्तायुधदृतम् । “चक्षुःस्पन्द भुजस्पन्दं तथा

दुःस्वप्नदर्शनम् । शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ॥
 अश्वत्थरूपौ भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन । दृष्ट्वा तु दूरतः
 पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवर्द्धते ॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ
 नमोऽस्तु ते” ॥ शान्तिस्वस्त्यनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा
 च अपिपान्नकारिकायां “स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्” इति भविष्य-
 पुराणवचनञ्च । “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपीतम ॥ विशेषतश्च
 शूद्राणां पावनानां मनोविभिः । अष्टादशपुराणानि चरितं
 राजवस्य च ॥ रामस्य कुरु शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।
 यथोक्तं भारतं धीर पराशर्येण धीमता ॥ वेदार्थं सकलं योज्य
 धर्मशास्त्राणि च प्रभो” ॥ तस्य संस्कारमाह यमः । “शूद्रो-
 ऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्क्रुतः । न केनचित् सम-
 स्तुजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम् ।
 “विवाहमात्रं संस्कार शूद्रोऽपि लभते मदा” । मात्रशब्दोऽत्र
 न विवाहेतरसंस्कारनिवर्त्तकपरः किन्त्वन्यत्र मन्त्रसम्बन्ध-
 नियेक्षपरः । यमवचनेन गर्भाधानादिमस्कारप्रतिपादनादिति
 शूलपाणिमहामहोपाध्यायः । “यार्पक्रमेण सर्वत्र शूद्रावाज-
 मनेयिनः” । इति महाजनपरिगृहीतवचनाद् यजुर्वेदविधि-
 नेव ते कर्म कुर्युः । पुराणान्याह विष्णुपुराणम् । “अष्टादश
 पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । धातुं पाशुं वैष्णवञ्च शैवं
 भागवतं तथा ॥ तथान्यद्धारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 आनेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्ते तैत्ति-
 र्मेकादशन्तथा । वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दश्चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशन्तथा । मातृञ्च गारुडञ्चैव
 प्रक्षाण्डञ्च ततः परम्” ॥ कौर्मं “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः
 कथितान्यपि” । तानि च नरसिंहनन्द्यादित्य कातिका-

पुराणादीनि यथा “प्राद्यं समतकुमारोक्तं नारसिंहं ततः
परम् । तृतीयं वायवौयश्च कुमारेण च भाषितम् ॥ चतुर्थ-
शिवधर्माख्यं साञ्जानन्दौशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाख्यं
नारदौयमतः परम् ॥ नन्दिकेश्वरयुग्मञ्च तथैवोसनसेरितम् ।
कापिलं वारुणञ्चाथ कानिकाद्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा
शाम्बं देवं सर्वार्यमिद्विदम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कर-
राह्वयम्” ॥ देवं देवौपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्म-
तरसकलस्मार्तकर्मणि शूद्रस्याधिकारः । अतएव भारते आनु-
शासनिके पर्वणि “अहिंसकशुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेरेव युज्यते” ॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ
मनुः । “धर्मेष्वस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं
न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च” ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्म-
वेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्रैवर्णिकाचारमनिपिडमाश्रितास्ते
वक्ष्यमाण नमस्कारैतरमन्त्ररहितं कर्म कुर्वाणान् प्रत्यवायिनः
ख्यातिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लूकभट्टः । तथा “धर्मोपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च
पार्थिवः” ॥ तथा “शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रोऽपि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधि-
कारमाह जातूकर्णः । “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि
च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥ आरामः पुष्प-
फलोपचयहेतुर्भूमागः । “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाद्यानु-
यादनम् । चातिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ अहोप-
रातो यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः
सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मं न वैदिके” ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये । अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्त्रोणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः ।

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्य-
 पुताभ्यां वृद्धानायातिथौ स्त्रियः” ॥ एतेन जलाशयोक्तर्गे
 गोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
 तथा स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागीऽप्यनधिकारः । विद्ये-
 षोपदेशविरहादिति हेतुनिर्णयोक्तं निरस्तम् । अतएव तयो-
 र्जलाशयोक्तर्गादिग्रहयज्ञवेदो-हीमादिसमाचारः । अत्र हीमो
 वक्त्रो न साक्षात् कल्पतरुवत्कारधृतापमृत्यवचनात् । तद्यथा
 चारुनवणाद्युपक्रम्य “तद्भुतमद्भुतश्चाम्नी न स्त्री जुहुयान्नानु-
 पेतः” इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
 करणीयः । “श्रौतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्ह्युयादृत्विजः स्वयम्”
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । “ऋत्विग्वादे नियुक्तो च समो सम्यग्-
 कौत्तितो । यज्ञे स्वाभ्याप्रयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” ॥
 इति हहस्पत्योक्तेः । वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
 वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाङ्गिकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विरोधनात् । “शूद्रोऽप्येवविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
 संस्कृतः । न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति
 यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्चयज्ञज्ञान
 आद्येषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य । “नम-
 स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाय वापयेत्” इति याज्ञवल्क्योयेन ।
 “ब्रह्मचरविशामिव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि
 शूद्रस्य सममन्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्योयेन आह-
 मधिकृत्य “यमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । यम-
 म्बस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण यज्ञते” इति वराहपुराणीयेन
 च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।
 अभियुक्तामां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रनक्षत्रमिति
 साधवाचार्यः । एवञ्च “आवयेद्यतुरो वर्षान् कृत्वा ब्राह्मण-

मग्रतः । वेदस्याध्ययनं हीदं तच्च कार्यं महत् स्मृतम्” ॥ इति
 सोचधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रावावणमप्येतद्विषयम् । शूद्रस्य पुरा-
 णादेरमध्ययनविधिमाह भविष्ये । “अध्येतव्यं न चान्येन
 ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं
 कदाचन” ॥ तथा “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्त्यवर्णजमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकाक्षरकं ब्रजेत्” ॥ तथा “अन्यार्थं
 बुध्यमानस्तु समग्रं कृत्स्नगो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु
 शर्पयन् विधिवन्मृष ॥ य एवं वाचयेद्ब्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको
 बुधः” । तथा “सन्त्यज्य सर्वकर्माणि भक्त्यश्वासमन्वितः ।
 सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनेमित्तिके
 कार्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं शृणुयाद्दीरः स ज्ञेयः
 सात्त्विको बुधैः” ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । काम-
 धेनुकल्पतरुः । वाराहे भयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्ये-
 त्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रस्यासार्थं परि-
 भाषार्थञ्च तत्तथाभन्त्रकर्तृकश्राद्धहोमदानादि-कर्ममन्त्रान्यि-
 मन्त्रेण विप्रो गृह्यते मन्त्रध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता “यमन्त्रा
 हि स्त्रियो मता” इति शुद्धिरक्षाकरहृतबोधायनवचनात् ।
 अनुपनीतस्य आदातिरिक्तो मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । “ना-
 भिश्चादाश्चेद् ब्रह्म स्वधानिनयनाहते । शूद्रेण हि समस्ता-
 वद्यावदेते न जायते” ॥ स्वधा आह तच्चिमीयते सम्पाद्यते
 चेन मन्त्रजातेन तस्मात् तेन श्लोशूद्रानुपनीतामा सर्वकर्मणि
 द्रव्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
 नीयः । मन्त्रपाठश्रव्यादृष्टमिहिनमस्कारिण यथा वृहस्पतिः ।
 “गोचं ब्राह्मणश्रव्या मन्त्रमस्कीध एव च । शूद्रकर्म तया
 मन्त्रो नमस्कारोऽप्य दर्शितः” ॥ शूद्राधिकारी गौतमः । “अनु-
 मतोऽप्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनैमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम् । “विहितस्याननु-
ष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमि-
त्तिकमुच्यते” ॥ इति बृहस्पत्युक्तेः । अस्य च निरवकाशत्वम्
अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः । तथा चाङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्
पापमसत्यं पार्षदि ब्रुवन्” ॥ अनुपस्थितः परिपदित्यर्थः ।
अतएव दत्तः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा-
यथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ नैमि-
त्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम् । निमित्तात् षड-
टो.स्यदुःखप्रादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमि-
त्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि
न कालस्तु विधीयते इति उदगयनशुक्लपक्षदिनपूर्वभागादि-
रूपः कालो नानुरूप्यते । तेन एतद्व्यतिरिक्तो दक्षिणायनादौ
निन्दिते मलिनबुवादौ च शान्तिकं कर्त्तव्यमिति । शान्तिक-
घोष्टिके कल्पतरुः । तथा दत्तनष्टद्विरण्यस्यादाने श्रेयस्त्व
अवगादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्धेयम् । तथाच
विष्णुपुराणम् । “प्रमादतस्तु तन्मष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
अन्यथा श्रेययुक्तः स्याद्धेनुरदत्ते विनाशिनि” ॥ ब्राह्मणयो-
नृष्टं ब्राह्मणसादक्षत यदि चौरादिनापक्रियते तदा तावदेव
पुनरुत्तृष्य देयमिति दानसागरः । युक्तश्चेतत्तदित्यनेन पूर्व-
वचनोपात्तदत्तानुकर्षात् । तद्यथा “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
दद्यात् कमकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकाणवे” ॥
किञ्चान्यथेत्यनेनेवादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यर्थे
भ्यात् । एतेनानुत्तृष्टहेमनाशेऽपि तावदुत्तृष्य देयमिति
मैयिकोक्तं निरस्तम् । उत्प्रेष्टाप्रतिपादितविषयमिति चण्डे
अरोऽपि साम्यदायिकान्तु । सर्वत्र एव सङ्कोचात् प्रायश्चित्त-

माचरन्ति तेषां वाक्यन्तु । अथ प्रमादनष्टद्विरण्यतुल्यद्विरण्या-
प्रदानजन्मपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टद्विरण्यतुल्य-
द्विरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् उत्-
सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः । वृद्धस्यतिः । “नित्यनैमित्तिके
कुर्यात् प्रयतः सन् मलिज्जुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतयाहं
तथैव च” ॥ तीर्थस्नानमाहत्तम् । अनाहते निषेधस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम् । गजच्छाया वरा-
होक्ता । “संहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया
तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रकल्पयेत्” ॥ अत्र च राहुर्वै हस्ती-
भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतिमूलम् । सूर्यग्रहे चन्द्रग्रहस्या-
वश्यक इति मूलमूलिनोर्विरोध इति मैथिलाः । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरे । राहुं प्रति भगवद्वाक्यम् । “पर्वकाले तु संप्राप्ते
चन्द्रार्कौ छादयिष्यसि । भूमिच्छायागतचन्द्रं चन्द्रगोऽर्कं
कदाचन ॥ संच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि । स्नाने
जप्ये तथा होमे दाने याहे सुरार्चने । पुण्यः स कान्तो भविता
नित्यमैवासुरेश्वर” ॥ नित्यं मलमासादिप्रतिपिदकालेऽपि ।
वस्तुतस्तु सूर्यग्रहेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति । तथा च समय-
प्रकाशे कठमाद्यणम् । “हस्तौ वै भूत्वा स्वर्भानुरंशभिरादित्यं
तमसा पिदधातीति । अमावास्यां गते सोमे छाया या
पादुखो भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र याहं प्रश-
स्यते” ॥ इति वचनात् अमावास्यायाहं मलमासेऽपि कार्यं
इति मैथिलीजं हेयम् एतद्दृष्टव्यं वक्ष्यमाणत्वात् । अथ
ब्रह्मपुराणोक्तगजच्छायायोगो न सृष्टते कन्यामलमासे तयो-
दग्गां चित्रायामेव रघैरवस्थानेन तदसम्भवात् न च “योगो
मघावयोदग्गां कुक्षरच्छायसञ्चितः । भवेत्तच्छायां मस्ये तु
शमिन्यर्कं करे स्थिते” ॥ करे हस्तायां तत्स्थे पूर्व्ये । मघामस्ये

चन्द्र चेति मघात्रयोदश्या कुञ्जरच्छायसञ्चितो योगो भवति ।
 वृक्षावस्थानश्च सूर्यस्य कन्यादशमाशोत्तरकिञ्चिदधिकमपाट
 त्रयोदशाश यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोग सङ्केतितो न
 तु गजच्छायेति वाच्य कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका सञ्जा
 ताता भवेतोत्तचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि सङ्केतितत्वात्
 ध्रुसूर कनकाद्वय इतिवत् । व्यङ्ग्य कृत्यचिन्तामणौ । “कृष्णपक्षे
 त्रयोदश्या मघास्विन्दु करे रवि । यदा तदा गजच्छाया
 आदौ पुण्यैरवाप्यते” ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव सिद्धे
 मघाया सस्थितेत्यधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्य
 तावन्मात्रोक्तेस्तिथेरकादशेऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योग
 स्यात् भूतो मघाया वर्तमानत्वार्थं मघाया सस्ये शशिनौत्युक्त
 तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापटोपादानमिति
 चेत् । आह तेनापि कर्त्तव्य तैस्मैर्द्रव्यै सुसञ्चितै । त्रयो
 दश्या प्रयत्नन वर्षासु च मघासु च” ॥ इति ब्रह्मपुराणीय
 वचनान्तरस्य विधिवाक्यप्राप्त आह्वानमिच्छीभूतमघात्रयोदश्या
 मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायास्ययोगो भवतीति न निमि
 त्तान्तरम् इत्यतदर्थमव हि अतएवोक्तवचने आदौ पुण्यैरवाप्यते
 इत्युक्तं न तु आद्याय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा
 लाया काश्यो गुण श्रयमाणो गित्यमर्थं विहृत्याभिनिविशते
 इति न्यायाद् यथा गोदोहगुणो नित्यं चमसनाधनकमपा
 मण्यन विहृत्याभिनिविशत इत्युक्तं न तु गोदोहेन प्रणय
 नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमाशापराह्णे मघात्रयोदशौ
 लाभस्तदा तत्परदिने तन्नाभेऽपि न कुञ्जरच्छाययोग पूर्वादन
 एव मघात्रयोदशौ आहविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 “ययाम्ना सविता याति पितरस्तासुपासते । तिथिन्तेम्यो
 ऽपराहो हि स्वयन्दत्त स्वयन्भूवा” ॥ एतेन कपान्माधिकरण

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिन एवैकोद्दिष्टाद्यमिति
 मैथिलमतमपास्तम् । अन्यथा आपराह्निकपिटकृत्येऽपि
 तत्रायात् पूर्वदिन एव लाभे यथास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
 न चैतद्वचनमेव तत्रायमूलमिति वाच्यम् । अपराह्नो होति
 स्त्रोक्तहेतुमन्निगदेन पिटकृत्ये तत्रायानवकाशात् तस्मादाप-
 राह्निकेतरत्राद्येऽपि “शुक्लपक्षे तिथिर्माँक्षा यस्यामभ्युदितो
 रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्माँक्षा यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था । तथा च कान्ममाधवीये
 व्यासः । “द्वितीयादिकयुरमानां पूज्यता नियमादिषु । एको-
 द्दिष्टादि हृदयादौ क्कामहृदयादिदेशना” ॥ एकोद्दिष्टादि
 हृदयादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तौभूततिथिविशेषस्य हृदयादौ ।
 क्कामहृदौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते । आदिगम्भा-
 दापराह्निकपिटकृत्येऽस्तगामिन्येव पूर्वोक्तं यथास्तमिति वच-
 नात् । एवञ्च त्राद्ये निमित्तान्तरत्वेनानङ्गौकाराहोर्होय-
 मैथिलाभ्यां कुक्षरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् । ततश्च
 मघात्रयोदशो याव हत्वा परदिने कुक्षरच्छाययोगे याव
 फलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एवञ्च मल्लपुराणे
 तैस्त्रेद्व्यैः सुसंक्षिप्तैरित्यभिधानात् शुण्विशेषे फलविशेषः
 स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च ।
 “प्रोष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्ता त्रयोदशीम् । प्राप्य याव
 हि कशंव्यं मधुना पायमेन च” ॥ इति गङ्गवचनादौ पाय-
 नाभिधानं फलातिशयार्थम् । अतएव गीतातदेन “पितर-
 स्त्रुहयन्त्ययमष्टकासु मघासु च । तज्जाहत्यात् मटोद्भुम्भो
 विदत्सु मघादेषु च” ॥ इत्यत्राचमामुक्तम् । मनुनापि
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् । तदप्यस्य
 श्रेय स्यादप्यंशु च मघासु च” । इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम् ।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिपिदमिति कुल्लूकमहः । याज्ञवल्क्ये-
नापि । “यद्ददाति गयास्थस्य सर्वमानन्त्यमश्रुते । तथा वर्षा-
त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः” ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां
मघात्रयोदश्यां विशेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चि-
द्दीयते तत् सर्वमानन्त्यमश्रुते इति मिताचरा । देवसेनापि
“ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनवद्वरः । चूप्यपेयसमृद्धं
यथावदुपपादयेत्” ॥ इति समुच्चय उक्तो न त्रीहि यववह्नि-
कल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र
शूद्राणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयो-
दश्यां आहमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । “विभक्ता
अविभक्ता वा कुर्युः आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र
नाधिकारः पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्यादिकैकोद्दिष्टम् ।
अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपि-
ण्डीकरणान्तानि यानि आहानि षोडश । पृथङ् नैव सुताः
कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि वाचित्” इत्यत्रापिना समुच्चिता पृथक्
द्रव्यस्य पुंसः । सपिण्डीकरणान्तानौति विज्ञेयत्वात् तदुत्तर-
आहानां कलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च आहाय
विधिवान्ने प्रोष्ठपक्षार्द्धमघात्रयोदशीश्रुत्या अर्थवादात् केवल
त्रयोदशीआहं निरस्तम् अर्थवादेन कृतविधिसम्भवे तदनु-
गुणैव स्तुतिः क्रियत इति मघात्रयोदशीआहे तु पुत्रवता
पिण्डा न देयाः । “भोजङ्गो त्रिभिर्मासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्ग-
मम् । तत्रापि महतौ पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । ऋक्षे
पिण्डप्रदानन्तु व्येष्टपुत्रौ विवर्जयेत्” इति देवौपराणात् ।
भोजङ्गो पञ्चमौ चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदेवते मघा-
याम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदशीआहेन सपिण्डकस्या-
प्यश्रुयुक् कृष्णपक्षआहस्य सिद्धिर्लाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः । प्रधाननिवृत्तायङ्निवृत्तेर्युक्त-
त्वात् । अतएव हेमाद्रिनव्यवर्तमानधृतशातातपवचनम्
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आह” विधीयते । स्वधावाचनलो-
पोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य दक्षिणा स्रस्ति सौमनस्य
तथास्त्विति” । इति भविष्यपुराणेऽपौष्ट्ववचनम् अक्षय्येति
अक्षय्योदकदानम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अक्षय्यो-
दकदानन्तु अर्घ्यदानवद्विष्यते । यष्टैव नित्यं तत् कुर्यान्न
चतुर्थ्या कदाचन” इति न चतुर्थ्येति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः
यष्टैवेत्येवकारेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां यष्ट्यस्तता प्रतीयते ।
अक्षय्यविधानात् स्वधानिषेधः । तेन “ये चात्र त्वामनुयाय
त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इत्यक्षय्योदकदाननिषेधः । ननु गोभि-
लेन ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-
मक्षय्योदकदाने तत् प्रसक्तिरिति चेत् सत्यं “बहूनामेकधर्म-
णामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते
स्मृताः” । इति वीधायननोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः प्रागुक्तपरि-
शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते । ततश्च छन्दोगानामक्षय्योदकदान-
तरत्र आहो कुशासनादि दाने सर्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रत्वेति
पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धमद्वेनापि
सर्वत्र वाक्ये आहविवेककृता चाक्षोष्कर्गवाक्ये ये चात्रत्वेति
वाक्यं लिखितम् । न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति
मिश्रोक्त युक्तमिति वाच्यम् । अनयोरेकतरकरणे पिण्डदानतद-
भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्यत्तेः ।
लाघवेनापिण्डकस्यैवीधित्यात् । “मघाया पिण्डदानेन क्लृष्ट-
पुत्रो विनश्यति” इति निन्दाश्रुतेः । अथ पिण्डनिषेधस्य
आङ्गाङ्गत्वे किं मानमिति चेत् । “अविच्छिन्ने कथं भावे यत्
प्रधानस्य पच्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाद्विज्ञा” ॥

इति न्यायस्य भावः यदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव योऽग्नि-
 यज्ञाभावे कृत्वर्थेनया च यादृच्छिकप्रदणप्रसङ्गभावाविषे-
 धोऽयं न कृत्वर्थः स्यादिति दायभागः । हेतुनिर्णयेऽपि साम्नि-
 कोरमेन पितुः क्षयाहे पित्रादित्विकस्य आहे कृते तत्र माता-
 महादीनां आहाय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्या-
 नुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्तोत्रेनाष्टकादौ पाट्पौरुषिकत्वेऽपि
 “कर्पूममन्वितं मुक्ता तथाच आहपोडशम् । प्रत्याब्धिकश्च
 जेपेषु पिण्डाः स्युः पण्डितिस्थितिः” ॥ इत्युक्तं क्षयाहे सैपुष-
 पिकमात्राभिधानपरिण विरोधाच्च । मातामहादीनां आहे
 स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । “पितरो यत्र पुण्यन्ते तत्र
 मातामहा ध्रुवम्” । इत्यनेन पितृआहाधौनप्रवृत्तेः । एतेन
 सघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयआहं पृथक् कार्यमिति
 निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य आहाइत्वेन प्राधान्यात्
 आहाहृत्तिरिति वाच्यम् । “अद्वैवं भोजयेत् आहं पिण्डमेकञ्च
 निर्वपेत्” ॥ इति मनुवचने “यामआहं यदा कुर्याद्विधिज्ञः
 आहदः सुतः । न चान्नो करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व-
 पेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणे “आहं सपिण्डकं कृत्वा कुनसाहस-
 मात्मना । विष्णुलोकं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः” ॥ इति
 गयाप्रकरणौयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव आहत्वकीर्त्त-
 नादिति । न च “सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।
 अमयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतेः” ॥ इति मनुवचने
 अक्षोक्षगस्येति कर्त्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति
 वाच्यं पाशुक्तमन्वादिप्रचनविरोधेन पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् ।
 तथा च “ततः प्रमृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति
 मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वपणं पित्रे दानमित्यर्थकम् ।
 न चैवमष्टकादिः पित्तः क्षयतिथित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

नैकोद्दिष्टावरणमिति वाच्यम् । “यद्येकदिवसे स्यातामेको-
द्दिष्टन्तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं निवृत्त्यैव पार्वणं विनिवर्त्तयेत्”
इति । नव्यवर्द्धमानधृतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नत्वेवं
वृद्धिश्चाद्ये कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्वणं वा भवेदिति
चेन्न आभ्युदयिके नान्दौमुखविशेषणविशिष्टस्य पितुर्देवतात्वम्
अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-
पुराणेन नित्यश्चाद्ये विकल्पविधानाच्च नित्यश्चाद्वात् पार्वण-
सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पितॄणान्तु
केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पितॄणां तथैवान्ये श्रेय पूर्व-
वदाचरेत्” ॥

अथ पर्युदासविचारः । ननु भोजङ्गौन्तिथिमासाद्य
इत्यत्रोपजीव्य वाधभिया “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रात्रसौ
कौर्त्तिता हि सा । सम्यग्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचरोदिने” ॥
इतिवत् पिण्डदानं विवर्जयेदिति पर्युदास इति चेन्न एत-
स्यातिदेशसाम्यत्वेन पर्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-
र्जयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-
रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-
ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-
भावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एवमघातिरिक्त
पिण्डं दद्यादिति पर्युदासेऽपि । न चैवं रात्रादौतरामा-
स्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत्र रात्रादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-
रिति वाच्यं न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे
निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा “सक्रान्त्यामुपवासेन
पारण्येन युधिष्ठिर । मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” ॥
सम्याकाशमाह वराहः । “अर्धास्तमघात् सम्या व्यक्तौभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानेरुपाभानोरर्होदये यावत्” ॥

योगियाद्यवल्कः “झासहृदौ तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सभ्या मुहूर्त्तमाख्याता झासे हृदौ समास्मृता” ॥ तत्ताड-
 चर्यादचिरोदितकालेऽपि मुहूर्त्तमात्रं “रात्रौ आद्यं न कुर्वीत
 रात्रोरन्यत्र दर्शनात् । सूर्यादयमुहूर्त्तं च सन्ध्योरुभयो-
 स्तथा” ॥ इति मदनपारिजाते माघवाचार्यधृतश्रातातप-
 वचमात्र । एतेनाचिरोदित इत्यत्र ग्रैथिलानां मुहूर्त्तद्वयवर्णनं
 हेयम् । अस्मादतिदेशस्थले न पर्युदासः । अतिदेशस्तूक्त-
 स्तन्त्ररत्ने । “प्रकृतात् कर्मणो यस्यात्तत् समानेषु क्रमसु ।
 धर्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥ न च यजतिपु-
 ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
 तया उपजौव्यवाधमिथा च पर्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
 स्यायाऽपि पितृभ्यो दद्याद्वात्रौ आद्यं न कुर्वीत इति क्रियायाः
 पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय गत्यन्तराभावात् रागाति-
 देगवदुपजौव्यवाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनये यथा करोती-
 त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरैकार्थ्यत्वेऽपि सम्भेदेनान्य-
 तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गौरवात् ।
 अतएव औरमक्षेत्रजयोः साम्योरेव पार्वणं न तु क्रियामेदेऽपि
 निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम् । औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना
 पार्वणेन च । पत्युर्मितरं कुर्युरेकोद्दिष्ट सुता दय” इति ।
 “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधा-
 नेन देयमग्निमता सदा” ॥ इति सावानलमत्स्यपुराणवचना-
 भ्यामिति । किञ्च यदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधी-
 यते इति “सर्वव्याख्यातमस्यमे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
 गतयुपसंक्रान्ते. व्याहृतात्तोरनुवादता” इति । भट्टनये च साय-
 भातजुहोतीत्यनेन हवमस्याहरहः सिद्ध्यंया साय प्रातर्हवन-
 समूह्य दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् ।

“तद्ददौ रसचेद्वज कर्तृकप्रत्याष्टिकपार्वणविधिमनुष्याग्निमत-
कर्तृकत्वं विधीयते । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्त्याहकरणमनुष्य-
रात्रोत्तरत्वमात्रविधेयमिति । अन्यथा प्रसज्यपक्षे “पूर्वाह्णे
मातृकं आहमपराह्णे तु पैतृकम् । एकीदिष्टन्तु मध्याह्णे
प्रातर्हविनिमित्तकम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावा-
स्यादि विधीनामेकवाक्यतया आहमात्रस्य दिवाभात्रकर्तव्य-
त्वाभावेनैकीदिष्टस्य मध्याह्णमात्रकर्तव्यत्वे यत्रोभयदिने-
मध्याह्णाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यष्टमिति वीष्णभट्ट-
प्रसङ्गः । अपि चैवं “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्चाहानि
षोडश । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः आहयतेरपि” । इति
यमवचनेन षोडशश्चाहासम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-
न्नाहानमर्थः स्यात् । पर्युदासपक्षे स्वमावास्यादिविधीनां
रात्रोत्तरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्रागस्त्यपरत्वम् । तत्रा-
प्येकवाक्यत्वे रात्र्यादौत्तरत्वं विशेषणवैयर्थ्यम् । ततश्च प्रगस्त्य-
काले विना रात्र्यादौत्तरकालेऽपि आहविधानात् आहलोपः ।
अतएवापकर्षे एकाहं द्वादशाद्येति वचनमपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा मध्याह्णकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशश्चाहानुपपत्तेः ।
अस्तुतस्तु । वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाञ्च पर्युदासा-
धिकरणस्य विषयवाक्यमेव किल श्रूयते । “आधयेति चतुर-
क्षरम् अस्तु वोपडिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाजेषु ये यजामहे करो-
तीति” । अत्र सप्तदशाक्षरी मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन श्रूयते
प्रजापतिरपि अहहारेकादयेन्द्रियशब्दस्मर्यरूपरसगन्धतन्मात्र-
पञ्चात्मकसप्तदशकनिष्पत्तरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-
यत्तोऽनुगत इति । हि यतिरिदं यज्ञमन्त्राभ्याधोऽनं वाग्देव

सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्त इति । यज्ञतिषु ये यज्ञामह-
 करणत्वमुद्दिष्टं तदुपदिश्य चाग्रातं नानुयाजैर्विति । अत्र
 सगयः किं विधायकप्रतिषेधकयोरपेक्षयायम् विधिप्रतिषेध-
 मविपातादिकल्पः । किं वा पण्युदासोऽनुयाजातिरित्ययात्रेभु
 ये यज्ञामहः कार्ये इति । मन्त्रेण विषयसौन्दर्यात् प्राप्तस्य
 शास्त्रोपेक्ष निषेधेन कथं न विकल्प इति चेत् तात्कालिकत्रयेय-
 माधमत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कामान्तरौयानिष्ट-
 हेतुत्वं चाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावाच्च
 विकल्प इति तर्हि कथं बाध्यबाधकतेति चेत् यदिदानीं प्रह-
 तस्य सुखं दृश्यते तत्तुल्यमेव चेदुःखं कामान्तरे भवेत्तर्हि
 व्यर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुष्करत्ववत् निवृत्तेरपि सुख-
 विगमहेतुत्वात् । ततश्च दृष्टात् सुखात् अधिकं दुःखमाय-
 त्यामिति विद्वांस विभ्यस्तमास्ति कपुरुषं गच्छोति रागतः प्रह-
 तेर्निवारयितुं वक्तव्यान् शास्त्रप्रतिषेधः । यथा लोके भुजङ्गा-
 याद्भुजिर्न देयेति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति ब्रह्मवत्त्वात् इति न
 तथा विकल्पमर्हतीति शास्त्रोयो तु विधिनिषेधो तुल्यवस्तुतया
 षोडशिन्यदृष्ट्यादृष्टवदिकल्प्यते तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधान-
 स्योपकारभूयस्त्वं कल्प्यते निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसि-
 द्धिरवगम्यते । यथाह जैमिनिः । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्य-
 हेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् । अल्पस्यार्थः अर्थात् विषयसौन्द-
 र्यात् प्राप्तस्य मांसभोजनस्य यथा सर्वदा निषेधः तथा शास्त्र-
 प्राप्तस्यापि न भवत्विति चेन्न प्रतिषेध्यस्य प्राप्तेः प्रतिषेध्यस्य च
 तुल्यप्रमाणकत्वात्तदेव दर्शयते उभयमिति । उभयं प्रवृत्तिप्रति-
 षेधरूप शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणकमित्यर्थः । यथातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशी
 सप्तमिकपातविरोधः । ये तु सुवर्ते यादृक्किं दृष्टव्यमासिनि-

पेधोऽयं न विधितः प्राप्तयेति तत्र वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
 पेधस्य च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसक्तेः कत्वर्थ-
 तथा यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावात्निपेधोऽयं न कत्वर्थः स्यात्
 तस्मादुक्तनयादिकल्प इति दायभागः । न च यागेषु ये यजा-
 महकरणं यावद्वयजति सामान्यद्वारा अनुयाजं यजति विशेष-
 सुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्र-
 प्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
 यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कौण्डिन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्तितुं इह
 तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिपेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
 सेस्तन्निषेधेन निषेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निषेधाद्विधरेव वलीयानित्यतुल्यश्रिष्टतया न विकल्पः
 किन्तु निषेधस्यैव बाध इति युक्तं तथा सति निषेधशास्त्रं प्रम-
 त्तगौतं स्यात् । न च तद्व्युक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
 न च नान्तरीक्षेऽग्निसेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
 तत्र ह्यन्तरीक्षेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतस्याप्राप्तेस्तथा न
 चात्र ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
 याजानाञ्च तद्भावाच्च पर्युदासः । नानुयाजेष्वित्ययं यदि
 पर्युदासः स्यात्तदा सुवन्तेन सह नजो योगात् समासः स्यात्
 कात्यायनेन समासनियतस्य स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
 तथा विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
 ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
 प्रतिषेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्युदासासम्भवात्तेना-
 ष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रित्यते पक्षेऽपि प्रमाणोभावात्मा-
 भूत् प्रमत्तगौतमेति इह तु पर्युदासेनाप्युपत्तो सम्भवन्त्यां
 वि कल्पाश्रयणं तद्व्युक्तं “यत एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रस-

ज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाग्रही वरम्” ॥ विक-
 लोऽष्टौ दीपा एकादशौतत्त्वेऽनुसन्धेयाः । एवं हि तदा नञः
 सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्यं
 इति । ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अती
 पर्यवसितं वाक्यम् । ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति
 पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति । एवञ्च
 पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनु-
 याजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन
 प्रतिषेधाभावाच्च विकल्प इति । न चाभियुक्ततरपाणिनि-
 विरोधे कात्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सहादित्वं सम्भवति
 स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति । तथा च पूर्वमौमा-
 सायां राहान्ताय जेमिनिः । “अपि तु वाक्यशेषः” आद-
 न्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति” । एतदेव
 सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमौमांसायां पठति भगवान् शङ्कराचार्यः
 अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यादिति । प्रतिषेधे
 विकल्पः स्यादिति । तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधान-
 मिति सिद्धम् । एवञ्च पूर्वोपदर्शित पर्युदासविषयवाक्ययो-
 रन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये
 क्रियान्तराभावाच्च पर्युदासता नान्यत्वेति यदुक्तं तद्वैयमिति ।
 ततश्च यजातिषु ये यजामहं कुर्यान्वानुयाजेष्विति यज्ञिष्ठितं
 तत् श्रुत्योस्तात्पर्यार्थमादायेति । अतएवोक्तम् । “प्राधान्यन्तु
 विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन
 नञ् । अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसक्त्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” । यद्यपि पर्युदस्तरावशादिषु
 आह्लादिकरणे विधेरौदासीन्याच्च फलं न वा प्रत्यवाय इति
 सिद्धान्तस्तथापि नहिपथे यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्र

तत्तच्छास्त्रानुरीधात् द्वयोरपि कल्पनम् । यथा सगोत्रादिः
 विवाहसप्तमचन्द्रादिः उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविधः
 विषये सजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-
 नमपि प्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्
 पर्वणि वर्जयेदिति वृहस्पतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः
 पर्युदासे कृतेऽपि “चतुदश्याष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांस-
 सभोगौ पर्वस्वेतेषु यो नरः । विष्णुभोजनं नाम प्रयाति
 नरकं मृतः” इति विष्णुपुराणे निन्दया । “वेदोदितानां
 नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-
 सभोजनम्” ॥ इति मनूक्तेन च यथाक्रमं रागप्राप्तगमननिषेधः
 प्रायश्चित्तश्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव
 सोमराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाक्षं नाचरेद्बुधः । भवे-
 क्ष्माश्वान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ इति रोगौति निन्दा-
 अवशात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति अवशात् पर्युदासतेति ।
 यत्तु ज्योतिषे । “कर्म कुर्यात् फलावाप्ते चन्द्रादिशोभने
 बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपि चरेत् । चन्द्रे च
 शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे मिततण्डुलाय । धान्यञ्च
 दद्यात् करणर्क्षवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने” ॥ इति
 देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अतएव “न
 सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पैरङ्गोभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मद्र-
 लेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां मलिललव
 इवाग्नेः संप्रदोमेन्धनस्य” ॥ इत्यनेन “कष्टाभौष्टे तुल्यमंशे
 फले चेत् स्याता नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः । वक्ष्यापत्तियो-
 ऽतिरिक्तास्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैव मदिष्टा” इति वाद-
 रायणवचनेन च प्रवर्तते न तत्र पर्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते अन्यत्सुधौमिर्भाव्यम् । मृगु-
 कौशिकाग्निपुराणज्योतिःपराशराः । “अनादिदेवतां दृष्ट्वा
 शुचः स्युर्नष्टमार्गवे । मलमासेऽप्यनाहृतं तीर्थस्नानमपि
 त्यजेत्” ॥ पूर्वाह्णस्यार्थवादत्वेन विध्याकाङ्क्षायामुत्तराह्णस्य-
 त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात् । द्वितीयापिना अनादि-
 देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । ततश्चानाहृतिमित्यपि द्विती-
 यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तीर्थस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
 नादिदेवतादर्शनेऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानाहृत-
 त्वेन वर्जनं युक्तम् । अतएव तन्मासये मलमास इवेत्यति-
 देशमाहुः । अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
 नर्थकं स्यात् । यथा बृहस्पतेर्नसिभृगवः । “बाले वा
 यदि वा बृहते शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवेतानि वर्ज-
 येद्देवदर्शनम्” ॥ किञ्चाहृतदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
 कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत । अतएव ज्योतिः-
 पराशरः । “अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते । नित्या-
 स्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशौव्रते” ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
 तादिप्रसिद्धश्रीपुरुषोत्तमश्रीविष्णेश्वरप्रभृतित्वमिति । तेनाना-
 हृतमनादिदेवतादर्शनं तीर्थस्नानञ्च शुक्रास्ये मलमासे च
 त्यजेत् । तीर्थचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
 पुराणम् । “गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधि-
 मासे जन्मदिने अस्तौ च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयायाहं
 सिंहस्थे च बृहस्पती” ॥ ननु जन्मदिने आहनिषेधाभावात्
 कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
 नन्दां जन्मर्चतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
 मैवध्रुवेषु च आहविधानमिष्टम्” ॥ इति दीपिकायां जन्म-
 दिने नवाह्नादियाहनिषेधात् । हरिः श्रवणा । इत्यः पुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता अन्यो रेवती मैत्रोऽनुराधा ध्रुवगण
उत्तरात्रयोरोहिण्यः कर्माङ्गश्रावस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्य-
तथा तत्र न निषेधः । अतएव पुंसवनादिषु नन्दादिविधानं
सङ्गच्छते ।

अथ नवाक्षम् । “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे
त्रिजन्मान्विते । नन्दा मन्दमहौजकाव्यदिवसे पौषे मधी
कार्तिके । भेपूयाङ्गिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे ।
श्राद्धं भोजनकं नवाक्षविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव
विशाखगे भार्गवोर्षस्य विशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते
सूर्ये स्मरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये । उषः
पूर्वात्रयमघाभरणः । अहिरक्षेपा । शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
“ब्रह्मविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौष्पादितौ मैत्रे चित्र-
विशाखवायुधनभे मूलाश्लिबङ्गौ तथा । शक्रे वारुण ऋक्षके
शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभार्गवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं
नवाक्षोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यमृगशिरोहस्ता-
रेवतीपुनर्वसुनुराधाचित्राविशाखास्वाती-धनिष्ठा-मूलाश्लिनी-
क्षत्तिकाज्येष्ठाशतभिषाः । अत्र मूलाक्षत्तिकाज्येष्ठाविधानात्
वक्ष्यमाणान्यादिनिषेधस्तु नवीदकश्राद्धपरः । उत्तरादि-
त्रितयमपि इह श्राद्धं ध्रुवत्वेन प्रागुक्तदौषिकाकारवचनेन
श्राद्धविधानात् वक्ष्यमाणदेवलवचनाच्च । “अश्लेपा क्षत्तिका
ज्येष्ठा मूलाजघदकेषु च । भृगुभीमदिने रिक्ततिथौ नाद्यात्र-
वीदनम्” ॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु श्राद्धानधि-
कारिभक्षकमात्रपरम् । अन्यथा “प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत
पितृसैवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणे सह”
इति याज्ञवल्क्योक्तस्य श्राद्धदिनमात्रकर्त्तव्योदोषश्राद्धस्य श्राद्धा-
वशिष्टमतिपत्तिरूपभक्षणस्य नियमितस्य ज्येष्ठामूलयोः सर्वदा

वाधापत्त्या। सुखकल्पे क्वचिदपि नवाक्षयाद् न स्यात् अन्यत्र
तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यतुरोधेन विगिष्टाभावस्य क्वचित्कत्वान्न
सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
तद्यथा आहशेषमधिकृत्य “सर्वस्मात्” आसावरार्द्धमग्रीयात्”
इत्यत्र भूरिद्रव्यकृतस्त्रवाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तद्वर्थं स्यात् ।
व्यक्तमाह नव्यवर्धमानधृतगिषरहस्यम् । “आह” कृत्वा तु
यः शेषं नाक्षमश्रुति मन्दधीः । लोभान्मोहादयद्यापि तस्य
तन्निष्फलं भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणे चराहः । “वृषिके शुक्लपक्षे
तु नवाक्ष गस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
भवेत् । धनुषि यत् कृत आह” मृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
स्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाद्विषः” ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
मृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्रा-
न्नेतुरित्यनेनादिधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च मृगशिरः पूर्वार्द्धेन
वृषिकशेषभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशद्दण्डावशिष्टपद्मात्रयो मृग-
नेत्रा इति । ज्योतिषे । “नवान्न” नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
देने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
न च सुप्ते जनादेन इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
धिकारे । “शुक्लपक्षे नवं धान्य पक्वं ज्ञात्वा सुयोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गौतमाद्यपुरःसरः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणे आहविधानात् । भोजराजः । “पौषे क्षेत्रे कृष्णपक्षे
नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेत्क्षन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोप-
तिष्ठते” ॥ अत्र धनुषोत्थेकवाक्यत्वात् धनुषीति धनुःस्थार्क-
पर साहचर्याच्चैवोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायामित्यपि तुला-
कपरम् । यद्यपि “व्रीहिपाके कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
न तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन” ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने आहं प्रति व्रीहियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते ।
 तथापि “नवीदके नवास्त्रे च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः
 स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोदयुक्तो
 विदत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इति शातातपवचने पूर्वोक्तवद्बुधु
 वचनेषु च नवास्त्रस्य श्रुतेर्नवास्त्र सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं
 लाघवात् । अभिलाषवाक्ये नवास्त्रागमननिमित्तमिति
 नियोज्यं न तु यवान्नागमादि अन्नस्य शूकधान्यतण्डुलविकार-
 विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः । शूकधान्यविवेकेत्वमरः ।
 “माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः” ॥ इति शमी
 सिम्बा व्रीह्यपाके यवपाके चेत्युभयोपादान आहृदयार्थम् ।
 नन्वेवं व्रीहियवपाककालवन्नवास्त्रे चेत्यस्य । “वृषिके शुक्ल-
 पक्षे च नवास्त्रं शस्यते बुधैः” इति वचनादय मप्यपरः काल
 इति चेन्न नवीदके नवास्त्रे चेत्यादौ सदेति अवधानित्यत्वे न
 व्रीहियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-
 रैकवाक्यतया । यथा “अमावास्यातिस्रोऽन्वष्टकामाघीप्रौष्ठ-
 पद्युष्टं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाको चेति । एतांस्तु आह-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ वृषिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्व्युदस्ते-
 तरगौणकासमध्ये वृषिकस्य प्राशस्यमाशार्थम् । न तु आह-
 स्तरार्थमिति “शरदसन्तयोः केचिन्नवयश्च प्रचक्षते । धान्य-
 पाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद-
 सन्तविहितनवशस्येष्टेः । “श्यामाकैर्व्रीहिभिर्देव यवैरन्योन्य-
 कालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नत्वन्नाययन्वात्ययः” ॥ इति
 कालान्तरदर्शनात् । आहोऽपि तथेति । एवमेव आहचिन्ता-
 मणिकृत्यतत्त्वार्णवी । आप्रयणं नवशस्येष्टिः । नवीदके
 वर्षोपक्रके आर्द्रास्यरवादिति यावत् । “प्राष्टृकाले समायाते

रौद्र ऋक्षगते रवौ । गार्गीवेधममायोगे जलयोगं वदाम्यहम् ॥
 इति रुद्रजाममात् । रौद्रमाद्री । अतएव नवीनवहेमान-
 धृतम् । “आद्रीदितो विशाखास्त रविचारिण वर्धति” । तस्याश्च
 प्रथमपादेऽम्बुवाची । यथा राजमार्त्तण्डे । मृगशिरसि
 निहते रौद्रपादेऽम्बुवाची । “ऋतुमति खलु पृथ्वी वर्जयेन्नी-
 ण्यहानि । यदि वर्धति क्षपाणः क्षेत्रमासाद्य दोर्ज न भवति
 फलयोगः अस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे
 महसांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् । अम्बुवाची भवेत्सत्यं पुन-
 स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्राधिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या
 मृत्युमत्याश्च भूमिकम्पे तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां
 नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्चादि-
 गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठौनसिः । “ग्राम्या-
 रण्याद्यतुर्दश । गोद्याविरजोऽश्वतरोगर्दभौ मनुष्यश्चेति सप्त-
 ग्राम्याः पशवः । महिषवानर ऋक्षसरीसृपरुक्पृषतमृगाश्चेति
 सप्तारण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-
 व्यवहारः अनुज्ञापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे
 व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत्” इति मदनपारि-
 ज्ञातधृतवशिष्ठवचनात् । तथा “आद्रीयाः प्रथमे पादे क्षीर-
 पिवति यो नरः । अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किङ्करि-
 ष्यति” ॥ नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
 इच्छायाहानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधो ब्रीहियवाभ्यां
 शरदमन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ वर्षा स्नापत्कल्पेऽन्येन पुरात-
 नैर्वा” इति । आहचिन्तामणौ च हारौतः । “गृहमेधो
 शरदसन्तयोर्ब्रीहियवाभ्यां यजेत वनौ वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पे-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा” इति एतच्छास्त्रासंस्कृतधान्यजातेन आद्या-
न्तरं निषिद्धम् । तथा च आद्याधिकारे वराहपुराणम् । “अक-
ताग्रयणश्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम । राजामापाननूच्छैव
मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥ अतः संस्कृतधान्यालाभे प्रेतश्चाद्यं
दुग्धादिनापि कार्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात् । यथा ब्रह्म-
पुराणम् । “पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा । परा-
घौन प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन
आद्ये दद्यात्तिलोदकम्” ॥ अथ नवान्नश्चाद्याधिकारिणामेव
तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि
प्रेतश्चाद्यमिति । एवं भोजनेऽपि । तथा च “दत्त्वेव ब्राह्मणे-
भ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्यो नवान्नमश्रीयादिति
बौधायनोऽब्रवीत्” ॥ इति रेणुकाचार्यनव्यवर्द्धमानधृत-
वचनम् । अन्यो नवान्नश्चाद्यकरणासमर्थः । देवीपुराणम् ।
“नवं कृषरपूपाणि पायसं मधुपर्पिणौ । हयामांस न चाश्रो-
यात् पितृदेवविवर्जितम्” ॥ नवं नवान्नम् । शङ्खः । “हया-
कृषरसंघावपायसा पूपसष्कुलीः । भुक्त्वा त्रिरात्रं कुर्वीत व्रत-
मेतत् समाहितः” ॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदमीषां
भक्षणे त्रिरात्रं कृषरादिसाहचर्येण नवान्नेऽपि तथा । विष्णु-
पुराणम् । “प्राश्रोयादधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ।
प्रागुक्तदीपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्क्षतारानिषेधात् । “नन्दायां
भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र आद्यं न कुर्वीत
पुत्रदारधनक्षयात्” ॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्म-
ताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः । इत्यायुधोऽप्येवम् । प्रागुक्त-
त्रयोदश्यां जन्मदिनश्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपदं तिथि-
षण्दशपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति आख्यानं गुरु-
चरणानामपि मामाषिकम् । राजमार्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे । “सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् ।
 विवादश्राद्धभेषज्यामात्राक्षीराणि वर्जयेत्” ॥ दीपिकायां भैत्रे
 श्राद्धविधानादारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति
 व्याख्यातञ्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्देयम् । अतएव श्राद्ध-
 विवेककृता । “दारुणश्चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैऋतमेव च” ।
 ऐन्द्रं ज्येष्ठेति निश्चितम् । एवञ्च “नक्षत्रेऽपि न कुर्वीत
 यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाम्नेये
 च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्ययौ च विवर्जयेत्” ॥
 इति श्राद्धाधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम् ।
 त्रिषु जन्मसु एव पूर्वं निविहत्वात् प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा
 द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति श्राद्धविवेककृत् । ततश्च
 यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रौष्ठपदौ पूर्वभाद्रपदोत्तर-
 भाद्रपदौ इत्यत्रापि हेयम् । एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्य-
 साधुः स्त्रियां शेषाः । इति वक्ष्यमाणत्वात् “समधिनिष्ठाः
 स्युः प्रौष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः” इत्यमरकोषाच्च । पूर्वभाद्र-
 पदाया एव श्राद्धमधिष्ठत्य विष्णुधर्मोत्तरेण उच्यत्वेन निषे-
 धाच्च । यथा “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुण्योपाणि वर्जयेत् ।
 नचोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्ररोहिण्योयाम्य सर्प-
 पितृभेषु चाम्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
 मपि ब्रह्मिभान्नरः” इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव धृत-
 देवलवचनविरोधात् यथा “उत्तराश्रवणतिथौ नृगशोषः
 प्रजापतिः । दक्षः शतभिषक्सातौषिष्ठापित्रामथाग्निभम् ।
 नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पैतृके । अपराधि च
 ऋक्षाणि उच्यन्ते कारणैः कथितम्” । उत्तरास्तिस्र इति
 कल्पतरुः । अपराणि घनिष्ठादीनि कारणैर्मघाऽमावास्या-
 योगादिभिः । पूर्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च । ततश्च देवलादिष्वचनविरोधात् प्रेतकार्यमिति न प्रेतयाद्वपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम् ।

अथ समयाशुद्धिः । ज्योतिःपरागरः । “अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रतवृषीस्वर्गचूडाकरण-मेखलाः ॥ माङ्गल्यमभिषेकश्च मलमासे विधर्जयेत् । बाले वा यटि वा वृद्धे शुक्रे चास्तासुपागते ॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्ष वृद्धस्तु पूर्वेषु दशाहं पश्चिमेन तु ॥ प्रत्यग्बालो दशाहस्तु पूर्वेषु च दिनत्रयम्” ॥ पूर्वेष्वेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदग्रह-स्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमे-नेति । एवं सायं सायम् अपरदिशि वृद्धा रविकिरणाच्छन्न-तया न दृश्यते चेदग्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः । “दात्रिगद्विमासास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महास्ते तु पादास्ते द्वादशकृत्मात्” ॥ इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भाष्यस-रेणाह । “पक्षं वृद्धो महास्ते तु यानयाय दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्” ॥ अत्र मल-मासादिकोत्तनं पुण्येतरकाभीषभक्षणात् । “बहनामेकधर्मा-णामेकेभ्योऽपि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्व्यादेककृपा हि ते स्मृताः” ॥ इति बोधायनवचनात् । अतएव प्रतिप्रसवे कामदोषो न विद्यते इति सामान्यत उक्तम् । तथा च गोभिल-यारस्कराभ्यां कर्मणः कामपरिमारायाम् उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये-ऽपि प्रागावर्तनादृष्टः कामं विद्यादिति उदगयने अपूर्व्य-मासपक्षे पुण्याहं इति एवाभ्याम् अष्टौ वासरस्य पुण्यत्वमुक्तम् ।

अथ “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
 प्रतिपिदक्रियामाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते” ॥ इति तान्त्रिकै-
 रभिहितम् । “चिरध्वस्तं फलायानं न कर्मातिशयं विना”
 इत्यनेन फान्यस्यलेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यथापि ।
 “स्थालीस्वास्तण्डुला एते सर्वे विकृतिभागिनः । समकान्ताग्नि-
 संयोगभागित्वात् प्रतिपद्यवत्” इति स्थालीपुलाकन्यायेन
 वैदिकक्षिड्त्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपद्यं हस्त-
 मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्चार्य-
 भाणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिकलसाधनात्मगुणो धर्म इति
 प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्जन-
 नयोग्ये भाक्षोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टवार्त्तिकम् । “द्रव्य-
 क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्यापयिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि
 न ताद्रूप्येण धर्मता । ज्येष्ठः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
 प्रतीयते । ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मादेन्द्रियगोचरः” इति ।
 ताद्रूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
 रहितत्वं गोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिन्नुचादिदोषरहितत्व-
 मपि । तथा च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
 शुद्धे तच्च मलिन्नुचगुरुशुक्रबाल्यहृदास्तमयसिंहमकरान्यतर-
 गुरुस्थिति पुर्यराश्यानागतातिचारिगुरुकवत्सरपूर्वराशिसङ्गमि-
 व्यमाणातिचारिगुरुकपचत्रयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
 व्यङ्गुतोत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपीपादिमास-चतुष्टयान्य-
 तमेकद्वितितदधिकान्यतमदिनहृत्त्याकालिकाहृद्युत्तर एक-
 त्रिसप्ताहन्यतमदिननिषिद्धसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
 वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकद्वितितदधिकान्यतम-
 दिनहृत्त्या कालिकहृद्युत्तरैकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
 पूर्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया नानात्वात् ।

अतोऽग्निमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमिथेयाभिहितम् । न
 चेकमेकदिनं हृद्यवच्छेदामवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं
 विशेष्योभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-
 भेदात् अन्यथा अथावच्छिन्नहृद्यान्मूलावच्छिन्नहृद्यस्याभेदेनेना-
 न्याभावस्याव्याप्य हृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह । तत्र हृष्टिदिनोत्त-
 रदिनस्य निषेधविषयत्वे हृष्टिदिनस्य कर्मार्हता स्यात् । तस्मात्
 विशेष्याया हृष्टेरवोत्तरत्वम् । न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति ।
 तेनैकस्मिन् दिने हृद्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु
 अन्तिमदिनमारभ्य त्राहसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः ।
 “नो सन्ध्या गर्जिते प्राहुर्ब्रतोपनयनं बुधाः । न च हृष्टावधा-
 काले हृद्या वा सप्तवासराणाम्” ॥ आसप्तवासरास्रानित्यत्र
 उपस्थितत्वादृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति
 अधिकसत्या व्यवच्छेदार्थम् एतेन विध्यनुवादभिया अधिक-
 सत्या निरस्ता । अत्र हृद्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु
 तृतीयादिदिवसीयाकालहृद्यभिप्रायेण । “अतो दिनेनैकदिनं
 त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्षणे” ॥ इति न्यायरत्नपरिच्छिन्नवाक्येऽपि दिनेन दिन-
 हृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि हृद्युत्तरत्वमुक्तं न तु हृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनहृत्तित्वविशेषणं दिनास्पृष्ट बहुत्वज्ञापनार्थमिति श्रीप-
 तिष्यवहारनिर्णये । “आकालिकीं हृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न
 गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन् । शीरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी
 कदापि नैव मनसापि कुर्यात्” ॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित
 इति आकालिकी हृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात् । “व्रतेऽङ्घ्रि
 पूर्वसन्ध्यायां वारिदौ यदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति
 धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारयताथाहक-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्भाविनिमित्त-
 त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने
 सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं
 चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः । गौतायां “मयैवेते पूर्वं
 निहता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपाख्यान-
 परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ।
 “चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणो समुत्थिते । अकालवृष्टिं
 जानीयात् यावन्न सुष्यते हरिः” ॥ अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव
 इति जौमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति
 व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-
 श्रीधरसमुच्चयेषु । “पौषादिचतुरी मासान् श्रेया वृष्टिरका-
 लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्ग-
 न्मासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गसैत्रं यावत् प्रवर्षण-
 विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति
 वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न श्रेयाः”
 मार्गादित्यवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्ग इत्यत्र
 व्यासवाल्मीकिश्रिया इति जौमूतवाहनः पठति । एतानि
 राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एवं पञ्चत्रये व्यवस्थिते
 येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः
 श्रेयान् तदुत्तरन्तु पक्षद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्वापि ।
 अतएव राजमार्त्तण्डे । “उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनःसम्भावि-
 तानि च । सापेक्षनिरपेक्षापि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः”
 इति शेषचरणे भीमांस्यानौह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ
 पाठः । यद्वा “स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपमंहार इत्यतः” । इति
 न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः
 तत्रापि विशेष उक्तो ब्रह्मसूत्रिणा “वृष्टिः करोति दीपं ताव-

आकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति याने नरपशुचरणा-
 द्भिता वसुधा” । काश्यपः “ऋक्षैकमन्दिरगती यदि जीव-
 भानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुयः सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाह
 ष्टइप्रतिष्ठा चौरादिकर्म गमनागमनश्च धीरैः” । ऋक्षैक-
 मन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । “एकराशि-
 गती स्यातामेकैर्कविषये यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या
 यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह
 महाभारते । “चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तुगेऽपि गुरौ भृगौ ।
 खण्डे वापि तिथौ कुर्यात् एवमेव समापनम्” । वराहपुराणे ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्य-
 व्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण
 नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्” ।
 महाभारते । “चतुर्धापि हि यच्चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्” । अत्र द्वादश्यां
 यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपक्ष एव । कर्कटसंक्रमण-
 तुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृषिकार्के चरेत्स्थाने सति तद्विषयश्च
 अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढारम्भे
 च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कव्याप्तानुप-
 पत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपक्षे तत्रैव समापनमुक्तम् ।
 तथा च मत्स्यपुराणम् । “आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्रायी
 भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोपदो भवेत्” ।
 तत्र मन्वानाह धनकुमारः । “इदं व्रतं मया देव गृहीतं
 पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं त्वहं स्त्रिये । तन्मे भवतु
 संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनादैन” । समाप्तौ तु “इदं व्रतं मया देव
 कृतं प्रोत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

दैन" । तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम् । "अत्र-
 तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यक्योनिम-
 वाप्नोति सर्वधर्मवह्निष्कृतः । व्रतोपवासनियमैः कार्तिकी
 यस्य गच्छति । देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम्" ।
 गोविन्दमानसोत्थामे नारदीयम् । "न मत्स्थं खादयेन्मांसं न
 कोस्ये नान्यदेव हि । चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके
 मांसभक्षणात् । अमांसाशौ भवेद्यस्तु गां स दद्याच्च दक्षि-
 णाम्" । तथा "नित्यस्नाने हविर्देव्यान्निःस्नेहे घृतशक्तवः" ।
 नित्यस्नाने प्रातःस्नाने घृतशक्तवो दक्षिणा देया । तथा "आमि-
 यस्य परित्यागे सवत्सा कपिला तथा । एकान्तरे त्वजा देया
 फलाहारे च शालयः । शाकाहारे घृतं दद्यात् पात्रं राजत-
 मेव हि । सर्वेपामप्यभावे तु यथोक्तकरणं विना । विप्रवाक्या-
 त्तथा सञ्जु व्रतस्थोदयापञ्चचणम् । इथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं भुवम्" ।
 विप्रवाक्यमच्छिद्रावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्वत्त्वा
 ग्राह्यम् । तथा "निष्पावान्नाजमापांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः । कार्तिके तु
 विशेषेण राजमापांश्च वर्जयेत् । निष्पावाभ्युनिशादूर्णं याव-
 दाहत नारको । कडम्बानि पटीलानि घृत्ताकसहितानि
 च । न त्वजेत् कार्तिके मासि यावदाहत नारको । एतानि
 भक्षयेद् यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते
 नात्र संशयः" । निष्पावः श्वेतगिम्भिरिति वर्षकृत्य निष्पावः
 गिम्भिरमदृगो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । पटीलानि
 फलानि नपुमकनिर्देगात् । अन्यत्र "पटीलमृत्तकः पटुः"
 इत्यमरकोषे पुमि निर्दिष्टः । केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति ।
 कडम्बानि कलसीद्येन प्रसिद्धानीति ध्याप्यान्ति च । यद्यपि

“न वटप्लक्षोदुस्वरनीपदधित्यमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्” इति
 हारीतेन सामान्यतः कदम्बं निषिद्धं तथाप्यत्राधिकदोषाय
 पुनर्निषिद्धं मातुलङ्गं योजपूरकमिति कल्पतरुः । महा-
 भारते । न भोगादीभृषानुपक्रम्य “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा
 मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ।
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मो ह्यत्र विधीयते” । कौमुदं कार्तिकम् । ब्रह्मपुराणे
 कार्तिकमधिकृत्य “एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
 दिने दिने च स्नातव्यं शौतलासु नदीषु च । वर्जितव्या तथा
 हिंसा मांसभक्षणमेव च” । मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास-
 तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यात्
 वा निषिद्धानि । . ब्रह्माण्डपुराणे । “तुलायां तिलतैलेन
 सायसन्ध्या समागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं
 निरन्तरम् । सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ।
 दामोदराय नमसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपन्ते
 प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे । इति मन्त्रेण यो दद्यात्
 प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफल
 लभेत् । विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥ विद्यापतिवृत्त-
 वर्णकृत्ये कल्पलतायाश्च गार्ग्यः । “जोवादित्ये बाले शुक्रे
 ऊर्ध्वं दशाङ्गान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां खातश्च कुर्यात्” । माङ्गल्यं
 विवाहादि । खातं पुष्करिण्यादि । राजमार्तण्डे हारौतः ।
 “यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधि ग्रामसङ्गप्रवेशं प्रासादो-
 द्यानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मोञ्जीवन्धं
 प्रतिष्ठां मणिकरकनकाधारणं कुर्वते ये । सृत्युस्तेषाञ्च सिंहे
 गुरुदिनकरयोरिकराभिषेकयोश्च” । सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहे

गुरो रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र
तेषां हरौज्य इति पाठान्तरम् । हरौज्ये सिंहे । वृहस्पतौ ।
सोमशेखराख्यनिबन्धे । “वापौकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठा-
व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम् । तैर्ध-
नानविवाहदेवमवनक्षानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजौविषुः परि-
हरेदस्तं गते मार्गवे” । दौपिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो
सिंहे नष्टे शुक्ले मलिन्नुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि
वर्जयेत्” ॥ सर्वकर्माणीति वचनान्तरोक्तमातिस्त्रिकनिषिद्ध-
कर्मपरं लाघवात् अन्वया अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राज-
मार्तिण्डः । “यात्रा विवाह-व्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं
द्वितैपी । नष्टे शुभौ नोपदिशेन्नराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-
वेधम् । द्वित्याद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं
मेखलासनं यात्राञ्च परिधर्जयेत्” ॥ अत्र यात्राञ्चेति चकारः
पूर्ववचनोपात्तमुच्यन्तरोक्तमातिस्त्रिकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-
नोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे बाले
जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिन्नुचे
मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे । वापौकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
दितास्त्यजेत्” ॥ एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात्
तद्विधानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पक्षमे वयं अप्रसृप्ते
क्षमादने । पक्षौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां
पक्षदशौष्टेव सौरिभौमादिनन्तथा । एवं सुनिश्चिते काले
विद्यारम्भन्तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवौचापि
समस्तौम् । स्वविद्याप्रवकाराञ्च स्नाञ्च विद्यां विशिषतः” ॥
वृहस्पतिः । प्राप्नुष्वो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् प्रथमं द्विजातीभिः प्रपूजितम् ॥ अत्राधीतस्य
दानमावाक्यम् । तथा च श्रुतिः । “योऽधीत्यार्षिभ्यो विद्यां

न प्रयुज्जेत स कार्येष्टा स्यात् श्रेयसो हारमाहुगुयात्” इति
तद्दानञ्च “अध्यापनेन व्याख्याय प्रतिनिध्यापनेन च । सभा-
वत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियतेऽपि च” इति ॥ एवमेव सरक्ता ।
एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्य-
क्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं
यदस्मा मोऽनृणी भवेत्” ॥ मिङ्गपुराणे । “यद्य श्रुत्वान्यतः
शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कौत्तिं गुरोः
न ब्रह्महा भवेत् ॥ विष्णुरेवायथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्र-
मनुत्तमम् । स याति नरकं घोरमक्षयं भोमदर्शनम्” ॥
राजमार्त्तण्डे देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते देव्य-
मन्त्रिणि । उद्धाहितायां कन्यायां दम्पत्योरैकनाशनम्” ॥
अन्तक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे । “सिद्धे गुरौ परिणीता
पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठ-
गर्गादयः प्राहुः” ॥ पित्रादिषु सिंहघटक्रमेण पूर्वफलगुण्युत्तर-
फलगुणोपग्रसपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः । “माघ्यां
यदि मघा नास्ति सिद्धे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृत-
माण्डव्यवचनम् । “श्रुतिवैधजातकाग्रप्राशनचूडादिकः सर्वः ।
रविभवनस्थे लोके कार्यो धन्यो विवाहस्तु” ॥ माघ्यां मघा-
योगे तु ऋक्षेकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात् ।
अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते । तथा च राजमार्त्तण्डे दत्तः ।
“गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगगं प्रसुखा सुनौन्द्राः । यदा
न माघी मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्बहन घटन्ति” ॥
इत्यत्र माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवैधादिमघास्थेऽपि गुरौ
भवति विवाहस्तु गुरोर्मघापरित्यागादेव तथा च माण्डव्यः ।
“मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिद्धे गुरुर्मवेत् । तत्राब्दे
कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ वात्स्यायनः । “यात्रो-

हाहप्रतिष्ठादिगृहचूडव्रतादिकम् । यज्ञतो वर्जयेच्चैव जीवे
 वक्रातिचारणे । कोर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठाया भयं चौराक्षयाध्वनि ।
 चूडोद्वाहे भवेन्मृत्युर्व्रते हानिभयं गृहे । अतिचारे विपक्षः
 स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्राति-
 चारयो ” । गर्गः । “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
 यज्ञव्रतविषाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । भाण्डव्यः । “यदा
 वक्रातिचाराभ्या राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्त-
 विंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” ॥ अथापि पूर्वे, पूर्वं, पक्षः
 ज्ञेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा ध्येयं स्यात् । अतएव
 न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् ।
 हृद्द्राजमार्त्तण्डे । “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यदन्य-
 राशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न
 वर्जनीया यवना वदन्ति” ॥ व्यवहारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ
 च हारीतः । “कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्रो
 विबुधाधिपानाम् । यान विवाह व्रतवन्धगेह सर्वे तदा हन्ति
 मृतं सुनीनाम् ॥ अतिचार गते जीवे हृषे हृदिककुम्भयोः ।
 यज्ञोद्वाहादिक कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यकल्प-
 लतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशि यदा त्यक्त्वा अपूर्णं वत्सरे
 गुरुः । लुप्तकालः स विज्ञेयः परगेह गतो यदा ॥ मीने मेघे
 हृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचाराद्य दीप, स्यान्निधतं
 काललोपज,” ॥ हैतनिर्णये । “कन्याहृदिकमेघेषु मन्मथे
 च भूपे हृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्य विवाहादि बुधैः सदा”
 इति पशूनकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम् । “अतिचार गते
 लोचस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् लुप्त-
 मवधरक्रियः ॥ अतिचारेण यो राशिलोहितो देवमन्त्रिणा ।
 तदाद्यो वधरो लुप्तो योऽनर्हः सर्वकर्मसु ॥ तत्र धर्मं कर्मणो

लुप्तत्वात् वत्सगे लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजवल-
 भीमादिनिबन्धेषु । “शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः ।
 अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” । दीपिकायाम् ।
 “त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति ।
 यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥
 त्रिकोणं नवपञ्चकम् । जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ
 एकादशगृहम् । रत्नकोषे । “षष्ठो दशाहानि तथा
 त्रिपक्षो मासविभागः खलु षट्च मासाः । एषोऽति-
 चारः कथितो ग्रहाणां भीमादिकानां परतस्तु चारः” ॥
 प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरी देवोपुराणम् । “यदा जौवे स्थिते
 सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि
 च ॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत् ॥ यदा
 द्वादशगे जौवे अष्टमेवाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णो-
 र्महाभयकरो मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवोपुराणम् । “सिंह-
 मस्य गुरुं शुकं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धश्च न सिञ्चेत्
 महाभयकरं भवेत् ॥ कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च ।
 सिंहस्य मकरस्यश्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कारकी व्रजते
 नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्त्रे । मकरगुरौ
 प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् । “विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहमस्य
 गुरौ यदा । मकरस्ये च तत्कार्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः” ।
 तथा देवोपुराणम् । “मकरस्यो यदा जौवो वर्जयेत् पञ्चमा-
 शकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनी मतः” । एत-
 द्वाक्य व्यवहारपरिगृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद-
 नाकरं भवति किन्तु सैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽव-
 गम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्य गुरावेव दोष उक्तः ।
 गुरोर्नीचस्यत्वमपि त्रिंशंशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् । “नीचस्थः सिंहगो वा
यदा भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः । संयुक्तो वा यदि स्यात्
दशशतष्टुणिना क्षीणरूपोऽयं बालः । यात्रा गेहं विवाहो
व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वं वापो चोद्यानकूपं न भवति
शुभदं यद् यदिष्टश्च लोके” । श्रीपतिरत्नमानायां ह्यर्थाचिन्ता-
मणौ च वात्स्याः । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृह-
गेऽयं पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्मज्ञेनः” ।
अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं साम-
धेधाधिपो भोम इत्युक्तत्वात् । कामरूपीय निवन्धे स्मृति-
मागरे देवीपुराणम् । “मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं
त्यजेत् । त्यक्त्वा तु पट्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः” ।
वायसुकुटज्योतिःकान्तकौमुद्याम् । यत्तु “मकरस्थं गुरुं
यदात् मिहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरोद्यान-
गृहेषु च” । इत्यादि देवज्ञवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जये-
दित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्यज्यता तथा मकरस्थस्यापीति
गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां मत्यामेव त्याज्यता अतो
मकरस्थस्यापि गुरोस्त्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
देवीपुराणम् । “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” ।
इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम् ।
तथा हि “गण्डधया उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं
मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण ।
भोमपराक्रमे । “वापोकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरो ।
मकरस्थे तु तत्कार्यं न दोषः कान्तलोपज्ञः । कार्यं मकरगे
लोके विवाहाद्यस्मिन्नं युधेः । न तु सिंहगते लोके कुर्याद्विप्रः
कथञ्चन” । अथ पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे

विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं
 श्रीपतिनात्मबुद्धेति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृद्धस्यति-
 द्रोपमनभिधाय केवलमुपनयने नीचस्थवृद्धस्यनिषिद्धः । एतेन
 द्वैतनिर्णये श्रीपतिसंहितायां व्यवहारोपहंसितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्थगुर्वादौ विवाहादि-
 विधायकं वधनं तदाचारविरुद्धादनादरणीयम् । इति वाच-
 स्यतिमिग्रोक्तं हेयम् । प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरस्थगुरुकर्मनि-
 पेधकश्रीपतियन्यविरुद्धात् । अथ तन्निपेधकमुनिवचनानि
 प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-
 वधनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिपेधकवचनानि
 श्रीपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-
 प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पूर्वोक्तयुक्ती-
 स्तीत्यात् । भुजबलभौमे । “जोषोऽर्केण युतः करोति मरणं
 वानाशुकी भागुरिः । नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-
 स्थितो देवतः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चाम्तं
 गते तस्मादस्त्वमिते सुरेन्द्रसचिवे नष्टं विवाहादिकम्” ॥
 श्रीपतिरत्नमालायाम् । “प्रागुक्तः शिशुरष्टस्त्रितयं सितः
 स्यात् पञ्चादशाष्टमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितो-
 ऽत्रिवशिष्ठगर्गर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्पिबर्ध्य” । वृद्धशिशु-
 त्वगन्तेति कश्चित् पाठः । सितः शुक्लः इह पञ्चादिभिः ।
 राजमार्त्तण्डे । “भवेत् सभ्यागतः पञ्चात् चमत्तमेयन् दिन-
 त्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेषु तत्कृते कर्म वर्जयेत् । बाले
 वृद्धे च सभ्याग्नी चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव
 विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सभ्यायां नष्टे च भृगु-
 मन्दने । दुर्भगा चासतो सभ्या गृह्ययुक्ता फल क्रमात् ।
 बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टपत्रा भवेत् । नष्टे च मृत्यु-

माप्नोति सर्वमेयं गुरावपि” ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्तनमप्या-
 रद्धिपथम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादास्तेऽपि दशाङ्ग-
 विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयो-
 र्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनैव तदग्रहणात् ।
 दौषिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरो सिंहे नष्टे शुके मलिम्लुचे ।
 याम्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥ तत्रैव “नो
 शुक्रास्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
 मलाग्न्ये कुजशशिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडौनक्षत्र-
 दौने गुरुरविरजनीनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्या परीक्षा
 हितनुचरयहांशोदये शस्तनग्ने” ॥ ज्योतिषे । “सिंहस्थे मकरस्थे
 च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा
 शस्यते बुधैः” ॥ भर्गः । “दाहे दिशाश्चैव घराप्रकम्पे वज्र-
 प्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पाशुकरप्रपाते न कारये-
 न्नाह्निकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकाम-
 र्घ्यणे । छिद्रे सूर्यं विनिर्दिष्टे न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् ।
 धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ शङ्काणां सङ्करे चैव
 न कुर्यान्मङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगन-
 मण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे
 दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते
 वज्रहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितय धूमे पञ्च-
 दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मासु” ॥
 काश्यपः । “वृहच्छिखा च सूक्ष्माया रक्तनोलशिखोज्ज्वला ।
 पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरीक्षे
 बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते
 बाधुनम्भवः” ॥ सगन्द इति शेषः । भोजराजः । “ग्रहे
 रवौन्दो रवनिप्रकम्पे केतून्मोल्कापतनादिदोषे । तृते दशा-

द्धानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाद्धानि वदन्ति केचित्” ॥ केतवश्च
 शिष्टावन्तो ज्योतीषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । ग्रहणकाले
 भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अशु-
 द्धम् । किञ्चिद्भूततत्समाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैक-
 दोषे ब्रह्ममिति वाचस्पतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागरधृत-
 सारसंग्रहे । राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होम-
 स्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् ॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत्
 सोमके मखे । तपःस्वाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” ॥ इति
 व्यवस्था अन्यत्र । “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते ।
 वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ प्रयाणस्तु त्यजेत्
 क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म
 त्रिरात्रकम् ॥ शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” ॥
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एक-
 रात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” ॥ भृगुः । “कम्पे
 राजनि भस्माहो ब्राह्मणानां ब्रह्मन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ शूद्रस्यापद्विप्रयम् । कम्प इत्युप-
 लक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोज-
 देवव्यवहारसमुच्चये । “सर्वं कार्यं न कुर्वीत गुरौ सिंहेऽस्तगे-
 ऽपि च । व्रतदोक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पती” ॥ तमो-
 युक्ते राहुयुक्ते । व्रतदोक्षे इति नित्येतरकर्मोपलक्षणम् । तथा
 च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् । “एकराशौ स्थितौ स्यातां
 यदि राहुबृहस्पती । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तश्च विवर्जयेत्” ॥
 मलमासाद्युपक्रमस्य भविष्ये । “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को
 यदि वानयोः । गुरोः राहोरपि तथा त्यजेद्दिदाम् संशयः” ॥
 अथ गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । तद्यथा “यत्र यत्र स्थितौ जीव-
 स्तमोर्यागेन लज्जते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनो-

पिणाम्” ॥ इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंद्धिकास्तु-
दर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” ॥ इति
दोषिकायामनिष्टमित्यभिधानात् । अनिष्टजनकोत्पात एव
सर्वकर्मनिधिकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि । “केतू-
द्गमोत्कापातनादिदोषे” इति दोषजनक एव तथोपरान्ते मण्ड-
लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंद्धिकेति पृथगुपादानम् । अत्र
विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध
आपद्भिपयः । तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव
षट्कालिकायाम् । वराहेण उत्पातप्रकरणे प्रायः षट्संभि-
हितम् । तथा च यः प्रकृतिविपर्ययासः प्रायः संचेपतः स
उत्पातः क्षितिर्व्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुरुतरो भवति प्रायः
इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्ययासव्यावृत्त्यर्थं यदाह “ये च न दोषं
जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः
शौकैर्विद्यादेतैः सप्तासौक्तैः । तथा च मत्स्यपुराणम् “वज्रा-
ग्निमहौकस्ये सभ्या निर्घातनिस्सनाः । परिवेशरजो धूम-
रक्ताकास्तमयोदयाः ॥ हुमेभ्योऽय रघुस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदहृदिय शिवाय मधुमाधवे ॥ तारोत्कापातकलुषं
कपिलाकैन्दुमण्डलम् । अग्निरज्ज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिरा-
कुलम् । रक्तपद्मारुणासभ्या नभःक्षुब्धार्णवीपमम् ॥ मुरिता-
श्वाब्धुसंशोषं दृष्ट्वा शीघ्रे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेशो
विद्युच्छुष्कविरोहणम् ॥ कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं दारुणं
चित्तेः । नद्युदपानसरसां हृद्यृद्धाभिरणप्लवाः ॥ पतनञ्चाद्रि-
नीहाभां वपाधु न भयावहम् । दिव्यस्तौभूतगन्धर्वाविमाना-
द्भुतदर्शनम् ॥ ग्रहनचक्रताराणां दर्शनस्तु दिवास्वरे । शीत-
वादित्रानर्धोपो वनपर्वतसानुषु । शस्यहृद्दीरसोत्पत्तिरपापः
गरदि स्मृताः । शीतानिलतुषारत्वं मर्दनं मृगपर्शिताम् ।

रक्षो यक्षादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषो । दिशो धूमान्य-
काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्यादियास्तत्वं हेमन्ते
शोभना मताः । हिमपाता निलोत्पात विरूपाहुतदर्शनम् ।
दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा
स्त्रोषु गोजाश्च भृगपक्षिणाम् । पत्राङ्कुरसतानाश्च विकाराः
शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्तौ शुभावहाः ।
ऋतावन्यत्र धोत्पाता दृष्टास्ते भृशदारुणाः । उद्यत्तानाश्च
या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितश्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभापन्ते तस्य
नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानु-
षान् । नादेशिता वाम्बदति सत्याहोपा सरस्वती । पतएव
मनुनापि । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाश्चोपसर्पणे ।
एतानाकाशिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यय-
नार्थं ऋतावपीत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्योपतिव्यव-
हारनिबन्धे । “अथ दिवसत्रयमध्ये ऋदुजलपतनं यदा स्यात्
तदीत्पातदोषं शमयेदित्याङ्कुराचार्या” ॥ बार्हस्पत्ये “शम-
यन्त्यासमाहात् कम्पादिक्तत निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोप-
वासव्रतदीक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तरे । “शेतेऽथ
चतुरी मासान् यावद्भवति कार्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते
तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिपेक्षो नृपथैत्रे नाधिमासे
कदाचन । ॥ सुप्ते च तथा कृष्णे विशेषात् प्राहपि हिज” ।
भविष्योत्तरे । “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । मिष्ट-
र्त्तन्ते क्रियाः सर्वायातुर्वर्णस्य भारत । विवाहव्रतवन्यादि
चूडासंस्कारदोक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठ-
नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि व्रजयेदक्षिणायने” । सर्वा-
स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिस्विकीकृताः । एवं पुण्यानोति ।
अथवा विशेषवचनवेद्यर्थादिति यदन्ति । भोजराज ।

“वापो-तडाग-गृह-गोपुर-देवसङ्ग-प्रासादवारिमठकूपविवाहचै-
 त्यान् । कर्तुं यथागमविधानविधिविधात्रा प्रोक्तस्तथैव कथ-
 यामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरो प्रकटशेषफणोपधाने सप्तमौ-
 करान्नपरिमार्जितपादपद्मे । मौने रथौ धनुषि चास्त्रमिति
 तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभिर्निर्दिष्टः” । इव्यो गुरुः ।
 नारदः । “वापौकूपतडागादि प्रतिष्ठापन्नकर्म च । न कुर्या-
 न्नमसासे च महादानव्रतानि च” । दानपदं सामान्यदान-
 परमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । “अस्तौ सन्ध्यागते
 बाले भृगौ मासि मलिन्दुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं
 विवर्जयेत्” । लघुहारीतः । “भृगावस्तौ गुरो सिंहे गुर्वा-
 दित्ये मलिन्दुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविज्ञो-
 कनम्” । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहा-
 दानयो रूपादानात् । किन्त्वियान् विशेषः । मरौचवच-
 नोक्तरोगादौ दानमेव प्रतिपद्यतं न तु महादानमिति । नारा-
 यणोपाध्यायस्तु । सुमुचुणा त्यनभिसहितफलदानम् । मन-
 मासेऽपि कर्तव्यमेव महादानन्त्यनभिसहितफलमपि नेत्याहुः ।
 सत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र दानमिति पठन्ति । यान्न
 यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मनमासनिधि-
 क्षगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकाश-
 कसनध्याय इति स ज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः
 सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोधः, अक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय
 इति केचित् उल्कासहचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आका-
 शिकमिति । यथा मनुः । “विद्युत्स्वनितव्रजेषु महोल्का-
 नाश्च सप्तवे” इति वस्तुर्थः । एतद्वचनं तिथितत्वे विवृतम् ।
 कालाकालविषय इति इलायुधः । गर्जादि समाहारविषय-
 भाकानिकमित्यपरे । आकानिकं निमित्तमारभ्या परदिने

तत्कालपर्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्तन्ते
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगी दानादि । शातातपौयकर्मविपाके । “महा-
पातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपापोद्भव पञ्च त्रीणि
पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमा-
च्छमम् । जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व-
जन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य
कृच्छादिभिः शमः । कुष्ठश्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो घृहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकाया भतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
पचाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः
स्मृताः । जलोदरयकृत् श्लोष्ठ शूलरोगव्रणानि च । खासा-
जोर्णज्वरकृर्दिभ्रममोहगलयहाः । रक्तावुदविसर्पाद्या उप-
पातोद्भवा गदाः । दण्डावतानकसिखवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वन्मौकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः” । तथा “अग्ने
भाद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा
रोगा जायन्ते रोगसङ्हराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्राय-
श्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तदर्भवत्तपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठ्यांशं कल्पं व्याधिवलावलम् । सप्तमुद्या-
वचं पुष्यं प्रदद्याद्देवतार्चने । दद्यात् द्विजमहसाय मिष्टान्नं
द्विजभोजने । गोदानं च सवक्त्रा गोः सुशीला च परास्मिनी” ।
गोदानमधिकृत्यादि पुराणम् । “परोगद्येव जायेत तेजस्यो च
भवेच्चरः” । मनुः । “दोषधान्यगदो विद्यार्हवी च विविधा
स्थितिः । तपसेव प्रसिद्धान्ति तपस्तीपान्तु साधनम्” । अगदो
मैरुज्यम् । शातातपः । यया निदानं दोषात्यः कर्मजो
हेतुभिर्विना । महारम्भोऽस्पृके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ।
सारावल्याम् । “पप्याग्निना गोलवता नरापः सदृष्टिमाजं

विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा
 ब्रह्मसुनिप्रवादः । व्यक्तमाह याज्ञवल्काः । “वक्त्योधारस्त्रेह-
 योगाद् यथा दीपस्य सस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले
 प्राणसंशयः” । यथात्वविकलवक्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना
 दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुपि अशुभकर्मवशात्सोकादुर्गवर्त्मयुद्धा-
 पय्यागित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथा शास्त्रञ्च
 निर्णीतो यथा व्याधि चिकित्सितः । न गमं याति यो व्याधिः
 स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः” । तत् चिकित्सायां भीषटाचार्यैः
 “दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोर्गुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्त-
 पोभिः । इत्युक्तं पुण्यनिचयैरुपचोयमानाः प्राक्पापजा यदि
 कृज प्रथमं प्रयान्ति” । अतएव हेमाद्रिहृतदानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तदानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं
 कमलोद्भव” । कर्मदोषोभयजन्यव्याधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोपधोभिः कर्मक्षये दोषपरिहारे च । सिध्यन्ति ये
 यत्नवता कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” । अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघ
 यस्मात् द्विगुणं परिपच्यते” । केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टे
 रगिलादिदापैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्त्वनद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 मृता विकारास्तु दोषजा मेघजशुद्धिसाध्याः” ।

अथ सुमुच्यते । मनु । “इह चासुखं वा काम्यं
 प्रवृत्तं कर्म कीर्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामिति सार्ष्टताम् । निवृत्तं संव्यमा-
 नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । कामनापूर्वकं कर्म शरीरं प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् । पुनर्ब्रह्मज्ञाना-
 व्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टता

समानगतिताम् । ऋपेर्गत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति
 मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदा काम्या
 निष्क्रामाणां विमुक्तिदा” । भगवद्गोतापि । “युक्तः कर्म-
 फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकौम् । अयुक्तः कामकारेण
 फले सक्तो निबध्यते” । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलाय
 इत्येव समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः ।
 शान्तिं मोक्षायां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्यशुद्धिज्ञान-
 प्राप्तिर्वैकर्म्यसत्यासन्नाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यमिति शेषः ।
 अयुक्तस्तद्विमुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
 प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-
 मोत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति
 भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
 निरासौनिर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः” । सत्यस्य निश्चिप्य
 समर्प्य इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्त्ता
 ईश्वराय भृत्यवत् करोमौत्स्यनया बुद्ध्या निरासौस्थितकाम-
 सहृदयः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः
 विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । “यत् करोषि यदश्राप्सि
 यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कीर्त्तेय तत् कुरुष्व
 मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्माण्यसहस्रिणस्तत् फलानि
 संन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहौमनस्ते
 तस्मिन्नयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” । तां कर्ममहौं भारतवर्ष-
 रूपाम् । एकादशस्कन्धे । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-
 ऽर्पितुमौश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” ।
 वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निविद्धम् । ननु कर्माणि क्रियमाणे
 तस्मिन्नासत्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ।
 अतएवाह निःसङ्ग इति अतन्निविद्धितवान् ईश्वरेऽर्पितुं

न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं
 भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि कृच्छुत्पाद-
 नार्था अतएव अत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रोचनं
 परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्-
 पत्त्येव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या
 आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो हजिना-
 ध्वनि । कथं युञ्जतात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं
 व्यवस्थितं केचिदपिज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
 वेदन्ना वदन्ति हि” ॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमसुखपाथ-
 परा न भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवाप्तर-
 कर्मफलैः कर्मसु कृच्छुत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे
 कृच्छुत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्ड-
 लड्डकान् । पित्रैव सुक्तः पिबति तिष्ठामप्यतिवाल्मीकः” ॥
 अत्र तिष्ठनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिकाभ एव प्रयो-
 जनम् । किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवाप्तरफलैः प्रनोभयन्
 मोक्षायैव कर्मणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि
 न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते । यथा श्रुतस्यैवाघटनादित्याह
 छत्पत्येति द्वाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पञ्चादिषु
 प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलबोर्ख्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु ।
 परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः
 अजानतो यतो न तान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति
 तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् हजिना-
 ध्वनि पापे यत्कर्म देवादियोगी भ्राम्यतः । पुनस्तमो भूत-
 वृक्षादियोगी विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम
 इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो
 युञ्जतात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म-

मोमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यव-
स्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफल-
रोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ।
तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादयः तथा न वदन्तीति अत-
एव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रिया-
योगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्य-
चित्तैव दृश्यते” ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिस्तमेव
वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन
अहया यज्ञेनानशनेन चेति” तमात्मसाक्षात्कारम । अतएव
यज्ञादीनां ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ।
पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः । इत्याह
पण्डस्कन्धे । “स्वय निःश्रेयस विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथ्य वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” ॥ राति ददाति ।
समयप्रदीपे शीदत्तः । “दासीं दासमलङ्कारमन्नं षड्स-
सकृतम् । पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेय सार्वकालिकम् । यद्-
यदिष्टतमं लोके यज्ञाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्धि देयं तुष्ट्यर्थं
देवदेवस्य चक्रिणः” ॥ इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव
विष्णुप्रीतिसुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रवणात् । विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न
स्वर्गवटधिकारिविशेषणत्वेन तत्त्वप्रसाधनादित्याह । ब्राह्मण-
सम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वासनपुराणे तत्तन्मास-
भेदेन तत्तद्दानमभिधाय “विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि
ब्राह्मणेष्वथ । देयानि विप्रसुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥ इति
चाभिधाय दासी दासमिति वचनद्वयाभिधानात् । तथा
विष्णुधर्मोत्तरेऽम्बपुराणे च । “यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विपयेभ्यो

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥
 अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः कथितो
 वादरायणैः” इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य
 पञ्चमत्वाच्च । तदव्ये तत्र नृतस्य । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र चयं कुर्यात् धर्जयित्वा नृता-
 हनि ॥ अमावास्यां क्षयी यस्य प्रेतपक्षेऽथा पुनः । सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शङ्खोक्तेन
 प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्तव्यम् । न तु मलमासभाद्र-
 कृष्णपक्षनृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्वणं तस्य
 प्रेतपक्षनृतत्वाभावात् किन्त्वेकोद्दिष्टम् अत्र पार्वणो विधिः
 पार्वणेति कर्तव्यताकेकोद्दिष्टविधिरिति न व्यवहृमानप्रभृतयः
 तत्र पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य नृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो
 विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । “अपुत्रा ये नृताः केचित्”
 इत्यत्र पार्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र षट्पुरुष-
 निषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्माच्चैपुरुषिकं युक्त-
 मिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्या-
 ब्धिकं पार्वणविधिनैव । “अपुत्रा ये नृताः केचित् स्त्रियो वा
 पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातृप्रभृतिवयदैवतं कार्यम् ।
 मातृ पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्व्राह्मणान् भोजयित्वा इत्य-
 न्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधानात् छन्दोगैरपि मातादिविकाणां श्राद्धं कार्यम् । “न
 योपिज्ञः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च माता-
 पित्रोरिव । तथा हेमाद्रिदृष्टकात्यायनवचनम् । “सपिण्डीकर-

णादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य भ्रातृमातृणामेको-
द्विष्टं सदैव तु ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । पितृव्यादि-
समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनि-
पातः । अत्रानुष्ठापद्वयमभिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
रमावस्याक्षयनिमित्तक-पार्वणविधिक-सांवत्सरिक-श्राद्धार्थम् ।
अमुकगवस्य पितुरमुकदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
कदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वण-
विधिकसांवत्सरिकश्राद्धे कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्वसोर्विश्वेपां
देवानां पार्वणविधिकश्राद्धं दर्भमयत्राङ्गणयोरहं करिष्ये ।
एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
पक्षौयश्राद्धं मलमासे न कार्यम् ।

अथश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धम् । ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्-
कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने । विभागहीन पक्ष वा
त्रिभागत्वंमेव वा” ॥ दिनपदं तिथिपरं तत्तत्कर्मनिमित्त-
पौर्णमास्यन्तर्चैत्रादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिबान्द्रमसं
दिनमित्यादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्द्धमेवेति अर्द्धं कुर्यादेव इति
नियमश्रुतेरर्द्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्द्धत्वे सम्भवति
न तु पक्षस्य तथात्वे विभागकरणे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
त्रयाणां पुराणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्वत्रिभागहीनः
विभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्तरा-
दयनात् श्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विष्णुधर्मोत्तरे । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
प्रसूते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेष-
यतः । पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं मतोऽप्यति । मघायुक्ता न
तत्रापि शस्ता राजस्त्रयोदशी” । एवञ्च प्रतिपदादिपञ्चदशक
षष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिकतिथिस्त्रि-
पकस्त्रिपञ्चतुष्टयविधानात् । प्रागुक्तनागरखण्डे यत्प्रकृत्याहविधानं

महामुने । तन्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्पदानकमेव दानम् । “विष्णोः
शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्” ॥ इत्यादिना “क्षीर-
पल्लवसयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय
वाणिमेधफलं भवेत्” ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-
धायोक्तम् । “अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्विनिवे-
दयेत् । तेनेव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-
वाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं
ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधमाम् ॥
पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्ध्ना प्रतीच्छते
दत्तमकामेन हिजोत्तमैः” ॥ इति वामनपुराणवचने सार्ध-
कालिकमित्यनेन मन्त्रमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । “अथातः संप्रव-
क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्” । इत्यभिधाय । “आदान्तु
सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं
तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-
कामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं
तथैव च । हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमश्चस्तिरथस्तथा । द्वादशं
विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । समसागरदानञ्च रत्न-
धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः” ॥
अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदान महादानम् । विना-
यकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गक वा । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
विनायकादिग्रहलोकपालवस्त्वष्टकादित्यमरुहणानाम् । ब्रह्मा-
ण्युतेशानवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूत्रानि तथैव चैपामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्” इत्यादिना
सूत्रजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेतिकर्तव्यतायोगित्वं निकनीय-
लक्षणाचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च “कनकाश्वतिला-
मागादासीरयमहौगृहाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादा-
नानि वै दश” । इति कूर्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् ।
अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-
करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमापादाद्युल्ले-
खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्यम् । आपादादि
प्रतिदिनकर्तव्यत्वेन निरवकाशात् । “यद्या तु दिवसैर्मासः
कथितो वादरायणैः” इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-
मासत्वाभिधानाच्च । यच्च “संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन
तिष्ठति” । इत्यादौ माघाद्यनुलिखितं संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् । “क्वचित्तयोदशमासाः संवत्सरः”
इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-
लमासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रम्भाष्टतृतीयाव्रते शिवर-
हस्यम् । “मासे मलिनमुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” । उद-
यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वनिरुक्त-
काश्यपवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-
दिकन्तु सावकाशत्वान्नलमासे न कार्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ
कर्तव्यमिति ।

अथ पितृपक्षमृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवौयसंपथो-
र्नागरखण्डम् । “आपाद्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं
वाधत् वृक्षाः स्युः पितरो ध्रुवम् । नमो वाय नभस्यो वा मल-

तत् कन्यास्थरविनिमित्तकम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरब्द-
 स्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भपक्षेऽर्के क्षणपक्षे च सर्वदा” ॥
 इति मतस्यपुराणीयैकवाक्यत्वात् । तत्रैव आपादौयपञ्चम-
 पक्षसम्बन्धे अतीव प्राशस्त्यं तथा चादिपुराणम् । “पक्षा-
 न्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यां गते पक्षमे
 तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृदिधामम् ।
 तथात्वे अर्द्धमेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः
 शक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघुपात्रे गुरुपात्रत्वेनानु-
 ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव
 फलभूमाः एका देया तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा
 इति वाच्यं नित्यत्वादिति आहचिन्तामणिः । तत्र नित्यत्वेऽपि
 सन्ध्यावन्दने सूर्योपस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । “तदसयुक्त-
 पाणिर्वा एकपादद्विपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि उड्ड-
 बाहुरथापि वा” ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं
 विकल्प इत्याह स एव । “यत्र स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि
 मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥
 नित्येऽप्यायास-बाहुल्यादुपात्तदुरितक्षयाणामानुषङ्गिक-फला-
 नाञ्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन
 फलभूम्नः कल्पनीयत्वम् । न तु शक्त्यपेक्षया । तथात्वे
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्तते । न साम्प्रदायिकं
 तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इत्यनेन शक्तस्य होनकल्पकरणे
 फलानुदयः स्यात् । यत्तु “आहवेपु विपश्चानां जलाम्निभृगु-
 पातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिकौ” ॥
 इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थदेवौपुराणवचनेन विशेषवि-
 धिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशोवर्जनमुक्तम् ।
 तच्चिन्त्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां आहं निषिद्धते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र आहं विधीयते । आहविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां आहमभिधाय तदाश्विने “तर्पणीयाचतुर्दश्यां सुप्तपिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम् । दैतनिर्णयेऽपि । इदं हि वाक्यममावास्यान्तु कामिकौत्युपसंहाराच्च चतुर्दश्यां शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां आहमपि निषेधति । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम् । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आहे प्रशस्तास्तिथयो यथेता न तथेतराः” । इति मनूक्तसामान्यकृष्णपक्षचतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्यध्यते । अश्वयुक्कृष्णपक्षोद्यविशेषविधौ दिने दिने इति वीष्माया चतुर्दश्याः आहविषयत्वेन द्वागालिङ्गनात् । अन्यथा वीष्मां विहाय दिन इत्येव विदध्यात् । तेनैव सहस्रत्करणभङ्गात् । अन्यथा दिन इत्यपि व्यर्थं स्यात् । प्रकरणभेदाच्च । तथा च मीमासासूत्रम् । “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति प्रास्ताव्यनिर्णयानृतकालमाधवीययोरित्यायभूल काष्ठांजिनिवचनम् । “नभस्यस्यापरं पक्षे आहं कुर्याद्दिने दिने । नैव गन्दादिवर्जं स्यान्नैव वज्यां चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण । अतएव वृषद्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम् । “कन्यां गते सवितरि दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेन विधानेन आहं तत्र विधीयते” ॥ इति न चैतल्लक्ष्मोधराद्यनिखितत्वादभूलमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम् । भोजदेवल्लिखनादेवास्य समूलत्वात् । न च लक्ष्मोधरेणाप्येतन्निर्मूलमिति लिखितम् । एतेन आह्राय प्राप्तसामान्यकृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धयोरकरणे
 निन्दाद्वयश्रवणाच्च । अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा
 विधीयते । एतेनैव “ऊर्ध्वं चतुर्थीयद्वयः सम्पद्यते” इति
 कात्यायनवचनात् यत् सकृत्करणं तत्पक्षचतुष्टयावरुद्धाश्विना-
 परपक्षेतरापरपक्षविषयम् । सामान्यविशेषन्यायादुक्तम् ।
 तद्वैयम् । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय
 इत्यत्रापि तक्रावरुद्धकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि का-
 क्ष्णादि न देयं स्यात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमौ त्रयोदश्यो-
 सतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशौ श्राद्धान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि
 प्राप्तत्वात् । तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं
 स्यात् । न च दिने दिने इति वीक्षयेति न तथेति वाच्यम्
 अत्रापि “मासि मासि वीक्षणम्” इति श्रुतेः । यो युष्माकं
 पितृणामिति शेषः । तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेक-
 त्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः । पक्षचतुष्टयान्यतम-
 करणे तन्मादेव सिद्धिः । एतदकरणेऽपि सामान्यमामविहितं
 भवत्येवेति । अत्रैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पा-
 न्तराश्रयणम् । त्रीद्वयववदुदितर्हीमवच्च । इति यदुक्तं तदपि
 चिन्त्यम् । कल्पचतुष्टयविधानेनारम्भान्तरसम्भवात् । अन्य-
 येकादगे द्वादगे पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेरेकादगेऽष्टि
 नामकरणे पारब्ध्ये तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादगाहेऽपि तत्-
 करणं स्यात् । तथा द्वादगाहे मपिष्टने पारब्ध्ये एकद्वित्रयादि-
 मासिके कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते
 च कल्पान्तराकरणे पित्रादीनां प्रेतत्वपरौदारा न स्यादिति ।
 किन्त्येवं कर्म यदेभारभ्य वैकल्पिकेन त्रीद्विणा न समाप्यते
 इति दृष्टान्तार्थः । तथेकस्मिन् कर्म्ये पारब्ध्ये तत्र विघ्ने
 अनन्तरदिने सन्यायन्दनादिवत् किमिति न क्रियते । इति

चैव । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्तव्यकल्पसमापनाभावात्
 अत्र कल्पान्तरीक्तो युक्तः । सम्भ्यावन्दने तु कल्पान्तराभावान्न
 तथेति । इत्यक्षरव्यकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्यः । तथा च
 याज्ञवल्काः । “जिह्वा त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कर्षिककर्मिणाम्” ॥ विद्याधर-
 धृतम् । “तौर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे
 दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ तिथिविशेषे अमा-
 वास्यायाम् । स्मृतिः “रविशुक्लदिने चैव द्वादश्यां आश्ववासरे ।
 सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्यपुराणे ।
 “सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्लदिने तथा । आश्वे जन्म-
 दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ आश्वे अमावास्यायाश्च-
 भिक्षे । “नीलपण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु
 दोषदानेन पितॄणामनृणो भवेत्” ॥ इति मात्स्यात् । प्रति-
 प्रसवमाह स्मृतिः । “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ स्मृतवासरे ॥ रविमंक्रान्ति-
 वारोऽपि न दोषस्तिलतर्पणे” ॥ स्कन्दपुराणे । “तौर्थमात्रे
 तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिनीदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्टायां
 स कृमिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्” ॥
 स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं
 तद्भवेत्तौयं दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ एतच्च तौर्थव्यतिरिक्तकाले
 “यो नित्यं तर्पयेत्तौर्थे पितॄन् कृण्वतिलोदकैः । सवन्धान्
 मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुरं व्रजेत्” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
 उक्तस्कन्दपुराणोक्तवचनाच्च । सवत्सरप्रदोषे । “अमावास्यास्तु
 कन्यार्के तौर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा आश्वं विधानेन दद्यात्
 षोडशपिण्डकम्” ॥ इति वायुपुराणोक्तव्ययोगस्थितितत्त्वे-
 ऽनुसन्धेयः । भृगुः । “हृदिग्राहं तथा सोमसग्न्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते" । इद्विधाहमिति सावकाशहृद्विधाहविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् ।

अधामावस्या । कुयुमिः । "संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुसंचये" ॥ संवत्सरप्रदीपस्मृतिरक्षाकरयोः । "एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्श्याहं तदादौ स्यान्न परत्र मलिङ्गुचे" ॥ यत्तु "जातकर्मणि यत् आहं दर्श्याहं तथैव च । मलमासेऽपि तत् कार्यं व्यासस्य वचनं यथा" ॥ इति व्यासवचनं तत् पिण्डपितृयज्ञाभ्यामप्यप्यपरम् । समाप्तौ पिष्टसोमकावित्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन मलमासप्राप्तपिष्टयज्ञैकमूलत्वात् । न पार्वण्याहपरम् । "असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकां प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा" ॥ इति लघुचारातवचने मासिकं पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृत्वा पक्षौय-पार्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिकमिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्वमासिकवत् परमासिकदर्श्याहस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्योपपत्तेः । "सपिण्डीकरणादहं यत् किञ्चित् आहिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिङ्गुचे" इति वचना-न्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलङ्घितघट्य-मासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वनिष्ठितकाठकगृह्येन मल-मासप्रयोगात् । तयोर्द्विःकार्तिकत्वाद्यभावात् । "तत्र यदि-हितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्" । इत्यस्याविषयत्वम् । मृष्यमलमासे आयाटादेर्द्वित्वात् । तत्सम्भावः । एतेनापरे-तिरिति कृत्वा कुयुमिवचने "तस्मिंस्त्रयोदशे आहं न

कुर्यादिन्दुसंक्षये” । इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न कुर्यान्नोपतिष्ठते इति काश्मीरपाठो व्यायानिति हेमाद्रिणाभिहितं यत् तद्वैयम् । समयप्रकाशकृतापि । अमावास्या-
मृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय पूर्वोक्तकुथमिवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि वैयम् । तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात् । न च “अष्टमम्बुघट दद्यात् पञ्चसामिषसंयुतम् । संवत्सरे विवृ-
हेऽपि प्रतिमासश्च मासिकम्” । इति कुथुमिवधनान्तराभि-
हितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तत्परत्वे प्रमाणाभावात् । किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पिष्टमा-
सिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः । पूर्वलिखितहारीतवचनार्थ-
समः । यत्तु तस्मिंस्तयोदशं आहमिति पठितम् अमावा-
स्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यादन्यत्र तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिरिति । न चामावास्यायां पार्वणनिषेध इति वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वात्ततोदशत्वानुपपत्तेः । पर्वचाग्रयणन्त्येति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च । इति जीमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम् । अमावास्या-
मृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात् । अमावा-
स्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वात्ततोदशत्वानुपपत्त्य-
भिधानञ्च न सङ्गच्छते । यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रयादि मासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अथ तत्र घत्सरापेक्षया पणपूरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् “अनेन विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् । त्रिघत्तुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने” । इति देवलवचनेन संवत्सरे प्रतिमासं आहविधानात् तदपेक्षया अमावास्या आहस्यापि तत्राया-
त्रयोदशत्वमिति । इन्दुसंक्षय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्त्याहमेवावगम्यते । न प्रेत्याहमिति पर्वचाग्रयणस्त-
थेति । अत्र साग्निमात्रकर्तव्याग्रयणमाहचर्यात् पर्वपदं
दर्शयागपरम् । पिण्डपितृयज्ञपरञ्च । न पार्वण्याहपरम् ।
तस्य कृष्णपञ्चनिमित्तकत्वेन पर्वनिमित्तत्वाभावात् । पूर्वोक्त-
तत्त्याहप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च । अतएव सुन्यन्तरै-
र्नानादेशोयसप्रहृष्टिरप्यमावास्याभृतस्यैव विशेषो नाभि-
हितः । आहविवेककृद्भिरपि मलमासे पार्वणाभावो बहुप्रव-
न्धेरुक्तः ।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः । लघुहारौतः ।
“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या प्रेतक्रिया बुधैः । क्वचिन्नयो-
दशेऽपि स्यादाव्यं सुक्ता तु वत्सरम्” । प्रत्याब्दिकौ या प्रेत-
क्रिया सा द्वादशे मासि कार्या इत्युत्सर्गः । अत्र प्रेतपदं
प्रमोतमात्रपरम् । क्वचिन्नमलमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासे
कार्याः । आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मलमासेऽपि कार्यं
नलोकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि
नृततिष्यनाभात् । सपिण्डनानुपपत्तेः । अतएव द्वैतनिर्णये
एतद्विषये विष्णुधर्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकस्याहमुक्तम् । यथा
“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे
मासि कार्या प्रेतस्य वार्षिकी” । सत्यव्रतेनापि । “संवत्स-
रस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशं आहं
कार्यं तदधिकं भवेत्” । लघुहारौतः । “असंक्रान्तेऽपि
कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डौ-
करणन्तथा” । असंक्रान्ते खौ मलमासे इत्यर्थः । आब्दिकं
प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डौकरणस्य पृथङ्निर्देशात् ।
ततश्च “गर्भे धातुपिकृत्ये च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डौ-
करणे चैव नाधिमास प्रचक्षते” । इति यत् पुनःसपिण्डौ-

करणमभिहितं तन्मनमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डोकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । “यद-
हर्षा वृद्धिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण । “प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि आद्यानि षोडश । यथा कालन्तु कार्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः” । इति लघुहारीतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
वृद्धार्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा भद्रप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैव चूडाकरणादोनामपि तुल्यन्यायतथानुष्ठाने यदहर्वेति
निर्विषय स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूडा तथोपनयनादि कुर्याच्च सावकाशं भाङ्गल्य न तु विशे-
षेज्याम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्त्तव्यतायां
चूडाकरणादीनां मृद्भ्यादिकतया निषेधावगमात् । “ऋक्षै-
कमस्मिन्मतो यदि जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च
सिद्धे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा चौरादिकर्मगमना-
गमनश्च धीरैः” । इत्यादौ सर्वत्र कालाशौचे चूडाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । भद्रप्राशनान्तस्य काप्यनुल्लेखात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्त्वदवमानाश्रुतीनां कल्पनायाश्च
गौरवात् । कालाशौचे चूडादि न कार्यमिति । नैमित्तिक-
कानि काम्यानीत्यस्यापवादकचूडादौ निषेधः । तथा च
सदागुरो प्रेतोभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चूडादेः स्वकालवाधेन कालान्तरे तत्करणायम् इत्याकाङ्क्षायां
यदहर्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य वृद्धिर्वाद्याभावात् तत्पूर्वपाद्यः । “वाद्यणादिहते

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्तव्यता नाम-
कर्माणः पृथगुपादानधेयव्यापत्तेः । इति वाचस्पतिमित्रोक्तं
निरस्तम् एवं “अनाश्रमो न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः” ।
अथ “आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तोदते त्वष्टो । जपे होमे
तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नामो फलमवाप्नोति
‘कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः’ ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविवा-
हार्थमपकर्षो युक्तः । कन्याया अनाम एव यथा कथञ्चित्
स्थितिरुक्ता पैठोनमिना । यथा “अनामे चैव कन्यायाः
स्नातकव्रतमाचरेत्” । भविष्ये । “चत्वारिंशदक्षराणां साष्टा-
न्नाञ्च परे यटि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु गण्डाश्रमो
मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदष्टं वयो यावत् पूर्यते । पुत्रभार्या-
वियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारिता” ॥

अथ सत्यासनिषेधविचारः । तत्राश्रमानाह पराशरभाष्ये
ब्रह्मपुराणम् । “चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि
कथिता आश्रमास्तथ एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम
द्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितम्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” ॥
क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा
द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति
कात्यायनेनोक्तं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्या-
च्युताः । अतएव “अश्वमेधं गवालम्भं सत्यासं पलपैटकम् ।
‘देवरेण सुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत्’ ॥ इति कलौ
सत्यासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च “आत्मन्यग्नौ नृ
समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्” इति मनुवचनस्य “ब्राह्मणः
क्षत्रियो वाथ पैशोऽपि प्रव्रजेद् गृहात्” । इति विश्वरूप-
लिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाण्ड्याज्ञधत्वा-

टी कायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम् । तत्कृतप्रायश्चित्त-
विषेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात् । मितचरा-
यान्तु । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अथजन्मन एवाधिकारो
न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु चैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ।
त्रयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनात् द्विजातिमात्रस्यावृत्तिरिति लिखितम् ।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम् । प्रचेताः । “प्रेतमासस्य
यः पचस्तत्तथौ प्रतिवत्सरम् । यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-
मुद्दिश्य दापयेत्” ॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति
अवणात् अमावास्यामृतस्यापि पौचादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम् ।
तथा चापस्तम्बः । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुत्र-
धात्र्य ये । तेषामपि च द्वयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
अतएव जावालेन प्रत्याब्धिकम् श्रीरसचेत्रजाभ्यामेव पार्वणं
कर्त्तव्यमेव । यथा “श्रीरसचेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन च ।
प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्धिकं कर्त्तव्यम् । “मलि-
न्मुचेऽपि सप्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि । कनाभिधेयो मासी-
ऽसौ कथं कुर्यात्तदाब्धिकम् ॥ यस्मिन्नाग्निगते भानौ विपत्तिः
स्यात् द्विजन्मनः । तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः”
इति व्यासवचनामलमासमृतस्य सौरेणेव प्रत्याब्धिकं सदा
कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकम् । तत्र पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिपट्के
यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिन्मृताहामाप्सौ
आहलीपापक्षेपः । किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-
मासत्वे तत्रैव आहं नीत्तर इति विधायकम् । “मलमास-
मृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यं
नान्येषान्तु कदाचन” । इति कालमाधवीयधृतपैठीनसि-

ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव
 ददात्यसौ” । इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण चकारणात्
 वृद्ध्यादस्य का गतिरिति वाच्यम् । “न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः
 सपिण्डनविधिः क्वचित् । वृद्ध्यादस्य लोपः स्यादुभयोरपि
 पक्षयोः” । इति वक्ष्योप एव न चाङ्गवाधात् संस्काराणां वैगुण्य-
 मिति वाच्यं तत्तदेवाङ्गबोधकविधौनां तदितरपरत्वादिति ।
 अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे महाविप्लवापत्तेः ।
 इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । “सपिण्डौकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भ-
 वेत् । वृद्धौष्टापूर्त्तयोग्यस्तु गृहस्यय ततो भवेत्” । इति
 मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतौभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति
 वचनाच्च महागुरुप्रेतौभावमात्रे वृद्धिकर्मनधिकारात् निरव-
 काशहृदयर्थे निवापकर्षो युक्तः । न च नैमित्तिकानीत्यादि
 दत्तवचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । तस्य कालाशुद्धेः प्रति-
 प्रसवरूपत्वात् । न च महागुरुप्रेतौभावस्य कालाशुद्धित्वम् ।
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहन्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं नवा-
 पैत्रं यावत् पूर्णो न वक्षरः” । इति तस्मिन्निखितदेवीपुराणवच-
 नेन देहाशुद्धाभिधानात् । अतएव बलिवैश्वदेवाग्न्याधाना-
 रम्भे प्रतिप्रसवमाह कुन्दोगपरिशिष्टम् । बलिकर्मं प्रक्रम्य
 “एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशात्
 आद्यात् सद्विजागरणादिकम्” । एतद्वलिकर्मं तदयुगनङ्ग-
 वाहितत्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम् । एकादशाद्यात् एकाद-
 शाहक्रियमाणात् । जागरणादिकम् अग्न्याधानाङ्गम् । वस्तु-
 तस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम् ।
 यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे
 तथापि नैमित्तिकानीतिवचनात् पुंसवनादि स्यात् । यदप्य-
 भिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवलं वैश्वदेवाग्न्याधानसहित-

वैश्वदेवो महाशुक्लनिपाते हृदिश्राद्धं विना करणीयौ । तथा
गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्त्तव्या इति तदपि न समीची-
नम् । यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र
तथास्तु । अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं हृदिश्राद्धं
विना अन्नप्राशनान्तकर्मसिद्धिः । अतएव निर्णयान्मृते अन्न-
प्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम् । एतेन
यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षं महाविप्रवापत्तेरिति
तदपि पितृयम् । यतो यत्र गर्भाधाने हृदिश्राद्धमपि तत्र
सुतरामपकर्षव्यवहारः । यत्र तु छन्दोगानां नास्ति हृदि-
श्राद्धं तत्रापि हृदिश्राद्धाभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु
तत्राप्यपकर्षो युज्यते । गर्भाधानस्य हृदिरूपत्वादिति । ननु
निक्रमणाद्यन्नप्राशनयोः कथं हृदिश्राद्धमिति चेत् निक्रमणस्य
गोभिर्नोक्तत्वात् । सर्वाण्येवान्द्राहार्यवस्तौत्यनेन तत्र हृदि-
श्राद्धसिद्धेः । अन्नप्राशने च शौनकः । “अथ पुण्येऽङ्गि षष्ठे
तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वान्य-
संयुतम्” ॥ मत्स्यपुराणे । “अन्नप्राशने च सोमस्ते पुत्रोत्पत्ति-
निमित्तके । पुंसवने नृपिके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देवहृद्य-
जलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रा हृषोत्सर्गे हृदि-
श्राद्धं प्रकल्पयेत्” ॥ राजभार्तृण्डे कृत्यचिन्तामणौ च । “सुतो-
त्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्ये व्रते चैव
नाम्नि पुंसवने तथा ॥ पाणिषद्दे प्रतिष्ठायां प्रवेये नववेश्मनः ।
एतद्दृष्टिकरं नाम गृहस्यस्य विधीयते” ॥ एतेन “नाम
कर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा” । इति विष्णुपुराण-
वचने चूडाकर्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिमहः । तेन
चूडाकरणात् प्राक् निक्रमणाद्यन्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न
कार्यम् । नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्त्तव्यता । न

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च “जातकर्मेण यत् आहं नवआहं
तथैव च । प्रतिसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-
संवत्सरं आहमशौचात् पतितश्च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्य-
मिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं
बोध्यम् । जनाभिधेयमिति जनमभिधेयं यस्य तत्तथा इति ।
तद्विनामकत्ववद्वाक्येयम् । “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं
मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुक्षया” ॥

इति वन्द्यघटोपयोगिरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे
मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिसुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं
तत्प्रौढ्यै वक्ति गौरधुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र द्वारीतः ।
“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसौकरोति
फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोप-
घातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन
द्वितीय प्राधानेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमम्
एतेरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पुत्रो भवतीति” । गर्भाधानवत्
गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना । उपेत स्त्रिय-
मुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं गर्भं
सन्दधाति संजनयति पुंसौकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं
पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रसिद्ध्यात् । फलस्थापनात् फलस्थापना-
ङ्गकसौमन्तोन्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं
गर्भस्थस्याश्रयसंस्कारद्वारेतेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंहः
पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपपातकः । जातिभ्रशकरसङ्करी-
करणापात्र-करण-महिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति ।
ज्ञानश्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । अत्र दृष्टान्तमा-
हाङ्गिराः । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते जनैः । ब्राह्म-
स्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” । संस्काराणां नित्य-
त्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि
तत्कृत्वा” ।

अथ अग्निस्थापनम् । अवाग्निसाध्यसंस्कारे ह्यन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः । “अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक् इवनं
 देश समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखासुक्षिप्य
 उदीचींश्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचींस्तिष्ठ उल्लिख्याभ्युक्षयेत्
 लक्षणावृद्धेऽपि सर्वत्रेति” । अनुगुप्ता आच्छादिताः । पतिता-
 दिभिरदृष्टा इति यावत् । प्राङ्नीचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे
 गोभिलपुत्रः । “प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यथोत्तमम् ।
 पितृं दक्षिणतो नीचं प्रतिष्ठान्नाम्भकं समम्” । यथोत्तम-
 मित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युक्तेरदन्तोऽपि यथशब्दः गया-
 गिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्वतः कुशैः पोश्नादिकमपसार्य
 उत्तरस्यान्दिशि सार्द्धहस्तोपरि चिपेत् । परिसमूह्य वितस्ति-
 त्वये उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्मावचनात् । तत उप-
 लेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः । “इन्द्रेण वज्राभिहतः
 पुरा वृत्तो महाधुरः । मैदसा तस्य सल्लिन्ना तदर्थमुपलेपयेत्”
 इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदग्ग-
 तैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा “कुशैः संमार्जयेद्भूमिं
 शुद्धामादौ शुचिस्ततः । हस्ताभ्यां चतुरभ्या गोमयेनोपले-
 पयेत्” इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः ।
 प्राचीं प्रागताम् उदीचींश्च संहतां पश्चादिति । प्रागतायाः
 पश्चिमे भागे संलग्नामुदग्गयां मध्ये उदग्गतायाः प्राचीं प्राग-
 भास्तिस्ती रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य उल्लिखितभृत्ति-
 कोदरणपूर्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्या-
 यनसूत्रात् । उत्तरप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः । “उत्करं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् । द्वारमेतत् पदार्थानां
 प्रागुदीच्या दिशि स्मृतम्” इति । परिसमूहनादि परिषे-
 कान्तं कर्म लक्षणसंज्ञकम् । तस्य लक्षणस्यावृत्त प्रक्रिया
 सधेत्त यत्र यत्रान्निप्रणयनं तत्र तत्र वीध्या । रेखाप्रमाण-

माह कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “दक्षिणे प्राग्गतायास्तु
प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्नायोदौचौ तस्या एवं नवी-
त्तरम् । उदग्गतायाः संलग्नाः श्रेष्ठाः प्रादेयमात्रिकाः । सप्त-
सप्ताङ्गुलांस्यङ्गा कुशेनैव । समुल्लिखेत्” । नरोत्तरं नवाधिकं
द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । श्रेष्ठा उक्तरैख्योरवशि-
ष्टास्तिष्ठः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखा-
न्तरोक्तस्याव्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णां द्वादह स्मृतिः ।
“प्राग्गता पार्थिवी श्रेया ह्याग्नेयौ चाप्युदग्गता । प्राजापत्या
तथा चेन्द्री सोमी च प्राक्कृताः स्मृताः । पार्थिवी पीतवर्णा
स्यादाग्नेयौ लोहिता भवेत् । प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला
चेन्द्री प्रह्वीर्त्तिता । श्वेतवर्णेन सोमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्ष-
णम्” । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह
गृह्यसंग्रहः । “सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाम्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत् पार्श्वं यावदग्निं निधापयेत्” । मानकर्त्तार-
रमाह कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “मानक्रियायामुक्ता-
यामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामप्य-
निश्चयः” । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । “अङ्गुष्ठाङ्गुलि-
मानस्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र ब्रह्मत् पर्वग्रन्थिभिर्मि-
श्रयात् सदा” । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलि-
मानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षट्भिस्तैर्भवेत् ऋष्टं मध्यमं
सप्तभिर्यवैः । कन्यस षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः” ।
तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानस्तु पार्श्वेन ।
“षड्यवाः पार्श्वसन्निताः” इति कात्यायनवचनात् । अग्नि-
स्थापनमन्त्रमाह गोभिलः । ओम् भूर्भूवः स्वरित्यभिमुख-
मग्निं प्रणयन्तीति । अग्निमभिमुखं होत्रभिमुखम् । प्रण-
यन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । पार्श्वं नीत्वा तत्र स्थापयन्तीति

हरिशर्मोद्धृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्यासंग्रहे । “शुभं
पात्रम्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरा-
वेण नवेनाभिसुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽग्नि-
शिरो सुखः । विश्वरूपी महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु” ।
एवञ्चाग्निं प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणीत
इति मन्त्रनिष्ठात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं
स्यात् । तान्नपात्रमप्याह देवीपुराणम् । “तान्नपात्रे शरावे
वा घानयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-
सुखावहम्” इति । अत्रिरपि । “पादान्तरेण प्रिद्धिते
तान्नपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे तादृ-
शेऽपि वा” ॥ यत्तु “शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वील्मुके-
ऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्” ॥
इति स्मृतिसागरोद्धृतवचनं तत् सुख्यकांस्यादिमये सङ्गावे
निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोगपरिशिष्टम् । “जातस्य
लक्ष्णं कृत्वा तं प्रणीय समिध्य च । आधाय समिधञ्चैव
घ्राह्यणमुपवेशयेत्” ॥ जातस्यारण्याद्युत्पन्नाग्नेः इति साग्नि-
क्रपरं प्रागुक्तरेखादि । तमग्निं क्रव्यादमग्निं प्रहि-
णोमि दूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
क्रव्यादाशं मन्त्रनिष्ठात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्य प्रणीय
सक्तप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले
हृद्यादि शङ्खया सस्मृताग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भू-
मस्कारः कर्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उक्षिप्य उद्धृत्याभ्यु-
क्षयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति गृह्यान्तरात् ।
समिध्य ज्वालयित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण
त्राह्यणमुपवेशयेत् । समिधक्षयः तत्रैव । “नाङ्गुष्ठादधिका
न्यूना समित्स्फुलतया क्षचित् । न निर्मुक्तत्वचा चैव न स

कौटो न पाटिता ॥ प्रादेशाश्चाधिकानोना न तथा स्याद्वि-
शाखिका । न सपदा न निर्वोर्ध्या होमेषु च विजानता ॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्वयं
होता वा कृता कृतावैचनादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत् ।
तदुक्तं गृह्यसंश्लेषे । “द्यूतं च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति ॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्मन्त्रधारकः । तृतीय प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत्” ॥ प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनद्वितीयश्लोके पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मनियुक्त आचार्यः स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा । स्वयं होमाकरणे होतापि
स्वयं प्रधानकर्मकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्मन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्वेन यजमानेन स्वयं वरणं कार्यम् ।
“दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमान प्रतोयात्”
इति हरिश्मधृतकात्यायनश्रुत्या तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः ।
अथोतिष्ठोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाध्वयित्यादिक्रमदर्शनेनान्यथाका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम् ।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम् ।
तत्र च “सर्वत्र प्राप्नुष्वो दाता यद्गोता च उदङ्मुखः” इति
वचनात् यजमानस्य प्राप्नुष्वत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते वरणविधिमाह कात्यायनः । आसनमाहाय्याह “साधु-
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्” इति । आसनमाहाय्यानीय
संन्याप्याह साधुभवानास्तामिति । आध्वह माम् इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति पुनरुक्तेऽर्चयेति प्रतिवचनं
सामर्थ्यादिति हरिश्मो ।

अथ ब्रह्मस्थापनम् । तच्च होतृकर्तृकमेव । अग्निमुप-
 समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्य इति कात्यायननैककर्तृ-
 कत्वाभिधानात् । ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
 शाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्यं
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुक्षस्त्रिष्टुप् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकानि-
 सया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तुणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं
 निरस्यति । निरस्तः परावसुः” इति । अप उपस्पृश्याथ
 ब्रह्मासनमुपविशति आवसोः सदने सीदामोति अमन्यभिमुखो
 धाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यवमानात् “भाषेत यज्ञ-
 संसिद्धिं नायज्ञिषां वाचं वदेत् यद्ययज्ञिषां वाचं वदेत्तदा
 वैष्णवौमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्
 यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वौचं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन कृतमुत्तरा-
 सङ्गं सीदककण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्या-
 हुत्यान्यथा चेष्टेदिति” । अस्यार्थः । अग्रेष्व पूर्वदिशा पद-
 क्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भाना-
 स्तौर्योन्यच्चेष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । न तु निरस्यती-
 त्यनेन । अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः
 उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्त याज-
 मानिकम् । तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारा-
 माह गृह्णासंग्रहः । “उदग्धारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षि-
 णम् । दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ॥ अत्र
 तु धारासहितमुदक्पात्रं गृहीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षि-
 णदेशं गत्वाऽरविमादान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारा-
 दानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात्
 आस्तृतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य
 उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानास्तृतात् दणं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम्
उभयदिगष्टमभागं नैऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
प्रक्षिपतीति अप उपसृज्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अधाम-
न्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति आवसोः सदने
सौदामौति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुर-
स्तादित्यादि आवसोः सदने सोदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं सौदा-
मौति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पन कल्पनमेव
सौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रा-
न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धार्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा
एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञियाम् असंस्कृतां वदेद्यदि
तदा वैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसीत्यादि
नमो विष्णवे इति प्रकारव्रितयान्यतमप्रकार प्रायश्चित्तमिति ।
यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासप्तमुत्तरीयं दर्भवटु कुशमयब्राह्मणः ।
स चापरिमितकुशदलेर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रौ कृतान्
कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलेर्ध्ववर्द्धयते तत्रापरि-
मितसख्यात्वमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याश्च
स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसख्या न विहिता विष्टरास्तरणे-
ष्वपि” इति । एतच्छब्दोऽगपरम् । अन्यथा शान्तिदोषिका-
याम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्द्धद्वितयवेष्टितम् । षोडशरे-
णैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ॥ कर्मोपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया “द्विरा-
वृत्त्याय मध्ये वै अर्धवृत्त्यान्तदेशतः । यन्त्रिः प्रदाक्षिणावर्त्तः
स ब्रह्मयन्त्रिसप्तकम्” इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रत्ना-
करे गृह्यासग्रहपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्तृकपक्षे आवसोः सदने सोदा-

मौल्यस्य मन्त्रस्य ऊह प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं
 कुर्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत्
 स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयव्राह्मणादिप्रति-
 निधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्ववत्सर्त्तनेति भट्टभाष्यम् । अथेति
 विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणाग्नेरुत्तरतः
 उदगग्रान् पूर्वक्रमेणामाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अथानन्तर-
 मन्यद्वक्ष्यमाणं कर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
 छन्दोवत्पुत्राणि भवन्तौत्पुत्रैः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । “प्राक्मुदगग्ने-
 रुदगग्रं समीपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” ॥
 इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । “द्रव्याणामुपक्रमानां क्षोमीयानां
 यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्यादङ्गिरभ्युक्ष्य तथा” ॥
 छन्दागपरिशिष्टम् । “आज्यस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव-
 सम्भवा । माहेयौ वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वान्निर्कर्मसु” ॥
 अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं
 अर्पयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । “अथोदूषलमुपले-
 प्रत्वास्य सूर्यञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ग्यं उपसादयति
 अथ हविर्निर्वहेदिति । व्रीहौन् यवान् वा कांस्येन चरु-
 स्थास्या वा अमुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः
 सकृद्यजुषा द्विस्तृणौम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
 त्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रि.फलोक्ततांस्तण्डुलांस्त्रिदेवताभ्यः प्रचा-
 लयेत् द्विर्मनुषेभ्यः सकृत् पितृभ्य इति पविचान्तर्हितास्त-
 ण्डुलानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालौपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिण-
 मुदायुवन् शृतमभिधाय्य उदगुदास्य प्रत्यभिचारयेदिति” ॥
 असायः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

धारणं यथा स्यात्तथा असुप्तैत्वायुष्टं निर्वपामीत्यनेन उद्गू-
 खलोपरि ब्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्रासुप्ता
 इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः । अमा-
 विति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि “अदःपदं हि यद्रूपं
 यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने निघो-
 जयेत्” । अतोऽदःपद एव नामोद्धो न तु विरूपाक्षजपादा-
 विदमित्यादौ । एवञ्चाग्नये त्वायुष्टं निर्वपामीति सामगा-
 नाम् । यजुः प्रयोगो गोभिन्ने निर्वपमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिक-
 समन्त्रकप्रवृत्तौ प्रोक्षणे सामगेन न कार्यं । यजुः परिभाषा-
 माह जैमिनिः । “शेषे यजुःशब्द इति शेषे मन्त्राभिन्ने मन्त्र-
 जाते ; ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रस्निष्टपठितं गानपादभेदरहितं
 तद् यजुरिति बहुदेवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वपः ।
 अस्मिन्निर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वपपरिमाणन्तु होम-
 संख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह कन्दोगपरिशिष्टम् । “देवता-
 माश्रया गृह्णन्निर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव गृह्णी-
 याद्दोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
 कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” ।
 यद्यपि देवतासंख्येति वचनं चरुः समसनौयो य इत्युपक्रम्य
 पठितं तथाप्याकाङ्क्षायां लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरु-
 विधौ तु विद्याकरवानपेयो । यत्र प्रयोजनाभावनियमस्तत्रैव
 तदुपादानादि लोपः । यवानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण
 प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः
 पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा त्वान-
 स्यादिना ब्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि
 समाचरन्ति यात्रिकाः पठन्ति च । “घाते न्यूनं तथा हिन्ने
 सामाग्नये भाम्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः” । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्युने तत्-
 काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिन्सु
 मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह
 चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिर्थ्यगूर्हस-
 मिन्मात्रा दृढा नातिवृद्धमुखी । मृण्मय्योडुम्बरी वापि चरुस्थाली
 प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली ओडु-
 म्बरी ताम्रमयी एषा पायसचरावपि न निषिद्धा “पयानुवृतसारश्च
 ताम्रपात्रे न दुष्यति” इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव
 सारदातिलके । “ततश्च संस्कृते वल्ली गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।
 सन्धेयं क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्ड्योस्ताभ्यां मुपलं-
 गृहीत्वा इति शेषः । वि.फलोक्तान् त्रिधा वितुषीकृतान्
 कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम्
 अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं
 पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलमृतमिवेति
 कुशलेन पाकनिपुणेन मृतं यथा न दग्धं नातिक्लृप्तं न मन्द-
 पक्वं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा उपयेत् । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वशाखोक्तचरुः स्वित्री ह्यदग्धोऽकठिनः
 शुभः । न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-
 वर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमौपमिश्रयन् । शुमिश्रणे
 इत्यस्य रूपमेतत् । मृतमित्यभिधाय्येति स्फुटितम् । चरु-
 माज्यश्रवणाप्लाव्य सदगन्गेरुत्तरस्याम् उत्तार्य प्रत्यभिघारयेत्
 पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । हृषोक्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं
 ज्वलदङ्गारेण विद्योतमद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “अधि-
 मृतमवद्योत्य सुमृतञ्चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पश्चात्

पुनरेवाभिधारयेत्” । मेक्षणादौनाह छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “इध्माजातीयमिध्माहप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । हतं वार्चश्च पृथ्व-
 प्रमवदानक्रियाक्षमम्” । इध्माहप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य
 प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदहं एवैव दर्वी विशेषस्तु महा-
 सुवे । “दर्वीहाङ्गुलपृथ्व्या तुरीयेषु तु मेक्षणम् । सुपलो-
 दृष्वले वार्चं स्वायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्ये
 वैणवमेव च” । अत्र तिर्य्यगूर्ध्वं त्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
 गोभिलः । “पथादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणौ प्रतिस्थाप्य” इति ।
 भूमेर्मंजामह इति वस्वन्त रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति
 मन्त्रं वस्वन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणि कर्माणि
 धनमित्यन्तं जपेत् । विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे
 विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टं “दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-
 मुखमेव च । करं करेण कुर्वीत करेण न्यक्षु कर्मणः । कृत्वा-
 न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ । प्रदक्षिणं तथा-
 सीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” । करेणेति पष्ठमर्थे तृतीया ।
 दक्षिणहस्तमधीमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे
 न विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अन्य-
 भिमुखौ मात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्वहस्तौ सुसं-
 हतौ विस्तृतलग्नौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानाम्
 एकोकरणरूपं सुकरं स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायी ।
 एतेन च दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्येति भवदेवभट्टलिखनं
 निधप्रमाणम् । इमं स्तोममर्हते इति वृत्रचेन परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य भाषेयम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-
 परिसमूहनादिति भवदेवभट्टवीरेखरोक्तं युक्तम् । भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं वृश्चेन परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्ब्रह्मोपवेशन-
मिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तर चरुश्र-
पणमिच्छुक्तम् ।

अथास्तरणम् । “अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परि-
स्तृणुयात् पुरस्तादक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं
पश्चाद्वृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्”
इति अस्यायः उपसमाधाय ज्वालयित्वा 'समस्तं' सर्वतः पुर-
स्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वा
बहुल बहुलवृणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंहतमसंलग्नं पृथक्
पृथक् त्रिवृतं पश्चाद्वृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्यकावृत-
स्याप्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “सकृत्त्रिर्वा प्रतिदिशं
प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणुयातीति” एवमेव भट्टनारायणचरणाः ।
तत्र सकृदावृतमशक्तविषयम् । “पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि
पश्चादावृतान्येच्छादयन् परिस्तृणुयात्” । एकञ्च “प्रतिदिशं
दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथेवाच्छादय तेषां
मूलानि तथेवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्तम्भकान् दद्यात्”
इति भवदेवभट्टः ।

अथ विंशतिकाष्टिकाः । गोभिलः । अथेधान् कल्पयेत्
खादिरान् पालासान् वेति” । तत्र कुन्दोगपरिशिष्टम् ।
“प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । एवंविधाः सुरे-
वेधममिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति
मनोपिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्रन्यासु विंशतिः” ॥
इति । विंशतिकाष्टिकारूपसमिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्त-
त्रैव “अङ्गहोमममित्तन्त्रं शीथन्त्याप्येषु कर्मसु । येषाञ्चेत-
दुपयुक्तं तेषु तत् सदृशेषु च ॥ अक्षमङ्गादिविषदिजनहोमा-
दिष्वग्नेषु । होमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधौ विधीयते” ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-
सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा यात्रिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं
ह्वयन्त इति व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-
समूहनवर्धिरास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्ताः । अत्र ये समिधवि-
स्कास्तन्त्रहोमाः यद्य सुखप्रसवार्थं शोष्यन्ती होमस्तोषु येषाञ्च
वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिभाष्यं द्रव्यम् उपरि पद्यात्
अथ इध्मानुकल्पयेत् इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-
होमेषु इध्मस्य निवृत्तिर्भवेदिति । अचभङ्गादिविपदि विधाहो-
त्तरगोभिलोक्तयानकालौगाचभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो जल-
होमादिकर्मस्त्विति । “लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिप्तौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥ इत्याद्युक्त-
जलक्षिप्तादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । “वहिःसु स्यालौपाक-
मासाद्य इध्ममग्नावाधायज्यं संस्क्रुते । आस्तौर्णकुशेषु चरुं
निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम्” ॥ तथा
च कात्यायनः । “इध्मोऽप्येधार्थमेवान्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः” ।
आज्यमाह गृह्यासग्रहे । “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण
च चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥
घृतं वा यद्वि वा तैलं पयो वा दधिकावकम् । आज्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते” ॥ एतद्वचनं यज्ञपाश्वीय-
मपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । “ततः एव वह्निपः
प्रादेशमात्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धायाच्छिनत्ति न नखेन पवि-
त्रेस्थौ वैष्णव्यौ” इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत
तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दलापेच “न त्वनन्तर्गर्भिर्लं साय
कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र हुत्र

चित्” ॥ इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
 स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् ।
 अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तदयुक्तम् अन्तर्गर्भ-
 शून्यमित्यर्थः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ ।
 अनष्टच्छेदिनौ साग्री तौ पवित्राभिधायकौ” ॥ इति शौनक-
 वचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
 मन्तर्धाय घ्रीक्षादिनाम्तरा कृत्वा । गोभिलः । “अथैने
 अद्विरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूतेत्य” इति । एने पवित्रे ।
 सव्येन मूलप्रादेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुमृज्यात् विष्णोरिति
 मन्त्रेण । गोभिलः । “संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्याम् अङ्गुष्ठाभ्याश्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिभुत्-
 पुनाति देवस्य त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा” इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूष्णीमिति ।
 संपूयप्रकृतमाज्यं “पवित्रमन्तराकृत्वा स्थास्यामाज्यं समावपेत्”
 इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । संपूय मच्चि-
 काद्यपनोयेति सरला उत्पुनात्यूर्ध्वं शोधयेत् । तत्प्रकार-
 माह उदगग्राभ्यामिति । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादौ द्वियचनं पाणि-
 द्वयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंगुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः
 प्रागतं त्रिभुत्पुनाति अग्नौ धारत्रयं हृतं निक्षिपति । तत्-
 प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः । “अथैने अद्वि-
 रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सजेदिति” । अपिरेवार्थे अथानन्तरमेवा-
 सुक्ष्म एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः ।
 “अथैतदाज्यमधिग्नित्य उदगुदासयेदेवमाज्यसंस्कारोऽपि भव-
 तोति” । आज्यं तदुद्धृतपात्रम् अधिग्नित्य अग्नेरुपरिहृत्य
 सदक् उत्तरतः ददासयेदवतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तात्रैवायं

कल्प इति अत्र गर्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संस्कृताण्यपावे
यानि निःस्रियन्ते तेषां संस्कारान्तरी नास्त्येवाह गृह्या-
सप्रहः । “यथा सोमन्तिनौ नारो पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधि चोदितः” ॥ आश्वलायन-
गृह्यपरिशिष्टम् । “सोमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सोमन्तोन्नयन-
संस्कारी गर्भपात्रसंस्कारः” । इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयो-
रयं गर्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः ।
हारोतः । “सकृच्च संस्कृता नारो सोमन्तेन कुलश्रियः । यं यं
गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्” इति । गोभिलः । “पूर्व-
माज्यमपरस्यालोपाक.” । इति । अत्र पूर्वापरदेने स्त्रित्याज्य-
स्यालोपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तो पूर्वापरयोः स्याम्यो तत्र
प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्गं काले सोऽवर्षायाम्नेः
पयात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “दात्रम्योरन्तरा चाज्य-

भार्जनं कुशैः कार्यम् । घृतादिलेपवतास्तूप्येन धारिणा
 प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु
 प्रतापनं दर्भैः सम्भार्जनमभ्युचयम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथा च कात्यायनः । “स्रुवं प्रतप्य दर्भैः
 संमृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्” इति आन्यादिसंस्कारं
 धारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्माणाप्येतत् प्रकरणे
 सकृद्विर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलांस्त्यक्त्वा
 शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः “पञ्चाङ्गुलान् वहिस्त्यक्त्वा धारयेच्छङ्ख-
 मुद्रया” इति वचनात् । पाण्याहुतौ तु गोभिलः । “उत्ताने-
 नैव हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु
 वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । “पाण्या-
 हुतिर्द्वादशपर्यंपूरिका कंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन
 तीर्थेन च ह्ययते हविः स्वगारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ॥
 अशक्तौ तु स्मृतिः । “आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोमहवि-
 र्बलीन् । प्राणाहतिवलिचैव मृद गात्रविशोधिनीम्” ॥ का-
 त्यायनः । “यो नर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यह्वारिणि च मानवः ।
 भन्दाग्निरामयावो च दरिद्रश्च स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे
 होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः त्रिय-
 मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुह्वय्य हुतो चैव पाणिस्तूर्पस्फादारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमन न कुर्याद्भ्रजनादिना ॥ सुखेनैव धमेदग्निं
 सुखादेरपोऽध्यजायते” ॥ नाग्निं सुखेनेति च यत् लौकिके
 योजयन्ति तत् । हि यस्मात् सुखात् सुखप्रदितमन्त्रात् एष
 मरुतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन
 भौकिक इति श्रोताग्निभिरपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् ।
 सुखप्रय हुते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन सरिक्तयमाणसंस्कृतान्यो-
 रेव पाणिस्तूर्पादिनिषेधमुखेन सुखधमनस्य विहितत्वात् तद-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधारणविधेरौचित्यात् आहि-
तत्वस्यानुपास्थितेश्च एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु अग्निस्तु नाम-
धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके इति कुन्दोगपरिशिष्टवचने नाम-
करणार्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तत्र । स्वेऽग्नावन्यहोमः स्या-
दिति तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्वीयाग्नौ तत्करण-
निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्त्तव्यताविधायकं न तु
तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति । गोभिलः ।
“अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्जलिं सिञ्चेत् अनुमते अनुमन्यस्वेति
पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवसवितः प्रसुवेति प्रद-
क्षिणमग्निं पर्युञ्चेत् सकृत्त्रिर्वा पर्युञ्चणान्तान् व्यतिहरद्वति-
पर्युञ्चणहोमोयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान् एकौकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमि-
गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्जलिं प्रागतं सिञ्चेत् अनुमत इत्यादिना ।
अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
रुत्तरतः प्रागतं सिञ्चेत् । देवसवितः प्रसुवयन्नमित्यादिना
प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्जलिना सिञ्चेत् वेष्टयेत्
त्रिवेति फलभूमाद्ये तत्र मन्त्रस्तिथोश्चाद्यैः मुख्याहत्तो गुणा-
वृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युञ्चणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदु-
दकधारादिष्वादिरप्यग्नौ भवतीति अतियुवन् अस्तर्ह्यं मियो-
कुर्वन् होमोय होतव्य पर्युञ्चन् तज्जलेन स्पृशयन्” इति ।
वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठोऽथ मन्त्रादिप्रकारः ।
गोभिलः । “वैरूपाक्षः पुरस्ताद्होमानामिति” । विरूपाक्ष-
शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः श्रीभूर्भुवः स्वरोमित्यादिको

मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्राशुक्लनित्यनैमित्तिकानां पुर-
स्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पर्युदासमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।
‘विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ॥ क्षिप्रहोमेषु
अब्रह्मकेषु सायं प्रातः शोच्यन्ती होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोम-
मर्हते इत्यादि मन्त्रं करणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरू-
पाक्षप्रददौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः ।
“काम्येषु च प्रपदः तपस्य तेजस्येत्यादिकः । च एवार्थे तत्र
विरूपाक्षजपात् पूर्वं तत् पाठमाह स एव । तपस्य तेजस्येत्यादि
जपित्वा प्राणानायस्य तन्मना वैरूपाक्षमाहत्तोच्छुमेत् । तपस्य
तेजस्येत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कश्चिदर्थं साधयितु-
कामस्तन्मनास्तुष्ट्रायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ
यदि काम्यकर्मार्थं कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति
भवदेवभट्टः । नित्यनैमित्तिकयोनीत्य पाठः । ततः सर्वकर्म-
साधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वज्रेर्नामानि गृह्यासंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मारुतो नाम
गर्भाधाने विधायते ॥ पुंसवने चन्द्रमाय शुद्धाकर्मणि शोभनः ।
मौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥ नाम्नि स्यात्
पाथिवो ह्यग्निः प्राग्ने च शुचिस्तथा । मत्स्यनामा च चूडायां
व्रतादिषु समुद्भवः । गोदाने सूर्येनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते ॥ वैश्वानरो विमर्गो तु विवाहे योजकः स्मृतः । गोदाने
गोदानाप्यमंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा-
परः” । अपर धृतिहोमादौ । “प्राययित्ते विधुर्येव पाकयज्ञे
तु माहमः । नक्षहोमे तु वज्रिः प्यात् कीटिहोमे हुताशनः ॥
पूषा इत्यां मृडो नाम गान्तिके वरदस्तथा । पोटिके वसुदस्यैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-
भक्षणे । आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः” ।
प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे
पाकाङ्गकहोमे हवोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुर्गो-
त्सवाङ्गहोमादौ ततश्चासुककर्मणि अग्ने त्वमसुकनामासि इति
नाम कृत्वा “पिङ्गभ्रूश्मशुकेशाक्षः पौनाङ्गजठरोऽरुणः । छागस्थः
साक्षसूत्रोगिः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” । इत्यादित्यपुराणोक्तं
ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति
पूजयेत् । “संपूजयेत्ततो वक्त्रिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्” इति
मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशिष्यमाह गोभिलः । “पर्यु-
क्षस्थालीपाके आज्यमानौयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते”
इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युक्ष्य । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहृत्यावदाय । होतुमेवोपक्रमते
आरभते । उपघातमिति हिंसार्याच्चैककर्मकादित्यनेन दृतो-
यन्तोपपदेन न मासिद्धम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-
रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उप-
घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे । “पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव
तु यद्विः । ह्रयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्यु-
पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
नाज्यभागौ नस्विष्टिक्तत्” । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
होम एव । “चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्” इति
परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं
समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “समिधादिषु होमेषु
मन्त्रदैवतयजिता । पुरस्ताद्धोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्रवेत्” ।
स्मृतिः । “मन्त्रेणोद्धारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहा-
वसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम्” । स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नास्तीति मरणा । मद्भाष्ये मन्वतन्त्रप्रकाशे
 च । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजा-
 यामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” । द्विठः स्वाहा
 इत्यागमविदः । गोभिन्नः । “आज्याहुतिप्राप्त्यमेव संस्कृ-
 त्योपघातं जुहुयाज्जाज्यभागी न स्थितिकृत् । आज्याहुतिध्व-
 नादेगे पुरस्ताद्योपरिष्टाच्च महाध्याहुतिहोमः यथा पाणिपटने
 तथा चूडाकर्मण्युपयने गोदाने” इति आज्यमेव यथोक्तेन
 विधिना संस्कृत्य उपघातं स्रुयेन्नोपहत्य जुहुयात् आज्यमात्रक-
 होमेषु आज्यभागस्थितिकृतामतिदेगप्राप्तानां निषेधः एव-
 माज्यमात्रकहोमेषु हुतिहोमादिषु अनादेगे यत्र पुंसवनश्रद्धा-
 कर्म मीमन्तोन्नयनचूडाकरणादिषु पयादग्ने उदगपेषु दर्भ-
 श्रित्यादिनाऽग्निपटनं प्राप्तं विगिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र
 प्रधानकर्मणोऽङ्गाभिन्नपेक्षादेः पुरस्ताद्योपरिष्टाच्च महाध्याहु-
 तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिस्रभिर्होमः कार्यः यथा पाणिपटने
 इति यथा पाणिपटने महाध्याहुतिः पृथक् असस्ताभियतुर्थो-
 मिति गोभिन्नश्रुत्येन यथा पाणिपटने अतस्सस्ताया चूडादिषु
 संस्कारद्वयेषु पूर्वं पयाचतस्रयतस्रः महाध्याहुत्याहुतयः
 स्मरिति । अहंतामात्रतस्तु गोभिन्नेन महाध्याहुतिभिर्जाज्येन
 जुहुयादिति श्रुतागोहोमं पयाज्महाध्याहुतिहोमः कर्तव्यो
 न तु पूर्वमिति गोभिन्नः । “यद्यपि उपस्तोत्राभिधारितं जुहु-
 र्येताज्यभागादेव प्रथमं जुहुयात् । अतुष्टेहोतमाज्यं गृहीत्वा
 पयापतंस्तु भृगूनामग्नये स्वाहा इत्युत्तरतः गोमायेति दक्षि-
 ऋतः पाप्मं जुहुयादिति श्रुत्येन यद्यपि यदाग्न्यं प्रथमं गृह्यते
 तदुपस्तोत्रं यद्विष्टेहोत्वा अतस्सस्तायाऽहोतं तदभिधारितं
 यदि तथापि होतुमिच्छेत्तदाज्यभागादेव प्रथमं जुहुयात् ।
 शुक्ल होतस्तु अग्नेन गृहीतं जुह्वा जुहोतीति गृह्णान्तरात्

सुवेण स्रुचि चतुर्धा गृहीतमाव्यम् । भृगूणां भृगुगोत्राणा-
मिति सरला । पञ्चार्पेयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवरा-
णामिति भट्टभाष्यम् । भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति,
भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्य-
नेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राङ्मुखधारया जुहुयात् उत्तरमागीयं
दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः” इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव
दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता
चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । “अथ स्विष्टि-
कृत उपस्तौर्यारभ्योत्तरपूर्वाह्नात् सकृदेव भूयिष्ठं द्विरभि-
धारयेत् यद्यवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तौर्याविदाय द्विरवघा-
रयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै अग्नये स्विष्टि-
कृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वाह्ने जुहुयात् महाव्याहृतिभिराज्येनाभि-
जुहुयात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम्
इधो वर्हिः पर्यञ्चणमाज्यभागे सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव
सौष्टिकृतं जुहोति हुत्वेतन्नेचणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृदर्थं
स्रुचिष्टुतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वाह्नादीशानकोणरूपान्नेच-
णेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन
सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सकृद्विनिर्घोषः
पुनर्घृतेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र नेचणक्षतस्थानं घृतेन
प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयाम-
तायामपि न दीय इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन
ईशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्महा-
व्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पद्यादुद्देशाच्च प्राकरण-
मिति । अथ उध्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धो-
मात् प्राक् न तु पद्यादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वकृते यदि
चरुर्नष्टो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाथः मुख्ये कृते यदि नाशदुष्टो

स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्दोम इति सरला । गणेषु एक-
दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं 'परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-
दुदूखलमुपलाद्यपि एवं स्विष्टिकृद्दोमोऽपि सकृदुपलक्षणमेतत्
महाव्याहृत्यापीति सरला । अनुदरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-
प्रकारेण यथाथर्थं समापयेत् ।

अथोदीच्यम् । अथ गोभिलः । "समिधमाधायानुपर्ण्युक्ष्य
तथैवोदकाञ्चलौन् सिञ्चेत् अन्नमंस्या" इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यममाधानार्थं
प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् तद्यथा
"यत्र व्याहृतिभिर्दोमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
विज्ञेयाः स्तोपाणिषद्वहे यथा ॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-
पत्यापि बाहुतिः । होतव्या विविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः" ॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते
तत्र चतस्रश्चाहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे तथा च
गोभिलः । "महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभियतुर्थीमिति" ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्यंस्ताभिस्त्रिष्टभिस्त्रिस्त आहुतौः
भृभुं वः स्वः स्वाहेति समस्ताभियतुर्थी जुहुयात् अपि वा ।
अथवा अज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्राजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पयवान् मुनिभिः स्मृतः
इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्ता-
त्मकमाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्ख्यप्र अग्ने
त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य
"प्राज्यद्रव्यमनादेगे जुहोतिषु विधीयते" इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । प्राज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथा च गोभिलः । "प्राज्याहुतिष्वनादेगे पुरस्ताद्धोपरि-

एतच्च महाव्याहृतिर्होम इति” । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृति-
भिर्हुत्वा अस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपाद्यतस्त आहुतौ हुत्वा
तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समा-
पयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः । “समिधमाधायानु-
पय्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमा-
दायाज्ये हविषि वातिरवदध्यादयाणि मध्यानि मूनानि अक्षं
रिहानाव्यन्तु वय इति । अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् ।
यः पशूनामित्यादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याद्यद्यत इति”
समिधादानानुपय्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।
यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथं करो-
तीत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वर्हिष आस्तुतकुशात्
कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मज्जयेत् न चेदाज्यमवशिष्टं
हविषि चरावादध्यात् अयादिप्रदेशम् अक्षमिति मन्त्रेण
स्थानभेदाग्न्याहृतिः । अथानन्तरमेवासुष्ठन एवं कुशमुष्टि-
मद्भिः प्रणीताद्भिरभ्युक्ष्याग्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूना-
मिति मन्त्रेण तत एव वर्हिष इत्यारभ्य यदुक्तं तदयज्ञवास्तुत्वति
हृदाः कथयन्ति । एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि
तद्व्यनाये एतत् कर्माप्राप्तावपि यज्ञो यच्चिन् वमतोति
च्युत्पत्तिप्रतिपादार्थमिदमर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्तव्य-
मिति एवमेव महभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां ऋद्धो नामेति प्रागुक्त-
वचनात् ऋद्धनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णं
वै तोषविश्व कदाचनेति भविष्यग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्ण-
हुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः । “ऐशान्यामाहरेद्वक्ष

सुचाग्रेण सुवेण वा । धन्दनं कारयेत्तेन शिरः कण्ठांगकेषु
 'च ॥ कस्यपश्चेति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं
 प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या अद्यानाच्च
 विसर्जनम्" ॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । तथा
 च गोभिन्तः । "अपहृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" ।
 अपहृत्ते समाप्ते । गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । "पर्युच्चणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति । अन्ते
 च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा" ॥ गानं कुर्याद्वचस्त्रि-
 'धेति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । "अच्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा याज्ञमग्नि-
 षोमफलैः समम्" ॥ इति शातातपपराशरवचनात् । अव-
 धारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्त्तव्यं न तु पाठक्रमादरः ।
 "हृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां
 'वापि स याति नरकं भुवम्" ॥ इति नारदोयात् । अतएव
 भवदेवमहेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहितं न त्व-
 च्छिद्रावधारणात् परम् । षोमदक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे
 ब्रह्मणे देया । ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तितः ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्" ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टात् । गोभिलेनापि दूर्गादियागसभिधाय पूर्णपात्रं
 दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं
 न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् अतः
 प्रधानकर्मादक्षिणां कर्मोपदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमाने-
 तरहोतृपक्षे तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने षोम-
 दक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां यद्वीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे
 अन्यस्मै दद्यात् "विदध्याहोतृमन्यसेदाक्षणाद्विहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासग्रहयज्ञपात्रपरि-
शिष्टप्रकाशयोः । “अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु
पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे
तु छन्दोगपरिशिष्टम् । “यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन
जायते । नावरार्हं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ॥
अवरार्हं न्यूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत्
“प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
स्त्रायादसु, पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी छेपा विष्णोः संस्मर-
णाय वै” ॥ इति याज्ञवल्क्यात् । ततो “गच्छध्वममराः
सर्वे गृहीत्वार्घां स्वमालयम् । सन्तुष्टा यरमस्माकं दत्त्वेदानीं
सुपूजिताः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोयेण विसर्जयेत् । यत्र
सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने गृह्याणामित्युपलक्षणम् । ततः
“प्रोयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जग-
त्तुष्टं प्रोषिते प्रोषितं जगत्” ॥ इति मत्स्यपुराणोऽयं पठेत्
इति सर्वहोमसाधारणेति कर्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा
अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणीव्यद्रस्यापतितस्याक्नोवस्या-
विवाहामुकगोत्रासुक्तीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति
पिता ब्रूयात् । अग्निं कालेऽग्निसाविध्ये स्नातः याते
द्यौरोगिणि “अव्यद्रेऽपतितेऽक्नोवे पिता कन्यां प्रदास्यति”
इति । पितुरमग्निधाने भ्रात्रादिभिरेव प्रतिष्ठा कर्तव्या
तत्समिधाने तु पूर्वोक्तं वाच्यम् । पितुरभावे कर्तव्यतरस्यापि

ज्योतिषे । “गुरोर्भोगोरस्तवान्ये चार्द्धके सिंहगे गुरो । वक्रि-
 जोवेऽष्टविगेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाङ्गिके ॥ पूर्यराशावनायाता-
 तिचारिगुरुवक्षरे । प्रादाशिरान्तृजोवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यदुतसप्ताष्टे नोचस्येज्ये मन्त्रिस्तुष्टे । भानुसहितके भासि
 चये राहुयुते गुरो ॥ पोषादिकचतुर्भासे चरणाद्विषयंने । एके-
 नाक्का चैकदिने द्वितोयेन दिनवये ॥ तृतीयेन तु सप्ताष्टे मङ्ग-
 स्थानि जिज्ञोविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधो चूडोपनयनोदहान् ॥
 तीर्थस्नानमनाहृतं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयन्त्रांघ्र-
 पुरस्करणदोषणे ॥ प्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहदारम्भप्रवेगने । प्रतिहा-
 रम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च” ॥ भास्वमायनः । “उदगयने आपू-
 र्यमाणे पक्षे कल्याणे मक्षणे चूडोपनयनगोदानविवाहाः” ।
 विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
 दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवसभौमः । “यह-
 शुद्धिमद्गुणिं मासायनर्तुदिवसानाम् । चर्वाक् दशवर्षेभ्यो
 सुमयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयमद्विरो
 वधनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कासदीवो न विद्यते ।
 मसमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
 दोषात् सूर्यदेव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरा-
 मूलानुराधामघाहस्तस्वातिषु तोलिषष्ठमिथुनेषूद्यत्सु पाणि-
 यङः । सप्ताष्टान्त्यवधिः शुभैरुदुपतावेकादशहिविगे कुरे-
 स्त्यायपडष्टगैर्न तु मृगौ पक्षे कुजे चाष्टमे” ॥ पारस्करः ।
 “कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिपूतरादिषु” । स्नातो
 मृगशिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिपूतरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
 एतद्वचनाच्चित्तव्यवणधनिष्ठमग्निनोन्मत्तवाणि लभ्यन्ते । “आये
 मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भागे
 विवाहः प्राणनाशकः” ॥ सप्तमलाकवेधमाह दीपिका ।

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ । परिभ्रमन् ग्रहश्चेदेकरेखास्थी
 वेधः सप्तशलाकजः । वैश्यस्य चतुर्थे अग्ने अग्रणादौ क्षित्तिका-
 चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविदा” ॥
 अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नेतृर्हर्षना-
 द्युतिवेधो निषिद्धः । “चन्द्रातिरिक्तखचरेर्यथा वेधसम्भवः ।
 चिताभूमि तदा नारी भर्ता सद्यः विशेषध्रुवम्” इति माण्डव्य-
 विरोधात् । दोषिकायां “कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने
 तथा । प्राशनं चाद्यचूडायां विद्वन्मूत्र विवर्जयेत्” ॥ तद्रूपं
 दशयोगभङ्गमाह । “तिथ्यङ्गवेदैकदशोनविंशभैकादशाष्टा-
 दशविंशसख्याः । इष्टोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना च योगादमूयेदश-
 योगभङ्गः” ॥ राजमार्तण्डः । “दम्पत्यो द्विनवाष्टराशिरहिते
 दारानुकूले रवी चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकवियुते मध्येऽथ वा
 पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टञ्च रिक्तां तिथिं
 क्रुराहायनचैत्रयोपराहते लग्नाशके मानुषे । पापात् सप्तमगः
 शशौ यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा । यत्नेनापि विवर्जये-
 न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः
 क्षीरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवहे व्रते च मरणं शूलञ्च
 पुस्कर्मणि” ॥ अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह । “मून-
 त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदौचित्यो वा । यामित्रवेधवि-
 हितानपहाय दोषान् दीपाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते” ॥
 व्यासः । “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
 शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता
 कन्या पतिसन्तामवर्द्धिनौ” ॥ खरोदये । “विनाडौवेधमचव-
 मश्विन्याद्रोगोत्तरा-हस्तैन्द्र-मूनवारण्यः । पूर्वभाद्रपदास्तथा
 याम्यसौम्यौ गुरुयोनिचिन्नामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा
 भाद्रा मध्यमाङ्गो व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा

स्वातीविशाखके उत्तराश्रवणा पीण पृष्ठनाडी ध्यवस्थिता ।
 प्राङ्नाद्या विध्यते भर्ता मध्यनाडीभय तथा । पृष्ठनाडीष्वधे
 कन्या म्रियते नात्र मगधः । प्रमष्टं जन्मभ यस्त तस्य नाम-
 र्चनी वदेत् । हयोर्जन्मभयोर्वधे न कर्त्तव्य कदाचन । एक-
 राश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥ तद्यथा । “एकरागौ
 च दम्पत्यो, शुभं स्यात् समस्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतो-
 यैकादशे तथा” ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वोऽनुसन्धेयम् । अत्र च ।
 “स्वपितृभ्य पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोदह-
 नाशेषा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 “कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे तयवेश्मन । नामकर्मणि कालाना
 घूडाकर्मादिके तथा । सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दोमुख पित्रगण पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विश्व
 पुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दोमुख कुर्यात् पितु-
 र्देशान्तरस्यत्वादित्ये अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दोमुखश्चाह
 कर्त्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाथे पातित्यादिना आह्वानधि-
 कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात् तेन स्वयं
 तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च आह कुर्यात् । एतत्
 प्रपञ्चित आहतस्वोद्वाहतत्त्वयो । विश्व । “व्रतयज्ञविवाहेषु
 आहो होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु
 सूतकम् । आरब्धो वरण यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयी । नान्दो-
 आह विवाहादौ आहो पाकपरिष्किया” ॥ व्रतममावास्यादि
 आदिपदात् सायपातर्होमपरिशिष्ट । “प्रवृत्त मलमासात्
 प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि तत्
 समाप्य न मगध” इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरब्ध
 तदवाहादिक मलमासेऽपि कार्यम् अनारब्ध न कार्यम् ।
 “अधिमासके विवाह यात्रा घूडा तथोपनयनादि । न कुर्यात्

सावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेज्यामिति" भीमपराक्रमः ।
 अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा
 सावकाशमित्यनेनैव सिद्धे वैयर्थ्यात् सावकाशश्च सम्भवत् का-
 लान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
 सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । आह जातक-
 नामानि चे च संस्कारमायिताः । मणिम्नूचेऽपि कर्त्तव्याः
 काम्या इष्टौर्विवर्जयेत्" इति संस्काराश्चप्राशननिष्क्रमणा-
 दय इति साधवाचार्यः । यत्तु "नामान्नप्राशनचौडविवाहं
 मौष्णिवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यवृषविसर्जनम् ।
 अस्तं गते गुरो शुक्रे बाले वृद्धे मणिम्नूचे । उपायनमुपारम्भं
 ब्रतानां नैव कारयेत्" इति गार्ग्यवचनं नामकरणादीनां
 वर्जनमुक्तं तन्नामकरणान्नप्राशनजातकर्माणामेकादशद्वादश-
 प्रधानकालाकृतानां यद्वागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अ-
 न्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां
 वेदितव्यं तदाह स एव । "नामकर्म च जातश्च यथाकालं
 समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे" ॥
 तथा गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि कार्याणि "गर्भ-
 वार्द्धुपि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः" इति मनुवचनात् ।
 मत्स्यसूक्ते । "भूकम्पादेनं दोषोऽत्र वृद्धिश्चाहं कृते सति" ।
 एतदनन्तरं क्षीरं कर्त्तव्यम् । "आज्ञया नरपतेर्हिजम्भनां
 दारकर्ममृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमथ दोषणेष्वपि क्षीर-
 मिष्टमग्निलेषु चोडुषु" इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तद-
 नन्तरं कृतोदत्तज्ञाने जामातरि गृहप्राङ्गनमागते तस्य
 गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनान्नारम्भणवरणप्रमाणेषु यज-
 मानं प्रतीयात्" इति हरिशर्मोद्धृतवचने वरणप्रदान-
 परिणयनशुचिपरिकर्माभिप्रेककर्माणि शुभदे तिथौ विसर्गने

न भवन्ति किनाल्पपुण्यानामिति दोषिकायाश्च वरणश्रुतेः ।
 एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुष्पमान्ताद्यत्सवेन साम्प्रत्याचरण-
 रूपमुक्तचन्द्रिकामाह हरियगे । “आशीर्भिवर्धयित्वा तु
 देवार्घ्यं कृष्णमग्रकोत् । अनिरुद्धस्य वीर्याग्न्या विवाहः
 क्रियता धिर्भो । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं गच्छा हि मम
 जायते” । तस्माद्द्वारावस्तौ “जम्बूलमालिका कन्या वरयो-
 मुष्वचन्द्रिका” । दक्षिणात्यास्तु “आसने गयने दाने भोजने
 वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं ममसु शोभनम्” । मत्स्य-
 सूक्त “वलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च
 मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः” । स्त्रीणां ध्वनिः वलुध्वलुध्वनिः
 गीत वा । मत्स्यपुराणम् । “मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-
 घोषश्च गीतकम् । ऋद्धये कारयेद्दिनमङ्गलविनाशनम्” ।

अथार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः । “आच्छाद्य
 चार्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया
 ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्त्तितः” । आच्छाद्य रक्तवासोभ्या कन्यां
 शुक्लवासोभ्या वर परिधाय्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्यन्-
 मिति न पुनर्दोष्यते । अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरश्च
 गोभिन्नाक्तप्रकारादिना । तथा च चतुर्थप्रपाठके दशमका-
 ण्डिकाया गोभिलः । उत्तरतो गां बध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा
 पुत्रवाससा इति अर्हणौयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवौम् ।
 पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्त्रनिष्ठात् बध्वा उपस्थानं
 कुर्यात् । तस्या एव गौरन्यस्या अश्ववणात् अर्हणा पुत्रवाससा
 इति मन्त्रेणार्हणौयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव । इदमह-
 मिमा पद्या विराजमन्वाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
 जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्तुः । इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्ध्वं स्ति-
 ष्ठन् जपेत् । जामाता यच्च देशे । एव जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्तः सम्यक्तादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्र-
 तिष्ठन् पठित्वा जामाता चासने उपविशति । अहं यप्रकार-
 माह म एव । “विष्टरपाद्याप्याचमनोयमधुपर्कान् एकैक-
 गच्छिन्निनिवेदयेरपिति” । विष्टरन्तु माहेदितयवामावर्त्त-
 मन्त्रिताधोमुखाया समंभ्यातदर्शः । तथा च गृह्यामंषः ।
 “ऊर्ध्वेऽङ्गो भवेद् मद्या मध्यकैगन्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 मद्या वामावर्त्तन्तु विष्टरः” । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । “दर्भ-
 मण्या न विदित्वा विष्टराभारयेथापि” । एवञ्च “पश्चागदि-
 भवेद् मद्या तदङ्गेन तु विष्टरः” । इति यदि समूहं तदा
 शास्त्रान्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेव-
 भद्रोक्ता निरस्तम् । एवं विष्टरपद्धतं कृत्वाभ्यासपि यदुक्तं
 तदपि निरस्तम् । “यवोपदिग्यते कां कर्तुं न चोच्यते ।
 दक्षिणमद्य विज्ञेयः कर्मणा पारगः करः” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टात् । पाद्य पादचामनायमुदकम् । तथा चामरः ।
 “पाद्य पादाय चारिणि । अर्घ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं कनम् ।
 माचतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम् । अर्घ्यं दधिमधु-
 भ्याञ्च मधुपर्कं विधीयते” । इति भट्टभाष्यदृतवचनात् ।
 चाचमनोयमाचमनायमुदकम् । दधिमधुमाषेण मधुपर्का-
 मिधामं दृतामभवपरम् । तत्संग्रहे गोभिलः । मधुपर्कं
 दधिमधुदृत पिहितं कांष्यस्य कांक्षेनेति । पूर्ववचने पाद्या-
 नुपदेगात् कांष्यपात्रं विनापि मधुपर्कं दीयते । तान् पञ्च
 विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकगः प्रत्येक त्रिस्त्रिःप्रतिपादन-
 कालेऽर्हणकस्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादीनि निवे-
 दनीयानि । चिरञ्ज्ञा प्रतिगृह्यतामिति मज्जत् सर्वत्र वाक्य-
 शेषं कुर्यात् । पाद्या इति अपसम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति
 सरक्षा तत्र । बोधणविधौ तस्मान्ने च अप इति श्रुत्या पद्धये

तथा कल्पनानुपपत्तेः । “पादाद्यमुदकं पाद्यं केवलं तीर्थमेव
 तत् । तत्तैजसेन पात्रेण गृहेनापि निवेदयेत्” इति कान्ति-
 कापुराणात् “पाद्यं पादाय धारिणि” इत्युक्तेः । अतएव भट्ट-
 भाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विवाहानन्तरमर्हणमुक्त्वा
 गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽध्यागमनमात्र एव
 वरार्हणमुक्तवान् । तत्रैक इत्यनेन बहुवादिसम्मतत्वात् तत्-
 काले वरार्हणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या ओषधीरित्य-
 दद्युं विष्टरमास्तौर्याण्युपविशति या ओषधीरित्यनया ऋचा ।
 उदद्य सुदग्यं विष्टरमास्तौर्यं उपविशति । पादयोरन्यमध-
 नास्तौर्यं उपरिपादो नूणो कुर्यादिति सरना । भट्टभाष्ये ।
 ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रनिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः
 पाद्यजलप्रेक्षणमाह स एव । यतो देवौ वित्यपः प्रेक्षेत । यतो
 देवौ रिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः ।
 “मथ पादमनेनिजे” इति तस्य पादं प्रक्षालयेत् । “दक्षिण
 पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जनाञ्जलि-
 निक्षेपं कुर्यात् एव दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपर-
 मन्यमित्युभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्व-
 प्रक्षालनावशिष्टजनाञ्जलिहृतेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
 गोभिलः । “अन्नस्य राष्ट्रिरसि” इति इत्यस्य प्रतिगृह्णीयात्
 कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्घ्यम् अन्नस्य राष्ट्रि-
 रसोति मन्त्रेणाञ्जलो गृह्णीत्वा गिरसि दद्यात् तथा च भट्ट-
 भाष्ये गुलपाणिधृतवचनात् । “कास्येन वार्हणोयस्य निगये-
 दध्यमञ्जलो” । गोभिलः । यशोऽमोत्याचमनोयमाचामेत् ।
 यशोऽसोति मन्त्रमुच्चार्य्याचमनोयं जलमाचामेत् । तच्च सकृ-
 न्मन्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रि-
 याण्युपसृजेत् । गोभिलः । “यशसी यशोऽसोति मधुपर्कं

गृह्णीयात्” । यशसो यशोऽसीति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा
 “यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि
 धेहोति” त्रिःपिबेत् । तूष्णो चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं
 पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं
 पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत आचम्य गोमोक्षणं कार-
 येत् । तथा च गोभिलः । आचान्तोदकाय गौरिति नापित-
 स्त्रिब्रूयात् । सुच गां वरुणपाशाद्विपन्तं मेऽभिधेहि इति तं
 जह्यमुष्य चोभयोक्तुष्टज गामस्तु तृणानि पिवतूदकं ब्रूयात् ।
 माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति” । आचान्तोदकाय सूताच-
 मनाय प्रकृतत्वाद्धराय । सप्तम्यर्थे चतुर्थी तेन वरे आचान्ते
 नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति ब्रूयात् । एवं
 नापितेनाक्ते तं आवयति वरो सुच गामित्यादि । अत्र मेऽभिधे-
 षोति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेहीति इत्येवप्रयोगः न तु निरा-
 काङ्क्षोकरणाय मोक्षये वन्धुरिति । अमुष्य इत्यनेन कन्यादातु-
 र्नाम निर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेहीति
 अत्रेति पट न लिखितम् अमुष्येत्यमूहेन लिखितं कन्यादाना-
 नन्तरश्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्त लिखितं तद्वेय भट्ट-
 भाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्येन कन्या-
 दानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वे-
 त्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः । “पुण्ये नक्षत्रे
 दारान् कुर्वीत” । पुण्ये दोषरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्त-
 प्रशस्ते रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण
 दारान् पत्नीं कुर्वीतेति । एवम् “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
 पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति” तस्यैव सूत्रा-
 न्तरेण पुण्येऽहनौत्यनेनैव वारतिधिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्वप्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया
 नक्षत्रस्य प्राधान्यं द्योतनार्थम् । अत्र च विवाहात् पूर्वं
 ज्ञातिकर्तृकसमन्वृत्तकन्याभिषेकरूपस्य ज्ञातिकर्मणो भट्ट-
 भाष्येण काम्यत्वाभिधानेन इदानीं तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं
 न लिखितम् । कल्पतरुनाकरयोर्गृह्यपरिशिष्टम् । “कन्यां
 वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते । प्रत्यङ्मुखं वरयन्ति प्रति-
 गृह्णन्ति प्राङ्मुखः” ॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति
 प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
 गृहीता च उदङ्मुखः । एष एव विधिर्दाने विवाहे च
 व्यतिक्रमः” ॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिगृहीता प्राङ्मुखः ।
 तथा च “प्राङ्मुख्याभिरूपाय वराय शुचिमन्त्रिभ्यो । दद्यात्
 प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे क्षणमयुते” ॥ इति वचनाच्च । भव-
 देवोयसम्बन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम् ।
 “तुलापुरुषदाने च तथैव ह्यटकाचले । कन्यादाने तथोत्सर्गे
 कौत्सेयेत् प्रवरादिकम्” ॥ हरिशर्मधृतम् आश्वलायनगृह्य-
 परिशिष्टम् । “शिवदत्तप्रपौत्रो ब्रह्मादत्तपौत्रो विष्णुदत्तपुत्रो
 यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णु-
 मित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति” । सम्प्रदत्ता इत्यत्र
 दृष्टार्थत्वात् पुनश्च नामाप्रत्ययार्था विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव-
 प्रयोगः । तथा च व्यासः । “नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात्
 श्रद्धयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति” ॥
 स्वनामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परनामिफले तु अहमस्मै
 ददानीति एवमाभाष्यं दीयते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्
 ददानीति वाच्यम् उभयपदिताधातोः फलवत् कर्तव्यत्वात्
 पदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः ।
 अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरुक्तनेपरस्मै इति समाख्या

सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव
सक्तदाह ददामौति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
प्रार्थनार्थत्वे तु सक्तत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ
फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः ।
छन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आद्ये
“अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराण-
दर्शनात् । देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र
कन्या वरकुलयोः पाठकक्रमात् ऋष्यशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बल-
वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाचारः ।
तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम् । “वरगोत्रं ससु-
चार्यं प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया-
श्चैव मेव हि” ॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोपम् ।
“नान्दोमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यमुच्चारये-
द्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव त्रिरुचार्यं कन्यां दद्याद्
यथाविधि” ॥ नान्दोसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात्
नान्दोमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु
विवाहादेव पुत्रादिनाभविशेषज्ञापनाय । चरुवर्यं अन्यत्र
प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दोमुखपदस्य आद्यपरत्वे
अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलाषवाधापत्तेश्च । ज्योतिःसार-
प्रमुख्ये । विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।
विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिधातिनी” ॥ अतएव
महाभारते । “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमन्नं प्रतिश्रयम्” ॥ अभयदक्षिणाम्
अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ
दानान्तरमप्याह देवलः । “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-
हविषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ अहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्तव्यम् । भग-
वत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
“चक्रुः सामर्ग्यधुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व-
विद्वे जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च
गुडमिश्रितान् । प्रादाद्वै नूय विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥
ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनोपपापक्षयकाम इति वक्त-
व्यम् । अतएव दीपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
संवर्तः । “तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।
पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यसुखवहृत्तिषु” ॥ विष्णुपुराणम् ।
“विशिष्टफलदां कन्या निष्कामाणां विसुक्तिदा” ॥ निष्का-
माणां सुक्तिप्रतिकूलकामेन रक्षिताभाम् । तेन विष्णुप्रौति-
कामनया दानेन दोषः । “देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
तुष्टये” इति वामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पितु-
द्देशेऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणौपपितृगाथा । “रत्न-
वस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो
योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति” ॥ याज्ञवल्क्यः । “ब्राह्मो विवाह
आहूय दीयते शतयलंज्ञता । तज्जः पुनात्युभयतः पुंरुपा-
नेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च महात्मना” ॥ पुनरिति
पित्रादौन् पापात् नरकाच्च समुत्तरति पुत्रादौन् निष्पापान्
जनयति पात्मानमपि निष्पाप करोति । सह धर्मं चरता-
मिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिर्देवता-
ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । “प्राच्छाद्य चार्चयित्वा च
श्रुतशीलव्रते स्वयम् । आहूय दान कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकी-
र्त्तितः” । अथ यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या
कृत्यस्युटो बहुलमिति स्युटासिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
 ग्रहणनिमित्तोभूत प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाह्वानस्य
 स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम् । हरिवंशीयत्रिशेङ्गुपा-
 एयाने । “पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः । येन भार्या
 हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहात्
 पूर्वं कर्तव्यार्थः । एवं “पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारसंक्षेपम् ।
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ॥ इति मनुवचनं
 विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम् । तथा च
 रक्षाकरः । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूताः”
 इति मनुः । “ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरी धर्म उच्यते” इति । कन्या-
 प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुल्लुकभट्टः । स्वाच्छन्यात्
 स्वेच्छया । दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः । “पिता पिता-
 महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाथे प्रकृ-
 तिस्यः परः परः । अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्या मृता-
 हतो । कामन्वभाये दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरं” तथेत्य-
 नेन नारदीक्ष मातामहाद्याः सूचिताः । तथा च नारदः ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो
 मातुल्य सकुल्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्यायां कन्यां दद्युः सनाभयः” ।
 बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । अत्र सकुल्य-
 मातामहयोर्नारदीक्ष क्रमो न ग्राह्यः पाठक्रमच्छाब्दक्रमस्य
 बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन मातुरूपस्थितत्वात् । सनाभय
 इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते । प्रकृतिस्यः पाति-
 त्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेषणस्पर्शेन पाह्व दारोतः ।
 “तस्मादह्निरवोक्ष्य दद्यादालभ्य चेति” । कालिकापुराणम् ।

“यस्य यद्दीयते वस्त्रमनद्वारादि किञ्चन । तेषां देवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रीक्ष्यपूजने” । सम्प्रदानार्चनमाह मतुः । “योऽर्चितं
 प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नर-
 कन्तु विपर्यये” । योऽर्चा पूर्वकमेव ददाति यस्य प्रतिग्रही-
 ताऽर्चा पूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः ।
 अमर्चितदानप्रतिग्रहे तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चा-
 र्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते । अत-
 एव देवब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदान-
 करे जप्तपूर्वकं दानमाहापस्तम्भः । “सर्वाण्युदकपूर्वाणि
 दानानीति” । गोतमः । “अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकृश्चन्तु
 तिलोदकम् । फलांगमभिसन्धाय प्रदद्यात् ग्रहयान्वितः” ।
 कन्याया देवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कन्या-
 दामस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः” । प्राजापत्याः
 प्रजापतिदेवताकाः तथा “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासी द्विजोत्तमाः” ।
 करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदाहादित्यपुराणम् । “ओङ्कार-
 सुधरन् प्राचीं द्रविणं शतुमोदनम् । गृहीयाद्दक्षिणे हस्ते
 तदन्ते स्वस्ति कीर्त्तयेत्” । ओङ्कारस्य स्वीकारार्थत्वात् ते-
 नैवात्र ग्रहणमुक्तम् । तथा च ओमित्यभ्युपगमे इति शान्दिकाः
 स्वस्तीति दात्रभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथा चामरः
 स्वस्त्याग्नौः क्षेमपुण्यादाविति” मार्कण्डेयपुराणम् । “दातुरि-
 दमभिधायन् प्रतिगृह्णादलीलुपः” । विष्णुधर्मोत्तरे । “द्रव्यस्य
 नाम गृहीयाद्दानीति ततो वदेत् । तोय दद्यात्तथा दाता
 दाने विधिरयं स्मृतः । प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वत्रैव च
 कीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् । समा-
 प्येत्ततः पद्यात् कामभुत्या प्रतिग्रहम्” । व्यासः । “श्रद्धा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म-
सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वास्तु दक्षिणास्तु विधीयते” ।
सुवर्णं काञ्चनमात्रं नपुंसकनिर्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः । “पाणिग्रहणे पुर-
स्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति” । पाणि-
ग्रहणे कर्त्तव्ये गृहसमीपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि
विरूपाक्षजपान्तं कर्म कृत्वा प्रकृतकर्मार्थं योजकनाम्नावाह-
नेन समाहितोऽग्निर्भवति । गोभिलः । “अथ जन्यानामेको
ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतो-
ऽग्नेर्गार्भं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” । अग्निस्था-
पनानन्तरं वरस्य सहायाना मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूर-
यित्वा गृहीतकुम्भो वस्त्राच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्ट-
यित्वाऽग्निब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” ।
अथपूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः । “प्राजने-
नान्यः” इति । प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः
प्रागन्योऽवतिष्ठते । गोभिलः “शमोपलाभमिथ्यान् लाजाय-
तुरञ्जलिमात्रान् सूर्पेणोपसादयन्ति पयादग्नेः” इति । शमो-
हक्षपत्रमिथितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः
पयात् सूर्पस्थान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्तुरनियमः ।
“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते । भृष्टास्तु
ब्रौह्म्यो लाजा घटोऽर्ण्डक उच्यते” । गोभिलः । तथा दृशत्
पुत्रञ्च । दृशत् शिला विषणाधाररूपा पुत्रः पैपत्यकरणरूप-
प्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तोत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्करा माप्नुता
भवति । यस्याः कन्याया जाप्ताता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने चारोद्धर्तना-
नन्तरम् अधिधवाहृतमङ्गलोदकेः सा स्नाता भवति तथा प्राह-
तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्था । प्राहृत-
स्वरूपमाह । “इपक्षीतं भवं शुभं सुदगं यत्र धारितम् ।
प्राहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्” । इपत् सुधम् ।
न धारितं न परिहितम् एवभूतेन वस्त्रेण या अकृन्तदिति
मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतनिर्णयः । तेन
परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनानुरोधेन वस्त्रा उत्थि-
तत्वं प्रतीयते । अतएव कटवर्द्धिपोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-
दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरोयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र
प्राहृतमित्यनेनोत्तरीयलाभात् स्त्रोपरिधाने शक्तमित्यादिष-
क्षितम् । “धारयेदय रक्तानि नारौ चेत् पतिसंयुता । विषया
च न रक्तानि कुमारौ शक्तवाससौ” इति मत्स्यपुराणात् । परि-
धानप्रकारमाह तुः शङ्खलिखितौ । “न नाभिं दर्शयेत् कुल-
वधूरागुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्व्यात्”
इति । वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः ।
रत्नाकरोऽप्येवम् । गोभिलः । “परिधत्तधत्तवाससेति प्राहृतां
यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्भ्यर्वायेति” ।
प्राहृता यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरीयपरि-
धानात् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिधृतवचनेन यथा
स्मृतिः । “यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
तथा समार्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्” । न तु
यज्ञोपवीतिनौमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-
पवीतधारणमिति हरिशर्माक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोप-
वीतधारणानुपपत्तेः सरलाभट्टभाष्ययोरप्येवम् । ततो वधू-
र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । “सुते निष्ठौयिते वान्स्ते परिधानेऽशु-

मोचने । कर्मस्थ एषु नाधामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखौमानयन् जपेत् । सोमे-
 ऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिनः । “पथादग्नेः संवेष्टितं
 कटमेवं जातोयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत् । प्रमे पति-
 यानः पत्न्याः कल्पतामिति” ॥ अग्नेः पथाद्वोरणरचितं कटं
 तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं
 प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः । स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्या
 इति वह्निपोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् । पूर्वकटान्ते दक्षिणतः
 पाणिग्राहस्थोपविशति । प्रमे इति मन्त्रं वाच्यात् लज्जया
 वाऽजपान्त्या वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्रं प्रमे इति स्थाने
 प्रास्या इत्युहं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः समीपवचनः । तेन
 कटवह्निपोः समीपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत् । पत्यु-
 र्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । दक्षिणेन
 पाणिना दक्षिणमंशमन्वारब्धायाः पडाज्याहुतौर्जुहोति अग्नि-
 रेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति । अन्वारब्धाया इति कर्त्तरि
 क्तः । सप्तम्यर्थे षष्ठी । तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेना-
 न्वारब्धायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः
 पडाज्याहुतौर्जुहोति वरः महाध्याहृतिभिः शृयक्समस्ताभि-
 चतुर्थी महाध्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येक-
 माज्याहुतौर्जुह्यात् । हुत्वोपेत्य अवतिष्ठत इति हवना-
 नन्तरम् उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः । अंगस्पर्शनात्
 कन्यायाः होमानुकूलं चेष्टावत्त्वात् समानकर्तृकत्वेन क्ता ।
 अनुष्टुभं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्व-
 ञ्जलिं गृहीत्वा । अनुष्टुभं षष्ठं लघोक्तव्यं परिक्रम्य गत्वा तेन
 कन्यायाः पथाद्वर्त्मना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिण-
 हस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः प्रहणपर्यन्तं

स्थास्यति एतेन कन्यायाः प्राप्नुष्वत्वमाप्स्यति । ततश्चाञ्जल्या
 लभनान्तर पाण्डिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् ।
 तथा च महभाष्यद्वृत गृह्यान्तरम् । “दुत्वाज्यमथ जायाया-
 मन्वारभ्याञ्जलिम्यतिः । न विमुञ्चेदनापस्तु यावत् पाण्डिग्रहो
 क्षपः” इति । “पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
 माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाण्डिग्रहो क्षपति
 इममश्मानमारोहा इति” । पूर्वदेशस्याया वध्वा एव माता
 तथैव भ्राता अथवा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्प-
 स्थान् गृह्णीत्वा वधू दृशत्पुत्र दक्षिणपदाद्येण क्रामयेत् ।
 तदाक्रामणकाले इममश्मानमारोहा इति । वरो जपेत् ।
 सकृत् सगृह्णीत लाजाञ्जलि भ्राता वध्वञ्जलावावपति तं
 सोपस्तोषाभिधारितमग्नी जुहोत्यवच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं
 नार्युपव्रते इति एकवारम् अपिच्छेपेण सम्यग्गृह्णीतं लाजाञ्जलिं
 वध्वञ्जलो उपस्तोषाभिधारितमिति मिहये उपस्तरणाय वरो
 दृतस्रुवं वध्वञ्जलो ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो
 वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपत्यभिधारणाय दृतस्रुवद्वय
 ददाति वरः” इति । चतुरावर्त्तपक्षे भृगुगोत्रो भार्गवप्रवर-
 शेत्तदा पञ्चावर्त्ताय उपस्तरणे दृतस्रुवद्वयमिति विशेषः ।
 एवमुपस्तोषाभिधारितं लाजाञ्जलिभेदमकुर्वन्तौ वरेण इय-
 मिति मन्त्रानिष्ठादि यं नार्युपव्रते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-
 ऽग्नी जुहुयात् । अर्थमण नुदेव पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-
 स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्थमणं नुदेव पूषणं नुदेव-
 मित्ये तौ मन्त्रौ यथासख्य नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य
 पदक्षिणामग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्याना
 पितृभ्य इति” । हुते लाजाञ्जला मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-
 पूर्वम् इत गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातौति । मन्त्रनिङ्गाय कन्धना
 पितृभ्य इति मन्त्र पठन् मधूमग्निं परिणयति परिसर्वतो-
 भावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरस्वायां पत्यु-
 रशक्तौ अधौतवेदोऽन्यो वा परिणयतौत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
 धाद्वावहारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे ना-
 जादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः । “क्षानानाञ्च
 सुव कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्याता
 दम्पतीनविनाग्निकम्” ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
 क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एव वि परि-
 णीता वध्वस्तथैवानुष्टुभगमनेन भर्ता गृह्योताञ्जलिका प्राङ्मुखो
 अवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मान
 दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा-
 वपति वध्वञ्जली मरुदगृह्योतनाजानामञ्जलिं तथा जुहोति
 उपस्तोर्णाभिधारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
 रेण त्रिकृत्वं प्रथमेन सह त्रित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
 मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमग्नावावाप्य प्रागुदीचोमत्युत्-
 क्रामन्त्येकमिध इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रमन्तो ताद्या-
 क्रममाणा पतिर्मा सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ग्रथात् । एव
 मसपटाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्यस्यात्तरार्द्धे
 घृतमुव दत्त्वा तदुपरि नाजशेषं निधाय तदुपरि घृतमुवद्वय-
 मिति चतुरावर्त्तपथे । पञ्चावर्त्तपथे तु मुवद्वयोपरि नाज-
 शेषदानमिति शेषः । ततश्च । अग्नये स्विष्टिक्तं स्यादिति
 सूर्येण जुहुयात् एतदभन्तर सरस्वाता वामदेध्यमान न युक्तं
 प्रमाणानुपदेशात् । नाजशेषानन्तर प्रागुदीचोदिगमाभि-
 मुख्येन दक्षिणपाटपुरःसरं गच्छ मायामपुरं सरणेत्युक्ता एक-
 मिध इत्यादिमन्त्राभिमुख्येनैवाक्रम्य मत्तसु स्थानेषु वध्वर्द्धिष-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं पट्सु स्थानेषु मयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदौत्यनेन प्रार्थनं भवदेवभक्षोक्तं गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्त्रयते सुमङ्गलौरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टुमागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरेणाग्निमोदकोऽनुमंग्रज्य पाणिग्राहं मूर्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । मोदको गृहीतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः सोऽग्नेः पादक्षिण्येन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा मन्त्रलिङ्गादहरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्तरमभिपिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथगभिपिञ्चेत् इतरया समन्याभिधानं स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरमन्निपातत्वात् एवमेव भट्टभाष्यम् । एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पात्यः न सिच्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यतयः इति सरलोक्तं मन्त्रलिङ्गादहरेणैवाभिपिञ्चतीति वीरेखरोक्तञ्च नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जनिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वा एताः पट्पाणिषहणौया जपति गृभ्नामि ते इति । कन्यावसेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् अवसेचनस्थानस्थाया एव हस्तग्रहणार्थम् । उपहृद्गृह्य उपसामौष्ये तेन मणिवन्यसमीपे ग्रहणमर्थोदात्तेन उत्तरतः साङ्गुष्ठदक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उद्गृह्याञ्जनिसकाशादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा गृभ्नामि ते इत्यादि पट्टवः पतिर्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणम् उत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते । समाप्तासुहृन्ति प्रागुदीक्षां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम् । समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु
सतीषु ऐशान्यां दिश्यवस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं
बधूमुत्थाप्य नवेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे वेद्यव-
स्थितम् । तथा च गृह्यान्तरम् । अथोत्तरविवाहः प्रागुदो-
क्त्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति । भट्ट-
भाष्येऽप्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृह्यमनाभावात्
भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणममौपस्यापि
शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमा-
हितो भवति । सद्यं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अन्यन्तरः
स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । इदानीन्तु
तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापितार्त्तः पथात् कर्म
कर्त्तव्यं न त्वन्यन्तरस्थापनम् । तथा च भट्टभाष्ये । वेद्या-
मेव चेतन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहनमिति
वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । अपरेणाग्निमान-
दुहं लोहितं चर्मं प्राग्घोवमुत्तरलोमास्तौर्णं भवति । अग्नेः
पथादिशि रक्तं प्राग्घोवः पूर्वगिरम्कम् उपरि लोमहवचर्मं
उपवेशनार्थमाच्छृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः
प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम् । इदानीन्तु “यत्रा-
धर्मयतुष्यादः स्याद्धर्मः पादविषहः । कामिनस्तमसाच्छ्रवा
जायन्ते यत्र मानवाः । अहदारगृहीताय प्रघोषसेह-
वाश्रवाः । विप्राः शूद्रममाचाराः सन्ति सर्वे कर्मो युगे” ।
इति मत्स्यपुराणोक्त कनियुगस्यभावेन सम्यग्धर्माचरणरहिते-
नापि चर्मोपवेशनाद्यज्ञाभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाव्य-
होमादिकं क्रियते । गोभिजः । “तस्मिन्नेतां वाग्यतामुप-
वेशयन्ति सा चस्पन्तु पवमानचतुर्दशनात्” । मोक्षे न चदे
पडाज्याहुतीर्जुहोति छेपासन्निप्येतत् प्रभृतिभिः । आहुते

राहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धि वध्वा चवनयेत् । आहुतेराहुते-
हुतायाः सुवाम् संलग्नः पततीति । सम्पातोऽपि हृतविन्दुः
तं प्रतिवारं वध्वा गिरसि निदध्यात् । हुत्वोत्थाय उपमि-
च्छन् भुवं दर्शयति । भुवमसि भुवाहं पतिकुले भूयासम्
अमुष्यासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च । प्रकृतहोमा-
नन्तरं परिहृताहद्विर्वधूं नौत्वा भुवमसीति मन्त्रं पाठयन् ।
भुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुष्यासाविति अत्र
पठान्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्धतौ च रुदा-
हमस्मोति । एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां रुदा-
हमस्मोति मातृमन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवदूहितेन ।
अथैनामनुमन्त्रयते भुवाद्यौरित्येतयञ्चौ । अरुन्धतौ दर्शना-
नन्तरं भुवाद्यौरिति पत्नौ बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं
गोत्रेणाभिवादयेत् सोऽस्यावास्विसर्गः । गुरुं पतिं “पतिरेको
गुरुः स्त्रोणाम्” इति वचनात् । गोत्रेण पतिगोत्रेण “स्वगो-
त्रादुभयस्येते नारौ विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या
तस्याः पिण्डोदकक्रिया” इति वचनात् । एतेन पितृगोत्रेण
भर्तुरभिवादनं सरला भवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभिवा-
दयेत् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादाने प्रत्य-
भिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते ।
तथा च भनुः । “अभिवादात् परं विप्रो ज्ञायां समभिवाद-
यन् । असौ नामाहमस्मोति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् । भो.शब्दं
कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावो हि
भोभावी ऋषिभिः स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो
विप्रोऽभिवादाने । अकारयस्व नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः
भूतः” । अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तरं
समुकोऽहमस्मोत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवशर्मः

मुक्तेन कीर्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्व नाम प्रयोज्याद् स्वयमभिवादय इति ।
अत्रायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मीत्यव्ययं तेना-
हमस्मीत्यव्ययं पुरोवर्तीत्यर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्यने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकीर्तनस्य मनुक्तस्य विरो-
धाद्गोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न बाध्यः । “वेदार्थोप-
निबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” इति वृहस्पतिवचनात् ततश्च कुल्लुक-
भट्टशूनपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम् । सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
हियम् । अभिवादने क्रियमाणे स्वीयनाम्नोऽस्मीत्यस्यान्ते
समोपेऽभिवादय संबोधनाय भोःशब्दं कीर्तयेद् यतः ।
संबोध्यनाम्नां स्वरूपभावः महत्तिनिमित्तम् आत्मात्रनिष्ठो
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य महत्तिनिमित्तधर्मो
सुनिमित्तः तेन संबोध्यनामस्थानोयं भोरिति । ततयाभि-
वादयेत्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सोम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाम्नः शर्मादियुक्तप्यास्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिद्यो वर्णागमः स एव प्रुतो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः । “एकमात्रो भवेद्भूतो द्विमात्रो दोषं
उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनस्यैकमात्रकम्” इत्युक्तेः ।
तेनायुष्मान् भव सोम्यामुकदेवशर्मान् एवमेव कुल्लुकमहः ।
एवञ्चाभिवादनेऽस्मीत्यस्य प्रत्यभिवादने च सोम्येत्यस्य नाम्नय
यदनभिधानं भवदेवभट्टप्रत्ये तच्च युक्तम् । मनुविरोधात् ।
अभिवादने यः पादपङ्क्तविन्यासविशेषो मनुना विहितः स
इह पञ्चस्तयानाक्षरपादाभिहितः । सोऽप्यावाग्विसर्गः स

एवाभिवाद एवास्या वध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं
मोनम् इदानीं मोनत्याग इति तावुभौ ततः प्रभृति विरात्र-
मचारलवणागिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सद्यः शयीयाताम् ।
विवाहात् प्रभृति दम्पतौ दिनत्रयं चारुलवणवर्जितं भुञ्जानौ
मैथुनमकुर्वाणौ सहैव शयीयातां भूमाविति खट्वादेः प्रतिषेधार्थं
न तु प्रस्तरकम्बलादीनामपीति । अथार्द्धणमित्याहुः । अस्मिन्
वसरे कन्या पित्रा विष्टरादिदाने नार्द्धणं कर्तव्यं स्वागतेष्वित्येके
विवाहार्थमागतसाम्नेष्वेवार्द्धणमित्येके इदानीं बहुवादिसम्मत-
मेव व्यवह्रियते । इविष्यान्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत । तत्र
श्वशुरभृद्दे यदन्नं प्रथमं भुञ्जीत तस्मात्प्रकीदृवादिरहितं वक्ष्य-
माणान्नपात्रेनेति मन्त्रेणाभिमन्त्रितं श्वो भूते वा समशनीयं
स्थालीपाकं कुर्वीत । यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता
तत्परदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति समशनीयं स्थालीपाकं
कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ।
तस्य समशनीयस्यान्याया देवताः । असमासकरणं पृथङ्निर्वा-
पहोमार्थं मेक्षणेन चायं होमः बहुदेवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव
भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् विःप्रक्षालनम् उद्धृत्य
स्थालीपाकं व्युह्यैकदेशं पाणिनाभिमृषेदन्नपात्रेन मनुनेति ।
उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्युह्यान्नपात्रे निधाय
एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपात्रेन मनुनेति
मन्त्रत्रयेण अवासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भाव्या नाम
प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भव-
देवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति
व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात्
सम्बोधनार्थं बहुनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्वित्दानीं सम-
शनीयचरुहोमाकरणाद्भवदेवभट्टेन न समशनीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं
यध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्त्रं
स्त्रयं किञ्चिद्भुक्ता उच्छिष्टमुच्चरितं यध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा
तत्पर्यमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं वामदेव्यगामान्तं कृत्वा
गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
भृतिहोमादिचतुर्थी होमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
कदलादिकं स्वमात्राय बधूमात्रापयेत् ततो वामदेव्यगामान्तं
कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः । “यानमारोहन्त्यां
शात्मलिमित्येतामृच जपेत्” प्रकृतत्वात् पाणिप्राङ्को जपेत्
एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविष्णादिधानेऽप्येतामेव-
भृतामेव जपेत् । नासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्या-
दिति । अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदोय विषमाणि
च महाह्वयान् श्मशानश्च माविदन् परिपन्थिनः” इति मार्गं
गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषेत विषमाण्युच्चनोचत्वेन चौर-
व्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षभङ्गेऽनहुदिमोक्षे यानविष-
यांसि यन्मागतं पूर्वं तत् त्यज्जाऽन्यत्र याने वा अन्यसु चौर-
व्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु अमेवाग्निं नयन्ति तमिन्वनेनादिना
संधुष्य भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदद्यादिकं योजयित्वा यत्तत-
च्चिदतिथिय इत्युच्चा आज्येनाभ्युचयेत् वामदेव्यं गोत्वारोहेत् ।
पाणिप्राङ्को वामदेव्यं गोत्वा यानं बधूमारोपयेदिति ।
अक्षमद्गादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेव-
मदेन लिखितं मयापि प्रयोगेन सेष्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः
वध्वाः पतिः गृह प्रथमप्राप्तो वामदेव्यं गोत्वा प्रयेगयेत् ।
गृहद्वारां पतिपुत्रगोशसम्पत्तामाश्रय्यो परोऽप्यानहुद्दे चर्मणि
उपवेशयन्तोद्गावः प्रजायन्मिति । गोशमाश्रयः सम्पत्ता

युक्ता यागोदवतार्य उपचर्मादो इह गाय इति मन्त्रेण भर्वा
 जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
 आदधुः । तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतचोडं बालकम् उपस्थे
 क्रोडे उपवेगयेयुः । ब्राह्मण्यमाद्यै शकलोटां पञ्चलो
 आवपेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
 वा ब्राह्मण्योऽञ्जनौ दद्युः । शके कर्दमे लुटन्तीति शकलोटाः
 कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतौर्जुहोति । अष्टा-
 विह धृतिध्रुवा पावय्यकाः । कथञ्चिदगृहगमनाभावेऽपि
 श्वशुरगृहनिवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अत्र इह धृति
 स्वाहा इति इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे चतुर्थी धृति-
 होमेन प्रयुज्यात् । गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थीमर्घ्यं इत्येतद्गो-
 नामसु हि ज्ञयते इति कन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टक-
 होमे समाप्तासु समिधमाधाय यथा वयसं गुरुन् गोत्रेणाभि-
 वाद्य यथार्थं समाप्तासु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
 प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरुन् हुद्धान् गोत्रेण स्वगो-
 त्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
 चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
 वादनं भइभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराहा तद्दिन एव
 चतुर्थी होमः क्रियते तदा तत् समाप्तावेवोदीच्यं कर्मतन्त्रेण
 कर्त्तव्यम् । गोभिन्नाः । “यथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
 चतुर्थी तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत” इति वाक्यार्थः । अतः
 शब्दो हेत्वर्थं यत एतदकरणे यास्याः पापौ लक्ष्मोरित्यादि-
 दोषः शरीरावापेति तत एतदवश्यं कर्त्तव्यम् अग्निमुपसमा-
 धाय प्रायश्चित्ताहुतौर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति चतुस्रुः
 अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन सन्धुक्ष्य प्रायश्चित्त-
 क्षिप्तैर्मन्त्रैराज्याहुतौर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वीष्ठा बोध्या वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-
हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-
स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः एतावानेव विशेषः शेषं
पूर्ववत् एव चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-
स्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चाग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या
इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवद्गृह्य तथैव
समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या इत्यादि पञ्चमीमाहुतीं
बुद्ध्यादिति अत्रापि वीष्ठा बोध्या कर्त्तव्येति कथनादत्रापि
पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नोति
विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः ।
चतुर्थेऽपसव्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे
आत्मायनः । “मन्त्रान्नायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः
पठ्यते तत् प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंगतिः । अग्निस्थाने
वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवद्गृह्य च । समस्य पञ्चमौसृष्टे चतुश्चतु-
रिति श्रुतेः । प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।
अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः । द्वितीये च पतिघ्नो
स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपसव्येति इति आहुति-
विंशकम्” ॥ गोभिलः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ।
जलपात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यङ्ग्य कामयित्वा
प्रावयन्ति तेनाज्यमिज्जलेन एनां बध्नुं अक्षयित्वा सकेशनखा-
मिति सर्वङ्गोमाद्यङ्गार्यं कामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गम-
यित्वा प्रावयन्ति आपयन्ति बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ऊर्ध्वं
क्षिरावात् सम्भव इत्येके । प्रकृताक्षिरातादूर्ध्वं सम्भवः कुर्यादो
मेयुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः । “यदा ऋतुमती भवति
उपरतशोषिता तदा सम्भवकालः” । ऋतुः प्रजाजननयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः पत्युः
 वायान्नियमः “अटुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
 अवाप्नोति स मन्दात्मा भूणहत्यामृताहतौ” इति स्मृतैः ।
 ज्योतिषे । “ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारैवतीरुत्तिकाश्विनौ । उत्तरा-
 दितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जे व्रजेदृतौ” ॥ विष्णुपुराणम् । चतु-
 र्दश्यष्टमी चैव समावास्याय पूर्णिमा । पर्याख्येतामि राजेन्द्र
 रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ याज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तुर्निशास्त्रोष्णं
 तासु युग्मासु संविशेत्” । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य
 सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तात्वाच्च
 संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः ।
 गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । पष्ठेऽष्टमे वा
 सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
 मासि निष्क्रमः । पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथा-
 कुलम् । एवमेव शशं याति पीजगर्भसमुद्भवम्” ॥ चतुर्थे
 स्पन्दते तत इति वधमात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवन-
 कालः । अत्र चतुर्थमासस्य मौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-
 स्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-
 र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-
 गणना युक्ता योपिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम
 इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् । सूत-
 कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता”
 इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात्
 तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-
 नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
 पितामहः । “विषाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ।

अथ द्वितीयादिशब्दात् सस्कारपरिग्रहः । “गर्भाधाने सदा
 आद्या वारा भौमरवौल्यकाः” । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना
 उपस्थमभिसृजेत् । विष्णुर्योनिं कल्पयत्वेतयाच्चां गर्भं धेहि
 सिनौ च समाप्यश्चौं सम्भवतः । शुक्लितदेशस्य सव्येन पाणिना
 शौचदर्शनात् तद्धारणाय दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं सृजेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनोवासीत्यादि-
 मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-
 नन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं सृशन् जपति । ऋचौ
 समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः ।
 “सक्तश्च सस्त्रता नारौ सर्वगर्भेषु सस्त्रता” । तेन गर्भाधान-
 पुंसवनसौमन्तोन्नयनानि सक्तदेव कर्त्तव्यानि । छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नाटो
 कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव
 आहं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आहनेन कृतेन सर्वाणि आह-
 वन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्
 समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे
 विशेषणत्वेन घट्टणं कार्यान्वितत्वात् । यत्तु “नियेककाले
 सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा । श्रेयं पुंसवने चैव आहं
 कर्माहुमेव च” ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माहुत्वेन
 विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न
 लिखितम् । अथ आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्य-
 पुराणात् । “नित्ये नाहोमुख्याहो हते दानायवर्जनम्”
 इति वचनात्तराद्य ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-
 देये पुंसवनस्य काष्ठः” । गर्भे सति तृतीयमासस्य चादिमदेये

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् ।
 प्रातःसशिरस्कापुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राञ्चुपविशति
 आभुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखो उपविशति
 पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिनाङ्कस्योपविशतीत्यन्यत्र
 दर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्-
 सार्थकत्वाय “आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते । मन्त्रस्य
 देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
 द्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु । मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-
 पतिः प्राजापत्यो मन्त्रः । समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । ततश्च
 विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समिप्यक्षेपादिमहा-
 व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-
 होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्म । तत्र गोभिलः । “पश्चात्
 पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्ववमृषानाहितं
 नाभिदेशमभिसृजेत् पुमांसी मित्रावरुणावित्येतयञ्चो उपा-
 विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन
 तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवमृष्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं
 पुमांसाविति मन्त्रेण सृजेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-
 गानान्तं समापयेत् यदि त्विशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा
 एकस्मिन् दिने द्वितीयं पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं
 परिसमूहनम्” । इधो वह्निः पर्युक्ष्यमाज्यभागः सर्वभ्यः
 समवदाय सक्तदेव सौविष्टिकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-
 न्तरात् । उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदौघं कर्म कर्तव्यम्
 अतएव सरस्वात्यां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरैकदिने उभय-
 कारणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालान्तरं तदागौमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदौघो
 दिशि न्ययोधशुक्लामुभयतः फलामन्त्रानामक्तत्रिमपरिमृष्टौ

त्रिःसप्तभिर्यवैर्मासैर्वा परिक्रीय उत्थापयेत् । यद्यसि सोमौ
सोमाय त्वावक्त्रे परिक्रीणामि यद्यसि वारुणी वारुणाय त्वावक्त्रे
परिक्रीणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि
रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्य-
स्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वापरिक्रीणामि यद्यसि
विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रीणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा
अस्यां वीर्यं समाधत्त इय कर्म करोष्यतौत्युत्थाप्य तृणैः परि-
धायाहृत्य वैद्यायसीं निदध्यात् । वटतरीः पूर्वस्यां दिशि शुद्धा-
मुकुलितप्लवः । “लताग्रः पल्लवो गूढः शुद्धेति परिकीर्त्यते ।
पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मवन्धुस्तथाश्रुतः” इत्युक्ते । अश्रुतो
वैदह्येनः तां फलयुगलयुतामस्त्रानां कृमिभिरव्याप्तां विराहत्तैः
सप्तभिर्यवैर्मासैर्वा विराहत्तैः क्रीत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च
हृत्तस्वामिनो न हृत्तात् तेन हृत्तस्वामिने यवा माषा वा देयाः
यद्यसौत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रश्च गुडकत्रयं दद्यात् ।
ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां
निदध्यात् । दृश्यदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मवन्धुः
कुमारी वा अपत्याहरन्ती पिनष्टि दृश्यदं शिनां पेपणार्थत्वेन
सपुत्रां कुमारी अनूदा व्रतवती पतिव्रता अपत्याहरन्ती
तिथ्येकपुत्रकेण पेपणमकुवतो किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः
पेपणं कुर्वती प्रातः सशिरस्काप्लता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्-
शिराः सविशति शीते शेषे सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय
दक्षिणस्य प्राणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसंगृह्य
दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र
इत्येतयर्चा । यथाहध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया
तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुद्धां वस्त्रबद्धां गृहीत्वा
निःपौष्ट्यं दक्षिणनासिकारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाद्युदौच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवन-
कर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् । “षष्ठो संस्कार-
कर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा
तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति स्मृतेः । भुजवले ।
“सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा । गृह्योदितेन
होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥ ऊर्णसूत्रेण संयम्य जीवं
जातीञ्च विद्रुमम् । शुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्नानतटान्तरे ॥
ततः प्रभृति नदीतीरं देवघातोदकं त्यजेत् । सव्याटनं
तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥

अथ सोमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मि-
न्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं
कृत्वा सोमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च नारदः । “घेषान्तु
न कृताः पूर्वे संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पैतृकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितृवर्गे स्वांगदुहृत्वा
वा पुनः । अथय्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः” ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापोर्यक्रमान् भ्रातृक्रमान्तु
मोदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ संस्कारा अपतिपत्येरन्
स्वकाक्षाच्च कथञ्चन । इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् ।
समयकरणे तत्क्षणेव मातृकापूजादि । “गणेशः क्षियमाप्ते तु
मातृभ्यः पूजनं मकृत् । सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगा-
दिषु” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सोमन्त-
करणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवना-
नन्तरं सोमन्तः केसरचनाविशेषः । वाग्यदेवताश्च चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य
 चेवायोगादिति न्यायात् । ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं
 कृत्वैव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भं इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिद-
 कृतं एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-
 नियमो न किन्तु गर्भस्यन्दने सौमन्तोन्नयनं यावद् बालप्रसवः
 इति शङ्खनिश्चितोक्तकालो आह्वयः । वृहद्राजमार्त्तण्डे ।
 “यानार्थकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अद्वै निधाय तं
 बालं पुनः संस्कारमर्हति । पष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गोऽन्यकुजदिन-
 कृतां नन्दे सभद्र तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपिष्टपवने पौष्ण-
 विष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभूषे वृश्चिके
 धात्रि लग्ने चन्द्रे ताराशुक्ले शुभमपि नियतं स्याच्च सौमन्त-
 कर्म । मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंघ्नस्थ च । केचिद्वदन्ति
 सौमन्त तथा रिक्तेतरे तिथौ” । गोभिलः । “प्रातः सशिर-
 स्काश्रुतोदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
 पतिरवस्थाय युगमन्तमोडुस्वरं शलाटुग्रथमावध्नाति अयमूर्जा-
 वतो वृक्ष इति” । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि
 यस्मिन् शलाटुग्रथे नौलस्तवके सयुगमान् मतुवन्तम् । तथा च
 भट्टनारायणधृत छन्दोगपरिशिष्टम् । “शलाटु नौलमित्युक्तां
 ग्रथस्तवक उच्यते । कपुष्पिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात्
 कपुष्पिकः” ॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् ।
 उडुस्वरभवमोडुस्वरम् । अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण
 भार्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सौमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति
 दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अथानन्तरं यव मिन्दूरं खो दटाति तं सौमन्तं शलाटोडु
 नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिञ्जलीभिर्मिश्रितः एकवारकर-
 णाद् यावन्त्युपयनाति तावतोभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमा-

दिपदानि तु व्याहृतीनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् ।
 पिञ्जलीपविव्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “अनन्त-
 गर्भिण साग्रं कौशं हिदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पविव्रं
 यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्” ॥
 गोभिलः । “अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयञ्चा” । वीर-
 स्तरन्त्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथा च छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “श्वाविच्छलाका शलली तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पाकः कृपरः सोऽभिधीयते ॥ ततः शरेण येना-
 दितेरिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते ।
 अथ पूर्णेन सूत्रेण वाक्येण वाकाहमित्येतयञ्चा । चात्र टक्नुः ।
 तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं नयतीति
 शेषः त्रिःश्वेतया शलल्या याम्तेवाकेसुमतय इति स्थानवितये
 शक्तेन शो जाजन्तु कण्टकेन याम्ते इति मन्त्रेण सोमन्तमूर्ध्वं
 नयतीति शेषः । कृपरस्यालोपाक उत्तरघृतस्तमवेचयेत् ।
 कृपर उक्तः स्थालीपाकयकः स उपरिदत्तघृतस्त वध्वाः प्रदर्श-
 येत् स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृपरस्य अपनार्थं मनुष्यार्थ-
 त्वात् द्विप्रक्षाननम् । ततश्च यः कश्चिन्महानसे अपयित्वा
 स्थापयेत् । किम्पश्यसौत्युक्ता प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
 बीति पतिरुक्ता प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तम-
 वेचितकृपरम् । वीरसूजं वसूजीवपतीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादि-
 भिर्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति
 वीरसूत्रं भवेति वाच्यं शेषः । प्रतिपदं स्यात् जीवतो दीर्घा-
 युपः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नी जीवपत्नी अवि-
 धवेत्यर्थः । एव प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः । ततश्च महा-
 व्याहृतिभिर्हुत्वा षोडश्वरफलस्तवक कण्ठं वध्वा प्रजामिति
 वाचयेदित्यन्तं तन्धं कृत्वा व्याहृतिभिर्होमादितन्त्रं समाप-
 येत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

अथ गोप्यन्तोद्दोमः । अथानन्तरं गोप्यन्तीं शूलापशाम्
ग्रामक्षप्रसवां ज्ञात्वा होमः गोप्यन्तोद्दोमः कर्त्तव्य इति
शेषः । सुप्रसवे प्रतिष्ठते वस्तो परिस्तोय्याग्निमावाद्या-
हुतीर्जुहोति या तिरयौत्येतयर्चा । विपश्चित् पुच्छमभवत्
इति वस्तुर्योनिद्वारं वस्तो स्थिते गर्भे प्रतौत्युपसर्गः ।
परिस्तोय्याग्निमिति समिधे पुनर्वचनं परिसर्प्यानायं
परिस्तरणमात्रमेव न तु ब्रह्मोपवेशनाद्यपीति । ततश्च क्षिप्र-
होमः परिस्तरणाज्यमस्कारावेकत्राधिको बल्यत्वात् कालस्य ।
या तिरयौत्याभ्यां जुहोति । पुमानज जनयिष्यते अक्षौ
नामित्येतस्मिन् सर्वेनाग्नि देवदत्तयमां नाम स्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः । “यदाष्टौ कुमारं जात-
माचक्षीरन् अथ ब्रूयात् काहुत नाभिकृन्तनेन स्नानप्रतिधानेन
चेति” । अष्टौ पित्रे पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभि-
कृन्तनेन स्नानप्रतिधानेन काहुत इति पिता ब्रूयात् । नाभि-
च्छेदनमकृत्वा स्नानपानप्रतिषेधेन च बालकं प्रतिपासयत ।
ततः पिता परिहितवस्त्रमुद्धितः स्नायात् । “जाते पुत्रे पितुः
स्नानसचेनस्तु विधीयते” । इति संवत्सात् । ततः पुत्रजन्म-
निमित्तं हृदियाहं तन्त्रेण कुर्यात् । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
याहमभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्ये जातकर्मसमं
भरैः । इति मार्कण्डेयपुराणात् । “सौमन्तोवयने चैव
पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दोमुखं पित्रगणं पूजयेत् प्रयतो
वृद्धो” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । आहुत्याहकारणायतो
अक्षौत्सगर्भाच्च कर्त्तव्यम् । मिताचरायां पितामहः । “अगोचे
तु मनुष्यत्वे पुत्रजन्म दृष्टा भवेत् । कर्तुं शक्नोति कालिको दृष्टि-
रयम् । पुनरेव मः” ॥ तात्कालिको पुत्रजन्मनिमित्तकालिको ।
दामदपंच परादपुराणं “यावत्कालं पुत्रं जाते न नाहो द्रिपते

पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ कृत्य-
चिन्तामणौ देवतः । “जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-
माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत्” ॥
गर्गः । “श्रुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदादितः क्रियाः ।
अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्” ॥ पुनः
स्नानमाह्लादिपुराणम् । “सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-
स्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्” ॥
गोभिलः । “ब्रोह्मियवो पेपयेत्तयैवावृता यथाशङ्कां ब्रोहिः
शरत् पक्कधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालावे गोधूमाः” ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “यद्योक्तं वस्त्वमस्य तौ प्राह
तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रोहिणामपि शालयः” ॥
उभयालाभे प्रत्येकम् । “यथा लाभोपपन्नं वा रौप्येषु तु विग्रे-
षतः” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-
शक्त्या तथा कल्पयते वटशृङ्गा पेपणे याः परिपाटौ तथात्रापि
पेपयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य निष्ठा निर्माष्टि इयमाप्नोति । पिष्टौ ब्रोहि-
यवो दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुठाभ्या गृह्योत्वा कुमारस्य रसनायां
निदधाति इयमाप्नोति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राग्ये-
ज्जातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-
मित्येतयर्चा मदसंस्तुतिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-
काङ्गुठाभ्या धृतेन जातरूपेण काष्ठनेन घृतं गृह्योत्वा मेधाजननं
घृतम् । गिरगोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृगभ्यां जुहोतीत्यनेन
मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राग्येदित्यनेन सुगुहाधिकरणत्वं कृतत-
नाभिमिति ब्रूयात् स्नानञ्च प्रतिपत्तेति उक्तनिषेधविधिरयं
नाभिगच्छो नाभिनिःकटनाडोपरः स्नानपटं तत्क्षीरपरम् अतः
ऊर्ध्वं सममासन्नभनमादगराच्चात् जातकर्मण उपरि असंस्मर्यः ।

देशमदिनं व्याप्य अभिविधावां जातकर्म कृत्वा न स्नानाहंता
सद्यो जाते एनो नास्त्येति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । “जगनादशरात्रे
व्युष्टे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्” । व्युष्टे गते ।
तथा च श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाङ्नि पिता नाम
कुर्यात्” एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य शेषायोगात्
इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । “नश्वः समुपासीत
कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति” । एतच्च प्रथस्ततरतमपरपरकाल-
कर्मंतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पद्यादग्नेरुदग-
ग्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृह्णाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्दिग्दर्शनं स्यात् । य इत्यनेन पितुर-
भावेऽन्योऽप्यधिकारौ । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणत उदक्ष कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-
पृष्ठं पश्चिम्योत्तरत उपविशति उदगप्रेषु कुशेषु आच्छाद्य
आङ्गोपदर्थे तेन मुखवर्जं कृदायित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः
स्थित्वा उदक्ष सुत्तानम् अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य
गत्वा । अथ जुहोति प्राजापतवे त्रिथये नक्षत्राय देवतायै”
इति । त्रिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै त्रिथि-
नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बहुचर्चम् । “तन्मध्ये जुहु-
याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति” ॥ त्रिथयः प्रतिपदाद्याः
तद्देवताः प्रद्युम्नपृथिव्युयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म-
रुद्रवायुमरुतयचपितरः । योषमास्यां विष्णुदेवाः । एषा सोम
विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “नामधेये मुनिवसुपिशाचा-
बहुवक्तदा । अक्षय्य पितरो देवा अष्टम्या त्रिथिदेवताः” ॥
तेन सुन्यादयो बहुवचनात्ता होतव्या इति शेषः एकवचनात्ता
होतव्याः । नक्षत्रास्त्यग्नित्यादौनि । देवताः प्योतिथे अग्निः

यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु
नाभिजितो यद्वयम् उत्तराषाढात्वेन अश्लेषात्वेन च तदभि-
धानात् । तेन विरिञ्चिप्रद्वयम् । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “वाग्नेया दश सर्पा द्वे विशाखा द्वे तथैव च ।
आषाढा द्वे धनिष्ठा द्वे अश्विन्या द्वे तथैव च । इन्द्रान्येतानि
बहुवद्व्याणां जुहुयात् सदा” ॥ इन्द्रद्वयं द्विवर्णमवशिष्टा-
न्यथैकवत् । कृत्तिका द्वे विशाखा द्वे आषाढा द्वे धनिष्ठा द्वे
एतानि द्विकानि द्विकानि शोम्कृतिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रद्वयं भाद्र-
पदद्वयं फल्गुनोदयश्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषास्यैकवचन-
युक्तानि तदेवता होमेऽपि विशेषः । “देवता अपि ह्यन्ते
बहुवत् सर्पवस्त्वपः । देवाश्च पितरस्यैव द्विवद्वर्णाश्विनौ
तथा” ॥ देवा विश्वेदेवाः । गोभिलः । “तस्य च मुख्यान्
प्राणान् सृशन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतन्मन्त्रं जपति आह-
स्यत्यं मासं प्रविश्यासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्यं
दौर्घाभिनिष्ठानान्तकृतं नाम दध्यात्” । कुमारस्य मुखभयान्
वायून् प्राणनिर्गमोपायभूतान् छिद्रविशेषसप्तमुखमक्षिणो
नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन सृशन् काऽसौति मन्त्रं जपेत्
आहस्यत्यं मासं प्रविश्यासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते सासाविति
च पदद्वयस्थाने सखोधनान्तं नामोच्चारयेत् । कीदृशं कक-
र्गादि पञ्चकलतीघादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्य-
तमवर्णमध्यं दौर्घं द्विसावम् । आकारादि अभिनिष्ठानो
विसर्गः । एतदुभयान्यतरं यस्यान्ते अर्धादिसंयुद्धिप्रथमान्त-
प्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कृदन्तं यथा बलिध्वसौ
मिषत्प्रभर इत्यादि । तथा च गर्गः । “आदौ घोषवदधरान्
यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दौर्घविसर्जनौघसहित

नाम प्रयत्नात् कृतम् । नृचे तिथ्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैर-
क्षरेः” । गोभिलः । “एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रहितम् एतच्च स्वगृह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानघवामि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्प-
तरुशृङ्खलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् खनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवशर्माद्युपपदान्तत्वेन कर्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मा वर्मादि संयुतम्” इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् ।
“शर्मा देवस्य विप्रस्य धर्मा ब्राता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तस्य
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपीयेन शर्मा-
न्तता च । गोभिलः । “अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्” । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरु-
स्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकाराय त्र्योपूर्वं
समुदौरयेत्” । इति राघवभट्टतत्त्वप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
त्र्योशब्दादित्वं नाम्नो न मृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोभिलः ।
“मातृ चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदीच्यं वामदे-
व्यगानान्तं कुर्यात् गोर्दक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः” ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिलः । “जननाद्यस्तृतीयो-
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयाया प्रातः सगिरस्क कुमारमाग्राव्यास्त-
मिते सूर्ये वोते सोऽहते पञ्चसिक्ततः पितृंतिष्ठत” । कुमा-
रस्य जननमारभ्य योज्योत्स्ना दृष्टियुक्तः पञ्चस्तस्य तृतीया-

तियो प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादी
 अस्तमिते सूर्ये विगते रक्षिभावस्थे काले सन्ध्योपरमे अञ्जलि-
 कृतः बहुब्रोहावाहितान्निगणपाठात् कृतः अञ्जलिरुपतिष्ठते
 चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
 कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदक्षं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरमम्
 उदक्षमुत्तानमिति भट्टभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला ।
 अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य
 सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पथिमाभिमुखी अथ जपति यत्ते सुमौमे
 हृदयमिति यथायं न प्रमोयते पुत्रोजनित्रया अधीति उदक्षं
 मात्रे प्रदाय यथार्थं मातर्युदगतायां पिता यत्त इत्यादि
 पुत्रोजनित्रया अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
 मुदक्शिरमं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।
 कृत्यचिन्तामणिः । “स्वस्त्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं दापयेत्”
 अर्काघस्तं छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्घस्तु चौरौदार्यवसभूर्त-
 त्यादि । तत्र वृद्धिश्चाहमाह गोभिलः । “सर्वाण्येवान्वाहार्य-
 वन्ति” । एतद्गृह्योक्ते कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ।
 अन्वाहार्यं नान्दोमुखयाहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथा
 च गृह्यान्तरम् । “यच्छाहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्वुधाः” । मातृ-
 पूजानन्तरमार्ज्जियमाणत्वात् आहस्य प्रधानकर्मनन्तरमार्ज्जिय-
 माणत्वाद्दक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमार्ज्जियमाणत्वाद-
 मावास्यायाहस्यान्वाहार्यत्वम् । न च वृद्धत् पत्रक्षुद्रपशुस्व-
 म्बर्धनं यत्स्तिथ्यतोः । “सूर्येन्दोः कर्मणैर्ये तु तयोः आहं
 न विद्यते” । इति छन्दोगपरिशिष्टाद्यान्द्रकर्मत्वेन आहपर्यु-
 दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम् । पूर्वाहान-
 वक्षोक्तनात् । अतएव वृद्ध इरेति पञ्चर्चा इति प्रकृते द्विती-

यथा ऋचा आदित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुनान् जुहुयात्
पवस्वस्वयनकामः तृतीयया चन्द्रमसौति तिलतण्डुलान्
क्षुद्रपशुस्वस्वयनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूर्ये
हस्त्यादि वृद्धाङ्गनस्वस्वयनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति भज-
मेधादि क्षुद्रपशुस्वस्वयनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः आहं
नास्तौति परिशिष्टप्रकाशः । आहविवेकोऽप्येवम् । गोभिलः ।
“अथ ये अतकङ्क्षं ज्योत्स्नाः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पिता-
प्रतिष्ठते अपामञ्जनो पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसां यददयश्चन्द्र-
मसौति स ऋजु जुहुयात्” । द्विस्तृणौम् उत्सृज्य यथार्थं
क्रियदाधि अत कङ्क्षं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्म सवत्सरम् । तृतीय-
शुक्लपक्षाद्दृष्टं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां त्रियो वत्सर-
पर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सकृच्चन्द्रायाः प्लवम् । अम्यदद-
यश्चन्द्रमसौति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये
याठः । तस्मिन् प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितीयायां
वेति व्याख्यातञ्च । ततो वामदेव्यगानमार्च्छद्रावधारण
कुर्यात् ।

अथाक्षप्राशनम् । यद्यपि गोभिलगृह्ये अक्षप्राशनमंस्कारे
नाभिहितः तथापि “अक्षस्य प्राशनं कार्यं मासि पष्ठाष्टमे
बुधैः । स्त्रीणां तु पञ्चमे मासि मसमे प्रजगो मुनिः” । इति
हस्त्यचिन्तामणिधृतवचनेन सर्वगायिकर्तृकत्वेनाकाङ्क्षितः ।
“यश्चास्नातं स्वगात्राया परीक्षामविरोधि च । विद्वज्जिह्वतनु-
ष्ठेयमग्निहोत्रादिकमवत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादन्यशास्त्रीत-
प्रकारेण छन्दोगेन कर्तव्यः । पूर्वापरंति कक्षप्यताकलापस्तु
स्वगृहानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबन-
भोम । “पष्ठे मासि निगाकर शुभकर रित्तेतरे वा त्रियो
सोम्यादित्यसितेन्दुजोर्वादिषसि पक्षे च लण्येतरे । प्राज्ञेशादिति-

पोष्णवैणव्युगैर्दस्तादि पदकोत्तरैराग्नेयापतिपित्रभेषु नितं
 रामन्नादिभक्ष्य शुभम्" । धुगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येक सम्ब-
 ध्यते । सात्यचिन्तामणौ । "हादगौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु
 पञ्चपर्वसु । वनमायुर्यगो हन्याच्छिशूनामन्नभक्षणम्" । भुज-
 बलभौमे । "वृषहन्धधनुमौनकन्यालन्नेन्नभक्षणम् । त्रिको-
 णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यदयत्तथा फलम् । दुष्टः शशधरो
 मर्जात् पष्ठाष्टस्योन्नभक्षणम्" । सत्यपुराणं "अन्नप्राशे
 च सौमन्ते पुत्रोत्पात्तनिमित्तके । पुंसवने निपेके च प्रवेशे
 नववेश्मनः । देवहृत्तजलादौनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
 तीर्थयात्राहयोत्सर्गे हृदिश्राद्धं प्रकीर्तितम्" । मार्कण्डेयः ।
 "देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गतस्य । अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं
 प्राचे च काश्चने ॥ मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशनं शंसते ततः ।
 कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्वान्तु तं त्यजेत् ॥ देवाग्रतोऽथ
 विन्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः । शस्त्राणि चैव शास्त्राणि
 ततः पश्येत् नक्षत्रम् ॥ प्रथमं यत् सृष्टेर्दालः शिल्पभाण्डं
 स्वयं तथा । लोविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति" ॥

अथ चूडाकरणम् । गोभिनः । अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-
 करणम् । जननानन्तरं वर्त्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुद-
 गयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कर्पुष्णिका कपुच्छलाख्यः
 केशचूडा तामां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् । चूडा-
 करणं कर्मेणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः गृह्योक्तत्वात् ।
 अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः । यथा मनुः । "चूडाकर्मा
 द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽथ तृतीये वा कर्त्तव्य
 श्रुतिदर्शनात्" इति । शङ्खनिखितौ । "तृतीये वर्षे चूडा-
 करणं पञ्चमे वेति" । ज्योतिषे । "अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा
 मोमग्रनौतरे । अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाटते । रिक्ता

दशाष्टमीपष्ठोप्रतिपदजिते सिते" ॥ सिते शुक्लपक्षे । दशः ।
 "पष्टाष्टमीपक्षदशौ उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं
 पाप तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ अवणादिव्रथस्वातौचित्रापुथाश्वि-
 चन्द्रभे । आदित्यरेवतोदस्तज्येष्ठामूले च षोडशम्" ॥ तुला-
 मेपसिंहकर्किकेद्विचित्रकेतरलग्नके । अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वर्चं
 विवर्जयेत् । "सूर्यं दक्षिणमार्गगामिनि क्षुरौ सुप्ते निरग्ने
 रवौ क्षौणे शीतरुचौ मञ्जोजयमयोर्वारे निशाभन्ययोः ।
 भुङ्क्तेऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ क्षीराद्रोगभयं
 वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः" ॥ भोजराजः । "उत्तर-
 वत्सर्नि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । शैवे मासि
 दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च" ॥ रविवारेतरच गर्गः ।
 "अश्वर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात्
 प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैवषीपयोः" ॥ ज्योतिषे । "कृत्तिकास्यं
 रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि
 टिग्दिनानि च वर्जयेत्" ॥ गोभिलः । "पुरस्ताच्छालाया
 उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवतीति" । व्यक्तार्थमेतत् ।
 गोभिलः । "तत्रैव तान्युपकृतानि भवन्ति" । अत्र उपलिते
 देशे उपकृतानि अग्निसमोपे आमादितानि । तान्याह ।
 एकविंशतिदर्भपिच्छल्यः उष्णोदककंसघोडुम्बरः क्षुरः । आ-
 दर्शौ वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिच्छन्धः पवित्राणि
 तानि सप्तसप्तकृत्वा स्यान्वये स्याप्यानि । उष्णोदकं कंस-
 मग्निन् उष्णोदककंसः । उडुम्बरम्यायमोडुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः
 तदभावे आदर्शौ दर्पणम् । दक्षिणतोऽग्नेरिति शेषः । आमा-
 दनश्च पूर्वग्निन् पूर्वग्निन् । गोभिलः । "प्राग्दुहोः गोमयः
 क्षुधरम्यालोपाको हृथाप्राक् इत्युत्तरतः" । आग्दुहो हृथप्राक्
 हृथाप्राक् चोमासुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः । एतदुभय प्राक्-

संख्यमुत्तरतः क्लृप्तं भवतीति त्रीह्रियवैस्त्रिलमापैरिति पृथक्-
पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । इन्द्रद्वयवलात् त्रीहि-
यवैर्मित्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् ।
एवं तिलमापैरिति करणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति
भट्टभाष्यम् । इत्यादिवहुवचनान्ता गणस्य ससूचका इति
अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोभिलः ।
“क्षपरो नापिताय सर्वबीजानि चेति” । निवृत्ते कर्मणि
क्षपरो त्रीह्र्यादिपात्राणि च नापिताय देयानि प्रतिपत्ति-
स्वासादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्यपविशति” ॥

अथान्यसंस्कारानन्तरम् । प्राचौ प्राङ्मुखौ । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठते । अथ शब्दः
किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मणोति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्ताद्वोपरिष्ठाञ्चतस्रो
महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः । पाणिग्रहणे तु
महाव्याहृतिभिः पृथक्, समस्ताभिश्चतुर्थीमिति गोभिल-
दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः । तेन यश्चूडां
करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृह्योत-
कुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठति । अथ जपति
आयमगात् शुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष-
माणः । अथ ऊर्ध्वं स्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं
सवितारं ध्यायन् । पितरश्चावलोकयन् जपति । उप्येन वाय
उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन् उपोदकं सप्रेक्षमाणः ।
वायुं ध्यायन् उपोदकपूर्णं कंसपात्रश्चावलोकयन् उप्येन वाय
इति मन्त्रं जपेत् । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना अप
आदाय दक्षिणां कपुष्पिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति । कंसपादादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य
 दक्षिणकपुष्पिका सुन्दयति क्लेदयति । कं शिरः शीता-
 तपादिरक्षणेन पुष्पाति इति कपुष्पिका शिरस उभयपार्श्वस्थ-
 केशजटिका उच्यते । उक्तञ्च । “कपुष्पिकाऽभितः केशा मूर्द्धि”
 पद्यात् कपुच्छलमिति । गोभिलः । “विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति
 श्रौडुस्वरं क्षुर प्रेक्षेत आदर्शं वा” ॥ श्रौडुस्वर ताम्रं तदलाभे
 दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति मन्त्रेण । ओषधे वायस्त्रेन-
 मिति सप्तदर्भपिञ्जलीर्दक्षिणाया कपुष्पिकायामभिगिरीऽप्रा
 निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्तपिञ्जलीगृहीत्वा
 दक्षिणायां कपुष्पिकायाम् ओषधे वायस्त्रेनमिति मन्त्रेण
 स्थापयति । अभिगिरीऽप्राः शिरसोऽभिमुखाया ऊर्ध्वमूलाधो-
 ऽप्रा इत्यर्थः । गोभिलः । “ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना
 श्रौडुस्वरं क्षुर गृहीत्वा दशं वा निदधाति संलग्नं धारयति ।
 येन पुष्पा वृद्धस्यतिरिति प्राञ्चं प्रोह्य अप्रच्छिन्दन् सकृत्
 यजुषा द्विस्तूष्णीम्” ॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारद्वयं प्राञ्चं
 प्रागत क्षुर कपुष्पिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन्
 केशच्छेदकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णीम् अप्रच्छिन्द-
 मिति क्षुरपक्षे । गोभिलः । “अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये
 निदधाति” । अनन्तर लौहक्षुरेण कपुष्पिका केशान् दर्भ-
 पिञ्जलीसहितान् कृत्वा ताभिः सह हृषगोमये निदध्यात् ।
 गोभिलः । “एतयेवाहता कपुच्छलम्” । अमयेवाहता परी-
 पाद्या कपुच्छलं संस्कुर्यात् अवटस्योपरि उच्यतगिरीऽप्रायवः
 कपुच्छलम् । गोभिलः । “एतयोत्तरा कपुष्पिकाम्” । एतया
 मृत्तियया केशां कपुष्पिकां कृन्त्यात् । गोभिलः । “उन्दन्
 प्रभृतिष्वेवाभिमिधर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्” ॥
 उन्दोक्तेदने । उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य जपेत्

अथायुषं जमदग्नेरिति मूर्धानं कुमारस्य । एतयैवावृता स्त्रिया-
 स्तूष्णी मन्त्रेण तु होमः । आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः
 सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति । “अमन्त्रिका तु कार्येयं
 स्त्रीणामावृदशेषतः” इति मनुवचनात् । तूष्णीमेताः क्रियाः
 स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।
 होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दार्थे तेन वृद्ध्याहश्च मन्त्रवदेव भव-
 तीत्यर्थः । गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलो कारयन्ति
 यथा गोत्रकुलकल्पम्” उदक् उत्तरतः उत्सृप्य गत्वा कुमारं
 कुशलौकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुला-
 चारस्तथा । राजमार्त्तण्डः । “प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि
 भूत्वा कुशोन्नरः क्षीरमनुत्पाटय” । बृहद्गर्गः । “केशवमा-
 नर्त्तपुर पाटनिपुत्र पुरोमहिच्छ्वाम् । दितिमदितिश्च चरता
 क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” । “गोभिलः । आनडुहे गोमये
 केशान् कृत्वा अरक्षे गत्वा निखनन्ति” । इषगोमये सर्वान्
 केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-
 कर्तृकत्वं स्तम्बे द्वैके निदधाति । इ इति निपातः । एके
 आचार्याः त्रौह्यवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-
 न्तीत्यर्थः । यथार्थे गोर्दक्षिणा । यथार्थसुदीच व्यस्तसमस्त-
 मद्वाद्याहतिहोमादि वामदेव्यागानान्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा
 देया प्रधानकर्माणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । अत्र गोभिलः । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-
 सुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रिय गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ-
 योऽयादत्राह्मणस्थानतोतः कालो भवति आद्याविशात् क्षत्रि-
 यस्य आचतुर्विंशद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
 नैमानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयुः” । गर्भैवर्षमष्टमं
 येषां वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्त-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमौपं नौयते
येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो नामधेयं तेन कर्मणा
योजयेत् । “गृह्योक्तकर्मणा येन समौपं नौयते गुरोः । बालो
विदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” इति स्मृतेः । आषो-
डशादित्यभिविधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “षोड-
शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी
च वैश्यस्य परिकीर्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं
निवर्त्तते” ॥ अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
“पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य
विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच
षडती वरः” इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते । अनयो-
र्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः । “व्रत-
बन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
प्रसूति पूर्वं सदान्ये तु” । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठोनसि-
वचनम् । “द्वादशषोडशविंशतिषेदतीता । एवमुक्तास्ता
भवन्तीति” । तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति-
जीमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति ।
तथा च गृह्यसिंहितौ । “ब्राह्मणान्द्रायणश्चरेत् गीपदानञ्च
कुर्यात् चान्द्रायणशक्नो धेनुवृकं तन्मूत्रं वा सार्द्धं विंशति-
कार्पापणाः गोमूत्रं कार्पापण एकः मिसित्वा सार्द्धं त्रयो-
विंशतिकार्पापणा देयाः” । पितृमातरहितस्य निःस्पृह
देगोपप्लवादिना पतितभावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
“येषां द्विजानां सार्वभौ मानुष्ठेन यथाविधि । तांयारयित्वा
चोन् कच्छान् यथाविध्युपनाययेत्” । कच्छं प्राजापत्यम् ।
तत्तयाशक्नो धेनुवृकं तन्मूत्रं नवकार्पापणा वा देयाः अह्नत-
प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नेतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्समं-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनायम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ब्राह्म-
 चार्यस्य भुक्तासं कच्छपादेन शुध्यति । यद्योपनयते ब्राह्म्यान्
 शिभिः कच्छैः स शुध्यति” ॥ भुजवलभीमकृत्यचिन्तामण्योः ।
 “स्वातौशक्रधनाखिमित्रकरभे पोष्णोज्यचित्राहरिवेन्दो तौय-
 पतौ भगौ दितिभुते भाद्रपदे सागरे । केन्द्रस्य भृगुजेऽङ्गिरः
 शशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे । कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ
 वाराः सिताकैल्यकाः” ॥ अदितिभुत उत्तरफल्गुनी सागरः
 पूर्वाषाढा । दीपिकायाम् । “जीवाकैन्दूङ्गुदौ हरिशयन-
 वहिर्भास्करे चोत्तरस्ये स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे
 क्षीरभे नादितो च । अर्कशुक्राकैज्यक्षेत्रगने रविमदनतिथि
 प्रोज्झ्य पष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्त्रातिचारै मितगुरुदिने काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात्” । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं पष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया । प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविण-
 शीलाव्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे
 कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे गहननीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्ध निशि च व्रतम्” राजमार्त्तण्डे ।
 “पुनर्दक्षो कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । भागवलायनः ।
 “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयन-गो-
 टानविवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येकं” । आपूर्यमाणे
 पक्षे शुक्लपक्षे । हृद्गर्गः । “स्मृतिसुक्ताननध्यायान् सप्तमीश्च
 त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ।
 श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये । “कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुना-
 षाढयोरेपि । कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्धृधा” ॥
 भुजबलः । “चैत्रकृष्णद्वितीयाया तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च
 फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य
 द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकानुवृष्टौ कुर्वीत व्रतदन्त्यशुभ-

क्रियाम्” उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्त्तिक-
 कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमर्हती-
 त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च
 गगः । “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि भौक्षो स्यादक्षिणायने । दक्षिणे
 च विशां कार्यं मानध्याये न सक्रमे । अनध्यायेऽपि कुर्वीत
 यस्य नैमित्तिकं भवेत्” । अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः
 समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चेन्नशुक्लद्वितीया
 आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-
 द्वितीया युगादित्वेन निषिद्धा । “षष्ठ्यामशुचिरुभार्यो
 रिक्तासु बहुदोषभाक्” । सामगानां कुजधारेऽप्युपनयनं
 शाखाधिपत्वात् । तथा च “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ
 वास्मिन् धारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थिते-
 ऽरिष्टद्वारेऽथ पराजिते वा जीवे ऋगाद्युपनयनः स्मृतिकर्म-
 ङ्गीनः” अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ । “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते
 दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो
 द्विषसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” । उदये लम्बे व्रतेन
 उपनयनेन । गोभिलः । “यदहर्द्वयैष्यन् माणवको भवति प्रागे-
 वैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलोकारयन्त्याप्राधयन्त्यलं कुर्वन्त्याह-
 तेन वाससा समाच्छादयन्ति” । यदहर्द्वयैष्यन्ति उपैष्यन्
 उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उद्यतो भवति । माणवकोऽन-
 धीतवेदः । “अनृचो माणवको ज्ञेय एन. कृष्णमृगः स्मृतः ।
 रुग्णोऽरिष्टः प्रोक्तः समरः यल उच्यते” । प्राक् प्रातः ।
 तथ “चतस्रो घटिका प्रातरुषीदय उच्यते” इति नक्षत्रवेवर्त्ती-
 कम् । अत्र घटिका दण्डः । “त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्र्यङ्गा-

द्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ।
 इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतग्रहलिखितौ । "पथो यवाग्वा-
 मिच्छाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्" । कुशलीकारयन्ति
 मुण्डयन्ति आप्लावयन्ति स्रपयन्ति आहतेना सूदितेन वाससा
 वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिधापयन्ति । भवैकवचनादध-
 रोयमेतत् । उत्तरोयन्तु उपरिष्ठादजिनं वक्ष्यते । क्षीमं
 शान वा ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य" ।
 क्षुमा घृतसौ तस्या इदं क्षीमं तसरादि । शानं शनतन्तुभवं
 तदुभय ब्राह्मणस्य । गोभिलः । "ऐश्वर्यरौरवाजानि अजि-
 नानि" । एनः कृष्णमृगः रुग्णैर्मृगः अजः ह्यगः यथाक्रमं
 द्विजानामेतान्यजिनानि । गोभिलः । "सुष्णकाशतासून्यो-
 रसना" । सुष्णः शरः तासूनः शनस्तद्भवा रसना मेखला
 तासूनी । तथा च मनुः । "मौक्षोद्विहत्समा श्लक्ष्णा कार्या
 विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वोज्या वैश्यस्य शनतान्तवौ ।
 सुष्णासामे तु कर्त्तव्या कुशश्मान्तकवल्बजैः । विहृताग्रान्य-
 नैकेन विभिः पशुभिरेव वा" । गोभिलः । "पार्षवेष्वा-
 श्वत्यदण्डाः" । पार्षः पालाशः । मनुः । "ब्राह्मणो वैश्व-
 पालाशो क्षत्रियो वाटकादिरो । वैश्वोदुम्बरो वैश्यो दण्डा-
 भर्द्दन्ति धर्मतः" । गृह्ये पार्षमाश्वस्य ब्राह्मणे विधानात्
 प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डमिति अनुपचयान्तरे एकवचनश्रुतेरनैक-
 दण्डधारणं न तु इन्द्र निर्देगादण्डद्वयधारणम् । मनुः "केगा-
 न्तिकी ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । नसाटसमितो
 राज्ञः स्यात् नान्तिकी विग्रहः । ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरवणाः
 गोम्यदर्शनाः । अनुद्देगकरा नृणां सत्वचो नाग्निद्रूपिताः" ।
 अक्षामे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । सस्य स्रम्यासामे सर्वाणि

घौमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । “पुरस्ता-
 ष्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
 प्रागाचार्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
 व्रतपते” इति पश्चाहुतीहुत्वा आचार्यः पश्चादुदग्रेषु कुशेषु
 प्राक्, ख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककर्तृकत्वादेव
 एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्नन्त्याणां होमकर्तुराचार्यस्य
 मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणामुच्चारणं तत्र
 ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
 चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्स्थानोपत्वान्माणवकस्य
 मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथा च । “यां
 वै काश्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव” इति
 भरला । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे
 प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य-
 सम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योऽवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्यययोगात्
 मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्या-
 मीत्याद्युक्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । “अन्त-
 रेणाग्न्याचार्यमाणवकोऽञ्जलिस्ततोऽभिमुख आचार्य उदग-
 ग्रेषु दर्भेषु अग्न्याचार्ययोर्मध्ये आचार्याभिमुखः सञ्चवतिष्ठते
 इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
 ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य
 दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो ब्राह्मणोऽधोतवेदः सलिनाध्वनिं
 माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् ।
 गोभिलः । “प्रेक्ष्यमाणो जपत्यागन्वा समगमद्दीति” । य
 प्रेक्ष्यमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्वा
 समगमद्दीति मन्त्र जपति । स्वस्तिपुष्टरतादयमिति मन्त्र-

लिङ्गात् । गोभिलः । “आचार्यो ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति” । आचार्योमाणवकं पाठयतीत्यर्थः । कोनामा-
 सीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्योऽभिवादनीयम् । नामधेयं
 कल्पयित्वा देवताश्रयं मन्त्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके ।
 अभिवादनीयम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानी-
 निवाचार्यः कोनामासीति पृच्छेत् । तच्च देवताश्रयं कृष्णा-
 दिनक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालौननक्षत्रपादात् ज्ञेयम् ।
 गोत्राश्रयं शाण्डिल्यादि । गोभिलः । “उत्सृज्यापामञ्जलि-
 राचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति । देवस्य
 ते सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पुण्यो हस्ताभ्यांऽस्तु गृह्णा-
 प्यसौ” इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुदक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-
 पाणिमङ्गुष्ठेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण । असाविति
 सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-
 माणवकहस्तस्याचार्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहीदिति मन्त्रपाठे
 प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः । “अथैनं
 प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमच्छावृतं वासाविति । तद्दे-
 शस्यमेवैनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिण्येन प्राङ्मुखं करोति
 सूर्यस्येति मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः ।
 दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंगमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-
 मभिस्पृशेत् प्राणानां धनिरसोति प्रदक्षिणावर्त्त माणवके
 प्राङ्मुखोऽवस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंगं स्पृष्ट्वा अव्यवहितं
 नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यसुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “उत्सृप्य
 नाभिदेशमभुव” । इति जपेदिति वाक्यगोपः । उत्सृप्य करं
 सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्ध्वं करमुत्सृप्य ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं
 समीपार्थं द्वितीया नामिदेशसमीप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अभुवशब्देन जठरोऽग्नि-
 रूच्यते । तस्मान्नाभेरुत्सृप्य करं नाभिदेशमसौप एव उदरं
 जठराग्निस्थानमालभ्या भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्श-
 नात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णुक्तं निरस्तम् अद्वविभ-
 क्तिव्युत्पत्त्या अभुव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने
 द्वितोयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
 जठगादुत्सृप्य ऊर्ध्वं गौत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति
 जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-
 देशमालभ्य जपतीति तदधिष्ठातृत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः ।
 “स एवैष आस्त्राटयतीति” । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्वितो-
 यान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-
 लभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति । अथ माणवकस्येति
 शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्वेति जपेत् । असाविति
 स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । “सव्येन सव्यं
 देवाय त्वा सवित्ने परिददाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-
 चारिणः सव्यमशं स्पृष्ट्वा देवायत्वेति जपेत् । अत्रासाविति
 स्थाने सम्बोधनान्त नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “अथैनं
 संप्रेषयति ब्रह्मचार्यसाविति” । समिधमाधेहि आपोशानं
 कर्म कुरु मा दिवास्वाप्सोरित्यपि सर्वत्र ओम्वाटमिति च
 ब्रूयात् । “यदुद्यति अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-
 दिभ्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि” इति श्रुतावुक्तं
 तस्मान्नात्र तदंशमिष्यते पुरस्ताद्योपरिष्ठाच्चाग्निः परिदधाति
 इति तदिदमादिभ्यते सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताद्योपरि-
 ष्ठाच्च पृथक्पृथक्मापोशानं हे ब्रह्मचारिसिति । मन्त्रो तु
 शास्त्रान्तरादुपादेयो । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्
 अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात् इति यद्यदिहितं कर्म

तत्तत् कुरु मा दिवास्वाप्नोः दिवा स्वप्नमाकाशीरित्यर्थः ।
 माणवकः सर्वेष्वेव प्रैथेषु वाढमोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात् ।
 तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा
 व्रतकर्माणि । वाढमोमिति वा भूयात् तत्तथैवानुपालयन्” ।
 गोभिलः । “उदगगनेरुत्सृज्य प्रागाचार्य्य उपविशति उदम-
 ग्रेषु दर्भेषु” स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यक्षाणवको दक्षिणजान्वक्तो-
 ऽभिसुखमाचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यक्षुखो माणवको दक्षिण-
 जानु भक्तं तं भूमौ यस्य स आचार्य्याभिसुखं यथा स्वात्तया
 उपविशति इति पूर्वशान्वयः । उत्तरत एवान्तेः अर्धेन
 त्रिःपदक्षिण सुञ्जमेखला परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं
 परिबाधमाना ऋतस्य गोप्त्रीति च । अथ तथैवोपविष्टं
 माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्त्रीति
 च मन्त्र इयं कटिदेशस्य मौञ्जमेखलां वारत्रय परिधापयन्
 वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-
 पाठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्विति
 प्रचिनात् । सुञ्जालाभे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि ।
 यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं
 कार्पासमुत्तरीयं ध्यात् विप्रस्योर्देहत विष्टदिति मन्त्रैः । पवित्रं
 चास्मै प्रयच्छतीति जानूकर्णात् । यज्ञोपवीतिन कुर्व्यादिति
 मांस्थयनाच्च । “मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
 अण्डु माभ्य विनष्टानि निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥ इति
 अनुवचनेन नोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्वत्तावधारणा-
 दिष्ट्ये तदनुपदेगात् शास्त्रान्तरादुपादद्यात् । यज्ञोपवीत-
 ममि यज्ञप्य त्वोपवीतेनोपनयामि इति मन्त्रमाप्यम् । अस्मिन्ने-
 वावपरे अजिनमुत्तरीयमित्यापस्तम्बः । अजिनश्च कण्ठमार-
 भमं प्रागुक्तत्वात् । अजिनप्रदणमन्त्रस्तु भोम् सिद्धञ्च चण्ड-

वैरणं वलीयस्तेजो यशस्वि स्यविरं समृद्धमनाहतस्य वसनं
 जविष्णुपवौतं वाद्यजिन दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो
 दृष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डाजिनोपवौतानि मेखला-
 श्वेव धारयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारणविधायकम् ।
 एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन
 कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तौ “शिखां बद्धा
 वसित्वा हे निर्णितो वाससो शुभे । तूष्णींभूत्वा समादाय
 नो गच्छन्न विलोकयन्” ॥ इति दैवलवचनाच्च । हरिशर्मा-
 ऽप्येवम् । गोभिलः । अथोपसौदत्यधोहिभोः सावित्री मे
 भवाननुव्रवीत्विति” । अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उप-
 सोदति कृताञ्जलिपुट आचार्य्य गतवक्षुर्गुणसक्तो भवति ।
 अधोहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधोहि अध्यापय सावित्री
 सवितृदेवताकां गायत्रीम् । भोरित्याचार्य्यं सम्बोधनम् ।
 भट्टभाष्यऽप्येवम् । तथा अन्वाहपच्छ. अर्द्धर्चः ऋक्शः
 इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः
 पादशः ततोऽर्द्धर्चः तत ऋक्शः । ऋक्श इत्यत्र सर्वमिति
 पाठः सरमायाम् । मन्वाध्याहृतौ विहृताः ओङ्कारान्ताः
 विहृताः मृग्यक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्ट-
 भाष्यम् । भूरिति भवदेवभट्टः । उभयमतप्राहौ वीरेन्द्रस्तु
 ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूता । वार्चमस्मै दण्डं
 प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रुवन्न माकुर्विति वार्चं पलाशादि-
 भश्च दण्डं माणवकाय ददत् सुश्रवेति याठयति । अथ भैक्ष-
 चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च
 शसति । “प्रतिगृह्योषित दण्डमुपस्थापय भास्करम् । पदक्षिण
 परोत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि” ॥ इति अनुवचनात् ।
 भिक्षासमूहं भैक्षं तश्चरति पावर्तति इत्यर्थः । मातरमेवाधे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते
 इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे सिग्धहृदये स्वस्नाये तथा च मनुः
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिष्येत
 भिषां प्रयसां याचेनं नावमानयेत्” ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः
 न तु प्रतिगृह गत्वा । भवति भिषां देहोति ब्राह्मणभिषा-
 प्रयोगः । तथा च मनुः । “भवत् पूर्वं चरेत् भैष्यमुपवीतो
 द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ आदि-
 मध्याधमानेषु भवच्छूद्रोपनञ्जिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 भैष्यचर्या यथाक्रमम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्याय
 भैष्य प्रणिवेदयतो वेदयति समर्पयति भोरिति । आचार्याय
 निवेद्य प्रति गृह्णीयादिति गृह्यात्स्वरवचनात् । भैष्य भोरिति
 निवेदनमन्त्रः । भैष्यस्य सम्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्य
 स्य तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याथ तद्वैष्णवं
 यावदन्नसमाधया । निवेद्य गुरवेऽग्नौवात् आचार्यः प्राश्न, नः
 शुचि.” ॥ आचार्याय माणवकाय भैष्यं प्रदाय कर्ममेवं
 समाधयेत् इति तथ आदिश्या चरुहोमादिवर्षमाचतननृ-
 पत्यात् तिष्ठत्यहः जेयं वागूयतः । माणवकोऽहः जेयं मयत-
 दागाप्ते । अष्टमिते समिधनादधाति अग्नये समिधमर्वाये-
 मिति । अष्ट गते पुर्व्वममिध प्रादेगमादमग्नये समिध-
 मर्वायेमित्यनेनादधाति इयमेवातः प्रधानाहुतिः । ततयाप्याः

नोदनामनौ प्रोच्याभिवाद्यावार्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं
 प्रातः । अभिवाद्यग्निमित्यन्वयः । त्रिरात्रमक्षारलवणाशी
 भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते सावित्रचरुः । तस्य उपनयनरूप-
 व्रतस्य न तु सन्निधानात्त्रिरात्रस्य अय्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह
 सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त इत्यवचनोय स्यात् ।
 अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थे-
 ऽहनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽह्नि सावित्रचरुः
 कार्ये इति सरलोक्तञ्च हेयम् । सवितास्य देवता इति सावित्रः
 यथार्थं गोर्दक्षिणा । यथार्थम् उदौचं महाव्याहृत्यादि कर्म ।
 इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरीः प्रधानस्य
 उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनय-
 नान्तरमाचार्येण वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरता ।
 वरीगोः । तथा चोक्तम् । “गोर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि
 निगम्यते । न ततोऽन्यद्गो यस्मात्तस्माद्गोर्वर उच्यते” ॥
 इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्भूतादि न लिखितम् ।
 भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । गोभिन्नः । “सर्वेषां चार्थे
 तदशकं तेनारात् सत्यमुपागामिति” विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां
 व्रतानामन्ते अयं मन्त्रे विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य-
 मिति । यत्र तच्छ्रुकेयमित्यत्र तदशकमिति । यत्र तेनर्हता-
 समिधामि तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र
 उपागामिति । कर्मक्रमस्तु । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
 चरुहोमः । ततः स्विष्टिक्रुहोमः । प्राक्स्विष्टिक्रुदावाप इति
 सूत्रात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्यं ततो व्रतगोमि तदशकं
 तेनारात् समिधमदमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्ता होम-
 कर्मसमाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति भट्टभाष्यम् । एतेन व्रत-
 चारिणा उपमात्रं न होमो वचनाभावात् । स्वादान्नामानपि

होमदेवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलोक्तं हेयम् । अग्ने
व्रतपते इति इत्या पश्चादुदगग्रेषु दर्भेषु प्रागाचार्योऽवतिष्ठते
इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामीत्यादि-
पदस्थाने अर्चार्पमित्यादिपदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः ।
तस्मत्तेऽप्यर्चार्पमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्या-
मीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने
व्रतपते व्रतमर्चार्पमित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो
न युक्तः । व्रतचरिष्यामीत्यारम्भवत् व्रतमर्चार्पमित्यस्यापि
व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । “भौमभानुजयोर्वारि
मचक्ष्वे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” ।
गोभिः । “अथाप्लवनम्” । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं
कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं
भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमावृतं
स्नानं कुर्यात् । अथ प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्यं उपविशति
तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदगग्रेषु दर्भेषु ।
प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वोपधिविफोण्डाभि-
रद्विर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिपिचेत् । सर्वोपधयश्च
“व्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्पपास्त्रिणाः । यवायौषधयः
सप्त विपदोऽग्नन्ति धारिताः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः
मृदया आयो विफोण्डा विपक्वा उपलौकतास्ताः सर्वोपधि-
विफोण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिर्यन्द्नादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव
तु मन्त्रवर्णो भवति । इव शब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ
आत्मनमभिपिचेत् आचार्यकर्तृकाभिपेकस्तु परमतौ यतौ
सन्त्रवर्णौ भवन्ति । मन्त्रवर्णोऽभिपेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाद-

सामभिपिच्छामि इति तेन सामभिपिच्छितमिति च । तदिधि-
माह येऽप्स्वरन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ।
येऽप्स्वरन्तरग्नय इति मन्त्रेण कासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारो
अवसिञ्चति । क भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्र-
स्याभितान् सृजामौति यदपामिति मन्त्रस्याभितान् सृजामौति
मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां
घोरं यदपा क्रूरं यदपामशान्तमिति च । अपामञ्जलिमव-
सिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामौत्या-
त्मानमभिपिच्छति । प्रहृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति
मन्त्रेण ब्रह्मचारो आत्मानमभिपिच्छति । ओम् यशसे तेजसे
इति च । आत्मानमभिपिच्छतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् ।
आत्मानमभिपिच्छतीति वर्त्तते । अभिपेकः शिरसि कर्त्तव्यः
शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुप-
तिष्ठेत उद्यन् भ्रान्तमृष्टिभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य-
समीपादुत्थाय उद्यन्वित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसौरित्यन्त-
मन्त्रेणादित्यमुतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेघना-
मवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति
अवशब्दोऽधस्तादर्थः । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
केशश्मशु रोमनखानि वापयतौ शिष्टावर्जम् । भोजयित्वा
स्वयं भुक्त्वा नापितेन सुण्डयीत । अत्र शिष्टावर्जमिति वच-
नात् प्राक् समिष्टं वपनमिति दर्शयति । चतुर्थः । समिष्टं
वपनं कार्यमाद्यानात् ब्रह्मचारिण्यमिति । स्नात्वा लङ्घ्या-
हते वामसो परिधाय सृजमावधीत यौरसि मयि रमस्वेति ।
अलङ्घ्य कुण्डलादिनाम्नानं योजयित्वा आहते । “इषद्वीतं
नव शुभ्रं सदयं यच्च धारितम् । आहृतं तदिजानीयात्
सर्वकर्मसु पावनम्” ॥ इति वसिष्ठोक्तसप्तमे ईषत् सूत्रम् ।

न धारितं न परिधानादिकृतम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं अवध्रीत
 शिरसोति शेषः । ओरसोति मन्त्रेण नेत्रौस्थे नियतं सामि
 त्पुपानहौ । अवध्रीतेत्यनुवर्तते । उपानहौ चर्मपादुके
 योग्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण वैष्णवं दण्डं गृह्णाति
 वैष्णवं वंशप्रभव गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्-
 क्रमभ्येत्याचार्यपरिषदमोक्षतो यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वोभूया-
 समिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहितम् अभ्येत्याभि-
 सुख्येन गत्वाचार्यं परिषदश्चेक्षते यक्षमिति मन्त्रेण । उपो-
 यविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुक्षोति
 उपाचार्यसमीपे मुख्यान् प्राणान् सुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन्
 स्नातकः । ओष्ठापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैनमाचार्यो-
 ऽहंयेत् प्रवावसरे एव स्नातक विवाहीकृत्वरार्द्धेणविधिनाऽर्च-
 येत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोपुक्त रथमुपक्रम्य
 पक्ष्मीकूवरवाक्रूराभिमृषेत् । वनस्पतिविहङ्गोहि भूया इति ।
 पक्ष्मी चक्रे । कूवरं रथिकस्थानं वाक्रूर रथरंखेत्यर्थः । वन-
 स्पतोति मन्त्रेणाभिमृषेत् । स्मृयेत् । आस्था ते जयतु
 जैत्वानौत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जैत्वा-
 नौति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति
 प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्या उपयाति । तेन रथेन
 प्राग्वा प्रो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमीप-
 मागच्छति । उपयातायार्घ्यमिति कोहनोयाः । उपयाता-
 याचार्यसमीपमागतायार्घ्यं देयमिति कोहनोया आचार्या
 षाहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चक्रकरणे तण्डुलादा-
 वप्रघातादिवत् । यस्य कर्माणि समावर्त्तनसंज्ञावि । “गुरु-
 णानुमतः स्यात्मा समावर्त्तो यथाविधि । सद्वहेतु द्विजो भार्यां
 भवर्थां क्षत्रणान्विताम्” इति मन्त्रोः । स्पष्टं शोणककारि-
 कायाम् । “कुर्वेति इयमिवैत समावर्त्तन संज्ञकम्” ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे । “ज्येष्ठापुनर्वसु युतं
गृहारम्भोदितञ्च यत् । तत् सर्वं योजयेद्देशप्रवेशे देवचि-
न्तकः” । गृहारम्भे मत्स्यपुराणम् । “चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा
लग्नं शुभनिरोक्षितम् । स्वाम्योच्छायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
वर्जयेत् । अश्विनोरोहिणीमूलासुत्तरात्रयमैन्दवम् । स्वाती-
हस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च
घृतोपातातिगण्डयोः । विष्णुकुम्भगण्ड परिघवर्जं योगेषु
कारयेत् । आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः” ।
राजमार्तण्डः । “आदित्येज्यभरोहिणीमृगशिरश्चित्राधनिष्ठो-
त्तरा । पौर्ण विष्णुगतानुराधपवनेः शुद्धैः सुतारान्वितैः ।
सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ । षष्टि-
त्यक्तदिने वटन्ति सुनयो वैश्मादिकार्थं शुभम्” । ज्योतिषे ।
“उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् ।
ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्याच्छूभैर्युक्तनिरोक्षितेषु । कृत्वा-
प्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रफलपुष्पदलपुष्पोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यगान्तिनिलयं
निलयं विशेष” । विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्द्यस्तकरः
प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनुलिप्तः सुखो स्रग्धो सपत्न्योक्तस्तथैव
च” । गोभिलः । “मध्येऽग्निसुपसमाधाय कण्ठेन गवा
यजिताजेन वा श्वेतेन सपायमानां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य
उपसमाधाय कुशण्डिकोक्तविधिनाग्निं स्थापयित्वा । पायसेन
वा केवलेन रसमाज्य मांसं पायसमिति संयूयाद्यगृहोत्तं
गृहीत्वा जुहुयात् । वास्तोस्पते इति प्रथमा वामदेव्यर्चं
महाव्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरोया रसं घृतं मांसं संयूय
मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहीतं केवलमेक्षयेनाष्टवा-
रान् गृहीत्वा वास्तोरपते प्रतिजानोति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः ।

वामदेव्यर्क्षस्त्रिस्तम्भस्त्रिस्तम्भः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तम्भ-
 स्त्रिस्तम्भः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तम्भः प्रजापतये इत्येका प्रथमोक्त-
 रीया इति आहुतिनिर्दायम् । तत्र अग्नौऽप्यत्र देवताहोम-
 मन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः । यावत्प्रस्ताप्तावतीरदिष्ट्य निर्वोपः ताव-
 चायस्य वास्तोस्यतिः । वामदेव्यर्क्षमिन्द्रः महाव्याहृतौ नामग्नि-
 वायुसूर्याव्याहृतौ नाष्ट सर्वेषामार्येष्वेव प्रजापतिः । “अग्नि-
 र्वायुस्तथासूर्यो वृहस्पतिरपांप्रतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः
 समुदाहृताः” इति संवत्तवचनात् । एतेन महाव्याहृतौनां
 पृथिव्यादि वाचकत्वात् । पृथिव्याद्यादेवता इति भूस्वाभुव-
 स्वास्रस्ता इति च सरसादर्शनात् भवदेवमहेनापि यत् भूस्वा-
 युष्टमित्यादि लिखितं तर्हेयम् । तस्यैव स्थानान्तरे महा-
 व्याहृतिहोमन्त्रिण्यने षण्णादीनां देवतात्वमिति लिखनात्
 प्रजापतिरुक्त एव । सूत्रे केवलं पायसपक्षे च ओम् वास्तो-
 स्यतये त्वायुष्टं निर्वपामीति त्रीन्नादिकमादाय एवमिन्द्राय
 इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये इत्यष्टौ
 निर्वोपाः । ततः । सिद्धचरो हतसुवो दत्त्वा मेचणेनाष्टौ
 प्रधानहोमाः । त्रीषां स्थानौपाकाहृताहृत्वा षण्णोन् हरेत् ।
 , पदद्विष्य प्रतिदिशमवान्तरदेशेष्वनुपूर्वेण व्यतिहरन् । इत्येति
 क्रमप्राप्तेऽप्यानन्तर्यार्थम् । तेन प्रधानाहृतौहृत्वा स्त्रिष्टिस्तु-
 त्वैव षण्णोन् हरेत् इत्येतेष्वेव तदभावे पायसेन प्रतिदिश
 सर्वास्तु दिक्षु क्रमेण व्यवधानं कुर्वन् । यदि मुख्यचतुर्दिक्षु
 दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात् । इन्द्रायेति
 पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
 इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे
 सीमायेत्युत्तरतः महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वायुकये इत्यधस्तात्
 ऊर्ध्वं नमो ब्रह्मणे इति दिवि षण्णोन् हरेदिति पूर्वसूत्रेणान्वयः ।

अन्यत् सुगमम् । नमस्कारेण बलौन् दद्यात् स च सन्धान्ते
प्रयोज्यः पिष्टभ्य इत्यत्र यथा कुर्यात् “असुषमे नम इत्येवं
बलिदानं विधीयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ।
स्वधाकारः पितृणाम् इत्यकारो नृणां यतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पितॄन् बलिमतः सदा” । इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
अधस्तात्त्रोचप्रदेशे । दिवि आकाशे । “विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो
बलिमाकाश उत्क्षिपेत्” । क्रमस्तु अग्निस्यापनादि प्रधान-
होमान्तं कृत्वा बलौन् हरेत् । ततः स्त्रिष्टिकदादि वामदेश-
गानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ यज्ञयज्ञः । दोषिकायाम् । “शुभप्रहार्कवारेषु मृदु-
क्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलग्नषु शुभं शान्तिकपीष्टिकम्” ।
मृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरा रेवत्यः । क्षिप्रगणो क्षत्रुगणः ।
पुष्याश्विहस्ताध्रुवगणो रोहिण्युत्तराश्रयम् । “गोचरे वा विलग्न-
वा ये प्रहारिष्ट सूचकाः । पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः
शुभावहाः” । गोचरे स्वराश्वपेक्षया यदा कदापि । विलग्न-
जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टप्रहसूचनीयदोषो-
पशमनं फलम् । मध्यपुराणि । “उत्सवानन्दसन्तानयशोदाहादि
मङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-
महानाश्च विश्वेदेवास्तथैव च” । नान्दीमुखे वारादिदोषो
नास्ति । “नान्दीमुखे पिष्टयाज्ञे सक्रान्त्यां यज्ञद्वये । युगाद्यांदि
निमित्तेषु न वारतिथिद्रूपणम्” इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र
शूद्रस्याप्यधिकारः । आर्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात्
अस्य आर्त्तत्वेन प्रतिनिधित्वारम्भः कर्त्तव्यः । “श्रीतं कर्म
स्वयं कुर्यादन्योऽपि आर्त्तमाचरेत् । अशक्तो श्रीतमप्यन्यः
कुर्यादाचारमन्ततः” । इति शातातणीयात् । अन्तत उप-
क्रमात् परतः । दाप्रवल्काः । “श्रीकामः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृद्ध्यायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिवर्-
 त्नाय । सूर्यः सोमो महोपुत्रः सोमपुत्रो वृद्धस्यतिः । शुक्रः
 शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिका-
 द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सोसात् कांस्यात्
 कार्याग्रहाः क्रमात् । स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डनकेषु
 वा । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धाश्च
 वस्त्रयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः । कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः
 प्रतिदैवतम् । आकृष्टेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिभ्यः ककुत् ।
 उदुध्यस्वेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । वृद्धस्यतेऽति-
 यदर्थस्तथैवात्रात् परिश्रुतः । शम्भो देवौ तथा काण्डात् केतुं
 कृण्वन्निति क्रमात् । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ
 पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।
 एकैकस्याष्टमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या दधिमर्पिभ्यां
 दध्ना क्षीरेण वा युताः । गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीर-
 पष्टिकम् । दध्योदनं हविष्यूर्णं मांसं चित्राक्षमेव च । दद्याद्
 ग्रहक्रमाच्चेदं विजेभ्यो भोजनं बुधः । शक्तितो वा यथालाभं
 सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथानड्डान् हेमवासो
 हयस्तथा । कृष्णः गौरायमं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ।
 यद्य यस्य सदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मणैषां वरो
 दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतमानि च । भावाभावो च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 शान्तिधर्मद्वारा ऐदिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो मन्त्रि-
 मृचादिष्वपि कार्यः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
 यथायथा । तथातथैव कार्याणि न कालान्तु विधेयते” इति
 दक्षवचनात् । नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरण-
 मिदम् । ग्रहदोष्यत्राधिदुःखप्रादिनिमित्तान्नैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । श्रोत्रहृद्यर्थयागस्तु न
कार्यं पुष्ट्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् ।
वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं
कथं शान्तिकपौष्णिकम् ॥ वैशम्पायन उवाच । श्रोकामः
शान्तिकामो वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन
तस्मै निगदतः शृणु ॥ इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् ।
हृष्टिकामहोमस्त्ववग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलहृष्ट्यर्थत्वे
पौष्टिकः । अयमपि सङ्ख्यात् परमशौचेऽपि कार्यः । ब्रत-
यज्ञविवाहेषु ग्राहे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यात्
अनारब्धे तु सूतकम् ॥ इति विष्णुवचने ब्रतशब्दस्य सङ्ख्याङ्ग-
ककर्मापरत्वात् । विधादादौ च सस्कारे हृदिग्राहे कृते
मति । सङ्ख्ये ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः ॥ इति
निर्णयामृतधृतवचनाच्च । अत्र मान्दोयाहं विधादादावित्यनेन
ग्राहस्यारब्धार्थकत्वात् हृदिग्राहे कृते इति श्रवणाच्च विवाहो-
पनयनादावन्नोक्तत्वात् परमशौच एव दोषाभावः । न हृदि-
ग्राहारम्भणादपीति । अत्राग्निनामान्याह गृह्यामंप्रहे ।
“पूर्णाहुत्यां सृडो भास शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके वलद-
स्यैव क्रोधाग्निखाभिचारके” ॥ ग्रहाणाञ्च सूर्य इत्यादि यद्यपि
सर्वेजनसिद्धत्वात् ग्रहाणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-
पहितयार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-
नियमादविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्यसोममङ्गबुध-
हृदस्पतियक्रगनैयरराहुकेतुपदेः पूजनं सर्वेजनसिद्धत्वात् ।
उभौ बुधहृदस्पतौ । स्वैर्वर्णैस्ताम्राद्यभावे यष्य ग्रहण्य यो
वर्णो रक्तादिस्तैर्वर्णैर्वर्णमाह मत्स्यपुराणम् । “मग्नरदत्तमा-
दित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्लो तथा मृतो बुधशोभो
च पिद्मसो । मन्दराङ्ग तथा लण्यो धूम्रं केतुगण विटुः” ॥

पिङ्गलो पीतो । धूम्र चन्द्र नानावर्णं “मोमपुत्रो गुरुश्चैव
तदुभो पीतको स्मृतौ” इति । चित्राय केतव इति षगिष्ठ-
संहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् । तथा चामरसिंहः ।
“धूमधूमलो ह्यणुलोहितः” । गन्धैश्च रक्तचन्दनादिभिः । कृतेषु
मण्डनकेऽर्चुनादिषड्वरूपेषु पूज्या इति शेषः । तथा च
शान्तिदोषिकायाम् । “वर्त्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्धचन्द्रो
निशाकरः । अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधस्यापाकृतिस्तथा । पद्मा-
कृतिर्गुरुः कार्ययतुष्काणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः
कार्यो राहुस्तु सकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यो
मण्डनपूजनः” ॥ मण्डनकरणासामर्थ्यं वेदिकामाह मत्स्य-
पुराणम् । “गर्भस्योत्तरपूर्वस्यां वितास्तद्वयविस्तृताम् । विप्र-
हययुता वेदो वितस्त्युच्छ्रायसयुताम् । सस्थापनाय देवानां
चतुरस्तामुदक्प्लवाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्
सुरान्” । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्यपुराण “मध्ये तु भास्कर
विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्या गुरुं विद्यादुध पूर्वोत्त-
रेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात् मोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन
शनिं विद्याद् राहुं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत्
शुक्लतण्डुलैः” ॥ अत्रैव आवाहयेद्वाहभिरिति दर्शनादावाहन
व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्यम् । स्कन्दपुराणे । “जन्मभू-
गोविर्भूतपां वर्णस्थानमुत्तमानि च । योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं
यशस्ते नावसानिताः ॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च
चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधाख्ये हिमांशुजः ॥
सैन्यवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैरस्तु सीराद्रे
राहुर्वराटिकापुरे ॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता षड्भूमयः ।
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥ भरद्वाजो
भवेद्भोमस्तथात्रेयश्च सामजः । गुरुः पूज्योऽङ्गिरो गोत्रः शुक्रो
वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवाय राहुः पेठोनसिस्तथा ॥
केतवो जमिनेयाश्च यदा जाकृते रताः” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“आदित्याभिमृष्टाः सर्वे नाधिपप्रत्यधिदेवताः । स्थापनीया
मुनिश्रद्धा नान्तरा न पराश्रुताः” ॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितमहस्यान्तरालेऽग्नौ ग्रहो न स्थापनीयः नाप्योदित्य-
 पराङ्मुखाः कार्य्याः । अधिदैवतपूजा अयुतहोमादौ कार्य्या ।
 कात्यायनः । “तद्गोत्रजातौरक्षात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः ॥ न हुत न च
 संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्” ॥ वशिष्ठगीभिलकात्यायनाः ।
 “ब्राह्मणो भार्गवाचार्य्यौ चन्द्रियावर्कलोहितौ । वैश्यो सोम-
 बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्” ॥ वल्यस्तु मत्स्य-
 पुराणे । “गुडौदन रवेर्दद्यात् सोमाय हुतपायसम् । सयावकं
 कुजे दद्यात् क्षौराक्षं सोमसूनवे ॥ दध्यौदनश्च जीवाय शुक्राय
 तु हुतौदनम् । शनैश्चराय कृषरमाज मासश्च राहवे ॥ चित्रो-
 दनश्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” ॥ सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्द्रव्या-
 लामे यथालाभोपपन्नेः । मन्त्रवन्तः । सोमं सूर्यायत्वायुष्टं
 निर्वपामौति मन्त्रयुक्ताः । यजुषा ग्रहणनिर्वापप्राक्षणमन्त्र-
 युक्ताः । ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्राक्षणमन्त्रयुक्ताः । चरुद्रव्य-
 माह गोभिलः । “अथ इविर्निर्वपति ब्रौह्मो यवान् वेति”
 तदनाभे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ । “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्य
 तदनुकारि यत् । यवासुहा च गोधूमा ब्रौह्मौणामिव शालयः”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् । समिधमाणत्वे मत्स्यपुराणे । “प्रादेश-
 मावाः सगिखाः सवल्काः सपलाशिनौ । समिधः कल्पयेत्
 प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ तत्तत्समिदनाभे पैठौनमि । “काण्ड-
 वल्कलपुष्पपरोक्षरसगन्धादौना सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
 सर्वालोभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति काण्डं नालं परोक्षाद्दुरः ।
 यव इति कल्पतरु पाठः । अवयव इति नारायणीपाध्यायः ।
 ‘आकृष्टेनेत्यादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वगृह्या-
 नुसारेण । चतुस्रमूहेनाज्यभागं कृत्वा चरुषा प्रत्येकमेकैका-
 हुतिमर्कादिक्रमेणार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्वस्वमन्त्रैरव-
 यथोक्तसप्त्या होतव्या । इति शूनपाणिमहामहापाध्यायः ।
 दूर्वा होमे दूर्वावयं ग्राह्यम् । सरदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे
 दूर्वावयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात् । चूर्णं पक्व तिलतण्डुलचूर्णं
 कृषररूपं शनैश्चराय कृषरमिति मत्स्यपुराणात् । मासमाज
 आज मासश्च राहवे” इति मत्स्यपुराणात् । चित्रान्न “अजा-

धौरेण संस्विता यथाश्च तिक्ततण्डुलाः । अजाकर्णस्य
 रक्तास्त्रिद्राव संक्षिता ॥ इति दौषिकोक्तम् । यथा साभ-
 मित्यनेन तत्तद्व्याजानां भक्ष्यान्तरं देयम् । सर्वभक्ष्यैः समर्चये-
 दिति मत्स्यपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
 दिदक्षिणा देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणम् । “सुवर्च-
 मयवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति” । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन पूजयेद्भूतविषमयः ॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
 तीत्युपसंहारात् । तत्रैव जज्ञहोमे । “दातव्या यजमानेन
 पूर्ववदक्षिणा पृथक् । त्वराक्रोधविह्वलेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
 चेत्तथा” ॥ इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा । “सूयार्च-
 कपिना धेनु दद्याच्छ्वं नयैन्दवे” ॥ इत्यादियु तादृशे
 चतुर्थी । तत्र सूययागप्रतिष्ठार्थं कपिना धेनुम् ऋत्विजे
 दद्यात् । गुडोदनादिभोजनमपि तस्यैव उपास्थितत्वात् ।
 एता दक्षिणा भोजितजाह्नानामिति शून्यार्पणव्याख्यानाश्च ।
 “समन्तेषु प्रदातव्या सर्वाः सर्वत्र दक्षिणा” इति मत्स्यपुरा-
 णात् । धेन्वादिदाने कपिजे सर्वदेवानामित्यादि तत्तत्तन्मा-
 पाख्याः । ते च प्रयोगे वक्ष्यन्ते । ऋत्विग्भ्य इत्ययुनादिहोम-
 विषयम् । अथ होमेशक्तावेकोऽपि पृथक् । अतएव गुरुर्वा
 येन तुष्यतीत्युक्तं यथेति यज्ञेन पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
 एव दौषिकायाम् । “एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्या दध्ना चौरिण वा युतम्” ॥ पूजयिष्यच्च
 त्वभीष्टवरदानेन अतोदुष्यः शब्दो यज्ञतः पूजनोद्यः । यथा
 मत्स्यपुराणे । “सुस्यः स्रन्वोपचारेण दुस्यः शक्त्याद्यपेक्षया ।
 यज्ञतः पूजनोद्यस्ते पूजिताश्चेत् शुभावहाः” ॥ तथा “यस्तु
 पाडाकरी नित्यमल्पविभक्तस्य वा शृङ्गः । अतः यज्ञेन संपूज्य
 शेषानप्यर्चयेन्नरः ॥ तस्मात् पाडाकरी नित्यं य एव भवति
 शृङ्गः । तमेव पूजयेद्भूतवा दौ वा त्रीन् वा यथाविधिः ॥ एक-
 मप्यर्चयेद्भूतवा ब्राह्मणं वेदपारगम् । दक्षिणाभिः प्रयत्नेन न
 बहून्स्यादित्तवान्” ॥ इति वन्द्यघटीय-हरिहरभट्टाचार्याचार्य-
 श्रीरघुनन्दनमहाचार्यविरचित संस्कारतत्त्वम् समाप्तम् ।